САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Уредник
Живорад Стојковић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Књига четврта

ВИЗАНТИЈА И СЛОВЕНИ

Георгије Острогорски

ВИЗАНТИЈА И СЛОВЕНИ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

1. Св. Димитрије брани Солун од напада Словена, фреска из Дечана.

ВИЗАНТИЈА И СЛОВЕНИ

ВИЗАНТИЈА И ЈУЖНИ СЛОВЕНИ*

Познато је да је Византијско Царство јако утицало на политички и културни развој јужнословенских народа. Држава великих политичких традиција и старе, високо развијене културе, Византија је снажно ширила свој утицај на читав околни свет, увлачећи околне народе и државе — једне у већој, друге у мањој мери — у своју културну и политичку сферу. Државно и црквено уређење тих народа, као и њихова духовна и материјална култура носе на себи — у већој или мањој мери — печат Византије. [3]

Нећемо да испитујемо овде шта све у животу средњовековних јужнословенских држава вуче своје корене из Византије, колико је и у чему Византија утицала на државну структуру јужнословенских земаља, управни систем, пореско уређење, војну организацију и војну технику, правни поредак и правна схватања, политичке идеје, цркву и духовни живот, црквена и антицрквена — јеретичка — струјања, књижевност, уметност, сликарство и архитектуру, научне и философске представе итд. Говорити о свему томе у једном осврту значило би ограничити се на општа места и поновити опште познате ствари. Ја бих желео да бацим поглед на проблем византијско-јужнословенских односа са једног другог аспекта.

Ниједан јужнословенски народ, па и ниједан европски, поготову ниједан источноевропски ни медитерански народ није могао да одоли утицајима старе Византијске Царевине. Али, природно, ти утицаји нису деловали у свим земљама, па ни у свим јужнословенским земљама истом снагом.

* Основу овога чланка чини предавање одржано у Сарајеву (1960), Лођу, Варшави и Лондону (1962).

То се донекле објашњава већ самим географским положајем. Једне области Балканског полуострва сасвим су окренуте Византији, друге су окренуте више Западу, неке се опет, налазе на ивици између западног и источног света и, према томе, у једним областима византијски утицаји делују свом снагом, непосредно и неометано, у другим се сукобљавају с негде јачим, негде слабијим супарничким утицајима Запада. Ово је очигледно, као што је очигледно и то да су неке области по свом положају више, а неке мање присту-
[4] пачне сваком спољном утицају уопште. Но, тиме се проблем не исцрпљује. Унутрашњи односи који су се стварали у појединим нашим земљама, специфичним развојем тих земаља, у једним случајевима су више, а у другим мање погодовали угледању на Византију, прихватању византијских узора и преношењу византијских установа. Интензитет византијских утицаја зависио је и од политичких прилика насталих услед конкретне политичке ситуације. Једни јужнословенски народи налазили су се — у рату или миру — у сталној, јакој вези с Византијом; други су само спорадично ступали с њом у додир. Једни су живели дуже време под директном влашћу Византије, други су били само у вазалној зависности од ње, или су, пак, само више-мање формално признавали њен суверенитет. Разуме се да је и један те исти народ, у различитим епохама своје историје, могао да прође кроз све те фазе и према томе да буде час више час мање изложен византијским утицајима.

Све то изгледа јасно и једноставно. Међутим, односи Византије с јужнословенским народима нису посматрани с тог гледишта. Мислим да ће такво посматрање моћи много шта да објасни у историјском развитку наших народа, под условом да се појмови тачно одвајају и да се прави јасна разлика између стварне доминације Византије и признавања њеног суверенитета, тј. између директне и индиректне, често само формалне зависности. О овој разлици не води се довољно рачуна, па се због тога стварају погрешне представе. Јер доминација, тј. потчињавање непосредној управној власти је једно, а потчињавање врховној сили сасвим друго. И једно је, опет, стварно потчињавање врховној власти, а друго је њено само формално признавање.

Населивши се на Балканском полуострву, Јужни Словени су се нашли на византијском тлу. Заузели су земље које су вековима улазиле у састав Римско-Византијског Царства као његове провинције. У тим византијским провинцијама, у којима се отада развијао њихов живот и у којима

су се доцније формирале јужнословенске државе, они су свакако затекли извесне елементе византијске духовне и материјалне културе. Колико је било културно наслеђе које је надживело слом византијске власти на Балкану зависило је од конкретних услова у појединим областима, од њиховог географског положаја и конфигурације и од степена њиховог разарања. Разаране већ ранијим најездама германских и хунских племена, балканске земље су биле још више опустошене после јаких и дуготрајних напада самих Словена и Авара. Преживело старо становништво се највећим делом повукло, било у планинске, било у приморске крајеве. Доласком Словена — њиховим сталним навалама од почетка VI в. и трајним насељавањем у балканским земљама од краја VI и у првим деценијама VII в. — лик Балканског полуострва се из основа променио и у читавом његовом подручју настао је потпун етнички преокрет. Скоро читаво Балканско полуострво претворило се у словенске земље. Словенски талас захватио је не само земље које су и данас словенске већ и грчке области у јужном делу Полуострва.

Наравно, нико више не мисли, као што је мислио чувени Фалмерајер, да се становништво Грчке у средњем веку потпуно словенизирало и изгубило свој грчки карактер. Било би неозбиљно данас бранити ову парадоксалну тезу, али је [5]
исто тако неозбиљно порицати чињеницу да је словенски елеменат у раном средњем веку дуже време био и у јужној Грчкој доминантан. Монемвасијска хроника сведочи о томе да су Словени господарили на Пелопонезу од краја VI и све до почетка IX века, када је Византији најзад пошло за руком да после прекида од преко две стотине година успостави на Пелопонезу своју власт. Новија истраживања су показала да нема објективних разлога да сумњамо у веродостојност ових вести. Оне налазе потврду и у лингвистичкој и у археолошкој грађи и у низу литерарних извора, као нпр. у Порфирогенитовом *Спису о темама*, који, говорећи о Пелопонезу средином VIII в., каже „Пословенила се цела та земља и постала варварска".

Временом, Византија је успела да успостави своју власт у грчким областима, како то показује и сама Монемвасијска хроника, али је то био дуг и спор процес. Масовно досељавање Словена почетком VII в. довело је до слома византијске власти на Балканском полуострву. Византијска војна и управна власт била је парализана на територији читавог Балканског полуострва, од Дунава до крајњег југа Грчке. Византија је задржала своје позиције само у неколико при-

морских градова: као преостала упоришта прегажене византијске власти на Балкану држали су се, поред самог Цариграда, с једне стране, и, пре свега, Солун, с друге стране, низ градова на Јадрану, као Јадер, Трагуријум, Бутуа, Скодра, Лисус. Сем у тих неколико градова, византијска организована власт на Балкану није више постојала.

Треба да нарочито нагласимо ову чињеницу јер се она недовољно увиђа. Праве размере слома који је Византија тада доживела на Балкану често се превиђају, и то пре свега зато што византијску власт на Балкану није заменила друга организована државна власт, већ су области над којима је дотада владало Византијско Царство пале у руке словенских племена. Балканско полуострво се претворило у низ *Склавинија:* тако сами византијски извори називају области заузете од Словена. Појам *Склавинија* — то је тек недавно постало јасно — јесте централни појам у историји тадашњег Балкана. Он најбоље карактерише ситуацију на Балканском полуострву од VII до IX в. *Склавиније* су области које су припале Словенима и које се фактички налазе ван домашаја византијске власти, али још немају сопствене државне организације. Балканско полуострво било је у ствари за Византију изгубљено, али се фикција византијског суверенитета на Балкану могла и даље одржавати. Међутим, формално одржавање византијског суверенитета над фактички изгубљеним Балканом не одражава стварне односе. Ако желимо да створимо себи слику о реалним односима на тадашњем Балкану, потребно је да утврдимо да ли је овде постојала не само формална него и стварна византијска власт, да ли је овде функционисала византијска управа. А то није тешко утврдити: где год постоји у средњем веку византијска управа постоји и тематска организација, где нема тема, нема ни стварне византијске власти.

VII век је доба великих унутрашњих промена у Византији и корените реорганизације њеног војног и управног система. Увођењем тематског уређења провинцијска управа и војна организација Царства стављају се на нову основу.
[6] Византијска територија јако се смањује и на истоку: Предња Азија и Египат падају прво, привремено, под власт Персијанаца, а затим, трајно, под власт Арабљана, и само Мала Азија, упркос свим разарањима, одолева непријатељској најезди. На преосталој малоазијској територији и изграђује се нови војно-управни систем. Формирају се војни окрузи, теме, под управом војних команданата — стратега, који у њима имају врховну војну и цивилну власт. Теме у

Малој Азији формирају се већ у првој половини VII века, и тиме се удара темељ поретку који ће временом обухватити све територије Царства.

Упадљиво је, међутим, да тематска организација у првој етапи свог изграђивања остаје ограничена на Малу Азију. На Балканском полуострву она тада још није уведена. Очигледно зато што је византијска власт на Балкану била дезорганизована навалом словенских племена. Организовање тема на Балкану почело је знатно доцније и напредовало је врло споро.

Касни почетак изграђивања тематског уређења на Балкану и његов веома спор ток важне су чињенице које више него ишта друго осветљавају ситуацију на Балканском полуострву после досељења Словена. Овим чињеницама не поклања се довољна пажња, док се, напротив, исувише велики значај приписује томе да ли је нека земља, или област признавала суверенитет византијског цара. Наравно, ни ово питање није безначајно, али његов значај лежи пре свега у сфери формалноправних односа. Признавање суверенитета Царства није увек одражавало реалне политичке односе и није значило и стварно потчињавање византијској власти. Стварно потчињавање огледа се у увођењу византијског војног и управног система, тј. тематског уређења.

Прва тема на Балканском полуострву настала је тек осамдесетих година VII в., и то у области најближој византијском центру. То је тема Тракија, која је, према Константину Порфирогениту, створена у доба кад су Бугари прешли Дунав, дакле, око 680. године.[1] И доиста, у једном званичном документу из 687. г. међу члановима царског савета, поред равенског и картагинског егзарха и стратега четири тадашње малоазијске теме, спомиње се — као једини војни командант на Балкану — стратег теме Тракије.[2] Ускоро после тога организована је и тема Хелада, чији се стратег први пут спомиње 695. г.[3] Ова тема није обухватила, како се доскора мислило, све грчке области, већ само област средње Грчке (Атику и Беотију).[4] Према томе, пред крај VII в. формиране су две теме на Балканском полуострву: тема Тракија и тема Хелада. Али, то су биле и једине теме које је Византија успела тада да организује на Балканском

[1] De thematibus, cap. 1, 25, ed. Pertusi.
[2] Mansi X, 737 sq.
[3] Theophanes I, 368, 20, ed. De Boor.
[4] Уп. *Г. Острогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зборник радова Виз. института 1 (1925) 64 сл. (в. СД, књ. III, стр. 139 сл.).

полуострву. На томе се изграђивање тематске организације у балканским областима за дуго зауставило. Другим речима, тек пред крај VII в. и само на ограниченим територијама,
[7] — близу саме престонице и у средњој Грчкој, — Византија је могла да успостави своју војну и управну власт. Читаво остало Балканско полуострво остало је и даље ван њеног домашаја.

Тек много доцније, после напорних борби, Византија је могла да настави с консолидацијом својих позиција на Балкану увођењем тематске организације у низу даљих области. Тек крајем VIII в., после застоја од стотину година, процес организације византијских тема на Балканском полуострву узима новог маха, и сада напредује брзо. Последњих година VIII в. основана је тема Македонија.[5] Назив ове теме често је изазивао забуну. Не сме се губити из вида да је то вештачки назив и да у ствари ова тема није имала много заједничког с Македонијом ни у античком ни у савременом смислу. Византијска тема Македонија обухватала је западни део Тракије. Њено средиште било је Једрене. Назив Македонија прешао је на западну Тракију управо зато што је Македонија била изгубљена и налазила се у рукама Словена, чинећи конгломерат *Склавинија*. Почетком IX в. организоване су као теме и области Драча и Солуна.[6] То је био нарочито значајан корак у изграђивању тематског система и у јачању византијске власти на Балкану. Јер Драч је био главно упориште Византијског Царства на Јадрану, а Солун његово главно упориште на Јегејском мору. Нешто доцније Солунска тема је повезана с трачким темама Тракијом и Македонијом формирањем теме Стримон, која се пружала дуж морске обале између Струме и Месте, са средиштем у Серу.[7]

Упоредо с тиме настају нове теме и на грчком подручју. Тема Пелопонез основана је, изгледа, још крајем VIII в.[8] Тада, или најкасније првих година IX в., формирана је тема Кефаленија, која је обухватала Јонска острва.[9] Доц-

[5] Cf. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, p. 122 sq.

[6] Cf. *F. Dvornik*, La vie de saint Grégoire le Décapolite. Paris 1926, p. 62, 23 и *J. Ferluga*, Sur la création du thème de Dyrrachium, XIIe Congrès International des Études byzantines (Belgrade—Ochride 1961), Résumés des communications, p. 32.

[7] Уп. *М. Рајковић*, Област Стримона и тема Стримон, Зборник радова Виз. института 5 (1958) 1 сл.

[8] Уп. *Острогорски*, н. д. 71 сл. (в. СД, књ. III, стр. 147 сл.).

[9] Einh. Annal. MGH SS I, 196 sq.

није, тек у другој половини IX в., јавља се тема Никопољ на епирском подручју. Најзад, око 870. г. статус теме добија и Далмација, која обухвата приморске далматинске градове и оближња острва.[10]

Ово поступно изграђивање византијског тематског система на Балканском полуострву одражава процес постепеног успостављања византијске власти у низу балканских области из којих је она била потиснута словенском сеобом, процес политичке реокупације тих области, као и њихове поновне хеленизације. У току прва два века после словенске сеобе тај процес је имао, као што смо видели, веома ограничене резултате, али је затим добио већег замаха, па је до друге половине IX века Византија успела да оивичи својим темама скоро све обале Балканског полуострва. На томе су се, пак, успеси византијске реокупације зауставили. У обалским пределима, приступачним њеној поморској моћи, пуним старих лука и градова, у које је словенска сеоба потиснула старо грчко, односно романско становништво,
Византија је, вековним напорима, успоставила своју власт [8]
и тиме обезбедила своју *таласократију*, али је унутрашњост Балканског полуострва остала и даље ван њених граница, где је овде отпочело формирање словенских држава.

Тиме се завршава епоха *Склавинија*. Тамо где се учврстила византијска управна власт *Склавиније* су постепено апсорбоване тематском организацијом; у областима које су остале ван домашаја византијске власти, оне су ушле у словенске државне организације. Тако се равнотежа, поремећена словенском сеобом, успоставила на новим основама. Створиле су се културне зоне које постоје до данас. Границе између византијске и словенске сфере које су се тада формирале прилично тачно одговарају културним зонама како их је одредио Јован Цвијић, према типу сеоских насеља и кућа.[11] Област коју Цвијић назива *грчко-медитеранском зоном* одговара више-мање територији коју је Византија у IX в. обухватила својом тематском организацијом и тиме чврсто везала за се.

Земље савремене Југославије остале су ван територије коју је Византија успела да потчини својој војно-управној власти. Једини изузетак чини далматинска обала, али се не сме губити из вида да је византијска тема Далмација обу-

[10] Уп. *Ј. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1958, 68 сл.

[11] *Ј. Цвијић*, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1922.

хватала само далматинске градове и острва, а не и њихово залеђе. Ван реокупиране територије налазила се и Бугарска, која је тада проширила своју власт на Македонију потчинивши себи тамошње Склавиније. Византијска реокупација зауставила се на периферији словенских земаља. Али, заокруживши их својим темама, учврстивши се у градовима на ивици словенске територије, она је из тих градских упоришта почела да шири свој утицај и у словенску унутрашњост.

Политичко јачање Византије од средине IX в. створило је услове за ширење њеног утицаја — из самог Цариграда и из другог града Царства, Солуна — и на словенски свет ван балканских предела: да се сетимо само мисије Солунске браће у Моравској, са свим њеним далекосежним последицама; да се сетимо и почетака мисионарског рада у Русији. За ширење утицаја Византије у нашим земљама било је пак пресудно успостављање њене власти на јадранским обалама и њене доминације на Јадранском мору. На наше земље у ово доба утичу не толико непосредно Цариград колико византијска упоришта у Драчу и далматинским градовима. Нагло јачање утицаја византијске државе и цркве у нашим земљама за време Василија I почиње тиме што византијска флота 867. ослобађа Дубровник арабљанске опсаде; византијски далматински градови и далматинска острва добијају статус теме; јача и положај Византије у Јужној Италији. Градови нове Далматинске теме плаћали су данак Словенима у свом залеђу, али су словенске земље признале врховну власт Византијског Царства: Срби, Захумљани, Травуњани и Конављани, затим и Неретљани, па чак и Хрвати, којима је Византија успела да наметне за кнеза свог штићеника Здеслава (878/9), потиснувши утицај Франачке државе и римске цркве. Ово признање није било само формалне природе. Византијску армију у Јужној Италији помагали су помоћни војни одреди Словена, превезени на лађама далматинских градова. Политичка превласт пра-
[9] ћена је, природно, јачањем културног и црквеног утицаја. У доба Василија I хришћанство је преовладало у свим нашим земљама, као што је мало пре тога преовладало и у Бугарској, и тиме су створени услови за његово коначно учвршћивање радом Методијевих ученика и ширењем словенске службе.

У Симеоновој Бугарској Византија је нашла моћног супарника. Борба за превласт на Балканском полуострву између Византије и Бугарске у другој и трећој деценији

X в. захватила је и суседне јужнословенске земље. Захумски кнез Михаило стао је на страну Бугарске. У Србији су се утицаји обе велике балканске силе укрштали и међусобно борили, док Симеонова војска није сломила српски отпор и прегазила земљу, али је претрпела велики пораз у Хрватској. После Симеонове смрти (927), услед слабљења Бугарске и јачања Византије, успостављена Часлављева Србија признала је врховну власт Византијског Царства. Пришао је Византији и захумски кнез, који је добио из Цариграда титулу антипата и патриција. То је положај који је имао пред очима Константин Порфирогенит када је писао свој спољнополитички трактат и када је инсистирао на тези да су јужнословенске земље увек биле подложне Византији а никада Бугарској. Према званичном формулару у Књизи о церемонијама, византијски цареви су средином X в.ословљавали владаре Хрватске, Србије, Захумља, Конавља, Травуније и Дукље као архонте и слали су им, као својим вазалима, заповести — κελεύσεις а не писма — γράμματα, која су слали поглаварима независних држава.[12]

Сасвим нова ситуација настала је на Балкану анексијом Бугарске 971, избијањем устанка Комитопула 976, стварањем Самуиловог Царства, које окупља и супротставља Византији готово све јужнословенске народе, и најзад пропашћу тог Царства 1018. Срушивши Самуилово Царство Византија је поново завладала над целим Балканским полуострвом — први пут после досељења Словена. Први пут после слома у доба словенске сеобе Византија је била поново господар балканских земаља од Саве и Дунава до јужне Грчке.

Ипак, однос тих земаља према Византији ни тада није био једнак, није био једнак ни степен њиховог потчињења византијској власти. У једним областима уведена је тематска организација, што значи да су оне непосредно потчињене византијској војно-управној власти. У другим областима та организација није уведена, већ се успоставио однос вазалитета према Византијском Царству. Тематско уређење наметнуто је пре свега централним областима бившег Самуиловог Царства. Македонија је претворена у велику тему са средиштем у Скопљу, и ова тема, која је обухватила и област Софије, добила је, према Царству чије је језгро сачињавала, назив тема Бугарска. Језгро бившег Самуиловог Царства, Македонија, постала је дакле византијска провинција,

[12] De caerimoniis, p. 691, 8.

ушла је у састав византијске државе, укључена је у њен управни апарат. Исто тако је на бугарској територији између Дунава и Балканских планина организована тема Паристрион или Парадунавон, (основана вероватно већ после анексије 971). Даље према западу, на дунавско-савској граници, створена је, изгледа, погранична тема са средиштем у Сирмију.

[10] Остале јужнословенске земље нису укључене у тематску организацију, па према томе нису ни постале провинције, већ вазалне државе Византијског Царства, под својим домаћим кнезовима. За Хрватску о томе сведочи Скилица, који каже да се њени „*архонти* (браћа Крешимир III и Гојислав) поклонише цару Василију II као врховном господару, подложише му свој народ и добише од њега дарове и почасне титуле“.[13] За остале наше земље то најбоље показује познати податак попа Дукљанина према коме је Византија, у борби против непокореног зетског кнеза Стефана Војислава, позвала у помоћ, обећавајући им зато и награду, жупана Рашке, бана Босне и кнеза Захумља.[14] Ту су лепо набројане јужнословенске државе које очигледно нису улазиле у састав Царства: с једне стране Дукља, која је била устала против врховне власти Византије, с друге стране Рашка, Босна и Захумље, чије владаре Византија позива на борбу против одметника, поткрепљујући свој апел обећањем дарова.

Ма колико да је био јак утицај Византије и на ове земље, нарочито у прво време после византијске победе, јасна је разлика између ових вазалних држава, које су се налазиле под управом домаћих владара, и Македоније или Бугарске, које су претворене у византијске теме под управом византијских намесника и њиховог војно-управног апарата. И поред тога што се више пута дизала на устанак, Македонија је вековима остала у византијским рукама и према томе се развијала као византијска област под доминантним византијским утицајем.

У полузависним јужнословенским државама почео је, напротив, процес ослобађања од византијске превласти и борбе против ње. Прва је у томе успела Зета. Само неколико деценија после пада Македонског Царства, Зета се ослободила византијског суверенитета и проширила своју власт на Травунију и Захумље, а затим за време полета

[13] Scylitzes-Cedrenus II, 476, 4.

[14] *Летопис попа Дукљанина, изд. Ф. Шишића, 346 сл.*

2. Опека из Сремске Митровице (Sirmium) са натписом „Христе Господе помози граду и избаци Аварина и заштити Романију и оног који ово написа. Амин“ — Доба опсаде града од стране Авара (579—582). Археолошки музеј, Загреб.

3. Гранични стуб из 904. г. са византијско-бугарске границе. Цариград, Археолошки музеј.

под Бодином, и на Рашку и Босну. Центар отпора против византијске власти прелази, међутим, већ од краја XI в. у Рашку.

Но, управо Рашка, која се стално бори против Византије, све јаче подлеже утицају њене културе. Снага утицаја не опредељује се пријатељством, већ интензивношћу и сталношћу односа. Од XII в. политика Рашке оријентисана је према Византији, њена експанзија је окренута византијским областима, њена војска стално упада на византијску територију и неизбежно наилази тамо на многе елементе византијске културе и цивилизације. Под Комнинима Рашка је типично вазална држава Византијског Царства. Као што показују подаци савремених византијских писаца, Јована Кинама и Никите Хонијата, рашког жупана постав-
ља и смењује византијски цар; од њега се тражи да цара, и само њега признаје за свог господара, да му буде веран и да му шаље помоћне војне одреде; непокорност, иако до ње фактички често долази, сматра се за неверу и одметништво; наметнута покорност изражава се у одређеним симболичним радњама којима је, слично другим вазалима византијског цара, морао да се подвргне и Немања после свог потчињења,
кад је допао у логор цара Манојла бос, гологлав, с конопцем [11]
око врата, с мачем у левој руци и бацио се пред цара ничице.[15]

Епоха Манојла Комнина представља нов врхунац византијске превласти на Балкану. Не само да су Бугарска и Македонија остајале чврсто у оквиру Византијског Царства, па су престали и устанци, на које се Македонија дизала у XI в; не само да је вазда непокорна Рашка била најзад натерана на послушност; већ су после успешних ратова с Угарском припојене Византијском Царству Хрватска и Далмација, Срем, Босна. Међутим, овај нови полет византијске моћи није био дуготрајан. Кратка доминација Византије није могла дубље деловати у областима у којима византијски утицај није имао јачих корена.

После Манојлове смрти (1180) успела је и Рашка коначно да извојује своју независност. А ускоро после тога устали су против ослабљене Византије Бугари, и настало је друго Бугарско Царство. Осамостаљењем Србије и Бугарске завршава се заувек епоха превласти Византије на Балканском полуострву. Међутим, у овим земљама слабљење политичког притиска од стране Византије није значило

[15] Cinnamus, p. 287.

и слабљење њеног културног утицаја. Напротив, тај утицај бива све јачи и у Бугарској и у Србији, где је византијска култура читавим развојем претходних векова сасвим преовладала. Упркос свим променама политичке ситуације, Србија у доба Немање и Немањића, остајући у сфери византијске цркве, постаје све више земља византијске културе. Утицај у црквеној сфери одређује културни лик и културни став средњовековне државе, даје правац њеном јавном животу и животу појединца, њеној просвети, књижевности и уметности. Немања, који се упорно борио против Византије и који је ослободио своју земљу византијске доминације, био је човек византијске културе. Људи византијске културе, византијских схватања и идеала били су и његови синови: не само Сава него и римском круном крунисани Стефан Првовенчани (да се сетимо само његовог *Житија св. Симеона)* а и даљи њихови потомци. Везе Срба с Византинцима није прекинуо ни пад Цариграда у руке Латина 1204. Односе с Цариградом заменили су значајни додири с Никејом и јаке везе с Епирско-Солунском Царевином.

Јачањем Србије у борби с Византијом и ширењем на рачун византијских територија од краја XIII в. утицај Византије на Србију само јача. Постаје нарочито јак управо тада када, у време краља Милутина, српско освајање византијске територије узима већег маха и значајни градови у Македонији прелазе из византијских у српске руке. Достиже свој врхунац кад Душан осваја пола Византијског Царства, потчињава себи Македонију, Епир, Тесалију, па и центар византијског православља, Свету Гору, ствара своје Царство Срба и Грка. У новоосвојеном јужном делу, у коме је било тежиште Душановог Царства, живот непромењено задржава свој византијски карактер, а то утиче и на српски део Царства.

Србија се никада није налазила под директном византијском управом, али се она развијала у сталном додиру с Византијом. Вековима се ширио у њој утицај византијске
[12] цркве, а то значи и целокупне византијске културе. Освајањем византијске територије и византијских градова, поред утицаја византијске цркве и културе, у Србију све више продире и утицај византијских државних установа. На запоседнутој византијској територији Срби се упознају с византијским државним институцијама, правним уређењем и управним апаратом.

Србија се угледала на византијске узоре, примала је и уводила код себе византијске институције зато што су оне одговарале односима који су се у српској феудалној држави

били формирали, одговарале социјалној структури земље и карактеру врховне власти, односима владаочевим према властели и према цркви, као и односима између феудалаца и кметова, било на црквеним или световним властелинствима. Преузимање византијских институција и многих њених појединости омогућено је извесном сличношћу развитка феудалних односа у Византији и Србији, сродношћу тих односа и на врху и на дну српског и византијског феудалног друштва. Тамо где није било такве сродности, као нпр. у Босни, није било могућно ни такво далекосежно преузимање. Тако је византијска пронија добила велики значај у српској држави, нарочито у Душановом Царству, одржала се после његовог распада и у Србији, и у Македонији, и у Зети и у његовим грчким областима, Епиру и Тесалији, узела великог маха и у Српској Деспотовини, али није могла да се развија у Босни, јер је босанско феудално племство било исувише јако и независно према владару да би се и овде, поред баштинске својине, могла развити посебна врста условног земљопоседништва под контролом врховне власти.[16]

Овај кратки преглед показао је колико су били различити и разноврсни односи између Византије и појединих југословенских земаља. Интензитет и карактер тих односа зависио је од многих чинилаца. Сасвим природно, византијски утицај био је нарочито интензиван у оним земљама које су дуже време живеле под непосредном византијском влашћу, улазиле у састав Царства, сачињавале његове провинције, као Бугарска и, нарочито, Македонија. Македонија је била средиште из кога се византијски културни и политички утицај ширио и на суседне југословенске земље. Највећи део своје средњовековне — па и новије — историје Македонија је живела под влашћу других. Сем у херојској епохи Самуилова Царства, она није знала за сопствену државну организацију. Но и поред тога, у историји Балканског полуострва ова средишња земља заузима изванредно значајно место. Око ње су се стално отимале суседне, јаче и сређеније државе. И по правилу превласт на Балкану имала је она од њих која је владала Македонијом.

Сем Македоније, ниједна област данашње Југославије није се налазила трајније под непосредном влашћу Византије. Остале њене земље само су признавале — краће или дуже време — врховна права Византијског Царства, што је, у различитим случајевима и под различитим условима, има-

[16] Уп. *Г. Острогорски*, Пронија, Београд 1951, 149 сл. (в. СД, књ. I, стр. 308 сл.).

ло стваран или само формалан значај. И поред тога, културни и политички утицај Византије деловао је и на ове земље, на једне у већој, на друге у мањој мери. У западним крајевима преовладао је утицај Рима, у Србији утицај Цариграда, мада ни овде западни утицаји нису били нимало безначајни. Србија није никада улазила у састав Византиј-
[13] ског Царства, није никада била његова провинција. Па, ипак, њен развитак у средњем веку неодвојиво је везан за Византију. Без сумње, географска блискост имала је у томе немалог удела, али овај моменат није био сам по себи одлучујући. Утицај Византије био је веома снажан и у удаљеној Русији, Кијевској па чак и Московској.

Снага утицаја, која је и у једној те истој земљи била различита у различитим епохама, зависила је од историјских услова, од конкретне политичке ситуације и, као резултат једног и другог, од трајности и присности односа с Византијом, а с друге стране, од унутрашњих прилика у самој тој земљи, од веће или мање сродности њених развојних путева с развојним путевима Византије. Примање утицаја споља није ни случајан ни пасиван акт. Културни утицаји делују тамо где за то постоје услови, и плодни су онда када одговарају потребама средине која их прихвата.

Југословенски историски часопис, 1961, бр. 1, 3—13.

ВИЗАНТИЈСКО-ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ОДНОСИ

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ

Од VI в. Словени и Анти су главни непријатељи Византије на дунавској граници. Вероватно је да су они, у склопу
других племена, упадали на византијску територију већ и [592]
раније. Поуздано се зна за велики напад Анта у доба Јустина I (518—527). Истакнути војсковођа Герман успео је да их порази и тиме привремено заустави њихово надирање. Али од почетка владе Јустинијана I (527—565) Словени и Анти врше сталне нападе на Балканско Полуострво. Неколико година царски војсковођа Хилвуд (вероватно и сам пореклом Ант) успешно брани границу па чак и напада Словене с оне стране Дунава. Али победа Словена над његовом војском у бици у којој је и он сам погинуо (533) отвара врата њиховим упадима. Одбрамбена снага византијског Балкана, већ тешко уздрмана ранијим навалама германских и хунских племена са њиховим страховитим пљачкањем, пустошењем и разарањем, сада је још више парализована тиме што је управо у доба масовног надирања Словена главнина византијске војске ангажована у завојевачким ратовима на Западу, нарочито у дугим и тешким борбама са Источним Готима у Италији. Не помаже ни јаки систем утврђења које ствара Јустинијанова влада, обнављајући старе и подижући многобројне нове градове и тврђаве. Нарочитог маха узимају словенске најезде средином VI в. Провањујући у све већим масама, Словени се шире на све стране, допиру до самог Дугог зида испред Цариграда, задају поразе недовољним војним снагама Царства, освајају већ и утврђена места и враћају се у своје прекодунавске постојбине с богатим пленом. Њихове акције још се своде на пустошење и пљачкање,

али они почињу и да се задржавају на балканској територији: 550—51. већа група Словена презимила је на византијском тлу „као у сопственој кући, без икаквог страха од непријатеља“ (Прокопије).

Борбе на Балкану улазе у нову фазу појавом Авара и стварањем аваро-словенског племенског савеза у Панонској Низији, која сада постаје главни центар напада на Византију. Борбе се замећу око главних византијских тврђава на Сави и Дунаву, Сирмиума и Сингидунума, који бране прилаз балканским територијама. Постепено византијски отпор слаби, јер Византија, приморана да води дугогодишње ратове са Персијом, ни сада не може да одвоји за одбрану Балкана потребне снаге. Сирмиум капитулира 582, после трогодишње опсаде, а две године доцније Авари заузимају и Сингидунум. Сада напади Авара и Словена на византијску територију постају још неодољивији. Поред Словена са средњег Подунавља, који се шире у заједници са Аварима и под њиховим вођством, продиру на византијско земљиште и Словени са Доњег Дунава, независни од Авара, тако да је пустошењу Словена и Авара изложено цело балканско подручје: од јадранске обале на западу до цариградског предграђа на истоку, од дунавске границе до јужне Грчке и грчких острва. У ово време спадају и први покушаји Авара и Словена да на јуриш заузму Солун (584, 586), први у дугом низу сличних, али увек безуспешних покушаја. Најважније је, међутим, да пустошење и пљачкање византијске територије није више искључиви циљ словенских напада, већ да се извесне групе Словена сада трајно насељавају на балканском подручју. Тако почиње осамдесетих година VI в. процес словенске колонизације на Балканском Полуострву, на коме већ ничу прве словенске области: Склавиније, како ће их доцније назвати Византинци. Већ тада су Словени загосподарили чак и на Пелопонезу, који ће више од два века остати у њиховим рукама.

Ипак главна седишта Словена још увек се налазе с оне стране Дунава, тако да Дунав и даље чини границу између Византијског Царства и основне масе Словена. Стога цар Маврикије (582—602), после победоносног завршетка рата са Персијом (591), преузима велику експедицију у дунавске покрајине. Почиње последње мерење снага у заморном десетогодишњем рату (592—602) у коме се решава даља судбина Балканског полуострва. У почетку Византинци имају извесног успеха; војсковођа Приск више пута прелази Дунав и задаје ту и тамо поразе Словенима, али то не утиче много на њихове огромне масе, и постепено се византијска војска

и материјално и морално исцрпљује у безизгледним покушајима да те масе савлада. Незадовољство у редовима византијских војника прераста 602. у отворен устанак. Војска напушта положаје и са подофициром Фоком на челу креће према Цариграду. На то избија буна и у самој византијској престоници где се народне странке Зелених и Плавих заједнички дижу против царске владе, збацују са престола Маврикија и прихватају за цара Фоку. Тако долази у Византији до потпуног спољнополитичког и унутрашњег слома: у годинама анархије под Фокином владавином (602—10), застарели економско-социјални поредак и државноуправни систем Царства доживљује своју агонију. Авари и Словени несметано се шире по Балканском полуострву, док у византијске провинције Предње Азије све дубље продиру Персијанци. Овај процес наставља се и после Фокиног пада и доласка на престо цара Ираклија (610—641). Балканска територија је опустошена и окупирана од Словена, градови у унутрашњости су порушени и многи значајни римско-византијски административни, културни и економски центри остају за дуже времена разорени и напуштени; заузећем Салоне (614) сломљена је византијска власт и у Далмацији. Старо становништво повлачи се у тешко приступачне и брдовите пределе, у градове по обалама и на околна острва. На тај начин се усред словенске поплаве одржавају извесна упоришта — низ градова на јадранској обали, а поред самог Цариграда пре свега Солун који и даље одолева аваро-словенским нападима (616, 618).

Ситуацију у коју је запала Византија на прелазу из VI у VII в. умногоме подсећа на положај Западног Римског Царства уочи његове пропасти. Али, економски јача и политички чвршћа Византија успева да преброди кризу захваљујући унутрашњим променама које развитак Византијског Царства стављају на нове основе. У оквиру тематског уређења, које се изграђује прво у Малој Азији, а затим и у другим деловима Византије, не само да се спроводи потпуна реорганизација административног и војног система него се удара темељ и здравијем економско-социјалном развитку Византијског Царства. Год. 622. цар Ираклије почиње своју велику офанзиву против Персије, склопивши претходно споразум са аварским хаганом, по цену великог данка. Но и поред тога, 626. Византија је истовремено нападнута са севера и истока: с једне стране Персијанци, а с друге стране огромне масе Авара и Словена опседају сам Цариград. Међутим, сви напади са мора и са копна остају безуспешни, и после тешких губитака аварски хаган је присиљен на по-

власчење. Морају да дигну опсаду и Персијанци, а после тога почиње нагло напредовање византијске војске, које се 628. завршава коначном византијском победом и сломом Сасанидског Царства.

Пораз под Цариградом дубоко је уздрмао моћ Авара. На целом подручју под њиховом влашћу почиње велико превирање међу племенима која су им била подложна а која се сада од њих одвајају и против њих дижу. У вези с тим покретима и померањима настаје и онај други талас досељења Словена на Балкан о коме говоре извештаји Константина Порфирогенита: долазак Хрвата и Срба. У борби против Авара Хрвати заузимају своју данашњу територију; Срби прво крећу на југ, па се тек онда насељавају на свом данашњем подручју, и то, како тврди Константин Порфирогенит и за Србе и за Хрвате, у споразуму са византијском владом.

Међутим, почетак велике арабљанске инвазије намеће Византији нове тешке борбе на Истоку. Год. 634. Арабљани упадају у византијску Сирију и после победе на Јармуку (636) изванредном брзином освајају територију у Предњој Азији и Африци, а затим, изградивши флоту, нападају византијска острва на источном Медитерану. За дуже време све су снаге Византије ангажоване у тешкој одбрамбеној борби против арабљанске најезде. Тек избијање унутрашњих немира у Калифату (656—661) даје јој неколико година предаха и она тај предах одмах искоришћује за акцију на Балкану. 658. цар Констанс II (641—668) предузима поход против македонских Склавинија и „многе зароби и потчини" (Теофан). Овај поход био је несумњиво пропраћен пресељавањем Словена у Малу Азију. Отада наилазимо на
[593] Словене у Малој Азији и на словенске војнике у византијској војсци: један словенски одред од 5 000 људи прешао је на страну Арабљана, који су пребегле Словене населили у Сирији. Већ 680. спомиње се у Битинији град Гордосервон, који је своје име свакако добио по Србима пресељеним у Малу Азију. То је први посредни спомен српског имена, који потврђује да су се Срби населили на Балканско Полуострво бар неколико доценија раније и да су се стварно прво настанили у Македонији, па се тек онда преселили на данашње подручје, како то и каже Константин Порфирогенит.

Међутим, рат на Истоку обнавља се и наставља са још већом жестином. Опсадом Цариграда седамдесетих година VII в. борба улази у одлучујућу фазу, у којој се ради о самом опстанку Византијског Царства. Док Арабљани више година опседају Цариград, Словени поново врше нападе на

Солун. Но оба града издржавају и овог пута. Византијска победа под Цариградом, која је на прагу Европе зауставила арабљанску инвазију и значила прекретницу у великој борби на Истоку, одјекнула је и на Балкану. Али појавом Бугара, њиховим преласком преко Дунава око 680. и стварањем бугарско-словенске државе северно од Балканских планина Византија се нашла не само пред новим тешкоћама и опасностима него и пред једним значајним новим чиниоцем који ће вековима утицати на односе на Балкану.

Већу акцију против Словена у Македонији Византија предузима поново тек 688—89, тачно 30 година после Констансовог похода. Јустинијан II успео је да продре кроз области окупиране од Словена и да победоносно уђе у Солун. Овај успешни поход натерао је околна словенска племена на признавање византијског суверенитета, а пропраћен је поновним пресељавањем Словена у Битинију, и то у огромном броју. Наводно, цар је могао да од словенских насељеника створи војску од 30 000 људи. У сваком случају, словенске колоније у Малој Азији морале су бити врло значајне, тим пре што се досељавање Словена у Малу Азију наставило и у VIII в., кад се само једном приликом (768) из Бугарске преселило у Битинију 208.000 Словена. Насељавање великих маса у Малој Азији у својству војника и сељака било је од великог значаја за изграђивање византијског тематског система. Сталеж слободних сељака и војника-стратиота, чији је постанак упутио развитак Византијског Царства здравим правцем и био главни извор његове снаге у раном Средњем веку, знатно је појачан приливом словенског елемента.

Увођење тематског уређења на Балканском полуострву почело је пола века доцније него у Малој Азији. У изграђивању новог војно-административног система одражава се процес постепеног успостављања византијске власти на балканском подручју после њеног слома у доба словенске сеобе, процес политичке реокупације извесних области Балкана као и њихове поновне културне грецизације. Тај процес је текао врло споро. Тек око 680. створена је прва тема на Балканском полуострву, у области најближој византијској престоници: тема Тракија. Десетак година доцније основана је тема Хелада у источном делу средње Грчке. У току читавог века после тога Византија није створила на Балкану ниједну нову тематску јединицу. Тек крајем VIII в. изграђивање тематског система на Балкану узима јачег маха. Томе је претходила успешна војна акција логотета Ставракија, који је 783. преко Солуна кренуо у Хеладу и на Пело-

понез и натерао словенска племена у Грчкој на признавање византијске власти. После тога јавља се с једне стране *тема Македонија*, која обухвата северозападни део данашње Тракије са средиштем у Једрену, а с друге стране *тема Пелопонез*, а затим и тема Кефаленија на Јонским Острвима. Рестаурација византијске власти на Пелопонезу после словенске превласти што је трајала више од двеста година знатно је допринела победи над Словенима који су око 805. претрпели неуспех приликом опсаде Патраса. У првој половини IX в. тематску организацију добија и област Драча, главног упоришта Византијског Царства на Јадрану, као и област Солуна, главног упоришта на Јегејском Мору. Затим се Солунска тема повезује са темом Тракијом и Македонијом оснивањем теме Стримон, која се пружа дуж морске обале између Струме и Месте, са средиштем у Серу. *Далмација*, где се византијска власт одржава у низу градова и острва, чини првобитно нижу војно-административну јединицу, архонтију, али се у другој половини IX в. и овде формира тема. У исто време отприлике настаје и тема Никопољ у епирском подручју. Тако је Византија у вековним напорима успела да својим темама обухвати скоро све обале Балканског полуострва, успоставивши своју власт и свој управни систем у обалским пределима, приступачним њеној поморској снази, пуним старих лука и градова у које је словенска сеоба била потиснула старо грчко, односно романско становништво. Унутрашњост Балканског полуострва остала је, међутим, и даље ван њеног домашаја. Штавише, од двадесетих година IX в., према Константину Порфирогениту, настаје доба најјачег опадања византијског утицаја на српском и хрватском тлу, а то је и доба формирања првих државних организација на том подручју.

У то доба Византија доживљава у свом унутрашњем развоју акутну кризу. Долази до великих потреса и борби у којима значајну улогу игра и словенски елемент насељен у Малој Азији. Под вођством Томе Словена из Мале Азије, њено етнички шарено становништво, притиснуто бедом, диже против цариградске владе устанак који има изразит карактер класне борбе. Грађански рат обухватио је већи део Мале Азије, нашао одјека и у Тракији и достигао врхунац у дугој опсади Цариграда (821—823), која се завршила неуспехом устаника и Томиним погубљењем. У борби против устаничког покрета византијска влада уживала је подршку Бугарске, са којом је после дугих сукоба била привремено средила односе. Супарништво између Византије и Бугарске и тежња једне и друге силе за ширењем на Балкану и подјињавањем суседних словенских територија и словенског живља довели су већ у VIII в. до многих ратова. У првој фази превага је била на страни Византије, али се почетком IX в. ситуација мења, и после страховитог пораза и погибије цара Нићифора I у борби са бугарским каном Крумом 811. Византија се налази у веома критичном положају. Тек после изненадне смрти Крумове (814) настаје на византијско-бугарској граници дуже раздобље мира, плаћено византијском резигнацијом пред ширењем Бугарске у западном правцу.

Међутим, од друге половине IX в. Византија доживљава доба новог полета који се нарочито испољава у наглом ширењу њеног политичког и културног утицаја у словенским земљама. После мисије Константина и Методија у Моравској, после извесних успеха византијске верске и културне пропаганде у Русији, долази до христијанизације и саме Бугарске (864). Огорчена борба између Рима и Цариграда за превласт над бугарском црквом завршава се под Василијем I (867—886) победом византијског утицаја. У исто време тај утицај јача и у западном делу Балкана, пошто византијска флота успева да 867. ослободи Дубровник дуге арабљанске опсаде и да успостави превласт византијске поморске снаге на Јадрану. У то време је, изгледа, Далмација добила ранг теме. Истина, византијска је власт овде ограничена на приморске градове и острва, а и сама та упоришта стварно су толико везана за своје словенско залеђе да уз одобрење цара Василија I плаћа дажбине словенским кнезовима, а византијском стратегу дају само мали данак симболичног карактера. Али из ових приморских упоришта политички и културни утицај Византије продире у словенско залеђе све јаче и дубље. Тада је и ширење хришћанства у српским земљама узело великог маха. Врховну власт Византије привремено је признала и Хрватска. Византијски ауторитет на Балканском полуострву постао је јачи него што је икада био од доба словенске сеобе. Долазак на Балкан Методијевих ученика протераних из Моравске после Методијеве смрти (885) и њихова делатност у Бугарској и Македонији допринели су коначном учвршћивању хришћанства у јужнословенским земљама ширењем словенске службе и просвете, а тиме и јачању и дубљем деловању византијске културе, под чијим се претежним утицајем развила млада словенска култура и књижевност.

Борба између Византије и Бугарске за превласт на Балкану у доба цара Симеона (893—927) улази у своју најдраматичнију фазу и дуже времена доминира целокупним [594]

збивањем на Балканском полуострву. Симеон је тежио да уместо Византијске Царевине створи своје грчко-бугарско царство са средиштем у Цариграду. Извесно време ова је тежња изгледала блиска остварењу, нарочито после његовог доласка на челу велике војске пред Цариград 913. Војна надмоћност била је на његовој страни, како то показују његове велике победе над византијском војском и освајање византијске територије, али Цариград није могао да савлада, нити се могао мерити са политичком и дипломатском вештином цара Романа I Лакапина (920—944). У борбу ове две тада најјаче силе на Балкану биле су увучене и околне словенске земље. Док је захумски кнез Михаило Вишевић био савезник Бугара, дотле се Византија повезала са Хрватском, па је чак предала Томиславу на управу далматинске градове, доделивши му почасну титулу проконзула. У Србији су се бугарски и византијски утицаји укрштали и међусобно борили, што се испољавало у беспрекидним трзавицама и борбама око престола, у којима су се поједини претенденти уздизали и обарали као експоненти било Бугарске било Византије. Кад је захваљујући великој вештини византијске владе њен утицај надјачао, Симеон је прибегао оружаној интервенцији и око 924, опустошио и окупирао Србију, а затим је послао војску и у Хрватску, али је овде његова војска претрпела потпун пораз (око 926). После Симеонове смрти утицај Бугарске нагло опада, док утицај Византије расте. Већ 927. или 928. Часлав обнавља српску државу уз помоћ Византије. Византијску врховну власт сада признаје и Михаило Вишевић, коме Цариград даје титулу проконзула и патриција.

После дужег периода опадања Бугарско Царство пало је у руке руског кнеза Свјатослава. Победом византијског цара Јована Цимискија над Свјатославом 971. дошло је под власт Византије, али ни византијска власт није овде ухватила дубљег корена. Смрт Јована Цимискија 976. послужила је као знак за устанак, који је букнуо у Македонији под вођством четворице „кометопула“, синова комеса Николе. Из истог тог устанка произашло је велико Самуилово Царство. Тешки и дуги грађански ратови до којих је после Цимискијеве смрти дошло у Византији омогућили су Самуилу, који је скоро остао сам на челу устаничког покрета, да ослободи целу Македонију (сем Солуна) и да створи моћно царство са средиштем у Охриду, у које су ушле не само бугарске а доцније и српске земље, него и северна Грчка и Албанија са Драчем. Према грчком југу биле су у првом периоду ширења Самуиловог Царства усмерене његове најзамашније акције, које су се завршиле освајањем Тесалије и заузећем њеног главног града Ларисе (985). Тек 986. могао је цар Василије II (976—1025) да предузме свој први поход против Македонског Царства. Али његов покушај да заузме Сердику (Софију) завршио се тешким поразом, те је у Византији избио нови, још жешћи грађански рат (986—89). Но, и после савлађивања својих унутрашњих противника и коначне победе над моћном малоазијском властелом, Василије II није могао да усредсреди све своје снаге на борбу против Македонског Царства, већ је морао дуже времена да води ратове на Истоку. Као у своје време против Симеона, тако и против Самуила Византија покушава да се повеже са владарима других балканских земаља. Хрватском краљу Стјепану Држиславу Василије II шаље краљевске инсигније, додељује му титулу византијског патриција и епарха и поверава управу далматинских градова, као некада Роман Лакапин Томиславу. Ступа у везу и са дукљанским кнезом Јованом Владимиром и прима 992. у свом војном логору његове изасланике. Међутим, Самуило одстрањује тог византијског савезника, прикључује његове земље свом царству, а затим га поставља на дукљански престо као свог вазала, оженивши га својом кћерком Косаром-Теодором, познатом из чувене легенде о Владимиру и Косари. Ратовање Василија II на истоку Самуило искоришћује за смели поход у Грчку и продире чак на Пелопонез. На повратку га је 997, близу Термопила, изненадио, потукао и замало заробио, византијски војсковођа Нићифор Уран, али ни тај пораз не зауставља полет Македонског Царства. Тек 1001. наступа преокрет кад се Василије II свом својом снагом баца на Балкан и у великој офанзиви почиње са систематским освајањем Самуилове територије. Заузима Сердику, после чега византијски команданти запоседају главна бугарска средишта све до Дунава. Продире затим у јужну Македонију, заузима Верију, Сервију и јако утврђени Воден, те брзо успоставља византијску власт у Тесалији, преноси борбу на север и после дуже опсаде улази у Видин, упркос Самуилову нападу на Једрене. Затим се поново креће према југу и после победе над Самуиловом војском улази 1004. у Скопље. Идуће године предаје се Византинцима и Драч. Тако је Василије II, после вишегодишњег беспрекидног ратовања, у коме је стално држао иницијативу у својим рукама, окупирао велики део територије Македонског Царства са многим важним утврђењима, систематски стежући обруч око његовог средишта. О даљим борбама нема ближих података, све до велике катастрофе код Беласице 1014, кад је Саму-

илова војска опкољена и делом уништена, делом заробљена. Трагедија се завршава грозним ослепљењем заробљених војника по налогу Василија Бугароубице, доласком поворке ослепљених у Прилеп, где се Самуило био спасао, и најзад смрћу Самуила (6. X 1014), кога је ударила кап кад је угледао ову језиву поворку. Почиње агонија Македонског Царства убрзана унутрашњим размирицама. Убиством Самуиловог сина Гаврила Радомира његов стричевић Јован Владислав 1115. преузима власт, али се даље ратовање све више своди на ликвидацију појединих тачака отпора и постепну окупацију преостале територије Македонског Царства. Почетком 1018. сам Јован Владислав гине у борбама око Драча, и још те исте године Василије II свечано улази у Охрид, који му предаје царица удовица Марија на челу преосталих представника Самуилове куће. Многи од њих прелазе у службу Византије добијајући високе дворске титуле.

Покорењем Самуиловог Царства Византија је поново загосподарила целим Балканским полуострвом, први пут од времена словенске сеобе. Језгро Самуилове државе, Македонија с околном облашћу Сердике, претворено је у византијску тему, која је добила назив теме Бугарске, а среди-
[595] ште јој је било Скопље. Подунавска Бугарска уређена је као тема Паристрион или Парадунавон са центром у Силистрији. Посебну тему сачињавала је, изгледа, и сремска област, а и далматински градови са околним острвима поново су дошли под непосредну власт Византије у оквиру теме Далмације са главним средиштима у Задру и Дубровнику. Остале словенске земље нису обухваћене тематским уређењем, већ су се налазиле под управом својих домаћих владара и према томе нису биле у правом смислу провинције него вазалне земље Византијског Царства. Охридска патријаршија претворена је у архиепископију, али је задржала своју аутокефалност са значајним повластицама. Обухватала је све архиепископије са територије бивше Самуилове и Симеонове државе и вековима остала важно црквено средиште на Балкану. Најосетљивија повластица коју је Василије II дао покореним словенским земљама састојала се у томе што су се овде, за разлику од осталих византијских покрајина, порези и даље сакупљали у натури, а не у новцу. Али ова гипка политика прилагођавања специфичним условима и обичајима у покореним земљама ускоро је напуштена, па отпочиње хеленизација словенских земаља и њихова пооштрена експлоатација. За охридског архиепископа постављен је 1037. Грк, уведен је и византијски систем плаћања пореза у новцу. Ово је изазвало велики устанак који је избио 1040. под вођством Петра Дељана, како изгледа, сина Гаврила Радомира, а Самуиловог унука. Устанак се брзо распламсао по словенским земљама, обухватио је чак и области северне Грчке, али је, пре свега услед унутрашње неслоге и сукоба између Петра Дељана и Алусијана, сина Јована Владислава, већ 1041. угушен. Но овај потрес није остао без последица за Византију, а и васпостављање њене власти није било потпуно. Зетски кнез Стефан Војислав, који је већ око 1035. био почео борбу против византијске власти, појачао је своје позиције за време великог устанка из 1040—41, проширивши своју власт и на Травунију и Захумље. Ни после угушивања тог устанка Византија није успела да савлада отпор зетског кнеза, иако је против њега поново слала из Драча казнене експедиције. Тешки пораз војске византијског драчког дукса у планинским кланцима 1042. коначно је решио борбу у корист Војислављеву. Зета, заједно са Травунијом и Захумљем, измакла је из руку Византије.

У економској и социјалној структури Византијског Царства настају током XI в., у доба владавине престоничког чиновничког племства, дубоке промене које воде наглом слабљењу државе, а услед тога и јаком погоршању њеног спољнополитичког положаја, који карактеришу чести упади Печенега, Уза и Угара на Балканско полуострво, навала Селџука са истока, напредовање Нормана у јужној Италији и на Сицилији. Катастрофални пораз који су Византинци 1071. претрпели од Селџука код Манцикерта у Јерменији доводи ускоро до потпуног слома византијске власти на Истоку и до губитка Мале Азије, главног извора некадашње византијске снаге. Истовремено долази и до слома на Западу, када исте год. 1071. Нормани Роберта Гвискара заузимају Бари, последње византијско упориште у Италији. Овај губитак, иако мање тежак од првог, још јаче и непосредније утиче на ситуацију на Балкану. Већ 1072. избија у Македонији нов устанак, који налази ослонца и у независној Зетској држави. На чело устанка ставља се син Михаила Зетског, Константин Бодин, проглашен за цара у Призрену. Но и овај устанак, после извесних почетних успеха, завршава се поразом. Византија успева да га угуши, да зароби Бодина и да за дуже време успостави своју власт у Македонији. Напротив, њен положај у западном делу Балканског Полуострва све више слаби. Иако је у доба када је Василије II после победе над Самуиловим Царством загосподарио Балканским полуострвом и Хрватска морала да

призна византијски суверенитет, утицај Византије није овде никада ухватио јачег корена. Латински утицај је, међутим, јачао, а ширење Хрватске на рачун царских далматинских градова и острва, нарочито значајно и успешно за време Петра Крешимира IV (1058—1074), све теже је погађало византијске интересе. Јачање латинског и опадање византијског утицаја води коначно томе да 1075. Димитрије Звонимир прима краљевску круну из руку легата Григорија VII као папин вазал, а 1077. од истог папе прима краљевску круну и Михаило Зетски.

После дужих унутрашњих борби положај у Византији се стабилизује доласком на престо Алексија I Комнина (1081—1118), најистакнутијег представника војног племства. Под владавином династије Комнина Византија ће поново доживети дужи период успона и спољашње славе и сјаја. Појачаће се и њена доминација над јужнословенским земљама на Балкану, истина, тек после дугих и напорних ратова. Већ 1081. Нормани из јужне Италије нападају Драч, и тиме почиње огорчена борба око превласти на Јадранском мору и Балканском полуострву. Ниједна сила заинтересована на Јадрану није могла остати равнодушна према предстојећем мерењу снага. Венеција је иступила против Нормана, јер по основном начелу своје политике није могла допустити да се ма која сила учврсти на обема обалама Јадрана и да јој ограничи слободу кретања у јадранским водама. Она се са својом јаком флотом придружила Византији ради заједничке борбе против норманске најезде, али је Византија морала да јој зато зајемчи слободу трговине по целом свом царству и у свим својим водама, без плаћања икаквих дажбина (уговором из 1082, који је ударио темељ колонијалној моћи Млетачке Републике на источном Медитерану). Напротив, хрватски далматински градови потпомагали су својом флотом Нормане у борби против Византије. Зета се колебала. У одлучујућој бици између Нормана и Византије око Драча, Бодин је са својом војском остао у ставу ишчекивања. Тек пошто су Нормани заузели Драч и почели брзо да се шире по Македонији, Тесалији, Албанији и Епиру, он се отворено окренуо против Византије. Искоришћујући њене тешке невоље, успео је да прошири своју власт на Рашку, где је поставио своје жупане Вукана и Марка, и да потчини себи Босну. Међутим, у византијско-норманском ратовању наступио је преокрет, па се после повлачења Нормана са Балканског полуострва (1085) победничка Византија поново појавила у Драчу и одатле је повела енергичну борбу против Зете. Нови драчки дукс, царев

шурак Јован Дука, потукао је и заробио Бодина. Мада је Бодин успео да се и из овог другог заробљеништва врати у домовину, његов утицај почиње да опада. Тежиште се све више помера према Рашкој, која постаје главно средиште отпора против Византије.

Ослободивши се норманске опасности, Византија је морала да се суочи са исто толико тешком печенешком опасношћу, која је већ деценијама над њом лебдела. Криза је достигла врхунац кад су се 1090. Печенези појавили пред самим Цариградом, а смирнски емир Чаха истовремено напао византијску престоницу с мора. Само помоћу Кумана успели су Византинци да савладају ову кризу и да униште печенешке хорде. Ову ситуацију је искористио рашки велики жупан Вукан за прве снажне нападе на византијску територију. Колико је Византија била узнемирена овим српским упадима види се из тога што је цар Алексије I, одмах после победе над Печенезима, лично кренуо на челу своје војске против Срба (1091) и наредних година понављао своје походе, док није натерао Вукана барем на формално подчињење (1094). Али, Срби су и даље користили сваку прилику за борбу против Византије и за ширење своје територије на њен рачун.

Откако је Угарска, присаједињењем Хрватске, постала јака балканска и јадранска сила, а тиме и највећи супарник Византије у југоисточној Европи, Рашка је нашла у њој природног савезника. Ратови између Византије и Угарске за време Јована II Комнина (1118—1143), а нарочито за време Манојла I Комнина (1143—1180) стоје у средишту историјског збивања на тадашњем Балкану. У оквиру тих све че- [596]
шћих и све замашнијих ратова одигравају се борбе за независност Срба, који сваки већи сукоб својих моћних суседа искоришћују за нове устанке против византијске власти. Скоро после сваког похода против Угарске цар мора да ратује и против Рашке, да смењује њене жупане и угушује њен отпор. Као врховни суверен, византијски цар може да смењује и да поставља жупане у Рашкој по свом нахођењу, али он не може да спречи да га и нови жупан ускоро не изневери, пошавши стопама свог претходника; он може својом великом надмоћношћу да скрши сваки отпор и да угуши сваки устанак, али не може да спречи избијање нових устанака. Но, временом се све јасније показује да је савезник Рашке био слабији од њеног противника. Енергичним ратовањем и опсежним дипломатским акцијама Византија је постигла велике успехе и уговором о миру 1167. задржава део Хрватске и Далмације, Босну и Срем. Дола-

ском на угарски престо бившег Манојловог зета и штићеника Беле III (1172) и сама Угарска потпада под утицај византијског цара. Тиме је Рашка изгубила угарску подршку, коју јој савез са удаљеном Венецијом није могао надокнадити. Ова ситуација постала је кобна по Немању, који је морао да се 1172. подчини Византији, да формално изјави цару Манојлу своју покорност и да га прати у Цариград да би као заробљеник учествовао у његовој тријумфалној поворци. Све до Манојлове смрти Немања је остао његов вазал и као такав помагао га је у ратовима својом војском.

Међутим, Византија је под Комнинима изгледала споља јача но што је то у ствари била. Њена унутрашња слабост, а и несигурност њеног спољнополитичког положаја показала се још за време Манојла Комнина, који је пред крај владе био на Западу потпуно изолован а на Истоку тешко поражен у рату са Селџуцима (1176). После његове смрти слабост Византије постала је очигледна, њен спољашњи сјај брзо је избледео, те су се прве дигле против ње Угарска и Рашка, према којима је Манојлова политика изгледала најуспешнија и где је његов лични ауторитет био најјачи. Док је Бела III већ 1181. повратио области које је Угарска морала Манојлу уступити, Немања је искористио насталу ситуацију да своју земљу заувек ослободи византијске доминације. У савезу са Угарском продро је 1183. преко Ниша све до Сердике. Наставио је затим с пустошењем византијских земаља у тренутку кад се Византија, због унутрашњег врења и норманског препада на Солун (1185), нашла у нарочито критичном положају, а с друге стране прикључио је својој држави и Зету. Крајем 1185. избио је и у Бугарској устанак, који се после дужих борби завршио потпуним одвајањем од Византије и стварањем Другог Бугарског Царства. У заједничком непријатељству против Византије Бугари се повезују са Србима. Кад је Фридрих I Барбароса у Трећем крсташком рату пролазио кроз балканске земље, дочекали су га у Нишу Немања и бугарски изасланици, нудећи му савез и помоћ у борби против Византије. Иако до склапања формалног уговора није дошло, Немања је искористио сукоб између немачког цара и Византије за нова освајања византијских земаља и читавог низа важнијих градова, међу којима и Велбужда, Призрена и Скопља. Међутим, прелазом Фридриха Барбаросе у Малу Азију и његовом изненадном погибијом Византија је добила одрешене руке за борбу против Јужних Словена. Немања је потучен у бици на Морави (1190) и морао је да закључи мир. После ове победе византијски цар Исак II Анђео (1185—1195) дошао је последњи пут на челу своје војске у Београд, који ће Византији ускоро заувек измаћи. Знатан део освојених територија и градова Немања је морао вратити, али је склапањем формалног уговора независност његове земље била коначно призната. Византија је сама тежила за стабилизовањем прилика. Пристала је да се Немањин син Стефан ожени царевом синовицом Евдокијом и доделила му титулу севастократора.

Постанком независне српске државе и обнављањем Бугарског Царства завршава се заувек епоха византијске превласти на Балканском полуострву. Византија постаје само једна балканска држава, а њен утицај на Балкану који је некада био доминантан, почиње нагло да опада. Није он ојачао ни онда кад се на византијски престо попео Евдокијин отац Алексије III Анђео (1195—1203) и кад је после Немањине абдикације (1196) власт у Србији преузео византијски зет севастократор Стефан. Напротив, дошавши у сукоб с братом Вуканом, штићеником Угарске и папске курије, Стефан покушава да се одржи на власти тиме што се и сам приближава Риму и тражи краљевску круну од папе Иноћентија III, одлучно окренувши леђа немоћној Византији и отеравши своју жену Византинку. Колико су у Рашкој биле јаке византијске традиције, државноправне, културне и нарочито црквене, о томе најбоље сведочи Немањин одлазак на Свету Гору, деловање његовог мезимца Саве као и списи св. Саве, а и самог Првовенчаног. Али и поред тога уочи пропасти Византије у Четвртом крсташком рату, утицај моћне Римске цркве постаје доминантан и у Рашкој и у свим јужнословенским земљама, чак и у Бугарској, где цар Калојан прима круну од Иноћентија III и ставља своју земљу под црквену супрематију Рима (1204).

После заузећа Цариграда од стране крсташа и Млечана и стварања Латинског Царства на Босфору 1204. настаје потпуно нова ситуација на Балканском полуострву и, бар у почетку, латински утицај све више јача, а византијски све више опада. Међутим, потиснути из Цариграда и Солуна, из средње и јужне Грчке, где свуда ничу латинске државе и државице, Византинци су успели да створе нова државна средишта с једне стране у Малој Азији, а с друге у Епиру. Слабост вештачки створеног Латинског Царства, коме је бугарски цар Калојан већ 1205. задао код Једрена катастрофалан пораз, омогућила је тим новим византијским државама да се консолидују, да би затим пошле путем новог успона. С постепеним јачањем јавља се између Никејског Царства и Епирске Деспотовине неизбежно супарништво.

Ово супарништво искористио је Сава да би 1219. од никејског цара и патријарха добио признање аутокефалности српске цркве, упркос жучним протестима охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, коме је српска црква дотада била потчињена.

Однос снага на Балкану, подељеном у више хетерогених државних творевина, мења се брзо. Док Латинско Царство, нарочито после смрти Хенрика (1216) све више опада, Византинци теже за повратком Цариграда, настављају се борбе за превласт између Епирске Деспотовине и Никејског Царства, у којима видну улогу игра и Бугарска. Ове борбе, у којима се однос снага често и оштро мења, јако утичу на прилике у Србији и Македонији, која прелази из руке у руку постајући плен оне силе којој у датом тренутку припада превласт на Балкану. Нагао, али краткотрајан, био је полет Епирске Деспотовине. Срушивши крсташку Солунску Краљевину, епирски владар Теодор Анђео је 1224. ушао у Солун и овде примио из руку архиепископа охридског Димитрија Хоматијана царску круну, а затим је, потиснувши војску никејског цара из Једрена, кренуо према Цариграду. Али у бици код Клокотнице 1230. потукао га је и заробио бугарски цар Јован Асен II (1218—1241). Преотевши Теодору Анђелу освојене територије у Тракији и Македонији као и део Албаније, бугарски цар постаје тада најмоћнији владар на Балкану и заноси се мишљу о цариградском престолу. Ови догађаји имали су најнеоспорнијег одјека у суседној Србији. За време краља Радослава (1228?—1233?), зета Теодора Анђела, Србија се налазила политички и културно под најјачим утицајем Солунско-Епирске Царевине. Радослав се чак на својим повељама потписивао грчки, а и натпис
[597] на његовом новцу био је грчки. Слом епирско-солунског цара имао је за последицу да је Радослава на српском престолу заменио његов брат, зет Асена II, Владислав (1233?—1243), па је у Србији уместо грчког завладао бугарски утицај. Али после смрти Асена II, услед унутрашњих трзавица као и услед навале Монгола, снаге Бугарске брзо опадају, а на прво место избија Никејско Царство. Унутрашње јаче и економски здравије од старе Византије, Никејско Царство је корак по корак учвршћивало своје позиције у Малој Азији, а затим на Балкану, и нарочито за време Јована III Ватаца (1222—1254) доживело знатан просперитет. После неуспеха Солунско-Епирског Царства и Бугарске, Никејско Царство је коначно заузело доминантан положај на Балканском полуострву. Јован Ватац је 1246. присајединио својој држави Солунско Царство, а победом над Бугарском и Епирском деспотовином, ограниченом сада на област Епира и Тесалије, завладао је целом Македонијом и северном Албанијом. Последњи покушај да се спречи византијска рестаурација учињен је стварањем коалиције у коју су ушли епирски деспот Михаило II, ахајски кнез Виљем Вилардуен и сицилијански краљ Манфред, а коју је подржавао и српски краљ Урош. Али је никејска војска до ногу потукла своје противнике у Пелагонској равници (1259), па су и Срби морали напустити Скопље, Прилеп и Кичево, које су претходне године били запосели. Поразивши своје супарнике на Балкану, Михаило VIII Палеолог (1259—1282), да би спречио интервенцију Венеције, склопио је савез и трговински уговор са Ђеновом (1261). Захваљујући врло широким повластицама које им је овај уговор пружао, и Ђеновљани су стекли изванредну моћ на Истоку, потискујући временом све више византијску трговину и поморство и такмичећи се са Млечанима.

Пошто је 1261. војска Михаила Палеолога ушла у Цариград, срушила Латинско Царство и успоставила византијску власт на Босфору, Византија се поново јавља као велесила која снажно утиче на развој ситуације на Медитерану, али тиме и неизбежно долази у сукоб са противничким западним силама. Тежећи за потпуном обновом своје владавине на Балкану, Византија покушава не само да сузбије преостале латинске снаге у јужној Грчкој и да потчини себи сепаратистичке грчке државице у Епиру и Тесалији, него угрожава и Бугарску и Србију. Стога у сукобу Византије са Западом, нарочито у њеној драматичној борби са сицилијанским краљем Карлом Анжујским, не само латинске и сепаратистичке грчке, него и јужнословенске државе пристају уз непријатеља Византије. Напорном борбом и изванредно вештом дипломатском игром, парирајући својим противницима на Балкану склапањем брачних династичких веза и подупирањем провизантијских струја, а свом главном противнику, Карлу Анжујском, преговорима са Римом, најзад, и склапањем црквене уније у Лиону (1274), Михаило VIII успевао је сваки пут да отклони одлучујући ударац. После слома Карлове власти на Сицилији 1282. опасност агресије са Запада коначно је нестала. Међутим, обнова византијске власти у балканским земљама имала је, и поред свих напора, врло ограничен успех. На Пелопонезу Византинци су створили неку врсту мостобрана, али нису успели да ликвидирају владавину Латина у јужној и средњој Грчкој. На мору су господарили и даље Млечани и Ђеновљани. Епир и Тесалија под влашћу пото-

мака Анђела упорно су се супротстављали свим тежњама Византијског Царства за уједињавањем. Ослабљеној Бугарској Михаило VIII могао је да отме извесне територије и луке на Црном Мору, но, напротив, Србија се налазила у брзом економском и политичком успону, и са ове стране запретила је Византији нова опасност. Већ 1282. краљ Милутин (1282—1321) заузео је Скопље, које су Византинци тада заувек изгубили. Почело је ширење Србије према византијском југу, борба око Македоније, а тиме и нова борба за превласт на Балкану. После прекомерног напрезања у доба Михаила VIII, истрошивши се војнички и финансијски у беспрекидном ратовању на више фронтова, Византија почиње нагло да опада и показује се потпуно немоћном како према надирању Турака, који брзо заузимају Малу Азију, тако и према ширењу Срба, који настављају са упадима у Македонији. Пошто је 1297. пропао последњи покушај византијске противофанзиве под заповедништвом истакнутог војсковође Михаила Главаса, влади Андроника II (1282—1328) не остаје ништа друго но да се са Србијом нагоди. Пет пута долази велики логотет Теодор Метохит ради преговора на српски двор, па је најзад 1299. закључен мир по коме је Милутин задржао освојене области, ступивши у брак са Симонидом, малолетном кћерком Андроника II. Тиме почиње ера појачаног византијског утицаја у Србији. Дворски живот и церемонијал управљају се према византијским узорима. На освојеним територијама Срби се упознају с различитим византијским установама које прихватају и задржавају. У време краља Милутина први пут се у српским повељама помиње и пронија, најизразитија појава византијског феудализма, која ће се затим проширити и потпуно одомаћити у српској држави. Истина, кад је Византија почетком XIV века запала у тешке невоље због побуне каталонских најамника, који су годинама пустошили њене провинције, и кад су на Западу оживели антивизантијски завојевачки планови, и Милутин се окренуо против Византије. Али, како се ускоро показала нереалност тих освајачких планова, он је поново пришао Византинцима, па их је чак и помогао својом војском у ратовима против Турака. Међутим, без обзира на промене политичког става, утицај Византије се и даље ширио у Србији, и то утолико снажније уколико су Срби, ширећи своју територију на рачун Византије, дубље продирали у њене области.

Ово ширење узело је нарочитог маха за време грађанских ратова, у којима је Византија губила своје последње снаге. Већ су борбе између Андроника II и његовог унука

Андроника III омогућиле југословенским државама мешање у византијске прилике. Док је бугарски цар Михаило Шишман подржавао младог Андроника, Стефан Дечански је помогао старог цара и успео том приликом да заузме Просек. После победе и доласка на престо Андроника III (1328—1341) Византија и Бугарска су покушавале као савезници да зауставе напредовање Срба у Македонији. Али, Срби су 1330. потпуно поразили бугарску војску код Велбужда, па је Андроник III, који је био упао с југа у српски део Македоније, морао да се повуче и да напусти запоседнуте градове. Србија се коначно афирмисала као најјача држава на Балкану. Пошто је довела на престо Душана, српска властела, главни носилац експанзије, наставља с новим [598]
еланом ратовање против Византије. У томе помаже један од најистакнутијих византијских великаша, Сиргијан, који се био ставио у службу Душанову. Брзо пада низ значајних градова у Македонији, па Душан са Сиргијаном допире до самог Солуна. После личног састанка између Душана и Андроника III склопљен је 1334. мир по коме су Срби задржали Прилеп, Охрид и Струмицу са околним територијама. Византинци су успели, додуше, да наредних година присаједине Тесалију и Епир, али је овај успех био краткотрајан. После смрти Андроника III избио је сукоб између великог доместика Јована Кантакузина и регенства, које је са царицом удовицом Аном Савојском на челу, преузело власт у име малолетног цара Јована V Палеолога, те је Кантакузиновим проглашењем за цара у Димотици (1341) дошло до новог, дугог и тешког грађанског рата. Овај нови грађански рат, праћен жестоким класним борбама и тешким разарањима, довео је Византијско Царство на руб пропасти, а Душану је омогућио лако освајање византијских земаља. Избијањем антиаристократских буна у Тракији и Македонији, представник византијског племства, Јован Кантакузин нашао се у тако критичној ситуацији да је с остацима своје војске прешао на српску територију. Саставши се у Приштини са српским краљем и највишим представницима српске властеле (јула 1342), Кантакузин је склопио с Душаном савез, који је Србима пружио прилику за мешање у унутрашње борбе Византинаца и за даља освајања њихових покрајина. Заједнички напади Душана и Кантакузина на Сер нису имали успеха, али је Кантакузинов положај знатно ојачао кад је на његову страну стала Тесалија, земља великих византијских феудалаца. Можда је управо овај успех византијског претендента побудио Душана да с њим раскине и да прихвати понуду савезништва

и молбе за помоћ које му је упућивало цариградско регентство. Али, и као савезник легитимног цара Душан је наставио да заузима византијске градове у још неосвојеним деловима Македоније и у Албанији, задржавајући их за себе. Највећи његов успех било је заузеће Сера (24. IX 1345). Ускоро после тога, Душан се прогласио за цара Срба и Грка. Узимањем ове титуле и свечаним крунисањем на сабору у Скопљу (16. IV 1346) Душан је јасно истакао своју намеру да потпуно уништи Византију и да је замени новим српско-грчким царством. Као некад за Симеона у Бугарској, тако је и за Душана борба за хегемонију кулминирала у борби за царство, највиши симбол византијске политичке и духовне превласти. Међутим, изгубивши Душанову помоћ, Кантакузин је нашао новог савезника у селџучком емиру Омуру. Отада, стално је уживао подршку Турака, прво Селџука а онда и Османлија, подршку која је најзад, по цену страховитог пљачкања и пустошења преосталих византијских покрајина, решила борбу у његову корист. Истина уз ову подршку Кантакузин није успео да освоји Солун, који му је под владавином народне странке Зилота пружио огорчен отпор. Али, успео је стопу по стопу да освоји Тракију, па је 1347. ушао у Цариград да би завладао једним осакаћеним, разореним и потпуно исцрпеним царством. Међутим, Душан је и после Кантакузиновог уласка у Цариград наставио са ратовањем, завршио освајање Албаније и Епира, запосео Акарнанију, Етолију и Тесалију (1348). Византијски грађански рат, који је упропастио и преполовио старо Византијско Царство, омогућио је Душану да без много напора, без иједне веће битке на отвореном пољу, готово удвостручи своју државу и тако створи своје српско-грчко царство. То је било заиста једно полугрчко царство, у које су ушле и грчке области, а управо у тим областима било је тежиште Душановог Царства, то је била Романија коју је он као наследник византијских царева задржао под својом личном влашћу и којом је управљао „по грчким обичајима", оставивши свом сину краљу Урошу да управља северним делом државе „по српским обичајима" (Нићифор Григора). У управном систему, на двору, у културном и верском животу, у свему су превлађивали византијски узори, нарочито у јужном „царском" делу. Под Душановом влашћу налазила се сада и Св. Гора, највеће жариште византијског православља, и Душан је обасипао даровима и повластицама њене утицајне манастире, издајући им на грчком језику хрисовуље које у свему подржавају хрисовуље византијских царева. Све је остало у ствари

како је било. Променио се само владар и владајући слој. На челу управе у освојеним покрајинама стајали су свуда, украшени византијским титулама, представници српске властеле, сарадници Душанови у његовим срећним ратовима, који су пожњели плодове победе заузевши положаје и земљишне поседе отераних византијских архоната. Исто тако, српски епископи су заменили у освојеним областима представнике византијске црквене хијерархије.

Кантакузиновим уласком у Цариград наступио је у византијским грађанским ратовима само краћи предах. Ускоро је дошло до раскида између њега и Јована V Палеолога, кога су подстицали на борбу не само Кантакузинови противници у Византији него и Ђенова и Венеција, па и Душан. У новом грађанском рату Срби и Бугари су подржавали легитимног цара, док се Кантакузин опет користио помоћу Османлија, који су се у тим мутним годинама коначно учврстили на Галипољском Полуострву, заузели тврђаву Цимпе (1352) и Галипољ (марта 1354) и створили себи базу за освајања на Балканском полуострву. Сукоб код Димотике, у коме су Кантакузинове турске трупе потукле српске, бугарске и грчке снаге Јована Палеолога (1353), наговестио је непосредну опасност која је запретила балканским земљама са османлијске стране. Кад се крајем 1354. грађански рат завршио тиме што је на цариградски престо ђеновљанском помоћи доведен Јован Палеолог, док је Кантакузин приморан да абдицира, Византија је била још слабија но пре, њен положај још беднији и безизлазнији. Истина, распад Душановог Царства отклонио је опасност која је дотад претила Цариграду с те стране. Али Византија није била у стању да то искористи и није чак ни покушавала да поврати своје изгубљене земље. Једино је бивши епирски деспот Нићифор II настојао да обнови своју власт у Епиру и Тесалији, и у томе је чак постигао знатних успеха, али је погинуо у борби са Арбанасима (1358). Тако је северна Грчка остала у рукама Симеона-Синише. У личности овог Душа- [599]
новог полубрата, који се упорно али безуспешно борио за братовљева наслеђа, нарочито јасно се огледа снага византијских утицаја и традиција: полугрк и ожењен Гркињом, он се на својим повељама, писаним на грчком језику, потписивао грчки као Симеон Палеолог, цар и самодржац Ромејаца и Срба. Под његовом неопсредном влашћу остала је, међутим, само Тесалија. Власт у Епиру морао је препустити свом зету деспоту Томи Прељубовићу, који је управљао у Јањини с необичном окрутношћу све до 1384. када је збачен и убијен, после чега се његова удовица, Синишина кћи,

царица Марија Ангелина, Дукена, Палеологина, удала за Фирентинца Исаила де Буонделмонти, коме је и припала власт у Епиру. У Тесалији после 1359. Синишу је наследио његов син Јован Урош Палеолог, који се, пак, најрадије бавио у Метеорским манастирима, камо се најзад и сасвим повукао (1381), а управу земље предао кесару Алексију Анђелу Филантропену.

Међу господарима појединих делова бившег Душановог Царства најјаче везе са Византијом имао је брат краља Вукашина, деспот Јован Угљеша, који се учврстио у југоисточном делу Македоније са средиштем у Серу. Стојећи први на удару Турцима и спремајући се за борбу против њих, Угљеша је покушавао да се приближи Византији и ради тога је потчинио цркву на својој територији Цариградској патријаршији, оштро осудивши Душаново проглашење Царства и патријаршије. До ширег црквеног измирења дошло је, међутим, тек доцније између Византије и кнеза Лазара, и то признавањем Пећке патријаршије (1375). Угљеша се узалуд надао помоћи Византије, која је већ била изгубила своје најважније градове у Тракији (Димотику 1361, Једрене 1362, Пловдив 1363) и чији је цар сам узалуд тражио помоћ путујући по Западу. У одлучујућем сукобу са Турцима Вукашин и Угљеша су се нашли сами са својим снагама, те су 1371. потпуно поражени у бици на Марици, у којој су обојица изгубили живот.

Византинци су се пожурили да приграбе област погинулог Угљеше. Царев син Манојло, доцнији цар Манојло II, који је тада управљао у Солуну, ушао је са својом војском у Сер. Међутим, последице Маричке битке биле су за Византију исто тако судбоносне као и за Јужне Словене. Не само поједини владари у Македонији него и сам византијски цар признао је ускоро после тога врховна права османлијског султана и постао његов вазал, обавезан да га прати са својом војском у ратовима по Малој Азији. После Маричке битке побожна византијска влада нашла се побуђена да одузме манастирима половину њихових поседа и да их подели пронијарима, како би појачала своју одбрамбену снагу пред претећом турском опасношћу.

Даље ширење Турака наносило је све теже ударце и Византинцима и Јужним Словенима, па се положај на Балкану, а према томе и положај Византијског Царства, све више погоршавао, било да се радило о паду Солуна (1387), окупацији Тесалије (1393) и турским упадима у Грчку и византијску Мореју (1395, 1397), или о Косовском боју (1389), паду Бугарске (1393) и катастрофи код Никопоља (1396),

иако у тим догађајима Византија није имала непосредног удела, била је растављена од других балканских држава и најзад ограничена с једне стране на удаљену Мореју, а с друге на околину Цариграда, који је Бајазид од 1394. држао под блокадом. Судбинску повезаност балканских земаља илуструје драматичан састанак у Серу 1393, на коме су се нашли као турски вазали византијски цареви Манојло II и Јован VII, морејски деспот Теодор I, Стефан Лазаревић и Константин Дејановић, сакупљени по Бајазидовој наредби да приме његова наређења и саслушају његове увреде и претње. Кћи Константина Дејановића, Јелена, била је супруга Манојла II, а мати два последња византијска цара, Јована VIII (1425—48) и Константина XI Драгаша (1449—53).

Ангорска битка, у којој су Тимурови Монголи потукли и заробили Бајазида (1402), продужила је Византији живот за пола века и привремено је олакшала положај балканских држава. Стефан Лазаревић, који је у тој знаменитој бици учествовао на Бајазидовој страни као његов вазал, на повратку је свечано дочекан у Цариграду и добио је од цара Јована VII титулу деспота, коју му је доцније и Манојло II потврдио. У међусобне борбе које су избиле у Османлијском Царству између Бајазидових синова увучени су како Византинци тако и Срби, који су победом Ђурђа Бранковића над Мусом допринели коначној победи Мехмеда I (1413). Последњи значајни српски владар, деспот Ђурађ (1428—53), ожењен Гркињом Ирином (Јерином) из породице Кантакузина, био је на свом двору окружен Грцима, међу којима се нарочито истицао његов шурак Тома Кантакузин. Он је, између осталог, руководио радовима на подизању Смедерева, изграђеног по плановима византијских фортификатора. Но, иако пријатељ Грка и човек византијске културе, деспот Ђурађ је морао да према својим вазалним обавезама пошаље војску да учествује у турском нападу на Цариград 1453. Пад Цариграда, којим се завршава дуга агонија Византијског Царства, знатно је појачао положај Османлијског Царства и убрзао пропаст преосталих грчких и јужнословенских балканских држава.

ЛИТ.: *Ф. И. Успенский*, История византийской империи I, II[1], III Ленинград — Москва 1913, 1927, 1948; *В. Златарски*, История на Българската държава през Средните векове, I_1, I_2, II, III, София 1918, 1927, 1934, 1940; *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb

1925; *Ch. Diehl* — *G. Marçais*, Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire générale, IIe section: Histoire du Moyen Âge, III), Paris 1936; *Ch. Diehl*, *L. Occonomos* и др., L' Europe orientale de 1081 à 1453 (ibid., IX, 1), Paris 1945; *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1947; *L. Bréhier*, Le monde byzantin (L'évolution de l'humanité), Paris 1947, 1949, 1950; *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Europe, 324—1453, Madison 1952; *G. Ostrogorski*, Geschichte des byzantinischen Staates (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 1, 2), München 1952 (уп. Историја Византије, СД, књ. VI), *К. Јиречек*, Историја Срба I и II, Београд 1952.

Bizantsko-južnoslovenski odnosi, Enciklopedija Jugoslavije 1, Загреб 1955, 591—599.

УТИЦАЈ СЛОВЕНА НА ДРУШТВЕНИ ПРЕОБРАЖАЈ ВИЗАНТИЈЕ*)

Познато је колико је јак био утицај Византије на културни и политички развитак Словена у средњем веку. Дошавши на Балканско полуострво, Словени су се нашли на византијском тлу и тиме су ступили у непосредан додир са високо развијеном византијском културом, са римским државним институцијама и хеленистичком цивилизацијом, чији је чувар била Византија. У симбиози Византије и Словена стара Византија, сасвим природно, била је та која је углавном давала, а млади словенски народи су били ти који су у првом реду примали. [12]

Не сме се ипак мислити да је Византија само давала, а да су Словени само примали. Несумњиво је да је додир са Византијом био од огромне и пресудне важности за цео даљи политички и културни, духовни и материјални развитак Словена, али исто тако је сигурно и то да је и за Византију долазак Словена био од великог и позитивног значаја. Ово су са пуно права истицали руски византинолози још крајем прошлог века са великим Васиљевским и Успенским на челу, а на томе нарочито инсистира и савремена совјетска историографија (А. В. Мишулин, М. В. Левченко, Е. Е. Липшиц и др.). Политички и материјални губици које је у први мах нанело Византији надирање Словена, надокнађени су позитивним последицама које је досељавање Словена за њу имало и конструктивном улогом коју су Словени одиграли у даљем развитку византијске државе. У чему се састоје конструктивна улога Словена и позитивне последице њиховог досељавања за Византију?

* Предавање одржано у Историјском друштву Н. Р. Србије.

Да би се то разјаснило, треба да се осврнемо на положај Византије у доба пре досељавања Словена и да се упознамо са проблемима и тешкоћама пред којима се Византија тада налазила. Суштина тих веома компликованих и тешких проблема може се пак схватити само ако их посматрамо у вези са положајем целокупне Римске Империје у позноантичко доба. Јер, Византија је органски повезана са својом римском прошлошћу и првобитно није управо ништа друго но христијанизовано и хеленизовано Римско Царство, чије се тежиште померило на хеленистички Исток.

Као што је познато, Римска Империја у III веку пролази кроз дубоку кризу која задире у све области римског живота, а која је последица распада античког робовласничког друштвеног поретка. Не улазећи детаљније у ове проблеме који не спадају непосредно у нашу тему, да се сетимо само неких важнијих симптома те страховите, у првом реду економске кризе у старој Римској Империји: опадање пољопривреде са њеним великим латифундијама које су се
[13] прошириле на рачун како државног земљишног поседа тако и поседа ситних слободних сељака; по варошима опадање трговине и заната; катастрофални губитак вредности новца и услед тога прелаз од новчане ка примитивној натуралној привреди; најзад, као можда најтеже, јако смањивање броја становништва и према томе недостатак радне снаге у привреди и недостатак људства у војсци, а услед тога, с једне стране, варваризирање војске која се састоји претежним делом од најамничких одреда страних војника, а с друге стране, присилно везивање свих класа становништва за њихов позив, пре свега везивање за родну груду сељака, који губе слободу кретања претварајући се у зависне колоне на латифундијама велепоседника.

Нарочито тешка била је ова криза у западним покрајинама Римске Империје. У њеном источном (доцније византијском) делу било је још доста густо насељених области, још доста великих градова, где је цветала трговина. Прелаз ка натуралној привреди био је овде само привремена појава, па је постепено новчана привреда почела поново да се развија. Исток је био гушће насељен и привредно јачи. Због тога се тежиште Империје и померило на исток крајем III — почетком IV века. Због тога се Византија и одржала, док је ослабљена и осиромашена Западна царевина крајем V века подлегла притиску Германа. Али је и Византија прошла кроз исту кризу и патила је дуго од истих тешких невоља, јер је то била општа криза целокупне Римске Империје и њеног застарелог робовласничког

система. Мада опадање броја становништва није било у Византији онако катастрофално као на Западу, ипак је и овде у току целог рано-византијског периода, све до VII века, владао јак недостатак радне снаге као и недостатак људства у војсци. И овде се велепоседништво налазило у сталном и нездравом порасту, а сељаштво се претварало у класу зависних колона. И византијска војска је у рано-византијско доба најамничка војска, која се састоји од страних, пре свега германских војника.

Врхунац кризе па и своју пропаст Западно-римска царевина доживела је у V веку. Захваљујући већој отпорној снази, јачини своје политичке организације и свом привредном богатству, Византија не само да је избегла пропаст, већ је и најоштрију кризу доживела много доцније. Најкритичније доба за Византију наступило је крајем VI — почетком VII века, после слома Јустинијанове рестауриране Римске Империје. Спољашња рестаурација, ма како да је сјајно изгледала, није могла обновити Римску Империју, пошто је та Империја и надаље била оптерећена свима унутрашњим манама свог застарелог друштвеног уређења и нездравог економског и социјалног поретка. Велики Јустинијанови освајачки ратови на Западу само су исцрпели Византију војнички и економски и ослабили њене позиције на Истоку. Док су Јустинијанове трупе славиле победе на Западу, у Азији се све јаче дизала Персија, а Словени су у све већим масама продирали на Балканско полуострво. Последњих деценија VI века почиње и њихово стално насељавање у балканским земљама.

Покушај Византије, крајем VI века, да једном великом експедицијом заустави на Дунаву даље надирање Словена завршило се потпуним неуспехом, који се претворио у праву катастрофу. Исцрпљена дугим бесплодним борбама, византијска војска се 602. г. побунила, а затим је избио устанак и у самом Цариграду, који је оборио иницијатора дунавске експедиције, цара Маврикија. Тако је дошло до потпуног спољњег и унутрашњег слома. Управо, то је била агонија [14]
Источно-римске државе, слична агонији Западно-римске државе пре 150 година. Византија је дошла на руб пропасти. На Балкану несметано су се ширили Словени и Авари, у Азији су Персијанци све дубље продирали у византијске провинције, док је унутар византијске државе настао потпун хаос. У току две прве деценије VII века, док се Балканско полуострво дефинитивно претвара у словенску земљу, Персијанци на Истоку заузимају Месопотамију, Сирију, Па-

лестину, Египат, упадају дубоко и у Малу Азију и тиме доводе у питање и саму егзистенцију Византијског Царства.

Но, тада одједном настаје потпун преокрет: 622. г. почиње велика офанзива цара Ираклија, и за свега шест година Византинци успевају да потпуно скрше Персијско Царство, да поврате све своје изгубљене провинције на Истоку, а уједно и да поразе Аваре, који су 626. г., у савезу са Персијанцима, са великом аварско-словенско-бугарском војском јуришали на сам Цариград. Ни Персијанци ни Авари никада се нису опоравили од пораза који им је тада нанела Византија. Персија је неколико година доцније постала плен Арабљана. Моћ Авара била је дубоко уздрмана, те је ово омогућило Словенима да против њих устану и да се ослободе њихове власти.

Како да објаснимо ове велике победе Византинаца које долазе — на први поглед тако неочекивано — после тешких пораза и најдубљег опадања? Разуме се да се оне могу објаснити само унутрашњом регенерацијом византијске државе. Преокрет је настао зато што се нешто почело мењати у самој Византији. Заиста, снагу коју је Византија показала у персијском рату под Ираклијем, доцније ће показати у још много тежој борби са Арабљанима. Изгубивши велике територије, Византија ће ипак издржати у својој великој одбрамбеној борби против арабљанске инвазије, затим ће вековима водити скоро беспрекидне ратове са Арабљанима на Истоку и са Бугарима на Балкану, па најзад, у X веку, извојевати одлучујућу победу и над једнима и над другима. Према томе, од VII века Византија испољава нову снагу која јој је раније недостајала. Ова нова снага је резултат унутрашњег преображаја византијске државе.

На жалост, извори којима располажемо за византијску историју овог времена веома су оскудни и по броју и по квалитету. Али чак и из тих оскудних извора ми видимо да у раном средњем веку Византија постаје нова држава која се из основа разликује од старачке државе позно-римског доба. Сасвим друкчије изгледају сада и њен управни систем, и војна организација, и њена привредна структура, и социјално уређење. Нови управни систем Византија добија стварањем тзв. тема, војних округа у којима је војна и цивилна власт усредсређена у рукама стратега. Услед оскудице у савременим изворима у науци се много лутало док се дошло до правилног схватања о времену постанка тематске организације и о главним етапама њеног развитка. Није потребно да овде улазимо у појединости. Данас је коначно

утврђено да је изграђивање тематског уређења отпочело у доба цара Ираклија (610—641), као што то уосталом, и каже изрично Константин Порфирогенит у свом трактату о темама. Нико више не сумња ни у то да је за изграђивање новог војног и управног система од битног значаја било насељавање војника-стратиота по ново створеним темама. Уз обавезу вршења војне службе додељивана су војницима тзв. стратиотска имања, од којих су се они и њихове породице [15]
издржавали.[1] На тај начин домаћа војска војника-стратиота насељених по темама заменила је дотадашњу страну најамничку војску. Према томе, уређење тема ставило је на нов темељ не само управни систем, већ и војну организацију Византијског Царства.

У Ираклијево доба тематско уређење уведено је само у Малој Азији. Очевидно на Балканском полуострву оно се тада још није могло увести, јер је велика сеоба Словена уништила сваку организовану византијску власт на балканском подручју. Тек доцније се могло приступити увођењу тематске организације на Балканском полуострву. Тек 80-их година VII века ствара се тема Тракија, у области најближој византијском центру; десет година доцније ствара се и тема Хелада, која обухвата Грчку са околним острвима. Ово су једине две теме које постоје на Балканском Полуострву све до краја VIII века. Тек крајем VIII и почетком IX века стварају се на Балканском полуострву нове теме, и то у областима дуж обала (као на пример око великих лука Солуна и Драча), док унутрашњост Балканског полуострва, запоседнута од Словена, и надаље остаје ван домашаја византијске власти.

Но стварање нове управне и војне организације не може само по себи објаснити дубоку и спасоносну регенерацију коју је Византија доживела на прелазу од античког ка средњовековном добу. Ма колико да је била добра и целисходна, реформа управног система и војне организације сигурно није могла спасти државу и извести је из дубоке кризе у коју је она била запала, већ је могла само послужити као предуслов и створити оквир у коме се извршио унутрашњи препород Византије. Истина, позно-римска односно рановизантијска организација војске била је рђава и застарела

[1] Први је упозорио на везу између организације тема и стварања стратиотских имања *Ф. И. Успенский*, Военная организация византийской империи. Известия Русск. Археол. Института в Константинополе 6 (1900) 154 сл. Доцније о томе је добро расправљао *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart 1919, 117 sq.

и постигнут је велики напредак кад је она замењена бољом организацијом. Али, као што смо видели, проблем није био само у томе, већ пре свега у недостатку људства. Стога су у рано-византијско доба најјачи део царске војске сачињавали Германи и други тзв. варварски народи. Стога и настаје у Византији у IV и V веку германска криза, веома слична оној кризи због које је пропала Западно-римска царевина. А када Византија успева да се ослободи превеликог утицаја својих германских војника и када Германи већим делом одлазе на Запад, онда настаје нова криза: Царство нема довољно војника и не зна где да их нађе. У VII веку Византија прекида са системом најамничке војске чије су негативне стране временом бивале све очигледније, па ствара нову домаћу војску насељавањем војника по темама. Но поставља се питање: где је византијска влада нашла за то потребно људство? Несумњиво су у првом реду насељавани домаћи византијски војници, али, као што смо видели, њихов број је био апсолутно недовољан и у томе је и био најтежи проблем овога доба. На који је начин попуњена настала празнина?

Ако тако поставимо питање, а ми морамо да га поставимо тако, онда се одговор сам намеће. Ту празнину могли су попунити само Словени који су баш тада ступили у нај-
[16] ближи додир са Византијом, настанивши се у византијским провинцијама. Заиста, ми знамо да су тзв. варвари, који су долазили у додир са Римско-византијским Царством и пре и после Словена, увек у великом броју ступали у царску војску. Било би чудо кад не би то исто чинили и Словени. Но, док су раније „варвари“ ступали у царску војску као најамници или федерати, сада се војни систем у Византији променио: најамничку војску заменила је војска војника-сељака насељених по ново створеним темама, а према томе и Словени су ступали у византијску војску не као најамници, већ као војници-сељаци; насељавани су као такви по византијским темама, добијали су војничка имања, као и византијски стратиоти овога доба, и тиме су постајали у Византији стални. Тако су се у нову организацију која је тада у Византији створена улиле нове, младе снаге Словена, и тиме се објашњава изванредан успех новог византијског уређења. Ираклије и његови наследници створили су форму, Словени су је испунили садржином и дали стварну снагу новом систему који је за више векова оспособио Византију за живот.

Још фрапантнија је промена која у раном средњем веку настаје у византијским аграрним односима. Ту је дошло до потпуног преображаја. И док значај промене у војној организацији није био у науци довољно запажен, дотле су на промене у аграрним приликама Византије историчари одавно обратили нарочиту пажњу, мада су те промене међусобно повезане и треба да се посматрају у својој међусобној повезаности. Заиста, у рановизантијско доба ми наилазимо у византијским провинцијама, као и другде у Позноримском Царству, пре свега на велепоседнике и од њих зависне колоне; слободни сељаци несумњиво постоје,[2] али су они сразмерно ретки и играју споредну улогу у производном процесу рано-византијског доба. Напротив, у средњовековној Византији постоји јака и бројна класа слободних сељака. Нарочито јасно се то види из чувеног Земљорадничког законика, који једни научници стављају у почетак VIII, а други — свакако правилније — у крај VII века. Земљораднички законик садржи низ одредаба које регулишу свакидашњи живот сељака и њихове међусобне односе; пре свега се осигурава покретни и непокретни посед сељака и одређују се казне за евентуалне преступе против имовних права појединаца. Историјски значај Земљорадничког законика јесте пак у томе што његове одредбе очигледно имају у виду слободно земљорадничко становништво. Наравно ово не доказује (како су то неки представници старије науке схватили) да у то доба уопште није било више зависних сељака, али то свакако казује да је независно сељаштво у тадашњим византијским провинцијама сачињавало врло значајан и бројан сталеж. Исто то показују и извори идућих векова. Од VII—X века основу аграрног система у Византији чини ситни посед слободног сељака, док велепоседништво изгледа потиснуто у позадину, па се тек доцније, нарочито у IX—X веку, примећује његово поновно јачање.

Како је могла настати толико дубока промена? Није тешко објаснити како су нестала велепоседништва рано-византијског доба. Надирање Авара и Словена на Балканском полуострву и најезде Персијанаца и Арабљана у Азији, пропраћене страховитим пустошењима византијских земаља, морале су већим делом уништити стара газдинства. Уко- [17]
лико су се опустошене земље поново узимале у обраду,

[2] Већи број документованих података прикупио је о томе недавно у својој садржајној расправи *М. В. Левченко*, Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., Византийский Сборник, Москва—Ленинград 1945, 12 сл.

сасвим је природно да су се у почетку стварала претежним делом мала газдинства. Али се овде поново поставља питање радне снаге. Ми смо видели да је у рано-византијско доба постојао јак недостатак радне снаге и да је то био један од најтежих проблема тога доба. Сада би тај недостатак морао бити још и већи, пошто је становништво било у великој мери децимирано грозним непријатељским навалама. Ако пак видимо да се, и поред тога и упркос свим страховитим губицима, византијска пољопривреда напротив појачава и да се она од VII века чак развија једним здравијим правцем, онда се и ту намеће закључак да је снага која је старој царевини недостајала дошла споља, да су је Византији дали Словени и да је само захваљујући Словенима византијска пољопривреда, а са њом и цео економско-социјални поредак Византије, могао доживети онај препород који настаје баш од VII века, тј. од доба масовног досељавања Словена у византијске земље.

Преокрет који настаје у раном средњем веку у аграрним односима Византије тумачио је утицајем Словена већ познати немачки историчар права Цахарије фон Лингентал.[3] Његову тезу су прихватили и разрадили велики руски византинолози Васиљевски и нарочито Успенски.[4] Добро осетивши значај словенске имиграције за Византију, они нису, ипак, тачно схватили суштину проблема кад су тврдили да је Византија преузела од Словена и код себе увела неко ново, тобоже специфично словенско аграрно уређење: сеоску општину са заједничким поседом свих њених чланова и периодичним поновним деобама целе сеоске територије. Таква општина у Византији никад није постојала, као што је то истакао већ Панченко, који је тачно доказао да је земљишни посед византијског сељака у основи сачињавао његову личну и наследну својину.[5] Али, и Панченко је јако погрешио кад је тврдио да сеоске општине у Византији уопште није ни било. Као што показује безброј византијских извора, сеоска општина је несумњиво постојала у Византији. За сеоску општину у Византији карактеристично је да њени чланови сносе колективну одговорност за пореска

[3] *K. E. Zachariä v. Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, 3. Aufl. (1892) 253 sq.

[4] Уп. пре свега *В. Г. Васильевский*, Законодательство иконоборцев, Труды IV, 139 сл. *Ф. И. Успенский*, К истории крестьянского землевладения в Византии, Журн. Мин. Нар. Просв. 225 (1883) 30 сл., 301 сл.

[5] *Б. А. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, Известия Русск. Археол. Инст. в. Константинополе 9 (1904).

плаћања и да се необрађена земљишта као и шуме, ливаде и пашњаци налазе у колективном поседништву свих чланова општине, док, напротив, њиве, виногради као и воћњаци увек сачињавају личну и наследну својину појединих сељачких газдинстава. Таква сеоска општина постојала је у Византији, као и другде, без икакве сумње, и то у сва времена, како пре тако и после досељавања Словена.[6] Према томе, уколико ми желимо да полазимо од извора, ми не смемо да тврдимо да се под утицајем словенске имиграције променио правни облик земљишне својине у Византији. Променило се нешто друго и важније: променио се социјални карактер византијског сеоског становништва и правни [18]
положај самих сељака. Јер, зависне колоне римских велепоседника заменили су на много места независни сељаци, махом словенског порекла.

Проблем постанка класе слободних сељака у Византији сличан је проблему постанка класе стратиота насељених по ново створеним византијским темама. Управо, то је један те исти проблем. Јер, у социјалном и економском погледу нема разлике између слободних сељака и насељених у темама стратиота, који су уствари такође слободни сељаци. То је једна социјална класа, и обе групе те класе настају заједно и развијају се једна поред друге. Заиста, кад би умро војник, његово имање би, према законским прописима, наследио његов најстарији син који би преузео и обавезу вршења војне дужности. А шта су радили остали његови потомци? Сигурно су они већином постајали сељаци, утолико пре што није недостајало слободног земљишта које је чекало да буде обрађено.

Регенерација коју Византија доживљује почев од VII века пре свега се и састоји у постанку јаке класе слободних сељака и у стварању нове војске стратиота који социјално и економски припадају истој класи слободних сељака. То је била у основи социјална регенерација која је ставила Византијско Царство на сасвим нов друштвени темељ а која је, као што смо видели, могла успети само захваљујући словенској имиграцији.

Моћ Византијског Царства у његово најбоље доба заснива се на снази његових стратиота и слободних сељака. Војна моћ Византије почива пре свега на стратиотима насељеним по темама, њена економска и финансијска моћ на

[6] Да се колективни посед чланова сеоске општине у Византији „није појавио тек од VII века као резултат словенске имиграције“, недавно је тачно нагласио и *М. В. Левченко*, нав. дело 37.

раду и пореским плаћањима слободних сељака. Међутим, и једни и други, и стратиоти и слободни сељаци, били су несумњиво битним делом по свом пореклу Словени. Нови државни и друштвени поредак, који се изграђује од VII века у Византији уз помоћ словенског елемента, објашњава полет Византијског Царства у току идућих векова. Са пропашћу овог поретка почиње у XI веку опадање византијске државе.

Према томе, ми долазимо до закључка да се друштвени преображај, који је Византија доживела на прелазу од античког ка средњовековном периоду и који је за њу био спасоносан, извршио у знатној мери снагама Словена. Ми долазимо да овог закључка не зато што би таква констатација ласкала нашим националним осећањима, већ зато што се друкчије не могу објаснити историјске појаве које наука мора да објасни.

Говорећи о формирању феудалног друштвеног поретка на Западу, нарочито у Галији, Енгелс каже лепо и сликовито: „Између римског колона и новог кмета стајао је слободни франачки сељак".[7] Исто тако могло би се рећи да је између римског колона и византијског парика стајао слободни словенски сељак. Долазак Словена изазвао је на Истоку процес подмлађивања, сличан ономе који је на Западу изазвао долазак Германа. На овој аналогији нарочито инсистира совјетска историографија,[8] и то са пуно права. Ова аналогија несумњиво постоји и поред свих разлика од којих је најважнија та да је у процесу варваризирања или под-
[19] млађивања на Западу нестало и саме Римске Империје заједно са античком културом, док је Византија била још довољно јака да изврши дубоку реформу свог државног организма и да створи нове облике државног и друштвеног живота у које су се и улили и које су оживотворили Словени.

Кад ми наглашавамо велики значај словенског елемента за друштвени преображај у Византијском Царству, ми при томе не мислимо на гро балканске територије која је фактички припала Словенима и која се још само формално сматрала као византијска земља, јер је и онако јасно да је ту словенски елеменат потпуно преовладао. Мислимо на језгро Византије, на Малу Азију и на оне области Балканског полуострва у којима је Византија успела да успостави своју власт и које, према томе, не само формално него и стварно сачињавају делове Византијског Царства. То су територије где се уводи ново тематско уређење и где се изграђује нова византијска војна организација и нови државни и друштвени поредак. Јер византијска власт ефективно постоји само тамо где постоји тематско уређење. Тамо где нема тема, византијски суверенитет постоји само формално, управо привидно. Но, као што смо видели, у току два прва века после досељавања Словена Византија је на Балканском полуострву успела да уведе тематску организацију само у Тракији и у Грчкој и то тек пред крај VII века. Уколико се у тим областима изграђује тематско уређење, природно је да велики део војника који се у тим новим темама насељавају и који тамо добијају своја војничка имања долази из редова Словена, пошто чак и у овим областима у то доба доминира словенски елемент.

[7] *Ф. Енгелс*, Поријекло породице, приватног власништва и државе, Загреб 1945, стр. 141.

[8] Види преглед који је дао *В. И. Пичета*, Славяно-византийские отношения в VI—VII вв. в освещении советских историков, Вестник Древней Истории 3 (1947) 95 сл. Од радова који се у том прегледу наводе на жалост нису нам још сви приступачни.

Да узмемо као пример Грчку и да видимо шта о томе кажу извори и да ли они потврђују наше закључке. Нећу наводити многобројне податке о честим упадима Словена у Грчку за време велике сеобе Словена у VI и VII веку. Шта је био крајњи резултат словенског надирања у Грчку, најбоље показује чувена изрека К. Порфирогенита која се односи на ситуацију насталу на Пелопонезу 40-тих година VIII века: „Пословенила се цела та земља и постала је варварска".[9] Грчки елеменат највише се одржавао по градовима и дуж обала. Али мало пре оног времена на које се односи Порфирогенитово сведочанство, један ходочасник са Запада посетио је пелопонеску луку Монемвасију и стекао је утисак да се тај град налази у словенској земљи (in Slawinia terrae).[10] Таква је била у раном средњем веку „етничка ситуација" у једној земљи где је грчки елеменат на крају ипак надјачао и где је византијска власт успостављена сразмерно брзо. Заиста, Грчка је добила тематско уређење још крајем VII века. Приликом увођења нове војно-управне византијске организације несумњиво су и ту насељавани војници и организована су војничка имања. Може ли се посумњати у то да су ти војници претежним делом били Словени — у земљи „која се пословенила и постала варварска". Такав је био положај у византијским темама у европском делу.

[9] Const. Porphyr., De thematibus III, 53.

[10] Vita Willibaldi, M. G. H, SS., XV, 93. Уп. *А. А. Васильев*, Славяне в Греции, Виз. Временник 5 (1898) 415.

Но, и у Малој Азији, која у ранијем средњем веку сачињава језгро Византијског Царства, словенски елеменат је при изграђивању тематске организације одиграо веома
[20] значајну улогу. О томе сведочи колонизациона политика византијске владе у VII и VIII веку, која у процесу изграђивања тематског уређења заузима врло значајно место. Византијска влада се труди да у што већем броју доведе Словене у Малу Азију да би их тамо населила у новостворенимтемама као војнике и као сељаке. Шта више, ми видимо како се у VIII веку Византија и Бугарска буквално отимају око словенског живља: за Бугарску су Словени темељ државе, за Византију су они темељ новог државног и друштвеног уређења.

И поред велике оскудице у изворима из овог доба, ми имамо неколико врло занимљивих извештаја о масовном пресељавању Словена у Малу Азију током VII и VIII века. Тако је према Теофану, Констанс II 658. г. предузео поход у „Склавиније", где је „многе потчинио и заробио".[11] Изгледа да су заробљени Словени насељени у византијској Малој Азији као стратиоти, јер неколико година доцније наилазимо на словенске трупе у византијској војсци која ратује са Арабљанима. Том приликом ми сазнајемо да је један словенски одред од 5.000 војника прешао на страну Арабљана.[12] Нарочито замашна била је колонизација Словена у Малој Азији крајем VII века за време Јустинијана II. Огромна маса Словена изведена је из Македоније са женама и децом и насељена је у Битинији, дакле, у теми Опсикион, највећој и најближој византијском центру малоазијској теми. Од Словена ту насељених цар је, према подацима наших извора, могао створити војску од 30.000 људи.[13] Ако је тај број тачан, ово би значило да су најмање четврти део целокупне тадашње византијске војске сачињавали Словени, и то само ови Словени насељени у Опсикиону. Но и ови су Словени изневерили Византију. Наводно 20.000 њих прешло је Арабљанима, па су услед тога Византинци претрпели тежак пораз.

Сигурно је било таквих пресељавања Словена много више но што су их наши врло оскудни извори забележили. Сачували су се извештаји само о оним пресељавањима која су остала у успомени, било због њиховог нарочито великог обима, било због неких занимљивих и упадљивих догађаја

[11] Theophanes I, 347 (ed. de Boor).
[12] Theoph. I, 348.
[13] Theoph. I, 366.

којима су она била пропраћена, као што је прелажење Словена на страну Арабљана. О словенској колонији у Битинији говори и један занимљив печат који спада у доба истог Јустинијана II (по свој прилици из 694/5. г.). То је печат византијског чиновника који је био стављен на чело словенске колоније у Битинији као виши представник провинцијске управе са високом титулом апоипата (проконзула). Једна страна печата даје његову титулу, а друга спомиње Словене провинције Битиније.[14]

У истој провинцији Битинији постоји од VII века варош Гордосервон, дакле варош која је добила свој назив од Срба. Ова варош налазила се на путу из Никеје у Дорилеј. Сигурно је у овој области било много Словена, и то Срба, кад је по њима названа чак и једна варош, и то већа варош, јер је Гордосервон био седиште епископа у никејској митрополији. Први пут се Гордосервон спомиње 680/81. године у актима VI Васељенског сабора, које је потписао, међу осталима, и „Исидор, недостојни епископ Гордосер- [21]
вона".[15] Свакако је тај град основан најкасније средином VII века, кад се већ до 680. г. развио до положаја епископског седишта. Према томе, најдоцније средином VII века морали су се у област Никеје преселити у великом броју припадници српског племена. Узгред буди речено, то је једна индиректна, али јака потврда за тачност извештаја Константина Порфирогенита, према коме су Срби и Хрвати у првој половини VII века дошли на Балканско полуострво као већ формирана племена.

На крају да поменемо још један извештај о пресељавању Словена у Малу Азију у VIII веку. Услед размирица у Бугарској држави, 764. г. огроман број Словена напустио је Бугарску и потражио је уточиште у Византији, па су ти Словени насељени опет у теми Опсикион, у области старе провинције Битиније. Према хроници патријарха Нићифора било је тих словенских исељеника 208.000.[16] Овај број изгледа тачан, јер није заокругљен већ је напротив прецизан и можда је чак узет из неких званичних података (кад би

[14] Овај печат објавио је *Б. Панченко*, Памятник Славян в Вифинии, Известия Русск. Археол. Инст. в Константинополе 8 (1902) 15 сл. Уп. и *G. Schlumberger*, Byz. Zeitschr., 12 (1903) 277. За хронологију види *Ю. Кулаковский*, История Византии III, 360 и *G. Ostrogorski*, Geschichte des byzantinischen States, 85 (= Историја Византије, СД, књ. VI, 144 сл.).
[15] *M. Lequien*, Oriens Christianus I (1740) 659—660. Cf. *W. M. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, p. 183, 210.
[16] Niceph. 68—69 (ed. de Boor). Cf. Theoph. I, 432.

Нићифор говорио само напамет, не би он сигурно рекао: 208.000, него би навео неки округао број). А ако је тачан овај број, онда нема разлога ни да сумњамо у то да је у своје време Јустинијан II могао да од Словена насељених у Битинији створи војску од 30.000 људи. Од 208.000 Словена, који су се преселили из Бугарске, могла се сигурно створити и још већа војска. Ради се, дакле, о пресељавању читавих словенских племена, у масама, које не заостају иза бројног стања германских народа који су у своје време освојили поједине западне земље.[17]

Много се говорило о томе како је долазак Германа подмладио западне земље некадашњег Римског Царства. Али мало ко је свестан тога да се сличан процес подмлађивања и обнављања нешто доцније одиграо и у Источно-римском Царству услед досељавања Словена — са том разликом што су Германи рушећи трулу Западно-римску царевину уништили на Западу и скоро све традиције античке културе, док долазак Словена није имао сличног деструктивног ефекта за стару културу Византије, већ је улио у њен стари али за живот још способни организам нове, конструктивне снаге.[18]

Историски гласник 1 (1948) 12—21.

[17] Ово је истакао већ пре 70 година *В. Г. Васиљевски*, у својој сјајној расправи: *В. Г. Васильевский*, Материалы для внутренней истории византийского государства, Труды IV, 251, а исто тако и *Панченко*, Памятник Славян в Вифинии, стр. 35.

[18] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1947, стр. 39 (уп. Историја Византије, СД, књ. VI, стр. 132 и 144 сл.).

МОРАВСКА МИСИЈА И ВИЗАНТИЈА

Висока византијска култура, највиша свога времена, имала је и велику снагу зрачења. У свом ширењу она је [3]
захватала цео Медитеран, на европској, азијској и афричкој страни, продирала је и дубоко у унутрашњост европског континента. Ово ширење, у суштини непрестано, имало је периоде нарочитог узлета, као и периоде извесног узмицања. Друга половина IX века била је у том погледу епоха највећег узлета. То је и доба нарочито интензивне мисионарске делатности, најефикаснијег облика византијске културне пенетрације. Зашто је тако било и који су услови томе погодовали — то је оно што бих желео овде да испитам.

Моравска мисија Константина и Методија проширила је византијски верски и културни утицај на једну удаљену словенску земљу у центру Европе. То је једна импресивна и спектакуларна манифестација снажног замаха византијске верске и културне експанзије. Стварна и јединствена величина моравске мисије није међутим у томе, па ни у ономе што је постигнуто у самој Моравској, већ у изванредним, доиста светско-историјским последицама које је дело Константина и Методија имало ван њених граница. Створивши словенско писмо, омогућивши развитак властите словенске писмености и културе, солунска браћа су својим делом отворила нову еру у духовном животу бројних словенских народа. Зато цео културни свет слави 1100 годишњицу дела просветитеља Словена.

И поред својих изванредних последица, моравска мисија као мисионарски подухват није била у овој епохи нешто изузетно, а још мање усамљено. Она је само једна карика у једном великом историјском процесу. Она се укључује у низ сличних подухвата који су карактеристични за

политику тадашњег Византијског Царства. Византија у ово доба учвршћује своје везе а ступа и у нове односе са народима у великом словенском простору. У кратком временском размаку, током свега једне деценије, долази до веома значајних додира Византијског Царства са словенским земљама, и јужним и источним и западним, додира од далекосежних последица и за Словене и за саму Византију. После напада Руса на Цариград 860. год. почиње византијска мисионарска делатност у младој руској држави, 863. моравски кнез Ростислав тражи од Византије мисионаре за своју земљу, идуће године Бугарска званично прихвата хришћанство, неколико година доцније обраћају се византијском православљу и српске земље, на цариградском сабору 869/70. коначно се решава питање бугарске цркве, и Бугарска заједно са Македонијом, која ће временом постати главно средиште словенске просвете, укључује се у верску и
[4] културну утицајну сферу Византије. Све то током једне деценије, током шездесетих година IX века. То је била доиста велика деценија у историји Византијског Царства.

Како и зашто је, управо тада, дошло до тако снажне пенетрације византијске културе у словенском свету? Само проучавање стварне историјске ситуације и пре свега анализа претходног историјског развитка, који је ову ситуацију створио, може дати одговор на ово питање. Покушаћемо да такву анализу дамо, да пронађемо историјске корене и моравске мисије и других великих остварења те велике деценије.

У вековној историји једне државе има раздобља када у њеном развоју, то се јасно осећа, наступа нешто сасвим ново. После потпуног преокрета, који је Византијско Царство доживело од почетка VII века, следећа велика прекретница пада у средину IX века. На прелазу из VI у VII век преживели социјални и економски поредак Позноримског Царства прошао је кроз дубоку кризу, праћену тешким спољнополитичким и унутрашњим потресима. У VII веку економски и социјални основи Царства се мењају и на тој бази изграђује се нови управни и војни систем. Царство добија и политички и културно један нов лик. Захваљујући том унутрашњем препороду, мада тек после дуге и тешке борбе, Византија успева да преброди кризу. Скоро кроз цео VII и VIII век Византија се бори за бити или не бити, бранећи се од непријатељских најезди, које угрожавају сам њен опстанак. Авари и Словени, преплавивши Балканско полуострво, 626. јуришају на Цариград, док с друге стране пред византијску престоницу избијају Персијанци.

Седамдесетих година VII века Арабљани, освојивши предњу Азију и Египат, опседају Цариград пуних пет година, током којих је опстанак Царства висио о концу. До нове опсаде и исте критичне ситуације долази 717/8. И она се завршава поразом непријатеља. Али зауставивши арабљанску инвазију пред зидинама своје престонице, на прагу Европе, Византија се налази и даље под скоро сталним притиском арапске опасности, утолико тежим што временом расте и притисак од стране младе бугарске државе на Балкану, који почетком IX века, у доба хана Крума, добија критичне размере. Међутим, од друге половине IX века наступа преокрет. 861. Петрона, брат цезара Варде, извојевао је над Арабљанима у Малој Азији победу од далекосежних последица. Истина, борбе су и даље и тешке и променљиве, али иницијатива почиње да прелази на страну Византинаца. Петронина победа из 863. чини прекретницу у византијско-арабљанском ратовању и наговештава доцнију победничку експанзију Византијског Царства на Истоку.

Борбе са Арабљанима утичу знатно на ситуацију у европском делу, а посебно на Балканском полуострву, и зато сам морао да се на њих осврнем. Тешкоће на Истоку везују [5]
Византији руке и овде. Успеси јачају и овде њене позиције, дижу њен углед, подстичу њену активност. Годину дана после Петронине победе у источној Малој Азији Византија, у једном судбоносном тренутку, иступа на Балкану са највећом одлучношћу и ефикасношћу, присиљава Бугарску оружаном снагом да раскине савез са Франачком и да прими хришћанство из Цариграда.

За наш проблем положај на Балкану је наравно од посебне важности, па ћемо морати да посветимо нарочиту пажњу ономе што се овде одиграло почевши од сеобе Јужних Словена. Јер, масовно досељење словенских племена сломило је византијску власт на читавој територији Балканског полуострва, од Дунава до крајњег југа Грчке. Византија је задржала своје позиције само у низу градова, пре свега приморских. Праве размере слома који је Византија тада доживела на Балкану често се превиђају, и то пре свега зато што византијску власт овде није заменила друга организована државна власт, већ су области над којима је дотада владало Византијско Царство пале у руке словенских племена. Балканско полуострво се претворило у низ Склавинија, како сами византијски извори називају области заузете од Словена. То су области које су припале Словенима и које се фактички налазе ван домашаја византијске власти, али још немају сопствену државну организацију. Бал-

канско полуострво било је уствари за Византију изгубљено, али се фикција византијског суверенитета на Балкану могла и даље одржавати.

Константин Порфирогенит у свом чувеном спољнополитичком трактату много инсистира на врховним правима Византијског Царства над балканским земљама. Питању прихватања византијског суверенитета посвећују много пажње и модерни историчари. Међутим, оно ни мало не даје кључ за разумевање реалних политичких односа. Формално признавање врховних права Царства није значило и стварно потчињавање византијској власти. Стварна византијска власт постоји тамо где функционише њен војни и управни апарат, а то у ово време значи: где постоји тематско уређење, нови војно-управни систем који Византија уводи у својим провинцијама од времена препорода у VII веку.

Имао сам већ прилике да то нагласим у ранијим радовима, нарочито у расправи о положају Византијског Царства у VII веку.[1] Приморан сам да овде поновим извесне тачке, битне за ситуацију на Балканском полуострву после словенске сеобе, али сада из другачије перспективе. У поменутој расправи реч је била о ситуацији насталој у VII веку, те је било важно пре свега да уочимо праве размере дезорганизације византијске власти после катастрофе која
[6] је задесила Царство на Балканском полуострву на прелазу од антике ка средњем веку. Сада нас занима даљи развитак. Треба да видимо пре свега како и када је Византија успела да савлада кризу и да своју власт у извесним балканским областима успостави.

Развитак тематског система на Балканском полуострву приказан је детаљније у значајним истраживањима Дворника, Кириакидиса и Лемерла.[2] Настављајући њихово истраживање ја сам покушао да овај проблем осветлим са једног новог гледишта. У процесу изграђивања тематске организације на Балкану ја видим процес византијске реокупације извесних балканских области.[3] Познато је, то нам

[1] *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) ff. (в. СД, књ. III, стр. 35 сл.).

[2] *F. Dvornik*, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, 3 sq. St. Kyriakides, Βυζαντιναl Μελέται, VI, Солун 1939, 29 sq. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 118 sq.

[3] *Г. Острогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 64 сл. (в. СД, књ. III, стр. 139 сл.). Cf. Geschichte des byzantinischen Staates 3 (1963) 162 ff. (= Историја Византије, СД, књ. VI, стр. 198).

каже и сам Константин Профирогенит, а то потврђују и документарни подаци, да је прва тема организована на Балканском полуострву тек око 680. године у Тракији,[4] области најближој престоници. Десетак година доцније формирана је и тема у Хелади, која је обухватала средњу Грчку.[5] И то су биле једине две области у којима је Византија успела тада да реорганизује своју управу. Што је још важније, процес успостављања византијске власти на Балкану, започет оснивањем ове две теме на малим и међусобно удаљеним територијама, после тога се за дуго време зауставља. Током наредних стотину година није настала на Балкану ниједна нова тема. Све до пред крај VIII века Византија није успела да укључи у свој војно-управни апарат ниједну другу балканску област. А онда одједном настаје преокрет. Колико је спор и тром био процес реорганизације византијске власти на Балкану током прва два века после словенске сеобе, толико он сада постаје брз, живахан и ефикасан. Уочивши праве размере византијског слома у доба словенске сеобе, ми можемо сада да оценимо и праву снагу и велики елан ове византијске реокупације. Од краја VIII и нарочито у првој половини IX века Византија успева да поново подвргне својој власти знатан део Балканског полуострва. Наравно, само се на први поглед чини да тај преокрет наступа одједном. Он је резултат дугих напорних борби о којима нас византијске хронике ту и тамо обавештавају, и постепених, за нас једва уочљивих унутрашњих померања. Формирање сваке појединачне тематске јединице само је коначни резултат тих померања.

С једне стране, овај процес обухвата грчко подручје. Тада је, вероватно још крајем VIII века, поред старе теме Хеладе, формирана и нова тема Пелопонез.[6] Најкасније првих година IX века организована је тема Кефаленија, која обухвата Јонска острва.[7] С друге стране, између 789. и 802. настаје тема Македонија, дакле отприлике у исто време као и грчке теме на Југу.[8] Додуше ова тема Македонија нема ништа заједничко са Македонијом било у античком било у савременом смислу. С тим морамо да будемо начисто, [7]
јер је питање Македоније нарочито важно за наш проблем. Византијска тема Македонија обухватала је западну Тра-

[4] В. горе наведена дела.

[5] Уп. *Г. Острогорски*, н. д. 65 сл. (в. СД, књ. III, стр. 140 сл.).

[6] Ib. 71 sq.

[7] Cf. *D. A. Zakythinos*, Le Thème de Céphalonie et la Défense de l'Occident, L'Hellénisme Contemporain 8 (1954) 303 sq.

[8] Cf. *Lemerle*, Philippes, 122 ff.

кију. Њено средиште је било у Хадријанопољу. Назив Македонија прешао је на западну Тракију управо зато што је Македонија била изгубљена и налазила се у рукама Словена, чинећи конгломерат Склавинија.

У првој половини, а вероватно чак почетком IX века, организоване су као теме и области Солуна и Дирахија. Обе ове теме, као и све теме које смо малопре споменули, цитиране су у Тактикону Успенског састављеном између 845. и 856. године.[9] Међутим, Дворник је указао на то да Житије Св. Григорија Декаполита, које је он издао, спомиње већ око 836. стратега Солуна и његовог протоканцеларија и из тога је с правом закључио да је солунска тема формирана свакако пре 836. године.[10] Већ у прву четвртину IX века пада изгледа и организација теме у области Дирахија, како је недавно показао Јадран Ферлуга на основу једног податка у кореспонденцији Теодора Студита.[11] Организација тематске управе на територији Солуна и Дирахија је нарочито важан корак у јачању византијских позиција на Балкану, јер је Дирахиј био најважније упориште Византијског Царства на Јадрану, а Солун његово главно упориште на Јегејском мору и, што је нарочито важно за наше посматрање, главна капија Византијског Царства према словенском свету. Дакле, Солун је постао центар једне византијске теме, најважније теме Царства на Балкану, уочи епохе велике мисије солунске браће. Солунска тема повезује се затим са трачким темама, Македонијом и Тракијом, формирањем теме Стримон, која се пружа дуж морске обале између Стримона и Нестоса, са средиштем у Серу,[12] а с друге стране стварањем теме Никопољ у Епиру завршава се изграђивање тематског система на грчком подручју. Најзад, на почетку владе Василија I, коначно се консолидује и добија статус теме, дотадашња архонтија Далмација, која обухвата приморске далматинске градове и оближња острва.[13] Ово ће бити пресудно за ширење византијског утицаја у западном делу Балканског полуострва и за христијанизацију српских земаља.

[9] *Г. Острогорски*, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 40 сл. (в. СД, књ. III, стр. 155 сл.).

[10] *F. Dvornik*, La vie de Saint Grégoire le Décapolite, Paris 1926.

[11] *J. Ferluga*, Sur la création du Thème de Dyrrachium, Actes de XIIe Congrès d'Études byzantines, II (1964) 83 sq.

[12] Уп. *М. Рајковић*, Област Стримона и тема Стримон, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 1 sq.

[13] *Ј. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1958.

Тиме се завршава најважнија фаза у процесу успостављања византијске власти на Балкану, процесу политичке реокупације који је омогућио и постепен, често дуг процес рехеленизације реокупираних области. Доцнија византијска реокупација која је у XI—XII веку захватила скоро читаво Балканско полуострво била је привремена и није ухватила дубљег корена. Процес реокупације који смо овде пратили
имао је напротив трајних резултата, поделивши балканску [3]
територију за увек у грчку и словенску зону. До друге половине IX века Византија је успела да се поново учврсти не само у целом јужном делу Балканског полуострва, већ и у даљим обалским пределима, приступачним њеној поморској моћи, пуним старих лука и градова, у које је словенска сеоба потиснула старо грчко, односно романско становништво. Унутрашњост Балканског полуострва, напротив, остаје и даље ван њених граница. И овде постепено настају словенске државе, изграђује се и шири бугарска држава, формирају се нове државне организације на српском и хрватском подручју. Тиме се завршава и епоха Склавинија, у чијем је знаку стајала историја Балкана од VII до средине IX века. Тамо где се учврстила византијска управна власт Склавиније су временом апсорбоване тематском организацијом; у области које су остале ван домашаја византијске власти оне се претварају или укључују у словенске државне организације.

Бројне македонске Склавиније прикључују се Бугарској и тиме се бугарска држава проширује на оне области Македоније које су остале необухваћене византијском тематском организацијом, а то значи на већи део Македоније. Укључење у словенску бугарску државу Македоније, главне области доцније делатности Методијевих ученика, са Охридом, главним центром старе словенске просвете и књижевности нарочито је значајан моменат у нашем посматрању. Када је дошло до тог укључења не може се тачно утврдити. Познато је само, и то управо у вези са радом Методијевих ученика, да се у доба кнез Бориса западна Македонија са Охридом налазила у границама бугарске државе.

У жељи да утврде када је Бугарска завладала над том територијом историчари су прибегли низу хипотеза, често доста произвољних. Правац у коме се тражило решење дао је, као и у толико других случајева, Златарски.[14] Замиш-

[14] *В. Златарски*, Известия за Българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сборник за народни умотворения и книжнина 24 (1908) и История на Българската Държава през средните векове I, 1, София 1918, 337 sq.

љајући прикључење македонских области Бугарској као резултат борби између бугарске државе и Византије, Златарски се својски потрудио да нађе трагове таквих борби у изворима. Но, како никаквих вести о борбама у западној Македонији нема, он се зауставио на краткој белешци у хроници Симеона Логотета у којој се спомиње да је бугарски владар кренуо на Солун. Пошто је ова белешка уметнута у причу о повратку византијских заробљеника депортованих у доба Крумово, међу којима се налазио, као што је познато, и каснији цар Василије I са својим родитељима, Златарски ставља поменути поход на Солун у 837. годину и приписује га кану Пресијану, а то би и била тражена операција која је омогућила прикључење западне Македоније бугарској држави. Ову хронологију прихвата и Бјури[15], мада примећује, опрезно као и увек, да је приписивање овом походу таквих последица „a hypothesis which cannot be
[9] proved“.[16] И Ст. Рансимен прихвата хронологију Златарског, а у основи и његову хипотезу.[17] Овај временски моменат, кажу нам, био је нарочито подесан јер је византијски цар Теофило био тада заузет великим борбама са Арабљанима, па није могао да интервенише. Мутафчијев опет, који такође следи у основи идеје Златарског, али их разрађује на свој начин, не спомиње поход на Солун, већ се позива на податак у познатом натпису из Шумена, према коме је бугарски владар — по њему то је био Пресијан — послао истакнутог бугарског војсковођу кафхана Избула у област Сера, а то значи, тако Мутафчијев закључује, да је тамо била сконцентрисана једна византијска армија, са задатком, да предузме офанзиву на Запад и да присили словенска племена око Струме и Вардара да се поново потчине Византији.[18] Ефикасност Избулове експедиције Мутафчијев са своје стране тумачи тиме што је Византија у то време, према њему 838, морала да се брани од великог арабљанског напада у Малој Азији, па су се Византинци изгледа, повукли на Исток.[19] Међутим, према Златарском и Бјурију, Из-

[15] *J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire, London 1912, 370 ff.

[16] Ib. 372

[17] *St. Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 87.

[18] *П. Мутафчиев*, История на Българския народ, I, Софија 1943, 160. Уп. и *П. Ников*, Хан Омортаг и кафхан Исбул, Софија (Бълг. Истор. Библ.) s. d.

[19] Нова историја Бугарске коју је издала Бугарска академија наука спаја обе вести и тврди да је у област Солуна био послат кафхан Избул. А „у исто време Избул или неки други бугарски вој-

булов поход у област Струме и Месте одиграо се после 846.[20] Да се помиримо са овим неслагањем, да се помиримо и с тиме што походу бугарског владара на Солун једни приписују толики значај за спајање македонских Склавинија са Бугарском а други га уопште не спомињу него исти значај приписују акцији споменутој у шуменском натпису, који опет они први у овој вези уопште не узимају у обзир. Али, ипак је чудновато да кад се ради о припајању и тобожњем преласку из византијских у бугарске руке Склавинија у западној и средњој Македонији о неким војним акцијама у тим областима нема ни најмање индиције већ нам се faute de mieux сервирају подаци о бугарским акцијама у областима Солуна и Сера, то јест, управо у оним областима Македоније које се Бугарској нису прикључиле. Уз то подаци о којима је реч веома су оскудни и неодређени. Податак шуменског натписа, непотпуно очуваног, није ни сасвим јасан. Насупрот и издавачима натписа, Јиречеку и Успенском, и Бјурију, који говори о warlike action,[21] Златарски у свом коначном суду о том натпису уопште не сматра да је овде реч о [10]
војним операцијама.[22] Податак Симеона Логотета, од кога полази Златарски, напротив, јасан је по своме смислу, али он каже само у једној споредној реченици да су заробљеници депортовани у доба Крумово — јер о њима се ради у целој тој причи — почели да полазе са својим стварима кад је Михаило, бугарски кнез, пошао на Солун.[23] И то је све. Невоља је још и у томе, што је према Симеону Логотету овај поход, који савремени стручњаци стављају у крај три-

сковођа освојио је целу средњу Македонију заједно са делом јужне Албаније, не наишавши на озбиљан отпор од стране Византије, под чијом су се влашћу налазиле освојене области“. Уп. История на България I, 1954, 93. Међутим, *Т. Цанкова-Петкова*, О территории болгарского государства в VII—IX вв., Виз. Врем. 17 (1960) 143, прим. 118, тачно указује, насупрот Златарском, да стварних података о бугарским освајањима македонских области у доба Пресијаново нема. Она нагиње претпоставци да су те области присаједињене мирним путем и то тек после примања хришћанства.

[20] *Златарски*, Известия 52. *Bury*, op. cit. 372, n. 3 и Appendix 10. Доцније *Златарски*, История I, 1, 452 сл. променио је мишљење и ставио шуменски натпис у 836/7, како би побио Бјуријево мишљење да су Маламир и Пресијан једна личност.

[21] *Jireček*, Archeol.-Epigr. Mitteilungen 19, 242 f. *Ф. И. Успенский*, Известия русск. археол. инст. в Константинополе 10 (1905) 232 сл. *Bury*, op. cit., App. 10 p. 83.

[22] *Златарски*, История I, 1, 457.

[23] Sym. Log., Georg. Mon. Cont. 818, 10. Старословенски превод, ed. *Срезневский* (1905) 101.

десетих година, предузео Михаило, то јест Борис Михаило који је, као што је познато, владао од 852. године. Златарски каже да је очевидно да је то био Пресијан, и то на самом почетку своје владе, после скорашње промене на престолу, јер се у истом пасусу, два реда пре тога, спомиње други бугарски владар. Њега Симеон Логотет зове Владимир и каже да је он био Крумов унук, а отац Симеона који је после тога владао.[24] Златарски каже сада да је јасно да је овај Владимир у ствари Маламир, јер је Маламир био Крумов унук, и с тиме се слажу и Бјури и Рансимен.[25] Међутим Симеон Логотет не наводи само да је овај бугарски архонт био Крумов унук, него и да је био отац и претходник великог Симеона, што већ никако не може да се доведе у склад са Маламиром, док је Владимир био доиста Симеонов претходник, иако не његов отац него старији брат. Да додамо томе да је Бјури јаким аргументима бранио гледиште по коме су Маламир и Пресијан једно те исто лице које је владало од 831. до 852, па у том случају не би ни било никакве промене на бугарском престолу 836.[26]

Зар није боље рећи да је Симеон Логотет просто побркао ствари. Он је, као што је познато, писао стотину година доцније и очигледно се није сналазио у бугарској историји прве половине IX века, са којом не могу потпуно да изађу на крај ни најпозванији савремени историчари. Свакако боље је признати његову очигледну необавештеност него на његовим збрканим подацима зидати велике теорије и упуштати се у компликоване хипотезе. Што су хипотезе компликованије, то су обично и произвољније. Оне су то редовно, а не могу и да не буду кад треба да докажу поставке погрешне у самој својој полазној тачци. Хипотезе којима смо се позабавили полазе од претпоставке да су македонске Склавиније, пре него што су се прикључиле бугарској држави припадале Византији, и оне желе да утврде када је, то јест којих година, и како, то јест путем каквих војних акција, Бугарска освојила Македонију од Византије.

[24] Sym. Log., Georg. Mon. Cont. 818, 7. Старословенски превод, стр. 101.

[25] *Bury*, op. cit. 369, n. 4. *Runciman*, op. cit. 86, n. 3.

[26] *Bury*, op. cit. App. X. *Златарски*, История, I, 1, App. 14 одбија ово тумачење и инсистира на томе да су Маламир и Пресијан два владара и да је Пресијан Маламиров наследник. Претресајући детаљно аргументе и једне и друге стране, *Runciman*, op. cit., App. VIII, долази до претпоставке да Пресијан уопште није био владар, већ Маламиров војсковођа који је, како је и узимао Бјури, био Омортагов наследник и Борисов претходник и према томе владао од 831. до 852.

Научници су се потрудили да извуку из извора све што је по њиховом мишљењу могло у томе помоћи. Био је тај труд узалудан, јер Склавиније у горњој Македонији већ одавно се нису налазиле под византијском влашћу и Бугарска није ни морала да их од Византије осваја. Зато и стојимо пред чињеницом да нема никаквих података који би о таквом освајању говорили. Ова чињеница само потврђује оно што смо изнели о приликама на Балкану у раном средњем веку. После словенске сеобе Византија је изгубила контролу над Балканским полуострвом. До средине IX века она је успела да постепено успостави своју власт у извесном делу Балкана, па и у извесним областима доње Македоније, блиским већим градским центрима. Највећи део Македоније, као иначе највећи део Балканског полуострва, цела његова унутрашњост, остала је међутим ван њеног домашаја. И док су на територијама које је она реокупирала, Склавиније постепено потчињене њеном управном апарату и постепено — то је понегде био врло дуг процес — хеленизоване, дотле су се Склавиније које су остале ван њених граница постепено развиле у самосталне словенске државне организације или се прикључиле већ постојећој бугарској држави. То је био дужи процес који се не може тачно годином одредити. Може се само рећи да је тај процес био углавном завршен до Борисовог времена и да се у његово време већи део Македоније налазио у саставу бугарске државе. Не тврдим тиме да се све одиграло на миран и мирољубив начин. Као што су и потчињавању Склавинија византијској власти у јужном делу претходиле акције византијске војске, тако је сигурно и овде било оружаних борби, али не ради освајања македонских Склавинија од Византије, већ ради њиховог потчињавања власти и војноуправној организацији бугарске државе, и зато византијски извори о томе ништа и не говоре. [11]

Византијска реокупација на Балкану после скоро тоталног слома у доба словенске сеобе била је свакако велико постигнуће које доказује изванредну жилавост Византијског Царства. Она је не само створила услове за постепену рехеленизацију реокупираних области, него поврх тога и чврсту базу за активност Царства у даљим балканским и ванбалканским пределима. Истина, византијска реокупација се зауставила на периферији компактно словенских земаља балканске унутрашњости. На те земље непосредна војноуправна власт Византије није се простирала. Али, заокруживши их својим темама, учврстивши се у градовима на ивици словенске територије, Византија је из тих градских

упоришта почела снажно да шири свој утицај и на словенску унутрашњост.

Ефикасности овог ширења доприносе промене које у том прелазном периоду наступају и на црквеном пољу. Цариград није био једини центар зрачења византијских верских и културних утицаја на околни свет. Ову улогу деле с њим пре свега Солун, па и градови Јадранског приморја. Међутим, као што је познато, у црквеном погледу готово цело Балканско полуострво — не само западни већ и цео његов средишњи део, Илирик са својим центром Солуном — све
[12] до средине VIII века потпадао је под јурисдикцију римске цркве. Иконокластичка епоха унела је битне промене у однос Византије са римском црквом. Римска црква није прихватила иконоклазам византијске царске владе. Међутим, на однос између Рима и Цариграда јаче него овај моменат утицала је политичка ситуација настала у Италији услед ширења лангобардске најезде. Папа Григорије II одлучно је одбио иконокластичке доктрине цара Лава III, а исто су учинили и његови наследници. Али, и поред спора око овог тада најосетљивијег верског питања, Григорије II, као и његови наследници Григорије III и Захарија, остајали су политички лојални према цару, све док су постојале наде да ће Византија бити у стању да сузбија лангобардску опасност у Италији. Падом Равене у руке Лангобарда 751. године ове наде су се коначно изјаловиле, па је Рим окренуо леђа Византији и ставио се под заштиту франачког краља; Папа Стефан II се састао у Понтиону са краљем Пипином и склопио с њим савез који је развој на Западу упутио новим правцем. Византија се нашла коначно потиснута из горње и средње Италије. Али је зато византијска влада сада одвојила од римске јурисдикције хеленизоване области јужне Италије и цело Балканско полуострво да би их ставила под јурисдикцију цариградске цркве.

Имајући у виду еволуцију римско-византијских односа, коју смо укратко оцртали, изгледа да је Гримел тачно закључио да до ове мере није дошло већ 731. године, за време цара Лава III и папе Григорија II, како смо доскора сви мислили, него тек после пада равенског егзархата, за време папе Стефана II и цара Константина V[27]. Утолико пре што, причајући о сукобу између Лава III и Григорија II са јаким преувеличавањима, Теофан ниједном речју не спомиње од-

[27] *V. Grumel*, L'annexion de l'Illyricum oriental de la Sicile et de la Calabre au Patriarchat de Constantinople, Recherches de Sciences religieuses 40 (1952) 191 sq.

вајање балканских и јужноиталијанских области од Рима. Жао ми је да се у овом питању разилазим са М. Анастосом, изврсним познаваоцем иконокластичке епохе, који брани стару хронологију.[28] Али ја нисам убеђен да Теофан није побркао ствари и кад је конфискацију папских патримонија у јужној Италији приписао Лаву III и ову меру приказао као резултат сукоба цара Лава са папом Гргуром II због питања култа икона. Да се сетимо само колико су оскудне и збркане биле Теофанове представе о свему што се тицало односа на Западу, па и о самим тадашњим римским првосвештеницима и њиховој хронологији. О папи Стефану II и ономе што он зове његовим бегством Пипину Теофан прича под годином 724—5, тј. пребацује његов понтификат за тридесетак година унапред.[29]

Но, било да је до тога дошло за време Лава III или за време Константина V, стоји чињеница да је Балканско полуострво, које је првобитно, сем Тракије, цело припадало
римској јурисдикцији, од времна иконоборства дошло у це- [13]
лини под јурисдикцију Цариграда,[30] заједно са јужноиталијанским областима. Тиме су ушли у орбиту византијске цркве главни византијски центри на Балкану, са Солуном на челу, чији су митрополити до тада сматрани као викари римског папе. Тиме су ушле у њену орбиту и оне покрајине које је Византија делом већ тада а много већим делом тек после тога успела да реокупира. Ушле су у орбиту цариградске патријаршије, шта више, и знатне територије које Византија неће ни успети да себи политички потчини у периоду који нас овде интересује. Оцењујући значај припајања Илирика цариградској патријаршији скоро свако ко је о томе расправљао наглашава да су се захваљујући њему границе јурисдикције цариградске патријаршије поклапале са политичким границама Византијског Царства. Ово није тачно, иако су то тврдили највећи ауторитети на пољу ви-

[28] *M. V. Anastos*, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732/33, Sillogae bizantina in onore di S. G. Mercati, Roma 1957, 14 sq.

[29] Cf. *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, Dumb. Oaks Papers 13 (1959) 13, n. 32 (в. СД, књ. III, стр. 49, н. 32).

[30] Да је овај акт иконокластичке византијске владе потчинио цариградској патријаршији не само префектуру Илирик већ и Далмацију, на првом месту њене градове, тачно су истакли већ *H. Gelzer*, Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz, Hist. Z. 86 (1901) 193 sq.; *L. M. Hartmann*, Geschichte Italiens im Mittelalter. II, (1903) 111 sq.; и нарочито *F. Šišić*, Povijest Hrvata, Zagreb 1925, 681 sq.

зантијске политичке и црквене историје. У моменту његовог припајања цариградској патријаршији готово цео Илирик представљао је фактички скуп Склавинија док је суверенитет Византијског Царства над тим областима био у најбољем случају само номиналан и у суштини фиктиван, па и успеси византијске реокупације крајем VIII и почетком IX века остали су углавном ограничени на његов јужни део. Другим речима, померањем границе између римске и византијске црквене сфере делокруг цариградске патријаршије проширио се знатно преко стварних граница Византијског царства, захватио је и земље које су остајале ван домашаја византијске војнополитичке власти и налазиле се in partibus infidelium. Колики је значај имало ово проширење показало се тек после иконокластичке епохе кад се верски и културни утицај Византије почео снажно ширити на ове па и на још даље области. Колику је добит за Византију значила ова мера иконокластичке владе и колики је то био стварни губитак за Рим доказују огорчени протести римске цркве, нарочито жучни управо после слома иконоборства. Из познатог писма папе Хадријана II византијским царевима види се врло јасно да је успостављање култа икона у Византији дочекано у Риму са подељеним осећањима, пошто оно није било праћено опозивањем свих мера иконокластичке епохе, реституцијом старих граница римске јурисдикције и повратком папских патримонија у јужној Италији.[81] У доцнијем спору око бугарске цркве Рим је правдао своје претензије својим неотуђивим правима на територију Илирика.

Иконокластичка епоха — у томе је њен посебан значај за међусобне односе Рима и Цариграда — јасно је повукла границе између византијске и римске утицајне сфере. Тиме
[14] је она, уосталом, само дала јасног израза ономе што се већ раније наговештавало. Доиста, целокупан развитак на политичком, културном, па и језичком пољу водио је неумољиво све већем разилажењу између два светска центра и све јачем узајамном отуђивању, па су најзад неминовно дошле у кризу и универзалистичке претензије на једној и другој страни. У тадашњем свету постоје две силе са јако израженом вером у своју универзалну мисију: једна световна — Византијско Царство које полаже право на светску владавину као једина законита царевина, друга духовна — римска црква која полаже право на супрематију у хришћанској цркви. Универзализам и једне и друге могао се одржавати док је свет, бар хришћански свет био јединствен.

[81] Mansi XII, 1055 sq.

Кад је тог јединства нестало, универзализам и једне и друге силе дошао је неизбежно у питање. Идеолошки ни једна ни друга није никада од својих универзалних претензија одступила. Али фактички византијски универзализам био је већ после слома Јустинијанове империје осуђен на пропаст и коначно је доживео крај кад је после пада Равенског егзархата Италија измакла византијској власти, кад се римска црква окренула Франачкој и створила на Западу 800. друго царство крунисањем за цара Карла Великог. Међутим, у исто време, видели смо, римска црква са своје стране почела је да губи тле на Истоку. Еманциповање Запада од политичке превласти Византије има свој пандан у еманциповању Истока од римске црквене супрематије. Иконокластичка епоха сахранила је универзализам византијске државе, али је припремила и пропаст универзализма римске цркве. И као што се насупрот универзализму Византијског Царства уздиже на Западу ново царство Карла Великог, тако се на другој страни наговештава полет цариградске патријаршије насупрот универзализму римске цркве.

Узалудан је био протест папе Хадријана против проширења граница цариградске јурисдикције, предодређеног читавим историјским развитком. Узалуд је био и његов протест, у истом већ цитираном писму против титуле васељенског патријарха коју су поглавари цариградске цркве већ давно почели да носе. Било је истина време кад се и у самој источној цркви између појединих црквених центара водила огорчена борба око првенства. Било је време кад је изгледало да ће Цариград у тој борби подлећи ако не Антиохији, онда свакако моћној Александрији. За разлику од својих супарника, славних због велике традиције, Цариград црквених традиција није имао. Али, Цариград је био престоница Империје, и ово је одлучило борбу у његову корист. Његово првенство у источној цркви било је фиксирано у канонима васељенских сабора. А кад су славне источне метрополе пале под власт неверних Сарацена, од њихове некадашње величине остала је само успомена. Цариградски патријарх постао је фактички једини поглавар византијске цркве, а то је имало утицаја и на његов положај према римској столици, тим пре што је његов значај и утицај у црквеном свету временом и даље растао. Прошла је и иконокластичка криза која је Цариградску патријаршију доводила у тешку зависност од јеретичке владе. Византијска црква се сада
наслања на јаку и с њом сагласну власт која је свесно по- [15]
дупире и у њеним тежњама за сувереним положајем у хри-

шћанском свету и за ширењем њеног утицаја ван тога света. Пред њом се отварају велике нове перспективе.

Седми и осми век, време борбе за опстанак било је доба јаког сужавања византијског хоризонта и јаке културне скучености. Од средине IX века византијски видици огромно се проширују. Настаје нова епоха, епоха снажног полета византијске културе и ширења њеног утицаја у спољном свету. Долази велика деценија неслућено великих остварења.

Све о чему смо овде говорили представља, историјски гледано, предуслове ових остварења. Унутрашње снажење византијске државе и пораст њене војне моћи, преокрет који шездесетих година IX века наступа у њену корист у византијско-арабљанским борбама, реокупација приморских области Балканског полуострва, постепено сређивање прилика на Балкану и успостављање поремећене равнотеже, укључивање целог Балканског полуострва у јурисдикцију Цариградске патријаршије, пораст угледа и утицаја Цариграда у хришћанској цркви — све је то припремило изванредне успехе Византијског Царства и византијске цркве и снажну експанзију византијског верског и културног утицаја у славним годинама активности патријарха Фотија, цезара Варде и словенских просветитеља Константина и Методија.

Предуслов овог огромног зрачења византијске културе у спољњем свету је наравно и културно стање у самој Византији: цветање које византијска култура управо тада доживљује. Познато је и треба да се само на то подсетимо да културни живот у Византији од средине IX века постиже велику активност и врло висок ниво. Просвећени регент цезар Варда оснива на Магнаварском двору велику школу, доводи најистакнутије научнике, са задивљујућом смелошћу поверава њено руководство великом научнику, бившем иконоборцу Лаву Математичару. Ова чувена школа, коју красе имена најславнијих научника и учитеља, Лава и Фотија, на којој и учи и предаје млади филозоф Константин, постаје велико жариште средњовековне грчке науке и просвете и центар њеног снажног зрачења.

Константин је једна од најмаркантнијих личности овог културног полета Византијског Царства. Филозоф и теолог, наоружан свим знањима тадашње световне и духовне науке, представник и носилац највиших тежњи и византијске државе и византијске цркве, он и његов брат Методије репрезентативни су уједно и за ону византијско-словенску

симбиозу која се успоставља на тадашњем Балкану. Нигде она не долази до тако јаког изражаја као управо у њиховом родном граду Солуну, најзначајнијем византијском центру на рубу словенског света. Солунско становништво било је тада, као што то бива у пограничним областима, практично двојезично. Према сведочанству Константиновог житија (гл. 5) овде је свако говорио словенски.

Колику је важност имало за дело солунске браће њи- [16]
хово знање словенског језика није потребно ни наглашавати. Да нису они проповедали и обављали службу на словенском језику, да нису створили словенску азбуку и превели Свето писмо и литургијске књиге на словенски језик, њихов рад у Моравској остао би епизода без ширег значаја. Овако је њихова мисија, и поред тога што је у самој Моравској на крају претрпела неуспех, добила замах и значај јединствене ширине. Овако је она ударила темељ словенској писмености, књижевности и култури.

Занимљиво је да у балканским областима које је Византија успела да укључи у своје границе путем њихове реокупације и постепеног потчињења Склавинија византијска црква наступа као моћни фактор хеленизације словенског становништва. Тако, на пример, после чувене словенске опсаде Патраса 805. године, цар Нићифор I наређује да се поражени Словени доделе као парици цркви Св. Андрије у Патрасу, који је спасао свој град ове тешке невоље.[32] У Моравској, напротив, Византинци проповедају хришћанство и обављају службу на словенском језику: овде византијска државна и црквена управа свесно подупире словенску самосвест, свесно се супротстављајући утицају суседне Франачке. Житија Константина и Методија не престају да истичу сопствену вредност словенског језика и да се обарају на „јерес тројезичара“, то јест тврдњу да се истине хришћанске вере смеју износити само на јеврејском, грчком и латинском. Овај дух ширине карактерише у знатној мери црквену политику Византије и у другим словенским земљама.

Предуслови који су омогућили велика остварења Византије у словенском свету били су, да резимирамо, многобројни и разноврсни. Морали смо да пратимо кроз векове развитак Византијског Царства да би смо видели како су ти услови сазревали и да бисмо у претходној историји Византије, политичкој, црквеној и културној, уочили оне мо-

[32] De adm. imp., ed. Moravcsik-Jenkins, cap. 49.

менте који су припремили и саму моравску мисију и низ других сродних појава, а које се са запањујућом брзином, једна иза друге манифестују од седме деценије IX. века.

Остварења до којих је тада дошло и која су наговештавала и даље велика остварења сличне природе започета су у годинама кад су се на челу византијске државе налазили цар Михаило III и његов велики ујак цезар Варда, а на челу византијске цркве велики патријарх Фотије. Њихов лични удео у томе свакако није био мали, и заслугу за свој историјски подвиг Константин и Методије деле са патријархом Фотијем и цезаром Вардом, инспираторима и руководиоцима политике тадашње Византије. Међутим, има у реализацији историјских интереса и исконских тежњи једне велике Империје нешто што је дубље и моћније од личне воље, личне иницијативе и личне увиђавности. Оно што је започето у данима Михаила III, Варде и Фотија, настављено
[17] је доследно и са истим успехом за време Василија I, који се дочепао врховне власти убиством Варде и Михаила и који је, преузевши власт, сместа отерао Фотија. Василијева политика према словенском свету у суштини се није разликовала од политике његових претходника и жртава. Разилазили су се донекле путеви којима су они ишли, али не и крајњи циљеви којима су тежили.

Није био мој циљ да приказујем чињеничку страну самих догађаја велике деценије, углавном доста познатих. Мој циљ је био да укажем на њихове корене и да истакнем њихову историјску неминовност. Да споменем укратко само неколико основних момената који илуструју управо ову неминовност. После напада Руса на Цариград 860. године Византија приступа мисионарском раду у Русији, и неколико година доцније, у својој познатој енциклици из 867, упућеној источним патријарсима, Фотије са оправданим поносом — ма да и са очитим претеривањима — указује на успехе овог рада.[33] Василије I наставља ову акцију. Константин Порфирогенит би хтео да припише своме деди чак и заслуге за покрштење Руса. То су, разуме се, панегиричка претеривања, али нема разлога да сумњамо у тачност његове вести да је Василије I наредио да његов патријарх Игњатије, Фотијев супарник, упути Русима архиепископа.[34] На судар са Русима из 860. надовезује се свакако и посланство које Византија непосредно после тога шаље својим старим

[33] Migne, PG 102, col. 736/7, Epist. 13.

[34] Vita Const., Theoph. Cont., p. 342.

савезницима Хазарима, поверавајући га младом филозофу Константину — и ту у ствари ступа на историјску позорницу овај највећи пропагатор византијске културе. После тога долази мисија словенске браће у Моравску, на позив кнеза Растислава који, угрожен франачко-бугарским савезом, упућује свој историјски апел Византији. Следи покрштење Бугарске, коју Византија успева да натера да раскине савез са Франачком и да прими хришћанство из Цариграда. Међутим, као што је познато, Бугарска ускоро окреће леђа Византији и обраћа се Риму. Борба око бугарске цркве заоштрава до крајности сукоб између патријарха Фотија и папе Николе I и доводи до расцепа између Цариграда и Рима. Но управо у моменту овог драматичног обрта долази у Цариграду до преврата. Василије постаје самодржац Византијског Царства, и он, Михаилов и Вардин убица и Фотијев противник, коначно добија битку за бугарску цркву и спроводи решење у корист Византије на завршној седници управо оног сабора који потврђује Фотијево свргавање. За Византију је тиме избегнут губитак од недогледних последица. Тиме је, шта више, укључена у сферу византијске цркве база доцнијег просветног рада Методијевих ученика, осигурана будућност словенске службе и њено ширење. Да није до тога дошло, да је Бугарска а са њом горња Македонија и Охридска област, област делатности Климента и Наума, остала у крилу римске цркве, тешко би било и зами- [18]
слити да би она такву будућност уопште имала. С друге стране, већ од првих година Василијеве владе византијски утицај свом снагом продире у западне области Балкана, нарочито у српске земље. Његово ширење овде има своје посебне путеве и полазне тачке. Пресудно за њега је јачање византијских традиција на Јадрану. Опседнут од арабљанске флоте, Дубровник упућује апел Цариграду. Упућен цару Михаилу III овај апел стиже новом цару који се управо, убивши Михаила попео на престо, и Василије I чини оно што би свакако учинио и његов претходник: шаље у помоћ Дубровчанима флоту која приморава Арабљане да дигну опсаду и да напусте јадранске воде. Јачањем византијског ауторитета на обалама Јадрана почиње да продире како политички тако и верски и културни утицај Царства у словенске земље западног Балкана. Наредних година српске земље званично прихватају византијску религију а доласком Методијевих ученика и ширењем словенске службе из Климентовог и Наумовог Охрида она се и овде коначно учвршћује.

Моравска мисија, да то још једном нагласимо, није усамљена појава. Она има своје место у низу сличних појава истог времена, произашлих из истих историјских услова. И управо зато дело словенских просветитеља, које је за њу везано, дало је коначно прави значај и дубљи смисао и ономе што се у исто време догодило у Бугарској, Македонији и у Србији и што се наговештавало у највећој словенској земљи Русији.

The Byzantine Background of the Moravian Mission, Dumbarton Oaks Papers 19 (1965) 3—18.

ПОРФИРОГЕНИТОВА ХРОНИКА СРПСКИХ ВЛАДАРА И ЊЕНИ ХРОНОЛОШКИ ПОДАЦИ

Наше знање о најстаријој српској историји заснива се [24] пре свега на подацима у чувеном спису Константина Порфирогенита „О народима“ (De administrando imperio). У 32. глави овога списа К. Порфирогенит говори прво о досељавању Срба, на које се осврће и у другим поглављима посвећеним најстаријој прошлости наших народа (De adm. imp., cap. 29—36), а затим даје кратку историју најстаријих српских владара. Приказ цара-писца не пружа на жалост историју народа и земље, већ се ограничава на историју владајуће породице и њених појединих чланова, али даје и интересантне податке о њиховим односима према Византији и Бугарској, додирује, дакле, најважније проблеме спољнополитичке историје Србије у њено најстарије доба.

Од Порфирогенитовог списа као основног извора полази, сасвим природно, и модерна историографија код приказивања најстарије српске историје. Али, мада се у модерним историјским делима приказивање најстаријег периода српске историје углавном своди на препричавање и интерпретирање Порфирогенитових података, пада у очи да у наводима тих дела има доста неслагања, нарочито у хронолошким питањима. Хронолошке податке Порфирогенитове модерни историчари схватају и тумаче различито, а да не говоримо о томе што се ова или она година наводи у многим делима више-мање случајно и произвољно, без стварног проучавања извора.

На једном и то најзанимљивијем проблему хронологије старих српских владара код К. Порфирогенита пажљивије се зауставио пок. В. Ћоровић, посветивши специјалну расправу питању о години Часлављева доласка на престо.[1] Али,

[1] *В. Ћоровић*, Када је Часлав дошао на власт? Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14 (1934) 6—16.

чини ми се, да он тај проблем није правилно решио нити му правилно пришао, као што му нису правилно прилазили ни други научници који су о томе у својим делима расправљали само узгредно и који су почетак Часлављеве владе ставили било у 931. г., као и Ћоровић, било у 932, 933. и 934 г.[2]

[25] Кратка српска историја коју је Константин Порфирогенит унео у 32. главу списа представља неку врсту хронике која приказује историју владајуће српске династије са нарочитим освртом на њене односе према Византији и Бугарској. Његова обавештења, у почетку сасвим оскудна, током времена постају, што је природно, све детаљнија, па се и хронолошки подаци појављују тек у историји доцнијих српских владара, ближих времену самог Константина. Само о оном кнезу, који је према Порфирогениту довео Србе на Балканско полуострво и кога цар-писац сматра као родоначелника савремене му српске династије, дају се извесни, мада и индиректни хронолошки подаци: као што је познато, Порфирогенит у своме спису на више места каже да је тај кнез са својим народом „прибегао“ цару Ираклију (610—641), а у 32. глави додаје томе да је он умро „када је Бугарска била под влашћу Ромејаца“,[3] што свакако значи пре формирања бугарске државе (око 680. г.).

Овај податак, са карактеристичним освртом на Бугарску, стоји на почетку оног дела Порфирогенитовог приказивања који се може назвати хроником старих српских владара, а који долази иза извештаја о досељењу Срба на Балканско полуострво. Том првом српском кнезу К. Порфирогенит, односно његов извор не зна још ни имена, као што он не зна ни имена његових непосредних потомака. Први српски владар коме он зна име био је Вишеслав. Али о њему као и о његовом сину Радославу и унуку Просигоју он опет не зна ништа сем њихових имена. Тек о Властимиру Порфирогенитова српска хроника доноси нешто више, и то у вези са његовим ратом против Бугара.[4] Ни о Властимиру

[2] Та различита мишљења наведена су код Ћоровића, нав. дело, 6 сл. Може се додати да се *К. Грот*, Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах, С. Петербург 1880, стр. 196, изјаснио за 931. или 932. г. *St. Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, London, 1930, p. 185, прима 933. г. *П. Мутафчиев*, История на Българския народ I (1943), 246 каже да је Часлав побегао из Бугарске „четири године после Симеонове смрти“, дакле 931. г.

[3] De adm. imp. 153, 19, ed. Bonn.

[4] Да је за Константина Порфирогенита одн. за његове информаторе Властимир био и иначе добро позната историјска личност, показује поглавље о Требињу: De adm. imp. cap. 34, p. 161, 10.

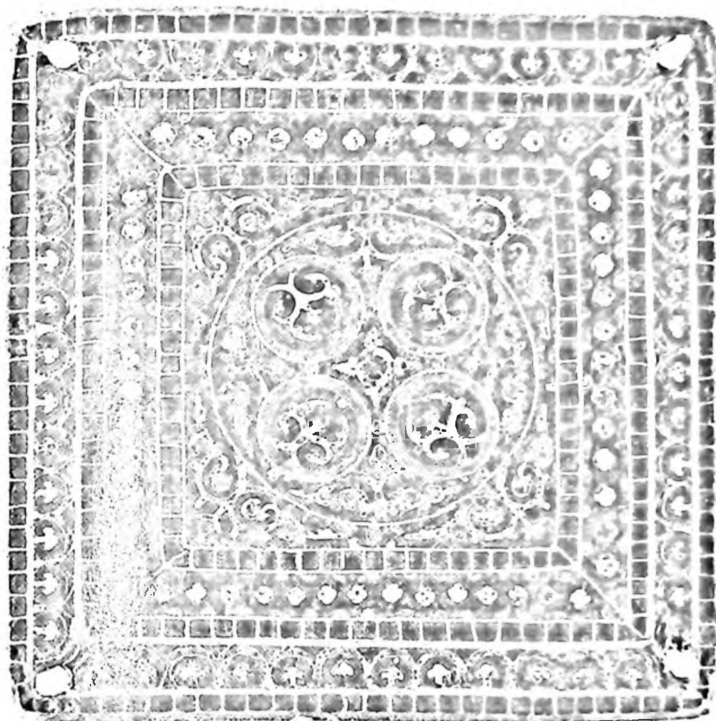

4. Емајлирана плочица са окова књиге из Хиландара. XI век. Народни музеј, Београд.

5. Јован Претеча, фреска из Св. Николе у Студеници, XIII в. (Фото → Тасић).

не дају се још никакви хронолошки подаци, сем да се као његов бугарски противник спомиње Пресијан, чија пак хронологија, па и личност није сасвим јасна.[5] Нема директних хронолошких података ни о Властимировим синовима, Мутимиру, Стројимиру и Гојнику, који су поделили земљу и који су — опет срећно — ратовали са бугарским кнезом Борисом Михаилом. Али се у одељку посвећеном Властимировим синовима ипак налази једна, мада и неодређена временска алузија, јер се каже да су се браћа иза тога — после кратког времена (μετὰ μικρὸν δὲ) — завадила. Мутимир је надјачао и послао своју браћу у Бугарску; задржао је само Гојникова сина Петра, али је овај избегао у Хрватску. Не каже се ни колико је владао Мутимир после своје победе, него само да је имао три сина, Прибислава, Брана и Стефана, и да га је после његове смрти наследио најстарији син Прибислав.

За Прибислава се даје први прецизнији хронолошки податак и тиме се управо и прелази на хронографски начин приказивања. Прибислав је владао само годину дана, јер: „После једне године дође из Хрватске напред споменути [26]
Петар, син Гојников, отера са власти свога брата од стрица Прибислава са двојицом његове браће и преузе власт. Они пак, побегоше у Хрватску."[6] Затим се наставља, како то и доликује правој хроници: „После три године дође Бран да зарати против Петра, али буде поражен, ухваћен од њега (тј. Петра) и ослепљен."[7] Иза тога опет долази: „После две године побеже из Бугарске Клонимир, отац Часлављев"...[8] Али ни он није успео да отме власт Петру, већ га је Петар савладао и убио, „и владаше даљих 20 година, вршећи власт за време владавине Лава, блаженог и светог цара, коме беше потчињен и обавезан службом".[9] Као свакој средњовековној хроници, и овој хроници српских владара, пре свега је стало до тога да утврди колико је година који владар владао.

Као што се види из горњих података, Петар је владао 25 година. Он је изгубио власт под притиском бугарске вој-

[5] Према *В. Н. Златарском*, История на Българската Държава I, 1, стр. 447 сл., Пресијан је као наследник Маламиров (831—836) владао од 836. до 852. год. Према *J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire, p. 481 sq., Пресијан је иста личност као и Маламир и владао је од 831/2. до 852. г. *St. Runciman*, o. c. 292 sq., сматра да Пресијан уопште није био владар, већ Маламиров војсковођа.

[6] De adm. imp. p. 155, 18—23.

[7] Исто 155, 23—156, 2.

[8] Исто 156, 2.

[9] Исто 156, 6—8.

ске коју је Симеон против њега послао, пошто је био обавештен да је Петар у савезу са Византијом и Маџарском припремао напад на Бугарску. „Догоди се“, каже К. Порфирогенит, „у то доба и рат код Ахелоја између Ромејаца и Бугара.“[10] Пошто се зна да се битка на Ахелоју код Анхијала одиграла 20. августа 917. г., јасно је да је Петар изгубио власт најраније крајем 917. г. и да је према томе владао од 892. до 917. или можда од 891. до 918. г. Ово није тешко утврдити и у томе се сви слажу. Међутим, хронолошке податке који се односе на Петровог наследника научници тумаче различито.

Петра је заменио на српском престолу Павле Брановић који је био дошао са бугарском војском. Пошто је испричао како је Петар, ухваћен на превару и одведен у Бугарску, умро у бугарском затвору, К. Порфирогенит каже: „Уместо њега дође Павле, син Брана, и *владаше три године*. Господин цар Роман имаше пак у граду кнежевића Захарију, сина Прибислава, кнеза Србије, и пошаље га да постане кнез у Србији. Али кад овај пође и зарати, буде побеђен од Павла. Тај га ухвати и преда Бугарима, па га држаху окованог. Затим, *после три године*, пошто Павле заузме непријатељски став према Бугарима, пошаље (Симеон) Захарију, кога прво беше послао господин цар Роман, па Захарија отера Павла и сам преузме власт над Србима.[11]

[27] Из овог места Јиречек је закључио да је Павле владао шест година: „од прилике 917. до 923“.[12] Ово схватање дели и Рансимен[13] а исто гледиште заступа и Ћоровић, који каже: „Наследник Петров, Павле Брановић, владао је Србијом три године, 917—920, док није дошао против њега, као византијски кандидат, Захарија Прибисављевић. Пошто је успео да савлада Захарију, Павле је владао још три године, дакле до 923.“[14] Томе Ћоровић додаје у напомени да Златарски „очевидно греши кад тврди, да је Симеон поставио на власт

[10] Исто 156, 21.

[11] Исто 157, 9—19: εἰσῆλθε δὲ ἀντ' αὐτοῦ Παῦλος ὁ υἱὸς Βράνου, καὶ ἐκράτησεν ἔτη τρία. ὁ δὲ βασιλεὺς ὁ κύρις Ῥωμανὸς ἔχων ἀρχοντόπουλον ἐν τῇ πόλει Ζαχαρίαν τὸν υἱὸν Πριβεσθλάβου τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας ἀπέστειλε πρὸς τὸ γενέσθαι ἄρχοντα ἐν Σερβλίᾳ· ἀλλὰ ἀπελθὼν καὶ πολεμήσας ἡττήθη παρὰ τοῦ Παύλου· κρατήσας γὰρ αὐτὸν παρέδωκε τοῖς Βουλγάροις, καὶ ἐκρατεῖτο δέσμιος. Εἶτα μετὰ χρόνους τρεῖς, τοῦ Παύλου ἐναντιωθέντος τοῖς Βουλγάροις, ἀπέστειλε τὸν Ζαχαρίαν τὸν πρότερον παρὰ τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ βασιλέως ἀποσταλέντα, καὶ διώξας τὸν Παῦλον ἐκράτησεν αὐτὸς τὴν ἀρχὴν τῶν Σέρβλων.

[12] *К. Јиречек*, Историја Срба I, 146.

[13] *St. Runciman*, н. д., 166—167.

[14] *В. Ћоровић*, н. д., 9.

Захарију већ 921. год.“ Међутим, нема ни најмање сумње да је Златарски био у праву кад је из Порфирогенитовог текста закључио да је Павле владао свега три године.[15]

Заиста, као што се јасно види из горе наведеног текста, К. Порфирогенит изрично каже да је Павле владао три године: καὶ ἐκράτησεν ἔτη τρία. После ове уводне констатације он прича шта се у току те три године Павлове владе догодило. Кад он на крају истиче да је *после три године* Захарија срушио Павла, он тиме само још једанпут понавља да је Павлова влада трајала свега три године, а никако неће да каже да је прошло и још три године после првог, неуспелог Захаријиног покушаја да отме Павлу власт, чиме би он побио своју горњу констатацију и дошао у очигледну противречност. Према томе речи εἶτα μετὰ χρόνους τρεῖς не односе се на реченицу која им непосредно претходи и на догађаје који су у тој претходној реченици испричани, већ се односе на целу владу Павлову, тј. на цео хронолошки одељак који та влада као таква сачињава. Јер, у средњовековној хроници влада једног владара чини једну хронолошку целину.

Ова констатација, у чију тачност не може бити ни најмање сумње, помоћи ће нам да решимо и проблем хронологије Часлављевог доласка на власт. Пошто је Павле, савладавши Петра, заузео престо крајем 917. или можда 918. г., то је Захарија, који га је оборио после три године, владао од 920. или можда од 921. г., и тиме почиње и нов хронолошки одељак. Борба византијског и бугарског утицаја у Србији се наставља. „Сећајући се доброчинства цара Ромејаца“, Захарија се окренуо против Бугара. Онда је Симеон послао против њега војску, али ју је Захарија поразио (тада је, каже К. Порфирогенит, још трајао рат између Ромејаца и Бугара).Симеон је послао нову војску, коју је пратио и Часлав, па је Захарија побегао у Хрватску. Бугари су преваром ухватили српске жупане, ушли у Србију, „цео народ“ поробили и одвели у Бугарску, а неки су побегли у Хрватску, тако да је земља остала пуста. У то време Бугари су под вођством Алоготобутура заратили и са Хрватском, али су сви побијени од Хрвата.[16]

Пошто је све то испричао, К. Порфирогенит каже: „По- [28]
сле седам година, побегао је пак од Бугара Часлав са још

[15] *В. Златарски*, н. д. I, 2, 461. Уп. *F. Šišić*, Povijest Hrvata (1925) 409, који владу Павла Брановића ставља тачно, мада и без ближег објашњења у г. 917—920.

[16] De adm. imp., 157, 19—158, 19.

четворицом и из Преслава дошао је у Србију"...[17] Тиме почиње опет нов одељак, у коме се прича како је после Часлављевог доласка опустошена земља почела понова да се насељава, како је Часлав у своме раду био потпомаган од византијског цара и како је признао врховну власт Византије. Понављањем своје омиљене тезе да су се Срби увек покоравали врховној власти Византије а да нису никада признавали врховну власт Бугарске, византијски цар-писац овде и завршава своју хронику српских владара, јер је Часлав био његов савременик и био је још жив кад је он своје дело састављао.

Очигледно је да хронологија Часлављевог доласка на престо зависи од интерпретације речи „после седам година", тј. од одређивања момента од кога је К. Порфирогенит тих седам година рачунао. Већина научника за полазну тачку узима поход против Србије који по свој прилици спада у 924. г. и према томе ставља Часлављев долазак на власт у 931. г. Мада овакво рачунање у тексту Порфирогенитовом нема ни најмањег ослонца, код више научника, и то баш код најистакнутијих и најауторитативнијих стручњака, ова хронологија се износи као готова чињеница, заснована на речима самог К. Порфирогенита.[18] Други историчари рачунају седам година од похода у Хрватску, полазећи од чињенице да је тај поход код Порфирогенита забележен непосредно испред напомене: „после седам година". Ово гледиште нарочито заступа Ћоровић, који каже: „Изгледа према том реду причања, да хронологија Часлављева доласка на власт зависи једино од тачног одређивања времена те борбе између Хрвата и Бугара, која је дошла иза пада Србије 924. год."[19] Ћоровић је покушао да докаже да је поход против Хрватске предузет непосредно после пада Србије, још те исте 924. г., па је Часлављев долазак ставио у 931. г., као и они научници који су рачунали „седам година" од српског
похода.[20] Међутим, обично се сматра, да је поход против [29]
Хрватске предузет тек једне од наредних година, највероватније год. 926,[21] па су други научници стављали Часлављево уздизање у 932, 933. или 934. год., било да су полазили од доцнијег датума рата у Хрватској, било да су, рачунајући од пада Србије, узимали и за тај догађај неки доцнији датум.[22]

Од два начина рачунања која су досада изнета, свакако логичније изгледа рачунање од рата у Хрватској, пошто у његов прилог говори бар ред причања, док у прилог рачунања од рата у Србији не говори управо ништа. Али ми смо видели да се код интерпретације Порфирогенитових хронолошких података не сме увек полазити од реда причања и да се ни у одељку о Павловој влади напомена „после три године" није односила на непосредно испред тога испричани догађај већ на цео дотични хронолошки одељак који почиње Павловим доласком на власт.

Исто то важи и за напомену да је Часлав побегао из Бугарске „после седам година." Тих седам година Константин није рачунао ни од хрватског нити од српског похода, за које он не даје никакве хронолошке податке, које он хронолошки уопште не повезује за претходне догађаје и који према томе нису ни могли да буду полазна тачка за његове даље хронолошке наводе. Он је и у овом случају рачунао од почетка претходног хронолошког одељка, односно од последњег догађаја који је он био хронолошки фиксирао, а то је био Захаријин долазак на престо. Код бројања година средњовековна хронографија полази у првом реду од хронологије појединих владара, и као што је напомена да је Захарија оборио Павла „после три године" значила

[17] *Исто* 158, 19: μετὰ δὲ χρόνους ἑπτὰ ἀπὸ τῶν Βουλγάρων φυγὼν ὁ Τζεέσθλαβος μετὰ καὶ ἑτέρων τεσσάρων ἀπὸ Πρεσθλάβου εἰσῆλθεν ἐν Σερβλίᾳ...

[18] *К. Грот*, н. д. 196: „Семь лет спустя после опустошения Сербии, он по свидетельству Константина, бежал с другими четырьмя из Преслава, явился в Сербию"... В. *Златарски*, н. д. 540, који се овде и иначе држи у главном Грота, изражава то још одређеније: „Подир седемь години след покорението на Сърбия, т. е. в 931 г., пише Константин Багренородни, Часлав, бегайки от българите, заедно с други четирма от Преслав, дошъл в Сърбия"... *F. Šišić*, op. cit. 433: „O tom kaže jedini naš svjedok car Konstantin Porf. ovo: „Poslije sedam godina (t. j., poslije 924, dakle, 931) pobježe od Bugara iz Preslava Časlav sa drugom četvoricom (srpskih ratnih zarobljenika) pa uđe u Srbiju"... *К. Јиречек*, нав. дело 147: „На двору у Преславу живео је српски кнежевић Часлав... исти онај кога су Бугари, приликом последњега пустошења, повели били собом да би Србе лакше уништили. Часлав је, тобоже, седам година после овога похода утекао из Бугарске престонице само са четири пратиоца у Србију, заузео је без икакве сметње, те се покорио врховној власти византијског цара (око 931). Реч „тобоже" (у немачком тексту „angeblich": Geschichte der Serben, I, 202), којом се Јиречек ограђује, очевидно се не односи на питање од кога догађаја треба да се рачунају седам година, које питање напротив, ни код Јиречека не изазива сумњу.

[19] *В. Ћоровић*, н. д. 6.

[20] Уп. и *D. Gruber*, Iz vremena kralja Tomislava, Zbornik kralja Tomislava (1925) 332—6.

[21] Уп. *F. Šišić*, n. d. 422.

[22] В. литературу код *Ћоровића*, н. д. 6 сл. и *St. Runciman*, н. д. 175, 185.

три године после почетка Павлове владе, тако исто и напомена да је Часлав побегао из Бугарске и заузео српски престо „после седам година“ (којом напоменом почиње нов хронолошки одељак) не значи ништа друго но седам година после почетка претходне, Захаријине владе, тј. после почетка претходног хронолошког одељка. Пошто смо видели да тај одељак почиње 920. или можда 921. год., то Часлављево бекство из Бугарске и његов долазак у Србију пада у 927. или можда 928. г.

Нема сумње да су Часлављево бекство из Преслава, његов долазак у Србију и успешан рад на подизању опустошене земље били условљени пометњом која је настала у Бугарској после Симеонове смрти. Сви одреда историчари, који су о тим догађајима детаљније расправљали, истицали су ту узрочну везу, чија је логичност очевидна. Но ово логично и разложно тумачење висило је у ваздуху док се уједно тврдило да је Часлав побегао из Бугарске тек 931. односно 933. или 934. г., тј. тек четири или тек шест до седам година после Симеонове смрти, јер, као што је познато, Симеон је умро 27. маја 927. Нашом интерпретацијом Порфирогенитових хронолошких података узрочна веза догађаја добија свој природни хронолошки основ.

Историски часопис 1—2 (1948) 24—29.

ЛАВ РАВДУХ И ЛАВ ХИРОСФАКТ

У краткој историји старих српских владара, коју даје [29]
у 32. поглављу свог списа О народима, Константин Порфирогенит, као што је познато, говори између осталог о византијском посланству упућеном српском кнезу Петру Гојниковићу за време ратова Византије са Симеоном Бугарским. Као изасланик византијске владе састао се с Петром Гојниковићем у Паганији тадашњи стратег Драча протоспатарије Лав Равдух, који је „иза тога добио почаст магистра и логотета друма“ (ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν, ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος, ὁ μετὰ τοῦτο μάγιστρος τιμηθεὶς καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου). Међутим, захумски кнез Михаило Вишевић обавестио је Симеона да византијска влада подстрекава Петра да заједно с Угрима нападне Бугарску. Управо у то време, каже Константин Порфирогенит, догодила се битка на Ахелоју између Ромејаца и Бугара.[1]

Споменом битке на Ахелоју одн. код Анхијала, која се, као што је познато, одиграла 20. августа 917. г., одређено је време како Равдухова посланства тако и пада Петра Гојниковића. Јер, примивши извештај захумског кнеза, Симеон је послао војску у Србију, те је Петар Гојниковић преваром ухваћен и збачен са престола, на коме га је заменио Павле Брановић. Како је Петар, према Константину Порфирогениту, заузимао српски престо 25 година, његова влада спада у време од 892—917. или можда од 893—918. г. А тиме се опет одређује хронологија како Петрових претходника тако и његових наследника, о којима Порфирогенит каже само колико су година владали, не наводећи изричито време почетка или краја њихове владавине. Према томе, датум

[1] De adm. imp. 32, 82 sq., ed. Moravcsik-Jenkins.

Равдухова посланства представља срж целокупне хронологије српских владара у Константиновом приказу, који је, као што је познато, основни извор за овај период српске историје.

Међутим, тачност тог основног хронолошког податка недавно је озбиљно доведена у сумњу. Михаило Ласкарис, одлични познавалац историје византијско-српских односа, дошао је до закључка да је Константин Порфирогенит по-
[30] грешио кад је састанак између Лава Равдуха и Петра Гојниковића временски повезао с битком код Анхијала.[2] Овај закључак природно је изазвао пажњу и изненађење.[3] Своје мишљење истакнути грчки научник заснива на два разлога.

Хроника Симеона Логотета спомиње Равдуха као стратега Драча у вези с византијском експедицијом против Арабљана у Калабрији 880. г.[4] Ласкарис истиче да се тешко може замислити да је Лав Равдух остао на положају драчког стратега најмање тридесет седам година (880—917). Међутим, овом аргументу ни он сам не приписује велики значај, већ тачно указује да је Симеон Логотет невешто спојио догађаје које је нашао у свом извору. Да би се то увидело, довољно је упоредити извештај о експедицији из 880. г. у Vita Basilii.[5] Овде се не спомиње ни Равдух ни остали стратези западних тема које Симеон Логотет набраја поред заповедника експедиције протовестијарија Прокопија, али се зато истиче улога стратега Тракије и Македоније Лава, званог Апостипис (καὶ Λέων ὁ τῶν Θρᾳκῶν καὶ Μακεδόνων τότε στρατηγός, ὃν ᾽Αποστύπην ἐκάλουν), кога је Симеон Логотет изоставио направивши од његовог надимка Апостипис другог стратега Пелопонеза. Но ако и узмемо у обзир податак Симеона Логотета, нимало није сигурно да се у њему ради о истом Лаву Равдуху о коме говори Порфирогенит, јер се не сме испустити из вида да Симеон Логотет не наводи његово

[2] *M. Lascaris*, La rivalité bulgaro-byzantine en Serbie et la mission de Léon Rhabdouchos (917). Објављен прво у Revue hist. du Sud-Est europ. 20 (1943) 202—207, овај занимљив чланак је прештампан у брошури: *M. Lascaris*, Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren 1952, 15—20.

[3] Cf. *G. Sp. Radojičić*, La date de la conversion des Serbes, Byzantion 22 (1952) 255 sq.

[4] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 845, 5; ἀπεστάλη δὲ παρὰ τοῦ βασιλέως Προκόπιος πρωτοβεστιάριος μετὰ πάντων τῶν δυτικῶν θεμάτων, ὄντος Εὐπραξίου στρατηλάτου εἰς Σικελίαν καὶ εἰς Κεφαλληνίαν τοῦ Μουσουλίκη, εἰς δὲ τὸ Δυρράχιον τοῦ Ῥαβδούχου καὶ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τοῦ ᾽Ονιάτου καὶ τοῦ ᾽Αποστύπτου. Исто Leo Gramm. 258, 18; Theod. Melit., ed. Tafel 181.

[5] Theoph. cont. 231, 3.

име. То је могао бити отац, стриц или други старији рођак Лава Равдуха из Константиновог приказа и један од његових претходника на положају драчког стратега.

Много важнији је други податак на који је упозорио Ласкарис и на коме се пре свега и заснива његова сумња у тачност Порфирогенитовог извештаја. Реч је о писму Лава Хиросфакта које овај познати државник и књижевник упућује из прогонства сину патриција Никите Мономаха молећи га за интервенцију, „нарочито код Лава Равдуха, магистра и логотета друма, што ће рећи мога зета (μάλιστα Λέοντι τῷ Ῥαβδούχῳ, τῷ μαγίστρῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου, φημὶ δὴ τῷ συγγάμβρῳ ἡμῶν).[6]

Позивајући се на Г. Колиаса, аутора познате монографије о Лаву Хиросфакту, Ласкарис ставља ово писмо око 910, а у сваком случају пре 911. године.[7] Јер Колиас је утврдио да се Лав Хиросфакт, кога је цар Лав VI послао у прогонство у Петру, бавио тамо још 911. а да га „први пут поново налазимо у Цариграду тек после смрти Лава VI (11. јуна 912), и то јуна 913. г.“[8] Како се Лав Равдух у Хиросфактовом писму спомиње као магистар и логотет друма, Ласкарис закључује да је он тај свој нови и виши положај добио још пре 911. г. и да према томе и његов састанак са Петром Гојниковићем, на који је он дошао још у својству драчког стратега и протоспатарија, спада у доба пре 911. г., а не у време битке код Анхијала 917. г., како то тврди Константин Порфирогенит. Узгред речено, мени није јасно зашто Колиас ставља Хиросфактово писмо „око 910“, а Ласкарис
„око 910, у сваком случају пре 911“, пошто уствари из Ко- [31]
лиасових горњих констатација произлази да се Лав Хиросфакт вратио из прогонства пре 913. (а вероватно још у другој половини 912. г., тј. после смрти Лава VI 11. јуна 912. г., јер нема сумње да је Лавова смрт омогућила његов повратак).[9] Али за наш проблем то није битно, јер је у сваком случају јасно да је Хиросфакт пуштен из Петре више година пре 917. г. Уколико је његово писмо у коме се Лав Равдух спомиње као магистар и логотет друма писано из Петре, Константин Порфирогенит је свакако погрешио

[6] *G. Kolias*, Léon Choerosphactès, Athènes 1939, No. 27, p. 129, где је ово писмо датирано „око 910“.

[7] *Lascaris*, op. cit. 18.

[8] *Kolias*, op. cit. 54 и 60.

[9] *Kolias*, op. cit. 60 сам потпуно тачно каже да је Лав Хиросфакт враћен из прогонства између јуна 911. (кад је још у прогонству написао песму поводом крунисања Константина Порфирогенита) и јуна 913. г.

тврдећи да се Лав Равдух као драчки стратег састао са Петром Гојниковићем у време битке код Анхијала.

Стога Ласкарис поставља ову алтернативу: ако се византијски изасланик састао с Петром Гојниковићем 917. г., онда тај изасланик није био Лав Равдух него неки други драчки стратег, а ако је то био Лав Равдух, онда његов састанак са српским кнезом не спада у 917. него у време пре 911. г. Ласкарис се одлучује за ово последње решење позивајући се на горе поменуту вест из хронике Симеона Логотета о драчком стратегу Равдуху из времена око 880. г. Иако сама по себи од доста сумњиве вредности, ова вест у светлости Хиросфактова писма добија, према Ласкарису, неочекиван значај. Тако, са својом уобичајеном оштроумношћу и даром комбиновања, Ласкарис долази до претпоставке да Равдухово посланство Србима у ствари спада у доба првог Симеоновог рата са Византијом (894—896). Истина, пошто је изнео ову претпоставку, Ласкарис се на крају опрезно ограђује и не жели, како то каже, да се изјасни и сувише категорички, јер је свестан тога да питање које је покренуо по свом значају далеко превазилази онај мали хронолошки проблем о коме је у свом чланку расправљао
[32] и на који жели засада да се ограничи.[10] Заиста, као што смо рекли и као што то истиче завршавајући своје излагање сам Ласкарис, померање датума Равдухова посланства и пада Петра Гојниковића изазвало би одговарајуће померање целокупне хронологије најстарије српске историје, засноване на Порфирогенитовом приказу.

Је ли такво померање нужно и је ли уопште могуће? После Ласкарисовог духовитог чланка ово питање се не може избећи нити заобићи. Далекосежни значај тог питања, на које сам Ласкарис није дао дефинитивни одговор, побуђује ме да покушам да на њега одговорим.

Ако пажљивије погледамо приказ старе српске историје у Порфирогенитовом спису, видећемо да оно опште хронолошко померање које би се неизбежно морало прихватити чим се прихвати резултат Ласкарисовог истраживања о времену Равдуховог посланства, наилази на велике и управо непремостиве тешкоће. На једну од тих тешкоћа узгред је указао и сам Ласкарис. Михаило Вишевић, кога Порфирогенит спомиње у вези са Равдуховим посланством као тадашњег захумског кнеза, познат је и из других извора и спомиње се у њима у времену од 913—928. г.[11] Спомиње га

[10] *Lascaris*, op. cit. 20.
[11] *Lascaris*, op. cit. 20, n. 1.

уосталом и сам Константин Порфирогенит на још једном месту у De administrando imperio, и то очигледно као свог савременика.[12] Чињеница да је, према Константину Порфирогениту, Михаило Вишевић обавестио Симеона о преговорима између Лава Равдуха и Петра Гојниковића очигледно се противи претпоставци да су ти преговори вођени још крајем IX века, па би се морало претпосавити да је Константин Порфирогенит погрешио и у имену захумског кнеза. Тако, пошавши путем претпостављања грешака у нашем извору, одмах наилазимо на нове тешкоће из којих нема другог излаза сем постулирања нових и нових грешака. Али, ни тај методски опасни пут не води циљу, јер се наилази на тешкоће које се не могу отклонити ни оним привидним објашњењима којима је тај пут иначе тако богат. Подаци Константина Порфирогенита не висе у ваздуху. Догађаји и личности из српске историје у његовом приказу стоје, сасвим природно, у вези и у временској повезаности са догађајима и личностима из историје самог Византијског Царства, па и из историје Бугарске.

Тако се из његовог приказа види да је Мутимир, који је, рачунајући од тих истих података о Равдуховом посланству, бици код Анхијала и паду Петра Гојниковића, владао до око 891. г., био савременик бугарског кнеза Бориса (852—889), са којим је успешно ратовао.[13] О Петру Гојниковићу изричито се каже да је његова влада почела за време царевања Лава VI (886—912).[14] Но, Константин Порфирогенит зна да је Петар Гојниковић надживео његовог оца Лава VI и, према томе, владао је у Србији још и за
његове властите (номиналне) владе. Причу о Петровом са- [33]
станку с Лавом Равдухом Константин почиње напоменом: „После времена у коме је владао тај господар Лав (Μετὰ δὲ τὸν καιρόν, ὃν αὐτὸς ὁ κύρις Λέων ἐβασίλευσεν), стигао је тадашњи стратег у Драчу протоспатарије Лав Равдух“ итд.[15] Ускоро после тог састанка (и битке код Анхијала 917. г.) Петар Гојниковић је, као што знамо, изгубио престо, који је Симеоновом помоћу заузео Павле Брановић. Павле је владао три године, дакле, увек по том истом рачуну, од 917—920. или од 918—921. г.[16] И ту се појављује на позорници Роман

[12] De adm. imp. 33, 16.
[13] Ib. 32, 44.
[14] Ib. 32, 78.
[15] Ib. 32, 81.
[16] Уп. *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Ист. часопис 1 (1948) 26 сл. (в. горе, стр. 81 и сл.).

Лакапин (стварни господар Византије од пролећа 919, цар од 920. г.), који против Павла, штићеника Бугара, истиче свог штићеника Захарију.[17] Ако је Петар Гојниковић изгубио престо већ за време првог рата Византије са Симеоном 894—896. г., онда његов наследник Павле, који је владао само три године, није могао, наравно, да буде савременик Романа Лакапина. Је ли Константин и његово име погрешно унео? Је ли побркао све владаре редом, па и хронологију свог таста и савладара?

Уздизањем Павла Брановића и Захарије борбе око престола у Србији постижу свој врхунац, јер заоштравањем сукоба између Византије и Бугарске већег маха узима и борба између византијског и бугарског утицаја у Србији. После разних перипетија ова борба се завршава Симеоновом оружаном интервенцијом и окупацијом Србије. Померивши Равдухово посланство и Петров пад за две деценије унатраг, морали бисмо да исто тако померимо и све ове догађаје, па бисмо дошли у чудну ситуацију да борбе између Византије и Бугарске око Србије, окупацију Србије од стране Симеонове војске, њен упад у Хрватску, па и успостављање српске државе под Чаславом, који је још био жив кад је Константин средином X века састављао своју књигу О народима, ставимо у прву деценију X века — кад је (896—913) између Византије и Бугарске, као што је познато, владао потпун мир.

Као што видимо, померање хронологије догађаја из старе српске историје забележених у De adm. imp. показало се немогућим, а тиме отпада и могућност сумње у тачност Константиновог податка о времену Равдухова посланства и Петрова пада. Но, ако је тачан Порфирогенитов податак да је до састанка Петра Гојниковића са византијским стратегом дошло 917. г., онда, према Ласкарису, мора бити погрешна Константинова тврдња да је тај стратег био Лав Равдух, пошто се на основу писма Лава Хиросфакта мора примити да у то време Лав Равдух није више био драчки стратег и протоспатарије већ логотет друма и магистар. Константин
[34] је погрешио било у датуму састанка било у имену византијског стратега, — то су, као што знамо две могућности између којих, према Ласкарису, морамо да бирамо. Пошто смо се уверили да прва могућност отпада, да ли да се одлучимо у корист друге? За ово решење изјаснио се, прихватајући Ласкарисову алтернативу, Ђ. Радојичић, истичући да је

[17] De adm. imp. 32, 100: Ὁ δὲ βασιλεύς, ὁ κύρις Ῥωμανὸς ἔχων ἀρχοντόπουλον ἐν τῇ πόλει Ζαχαρίαν, τὸν υἱὸν Πριβεσθλάβου...

Петар Гојниковић за време своје дуге владе могао да преговара са више драчких стратега, па је Константин могао да их побрка.[18] Свакако ово тумачење не изазива оне тешкоће на које наилази мењање Порфирогенитове хронологије. Међутим, пре него што се одлучимо да податак једног савременог и добро обавештеног извора прогласимо за грешку,[19] треба да испитамо да ли из оне тешкоће на коју је Ласкарис указао нема другог излаза и да ли та тешкоћа стварно постоји.

Она свакако постоји ако је Хиросфактово писмо у коме се Лав Равдух спомиње као логотет друма и магистар писано пре 913. г. или, како узима Ласкарис, пре 911. г. Но, да ли је ово датовање тако сигурно? Довољно је поставити ово питање да би се указала нова могућност за решавање проблема који нас занима.

Нема никакве сумње да се Лав Хиросфакт вратио из прогонства у Петри после смрти Лава VI и да се 913. г. налазио у Цариграду. На то је Колиас тачно указао и у томе ће се свако сложити с њим и с Ласкарисом. Из хронике Симеона Логотета види се, наиме, да је Лав Хиросфакт био умешан у познату заверу Андроника Дуке у лето 913. г. После пропасти завере и погибије Андроника Дуке, Лав Хиросфакт је заједно са Андрониковим тастом магистром Григором побегао у Свету Софију, али су обојица силом изведени из цркве и затворени у Студиском манастиру.[20] Дакле, Симеон Логотет спомиње овде Лава Хиросфакта само да би нас обавестио о његовом новом затвореништву. Вративши се из прогонства у Петри, Лав Хиросфакт је ускоро доспео у ново и још дуже прогонство у Студиском манастиру, у коме је остао, како то уосталом истиче и Колиас, све до смрти.[21] Нема никаквог разлога који би нас примо-

[18] *Radojičić*, op. cit. 255 sq.

[19] Тако и *Д. Закитинос*, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχικῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 21 (1951) 197, н. 7, истиче да је тешко посумњати у веродостојност податка Константина Порфирогенита из времена његове властите владе. Пре би се могло претпоставити, каже Закитинос, да је између 880. и 917. г. у Драчу било два стратеге истог имена. Ово је несумњиво тачно, тим пре што се име Равдуха из 880. г., како смо горе нагласили, не наводи у хроници Симеона Логотета. Међутим, тиме се још не решава проблем који је Ласкарис изнео, јер Закитинос се не осврће на главни Ласкарисов аргуменат: спомен Лава Равдуха као магистра и логотета друма у Хиросфактовом писму које Ласкарис, према Колиасу, ставља у време пре 911. г.

[20] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 876, 12 = Theod. Melit. 203 = Leo Gram. 290, 15 = Ps. Mag. 720, 17 = Theoph. cont. 384, 4.

[21] *Kolias*, op. cit. 63.

равао да писмо у коме Лав Хиросфакт тражи интервенцију магистра и логотета друма Лава Равдуха ставимо у доба
[35] његовог прогонства у Петри и да га датирамо у време око 910. г., како су то Колиас и Ласкарис закључили. Ово писмо, последње у збирци Хиросфактових писама,[22] није датирано, као што нису датирана ни његова претходна писма. Истина, он и овде каже да је прогнан (ὑπερορίῳ ὄντι μοι), али је он то био не само пре 913. г. у Петри него и после 913. г. у Студиском манастиру. Нигде Лав Хиросфакт у овом писму не каже да се налази у Петри.[23] Не позива се ни на цара Лава и његову некадашњу милост молећи за повратак и опроштај, како то чини у свим својим писмима из Петре. Ова писма су уосталом и адресована самом цару Лаву,[24] сем једног писма које упућује магистру, антипату и патрицију Стефану, а у коме опет моли за посредништво код цара, који према њему гаји гнев.[25] Сада међутим, моли за интервенцију код свог утицајног зета Лава Равдуха, а цара и не спомиње.

Дакле, чињеница да ово Хиросфактово писмо спомиње Лава Равдуха, као магистра и логотета друма не доказује да је Константин Порфирогенит погрешио рекавши да је 917. г. Лав Равдух био драчки стратег и протоспатарије, а да је тек после тога постао магистар и логотет друма, већ доказује да је Лав Хиросфакт ово писмо писао после 917. г. из свог доцнијег затвореништва у Студиском манастиру.

Не знамо тачно колико је година Лав Хиросфакт провео у Студиском манастиру као калуђер и кад је тамо умро. Али поуздано знамо да је био жив још 919. г. кад је написао песму поводом венчања Константина Порфирогенита са Јеленом, ћерком Романа Лакапина.[26] Колиас претпоставља да је умро ускоро после тога, јер је у ово време имао, по његовом рачуну, већ око седамдесет година.[27] Срећом, људи живе и знатно дуже од седамдесет година. Али за нас је важно само то да је Лав Хиросфакт јамачно био жив после 917. г. и да је према томе доживео време кад је његов зет Лав Равдух био, према Константину Порфирогениту, постав-

[22] *Kolias*, op. cit. No. 27.

[23] Кад *Lascaris* op. cit. 17 каже да је Лав Хиросфакт ово писмо писао „из свог прогонства у Петри", он то само закључује, али тај закључак нема ослонца у тексту.

[24] *Kolias*, op. cit. No. 20—25.

[25] *Kolias*, op. cit. No. 26.

[26] *Th. Bergk*, Poetae lyrici graeci III (1914) 361—2. Cf. *Kolias*, op. cit. 72.

[27] *Kolias*, op. cit. 15.

љен за логотета друма и одликован титулом магистра. Зато га у свом последњем сачуваном писму и назива магистром и логотетом друма, дајући му исту титулу и исту функцију као и Порфирогенит. Треба само померити датум овог писма у време после 917. г., чему, као што смо видели, ништа не смета, па је цео проблем решен.

Тако се на врло једноставан начин отклањају све тешкоће и отпада свака потреба тражења грешака у изворним подацима, који се, напротив, одлично међусобно слажу.

Зборник радова Византолошког института Српске академије наука 3 (1955) 29—36.

ПОХОД КНЕЗА ОЛЕГА НА ЦАРИГРАД 907. ГОДИНЕ

[47] Изгледа да улазимо у ново доба наивног и претераног хиперкритицизма и да руски историјски споменици постају његова најомиљенија мета. Тако поново наилазимо на мишљење да је Слово о полку Игорову фалсификат, упркос томе што је аутентичност овога спева XII века историјска и филолошка чињеница, и што је, осим тога, и дефинитивно доказана. Исто тако, необично лако се одбацује овај или онај део тзв. Несторовог летописа, не обзирући се на многобројне компетентне студије о овој старој руској хроници.

Судбина је хтела да кијевски кнез Олег постане жртва нарочито неумереног хиперкритицизма и неоснованих хипотеза. Пориче се, наиме, чак и само постојање оснивача кијевске државе. Један од најистакнутијих византинолога Анри Грегоар разрадио је недавно читаву теорију да би објаснио оно што он назива „Олеговом легендом“.[1] И највише, можда, изненађује што А. Грегоар почиње свој чланак тврђењем да „већина стручњака не прихвата историјско постојање кнеза, кога стара руска хроника, названа Несторов летопис, сматра за наследника Варега Рурика и назива „Олег Врачар или Пророк, вещий Олег.[2] Исто тако и један други угледни византинолог, Стивн Рансимен, тврди да се „цео најстарији део Несторовог летописа сматра легендар-

[1] *H. Grégoire*, La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor, Bull. de l'Acad. royale de Belgique 23 (1937) 80—94.

[2] Нав. дело 80. Исто тако с. 82: „Je doute, comme beaucoup de critiques, qu'Oleg ait réellement existé“. В. такође кратко саопштење објављено у часопису Byzantion XI (1936) 601—604, под насловом „La légende d'Oleg“. У том саопштењу у „неку руку импровизованом“ („en quelque sorte improvisée“) између осталог стоји: „Il faut donc le redire, avec l'immense majorité des critiques (!), la personnalité même d'Oleg. ... est entièrement légendaire“.

ним, укључујући ту и животе и Олега и Игора“ ("the whole of the early part of Nestor's story has been called mythical, including the lives both of Oleg and Igor“).[3] Не бих умео рећи одакле су Грегоар и Рансимен узели ова необична обавештења која ће зачудити све оне који и мало познају руску историографију. Истина, Костомаров је био довољно неопрезан да каже да је Олег „легендарна а не историјска личност“, али ниједан прави стручњак за руску историју није никада изразио ни најмању сумњу у погледу историј- [48] ског постојања кнеза Олега. Уосталом, треба само прочитати руско-византијски уговор из 911, као и места из старог руског летописа која се односе на Олегову историју, да би се одмах увидела апсолутна неоснованост такве сумње. Према томе, нећу се ни задржавати на теорији о непостојању Олега, која се заснива једино на неспоразуму.

Задовољићу се тим да овде расветлим једно посебно питање, оно о Олеговом походу на Цариград. Представници модерног хиперкритицизма сматрају приповест, коју о томе под 907. годином доноси Несторов летопис, као чисту легенду и као јасан доказ тобожње нетачности старе руске хронике. Због тога што Олегов поход на Цариград није забележен у византијским изворима и што нам је познат само из приповести руског летописа, сматрано је да је прича о овом походу легенда коју је руски летописац унео у своје дело из патриотских разлога. Рецимо одмах да је овакав закључак и овај скептицизам у односу на руски летопис неоправдан. Али док се питање историјског постојања кнеза Олега не може озбиљно чак ни поставити, дотле питање историјске истинитости похода из 907. заслужује детаљније разматрање. Уствари, полазећи од ћутања византијских извора, модерни историчари све више и више прихватају тезу да Олеговог похода на Цариград никад није ни било. Свакако да А. Грегоар мало претерује тврдећи да „о легендарном карактеру Олеговог похода постоји данас само једно мишљење“. Али, истина је да, бар међу западним историчарима, број присталица ове теорије брзо расте, тако да је оправдана бојазан да ова погрешна теорија не постане нека врста оптшег мишљења, из простог разлога што досад нико није предузео детаљнија испитивања овог проблема.

У овој расправи намеравам да докажем да је теорија о легендарном карактеру Олеговог похода на Цариград лишена стварног основа и да се Олегов напад на византијску

[3] *St. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge, 1929, 110, n. 3.

престоницу, без икакве сумње, одиграо. Сматрам да вреди да ово буде разјашњено, јер се ради о једном од најзначајнијих догађаја из историје старијих руско-византијских односа. Сем тога, наше испитивање омогућиће, можда, да се боље оцени историјска тачност старог руског летописа, показавши да је чак и његова приповест о Олеговом походу, за коју су многи веровали да је измишљена од почетка до краја, уствари веома тачна, и то не само у својој основи већ и у многим детаљима.

Зна се да је, према руском летопису, кнез Олег, поставши господар „пута од Варега до Грка", предузео 907. поход на Цариград са великом војском која се састојала од Руса, Словена и финских племена. Прешавши Црно море, Олег и његови ратници искрцали су се на обали Босфора и опустошили предграђе Цариграда. Грци су затворили град и улаз у Златни рог. Али су Руси извукли своје једрењаке из воде, ставили их на точкове и уз помоћ ветра потерали
[49] их према градским зидинама. Тада су Грци започели преговоре и пристали да плате руском кнезу данак који је захтевао. Закључен је прелиминарни мир, чији су услови, бар делимично, забележени у тексту летописа. Два непријатеља положила су заклетву, сваки према својим обичајима: византијски цареви Лав и Александар пољубили су крст, а Олег и његова пратња заклели су се над својим оружјем у име својих паганских богова. Олег је обесио свој штит на капију Цариграда и примивши богате дарове напустио Византију као победник.[4]

Као што смо већ рекли, то што византијски извори не помињу овај напад Руса на Цариград, навело је савремене научнике да посумњају у истинитост овог догађаја. Већ је Иловајски био изјавио да је Олегов поход на Цариград, о коме говори руски летопис, само легенда.[5] Као ватрени антинорманист, Иловајски је био склон да сумња у обавештења Несторовог летописа. Међутим, руска историографија није усвојила његову тезу. У новије време, западни историчари су преузели ову скептичку тезу Иловајског, не слутећи сродност која везује њихова схватања за овог познатог антинорманисту. Истина је, уосталом, да и један руски писац, Брјанчанинов (Бриан-Шанинов), инсистира на апокрифном

[4] Полное Собрание Русских Летописей I (1928) 29 сл. В. такође француски превод: *L. Leger*, Chronique dite de Nestor (1884), немачки превод: *R. Trautmann*, Die Nestorchronik (1931) 17 sq.

[5] *Д. И. Иловайский*, История России, Москва 1876—80, 289 и Разыскания о начале Руси, Москва 1882, 6.

карактеру Олеговог похода,[6] али његови радови су веома осредње вредности. Међутим, немачки историчар Герхард Лер, који изгледа није увидео разлику у вредности између радова овог писца и дела правих стручњака за руску историју, био је импресиониран његовим домишљањима. У својој познатој књизи о почецима руске државе, донео је читав један посебан „екскурс" да би доказао да је Олегов поход на Цариград само легенда.[7] Отприлике у исто време, оспоравао је историјску истинитост похода из 907. године и Стивн Рансимен, који, као што смо видели, иако изврстан византинолог, има доста необична схватања у вези са руском историјом. Поменули смо такође и чланак Анри Грегоара, под насловом „Олегова легенда и Игоров поход", и остало нам је још да забележимо саопштење које је на Конгресу византинолога у Риму дала Жермена да Коста-Лује, која се, изгледа, исто тако придружује Леровом мишљењу.[8]

Међу наведеним научницима несумњиво је Лер најдетаљније обрадио питање о коме је реч. Зато његова књига, која упркос свим слабостима има неоспорних заслуга, постаје за западне историчаре све више и више основни извор [50]
обавештења о историји кијевске Русије. Главни и чак једини озбиљни Леров аргуменат против историјске истинитости похода из 907. је увек чињеница да овај поход није поменут у византијским изворима.[9] Не постоји ниједан грчки извор, кажу нам Лер и његове присталице, који помиње неки Олегов поход на Цариград, док већи број византијских извора говори о руским нападима на Цариград из 860. и 941. године.

У први мах, овај оргуменат изгледа прилично јак. Али, уствари, он може да импресионира само оног коме није јасно стварно стање византијских извора из тог доба. Кад се инсистира на томе да ниједан византијски хроничар не помиње Олегов поход, позива се час на Теофановог настављача, час на Настављача Георгија Монаха, час на Лава Граматичара, час на Теодосија Мелитинског, па и на Псеудо-Симеона. Разуме се, кад бисмо за доба Лава VI имали пет независних хроника и кад ни у једној од њих не би било

[6] *N. Brian-Chaninov*, Histoire de la Russie, Paris 1929, 19 и Revue des questions hist. 3e série, VI (1925) 311 sq.

[7] *G. Laehr*, Die Anfänge des russischen Reiches, Berlin 1930, 95—99.

[8] *G. Da Costa-Louillet*, Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avant 860? V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 1936) 21 sq.

[9] В. мој приказ у Deutsche Literaturzeitung 1931, H. 4, стр. 170 сл.

речи о Олеговом походу, ствар би била крајње сумњива. Чак и кад би постојале само две хронике независне једна од друге, њихово ћутање о овом догађају не би се смело потцењивати. Међутим, ствари стоје сасвим друкчије. За доба Лава Мудрог имамо само једну хронику, и то хронику Симеона Логотета, која је, у ствари, основ свих горе наведених текстова.[10] Ову чињеницу коју је установио већ Васиљевски и коју су новија истраживања оснажила,[11] одавно су прихватили сви стручњаци. Међутим, историчари, по лошој навици, настављају да наводе све ове текстове један поред другог, као да се ради о независним изворима. У ствари, међу пет поменутих „хроника", које се у нашим старим издањима јављају под посебним именима, три, тј. Настављач Георгија Монаха, Теодосије Мелитински и Лав Граматичар су само мање-више преиначени преписи хронике Симеона Логотета; Псеудо-Симеон је у основи само скраћена верзија Логотетове хронике, док је компилативно дело Теофановог настављача, што је уосталом исто тако већ одавно познато, за доба Лава VI скоро дословце идентично са истом том Логотетовом хроником која нам је сачувана у многобројним неиздатим рукописима и у старословенском преводу у издању Срезњевског.[12] Према томе, за доба Лава Мудрог имамо само једну једину хронику. Та хроника, која је написана у другој половини X века и чија су обавештења о времену Лава VI доста оскудна, не помиње Олегов поход. И то је све. Као што се види, то је нешто сасвим друго него кад се тврди да ниједна византијска хроника ниједном речју не помиње Олегов поход.

Међутим, осим ћутања грчке хронографије (у ствари само једне хронике) критичари указују на ћутање и других ви-
[51] зантијских извора, као што су нпр. писма патријарха Николе Мистика, дипломатска преписка Лава Магистра Хиросфакта и Тактика самог Лава VI, која нам говори о ратовима са Бугарима, Мађарима, Сараценима а нигде не помињу рат са Русима. Мора се рећи да су сва упућивања на ова дела доста наивна. Иако су поданици своме цару Лаву VI приписивали пророчки дар, ја не видим ништа чудноватог у томе што Тактика, која је по свој прилици написана доста пре

[10] *В. Г. Васильевский,* Хроника Логофета на славянском и греческом, Виз. Врем. II (1895) 78—151.

[11] *Г. А. Острогорский,* Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Sem. Kond. V (1932) 17 и сл. (в. СД. III, стр. 270 сл.).

[12] О неиздатим рукописима в. *Шестаков,* Парижская рукопись хроники Симеона Логофета, Виз. Врем. IV (1897) 167 сл. и О рукописях Симеона Логофета, Виз. Врем. V (1898) 19 и сл.

907, не помиње уопште Олегов поход, већ говори о војним походима из првог периода владавине Лава Мудрог. Ј. Кулаковски, који је специјално проучавао питање датирања Тактике, дошао је до закључка да је ово дело настало 890. или 891.[13] Његови врло оштроумни аргументи нису можда сасвим одлучујући,[14] али у сваком случају немамо никаквог разлога да претпоставимо да је Тактика написана после 907. и колико знам, нико досад то није ни тврдио. Према томе, позивање на Тактику је сасвим беспредметно. Ни упућивање на преписку патријарха Николе није боље. Свакако да је Никола Мистик оставио много писама која нам пружају драгоцена обавештења о рату са Симеоном Бугарским. Али, сасвим природно, сва ова писма припадају добу када је Никола био партијарх. Међутим, он је фебруара 907. био смењен, а поново враћен на патријаршијски престо тек после смрти Лава VI, у мају 912. Зар треба, у овим околностима, очекивати да се у његовој преписци нађу обавештења о походу који се догодио у лето 907. године? Исто тако, зар се треба чудити што се дипломатска преписка Лава Хиросфакта односи на Бугаре и на Сарацене а не на Русе, када се зна да је Лав био византијски посланик у земљама Бугара и Сарацена, и то још пре 907?[15]

Тако се импозантно тврђење да ни један византијски извор не зна за Олегов поход своди веома скромно на то да је једина византијска хроника којом ми располажемо за то доба изоставила да помене напад руског кнеза. Не треба прецењивати значај ове чињенице, утолико пре што су обавештења поменуте хронике о времену Лава VI доста непотпуна и што прелазе преко много важних догађаја, чију истинитост нико не оспорава. Уосталом, добро је познато, и нелагодно ми је да то понављам читаоцима једног византинолошког часописа, да нам је чак и за епохе за које је стање наших извора повољније, читав низ важних догађаја који се непосредно тичу Византијског Царства, познат само преко невизантијских извора, каткад западних, каткад источних, а каткад и словенских. Довољно је да, у вези са историјом руско-византијских односа, подсетим на одиста зачућујућу чињеницу да крштење Руса под Владимиром није поменуто ни у једном византијском извору. Што

[13] *Ю. Кулаковский,* Лав Мудрый или Лев Исавр был автором „Тактики"? Виз. Врем. V (1898) 398 сл.

[14] *Cf. M. Mitard,* Études sur le règne de Léon VI, Byz. Zeitschr. XII (1903) 592, n. 1.

[15] Cf. *G. Kolias,* Léon Choerosphactès, Athènes 1939, p. 47, n. 2.

[52] се тиче арабљанско-византијских односа, није ли сам Грегоар својим изврсним проучавањима, једино на основу арапских извора, установио читав низ веома значајних догађаја о којима византијски извори апсолутно ништа не казују? Није ли сам он посветио сјајне странице византијском нападу на Дамијету 853?[16] Овај херојски подухват познат нам је само захваљујући арабљанским писцима: Византинци га нигде не помињу, иако је овај смели напад на једну тврђаву на ушћу Нила морао да има великог одјека. А. Грегоар објашњава ово ћутање византијских извора тенденциозном нетрпељивошћу византијске хронографије према цару Михаилу III. Исто тако би се могло рећи да је Логотет прећутао победнички Олегов поход из патриотских побуда.[17] Било како било, једна ствар је сигурна и јасна за византинологе: наше познавање византијске историје било би много окрњено кад би се ослањало само на византијске изворе, и ми бисмо сасвим осакатили историју Византијског Царства кад бисмо искључили ове или оне догађаје само зато што их византијски писци не помињу. Ово важи чак и за епохе које се могу похвалити релативно богатом историографијом, а тим пре за доба за које располажемо само једном доста оскудном хроником. У ово се врло лако може уверити када се прегледају Регеста Ф. Делгера. Видеће се да од догађаја који се тичу спољне политике владе Лава VI, а који су ту наведени, само 17 потиче из грчких извора (већином из преписке Николе Мистика и Лава Хиросфакта, као и из Списа о народима, а само три из Хронике) према 13 колико је узето из источних, латинских и словенских извора.

После свега што смо рекли, изгледа врло јасно да нам ћутање византијских извора (у ствари једног јединог византијског извора) о Олеговом походу не даје ни најмање право да поричемо историјску истинитост овог догађаја. За питања ове врсте, у већини случајева, испитивачи су при-

[16] *H. Grégoire*, Byzantion VIII (1933) 515 sq.

[17] Доиста од два Игорова похода који су познати руском летопису, грчки извори помињу само онај који се завршио победом Византинаца (и разуме се да је већи број научника — а међу њима чак *В. М. Истрин*, Изв. отд. русск. языка и слов. 21, 2 (1916) 215 сл. — пожурио да из тога закључи да је приповест о другом Игоровом походу измишљена). Руски напад из 860. завршио се, по византијској хронографији (као и по руском летопису, пошто он у овом случају једноставно следи приповест Настављача Георгија Хамартола) потпуним неуспехом нападача, док су се, према независном и незаинтересованом сведочанству једног западног аутора, Руси вратили cum triumpho (Joh. Diacon, MGH, SS VII, 18).

морани да се задовоље оваквим негативним закључком. У ствари, лако је довести у сумњу историјску истинитост једног догађаја или аутентичност једног документа, али је незахвалан и много тежи посао доказати истинитост или аутентичност сумњивих збивања и докумената.

Међутим, у овом случају може се ићи даље и неоспорно доказати да је се догађај о коме је реч стварно одиграо. Може се доказати да је кнез Олег заиста напао Цариград, као што то приповеда стари руски летопис.

Сетимо се да је према приповести овог летописа Олегов напад на Цариград приморао Грке да ступе у преговоре [53]
и да је под извесним условима био закључен прелиминарни мир. Касније, у септембру 911, израђен је формалан уговор који је, као што је често указивано, у ствари само потврда и ратификација прелиминарног споразума, закљученог под зидинама Цариграда 907. године.[18] Између осталог, у уговору из 911. налази се један члан који даје Русима право да могу ступати у царску војску. Као што је већ А. Васиљев с пуним правом истакао,[19] ова одредба је врло вероватно

[18] Уп. *А. Димитриу*, К вопросу о договорах русских с греками, Виз. Врем. II (1895) 541 и сл. В. такође *В. М. Истрин*, Договоры русских с греками X века, Изв. Росс. Акад. Наук XXIX (1924) 383 и сл., где се налази и један краћи преглед главних радова о руско-византијским уговорима. Истринова запажања о језику уговора не изгледају неоспорна. Уосталом, многа питања из руско-византијских уговора нису још разјашњена и изискују нова испитивања. Али постоји неколико момената који су апсолутно сигурни. То је на првом месту чињеница коју је доказао *М. Лавровский*, О византийском элементе в языке договоров русских с греками (1853), да су текстови уговора сачувани у руском летопису аутентични преводи урађени према грчким оригиналима. Ни један стручњак не оспорава, нити може да оспорава, аутентичност уговора склопљених са Олегом 911, са Игором 944. и са Свјатославом 972. Исто тако не постоји никакав разлог, упркос *А. А. Шахматову*, Записки Неофилол. Общ. VIII (1914) 16 и *Laehr*-u, op. cit. 98, да се сумња у историјску тачност прелиминарног уговора из 907, утолико мање што се уговор из 911. изричито позива на један претходни споразум. Али има доста разлога да се сматра, као што је то већ одавно утврђено, да је летописац скратио текстове уговора из 907. и из 911, изостављајући час из једног, час из другог, чланове који се понављају у оба уговора. Овим се објашњава чињеница која је Леру изгледала чудна и сумњива, да је у садашњем стању наших текстова уговор из 944. у извесним деловима ближи уговору из 907. него оном из 911: првобитно текстови уговора из 907. и из 911, као и они из 911. и из 944. били су, без сумње, сличнији један другом но што су то у садашњем стању. И ово нам даје право да претпоставимо да су извесни чланови уговора из 911. били већ утврђени споразумом из 907, иако их не налазимо у тексту којим данас располажемо.

[19] *А. А. Васильев*, Византия и Арабы II (1902) 155 и сл.

била утврђена споразумом из 907, који је дозвољавао, такође, руским трговцима дужи боравак у Цариграду.[20]

Имајући то у виду није тешко оценити значај чињенице да се руски војници први пут појављују у византијској војсци 910. године. Књига о церемонијама Константина Порфирогенита даје детаљан опис велике ескадре коју је логотет Химерије 910. повео против Крита.[21] Ту се спомиње и одред од 700 Руса који учествују у овој експедицији
[54] византијске флоте и за то примају одређену награду. Јасно је, и Васиљев је то већ запазио, да појаву руских војника у служби Византије, управо у 910. години, треба довести у везу са наведеном одредбом, по којој су Руси добили право да буду уврштени у царску војску. Међутим, овај споразум је према руском летопису непосредни резултат Олеговог напада на Цариград. Према томе, види се да Књига о церемонијама, помињући руске ратнике у византијској војсци у 910. години, несумњиво потврђује обавештења руског летописа.

Али постоји и једно непосредно обавештење о Олеговом походу на Цариград. Ово обавештење се налази у самом тексту уговора из 911, чија је аутентичност, као што смо то рекли и као што је уосталом свима познато, неоспорна. Чудновато је да Лер, који много инсистира на томе да увод овог уговора говори о љубави и старом пријатељству између Грка и Руса, и који чак сматра да ове конвенционалне реченице искључују могућност недавног сукоба између ова два народа, није запазио да главни део уговора почиње овим веома јасним и значајним речима: „На првом месту, да се измиримо са вама, Грци" (По первому слову да умиримся с вами, Грекы). Ево једног податка који очигледно доказује да је закључењу овог уговора претходио рат. Заиста, зашто би било потребно мирити се (да умиримся), склапати мир, ако се пре тога није ратовало? И довољно је про-

[20] Овај члан, опет, изостављен је у нашем тексту уговора из 911, али се поново појављује у уговору из 944.

[21] De caerim. p. 651. О хронологији уп. *А. А. Васильев,* нав. дело 153 сл. и *V. Grumel,* Notes Chronologiques, Echos d'Orient XL (1937) 202 сл. Ова два аутора не слажу се у погледу датума првог (победничког) Химеријевог похода против Арабљана. По Васиљеву, он се одиграо 908, а по новим Гримеловим запажањима, која ми изгледају уверљива, он треба да буде датиран у 906. годину. Али што се тиче другог Химеријевог похода, који нас сада интересује и у коме су руски ратници узели учешћа, година 910, коју је утврдио Васиљев, не изазива сумње. Мишљење Иловајског по коме овај поход треба датирати у 902. годину (мишљење које је подржало његов скептицизам у односу на обавештења руског летописа) не може бити више узето у обзир.

читати само неколико редова даље, да би се, исто тако, сазнало како треба разумети наведене реченице о старом пријатељству између Грка и Руса, које су толико импресионирале Лера. Уговор се враћа на ово питање и каже да ће Руси трајно сачувати пријатељство које их сједињује са Грцима и које је било осигурано усменим преговорима и писмено утврђеним заклетвама. Према томе ово пријатељство, иако је названо старим, датира тек од преговора и споразума, који су, према руском летопису, били резултат Олеговог напада из 907. године.

Треба обратити пажњу на то да се уговор из 911. изричито позива на прелиминарне преговоре и споразуме, у пуној сагласности са приповешћу летописца, коме су добро познати преговори и споразуми који су уследили после похода из 907, и чије неколике тачке он наводи. Ово подупирање података из уговора од 911. и из приповести руског летописца је тако очито да га је чак и Лер запазио. Он признаје да је уговору из 911. претходио неки привремени споразум, као што то сведочи и руски летопис. Упркос томе, он сматра да је текст споразума који наводи летопис једноставно израђен према уговору из 911. и из 944, као што упорно одриче историјску истинитост похода, који је, по прецизним и сасвим логичним обавештењима летописа, био узрок преговора између Грка и Руса и довео до закључења споразума о коме је реч. Није потребно дуже расправљати о слабостима Лерове концепције, који се очигледно сплео у својим сопственим теоријама.

Поновимо укратко резултате нашег испитивања. Имамо текст који представља веран превод (на махове чак сувише дослован), израђен на основу преписа са грчког оригинала уговора закљученог 911. између Олегових изасланика и византијске владе: 1) овај текст садржи једно директно обавештење [55] о једном недавном рату између Руса и Грка; 2) он помиње прелиминарне преговоре, који су очевидно резултат тога рата; 3) најзад, он садржи један члан који одобрава Русима да могу бити уврштени у царску војску, а један византијски извор, Књига о церемонијама, показује да су заиста управо у то време Руси служили у византијској војсци. Другим речима, види се да се пре 911. стварно одиграо рат између Грка и Руса, да су после тога рата уследили преговори и чак да су одредбе утврђене овим преговорима биле одмах примењиване.

Кад је то тако, зар се може још сумњати у тачност приповести о Олеговом походу на Цариград? Чини ми се да се то питање не може више ни поставити: обавештења старог

руског летописа показала су се сасвим тачна, Олегов поход на Цариград је без икакве сумње историјска чињеница.

Остаје нам да кажемо неколико речи о историјским и легендарним детаљима који се налазе у приповести руског летописца о Олеговом походу, као и да разјаснимо питање датирања овог похода, који руски хроничар ставља у 907. По Шахматову стварно изгледа да је већи број датума који се налази у руском летопису, а међу њима и година 6415 (= 906/7) на почетку приповести о Олеговом походу, касније додат. Неки научници похитали су да из тога закључе да је хронологија летописа сасвим неизвесна и да се хронолошки подаци летописца могу по сопственом нахођењу мењати и померати за неколико десетина година.[22] Међу-
[56] тим, такав хронолошки нихилизам нема никаквог основа.[23]

[22] Тако је *В. А. Пархоменко,* К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега, Изв. Имп. Акад. Наук. XIX (1914) 220—236, исконструисао сасвим нову хронологију и историју кијевског кнеза Олега, идентификујући га са кнезом Хелгуом из чувеног хазарског документа из Кембрица и тврдећи да је умро у Персији после 920. У том чланку Пархоменко није још увидео да је Хелгу из хазарског документа савременик не само цара Романа Лакапина (920—944) већ и хазарског кагана Јосифа (после 932) и да би требало много више да продужи живот Олегу да би спасао своју фантастичну теорију. Ово је он и учинио у свом чланку под насловом Когда жил вещий Олег? Slavia XIV (1936) 170—171, у коме је он још слободнији у хронолошким изменама. Ослањајући се на тобожње резултате Шахматова, изјављује да „нетачност од 20—30 година није ништа за наш летопис." Већ Пархоменкова књига: Начало христианства Руси (Полтава 1913) дала је повода А. М. Приселкову да покаже у једној строгој али правичној критици (Изв. Имп. Акад. Наук XIX, 358—369) да Пархоменко није увек добро разумео идеје Шахматова и да су његови методи, уопште, сасвим произвољни.

[23] Загонетка о Хелгуу из хазарског документа може се решити на задовољавајући начин, ако се прихвати да се ради о некијевском кнезу. Ова могућност, коју је разматрао и сам *Пархоменко* (Изв. Тавр. Общ. Ист. II, 1928, и Slavia XIV, 1936), већ је био заступао, што изгледа да Пархоменко не зна, *В. А. Мошин,* Сборник Русск. Археол. Общ. в Королевстве С. Х. С. I (1927) 41—60; Byzantion IV (1931) 309—325 и напослетку Slavia XV (1938) 191—200. Мошин је доказао да је немогуће идентификовати Хелгуа из хазарског документа не само са Олегом кијевским већ и са његовим наследником Игором и навео је веома јаке аргументе у прилог свога мишљења да се приповест Анонима из Кембрица односи на тмутороканског кнеза. Ово мишљење које *A. Grégoire,* Bull. de L'Acad. de Belgique XXIII, 81, сматра наивним, не изгледа тако онима који познају огромну руску литературу посвећену проблему „Црноморске Русије". Као што се већ види из онога што смо рекли, ми нисмо истог мишљења као *A. Grégoire,* Le „Glozel" Khazare, Byzantion XII (1937) 225—266 (ни као *P. Peeters,* Analecta Bollandiana LII, 1934, 21—56), да је Аноним из Кембрица фалсификат, израђен у XX веку. Пошто овде не можемо опширније да разматрамо ово питање, рецимо само да је управо појава неког

Што се тиче Олеговог доба посебно, сасвим сигурну хронолошку основу пружа нам руско-византијски уговор из 911, закључен између Олегових изасланика и византијске владе. Важно је подвући да је уговор врло тачно датиран са 2. септембром, 15 индиктом и годином 6420. Познато је да се у средњовековним документима бројеви индикта и године стварања света врло често не подударају. Међутим, у нашем уговору (упркос Ф. Делгеру, Reg. Nr. 556) ови хронолошки елементи се изврсно слажу, означавајући у пуној сагласности 2. септембар 911. Али ни то није све. У тексту овог уговора стоји да је споразум био закључен под „великим автократорима, грчким царевима Лавом, Александром и Константином". Савладарство ова три цара трајало је само од 9. јуна 911 (дан крунисања Константина VII) до 11. маја 912 (дан смрти Лава VI), и баш у тај кратки период спада наш уговор, закључен 2. септембра 911. Према томе, датуми и имена царева назначени су у уговору сасвим тачно.

Као што знамо, уговор се позива на прелиминарне преговоре и летописац их датира непосредно после Олеговог напада на Цариград, доводећи их у непосредну везу са тим нападом, дакле у 907. годину. Али, док сам уговор наводи цареве Лава, Александра и Константина, приповест о нападу и о прелиминарним преговорима помиње, у више махова, само два цара: Лава и Александра. И ово је опет сасвим тачно. Јер у годинама које су претходиле уговору, све до 9. јуна 911, у Византији су била само та два цара. Вреди такође указати на подударање имена руских изасланика, наведених с једне стране у уговору и с друге у прелиминарном споразуму. Чудновато је да се ово подударање Леру чинило сумњиво. У ствари оно још једанпут потврђује тачност обавештења нашег летописца. Преговоре су водили Карл, Фарлоф, Велмуд, Рулав и Стемид. Сва петорица поново се јављају међу четрнаест изасланика наведених на почетку уговора из 911. Али они нису механички пренети

кнеза Олега (Хелгуа) у овом документу најбољи доказ за његову аутентичност, пошто се ту ради о једном хазаро-руском рату, који датира свакако после 932. а, по свој прилици, чак из 943. године, (*в. Мошин,* op. cit.). Један фалсификатор из XX века, и то још фалсификатор који је добро познавао византијску и чак хазарску хронологију, свакако би навео Игора а не Олега. Недавно је овај проблем расправљао *M. Landau,* Beiträge zum Chazarenproblem (Breslau 1938), који не само да брани аутентичност кембричског документа, већ га чак датује — упркос Коковцеву, Еврейско-хазарская переписка в X веке (1932) — у X век. Али чини ми се да М. Ландау нема право кад, следећи *Я. Бруцкуса,* Письмо хазарского еврея X в. (1924), прихвата идентификацију Хелгуа са Игором.

из уговора у извештај о прелиминарним уговорима, као што то, изгледа, сматра Лер. У тексту уговора Карл заузима прво место, Фарлоф треће, Велмуд четврто, Рулав пето и Стемид четрнаесто, то јест последње.

Према томе сва обавештења, која се односе на датуме
[57] и имена, веома су тачна. Свакако, не може се доказати да се поход на Цариград збио баш 907. а не годину или две касније. Али како нема ни разлога који би се супротстављали 907. години или који би говорили у прилог неке друге године, без сумње је методски тачније држати се датума који се налазе у нашем извору и прихватити да се Олегов поход одиграо 907. године, дакле четири године пре коначног уговора. Исто тако Игоров напад на Цариград догодио се у јуну 941, док је уговор између Игора и Византије био склопљен крајем 944.

Још један разлог за сумњу у историјску истинитост Олеговог похода било је то што је по руском летопису Олег био предузео свој напад са 2000 бродова. Међутим, у вези са нападом Руса на Цариград 860. године једна византијска хроника помиње 200 бродова.[24] Због ове сличности бројева Лер сматра да је опис похода из 907. направљен према опису похода из 860.[25] Овај закључак је произвољан. Довољно је рећи да, по Шахматову, у оригиналном тексту летописа стоји број од 100 бродова.[26] Уосталом, свако ко је мало проучавао старе изворе зна да се необично често налазе грешке у бројевима. Било би доиста бесмислено одбацивати у целини једну вест зато што она садржи погрешан или преувеличан број, и не знам докле бисмо са таквим методима доспели. Што се тиче Игоровог похода из 944, сами византијски извори доносе фантастичан број од 10.000 бродова. Међутим, нико не сумња у историјску истинитост овог похода.

Исто тако не може се поређи да приповест руског летописца о Олеговом походу не садржи неке легендарне црте. Тако летописац прича да су Грци, пошто су одустали од даље борбе, понудили Олегу јела и пића. Али Олег их није ни окусио јер је наслутио да су била отрована. Тада су Грци, престрашени његовим погађачким даром, повикали: „Ово није Олег, ово је сам свети Димитрије!". Већ је Шахматов врло духовито истакао да ова легенда није чак ни руског порекла.[27] Одиста, она је могла да се роди само у

[24] Pseudo-Symeon Mag. 674.
[25] *G. Laehr*, op. cit. 98.
[26] *А. А. Шахматов*, Разыскания о древнейших русских летописных сводах (С. Петербург 1908) 335 и 542.
[27] *Шахматов*, op. cit. 466 и сл.

средини у којој је поштовање св. Димитрија Солунског било нарочито распрострањено. Шахматов сматра да је ова легенда бугарског порекла. Било би можда обазривије рећи да је она бугарска или грчка. У ствари, могуће је и једно и друго. Што се, пак, тиче теорије Шахматова о бугарском летопису који је употребио руски летописац, она је у основи само хипотеза. Било како било, разуме се да Шахматов, чије су често сувише смеле теорије користили са толико настраности модерни хиперкритичари, није никад
сумњао у Олегово постојање, нити у историјску истинитост [58]
похода на Цариград. Напротив, он је уложио много напора да докаже да Олег није био Игоров војвода, већ пуноправни кнез и Игоров претходник.[28]

Али, вратимо се на епизоду о отровним јелима. Као што смо мало пре напоменули, то је легенда, и добро је познато да је за личност „вешчег" Олега везано много легенди. Сасвим природно, истакнуте личности и догађаји постају предмет легендарних улепшавања. Тако је и Олегов поход на Цариград био улепшан легендама, и то не само у Русији већ и ван њених граница.

Разуме се, и није моја кривица што морам да поновим ову сувише добро познату истину, да један догађај препричан са легендарним појединостима и чак са грешкама у детаљима, при свем том може у основи бити историјски тачан. Но, што се тиче Олеговог похода на Цариград, може се рећи да је не само сам тај поход, већ да су историјски истинити и скоро сви детаљи које доноси руски летопис. Ово важи чак и за оне детаље које смо склони да на први поглед сматрамо измишљеним. После пажљивијег испитивања долази се до сазнања да су и они сасвим веродостојни. Ово је знао већ стари Крузе, аутор изванредне али скоро заборављене књиге: Chronicon Nortmannorum, Wariago-Russorum nec non Danorum, Sveonum, Nortwegorum etc. (Hamburgi et Gothae 1851). На крају ове књиге Крузе је готово пре 90 година, извршио кратко али веома занимљиво испитивање, упоређујући обавештења о Олеговом походу из руског летописа са подацима западних извора, који говоре о сасвим сличним норманским обичајима.[29] Скоро свака појединост коју наводи руски летопис у вези са поступцима руских Нормана под зидинама Цариграда 907, потврђен је,

[28] *Шахматов*, op. cit. 315 и сл.
[29] *Fr. Kruse*, Chronicon Nortmannorum 451. Захваљујем свом пријатељу Александру Соловјеву што ми је позајмио ову ретку књигу и што ми је пружио и друга важна обавештења.

у Крузеовој књизи, аналогијама из историје норманских похода у западној Европи. Новија истраживања повећала су број ових аналогија. Било би наивно објашњавати их литерарним позајмицама.[30] Као што ће се даље видети, не ради се о лутајућим литерарним мотивима, већ о историјским аналогијама које се могу објаснити сасвим природном сличношћу норманских обичаја у свим областима њиховог ширења, у Русији као и на Западу.

Најинтересантнији детаљ у приповести руског летописа о Олеговом походу можда је податак да је руски кнез обесио свој штит о капију византијске престонице. На први поглед могло би се помислити да је ова позната и живописна епизода, коју је опевао Пушкин, само легенда надахнута руским патриотизмом. У ствари реч је о историјском податку који је потврђен оним што нам је познато и из нор-
[59] манских обичаја у Западној Европи. Тако је 882, према Фулдским аналима, Готфрид, нећак Рурика са Јитланда, обесио свој штит о зидине града Ашлохе (недалеко од Рајне и Мозеле), пошто је закључио повољан мир са царем Карлом III. И као што то изричито казују Анали, он је ово учинио према обичају свога народа, да би показао своје мирољубиве намере: Et ut pax ex illorum parte rata non dubitaretur, clipeum iuxta morem suum in sublime suspenderunt.[31] Ево дакле, на једном месту, доста удаљеном од Русије и Византије, један други нормански кнез, савременик нашег Олега, поступа исто као и овај. Непотребно је наглашавати да сува приповест Фулдских анала не личи на легенду и да се не може сматрати литерарном позајмицом која би објашњавала подударност Готфридовог и Олеговог геста.

Један пасус из легенде о Фритјофу, на који је недавно Љашченко скренуо пажњу, сведочи о истом обичају.[32] Можемо се свакако сложити са Љашченком да је овај пасус врло занимљив за разумевање Олегове историје, мада се не могу прихватити извесни закључци овог аутора, коме нису познати Фулдски анали, на које је већ Крузе скренуо пажњу. Легенда о Фритјофу, хероју из VIII века, састављена је крајем XIII или почетком XIV века, али зна се да

[30] Овај метод примењује *Ad. Stender-Petersen,* Die Warägersage als Quelle der altrussischen Chronik, I Aarhus-Leipzig 1934. В. погл. IV (стр. 91—104) посвећено историји Олега где се на свакој страници налази на својевољна и неубедљива тврђења.

[31] Annales Fuldenses, MGH. SS I, p. 396. *F. Kruse,* loc. cit.

[32] *А. И. Лященко,* Летописные сказания о смерти Олега Вещего, Изв. Росс. Акад. Наук XXIX (1924) 285 и сл.

је заснована на историјским чињеницама.[33] Дакле, ова легенда прича, између осталог, како је Фритјоф извојевао победу над конунгом Хелгом. И „тада је Фритјоф дигао штит мира, и рат је обустављен".[34] Као што се види, нормански обичај је био да се штит дигне или обеси на видљивом месту, да би се ставило до знања да је мир закључен и да више није потребно бранити се од бившег непријатеља. Не ради се о штиту победе, као што је мислио руски летописац, већ о штиту мира (clipeus pacis из Фулдских анала). Свакако да је са том мирољубивом намером и Олег, пошто је закључио мир са Грцима, обесио свој штит на капију Цариграда.[35] Руски летописац је, према томе, верно изнео догађај, али како није познавао овај стари нормански обичај и није разумевао његов прави смисао, претворио је штит мира у штит победе.[36]

У тренутку руског напада Византинци су затворили [60]
улаз у Златни Рог („Суд"), али су Руси ставили своје бродове на точкове и пустили да их ветар гони, да би продрли у Златни Рог са северне стране, и ово је приморало Грке да започну преговоре за мир. Методи борбе које су употребиле две стране, Византинци и Руси, нису уопште необични и њихова примена потврђена је многобројним историјским примерима. Систем који се састоји у вучи бродова по суву био је често примењиван, а нарочито од стране Нормана. Беше то, као што каже Крузе, „hic loci res inaudita, Nortmannis consueta". За западне Нормане Крузе наводи један истоветан случај из хронике Regina,[37] а Љашченко један други из Саксона Граматичара, где Нормани такође став-

[33] *Я. К. Грот,* Из скандинавского и финского мира, Труды I (С. Петербург) 752 sq.

[34] *Грот,* op. cit. 894.

[35] *Ad. Stender-Petersen,* op. cit. 94 и сл. не зна за приповест Фулдских анала нити за пасус из легенде о Фритјофу и долази на необичну идеју да упореди Олегов штит са копљем које је Крум хтео да баци у Златни Рог... А за штит наводи једну сасвим измишљену причу несигурног порекла која нема никакве историјске вредности (и коју узима из једног чланка Ридзевскаје, који ми је на жалост неприступачан).

[36] Већина редакција старог руског летописа каже: и повеша щит свой на вратѣх показуа побѣду. Међутим Ипатијевски летопис даје овакво читање: и повѣсишу щиты своя в вратѣх, показующе побѣду. По овом тексту, није то учинио само Олег, већ су и неки његови ратници обесили своје штитове о капију Цариграда. *Лященко,* нав. дело 286, одбацује ову верзију. Међутим изгледа да је приповест Фулдских анала потврђује, и било би можда обазривије не доносити о томе коначан суд.

[37] Regin. Chron. MGH., SSS I, 599.

љају своје бродове на точкове.[38] Љашченко исто тако подсећа на добро познату чињеницу да су баш руски Нормани били посебно вични у вучењу својих бродова по суву („волоком"). Он такође помиње врло сличне радње Грка с једне и Турака с друге стране за време опсаде из 1453, и умесно закључује „да треба сасвим одбацити мишљење по коме је довлачење Олегових бродова само легенда".[39] Уосталом већ је Куник, ослањајући се на истраживања Ф. Круга, рекао да је „сасвим неосновано сумњати у податак затварања луке помоћу ланаца, јер је то у Византији чињено више пута". Исто тако, наставља Куник, „Круг је многобројним историјским примерима потврдио податак о пребацивању Олегових поморских бродова помоћу точкова. То је свакако учињено да би се бродови пребацили поново у море, тј. у Суд, изнад простора преграђеног ланцем . . . После тога Грци су доиста одмах ступили у преговоре".[40]

Закључивши мир, Олег и његови ратници заклињу се над својим мачевима. Исти начин заклетве утврђен је у 911. у вези са данским Норманима у Ајнхардовим аналима, и опет Крузе скреће пажњу на овај речит податак: „Condicta inter imperatorem et Hemmingum Danorum regem pax, in armis tantum iurata".[41]

Приповест руског летописа о походу из 907. завршава се једном малом нејасно испричаном епизодом. Олег је затражио да се његовим ратницима дају једра, Русима једне врсте, Словенима друге. Ветар је исцепао једра Словена, која су, по једним коментаторима, била од свиле, а по другима од муслина (у тексту стоји: кропинные). И тада су они (Словени) рекли: „Држимо се наших чврстих једара, танка једра нису прављена за Словене". Тачан смисао овог места досад није могао бити погођен, иако се то често покушавало
[61] и мада су ти покушаји недавно поновљени. Најновије тумачење Стендер-Петерсена[42] је сасвим површно и није логично, а анализа Е. Ридзевскаје замагљена је теоретисањем о класним борбама.[43] Ипак је Ридзевскаја у свом брижљивом чланку, дала нека занимљива обавештења. Она је изнела скандинавске аналогије за обичај норманских војско-

[38] *Лященко*, нав. дело, 283.
[39] Op. cit. 283—285.
[40] *О. Куник*, Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах II (1903) 66.
[41] Einhardi Annales, MGH, SS I, 198.
[42] *Stender-Petersen*, op. cit. 93.
[43] *Е. А. Рыдзевская*, К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г., Изв. Акад. Наук СССР 1932, бр. 6, 471—479.

вођа да од побеђених непријатеља траже једра за своје бродове и врло умесно подвукла да је немогуће овакве аналогије објаснити литерарним позајмицама или такозваним лутајућим мотивима.

Шахматов је пожурио да изјави да је нејасна приповест о једрима касније додата, што је он увек врло радо чинио. Међутим строго разликовање Руса и Словена, које садржи овај пасус који подсећа на познати опис Константина Порфирогенита у Спису о народима, нимало не потврђује претпоставку Шахматова. Нејасност овог места најбоље се може објаснити управо тиме што се летописац послужио једним врло старим извором. Свакако да он није сасвим добро разумео све појединости које је нашао у том извору, јер није познавао старе норманске обичаје о којима је било речи. То је, у основи, исто што смо установили и за приповест о Олеговом штиту. Летописац, не познавајући нормански обичај дизања штита као знак мира, није разумео симболичан Олегов гест, и претворио је штит мира у штит победе.

Све ово доказује очигледно да приповест руског летописца о Олеговом походу не само да није каснија легенда већ да се заснива на врло старим изворима, можда на описима из времена самог догађаја. Ова констатација потврђена је оним што смо горе изнели у вези са хронолошком прецизношћу и савршеном тачношћу навођења имена византијских царева у приповести руског летописа.

Према томе долазимо до овог закључка: Олег не само да је постојао, већ је и извршио напад на Цариград и, чак, заиста је обесио свој штит на капију овог града.

Али поред тога, чини ми се да се може извести и закључак општег карактера: наша анализа је показала да су подаци руског летописа много тачнији и веродостојнији но што се то обично сматрало у последње време и да критици овог извора треба приступати са великом опрезношћу. Чини ми се да је наша модерна историографија, идући трагом генијалног али маштовитог Шахматова, сувише далеко отишла у свом скептицизму и да се излаже опасности да се једноставно изгуби у произвољним хипотезама. Време је, дакле, да се врло одлучно са тим прекине. Вратимо се на озбиљно и пажљиво проучавање текста нашег летописа, критичко проучавање, разуме се, али лишено свих хиперкритичких претеривања и сваке фантазије.[45]

[44] *Шахматов*, Разыскания 334 и сл.
[45] Додатак: Овај чланак је био већ у штампи, када смо примили последњи рад покојног *N. de Baumgarten*-a, Aux origines de la Russie,

ПОГОВОР

Пошто је штампање нашег часописа (Annales de l'Institut Kondakov) каснило, догодило се да је мој чланак „L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907" (стр. 47—62), чије сам сепарате могао пре завршетка штампања часописа да разашљем, већ изазвао „Одговор" професора А. Грегоара (Byzantion XIV, p. 379—380). Ово ми омогућује да се у истој свесци нашег часописа и без одлагања поново осврнем на исто питање.

Изгледа да А. Грегоар не инсистира више на својој првобитној тези према којој би сама личност кнеза Олега била „сасвим измишљена". Исто тако изгледа да више не
[296] сумња ни у аутентичност, ни у тачност датума уговора који је 911. Олег закључио са византијским царевима Лавом, Александром и Константином. Бар у свом одговору о свим овим питањима он дискретно ћути. Али, уместо да у целини одбаци своје теорије о тзв. „Олеговој легенди", А. Грегоар и даље сматра да је Олегов поход на Цариград само „мит". И, што је тешко схватљиво, он при свем том инсистира на претпоставци помоћу које је био покушао да објасни порекло тобожње легенде о кнезу Олегу. Замера ми чак што сам прешао преко „одлучујућег податка" који је он био изнео у расправи, што је по његовом мишљењу „необичан заборав" са моје стране, који би требало да исправим. Дакле, тај одлучујући податак је један натпис из 904, нађен код Солуна и на коме се чита име великог тархана Теодора: Θεοδώρου ολγου ταρχανοῦ. По Грегоаровој „у неку руку импро-

Orientalia Christiana Analecta 119 (1936). Ова књига је занимљив пример хиперкритицизма о коме смо управо говорили. Уосталом, учени аутор пада из једне контрадикције у другу, јер чињенице које наводи немилосрдно обарају његова тврђења, или боље рећи његова негирања. Доиста, има ли неког разлога одбацивати уговор из 907, ако се затим мора признати да су 907. вођени преговори ради регулисања византијско-руских односа (уп. стр. 41 и 44)? И чему служи одрицати историјску истинитост „фантастичног" Олеговог похода и изјављивати да ни један сукоб пре уговора из 911. није помутио односе Грка са Русима, кад се две стране даље саопштава да је „ван сумње да су 911. у Црном мору биле концентрисане врло моћне скандинавске снаге" (стр. 41 и 43)?

визованој" теорији, из овог натписа потиче „легенда" о Олегу и његовом походу; видевши овај натпис, један руски путник „навикнут да сматра да је име Олег типично име за руског кнеза" наводно је направио од ολγου кнеза Олега који иде против Цариграда ... и ето, захваљујући овом епиграфском открићу, у старом руском летопису налазе се важна обавештења о том измишљеном кнезу и име тог кнеза стоји на челу једног несумњиво аутентичног уговора из 911. године! Међутим, иако нисам у свом чланку изричито говорио о овој импровизованој Грегоаровој теорији и о његовом „одлучујућем податку" (не из заборава већ из жеље да избегнем непотребну полемику), рекао сам на доста јасан
начин, чини ми се, да је сама теорија о непостојању Олега, [297]
коју треба да објасни Грегоарова епиграфска хипотеза, само један неспоразум, који је настао услед недовољног познавања литературе и извора о руској историји. Ова констатација садржи, рекло би се, и мишљење о наведеној хипотези, која, као што се то види, жели да једну немогућу теорију објасни једном колико духовитом толико и фантастичном претпоставком.

Пошто теорија о непостојању Олега не заслужује озбиљну распру, ограничио сам се у овом чланку на питање Олеговог похода на Цариград. Ово је питање, као што су то читаоци видели, било веома замршено због тога што се говорило о ћутању свих византијских извора о Олеговом походу, док у ствари за доба о коме је реч имамо само једну једину византијску хронику, хронику Симеона Логотета, а осим ње ниједан други грчки извор који би нас могао обавестити о Олеговом походу. Због тога сам рекао, и то понављам, да би било противно свим правилима историјског метода кад бисмо хтели да одбацимо обавештења једног извора (тј. руског летописа који нам о Олеговом походу пружа врло детаљну и прецизну слику) само зато што је један други извор (хроника Симеона Логотета) пропустио да забележи иста обавештења. На жалост, упркос свему А. Грегоар сматра да може инсистирати на свом аргументу ex silentio и, што заиста изненађује, чак продужава да говори о „грчким изворима" који не знају за Олегов поход. Ништа мање не изненађује то што Грегоар и даље тврди да не прихвата Олегов поход као ни „огромна већина историчара". И овога пута могу само да га обавестим да је у заблуди; јер, иако је питање Олеговог похода крајње замршено хиперкритичким теоријама, историчари који не прихватају овај поход су, напротив, веома малобројни у односу на

стручњаке који никад нису изразили ни најмању сумњу у погледу стварности Олеговог похода на византијску престоницу.

Наравно, Грегоар признаје да постоји читав низ догађаја, веома важних и који се непосредно тичу Византијског Царства, а о којима нам грчки извори ништа не казују. Али он тврди да је ћутање византијских извора апсолутно искључено када се ради о једном нападу на Цариград или чак на Солун, и позива ме да наведем један пример таквог ћутања. Чиним то радо и навешћу чак случај који се такође тиче руског напада. Први руски поход на византијску престоницу у 860. години поменут је, као што је познато, у више грчких извора, али, ето, Генесије не говори ништа о томе чувеном походу, иако је, опште узев, његова хроника нарочито добро обавештена о добу Михаила III. Дакле, кад је Генесије могао да прећути руски напад од 860, разуме се да је то могао да учини Симеон Логотет за напад од 907. Јасно је да се ништа не мења тиме што је Генесијево ћутање срећно допуњено обавештењима других грчких извора, док Логотетово то није (услед недостатка других византијских извора за то доба). Други пример: шта бисмо знали о чувеном нападу Печенега и турског пирата Чахе, који је била претрпела византијска престоница у зиму 1090/91, да поред Зонарине хронике нисмо имали и Алексијаду Ане Комнине? Зонара, који нам у неколико редова приповеда о ратовима против Печенега пре 1090. године, не казује ништа о њиховом напредовању према Цариграду. Исто тако, он нам говори о походима Чахе на византијска острва, али уопште не помиње његове планове уперене против Цариграда, ни његов споразум са Печенезима, који је довео у питање сам опстанак Царства. О свим овим догађајима у Зонариној хроници нема помена, као што нема ништа ни о победи кумано-византијских трупа над Печенезима у знаменитој бици од 29. априла 1091, која је спасла Византијско Царство. Међутим, Зонара је од ових догађаја удаљен око пола века, исто онолико колико раздваја Симеона Логотета од напада кнеза Олега на Цариград.

[298] Могао би се, свакако, изнети и много већи број примера. Али сматрам да су наведени случајеви довољни да покажу да ћутање Симеона Логотета о једном нападу на Цариград, нимало није јединствен случај, као што то тврди Грегоар, и надам се да ће истакнути белгијски византинолог на крају

признати историјску истинитост Олеговог похода на византијску престоницу — овога пута, заиста, заједно „са огромном већином историчара“.

Наслов оригинала: L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l'Institut Kondakov XI, Beograd 1940, 47—62; 296—298.

Превела *Нада Мандић*

ВИЗАНТИЈА И КИЈЕВСКА КНЕГИЊА ОЛГА

[1458] Ера активне мисионарске политике Византије у Русији почиње непосредно после руског напада на Цариград, у лето 860. г., када се Русија изненада појавила пред Византијом као нов, дотле непознат непријатељ.[1] Ускоро, већ 867. г., Фотије је јављао са оправданим поносом, али и, очигледно, преувеличавајући своје успехе, да је народ који му је још недавно изгледао „диваљ и варварски", приступио хришћанској вери и, пошто је од њега примио епископа, сада живи у пријатељству и потчињености Царству.[2] Цар Василије I (867—86), који је збацио Фотија са патријаршијског престола, али је доследно наставио његову политику у словенском свету, према речима свог унука и биографа Константина VII Порфирогенита, наредио је Патријарху Игњатију да пошаље Русима архиепископа.[3] Константин Порфирогенит сматра да је његов дед покрстио Русију. У ствари победу хришћанства у Русији одваја од ових првих успеха више од једног столећа. У току последњих деценија IX и првих деценија X в. нема података о значајним успесима византијске мисионарске акције у Русији. Али, свакако, она се није сасвим прекинула и средином X в. њени плодови постају уочљиви. Већина руских изасланика који су били у пратњи кнеза Игора кад је закључио уговор са Византијом 944. г. већ су исповедали нову веру, док у уговору закљученом за време Олега 911. г., о њеним присталицама још није било ни помена. Најзад, хришћанство прима и жена Игора Олга, која

[1] *C. Müller*, Fragm. Hist. Gr. V, 162—173. Уп. енглески превод и коментар *C. Mango*, The Homilies of Photius, Cambridge, Mass. 1958, 74 sq.

[2] Photii Epistolae, P. G. 102, 736 sq.

[3] Vita Constantini, Theophanes cont., ed. Bonn., 342

је после његове смрти (945) постала регенткиња кијевске Русије. На сличан начин и у Бугарској, са постепеним његовим ширењем, хришћанство почиње да продире и у круг саме династије, и — још неколико деценија пре његове победе за време Бориса — син хана Омортага, брат хана Маламира, Енравота, постаје ревностан присталица нове вере.[4]

У узајманим односима Византије и Русије крштење [1459]
кнегиње Олге било је, природно, значајан догађај.

I

Историја Олгиног покрштавања често је привлачила пажњу истраживача, стручњака за историју древне Русије, историчара цркве, у мањој мери, и византинолога. Нарочито усрдно, још од Карамзинових времена, претресало се питање где и када је Олга примила хришћанство. Задржаћемо се и ми прво на том питању, које се решавало и даље се решава на различите начине. Већина научника прихвата да се Олга покрстила у Цариграду, како саопштава руски летопис („*Повесть временных лет*", под 6463., тј. 954/55. г.), а тако исто и савремена западна хроника настављача Регинона и византијски летописац XI века Јован Скилица. Други сматрају да су ти подаци погрешни, указујући на то да детаљан опис пријема приређених Олги за време њеног бављења у Цариграду 957. г., који је сачуван у Књизи о церемонијама Константина Порфирогенита, не спомиње њено крштење ни једном речју. Дуга расправљања, створивши читаву литературу,[5] нису решила спор нити су уклонила несугласице. Тако, у новом издању IV тома Кембричке историје средњег века, које је изашло пре кратког времена, Д. Д. Оболенски се, у глави о северним суседима Византијског Царства, изјашњава у прилог мишљењу да се Олга покрстила 957. г. у Цариграду,[6] док је Л. Милер, у реферату на XIII међународном конгресу византинолога одржаном у Окс-

[4] Уп. *В. Златарски*, История на Българската Държава през средните векове I 1, София 1918, 332 сл., 448 сл. *St. Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 89 sq.

[5] Детаљан преглед ове литературе даје *М. В. Левченко*, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва 1956, 221 сл.

[6] *D. Obolensky*, The Empire and its Northern Neighbours, Cambridge Medieval History IV, 1966, 511.

форду у септембру 1966. године, склон мишљењу да се она покрстила 955. г., пре свога путовања у Цариград.[7]

Треба поново размотрити ово питање.[8] Оно није без интереса за историју византијско-руских односа. Уз то ово питање представља, како ми се чини, и известан методолошки интерес. Проблем се своди на то шта треба сматрати
[1460] важнијим: ћутање Књиге о церемонијама[9] или пак сагласно сведочење Руског летописа, Скилице и настављача Регинона? Обично се, са разлогом, сматра да аргументи ex silentio немају велике вредности и да, напротив, слагање извора независних један од другог решава ствар. Али, у овом случају, чини ми се, да ове једноставне истине историјске методологије не важе, и да ћутање Књиге о церемонијама представља јачи аргумент него ли сагласна саопштења трију поменутих летописа (руског, византијског и западног).

Истина, присталице схватања према коме се Олга покрстила за време свог боравка у Цариграду 957. г. сматрају да се може лако објаснити зашто овај догађај није споменут у веома детаљном опису пријема приређених руској кнегињи на двору Константина Порфирогенита, датом у Књизи о церемонијама. Они понављају један за другим да је задатак Књиге о церемонијама био да да опис одређених дворских церемонија — као практичан приручник за дворске чиновнике, у чију је надлежност спадало да воде рачуна о правилима дворског церемонијала. Пошто је имао тај практичан циљ, опис пријема руске кнегиње није имао основа да спомиње њено крштење.

На први поглед ово тумачење можда изгледа уверљиво, али у ствари оно потиче од веома површног познавања дела Константина Порфирогенита и веома упрошћене представе о

[7] *L. Müller*, Byzantinische Mission nördlich des Schwarzen Meeres vor dem elften Jahrhundert, у Supplementary Papers, Thirteenth International Congress of Byzantines Studies, Oxford 1966, 5.

[8] У Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963, 236, n. 1, ја сам укратко формулисао свој став који сам нешто детаљније, али такође тек сумарно изнео у Deutsche Literaturzeitung 1931, 173 f, у критици књиге *G. Laehr*, Die Anfänge der russischen Reiches, Берлин 1930, која узгред речено, даје досада најјаснију и најбоље протумачену аргументацију у корист гледишта да је Олга примила хришћанство у Цариграду.

[9] Обично се у литератури говори о „ћутању" Константина Порфирогенита и цело разматрање се излаже тако као да је сам Константин сео и написао опис пријема руске кнегиње. Разуме се, то није тако било, и Константин није аутор или састављач свих текстова који су сакупљени у Књизи о церемонијама.

његовом карактеру. Тачно је и опште познато да је Књига о церемонијама били намењена, пре свега, поменутим практичним циљевима, али погрешно је мислити да је она свесно и доследно била ограничена тим циљевима. Средњовековни аутори, било писци било редактори, уопште се нису одликовали доследношћу. Веома далеко је био од ње и Константин Порфирогенит. Како по садржају тако и по свом карактеру његова Књига о церемонијама представља шаролику компилацију, која садржи материјале најразличитијег својства, који често чак и немају никакве везе са дворским церемонијалом. Карактеристична особина њена никако није тежња ка једнородности и систематичности а понајмање педантности у одабирању оног што „се односи на ствар", већ напротив, жеља да се скупи и сачува за потомство све оно што се њеном аутору или редактору чинило вредним пажње.

У вези са питањем које нас овде интересује важно је пре свега не испуштати из вида да се у поглављима књиге Константина Порфирогенита посвећеним церемонијалу, јасно разликују подаци двеју врста. С једне стране, то су, тако рећи, обрасци за церемонијалну праксу који излажу општа правила овог или оног церемонијалног чина. С друге стране — описи конкретних историјских догађаја. Сврха првих је била да се да дворском персоналу упутство за тачно придржавање правила церемонијала. Други такву сврху нису имали и нису је, ни по свом облику ни по садржају, могли имати. То су, просто, историјски записи. Они су и унети у Књигу о церемонијама не ради непосредних практичних
потреба, већ због поменуте жеље да се сачувају за потом- [1461]
ство различити значајни догађаји, тј. из побуда које су надахњивале и остала дела која се приписују Константину Порфирогениту.[10]

[10] Наравно, и оне главе које су служиле као упутство за церемонијалну праксу, биле су састављане на основу документарних записа о већ одржаним конкретним церемонијалним чиновима. Специјалним истраживањима се постигло да се утврди у читавом низу случајева које су управо историјске радње послужиле као основа за церемонијалне обрасце које даје књига Константина Порфирогенита, а такође и да се открије техника прераде којом су историјски записи претварани у прописе за сталну церемонијалну праксу: историјско прошло време се замењивало садашњим временом, испуштала су се сва хронолошка обавештења, сва властита имена и уопште све индивидуалне црте које су биле непоновљиве особености случаја који је описан у историјском документу. В. *Ch. Diehl*, Sur la date de quelques passages du Livre des Cérémonies, Études byzantines, Paris 1905, 293—306. *G. Ostrogorsky — E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byzantion 7 (1932), 185—233, (в. СД, књ. V, бр. 10).

Тако, на пример, описе и једног и другог типа ми налазимо у поглављима која се тичу обреда крунисања царева. У основном делу I тома Књига о церемонијама даје низ глава са општим правилима церемонијала којих се придржавало при вршењу обреда крунисања царева и њихових савладара, а исто тако крунисања царица, склапања брака, инвеституре цезара и сл.[11] Али даље она саопштава записе о крунисању низа царева рановизантијске епохе, историјски веома важне и садржајне, али који никакав актуелан значај више нису имали. Они су позајмљени из дела магистра Петра (гл. 91—95), састављеног у VI веку, које није дошло до нас, а њему је, доцније, већ после смрти самог Константина, додат опширан опис проглашења за цара Нићифора Фоке (Гл. 96). У II књизи налазимо кратак опис крунисања за цара сина цара Ираклија, Ираклоне и проглашења за цезара његовог млађег брата Давида (књ. II, гл. 27); постојао је у истој II књизи, али се није сачувао, и опис проглашења Романа II, сина и савладара Константина Порфирогенита.[12]

На сличан начин, Књига о церемонијама даје како опште упутство о рукоположењу цариградских патријараха тако и опис посебног случаја таквог рукоположења: XIV глава II књиге излаже „шта треба чинити при рукоположењу цариградског патријарха",[13] а XXXVIII глава исте књиге описује како је било обављено 2. фебруара 933. г. рукоположење патријарха Теофилакта, сина цара Романа I Лакапина а шурака Константина Порфирогенита.[14]

Исто је и са текстовима посвећеним церемонијалу пријема страних изасланика. Нас интересују подаци скупљени у XV глави II књиге. Овде налазимо опет, у датом случају
[1462] у једној те истој глави, испрва опис општих правила којих су се придржавали на таквим пријемима,[15] а затим записе о низу изасланичких пријема за време Константина Порфирогенита.[16] Ова серија историјских података завршава се описом пријема приређених у част руске кнегиње Олге у царском двору 9. септембра и 18. октобра 957. г.[17] Први текст,

[11] De caerimoniis aulae byzantinae I, cap. 38 sq., p. 191 sq., ed. Bonn. (даље: „De caerim.").

[12] Уп. садржај у коме је овај опис унет као глава 17.: De caerim., 511.

[13] De caerim. 564—566.

[14] Ibid., 635—636. Овај запис је послужио као материјал за састављање општег обрасца који је дат у глави XIV.

[15] De caerim., 566—570.

[16] Ibid., 570—598.

[17] Ibid., 594—598.

и једино тај, представља практично упутство — општи образац, лишен било каквих индивидуалних особина. Пошто даје само општа упутства, у основи је подесан за приређивање пријема ма ког страног изасланства. Уз помоћ овог обрасца могли су се приређивати, и стварно су приређивани, пријеми страних изасланика. Веома тачно одговара његовим прописима пријем познатог Лиутпранда Кремонског, изасланика краља Беренгара, одржан 949. г. на двору истог Константина Порфирогенита.[18] Насупрот томе, описи пријема кнегиње Олге — као и записи који њима претходе о пријемима изасланстава из различитих крајева арапског света, који су сачували облик историјских записа — садрже, природно, све индивидуалне одлике датог конкретног догађаја. Нарочито је њима богат баш опис пријема Олге. У њему су наведени не само тачни датуми већ и личности које су учествовале у пријему, наведен је састав изасланства итд., итд. Тешко је схватити како се могло тврдити, имајући у виду баш овај опис, да је „Константин писао упутство за дворски церемонијал у којем описује не оно што је необично, већ оно што се стално догађало и било подесно за свакодневну праксу".[19] То је тачно што се тиче поменутих описа општег карактера, специјално редигованих као општи обрасци, али само у односу на њих. У описима пак пријема Олге баш има много необичног па чак и сасвим необичног. Као жену, Олгу су примили не само цар већ и царица и на њеном пријему су учествовале високе дворкиње, што нимало није било обично; уз то Олга није била обичан изасланик, већ владарка своје земље, и то се, као што ћемо још видети, природно одразило на указаним јој почастима, сасвим различитим од „обичне праксе" изасланичких пријема. Обично се није имало посла са владајућим особама, већ са њиховим опуномоћеницима и, разуме се, лицима мушког пола. Да би се описи Олгиних пријема могли искористити као пракса церемонијала, требало би чекати — па и не дочекати — нов случај доласка страног изасланства са женом на челу.

Дакле, опис пријема руске кнегиње који је сачуван у Књизи о церемонијама никако није био намењен да служи као упутство за општу праксу церемонијала и ни у ком случају не садржи само оно што је било неопходно знати за
општу праксу, а баш на таквој претпоставци се у целини [1463]

[18] Liudprandi Antapodosis, lib. VI 5, 154—155 (Liudprandi opera, ed. J. Becker, Hannoverae et Lipsiae 1915).

[19] *Левченко*, нав. дело, 228. Потпуно сличне већ и *Laehr*, op. cit., 104.

заснива веровање, које се тако често и тако убеђено износило, да је у оквиру овог описа спомен Олгиног крштења био тобоже немогућан.[20] Нама треба да буде јасно да је опис Олгиног пријема — документ историјске природе. Он се, и по садржају и по облику, сасвим разликује од оних основних описа општег карактера — који су служили као образац за праксу церемонијала и који су и редиговани на одговарајући начин — и спада у категорију бројних историјских записа у Књизи о церемонијама који задржавају све одлике конкретног историјског чина и често обилују различитим детаљима што прате дотичан чин.

Дакле, указивање на то да у књизи Константина Порфирогенита нема спомена о Олгином крштењу не може се одстранити тврђењем да такав податак не би био у складу са општим карактером Порфирогенитова дела. Са карактером описа Олгиног пријема који је у њему сачуван, то би било потпуно у складу, и да се крштење руске кнегиње доиста догодило за време њеног боравка у Цариграду, спомен о томе просто би се наметао. Међутим, овде је речено само то да је пријем Олге у царском дворцу обављен приликом њеног доласка;[21] није додата ниједна реч о крштењу. Ако замислимо какав би догађај за византијску престоницу и за саму царску породицу било крштење кијевске кнегиње за време њеног боравка у Цариграду, ако уз то узмемо у обзир шта је крштење као такво идеолошки значило за сваког Византинца, ћутање о томе, мени се чини, може бити објашњено само тиме да се Олга није покрстила у Цариграду, већ је допутовала у Византију као хришћанка и да је њено обраћење у то време била ствар доста далеке прошлости.

Уз то, већ је Голубински указао на значајну чињеницу да је у пратњи са којом је Олга дошла у Цариград био свештеник — поп Григорије (ὁ παπᾶς Γρηγόριος),[22] очигледно кнегињин исповедник који ју је пратио на путу. Научници који не верују да се Олга покрстила пре свог путовања у Цари-

[20] Они који бране ово гледиште често су и нарочито упорно указивали на то да глава, у којој се описује пријем Олге, носи наслов: „Чега се треба придржавати на пријему у великом триклинију Магнавре када цар седи на Соломоновом престолу.“ Уп. нарочито *Laehr*, op. cit., 103 sq., и *Левченко*, нав. дело, 228, који изјављује „С обзиром на такво заглавље о покрштавању Олге се није могло писати“. На жалост, Левченко није запазио да овоме наслову не одговарају сви текстови који се налазе у тој глави, да му управо опис пријема Олге најмање одговара и да се ни Соломонов престо ни велики триклинион Магнавре у њему чак и не спомињу.

[21] De caerim., 594, 17.

[22] Ibid., 597,13; 598,9.

град, не придају значај овој чињеници. Према њиховој претпоставци, Олга, мада још и није примила хришћанство, већ се пре свог путовања одлучила да приђе новој вери у византијској престоници, а у том случају да је тобоже било природно [1464] имати поред себе свог свештеника.[23] Да се није плашила да се у Цариграду такав неће наћи? Мислим да је кудикамо природније из чињенице да је у пратњи руске кнегиње био свештеник извести закључак који је извео Голубински: „Очигледно је да је она дошла у Цариград већ као хришћанка“.[24]

Састав Олгине пратње је значајан и у другом погледу. У њој се налазило, између осталог, поред људи и рођака саме Олге, више од двадесет изасланика руских кнежева и више од четрдесет трговаца.[25] Присуство и нарочито број последњих тешко би се дали објаснити да је циљ Олгиног путовања био крштење. Уз то и из самог описа њених пријема види се да је водила са царем преговоре.[26]

Као што је већ речено, о крштењу Олге у Цариграду говоре не само руски извори — *„Повесть временныхъ летъ“* и *„Похвала Владимиру мниха Иакова“*, већ и византијски летописац Јован Скилица и настављач западне хронике Регинона. На том слагању различитих и један од другог независних извора и заснива се пре свега уверење да је Олга била покрштена на двору Константина Порфирогенита. У ствари ово слагање не значи много. Како је знао, прво, да је Олга примила хришћанство и, друго, да је путовала у Ца-

[23] *Laehr*, op. cit., 104 и *Левченко*, нав. дело, 228. Интересантно је да су они исти научници који су тако лако пренебрегли сведочанство о Олгином свештенику, придавали велики значај томе што Књига о церемонијама назива Олгу њеним паганским именом Елга (Ἔλγα). а не Јелена, именом које је Олга примила на крштењу по жени Константина Порфирогенита. То, по њиховом мишљењу, доказује да Олга још није била хришћанка (*Laehr*, op. cit., 104; *Левченко*, нав. дело, 228 сл.). Али и Скилица је после сто година зове такође Елга (Skyl.-Cedr. II, 329, 2; исто и Zonaras III, 435, 1). Као што је познато, и руски извори настављају да је зову Олга.

[24] *Е. Е. Голубинский*, История русской церкви I, Москва 1901, 77. Треба истаћи да је Голубински био први који је дао суштински правилно решење питања о месту и времену крштења Олге пошто је веома детаљно испитао тај проблем у својој старински писаној, али веома драгоценој књизи која је, истина. пуна непотребних претпоставки и резоновања, али и врло значајних запажања и оштроумних примедаба. Од новијих аутора *G. Vernadsky*, Kievan Russia, New Haven 1948, 48, и *L. Müller*, op. cit., 5, склони су закључку да је Олга крштена у Кијеву али се на том питању задржавају само узгред.

[25] De caerim., 597, 12 и 598, 10. У првом случају је наведено 20 изасланика и 43 трговца, а у другом — 22 изасланика и 44 трговца.

[26] Ibid., 596, 20.

риград, средњовековном писцу је било сасвим природно извести закључак да се она покрстила баш у Цариграду, „идѣже“, као што каже Јаков Мних, „цари крестьяны и крестьянство утвердися“, — нарочито ако није располагао одређеним подацима о догађају који се одиграо. До таквог погрешног, али сасвим природног закључка поменути летописци могли су доћи, разуме се, сасвим независно један од другог. Њихови, пак, подаци о приликама у којима се догодило Олгино крштење били су више него оскудни.

Не само руски летописац и Скилица, који је писао у другој половини XI века, него је чак и савременик — на-
[1465] стављач Регинона имао о томе тако нејасну и збркану представу да је приписао крштење Олге цару Роману II (959—63).[27] Причање, пак, Руског летописа, као што је познато, представља не толико историјско приповедање колико легенду чији је стожер предање о томе да је Константин Порфирогенит покрстивши Олгу хтео њоме да се ожени, али да је кијевска кнегиња надмудрила („переклюкала“) грчког цара, успевши, захваљујући својој мудрости и врлини, да отклони његову понуду. Јасно је да је ова легенда већ сама по себи претпостављала да се Олга покрстила у Цариграду и била је у ствари даљи наставак легенде о њеном крштењу на двору цара Константина. Што се пак Скилице тиче, сведочанство које је забележио у суштини не тврди директно да се Олгино крштење догодило у Цариграду, али се из Скиличиног текста може довољно јасно закључити да га је он баш тако схватао, и ово је, понављам, потпуно природно.[28]

Прича о Олгином крштењу забележена је у руском летопису под 6463. г., што одговара 954/55 г. Међутим, у Књизи о церемонијама тачно је указано да су се у њој описани пријеми руске кнегиње на царском двору у Цариграду догодили у среду 9. септембра и у недељу 18. октобра, а ови датуми и дани недеље у датом периоду одговарају један другом само у 957. г· Нема, према томе, никакве сумње да је Олга посетила византијску престоницу 957. г. Отуда историчари који верују летописном податку о крштењу Олге

[27] Reginonis Chronicon, ed. F. Kurze, 170: „sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata“.

[28] Skylitzes-Cedrenus II, 329, 1—5. Cf. Zonaras III, 484, 19 — 485, 3, који у датом одељку своје хронике у потпуности зависи од Скилице и према томе нема самосталан значај. Није нам познат извор из ког је Скилица узео податке о Олгином путовању у Цариград и о њеном крштењу. У сваком случају, не би се могло претпоставити да је он био упознат са делима Константина Порфирогенита. О изворима Скилице в. *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, Berlin 1958, 336.

у Цариграду морају да одбаце датум летописа и да приме датум Књиге о церемонијама, која ништа не зна о Олгином крштењу у Цариграду.[29] Позивају се на то да хронолошки подаци летописа често нису поуздани. Нека је тако, али ипак нису сви његови датуми погрешни, и историчар нема права да их одбаци у целини. Има у њему, као што је познато, и неоспорно тачних хронолошких података. Околност што у летопису забележена прича о Олгином крштењу представља сплет доцнијих легендардних предања која су заклонила стварни историјски догађај, ниуколико не доказује, разуме се, да је датум самог догађаја који се у њему наводи погрешан. Имамо, напротив, основе да верујемо овом летописном датуму, јер га потврђује и навод Јакова Мниха. У „Похвали Владимиру“ Јаков саопштава да је Олга пошто је примила
хришћанство живела још петнаест година и да је умрла [1466]
11. јула 969 (6477) г. Као што видимо, наводи летописа и Јакова Мниха о времену Олгиног крштења скоро се подударају (у ствари, годину Олгине смрти коју наводи Јаков одваја четрнаест година од године 6463, тј. 954/55, наведене у летописном приповедању о њеном крштењу).[30]

Дакле, закључак о времену Олгиног крштења, до кога долазимо, слаже се са основним закључком нашег истраживања. Олга се није покрстила за време свог боравка у Цариграду, него већ 954/55. г. у Кијеву, тако да је између њеног крштења и путовања у Цариград прошло неколико година. Зато и није чудо што опис њених пријема на царском двору који се сачувао у Књизи о церемонијама њено покрштавање не спомиње.

Ипак, нема никакве сумње да се покрштавање регенткиње кијевске Русије догодило под патронатом византијске цркве. Због тога је она и добила на крштењу име византијске царице Јелене, жене Константина Порфирогенита. Исто тако, Владимир је добио на крштењу име савременог му

[29] Или пак да прихвате претпоставку да је Олга двапута посетила византијску престоницу: 955. и 957. г. Да је ова претпоставка, коју је бранио низ истраживача, али која не налази ни најмањег ослонца у изворима, немогућа, показао је *G. Vernadsky*, op, cit., 40.

[30] Указујући на значај сведочанства Јакова Мниха за утврђивање хронологије крштења Олге и подвлачећи веродостојност тог извора, *Голубинский*, op. cit., 79 узима као годину крштења Олге 954. г., док *Vernadsky*, op. cit., 40, и *Müller*, op. cit., 5, полазећи од летописа, прихватају 955. г. Треба ипак имати у виду да је 6463. година коју наводи летопис, септембарска година и према томе одговара 954/5. г. н. е.

византијског цара Василија (II), а бугарски кнез Борис име свог савременика, цара Михаила (III), мада, као што је познато, ни један ни други нису били покрштени у Цариграду.

II

Олгина посета византијској престоници и њени сусрети са царем и царском породицом свакако су учврстили везе Русије са Византијом. Али, у неким саопштењима легенде о Олгином крштењу, доцније убаченим у летописно приповедање,[31] као да се чују и одјеци извесних трзавица. Зато се у науци утврдило и често се понавља мишљење да је Олга била разочарана дочеком и резултатима свог путовања. Чудновато је, ипак, да се истраживачи бранећи ово схватање позивају не само на поменуте допуне у летописном приповедању већ и на опис пријема руске кнегиње у Књизи о церемонијама, пријема који тобоже није одговарао достојанству владајуће особе и морао ју је увредити.[32]
[1467] Задржавам се на том не зато да бих оповргао таква схватања, већ зато да бих у битно друкчијем плану претресао питање о карактеру Олгиног пријема на царском двору. Нас ће интересовати не питање о наводним увредама нанесеним Олги (уосталом, како ће се видети, приређени јој дочек није давао разлога за то), већ место које је владарка кијевске Русије заузимала у очима византијског царског двора.

Основна догма византијске политичке доктрине, као што је познато, била је веровање да постоји само једно стварно, законито Царство и само један законити цар, наследник римских царева у Новом Риму — Цариграду и у исто време намесник Христа на земљи, господар васионе, глава породице владара свих земаља и народа. Ниједан од тих владара у правничком и идејном погледу није био једнак византијском цару и ниједна држава није била равна Византијском Царству. Али ни између себе оне нису биле равне. У оном сложеном и многостепенастом хијерархијском систему који је у византијској замисли представљао свет, сваки је имао

[31] Уп. *А. А. Шахматов*, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, Петроград 1908, 111 сл.

[32] Уп., нпр., *Левченко*, нав. дело, 231: „Из описа пријема Олге се види да су Олга и Руси примљени и даривани као веома важни изасланици, али ипак само као изасланици..... Међутим, Олга је могла да очекује пријем у својству владарке.“ У ствари се сасвим јасно види из описа пријема Олге да је она била примљена баш као владарка.

своје место које се одређивало не толико политичком моћи колико значајем и достојанством у идејном плану, пре свега већом или мањом блискошћу светој особи цара. Са растом овог достојанства пело се и место које су дати владар и његова земља заузимали у хијерархији средњовековних држава са византијским царем на челу.[33]

Најјасније се хијерархијски ранг владара испољавао у његовој титули — отуд је огроман значај који се приписивао у средњем веку титулатури владара и крајња осетљивост према свакој њеној измени; испољавао се, уз то, и у оним почасним епитетима који су додавани имену и титули владара и којима је, тачно их одмеравајући, одликовао стране владаре византијски царски двор. Као симболичан израз ранга владара служиле су његове инсигније и остали знаци достојанства, одела и слично. Симболиком нарочите врсте био је прожет и сав дворски церемонијал. Крајње сложен и разноврстан у свом театралном сјају, церемонијал византијског царског двора представљао је у суштини вешто изграђен обред својеврсне византијске политичке религије. Овде је све било прорачунато и сваки је детаљ имао свој нарочити значај. То је најбогатији материјал за упознавање са светом оних политичких догми које су надахњивале Византијско Царство и у које је оно нагнало да поверује и свет око њега.

У току последњих деценија наука је почела пажљивије загледати у својеврстан систем византијских политичких ве- [1468]
ровања. Трудећи се да га схвате, истраживачи су поклонили нарочиту пажњу његовом одразу у дворском церемонијалу и брижљиво су проучили све његове детаље, природно, обраћајући се пре свега главној ризници — Књизи о церемонијама Константина Порфирогенита. Али, интересантно је да је опис пријема кнегиње Олге, који је у њој сачуван, остао при томе неискоришћен. Чак и у најдетаљнијем, драгоценом истраживању Трајтингера, које се одликује изузетним обиљем искоришћених извора, овај опис није споменут нијед-

[33] Cf. G. *Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8 (1936), 41 sq., и The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review 35 (Dec. 1956), 1 sq. (Уп. СД, књ. V, бр. 8 и 9.). В. такође у вези са овом темом драгоцена истраживања Ф. Делгера прештампана у зборнику његових чланака: Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953; W. *Ensslin*, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., 1943, H. 6, München 1943. У свом изврсном раду: L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, *А. Грабар* разматра овај проблем на основу уметничких споменика.

ном речи.[34] Међутим, он садржи низ података који допуњују и прецизирају наше знање о правилима византијског церемонијала и у исто време помажу, што нас овде посебно интересује, да се одреди место које је, судећи према обреду пријема приређеног у њену част, доделио кијевској кнегињи царски двор.

Церемонијалне радње, које су пратиле сусрет византијског цара са страним владарима, као први свој задатак имале су да јасно установе одстојање које је одвајало цара од његовог госта. Али, у исто време оне су служиле и томе да укажу самом госту одређене почасти, којима се подвлачила — у дозвољеним границама — његова блискост светој особи цара и самим тим одређивао се његов „ранг" у породици владара са царем на челу. Оба ова момента се ванредно јасно испољавају у опису пријема приређених кијевској кнегињи Олги на царском двору 9. септембра 957. г.

Најпре, Олгу је примио цар, тј. сам Константин VII Порфирогенит, пред којим се она појавила на челу целе своје пратње. Књига о церемонијама не даје овде детаље тог пријема, позивајући се на претходне описе страних изасланика. Његова правила била су тачно фиксирана у општем обрасцу церемонијала пријема изасланика (у истој XV глави II књиге), који смо горе више пута помињали, а нарочито је красноречиво описао такав пријем Лиутпранд Кремонски, кога је примио исти Константин VII као изасланика краља Беренгара 949. г.[35] То је био званичан свечан пријем, пун сјаја и китњасте раскоши, са свечаном музиком на оргуљама, необичним театралним ефектима, са вештачким позлаћеним птицама које су цвркутале на гранама позлаћеног дрвета, са позлаћеним лавовима који су рикали и ударали реповима по поду као да чувају цара, који је седео на огромном престолу; захваљујући специјалном механизму, у одређеном тренутку, дизао се престо и уздизао је господара васионе до саме таванице.

Међутим, непосредно после ове церемоније, на коју су се ограничавале свечаности приликом пријема изасланика,
[1469] Олгу је као жену и владарку примила такође и царица. Тај пријем, детаљно описан у одељку Књиге о церемонијама посвећеном њеној посети, нарочито је занимљив. Царица Јелена је седела на раскошно окићеном престолу, намеште-

[34] *O. Treitinger,* Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, (фототипски прештампано: Darmstadt 1956).

[35] Liudprandi Antapodosis, loc. cit.

ном на уздигнутом подијуму; у пријему је узимала учешће такође и њена снаја, тј. жена наследника престола Романа II, доцније чувена Теофана, која је, ипак, придржавајући се закона хијерархијског реда, седела са стране крај царице на златној царској фотељи. Углавном овај пријем је био сличан царском пријему, мада се није одликовао његовом нарочитом театралном помпом. Пријему код цара је претходио традиционалан свечан излазак чланова сената — достојанственика Царства, који су се појављивали према рангу, тачно утврђеним хијерархијским редом. Слично томе, пред почетак пријема код царице појавиле су се оним истим хијерархијским редом високе дворкиње, па и сама Олга је изашла пред царицу само са женским делом своје пратње. Као и цар тако се и царица обратила Олги са традиционалним питањима поздравног садржаја, не постављајући их лично, већ преко препозита, док их је цар постављао преко логотета.

За време ових пријема Олга је, на челу своје пратње, стајала пред царем који је седео на престолу, а затим исто тако и пред царицом. Али, пошто су завршене званичне церемоније, руска кнегиња и њени домаћини срели су се у интимнијем амбијенту. Такви сусрети, разуме се, нису имали места на пријемима обичних изасланика. Прешавши у унутрашње одаје царичине, „цар је сео са аугустом (царицом) и са својом рођеном у порфиру децом па је била позвана архонтиса (кнегиња Олга)... и, по царевој наредби, она је села и говорила са царем о чему је хтела".[36]

Значај ових детаља постаје јасан ако се има на уму изузетна важност коју су њима приписивала правила византијског церемонијала. Право да се седи у присуству цара сматрано је за ванредну привилегију, која је понекад указивана при личним сусретима крунисаним особама, при чему ипак извори не пропуштају да подвуку да су њима додељивана ниска седишта.[37] Општем правилу покоравали су се чак и истакнути страни достојанственици и највећи феудалци. Довољно је само сетити се забавне приче Ане Комнине о скандалу који се догодио на пријему ритера-крсташа који је приредио Алексије I Комнин, када је један од њих одједном сео, протестујући против недостојног положаја у

[36] De caerim., 596, 17—20. Обично су посланици, кад су разговарали с царем о пословима, стајали крај његовог престола: ibid., 588, 3.

[37] Уп., нпр., Kinnamos, 82, 20 sq., 206,7 sq. У првом случају реч је о западном монарху — француском краљу Лују VII, а у другом о источном — селџучком султану Килиџ Арслану. Детаљније о томе в. *Treitinger,* op. cit., 95 sq.

коме су се нашли „толики достојни ритери". Један од највиђенијих крсташких вођа, брат Готфрида Буљонског, Балдуин, био је, међутим, шокиран таквом грубошћу и трудио се да уразуми дрског прекршиоца утврђених правила.[38]

[1470] Истог дана био је приређен у част руске кнегиње у Јустинијановој сали свечан ручак. Пре него што ће поћи за трпезу, царица је седела овде на престолу са својом снајом, „архонтиса је пак стајала са стране".[39] Разлика између руске владарке и обеју византијских царица јасно је подвучена. Али, с друге стране, ту се такође саопштава интересантан детаљ који подвлачи и нарочити положај кијевске кнегиње. Њене пратиље при уласку у салу поздрављале су царицу клањањем до земље (προσκυνησάντων) Олга пак је само лако наклонила главу (τὴν κεφαλὴν μικρὸν ὑποκλίνασα).[40] Према општем правилу, сваки који је излазио пред цара или царицу, вршио је „проскинезу", тј. падао је ничице пред њих. Вршити проскинезу били су дужни, и то одређеним редом и утврђени број пута, обично трипут, поред поданика византијског цара, и страни изасланици.[41] Овом правилу била је подвргнута, као што смо видели, и пратња руске кнегиње. Од саме Олге, као владарке, нису тражили такав чин и она се ограничила на то што је „лако наклонила главу".

Најинтересантније је то, што је за време самог свечаног ручка, праћеног певањем певача из цркве Св. Апостола и храма Св. Софије као и разним играма, Олга седела за царским столом. Књига о церемонијама каже да је она „села за усечен сто, према рангу, са опасаним патрикијама".[42]

„Опасана патрикија" (ζωστὴ πατρικία) или просто, „опасана" (ζωστή) је била прва дворска дама, највиша дворкиња Царства. Обично је код царице постојала само једна носитељка овог највишег женског достојанства; у датом случају је употребљена множина, јер се мисли на „зосте" обеју царица,

[38] Anna Comnena, Alexias II, 229, ed. Leib.
[39] De caerim., 596, 23.
[40] Ibid., 597, 2.
[41] Истина, глагол προσκυνεῖν не значи увек клањати се до земље, већ означује клањања различитог степена. Али нема сумње да у датом контексту он има своје специјално и, тако рећи, максимално значење. У обрасцу церемонијала пријема посланика, који Књига о церемонијама даје у почетку дотичне главе, јасно је речено да посланик, који врши проскинезу пред царевима, пада на под — πίπτει ἐπ' ἐδάφους (De caerim., 568, 17). О томе сведочи и прича Лиутпранда Кремонског (Antapodosis, loc. cit.). Cf. *R. Guilland*, Autour du Livre des Cérémonies de Constantin VII Porphyrogénète: La cérémonie de la προσκύνησις, Revue des Études grecques, 59/60 (1946/7), 241 sq.
[42] De caerim., 597, 4.

Јелене и Теофане. Па шта то значи што је Олга седела, према рангу, заједно са зостама за усеченим столом? Овај се податак тумачи у смислу да она „није била посађена за царски сто, већ за сто са двема дворским дамама првог ранга, тако званим зостама".[43] Ово тумачење је погрешно, јер је „зоста" припадала оним највишим достојанственицима који су за време свечаних ручкова имали част да седе заједно са царевима. Према томе, седети заједно са „зостама" управо је и значило седети за царским столом. „Усечен сто" — ἀποκοπτὴ τράπεζα или просто τὸ ἀποκοπτόν — се називао баш [1471]
царски сто.[44] Све је то потпуно јасно из чувеног Клиторологија Филотеја. Наводећи у свом делу списак достојанственика Царства, Филотеј на челу овога цитира цариградског патријарха, кесара, нобилисима, куропалата, василеопатора и зосту патрикију, и ту, прекидајући даље набрајање, примећује: „треба знати да само ових шест достојанственика узимају учешће у обеду за усеченим столом са царевима; сви, пак, остали спадају у други разред" (следе: магистри, ректор, синкели, римски и цариградски, архиепископ бугарски, патрицији евнуси, антипати патрицији, итд.).[45]

Дакле, изједначена у рангу са „зостом", Олга је била посађена за царски сто. Она је ручала заједно са царицом Јеленом, Теофаном и њиховим „зостама", док је цар, вероватно, ручао у хрисотриклину (свакако не за заједничким столом), где је био приређен ручак за мушки део руског изасланства.[46] Али, пошто се цар дигао од стола, у ариститирију је био понуђен десерт (δούλκιον), сервиран на омањем златном столу, за којим су седели сам цар Константин VII, његов у порфиру рођени син цар Роман II, њихова у порфиру рођена деца, царева снаја Теофана и архонтиса — кнегиња Олга.[47] На тај начин, како после пријема тако и после свечаног ручка, Олга се сретала са царем Константином Пор-

[43] *Левченко*, нав. дело, 220.
[44] Тачно тумачење и у овом случају је дао само *Голубинский*, нгв. дело, 101., прим. 3.
[45] Ed. *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, 145—146.
[46] De caerim., 597, 7. И 18. октобра, кад је поново био приређен свечани ручак, можда пред Олгин одлазак, цар је ручао у хрисотриклину „заједно са Русима" (μετα τῶν Ρῶς), а жене су ручале у пентакувуклију св. Павла где је царица „седела са својом у порфиру рођеном децом, снајом и архонтисом (De caerim., 598 6,). Из овог места се опет види да је Олга јела за истим столом са царицом у породичном кругу.
[47] De caerim., 597, 20.

фирогенитом и царицом Јеленом, може се скоро рећи, сасвим интимно. Ови сусрети у породичном кругу, којима су присуствовала чак и „рођена у порфиру“ деца, носе карактер присности доста необичне и неочекиване у атмосфери строге церемонијалне укочености царског двора. Таква подвучена блискост показује да је владарка Русије, примивши хришћанство, поставши духовна кћи византијске царице и тесно се укључивши у породицу хришћанских владара, заузела у византијском хијерархијском систему почасно место.

За византијску хијерархијску концепцију изванредно је карактеристично што је царски двор кијевску кнегињу сматрао равном византијској „опасаној“ патрикији. Немамо основа за претпоставку да је Олга формално добила титулу „зосте“, слично многим владарским особама тог времена које су носиле почасне византијске титуле. Важно је за нас само то што ју је византијски церемонијал изједначавао са „зо-
[1472] стом“ и одређивао јој место које је одговарало, „према рангу“, носиоцима овог достојанства. Тиме се сасвим јасно изражавала њена идеална потчињеност византијском цару и његовој аугусти, господарима хијерархијски изграђеног света.[48] Али је у исто време очигледно да је у том замишљеном свету кијевска кнегиња добила високо место, пошто је „зоста“, са којом је она изједначавана, била прва и царици најближа дворска дама, припадала је највишем реду свих византијских световних и црквених великаша, заузимајући на византијској хијерархијској лествици више место неголи магистри, патрицији, синкели римског папе и цариградског патријарха и сви архиепископи православних цркава. Треба се само сетити како су се поносили средњовековни владари различитих земаља и епоха кудикамо скромнијим византијским титулама.[49]

Интересантно је да је место, које су заузимали у византијској хијерархији држава Олгини претходници, било, напротив, веома скромно. У Књизи о церемонијама наведени су формулари за адресе које је употребљавала царска канцеларија у преписци са страним дворовима.[50] Разноликост ових формулара даје јасну представу о свој сложености и суптилности византијског хијерархијског система. Многобројним својим вазалним кнежевима византијски цареви

[48] Ова идеална потчињеност међутим, нема ничег заједничког са вазалном зависношћу. Cf. *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, 41 sq. (Уп. СД, књ. V, бр. 8).

[49] Cf. *Treitinger*, op. cit., 191. sq.

[50] De caerim., 686—692.

нису слали писма, већ наредбе (κελεύσεις). Независним владарима указивала се част да добију царево писмо (γράμματα). Али, начин адресирања тих писама био је у различитим случајевима различит. Употребљавајући разноврсно, на први поглед једва приметно, али за византијски осећај потпуно јасно, нијансирање, царска канцеларија је спроводила између адресата одређену разлику, према месту које им је по византијским схватањима припадало у хијерархији владара.[51] Занимљиво је, на пример, да су се при томе на најнижем ступњу међу владарима независних држава и народа, још средином X в., за време ових истих царева Константина VII и Романа II, налазили архонти Русије, архонти Мађара и архонти Печенега. Сва су ова три народа играла већ у то време значајну улогу у византијској спољној политици и истицала се доста великом снагом, коју је Византија више пута морала осетити. Али то су били за Византинце нови и уз то незнабожачки, тј. двоструко „варварски“ народи, без традиција и који још нису стекли у очима Византинаца право на хијерархијски почасније место.

Крштење владарке кијевске Русије, успостављање између ње и царске породице „духовног сродства“ и њена посета византијској престоници изазвали су у том погледу, како је показало наше истраживање, нагао преокрет. Олга [1473]
је стекла у очима Византинаца, а тиме и у хијерархији којој је на челу стајао византијски цар, место које њени претходници ни издалека нису имали, а место поглавара државе је одређивало и хијерархијски положај државе којом је управљао. На идеолошком плану византијског политичког система — плану који никад не треба сметати с ума кад се говори о односима Византије са околним светом — то је била нова етапа и снажан узлет.

Даљи и још већи узлет — у овом аспекту — неће доћи као последица грандиозних победа и освајања Свјатослава, који су потресли византијски свет, него услед помоћи коју ће кнез Владимир пружити цару Василију II у критичном тренутку и пре свега услед прихватања византијске религије од стране Русије. За награду што је примио хришћанство, које је уводило Русију у орбиту византијског света и у крило византијске цркве, Владимир ће бити удостојен, дотле невиђене части, да ступи у брак са византијском, у порфиру рођеном, принцезом, сестром цара Василија II, Аном, унуком Константина VII Порфирогенита, који је, у

[51] Cf. *Ostrogorsky*, op. cit. 49 sq. (в. СД, књ. V, бр. 7).

своје време, строго осудио бракове византијских принцеза са страним владарима.[52] Ова изузетна част, додуше учињена под притиском прилика, постаће знамење даљег уздизања Русије у византијској хијерархији држава.

Наслов оригинала: Византия и киевская княгиня Ольга, To Honor Roman Jakobson, The Hague—Paris 1967, 1457—1473.

Превела *Наталија Радошевић*

[52] De administrando imperio, cap. 13, 146 sq., ed. Moravcsik — Jenkins. Гневна филипика Константина Порфирогенита односи се на брак бугарског цара Петра и унуке цара Романа I Лакапина која ипак није била *порфирородна* принцеза. Такође ни Теофана, рођака Јована Цимискија, која се 972. г. удала за Отона II, није била рођена у пурпуру. А Ана је заиста била у порфиру рођена принцеза — као кћерка легитимног цара Романа II, унука Константина VII Порфирогенита, и чукунунука Василија I. Тако је између ње и оних принцеза које су се раније удале за бугарског, односно за германског цара, постојала разлика која је у византијским очима значила веома много. Кијевски кнез Владимир био је дакле први који је био удостојен да се ожени правом принцезом рођеном у порфиру. Уп. Историја Византије, 282 и 289 сл.

КИЈЕВСКИ КНЕЗ ВЛАДИМИР И ВИЗАНТИЈА

Прве везе Русије и Византије почињу средином IX века, [31]
у време цара Михаила III и великог патријарха Фотија. Тада је почело у Русију да продире и хришћанство, а заједно са грчко-православним хришћанством продирале су у руски живот постепено и основе византијске културе. Временом су успостављени и трговачки односи са Цариградом. Ови односи постали су трајни од када је кнез Олег, сместивши се у Кијеву, освојио пут „од Варјага у Грке“. Уговори које су закључили руски кнезови и византијска влада (907. и 911. за време Олега, 944. за време Игора, 971. за време Свјатослава) обезбеђивали су правилан развој руско-византијске трговине. Руски трговци све чешће су одлазили у Цариград, руски војници служили су у војсци византијског цара, а 957. г. кнегиња Олга примивши хришћанство и сама је посетила византијску престоницу; цар Константин VII Порфирогенит описао је свечани пријем који је приређен руској кнегињи на Великом цариградском двору.

Али, напоредо с тим, често је долазило и до сукоба између Русије и Византије. Мирни трговински односи смењивали су се ратовима и нападима Руса на византијске области. Руска војска је трипут опседала Цариград (860, 907. и 941). Византија је била принуђена да ратује и са Олегом и са Игором и са Свјатославом. Уосталом, ратни сукоби завршавали су се новим утврђивањем трговинских односа и новим уговорима.

Почетак веза Русије и Византије подудара се временски са знатним јачањем Византијске царевине. Пошто је отклонила опасност арабљанске најезде и савладала тешку верску и културну кризу из доба иконоборства, Византија је ступила у период брзог културног и политичког успона.

Моћ Византијске царевине нарочито расте почев од друге половине X в. Низом сјајних победа над Арабљанима,
[32] на суву и мору, Нићифор Фока (963—969) далеко је проширио границе царевине, вративши Византији давно изгубљене области и утврдивши своју превласт у источном делу Средоземља. Јован Цимискије (969—976) још више је подигао и учврстио моћ царевине на истоку, а с друге стране задао је смртоносни ударац Бугарском Царству; после упорне борбе победио је и приморао на мир руског кнеза Свјатослава, који је завладао Бугарском и више година био њен господар.

Василију II (976—1025), савременику кнеза Владимира, било је суђено да оконча дело својих претходника освајањем целог Балканског полуострва, стварањем царевине која се распростирала од Закавказја до Јадранског мора и од Еуфрата до Дунава. Међутим, владавина Василија II, који је довео Византију до врхунца славе и моћи, започела је тешким нередима и дугим међусобним ратовима. Моћни представници византијског племства дигли су се против младог цара, представника легитимне македонске династије. Малоазијско земљопоседничко племство, које је упркос јаком отпору централне власти успело да прикупи у својим рукама огромна богатства, почело је да осваја и политичку власт у царевини. Малоазијски великаши били су и Нићифор Фока и Јован Цимискије, који су узурпирали царску власт и завладали царевином као заштитници младих легитимних царева Василија II и Константина VIII. Изгледало је да македонску династију очекује судбина старих Меровинга, потиснутих моћним мајордомима, или багдадских калифа, осуђених да играју декоративну улогу под туторством моћних султана. Ову судбину она је избегла благодарећи гвозденој енергији и вољи за влашћу цара Василија II и помоћи руског кнеза Владимира.

Млади цар Василије — у време кад је умро Јован Цимискије он је имао 18 година — морао је да отпочне велику борбу против малоазијског племства. Као претендент на упражњено место цара-регента, уместо Јована Цимискија, јавио се његов рођак и саборац Варда Склир. Нешто касније дигао се још опаснији претендент у личности Варде Фоке, синовца цара Нићифора, представника моћног кападокијског рода Фока. У почетку Варда Фока је помагао цара у борби против свог давнашњег супарника Варде Склира, али се затим споразумео са својим имењаком и стао на чело побуне, прогласивши себе за цара. У исто време у Македонији је пламтео устанак, из кога је, на место старог Бугар-

ског Царства, израсло ново Самуилово Царство. Приликом првог сукоба са Самуилом, Василије II претрпео је тежак
пораз. Византијски грађански ратови помогли су Самуилу [33]
да завлада већим делом Балканског полуострва, а царев пораз на Балкану допринео је успесима претендената на истоку. Варда Фока, који је имао уз себе цело малоазијско племство, постепено је завладао малоазијском територијом царевине и почетком 988. године допро до самог Цариграда. Један део његове војске концентрисан је око Хрисопоља (Скутари), други око Абидоса. Положај легитимног цара био је очајан. Угрожен од узурпаторове војске, окружен издајом, он се налазио на рубу пропасти не налазећи у својој земљи нигде и ни у коме довољан ослонац. Василија II спасло је то што се он, осетивши опасност која се спрема, благовремено обратио за помоћ кијевском кнезу Владимиру и што се Владимир одазвао његовом позиву. У најкритичнијем тренутку, у лето 988. године, стигао је у Византију одред од шест хиљада варјашких ратника које је послао кнез Владимир. И ова чувена варјашка дружина, не многобројна али војнички изванредно способна, спасла је ситуацију. Под вођством цара Василија II она је сатрла узурпаторову војску код Хрисопоља, а затим, 13. априла 989. године, однела одлучујућу победу у боју код Абидоса, у којем је нашао смрт и Варда Фока, умревши, како изгледа, за време битке од срчане капи.

Тако је варјашка дружина кијевског кнеза спасла Василија II, једног од највећих царева византијске историје. Захваљујући руским Варјазима окончани су немири у Византији који су трајали скоро тринаест година, па је Василије II, пошто је завршио са својим унутрашњим противницима, ступио у борбу са спољним непријатељима и током следећих деценија подигао Византију до такве моћи за какву она није знала од Јустинијановог доба. Може се слободно рећи да је интервенција руских Варјага знатно утицала на даљи ток византијске историје, јер је без подршке варјашке дружине пропаст Василија II била неминовна, а велике победе Византије почетком XI века и освајање Балканског полуострва били су неоспорно у великој мери лично дело и успех Василија „Бугароубице“.

Пошто је испунила своју мисију, победоносна руска дружина остала је у Византији, и касније, попуњавана новим варјашким снагама, играла је у Византијској царевини значајну улогу. Варјашко-руска дружина постала је нека врста личне гарде византијских царева, чувала је царски двор

у Цариграду, а често је у служби Византије предузимала и далеке ратне походе. Тако је крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XI в. учествовала у походима чувеног војсковође Георгија Манијакиса и под његовим заповедништвом борила се у далекој Сицилији. Византијска војска представља, нарочито почев од средине XI века, шарену
[34] мешавину различитих народности, скупљајући под своје заставе најамнике са свих страна света. Упоредо с Печенезима и Бугарима, Немцима и Французима, Сараценима и кавкаским племенима, у византијским повељама тог доба стално се помињу, и то обично на првом месту, Руси и Варјази, или Русо-Варјази.

Од краја XI века прилив руских Варјага у Византију замењен је енглеским Норманима, па од XII в. варјашко-енглеска дружина игра у византијској војсци ону посебну улогу коју је у XI веку имала у њој варјашко-руска дружина. Тако се завршава занимљив процес који је почео 988. г., када је кнез Владимир послао Византији спасоносан одред од шест хиљада варјашких ратника.

За изванредну помоћ коју је пружио Византији, кнезу Владимиру била је обећана и посебна награда. Цар Василије II обећао је да ће му дати за жену своју сестру, принцезу Ану, под условом да Владимир са својим народом прими хришћанство. Треба познавати схватања и обичаје Византинаца тога доба да би се схватило каква је изванредна и управо још невиђена почаст била указана владару младе руске кнежевине пристанком на његов брак са византијском принцезом.

Цар Константин VII Порфирогенит (913—959) у свом трактату о управљању државом, који је писан као поука сину Роману II, оцу Василија II и принцезе Ане, посебно је оставио аманет својим потомцима да не ступају у брак са представницима варварских народа, а то су за Византинце, наследнике старих Грка и Римљана, били сви народи осим ромејског, то јест византијског: реч „народи“ значила је у византијском схватању — варварски народи. Своју поруку Константин VII поткрепљује позивањем на ауторитет светог равноапостолног цара Константина I Великог, највиши ауторитет у очима Византинаца, који је тобоже дао исписати на олтару цркве Св. Софије да се царевима Ромеја забрањује ступање у родбинске везе са туђинцима, а посебно са некрштеним народима. Константин Порфирогенит говори са презиром и негодовањем о Константину V Копрониму (741—745), који је свог сина Лава IV оженио хазарском принцезом

иородио се са варварским народом, и то чак нехришћанским; али, зато је он и био безбожни иконоборац.

Међутим, постојао је и временски ближи пример ступања византијског царског дома у сродничке везе са туђинским династијама: Роман I. Лакапин (920—944), таст самог Константина VII, који је четврт века неограничено владао Царством уместо свог зета, ородио се са Бугарима. Године 927. удао је своју унуку Марију, кћер свог старијег сина и савладара Хирстофора, за бугарског цара Петра. Иако је Петар, син великог Симеона и унук Бориса, за чије се време [35]
Бугарска покрстила, био православан хришћанин и мада му је сама Византија указала високу част и признала његово царско звање, чак и за тај брак Константин VII сматра да није одговарао достојанству византијског царског дома и говори о њему са нескривеним огорчењем. Цар Роман Лакапин далеко је надмашио свога зета државничким способностима, те је за време његовог живота Константин VII, представник легитимне македонске династије, морао да се задовољи декоративном улогом млађег цара-савладара. Али, у једном погледу цар-књижевник је осећао своје потпуно превасходство: Роман Лакапин је био човек незнатног порекла и осредњег образовања. И баш тиме објашњава Константин VII то што је, занемаривши традицију, Роман Лакапин удао своју унуку за бугарског цара. Предвиђајући да његово расправљање о томе да представници византијске царске династије не смеју да ступају у брак са туђинцима може подсетити на брак Петра Бугарског са Маријом Лакапиновом, Константин примећује: „ако ме ко пита како се онда цар господар Роман ородио са Бугарима и своју рођену унуку удао за Петра Бугарског, на то треба одговорити да је цар господар Роман био прост и необразован човек и није припадао онима који су од детињства васпитавани у царским традицијама и од рођења живе по римским обичајима, није био од царског и племенитог рода и због тога је често поступао сувише самопоуздано и самовољно“. Усталом, додаје Константин, „она која је удата (за Петра Бугарског) није била кћи пуноправног и законитог цара“. Према томе, бугарско-византијски брак из 927. године био је грешка коју је Роман Лакапин учинио због простаклука и непоштовања римских обичаја. А пре свега, овај брак се не може сматрати као преседан за представнике законите македонске династије, рођене у царском пурпуру, јер унука узурпатора Романа Лакапина, кћи његовог савладара, није права, у пурпуру рођена принцеза.

Са сасвим истим схватањима сукобио се изасланик немачког цара Отона I, Лиутпранд из Кремоне, који је посетио Цариград шездесетих година X века, за време цара Нићифора Фоке. Чак је и Константин Порфирогенит признао да немачка царска династија заслужује веће поштовање него династије других народа. Међутим, жеља Отона I да заручи свога сина Отона II са кћерком покојног цара Романа II, сестром тада малолетних Василија II и Константина VIII, наишла је у Византији на одлучно одбијање. Од византијских достојанственика које је Нићифор Фока овластио
[36] да преговарају са послаником немачког цара, Лиутпранд је, на своје запрепашћење, чуо овакве речи: „нечувена је то ствар да се у пурпуру рођена кћи рођеног у пурпуру цара меша са (варварским) народима". Лиутпранд је протестовао и није пропустио да подсети на Петра Бугарског. „Зашто, питао је, ви претпостављате моме господару Словене? Па ви сами добро знате да је кћи цара Христофора постала жена бугарског краља Петра". На то су представници Нићифора Фоке одговорили тачно као Константин Порфирогенит: „Да, али Христофор није био рођен у пурпуру".

Лиутпранд Кремонски вратио се своме господару празних руку. Затегнути односи који су постојали између Отона I и Византије само су се још погоршали након бесплодних преговора, у којима су и сам цар Нићифор Фока и његови саветници испољили крајњу охолост и непопустљивост. Јован Цимискије, мудрији и опрезнији државник, пожурио је да отклони непотребан сукоб. Он је задовољио жељу немачког цара, али је карактеристично да је није задовољио у свему. Принцеза Теофана, којом се 14. априла 972. оженио у Риму Отон II, није била легитимна, у пурпуру рођена принцеза коју је желео да добије за свога сина Отон I. Она је била, како је то сада у науци неоспорно доказано, нећака самог Јована Цимискија. Принцезу из легитимне византијске династије немачки цар није дочекао.

И ето, част коју је немачки цар узалуд тражио, указана је господару младе руске кнежевине. Очекујући спасоносну помоћ из Кијева византијски цареви, Василије II и његов слаби савладар Константин VIII, обећали су кнезу Владимиру своју сестру, у пурпуру рођену принцезу Ану. Врло је вероватно да је то била она иста принцеза коју је двадесетак година пре тога, док је још била дете, Отон I желео да испроси за свога сина.[1]

[1] Истина, у опису пријема кнегиње Олге — De caerim. 597 — помињу се деца царева Константина VII и Романа II, и према томе

Разуме се да се византијска принцеза није могла удати за кијевског кнеза пре него што овај прими хришћанство.
Уосталом, овај услов, на коме је Византија инсистирала, [37]
свакако се подударао и са Владимировим жељама. Русија је већ била достигла онај степен политичког и културног развоја на којем је примање хришћанства постајало неопходно. Поред верских разлога, примање хришћанства у средњем веку обележавало је улазак државе у ред европских народа и њено прикључивање европској култури. Све европске државе, неке пре а неке после Русије, прошле су кроз исту историјску фазу. У одређеном тренутку историјског развоја, достижући извесну политичку и културну зрелост, сваки европски народ прихватао је хришћанство, стављајући се при том под духовно вођство једног од два велика верска и културна центра средњовековног хришћанског света: латинског Рима или грчког Цариграда. И за Русију је дошао тај историјски тренутак када се пагански период њеног живота ближио крају и када је примање хришћанства постало не само верска него и политичка и културна неминовност. Кнез Владимир, кога је историјска традиција подарила називом Свети и Велики, извршио је ово значајно историјско дело, примивши хришћанство и покрстивши свој народ. Догађаји о којима је била реч као да су дали последњи подстрек и убрзали последњи корак. Они су учврстили и везе Русије са Византијом. Но, и поред тих догађаја и ма колико да су били интензивни, и за време Владимира, односи кијевске Русије са Западом, улазак Русије у орбиту византијског утицаја био је већ предодређен читавим претходним историјским развојем, у многоме и самим географским положајем. Веза са Византијом обележена је и тиме што је приликом крштења кнез Владимир примио име византијског цара Василија, као што је у своје време његова баба, Олга, примила име царице Јелене, супруге Константина Порфирогенита, а бугарски кнез Борис име свога са-

је Роман II већ 957. г. имао бар једно дете, које не може бити ни Василије II који се родио 958, ни, утолико пре, Константин VIII или Ана. Претпоставимо да је то била кћи, али пошто се она више нигде не спомиње, биће да је рано умрла. У сваком случају Ана је једина кћи Романа II која је оставила траг у историји, и већ од доба Лиутпранда увек се говори само о једној сестри царева Василија II и Константина VIII. Ана је рођена 13. марта 963. г. (Skylitzes-Cedren. II, 345); према томе, имала је 26 година када је постала Владимирова жена а само 5 година када је Лиутпранд Кремонски долазио у Цариград да преговара о веридби Отона II са византијском принцезом. Претпоставци да је и тада реч била управо о Ани не противречи њен узраст, јер тако ране заруке нису биле необичне у то време.

временика на византијском престолу, цара Михаила. Василије II сматран је кумом Владимировим приликом његовог крштења, као што се кумом бугарског кнеза Бориса сматрао цар Михаило III. То што је Владимир примио хришћанство из Византије одразило се и у предању, које је сачувало лепу легенду о томе како су се Владимирови посланици, испитујући веру околних народа, изјаснили за грчко православље, одушевљени сјајем и неупоредивом лепотом богослужења у цариградској Св. Софији.[2]

[38] Указавши византијском цару спасоносну помоћ и примивши по договору крштење, Владимир је очекивао из Византије обећану царску принцезу. Али, оно што је византијска влада обећала руском кнезу под притиском претешких околности, изгледало је тако необично и толико је било у супротности са обичајима и поносом Византинаца да су они, када је опасност прошла, покушали да изиграју дату обавезу. Тада је Владимир употребио силу. Продро је у византијске области на северној обали Црног мора и после јаке опсаде освојио, у лето 989. г., Херсон. То је имало жељено дејство на Византију. Принцеза Ана дошла је у пратњи грчког свештенства у Русију и постала жена кијевског кнеза. Тако је кнез Владимир Свети дошао до још невиђене части да ступи у брак са легитимном, у пурпуру рођеном византијском принцезом.

У вези са годином покрштавања Русије у историјској науци постоје различита мишљења. У размаку од 987. до 990. г. свака од ове четири године има многобројне присталице из редова најауторитативнијих историчара. Међутим, из тока догађаја које смо изложили види се да је Владимир примио хришћанство свакако пре похода на Херсон, а опсада Херсона (како је то непобитно утврдио В. Г. Васиљевски) почела је после 13, априла 989. Доиста, природно је претпоставити да је, приморавајући Византинце опсадом Херсона на испуњавање примљених обавеза, Владимир са своје стране већ био испунио обећање које је њима дао, тј. примио крштење и покрстио свој народ. Да је остао незнабожац, тешко би могао да тражи предају византијске принцезе. Па и Јаков Мних у „Похвали кнезу Владимиру“, свакако не без разлога, тврди да се Владимир покрстио пре похода на Херсон и каже изричито да је он „треће године (после покрштавања) заузео град Корсун (Херсон)“. Другим речима, Владимир се вероватно покрстио непосредно после споразума са посланицима византијског цара.

Из наведених речи Јакова Мниха многи научници закључују да је крштење обављено 987. године. Међутим из [39] тачних хронолошких података арабљанског летописца Јахје Антиохијског проистиче да су византијски посланици тешко могли да стигну у Кијев пре почетка 988. г., јер је устанак Варде Фоке, који је приморао цара Василија II да се обрати руском кнезу за помоћ, почео у далекој Кападокији, тек средином септембра 987. С друге стране, не изгледа да су византијски посланици дошли у Кијев касније од јануара—фебруара 988, јер руска дружина коју је Владимир послао, очигледно се већ у лето 988. борила у Малој Азији. Међутим, треба узети у обзир да је Јаков Мних рачунао почетак године, по својој прилици, од првог марта и према томе претпоставка да се Владимир покрстио почетком 988. сасвим одговара податку Јакова Мниха (а исто тако и подацима „Чтенија о житију Бориса и Глеба“, који наводе 6495, тј. 987. год.), јер се прва два месеца наше јануарске 988. односе на крај мартовске 987. године.

Према томе, на основу свих наведених разлога, можемо сматрати да је кнез Владимир примио хришћанство почетком 988. године.[3]

[2] Разуме се међутим да се чињеница да је Русија примила хришћанство из Византије не доказује овом легендом, како мисле неки западни научници недовољно упознати са руском историјом, већ горе изнетим историјским подацима, поткрепљеним и грчким и арабљанским изворима, као и низом других чињеница на којима се не можемо заустављати у овом раду. Покушаји да се докаже да су Владимир и Олга примили хришћанство по латинском обреду и да су били у црквеном погледу потчињени Риму немају никаквог основа. Покушаји такве врсте чињени су још сасвим недавно: уп. *N. de Baumgarten*, Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orientalia Christiana XXVII (1932), чија се књига не може сматрати као научно објективна, и *M. Jugie*, Les origines de l'Église russe, Échos d'Orient 1937, p. 257—270, чији се рад заснива углавном на књизи Баумгартена и не показује довољно познавање проблема старе руске историје. Знатно поузданије и објективније закључке у вези са овим питањем наћи ће читалац у књизи немачког историчара *G. Laehr*, Die Anfänge des russischen Reiches (1930), 113.

[3] На основу испитивања А. А. Шахматова о „Корсунској легенди,“ податак руског летописа о крштењу кнеза Владимира после зузећа Херсона може се сматрати као каснија легенда. А. А. Шахматов сасвим оправдано не одваја Владимирово крштење од крштења становника Кијева. Заиста, нема никаквог разлога да се Владимирово лично крштење одваја од крштења Руса за неколико година и да се сматра да је оно првобитно имало некакав незванични карактер и да је чак представљало само оглашавање, како то нагађа *Е. Ф. Шмурло* у својој иначе вредној студији: „Когда и где крестился Владимир Святой?“ Праг 1928.

*

Није задатак овог чланка да расправља о црквеном значају крштења Русије. Али, примање хришћанства значило је за Русију почетак нове ере и у културном и у политичком смислу. Она је престала да буде „варварско скитско племе“ каквим су је раније сматрали у културној Византији. Постала је, у очима те исте Византије, „најхришћанскији народ“. Још средином X века византијска дипломатија одређивала је Русији најнижи „ранг“ међу независним народима, стављајући је на исти степен са Мађарима и Печенезима. Међутим, већ за првог хришћанског владара Русије византијски цар даје своју у пурпуру рођену сестру, указујући му почаст које дотле ниједан страни владар није изгледао
[40] Византинцима достојан. Нека је ова почаст била указана нерадо, под притиском околности, несумњиво је да ништа не би принудило Византију да је укаже руском кнезу пре крштења, када су Руси, упоредо са Печенезима, сматрани као дивљи скитски народ. У оној сложеној хијерархији држава коју је представљао средњовековни свет, Русија је после покрштавања заузела сасвим ново, високо место. Тековине византијске културе много шире и дубље продиру у живот хришћанске Русије. Трајне основе европске културе, она античка — римска и хеленска — начела чији је чувар била Византија, откривају се Русији заједно са примањем хришћанства. Истовремено са хришћанством Русија преузима од Византије основе богословске и философске мисли, прве елементе културе, књижевности и уметности, основне правне норме и политичке идеале. Ту је почетак оног процеса који је, уздигавши је, припремио Русију за примање великог византијског наслеђа и, после пада старе царевине, поставио Московско Царство на чело источно-православног света.

Наслов оригинала: Владимир Святой и Византия, Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси, 988—1938, Београд 1938, 31—40.

Превела *Јованка Лазаревић*

СРПСКО ПОСЛАНСТВО ЦАРУ ВАСИЛИЈУ II

У једној од повеља лавре Св. Атанасија на Атосу, дати- [15]
раној септембра 993. г.,[1] помиње се занимљива чињеница, непозната из других извора: почетком 90-их година X в. византијског цара посетили су српски посланици.[2] Тај помен је случајан, учињен узгред и садржи свега неколико речи. Не саопштава се ништа ни о саставу посланства, ни о томе ко га је послао и из које тачно српске области, ни какав је био његов циљ. То можемо само наслућивати. У ствари, дознајемо само то да су на путу за Византију, на острву Гимнопелагисиону, посланике ухватили Арабљани и тек после ослобођења из заробљеништва, они су отпремљени цару. Ипак, сама чињеница да је послато српско посланство у Византију за време борбе са Самуилом, време толико значајно и за Византију и за јужнословенске земље, толико је интересантна да заслужује посебну пажњу. Наше знање о историји српских земаља крајем X века јако је оскудно,[3]
и драгоцена је свака нова чињеница која је макар колико- [16]
толико осветљава.

Повеља, која садржи тај исто толико важан колико и непотпун податак је, купо-продајни акт за острво Гимнопелагисион (τὸ Γυμνοπελαγήσιον, τὰ Γυμνοπελαγήσια), које је св. Атанасије купио од калуђера Козме и Луке. Садржај повеље није сасвим уобичајен за такав акт, јер су неуобичајене биле

[1] *G. Rouillard et P. Collomp,* Actes de Lavra I, Paris 1937, No 12 (даље Lavra).

[2] То је споменуо, сасвим укратко, у својој веома садржајној студији *F. Dölger,* Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, Byz. Zeitschr. 39 (1939), 47.

[3] Јиречек каже не без разлога да је историја Србије у другој половини X века обавијена тамом: *К. Јиречек,* Историја Срба I (1952) 116.

и околности које су подстакле Козму и Луку да продају чувеном оснивачу светогорске Лавре своје острвце и манастир који се на њему налазио. Калуђер и презвитер Козма и калуђер Лука били су, како сами саопштавају на почетку повеље, ученици Саве, некадашњег игумана манастира на Гимнопелагисиону. После Савине смрти наследио га је као игуман презвитер Козма, и ето, за време његове управе острво је доживело напад Сарацена. Сарацени су остали на острву 12 дана и запленили „много лађа и много заробљеника“. Међу заробљеницима били су и српски посланици, који су пошли цару: καὶ ἀποκρισιαρίους πρὸς τὸν βασιλεά ἀνερχομένους σέρβους κρατηθῆναι.[4]

Заједно са српским посланицима био је, очигледно, заробљен и презвитер Козма. Да није био у њиховом друштву, Козма би свакако дуго чамио у заробљеништву неверника. Али како су допали заробљеништва и посланици који су њему пошли, цар је послао Арабљанима свога представника Спаспалу, који је у нашој повељи назван доста неодређено ὁ τοποτηρητὴς Σπασπαλᾶς, па је овај и ослободио заробљеништва Козму, несумњиво истовремено са српским посланицима, и отпремио их је заједно у царски логор,[5] то јест у штаб Василија II, који је у то време ратовао са Самуилом. Овде су Козму задржали још 4 месеца и тек тада се он вратио на своје острво.

Вративши се на своје острвце, Козма је наишао на потпуну пустош. Није затекао ни калуђере ни манастирску имо-
[17] вину. Уосталом, како саопштава презвитер Козма, калуђери су се разбежали још пре сараценског упада, после смрти старца Саве, а неки су напустили острво и за време његовог живота, па су гусари и раније пљачкали манастирску имовину и отимали манастирску стоку. Једини калуђер којег је затекао Козма на Гимнопелагисиону био је Лука, који је, као и он, „седео на рушевинама“. Ни један ни други нису хтели да остану на опустошеном острву, али исто тако нису желели да манастирчић остане без надзора и да се „место које је посвећено Богу за боравак калуђера, претвори у световну јазбину“. Козма и Лука су отишли на Свету Гору Атанасију и упорно га молили да преузме острво и обнови запуштени манастир. Било је тешко наговорити Атанасија и морали су га дуго молити. Потребна је била чак и интервенција утицајних световних особа. О томе му је више пута

[4] Lavra No 12, 15—16.

[5] Lavra No 12, 16—19.

писао протоспатарије Михаило, стари пријатељ и Атанасијев и покојног игумана Саве, који је и раније помагао гимнопелагисијском манастиру.[6] На крају крајева Атанасије је услишио све те молбе и купио острво заједно са манастиром за 70 номизми. Није чудно што је он на тај споразум нерадо пристао. Није могло бити нарочито привлачно имати острво које је било на удару гусарског пљачкања, а у исто време и сасвим опустошено. Осим тога, апелујући на Атанасијеву помоћ и покровитељство и позивајући се на побожне и узвишене побуде, Козма и Лука нису желели да своје острво и манастирчић само уступе Лаври, већ да га продају за извесну суму новца. Поврх свега, појавиле су се извесне тешкоће и због тога што они нису имали никаква документа о власништву на то острво, јер су, како су објаснили, оба
документа (οἱ δύο λίβελλοι) која су потврђивала права њиховог [18]
манастира нестала за време сараценске најезде.

Потврду о тим изгубљеним документима даје акт старешине финансијске управе, патриција и логотета γενικοῦ Лава, који је објављен у актима Лавре под № 11. Тај акт, тесно повезан са нашим актом № 12, доста је занимљив, тако да вреди успут и о њему казати неколико речи, утолико пре што су издавачи Лавриних аката погрешили приликом његовог датирања и одређивања његовог односа према повељи која нас интересује. Из тога акта види се да се продаја земље, коју је обављала државна благајна, прецизно регистровала у списковима централне финансијске управе. На основу тих белешки Лав је и могао издати потврду о томе да је: 1. године 6481, I индикта (тј. 972/73), ректор и логотет γενικοῦ Василије[7] издао документ (λίβελλος) о поседовању острва Гимнопелагисион калуђеру Сергију, који је купио од државне благајне острво за 40 номизми и обавезао се да за њега плаћа по 2 номизме пореза; 2. да је године 6497,[8] II индикта (тј. 988/89· год.) сам патрицније и логотет γενικοῦ Лав

[6] Михаило је назван πρωτοσπαθάριος καὶ ἐξαρτιστής. Треба обратити пажњу на функцију егзартиста, која се, колико ми је познато, не среће ни у једном другом извору. Међутим, тај положај је вероватно био значајан, јер је Михаило имао прилично високу титулу протоспатарија. На основу етимологије речи може се закључити да је егзартист био чиновник који се бавио снабдевањем бродова.

[7] У оба документа употребљава се облик ὁ γενικὸς λογοθέτης (тако и у Лавовом потпису, No 11, 38: Λέων πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης) или чак једноставно: ὁ γενικός.

[8] У тексту 6496, што не одговара II индикту. Преписивач је очигледано погрешио, што се графички лако објашњава: ‚ςυϞς' уместо правилног ‚ςυϞζ'.

добио од калуђера Саве, који се налазио на острву Гимнопелагисион, накнадно 36 номизми.[9]

Акт логотета Лава, који обнавља оба изгубљена документа гимнопелагисијског манастира, датиран је маја VII индикта, без ознаке године. На нашем акту о продаји острва св. Атанасију наведен је међутим септембар VII индикта
[19] 6502. г. Према томе, акт о продаји састављен је септембра 993, а потврда логотета Лава маја 994. г. Ствар је сасвим јасна и издавачи Лавриних аката, како је приметио већ Делгер,[10] неосновано су је компликовали непотребно дугим и сложеним хронолошким израчунавањима[11] сматрајући без разлога да је акт логотета Лава морао претходити акту о Козминој и Лукиној продаји острва. Стварајући из тога свој погрешан закључак, издавачи су чак одлучили да у текст акта № 12 (који би требало сматрати као № 11) унесу извесне исправке и тако су створили још већу забуну. Међутим, ако текст узмемо онаквим какав јесте и пажљиво га прочитамо, из њега не само да никако не произлази да су Козма и Лука приликом продаје свога острва већ имали потврду о изгубљеним документима, него напротив, сасвим је јасно да је нису имали.[12] Због тога Козма и Лука и овлашћују Атанасија да логотету напомене и објасни да су документа уништена, дају му ἐξουσίαν ὑπομνῆσϑαι μετὰ πληροφορίας τὸν γενικόν (ред 48). Издавачи су непотребно, полазећи од своје погрешне претпоставке о редоследу оба документа, ово читање, које подударно пружају обе расположиве копије, заменили читањем τοῦ γενικοῦ.[13] Још више су погрешили издавачи мењајући текст на оном месту где Козма и Лука кажу да је егзартист Михаило много помогао њиховом игуману, тј. покојном Сави, да од логотета Лава добије „документ који потврђује први документ: λίβελλον ἐπικυρωτικὸν τοῦ προτέρου λιβέλλου.[14] Издавачи предлажу да се чита: τῶν προτέρων λιβέλλων, сматрајући да је реч о акту логотета Лава (који су они објавили под № 11), који потврђује оба акта, уништена за време сарацен- [20]
ске најезде.[15] Међутим, јасно је да се овде говори о документу који је логотет Лав издао игуману Сави 988/89. године, тј. баш о „документу који потврђује први документ"[16] (онај који је логотет Василије издао игуману Сергију 972/73). Егзартист Михаило је могао помоћи игуману Сави да добије једино тај документ, а никако не акт који потврђује губитак оба документа гимнопелагисијског манастира јер су, како знамо, та документа нестала тек после Савине смрти, за време сарацецске најезде.

[9] Није јасан разлог тог накнадног плаћања за имање које је раније добијено и већ давно било у поседу манастира. Да нису 36 номизми, које је уплатио игуман Сава биле једноставно порез који се обавезао да уплаћује његов претходник, игуман Сергије — по 2 номизме годишње? Истина, у том случају од I индикта 6481. године до II индикта 6497. године, требало би уплатити 34 а не 36 номизми.

[10] *F. Dölger*, op. cit., 33 sq.

[11] Lavra, p. 31.

[12] Према томе је погрешна и напомена издавача на крају регеста уз No 12: „en rappelant que les titres de propriétés délivrés aux moines ont été détruits et *confirmés*." Документи су потврђени тек осам месеци после састављања акта о продаји.

[13] No 12, 48. Уп. апарат уз ред 48. *Dölger*, op. cit., 42.

[14] Тако се чита у препису који је Корнелије извршио за G. Millet'a (R^3), док су у препису Спиридона (R^2) те речи изостављене. Уп. апарат уз ред 40.

Очигледно, није било једноставно издејствовати потребан документ у византијској финансијској управи. Игуману Сави било је потребно посредовање протоспатарија Михаила да би добио повељу која је потврдила његова права на острво Гимнопелагисион, иако је повеља истовремено потврдила да је он уплатио 36 номизми. Још теже било је свакако издејствовати повељу која је потврђивала губитак ранијих манастирских докумената. Скромни калуђери Козма и Лука нису успели да је добију, већ је она била издата тек пошто је гимнопелагисијски манастир прешао у посед Атанасија, који је био поштован у целом византијском свету и имао највише везе, па и то тек осам месеци после куповине острва.

Према томе, острво Гимнопелагисион, на коме су Сарацени заробили српске посланике који су ишли византијском цару, државна благајна продала је 972/73. г. калуђеру Сергију за 40 номизми. Сергије је тамо основао манастир који је од тада и био власник острва Гимнопелагисиона. Права власништва на ово острво била су 988/89. г. потврђена Сергијевом наследнику игуману Сави, који је том приликом уплатио накнадно 36 номизми. Најзад, после разорног сарацепског напада, Савин наследник, презвитер Козма, и калу- [21]
ђер Лука продали су 993. г. острво св. Атанасију, заједно са запуштеним манастиром, за 70 номизми, тј. за приближно исту суму коју су државној благајни уплатили Сергије и Сава. Јасно је да је то било сасвим мало острво, које се вероватно налазило недалеко од Атоса. Било би узалудно тражити га у историјским и географским атласима. Оно се, исто тако, више не помиње у до сада објављеним повељама Лавре, тако да се сва наша обавештења о њему своде на

[15] Уп. примедбе издавача, Lavra, p. 35.

[16] Управо тако — λίβελλος ἐπικυρωτικός — назван је тај документ и даље. Уп. № 12, 45—47.

оно мало што дознајемо из анализираних Лавриних аката № 11 и 12. Али у помоћ нам долази Григорович-Барски, који на крају извештаја о свом другом путовању на Атос описује „в шырочайшую похвалу святой горы Аѳона, и островы, окрестъ его обстоящіи на Бѣломъ морѣ, си есть на Средиземномъ, елики зрятся оттуду съ велію лѣпотою и въ которыхъ имутъ монастиры Святогорскіи причастны метохы и прибыткы“.[17] У овом интересантном приказу Григорович-Барски, пошто је описао острво Лемнос и изложио његову прошлост, претежно легендарну, примећује: „Окрестъ же Лимна пустыи островцы малы суть сіи: Лѣмени, *Пелагиси,* Пѣперы, Прасониси Дроми, Саркино, Папу и прочіи, отъ ныхъ же не вси суть пусты, но на иныхъ обрѣтаются нѣкіи иноцы, пустинножително скитающіися, отъ Святыя Горы на безмолвнѣйшое уединеніе удаляющіися, но не мнози, по единому точію или по два живущи на островцѣ“.[18] Нема сумње да острвце Пелагиси, које помиње Григорович-Барски, јесте Гимнопелагисион наших аката Лавре. Као што се види, то острвце, слично осталим суседним и њему сличним острвима, налазило се за време путовања Григорович-Барског, тј. 1744. г., отприлике у истом стању као и у доба Василија II, било је слабо насељено, а тиме се можда и објашњава што се оно звало и Γυμνοπελαγήσιον. Овде су, дакле, на том малом острву покрај Лемноса, почетком
[22] ком 90-тих година X века Арабљани заробили српске посланике који су се упутили у Византију, цару Василију II.[19]

Разлози и циљ српског посланства у нашем Лаврином акту нису директно наведени, али их није тешко погодити. Сви догађаји тог времена на Балканском полуострву били су у знаку брзе експанзије Самуиловог македонског царства. У потрази за савезницима против овог моћног непријатеља, византијски цар Василије II трудио се да се повеже са евентуалним Самуиловим противницима у западном делу Балканског полуострва, у позадини Самуиловог Царства. Из каснијег сведочанства архиђакона Томе Сплитског познато је да су брзи Самуилови успеси учврстили везе Византије с Хрватском и да је Василије II чак послао Стјепану Држиславу краљевске инсигније и поверио му управу далматинских градова, именовавши га за свога наместника-епарха и подаривши му титулу патриција.[20] До сличног зближавања могло је природно доћи и са владаоцима српских земаља. Наш документат, који говори о српском посланству упућеном у Византију, пружа о томе први пут једно конкретно обавештење.

Поставља се питање ко је послао ове посланике и из које српске области. Као што се јасно види из списа Константина Порфирогенита, Византинци су у X веку називали Србима не само становнике Рашке него и становнике приморских српских области.[21] Пошто се у време борбе са Самуилом међу тим областима највише истицала Дукља, то је [23]
највероватније да су посланици цару Василију II били упућени и баш из Дукље, која се од XI в. обично назива Зетом.

У то време Дукљом је управљао млади кнез Јован Владимир. Упадљиво је са каквом симпатијом и срдачношћу говори о Владимиру византијски летописац Јован Скилица. По Скиличиним речима то је био „човек праведан, миролубив, пун врлина“.[22] Свакако да је таква слика Владимирове личности условљена не само и не толико његовим личним особинама[23] колико његовом пријатељском политиком према Византији. У сваком случају, наглашено благонаклони став византијског хроничара према кнезу Владимиру може бити боље објашњен и схваћен ако се прихвати да је Владимир био савезник Византије и да је управо он послао Василију II оне српске посланике о којима прича наша Лаврина повеља. Заиста, иза похвала које Скилица износи о врлинама и мирољубивости кнеза Владимира јасно се осећа политички мотив: у Дирахију (Драчу), каже Скилица, све је било мирно док је суседним српским областима управљао Владимир.[24]

[17] *В. Григорович-Барский,* Второе посещение св. Афонской Горы, С. Петербург 1887, стр. 408.

[18] *В. Григорович-Барский,* н. д., стр. 410.

[19] Према *П. Успенском,* Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 г., I, 1, Киев 1877, стр. 185, Лавра је одавно имала имања на острву Лемносу. Према подацима које је прикупио, „до пада грчког царства њој је тамо припадало седам манастирских салаша“. У његово време Лаври је на Лемносу припадало „три салаша са пашњацима“. Овај последњи податак даје и Κοσμᾶς Βλάχος, Ἡ χερσόνησος τοῦ ἁγίου ὄρους Ἄθω (1903) 183. Ни Успенски ни Влахос ништа не саопштавају о ма каквим салашима или метосима Лавре на суседним острвима. Могуће је међутим да су у број од седам салаша, који су некад припадали Лаври на острву Лемносу, према саопштењу П. Успенског, чија веродостојност истина остаје под питањем, улазила и имања на околним острвима.

[20] *F. Šišić,* Povijest Hrvata, Zagreb 1925, 468 sq.

[21] De adm. imp., p. 160 sq. Уп. *Јиречек,* н. д., 87.

[22] Skylitzes-Cedrenus II, 463, 5—6.

[23] О њима се веома похвално изражава и један локални извор, познати Летопис попа Дукљанина, по коме је Владимир био vir sanctus. .. decoratus omni sapientia et sanctitate. Cf. *Ф. Шишић,* Летопис попа Дукљанина, Београд—Загреб 1928, 331.

[24] Skylitzes-Cedrenus II, 463, 3—6: ἕως μὲν γὰρ Τριβαλιᾶς (тако треба читати уместо Τρυμαλιᾶς) καὶ τῶν ἀγχοτάτων Σερβίας μερῶν ἦρχε Βλαδιμηρός... ἠρεμίαν εἶχε τὰ ἐν Δυρραχίῳ.

Из овог обавештења може се, чини се, закључити да је цар Василије II поверио дукљанском кнезу Владимиру управу Драчем исто онако како је поверио хрватском краљу Стјепану Држиславу управу далматинским градовима. Као што је познато, Драч је у то време био најважнија византијска лука на Јадранском приморју. И поред предузетих мера Самуило га је био заузео, али 1005. г., када је превага већ
[24] прешла на страну Византије, управитељ Драча, кога је поставио Самуило, његов зет Ашот, предао је град византијском цару.[25]

Савез са Византијом није помогао кнезу Владимиру. Самуило је, као што је познато, заузео његове земље а њега одвео у заробљеништво, али га је касније вратио на престо као свог вазала, оженивши га својом кћерком Теодором-Косаром, познатом из легенде о Владимиру и Косари.[26]

Научници се не слажу у томе кад је Самуило присајединио Дукљу и остале српске приморске области. Већина историчара сматра да је Самуило заузео српске области крајем 80-тих година X века, после своје победе над Василијем II код Софије, 986. године.[27] Други, нарочито Златарски и Рансимен, сматрају да је до присаједињења српских земаља дошло крајем 90-тих година.[28] Изгледа ми да подаци наше Лаврине повеље могу помоћи да се реши то спорно питање, потврђујући исправност последњег мишљења. Тешко да се може сумњати у то да су посланици били послани у Византију из српских области пре него што их је Самуило заузео. Пошто су, међутим, они кренули на пут тек почетком

[25] Уп. *В. Златарски*, История на Българската Държава I, 2 (1927), 727.

[26] Главни извор: Летопис попа Дукљанина изд. Шишића, стр. 331—41. О Владимиру у историји, народној поезији и уметности *Ст. Новаковић*, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Легенда о Владимиру и Косари, Београд 1893, стр. 182—284; *Д. Руварац*, О св. Јовану Владимиру, Земун 1892; *Г. Острогорски*, Синајска икона св. Јована Владимира, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935), 99 сл. (у овој књизи, стр. 159 сл.).

[27] *А. Гильфердинг*, История сербов и болгар, Сочинения I (1868) 213; *М. С. Дринов*, Южные славяне и Византия в X в., Съчинения I (1909) 512; *F. Šišić*, Povijest Hrvata, Zagreb 1925, 467; *Ст. Станојевић*, Историја српског народа, Београд 1926, 59; *В. Ћоровић*, Историја Југославије, Београд 1933, 64; *N. Stanev*, Histoire chronologique de la Bulgarie, Sofia 1938, 39.

[28] *В. Н. Златарски*, История на Българската Държава I, 2 (1927) 705 сл.; *St. Runciman*, A History of the Bulgarian Empire, London 1930, 232 sq; *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940, 218 (= Историја Византије, СД, књ. VI, стр. 293).

90-тих година, то се мора закључити да су српске земље пале [25]
под Самуилову власт тек 90-тих година X века.

Покушајмо да тачније одредимо време путовања српских посланика и њиховог сусрета са царем Василијем II. Делгер ставља ову епизоду у пролеће или лето 993. године.[29] С тим се не можемо сложити. Истина, повеља у којој презвитер Козма прича о српском посланству потиче из септембра 993. Али, као што смо видели, дошавши заједно са посланицима у логор цара Василија II, Козма је тамо остао четири месеца, пре него што је био у могућности да се врати на острво Пелагиси. После тога је, заједно са калуђером Луком, отишао на Свету Гору да умоли Атанасија да узме острво и манастир под покровитељство Лавре. По свему изгледа да су преговори и убеђивања трајали доста дуго; било је чак потребно посредништво трећих лица, па је протоспатарије Михаило писао Атанасију неколико пута пре него што је споразум постигнут. Према томе, треба рачунати с тим да су српски посланици дошли Василију II најдоцније 992. године. Затим, као што смо видели, они су стигли код цара тек после дугих перипетија, пошто су их на острву Пелагиси заробили Арабљани. Наравно, не знамо колико су времена српски посланици провели у арабљанском заробљеништву, али је у сваком случају прошло доста времена док је цар дознао да су заробљени, послао свог посланика да их ослободи и док овај није успео да их откупи и допреми у царски логор. Према томе, вероватно је да је до напада Арабљана на острво Пелагиси и заробљавања српских посланика дошло најкасније 991. године. С друге стране, тешко се то могло десити пре 990, пошто су Арабљани, као што смо видели, напали острво после смрти игумана Саве, а из акта № 11 произлази да је Сава био још жив 988/89. године, када је од логотета Лава добио потврду на поседовање острва. Поред тога, из причања презвитера Козме види се да се сараценски напад није догодио одмах после Савине смрти. Према томе, чак ако се прихвати да је Сава умро те исте 989. године, треба за-
кључити да је до сараценске најезде на Пелагиси и заробља- [26]
вања српских посланика дошло најраније 990, а можда и тек 991. године.

О нападу Арабљана на област Лемноса у то доба није нам ништа познато из других извора. Међутим, о тадашњим ратним операцијама Арабљана обавештени смо прилично

[29] *F. Dölger*, op. cit., 47.

добро захваљујући источним изворима.[30] Центар из којег су кретале офанзивне операције Арабљана био је у то време фатимидски калифат у Египту. Крајем 80-тих и почетком 90-тих година борба се водила за Алепски емират и није уопште прелазила границе Сирије.[31] Због тога треба сматрати да најезда Арабљана почетком 90-тих година X века на Лемноски архипелаг, о којој дознајемо из наше Лаврине повеље, није представљала ратну операцију регуларне арабљанске флоте, већ гусарски препад. Ипак је интересантно да су арабљански гусари могли предузимати тако удаљене нападе, залазећи дубоко у византијске воде, чак и у ово време када је власт Византије на мору знатно ојачала и проширила се. Из наше повеље се види да су мањи разбојнички препади на острво Гимнопелагисион били доста чести.

Чињеница да су српски посланици били заробљени на острвцу покрај Лемноса објашњава донекле њихову маршруту. Пут у Византију по сувом пресекао им је Самуило и због тога је сасвим природно што су српски посланици путовали морем. Они су се несумњиво спустили Јадранским морем, заобишли Грчку, а затим су Егејским морем путовали према северу, према Цариграду. Налазећи се већ близу циља свог путовања они су, на своју несрећу, можда због непогоде, бацили сидро код малог острва око Лемноса и овде су пали у руке арабљанских гусара.

[27] За време дугог путовања српских посланика, праћеног неочекиваним незгодама, цар је напустио престоницу ступивши у нов и дуг поход против Самуила. Мада византијски извори не саопштавају о томе ништа, из летописа Јахје дознајемо да се Василије II од почетка 991. г. четири године непрестано налазио са својом војском на Балкану.[32] Наша повеља даје тој чињеници интересантну индиректну потврду, саопштавајући узгред један веома занимљив детаљ: ослобођени из заробљеништва, српски посланици нису били допремљени у Цариград већ у ратни логор Василија II. Налазећи се са војском, Василије II био је у сталној вези са престоницом и осталим деловима царевине и — како дознајемо опет из источних извора — више пута је примао у своме логору стране посланике. Из почетка деведесетих година

[30] Те изворе наводи и опширно коментарише *В. Р. Розен*, Император Василий Болгаробойца, С. Петербург 1883.

[31] Уп. *Розен*, н. д., 29 сл. и 239 сл.; *G. Schlumberger*, L'Epopée byzantine à la fin du Xe siècle, t. II (1900), 59 sq.

[32] *Розен*, н. д., 28. Уп. *Златарски*, н. д. I, 2, стр. 686 сл.; *Schlumberger*, op. cit., 59; *N. Adontz*, Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Acad. Royale de Belgique 39 (1938), 16.

X века могу се навести два таква случаја. У пролеће 992. г. цара је у његовом табору посетио Сиријац Малкун, посланик управитеља Алепског емирата Лулу, и нашао је „цара Грка заузетог ратом са царем Бугара".[33] Нешто касније Василије II, пошто се налази „у земљама запада због рата са Бугарима", примио је у свом логору посланика Банџутекина, заповедника фатимидске војске у Сирији.[34] Сада захваљујући нашој Лавриној повељи дознајемо да је ту, отприлике у исто време, примио и српске посланике, који су после свих својих незгода били, како каже наша повеља, допремљени у царски логор.

О самим преговорима Василија II са српским посланицима, наравно, нисмо дознали ништа, али се могу изнети извесне претпоставке у вези са трајањем боравка српских посланика у царском логору. Видели смо да је презвитер Козма морао овде провести четири месеца. Поставља се питање због чега га нису раније отпустили. Највероватније [28]
због тога што нису желели да за њега дају посебног пратиоца те је морао чекати одлазак српских посланика, да би опет заједно са њима кренуо назад. Ако је наша претпоставка тачна, тада се може закључити да су и српски посланици боравили у логору Василија II четири месеца.

Према томе, и поред тога што је обавештење наше повеље из Лавре о српском посланству у Византију сасвим кратко, ипак можемо из њених случајних и фрагментарних података извести низ прилично значајних закључака.

1. Из наше повеље дознајемо први пут да су у време ратова са Самуилом између Срба и Византије постојале директне везе, које су дошле до изражаја у томе што је почетком деведесетих година X в. цару Василију II упућено српско посланство, вероватно из Дукље.

2. Подаци наше повеље помажу да се реши спорно питање о времену кад је Самуило припојио своме царству српске земље. Околност да су српски посланици који се овде помињу упућени у Византију 990. или 991. године говори против раширеног схватања да су српске земље припојене већ крајем осамдесетих година X в. и наводи на прихватање каснијег датума.

3. Локализација острвца Гимнопелагисиона на којем су Арабљани заробили српске посланике на њиховом путу у

[33] *Розен*, н. д., 258 (из Абу-л-Макасина ибн-Тагриберди). Уп. такође *Розен*, 242 и 245 (из Ибн-Зафира и Ибн-Ал-Атира).

[34] *Розен*, исто 30, 15—20 (из Јахје). Cf. *Schlumberger*, op. cit., 73 и 79.

Византију (острво Пелагиси покрај Лемноса), не само омогућава да се утврди приближна маршрута путовања српског посланства већ показује какве су удаљене нападе у византијске воде могли још у то време предузимати арабљански гусари.

4. То што су српски посланици, ослобођени из арабљанског ропства, били (око 992) допремљени у војни логор цара Василија II потврђује чињеницу, познату из источних извора, али до сада непотврђену ниједним византијским извором, да се почетком деведесетих година Василије II, због ратовања са Самуилом, стално налазио са својом војском на Балкану.

[29] Најзад, као узгредни резултати нашег истраживања могу се прибележити закључци о хронологији и узајамном односу између обе повеље из Лавре које се односе на острво Гимнопелагисион (Пелагиси): повеља објављена у издању Rouillard-Collomp под № 11, коју би у ствари требало сматрати као № 12, издата је маја 994. године (а не 993); према томе, она не претходи већ долази после повеље издате септембра 993, која је објављена под № 12, а коју би у ствари требало сматрати као № 11.

Накнадна примедба. Овај чланак је већ био у штампи кад сам успео, захваљујући љубазности аутора, да се упознам са књигом познатог бугарског историчара *И. Дујчева:* Проучвания върху българското средновековие, София 1945. Књига И. Дујчева, која пружа низ занимљивих истраживања о појединим питањима балканске историје, садржи и кратку белешку посвећену повељи из Лавре коју смо разматрали, под насловом: „Съюз против цар Самуила" (стр. 27—29). Наравно, и Дујчев је упућивање српског посланства у Византију повезао са ратом цара Василија II против Самуила и у вези с тиме дао низ драгоцених напомена. Међутим, текст који нас интересује Дујчев није тачно протумачио и због тога, природно, није ни могао да изведе закључке које доносимо у своме раду.

Наслов оригинала: Сербское посольство к императору Василию II, Глас Српске академије наука 193 (1949) 15—29.

Превела *Јованка Лазаревић*

СИНАЈСКА ИКОНА СВ. ЈОВАНА ВЛАДИМИРА

Међу синајским споменицима које је године 1925. објавио В. Н. Бенешевич у првом делу своје велике публикације о Синају на табли бр. 25 налази се интересантна и лепа икона зетског владара Јована Владимира.[1] Ова је икона велика 0,236×0,170 м. а састоји се из два дела. [99]

На горњем делу иконе представљена је такозвана „Несагорива купина": ἡ ἁγία βάτος, као што гласи и њен натпис. (в. слику 6). Ова типично синајска композиција заснива се на приповедању III главе Друге књиге Мојсијеве о томе, како је горела и из које се чуо глас анђела божјег. Као што је познато, несагорива купина Старог завета се сматра као пророчански образ Пречисте Деве. Стога је на нашој икони представљена Богородица која седи у оквиру пламена, а у крилима држи Христа у облику анђела који се обраћа Мојсију и пружа му руку. Мојсије стоји са леве стране, босоног, окренутим лицем од Христа (према Другој књизи Мојсијевој гл. III, 6: „А Мојсије заклони лице своје, јер га страх бијаше гледати у Бога"). У позадини, у планинама, види се мања погурена фигура истог пророка где изува своју обућу (према Другој књизи Мојсијевој гл. III, 5: „Изуј обућу своју с ногу својих, јер је место где стојиш света земља"). Синајско порекло иконе нарочито се истиче и тиме, што се фигура Богородице узвишава изнад синајског манастира и што

[1] *В. Н. Бенешевич,* Памятники Синая археологические и палеографические, вып. I — Monumenta Sinaitica archaelogica et palaeographica, fasc. I, Petropoli 1925. У овој првој свесци, чије је штампање отпочело 1915, а завршено је тек 1925. год., скупљени су археолошки споменици. Икона св. Јована Владимира налази се на табли бр. 25, а коментар на стуб. 46—47. Fasc. II, који садржи палеографске споменике, објављен је већ 1913. год.

поред ње, са десне стране, у строгој симетрији са фигуром пророка Мојсија, стоји св. великомученица Катарина, покровитељица истоименог синајског манастира, која је, као и обично, представљена са точком, оруђем њеног мучења, у царском оделу, са круном на глави и граном у руци.[2]

Доњи део ове типично синајске иконе представља св. Јована Владимира на коњу, са круном на глави и крстом у десној руци (в. слику 7). Ова велика фигура св. Јована Владимира доминира над целом иконом. Натпис изнад главе свеца гласи: ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἄναξ ὁ Βλαδίμιρος. Доле, с обе стране, налазе се сцене из житија св. Јована Владимира. Слика у левом углу представља како св. Јован Владимир јаше без главе, а своју одсечену главу носи у рукама. Натпис гласи: τμιθὶς κεφαλεὶν καὶ τὸ λοιπὸν ὡς μέγα ἄρας γὰρ αὐτὴν, εἰς
[100] εὐκτήριον τρέχεις. На слици у десном углу св. Јован Владимир је такође представљен на коњу, а иза њега се јавља женска и — колико се може разабрати по нашој фотографији — мушка фигура (на коњу?); у позадини се види велико дрво. На натпису пише: χεὶρ συγγενοῦς τέμνει σε ἡ μιαιφόνος. χεὶρ κυρίου νέμει σοι ἀξίως στέφος.

Нема ни најмање сумње да је ова икона, чији је горњи део пун синајских мотива, постала на самом Синају и то, као што ћемо видети, најраније последњих година XVII а вероватно тек у XVIII веку. Поставља се питање, како је дошло до тога, да је на Синају у новије доба насликана икона зетског владара, погинулог почетком XI столећа.

Трагична историја Јована Владимира довољно је позната.[3] Постао је владар Зете крајем X века. Био је, према

[2] О композицији Несагориве купине в. *Н. П. Кондаков*, Русская икона IV (Праг 1933), 288 и сл. Између осталог Кондаков ту каже: „Как известно, ирмос и два икоса Акафиста Божией Матери именуют ее неопалимою купиною и облаком всесветлым, звездою, являющею солнце, и Матерью звезды незаходимой... Историко-реалистические приемы греко-восточной иконописи занялись этими аллегориями именно там, где Моисей лицезрел купину не сгорающую, т. е. в синайском монастире вмч. Екатерины, у подножия горы Хорива, где изготовлялись для паломников образа и образки на память о чудесной купине и путеводной звезде Вифлеема".

[3] Главни извори: Летопис попа Дукљанина, ур. *Ф. Шишић* (1928) 331—341; Skylitzes-Cedrenus (Bonn) p. 463. Главна литература; *Ст. Новаковић*, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Легенда о Владимиру и Косари, Београд 1893, стр. 182—284; *Д. Руварац*, О Св. Јовану Владимиру, Земун 1892; *К. Јиречек*, Историја Срба I, 150 и сл.; *Ст. Станојевић*, Историја Српскога Народа, 3 изд., Београд 1926, стр. 59 и сл.; *В. Златарски*, История на Българската Държава I 2, София 1927, стр. 707—713 и 760—766.

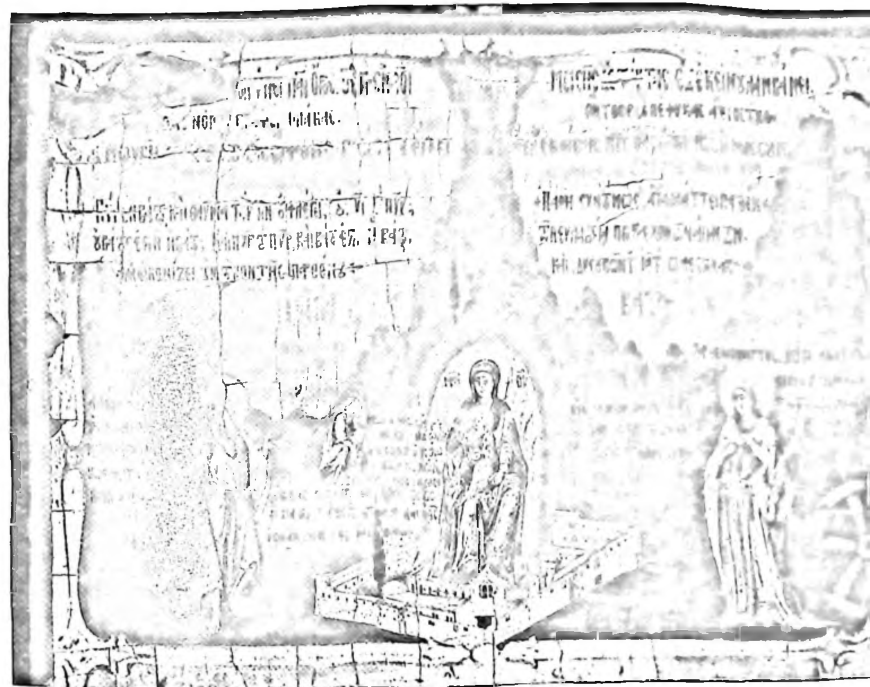

6. Икона св. Јована Владимира са Синаја — горња половина.

7. Икона св. Јована Владимира са Синаја — доња половина.

сагласном сведочанству и српских и византијских извора, необично благ и побожан. „Прави светац", као што каже поп Дукљанин. „Човек праведан, мирољубив, који се бринуо о добродетељи", као што истиче и византијски хроничар Јован Скилица. Али није било благо и мирно доба, у коме је он живео. Снажно ширећи своју државу, цар Самуило је око 989. год. покорио приморске српске земље, освојио Зету и заробио њеног владаоца, Јована Владимира. Међутим, спремајући се за велику борбу са Византијом, Самуило је увидео да је опасно имати за леђима незадовољна и огорчена српска племена. Стога је повратио Јована Владимира на зетски престо, чак му проширио државу и оженио га својом кћерком Косаром, да на тај начин задобије за себе благог зетског кнеза. Али, други наследник Самуилов, његов синовац Јован Владислав, прекинуо је Самуилову мудру политику према Србима. Пошто је убиством свога стричевића, Самуиловог сина и наследника цара Радомира, задобио престо, решио је да убије и Радомирова зета Јована Владимира, како би на тај начин лакше заузео Зету. Убиство Јована Владимира извршио је на превару. Позвао га је да дође у Преспу, а да Владимир не би посумњао у његову намеру, послао му је крст. Али чим је Владимир дошао, војници Јована Владислава, по његовом налогу, одсекли су му главу.

Јован Владимир је убијен 22. маја 1016. год.[4] — Због мученичке смрти и праведног живота он се поштује у православној цркви као светац. Његов помен се прославља 22. маја, на дан убиства. Близу Елбасана постоји манастир Св. Јована Владимира, који је после земљотреса 1381. год. обновио Карло Топија.[5]

Тражећи одговор на питање, одакле је могла синајском сликару каснијег доба доћи мисао да наслика икону зетског кнеза Јована Владимира, морамо се обратити горе поменутим натписима ове иконе, нарочито ономе на десној страни доле. Није тешко приметити да тај натпис представља стихове:

χεὶρ συγγενοῦς τέμνει σε ἡ μιαιφόνος.
χεὶρ κυρίου νέμει σοι ἀξίως στέφος.

Одакле су узети ови стихови?

[4] За ову годину в. *Златарски*, op. cit. 762, n. 1.

[5] О подизању цркве год. 1381. сведоче натписи изнад јужних црквених врата на грчком, латинском и српско-словенском језику. Објављени су ови натписи у Ὁ ἐν ΚΠ. ἑλλην. φιλολ. Σύλλογος XIII (188). Уп. и *Ст. Новаковић*, Први основи 226 и сл.

По налогу папе Јована, који је био пореклом из Елбасана (Неокастра), објављени су 1690. год. у Млецима на грчком језику житије и служба св. Јована Владимира. Потпун наслов овог издања гласи: Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου βασιλέως καὶ μεγαλομάρτυρος Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου καὶ θαυματουργοῦ, τυπωθεῖσα δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου κυρίου Ἰωάννου Παπᾶ τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Νεοκάστρου, καὶ παρ᾽ αὐτοῦ τοῖς ὁμοπατρίοις καὶ τοῖς [102] λοιποῖς τοῖς μετ᾽ εὐλαβείας ἐκεῖσε προσερχομένοις ἐκδοθεῖσα. Con Licenza de Superiori et Privilegio. Ἑνετίῃσιν ,αχϟ΄. Παρὰ Ἰωάννῃ Ἀντωνίῳ τῷ Ἰουλιανῷ καὶ τοῖς ἀδελφοῖς (in 4^{0}, 55 стр).[6]

Као што је у свом опсежном истраживању о Јовану Владимиру утврдио Ст. Новаковић, ово је житије и службу саставио, по усменим предањима, митрополит Китијеје на Кипру Козма, који је од 6. јануара 1690. до 23. фебруара 1694. год. заступао — ваљда болесног — охридског патријарха Германа, а доцније је постављен за митрополита у Драчу.[7]

Ова „Аколутија" св. Јована Владимира прештампавана је више пута. Год. 1741. појавила се у збирци служби светаца, издатој у Москопољу, а год. 1774. штампао ју је Глики у Млецима, год. 1858. опет у Млецима, и то под насловом: Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου βασιλέως καὶ μεγαλομάρτυρος Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου καὶ θαυματουργοῦ, τυπωθεῖσα μὲν πρῶτον δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου Κυρίου Ἰωάννου Παπᾶ τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Νεοκάστρου· νῦν δὲ ἀνατυπωθεῖσα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γλυκὺ τοῦ 1774 . . . Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου τοῦ ἁγίου Γεωργίου 1858 (in 8^{0}, 3 л., 42 стр. и 1 лист). Ово издање, које имам пред собом,[8] садржи: предговор папе Јована (л. 2); слику Јована Владимира (л. 3);песме за мало и велико вечерње и за јутрење (стр. 1—10); житије (стр. 11—20); песме, кондак и икос (стр. 20—22); помен (стр. 23—27); песме и стихове (стр. 27—32); слику ћивота Јована Владимира; песме на изношење ћивота (стр. 33—34); песме с акростихом (стр. 34—36); канон (стр. 37—42); натпис над вратима цркве у Елбасану (засебан лист).

[6] Уп. *Бенешевич*, op. cit. 46; *Ст. Новаковић*, op. cit. 237 (с погрешкама).

[7] *Ст. Новаковић*, op. cit. 253 и сл.

[8] Ову ретку књижицу добио сам од г. проф. Ст. Станојевића те му и овом приликом захваљујем на љубазности. — За издање 1690. год., које на жалост нисам могао добити, упућен сам на детаљне податке Ст. Новаковића (op. cit.), који је имао у рукама издања 1690. и 1858. год. Друга издања службе Јована Владимира није видео ни Ст. Новаковић.

Као што се види из наслова, ово је издање вероватно прештампано Гликино издање од 1774. год.[9] Напротив, прво издање од 1690. год., није потпуно идентично са издањем 1858. год., као што се то види из детељних саопштења Ст. Новаковића. Али поред тога, што су у првом издању другачије слике Јована Влдимира, разлика између издања 1690. и 1858. год. у самом тексту, према Ст. Новаковићу,[10] састоји се само у томе, што од песама, објављених у издању 1858. год. на стр. 33—34, старо издање има само један део, а нема уопште песама с акростихом и канона, који је ту и назван νέον ποίημα. Дакле, све до своје 32. стране ново издање, поред безначајних разлика у распореду, потпуно се поклапа с издањем 1690. год. и даје потпуно исти текст. А ево, како ту почиње помен (μνήμη) Јована Владимира:

Χεὶρ συγγενοῦς τέμνει σε ἡ μιαιφόνος.
Χεὶρ Κυρίου νέμει σοι ἀξίως στέφος.
Εἰκάδι δευτερίῃ ἄορ πέφνεν ἄνακτα Ἰωάννην.

Даље, следује сами помен у прози, који у ствари није ништа друго но кратко житије. Као што се одмах види, помен, објављен у „Аколутији" св. Јована Владимира, има на челу исте стихове, чија су два прва реда наведена на синајској икони Јована Владимира. Синајски сликар се послужио, дакле, млетачком Аколутијом. Нема сумње да га је ова књижица инспирисала да наслика икону светог зетског владара, па је чак и почетне речи помена објављеног у њој употребио за натпис на својој икони. Из тога се види да је грчка служба св. Јована Владимира, састављена од митрополита Козме, а објављена први пут 1690. год. у Млецима, по налогу папе Јована, дошла до Синаја и била ту позната.

Из тога се види даље, да је синајска икона св. Јована [103] Владимира насликана после 1690. год. На ово, узгред, указују и стилске и иконографске особине иконе, нарочито тип крилатог Христа у централној композицији горњег

[9] По свој прилици с Гликиног издања је преведена служба св. Јована Владимира на рускословенски и штампана год. 1802. у Млецима „ністояніємъ ихъ прєподобія Лѹки и Парѳенія, ієромонахѡвъ и проигѹмєнѡвъ свяытя сербскія и царскія Лаvры Хилендара во святой горѣ Аѳонской сѹщія" . . . Уп. *Ст. Новаковић*, op. cit. 243. — Из овог словенског издања узео је службу св. Владимира београдски митрополит Михаило, па ју је унео у свој „Србљак" штампан у Београду 1861. год. Уп. *Д. Руварац*, op. cit. 11 и сл.

[10] *Ст. Новсковић*, op. cit. 246 и сл.

дела иконе, тип који се тешко могао јавити пре XVIII века. Али, по свој прилици, синајски сликар је имао у рукама баш прво издање Аколутије од 1690. год., јер према карактеру како самих слика тако и орнамента који окружава икону и одваја њену горњу половину од доње, не изгледа вероватно да је наша икона насликана тек после 1774. год., када је изашло друго млетачко издање Аколутије; док се с друге стране тешко може претпоставити, да је синајски сликар имао москопољску збирку служби светаца и да је из ње изабрао службу Јована Владимира.[11]

Чињеница, да се сликар синајске иконе инсиприсао грчком службом св. Јована Владимира, објављеном по налогу папе Јована, објашњава на најбољи начин многе карактеристичне црте ове иконе. Све три слике Јована Владимира, које пружа синајска икона, могу се потпуно разумети само из приповедања млетачке Аколутије, нарочито из њеног житија и помена.

У ствари, централна фигура Јована Владимира, који јаше на коњу, са занимљивом турском сабљом о појасу, мало се слаже с историјским ликом мирољубивог зетског кнеза, који је избегавао сваки рат. Међутим, млетачка Аколутија даје нешто другачији лик Јована Владимира који се ту јавља не само као праведник, него и као војсковођа „у ратовима непобедан“ (Житије стр. 19: τὸν ἐν πολέμοις ἀήττητον). Према млетачком житију (стр. 17) Јован Владимир је до ногу потукао никог мање но византијског цара Василија II, а помен (стр. 25) додаје, да је после ове велике победе Јован Владимир постао господар целе Бугарске, Србије, Илирика и Албаније. Интересантно је да и поред тога Јован Владимир на синајској икони има у руци само крст. Али и ово се опет може објаснити истим житијем које на једном месту (стр. 13) каже да је Јован Владимир носио крст као скиптар (τὸν Σταυρὸν ὡς σκῆπτρον βαστάσας).

Мања слика са десне стране представља убиство Јована Владимира, као што то истиче и натпис, о коме смо горе расправљали. Да би се ова слика разумела, треба опет имати у виду неке карактеристичне особине приповедања

[11] У првој половини 18 века радио је на Синају као иконописац синајски јеромонах Дионисије. Као што саопштава *Бенешевич*, op. cit. LIX, бр. 352а., сачувана је његова слика св. Катарине и синајског манастира из 1727. год. Било би интересантно упоредити ову слику с нашом иконом. На жалост, није ми приступачна публикација у којој је она објављена. *О. А. Фотинский* и *Н. М. Бурчак-Абрамович*, Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское Епарх. Древнехран. Вып. III (Почаев 1899), стр. 2—4.

млетачке Аколутије. Док поп Дукљанин, говорећи о супрузи Јована Владимира, Косари, не може да довољно нагласи њене врлине и њену велику љубав према своме супругу, млетачко житије и помен представљају Владимирову супругу, коју житије (стр. 18) назива Далидом, не само као лукаву и неваљалу жену и као присталицу богомилске и масалијанске јереси, но и као главног кривца за убиство Јована Владимира. Према помену, она је због лажне љубоморе наговорила свога брата, такође злог преступника и јеретика, да се Јован Владимир убије. (Уп. и на јутрењу, стр. 8: διὰ φθόνον τῆς σῆς συζύγου, τὴν κεφαλήν σου ἔτεμον οἱ ἀπηνεῖς σου συγγενεῖς). Јер житије и помен греше и у томе што мисле да је Јована Владимира убио рођени брат његове жене, и то властитом руком. Одатле и у натпису на нашој икони, односно у почетним стиховима помена, пише: „Убилачка рука рођака (χεὶρ συγγενοῦς) посече те“. Нема сумње да женска фигура, која се на нашој слици види иза Јована Владимира, представља његову тобоже неверну жену „Далиду“ — „узрок убиства“, као што каже о њој помен (стр. 26: ἡ αἴτιος τοῦ φόνου, ἡ πονηροτάτη του σύζυγος); а мушка фигура поред ње, која се на нашој фотографији види врло слабо, његовог шурака који му је, према житију и помену, мачем одсекао главу. Вреди и то напоменути, да је, према попу Дукљанину, Јована Владимира убио војник Јована Владислава, пред црквеним вратима, док према мле- [104]
тачком житију и помену изгледа као да је убиство извршено негде у шуми. — Према њему је на нашој слици у позадини и насликано дрво.

Сиже слике на левој страни такође је узето из млетачке Акулутије, која више пута приказује како је Јован Владимир прихватио своју одсечену главу и јашући без главе донео је у цркву божју. Натпис изнад ове слике (τμιθὶς κεφαλεὶν καὶ τὸ λοιπὸν ὡς μέγα ἄρας γὰρ αὐτῆς, εἰς εὐκτήριον τρέχεις) није просто преписан, као што је преписан из помена натпис изнад слике на десној страни, већ је слободно састављен на основу следећих места Аколутије:

1) Са велике вечерње, стр. 6: ἐν χερσὶ φέροντα, τὴν ἀποτμηθεῖσαν, κεφαλήν σου τὴν ἐρίτιμον, ἥνπερ προσήνεγκας, εἰς ναὸν Κυρίου εὐξάμενος ...

2) Из житија, стр. 18: καβαλάρης ἅρπασε τὴν κάραν του τὴν ἁγίαν καὶ πανσεβάσμιον, καὶ ἔτρεχεν, ἀκολουθούντων τῶν στρατιωτῶν, ἕως ὁποῦ ἦλθεν εἰς τὸ δάσος τοῦτο, ὅπου εἶχε τὸν εὐκτήριον οἶκον ...

3) Из песме иза помена, стр. 30: σὸς συγγενὴς μανεὶς κατὰ Χριστοῦ σὴν ἀπέτεμε κεφαλὴν δυσμενῶς· ἀλλὰ ταύτην λαβών, ἔτρεχες ἐπὶ

τόπον τῆς ἀναπαύσεως (уп. и мало вечерње стр. 2, јутрење стр. 8, житија стр. 12, помен стр. 25).

Констатовањем да је натпис на десној страни од речи до речи преписан, а онај на левој страни слободно састављен, објашњава се и она занимљива чињеница, да је први натпис чак и ортографски беспрекорно тачан, док је други доста неписмен.

Али, док се аутор наше синајске иконе у погледу сижеа држао чврсто млетачке Аколутије, као сликар он је остао потпуно самосталан. Било би сасвим природно, да је он за централну фигуру своје иконе узео и пресликао ону слику Јована Владимира, која је објављена у Аколутији. Међутим, синајски сликар није то учинио, него је створио своје властито дело и то дело велике уметничке вредности. Синајска икона нема скоро ничег заједничког са сликама објављеним у Аколутији. На слици, која је у издању 1858. год. наштампана после предговора папе Јована, а која нема никакву уметничку вредност, Јован Владимир, обучен у богато царско одело са великим цветовима на хаљини, стоји са круном на глави, а у левој руци држи своју одсечену главу, такође под круном; у десној руци држи крст, скиптар и ловорику, а десном ногом стао је на мач. Врло слична по стилу и исто тако грубо је израђена и слика ћивота Јована Владимира у овом издању. Слика Јована Владимира, наштампана у издању 1690. год. на другој страни натписног листа, уколико се може судити по саопштењима Ст. Новаковића, много је простија, али у главном даје исти тип. Од писане слике новијег издања она се пре свега разликује по томе, што је на њој Јован Владимир представљен само до испод појаса, што одсечена глава у левој светитељевој руци нема круне и што он у десној руци држи само крст, а не и скиптар и ловорику; простија је и хаљина на старој слици — „окићена крупним драгим камењем, око кога је бисер унакрст".[12] Није искључено да се синајски сликар при израђивању одела Јована Владимира, донекле бар, угледао на слику млетачке Аколутије из 1690. год.; заиста лако је приметити на синајској икони у оделу централне фигуре извесне западне црте, које се мешају с византијским и турским елементима. Са сликом првог издања Аколутије синајска икона се подудара и у томе, што и на њој Јован Владимир у десној руци држи само крст, а не и скиптар и ловорику, као на слици издања 1858. год. (а према томе вероватно и на оној 1774. год). Све

[12] *Ст. Новаковић*, op. cit. 246—247.

то, изгледа, потврђује нашу претпоставку да је синајски сликар имао у рукама баш прво издање млетачке Аколутије. Али, као што видимо, цео иконографски тип Јована Владимира који даје синајска икона битно се разликује од оног невештог типа свеца са две главе који је представљен и у новијем и у старијем издању млетачке Аколутије.[13] [105]
На питање, да ли је синајски сликар поред слике, објављене у млетачкој Аколутији, знао и за неке друге слике Јована Владимира, не може се дати, са сигурношћу, ни позитиван нити негативан одговор. Може се само рећи, да све особине слика Јована Владимира на синајској икони, као што смо видели, налазе потпуно задовољавајуће објашњење у самом приповедању Аколутије. А како ми у личности синајског сликара, без сумње, имамо посла са истакнутим уметником, не изгледа невероватно да је он сам саставио нову уметничку композицију, ослањајући се само на приповедање Аколутије, а оставивши на страну њену невешту слику.

Чињеница, да је служба св. Јована Владимира постала позната на Синају и да је овде било интересовања за светог зетског владара, не може да нас чуди. Јер, као што је познато, како у Палестини тако и на Синају, већ је од старијих времена постојала знатна колонија словенских, а нарочито српских калуђера.[14] На своме другом путу на Исток св. Сава је 1234. год. посетио Синај те је провео ту, у манастиру Св. Богородице, неколико месеци.[15] Краљица

[13] По слици издања Аколутије од 1858. год. насликан је св. Јован Владимир и на једној штампаној икони, коју је Ст. Новаковић добио из Владимирова манастира код Елбасана. *Ст. Новаковић*, op. cit. 278 и сл. Уп. и *А. Шапов*, Сборник за народни умотв. наука и книжнина II (София 1890) 117. Оквир ове иконе сачињавају сцене из житија Владимирова, од којих једна подсећа на слику у левом доњем углу синајске иконе. Према Ст. Новаковићу 280, она представља „како Владимир јаше без главе, а носи своју одсечену главу под круном", али и „како за њим иду војници, а одовуд га дочекује митрополит са свештенством и народом".

[14] *Тих. Р. Ђорђевић*, Српске светиње у Палестини, Скопље 1925. и Serbia and the Holy Land. The Journal of Theological Studies XIX (January and April 1918) 97—114. *Вл. Розов*, Српски рукописи Јерусалима и Синаја, Јужнословенски Филолог V (1925/26) 118—129; Болгарские рукописи Иерусалима и Синая, Минало, год. III, кн. 9 (1914) 16—38; Сербы в Палестине и на Синае, Труды IV-го съезда русск. акад. организаций I (1929) 195—200; Синайцы в Сербии XIV в., Byzantinoslavica I (1929) 16—21; Страница из живота Св. Саве, Споменик Српске краљ. ак. LXIX (1929) 95—105; *C. Jireček*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I, 53.

[15] *Ст. Станојевић*, Св. Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас CLVI (1933) 177. *Вл. Розов*, Споменик LXIX, 102.

Јелена и краљ Драгутин слали су на Синај и Раиту богате поклоне.[16] Да је ту у оно доба било Срба, са пуно јасности показује и синајска библиотека, која има више српских рукописа из XIII—XIV, а можда чак и из XII века, исто тако као и бугарских и руских.[17] Год. 1360. серски митрополит Јаков поклонио је синајском манастиру неке књиге. О томе су сачувана три записа, један на грчком, а два на српскословенском језику: митрополит Јаков моли „всоу братию Срьбле вькоупѣ и Грьке, симь книгамь нешелимемымь вити ѿ дома пречистые дѣвы до вѣкы".[18] Изгледа, да је доцније словенских калуђера на Синају бивало све више. Није случајно да се посланица цариградског патријарха Генадија II Схоларија (1453—1459) синајским калуђерима, са важним одговорима и објашњењима канонских питања, сачувала на српско-словенском језику, дакле, била је нарочито преведена за словенске калуђере на Синају; између осталог, из ове посланице се види, да су синајски калуђери примали прилоге од Херцега Степана, па су хтели да њега и босанског епископа спомињу у својој цркви.[19]

У вези с утицајним положајем који су били задобили у палестинским манастирима, изгледа да су и на Синају нарочито јако били заступљени баш Срби, који су овде имали чак и игумане своје народности. Од XVI в. сачуван је на једном рукопису Јерусалимске патријаршије запис игумана јерусалимског манастира Св. Арханђела — Јоакима, који је пре тога био „ѵ ѥѡни ѕмигинаискою Горѣ".[20] С друге стране, у XVI и нарочито у XVII веку, синајски су калу-
[106] ђери све чешће долазили у Москву, тражећи милостињу од дарежљивих руских царева. Год. 1687, после дужих преговора, цар Алексеј Михаилович је примио синајски манастир под своје покровитељство, тако да је манастир Св. великомученице Катарине постао царски руски манастир; а то је нема сумње морало изазвати поновно појачање зна-

[16] Животи краљева, 40 и 65.

[17] *Вл. Розов,* Јужнословенски Филолог V, 122 и сл.; Минало III, 16 и сл.

[18] *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи I, бр. 16; *Вл. Розов,* Јужнословенски Филолог V, 123.

[19] *Н. Дучић,* Књижевни радови IV (1891) 415—432. — На овај интересантни документ скренуо ми је пажњу г. проф. Д. Анастасијевић.

[20] *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи II, бр. 4566; *Красносельцев,* Славянские рукописи патр. библ. в. Иерусалиме, Православный Собеседник, декабрь 1888, стр. 11.

чаја словенског елемента на Синају.[21] Синајски манастир није губио своје везе ни с другим православним народима, иако мање богатим, али не мање побожним. Баш крајем XVII века (год. 1683) дошао је на Синај, као и толико српских поклоника пре њега, сам пећки патријарх Арсеније III Црнојевић.[22]

Оживљавање култа св. Јована Владимира, који је нашао израз у издању његове службе год. 1690. у Млецима, спада у доба појачања словенског утицаја на Синају. Као резултат стицаја тих околности и јавила се синајска икона зетског кнеза Јована Владимира.

Гласник скопског научног друштва 14 (1934) 99—106.

[21] *Н. Каптерев,* Сношения Иерус. патриархов с русск. правительством I, 267—270.

[22] Арсенијев опис тога путовања на Синај штампан је у *Порфирий Успенский,* Второе путешествие в синайский монастырь в 1850 г. (Петербург 1856) стр. 302—304. Уп. *Бенешевич,* op. cit. pag. XXVIII, № 329. — Још у 18 веку наилазимо у старим протоколима и писмима на синајске калуђере, који су долазили у Карловачку митрополију ради скупљања милостиње за своје манастире. Уп. Архив за историју српске православне Карлов. митроп., год. II (1912), 52 сл. На ова документа обратио ми је пажњу г. проф. Ст. Станојевић.

ПИСМО ДИМИТРИЈА ХОМАТИЈАНА СВ. САВИ И ОДЛОМАК ХОМАТИЈАНОВОГ ПИСМА ПАТРИЈАРХУ ГЕРМАНУ О САВИНОМ ПОСВЕЋЕЊУ

[91] Збирка писама архиепископа охридског Димитрија Хоматијана сачувана је у рукопису минхенске државне библиотеке, писаном у XIV веку (Cod. LXII). На f. 173—176 v. овог рукописа налази се Хоматијанов протест, упућен св. Сави маја 1220. год., који штампамо доле према фотографском снимку рукописа.*)

Целу збирку Хоматијанових писама издао је, према поменутом рукопису, кардинал Питра.[1] Хоматијаново протестно писмо прештампано је, али са знатним скраћењима и већином само у парафрази, код Милиаракиса.[2] У нашем издању наведене су у примедбама како коректуре тако и грешке Питриног издања (P.) које уосталом нису многобројне, пошто је рукопис врло читак.

Хоматијан у свом писму често наводи црквена правила. Ми смо упутили у примедбама на она места, где су наштампани оригинални текстови дотичних канона, а канон 17. халкедонског и канон 38. трулског сабора, на које се Хоматијан само позива, навели смо у целини.[3] На неколико места могли смо на основу оригиналних текстова тих канона исправити текст нашег рукописа. У целини Хоматијанова цитирања су довољно тачна и више-мање се поклапају са текстовима са којима ми располажемо, те стога нисмо наводили мања безначајна одступања.

*) Текст и превод су у овој књизи на више места исправљени. Узете су у обзир и неке исправке које је предложио *F. Dölger*, Byz. Z. 39 (1940) 499 f.

[1] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, 1891. — Хоматијаново писмо св. Сави стоји под бр. 86, на стр. 381—390.

[2] A. Μηλιαράκης, Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1898) 646—649.

[3] Све каноне васељенских сабора наводимо по издањима Mansi и Rhalles-Potles, пошто нам ново издање аката ефеског и халкедонског сабора Ed. Schwartz'a није приступачно.

Хоматијаново протестно писмо превођено је већ неколико пута. Одмах после појаве Питриног издања превео га
је на руски, са мањим скраћењима, И. Пальмов.[4] Цело пи- [92]
смо, опет по Питрином издању, превео је затим Ст. Новаковић.[5] А недавно је објавио нов превод Д. Анастасијевић, на основу текста наштампаног код Милиаракиса.[6] Новаковићев превод, као што је већ приметио Анастасијевић, на више места није тачан, а Анастасијевићев превод, који је сам по себи врло тачан, ослања се на Милиаракисов нетачан текст. Стога ми дајемо нов превод Хоматијановог протестног писма. Разуме се да смо се при превођењу користили радовима наших претходника.

Давати овде коментар овога писма било би сувишно, пошто је о њему у модерној науци толико пута детаљно расправљано.[7]

*

Поред текста и превода Хоматијановог писма св. Сави ми дајемо, опет на основу фотографског снимка рукописа, текст са преводом оног одломка из Хоматијановог писма цариградском (никејском) патријарху Герману II, који се односи на св. Саву. Ово писмо се налази у истој Хоматијановој збирци у поменутом минхенском рукопису, и то под бр. 114 на f. 216v—221, а према томе је такође објављено код Питре.[8] Тај пасус је искоришћен, иако само узгредно, у неколико истраживања,[9] али још није преведен.

[4] *И. Пальмов*, Новые данные к вопросу об учреждении сербской архиепископии св. Саввою, Христианское Чтение 1892, стр. 14 и д.

[5] *Ст. Новаковић*, Српски Сион 15 (1905) 4 и д.

[6] *Д. Анастасијевић*, Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног? Богословље 10 (1935) 223 и д.

[7] Уп. *Ст. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, Глас 161 (1934) 199 и д., где је наведена и цела ранија литература. *Д. Анастасијевић*, op. cit. *Н. Радојчић*, Свети Сава, Годишњица 44 (1935) 1 и д.

[8] Op. cit. 487—498. Пасус који се односи на св. Саву, стр. 495—496.

[9] *М. Пальмов*, op. cit. 35 и прим. 2, 53 и 61, где је преписан из Питре и цео део који се тиче Савиног посвећења. *М. Снегаров*, История на Охридската Архиепископия I (1924) 140 и д. *Ст. Станојевић*, op. cit. 240.

[93] У овом писму Хоматијан одговара на протест који му је упутио патријарх Герман због тога што је крунисао за цара деспота Теодора Анђела Епирског.[10] Хоматијан се надугачко у реторском стилу правда од патријархових пребацивања. Али, пошто је напад најбољи начин одбране, прелази Хоматијан на крају у офанзиву, и са своје стране пребацује патријарху Савино посвећење. Овај чин, којим је цариградско-никејска патријаршија, по његовом уверењу, прекршила канонске одредбе и повредила његова права, Хоматијан као да упоређује са чином крунисања Теодора Епирског, који је он био извршио, и врло вешто искоришћује овај момент за своју одбрану; ако је Савино рукоположење од стране никејског патријарха било канонично и исправно, онда је, тако доказује Хоматијан, исправан и његов поступак; а ако патријархов чин није био исправан, њему се чак ни у том случају ништа не може замерити, пошто се он само угледао на пример васељенског патријарха, који је „постављен за углед свима". Најзад, Хоматијан протестује и против признања поглавара бугарске цркве у Загори од стране цариградско-никејске патријаршије, пошто Трново, као што истиче Хоматијан, припада његовој епархији.

Ово Хоматијаново писмо није датирано. Сигуран terminus post quem пружа крунисање Теодора Анђела год. 1222. или 1223. Види се из овог писма како се Хоматијан дуго није могао помирити са Савиним посвећењем. Жучни изрази које он употребљава показују колико га је ова ствар, чак и после више година, болела. Иначе, овај пасус не саопштава никаква нова факта. Али треба подвући да и у овом писму, исто тако као и у свом писму св. Сави, Хоматијан протестује само против Савиног посвећења, а ништа не говори о праву самосталног посвећења архиепископа у Србији. Ово потврђује мишљење Ст. Станојевића да је то право Сава добио тек
[94] касније, вероватно, приликом пролаза кроз Никеју на повратку из Палестине год. 1229. или 1230.[11]

Иако је Хоматијан упутио протест против Савиног посвећења патријарху Герману, не може се посумњати у то,

[10] Германово протестно писмо наштампано је у *Pitra*, op. cit. 483—486 (бр. 113). Оно представља одговор на писмо, које је Хоматијан упутио Герману приликом његовог постављења за патријарха, ibid. 481—484 (бр. 112).

[11] *Ст. Станојевић*, op. cit. 236 и д.

да је Саву рукоположио Германов претходник Манојло, а не Герман. Јер, док је Сава посвећен год. 1219, Герман је по свој прилици заузео патријаршијски престо тек год 1222.[12] Ову хронологију, како изгледа, потврђује и Хоматијанова преписка, пошто Герман, као што смо видели (уп. горе стр. 172, прим. 10), протестује против Теодоровог крунисања, које је извршено најраније год. 1222, у одговору на писмо, које му је Хоматијан упутио приликом његовог постављења за патријарха.

Истина, Германова претходника, Манојла, Хоматијан уопште не спомиње, као да га није ни било. Али се чак ни из тога не може закључити да је он целу кривицу приписивао лично Герману. Јер, Хоматијан се на овом месту служи врло општим, чак и неодређеним изразима, не употребљава ни саму реч Никеја, већ је намерно замењује речима „тамо" и „одатле".

Не треба губити из вида да иницијатива за ову полемику није била Хоматијанова, него Германова. Није Хоматијан упутио Герману протест против Савиног посвећења, него је, нападнут од патријарха, неколико година после тога чина, извукао ово питање у циљу одбране, како би са своје стране имао чиме да прекори никејску патријаршију. Ово је он могао учинити и поред тога што је знао да је Саву рукоположио Манојло, а не Герман.

Али, свакако, Хоматијаново писмо потврђује, како изгледа, да је при стварању независне српске цркве „играо неку улогу и патријарх Герман", као што истиче Ст. Станојевић, тумачећи зашто га Доментијан и Теодосије спомињу уместо Манојла.[13] Могло би се, можда, претпоставити [95]
да је Манојло само извршио чин Савиног посвећења, а да је писмени акт о посвећењу, као касније и повластицу о самосталном посвећењу архиепископа у Србији (било заједно са овом повластицом или засебно), издао Сави по свом доласку на престо Герман, па није искључено да је Хоматијан био о томе обавештен. Ова претпоставка, како изгледа, на најбољи начин објашњава чињеницу да два писца, који наводе тај акт и наводе га очигледно независно један од

[12] Уп. *Ст. Станојевић*, op. cit. 248 и тамо наведену литературу. Није ми приступачна монографија о Герману II: Σπ. Λαγοπάτης, Γερμανὸς ὁ Β΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως — Νικαίας (1222—1240), Tripolis 1913.

[13] *Ст. Станојевић*, op. cit. 249.

другога, стављају на чело тог акта име Германово.[14] Вреди напоменути да Хоматијан у свом писму св. Сави од маја год. 1220. изричито каже да Сава нема одлуку која би потврђивала његово постављење за архиепископа, при чему Хоматијан, истина, мисли на царску одлуку. Ове Хоматијанове речи могле су побудити Саву да накнадно потражи из Никеје акт о свом посвећењу, а свакако оне потврђују да Сава није добио тај акт у вези са самим посвећењем, него да га је добио тек касније.

[14] По моме мишљењу, ван сумње је да се текст акта, који наводи Теодосије, не заснива на Доментијановом тексту. Већ *Ст. Станојевић*, op. cit. 230 претпоставља „да је Доментијан патријархов акт о Савином посвећењу за архиепископа саставио по чувењу и напамет, а да је Теодосије нашао, може бити у Србији, оригиналан текст тога акта и

---

[96] Περὶ ἐπαρχιῶν καὶ τῶν ὑπερορίως, καὶ[15] χειροτονούντων, καὶ χειροτονουμένων.[16]

Δημήτριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας καὶ ἡ τῶν ἀρχιερέων τῶν ὑπὸ τὴν κατ' αὐτὸν ἐπαρχίαν ἱερὰ καὶ θεία ὁμήγυρις, τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς καὶ υἱῷ τοῦ μεγάλου ζουπάνου Σερβίας κυρῷ Σάββᾳ, χάριν ἀπὸ Θεοῦ καὶ εἰρήνην καὶ τὸν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀσπασμόν.

Ἐκ πολλοῦ μὲν εἶχεν ἡμᾶς ἡ ἀκοὴ περὶ τῆς σῆς τιμιότητος, ὡς ἄρα καταλιπὼν τὴν γῆν σου καὶ τὴν συγγένειαν, καὶ πάντα τὸν πατρῷον κλῆρον, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, τὸν παρὰ τὴν θάλασσαν Ἄθων τὸ ἅγιον ὄρος, διὰ τοὺς ἐν αὐτῷ υἱοὺς ἀσκητὰς ἅγιον ὄρος καὶ ὄντα καὶ λεγόμενον, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας κατέλαβες· ἔνθα δὴ καὶ ἀποθριξάμενος τὸν μονάδα βίον εἵλου, καὶ τοῖς ἐκεῖσε ἀσκοῦσιν ἀνδράσι καὶ κατὰ τοῦ ἀντιπάλου σατὰν γενναίως παγκρατιάζουσιν ἐφάμιλλος[17] γέγονας· ἤδη δὲ καὶ μέχρι ὑπερορίας προῆλθες δόκιμος ἐν μοναχοῖς φημιζόμενος.

Καὶ ὡς ὕστερον, πῶς εἰπεῖν οὐκ ἔχομεν, παλινῳδίαν ᾖσεν ἡ φήμη, καὶ τὸ περὶ τοῦ σοῦ μεγαλεῖον τοῦ κηρύγματος ἀνεσκεύασεν, ὡς δηλαδὴ ὁ ἀσκητὴς Σάββας τὸν Ἄθων καταλιπὼν | καὶ τὰς ἐκεῖσε διατριβάς,

[15] P. om. καί.
[16] Corr. P. — Cod. χειροτομένων.
[17] P. ἐφάμιλος.

унео (можда такође само по сећању) у своје дело“. Али неколико реда даље додаје: „То је наравно претпоставка, која се ничим не може правдати ни бранити, а уз то има и доста разлога, који говоре против ње“. Међутим треба обратити пажњу и на навођење патријархове титуле код оба писца. Код Доментијана она гласи: „Преосвештени патријарх всеје васељеније Ђерман“, а код Теодосија: „Ђерман, васељенски патријарх, архиепископ Константина града новаго Рима“ ... Док је Доментијанова формула доста фантастична, Теодосијева формула прилично тачно одговара редовној титули цариградских патријараха: N. N. ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Према томе, не може се сумњати да је Теодосије имао пред очима патријархов акт, који Доментијан, који је писао на Св. Гори, по свој прилици није имао. Да је Теодосије променио патријархово име на основу Доментијанова текста, за који је знао да је у више тачака нетачан, тешко се може претпоставити. Још је теже замислити да су оба писца, независно један од другог, направили једну и исту грешку у самом имену патријарховом.

О епархијама и онима који изван својих граница било рукополажу било рукоположени бивају. [97]

Димитрије, милошћу божјом архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске, и свети и божански сабор архијереја подложних његовој епархији, пречасном међу монасима и сину великог жупана Србије, господину Сави, благодат од Бога и мир и у Светом Духу поздрав.

Одавно нам је стигао глас о твојој часности како си оставио своју земљу и родбину и цело очинско наслеђе и, просто речено, свет и све што је у свету, те у раној младости дошао у приморски Атон, Свету Гору, која због синова аскета настањених на њој и јесте и зове се Света Гора. Тамо си се постригао и примио монашки живот и постао пријатељ тамошњим испосницима, који се свима снагама јуначки боре против непријатеља Сатане. Већ си се и преко граница прочуо као славан међу монасима.

А касније, не знамо како да кажемо, запевана је друкчија песма и оповргнута је величанственост гласа који се био пронео о теби. Наиме испосник Сава је оставио Атон

ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω κατὰ τοὺς μεταβουλευσαμένους κακῶς, καθ' ὧν δὴ καὶ σχετλιάζει τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον, καὶ σχεδόν τι γέγονεν ὡς τὸ ἀπ-αρχῆς· οἱ τῆς πατρίδος γὰρ ἔρωτες αὐτὸν ἠχμαλώτευσαν, ἐκ τῆς ἀκρο-
[98] πόλεως τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦτον σκυλεύσαντες, καὶ πάλιν τὴν Σερβίαν κατῴκησε· καὶ τὸν ἀσκητὴν μετήμειψεν εἰς πραγμάτων τῶν ἐν μέσῳ διοικητὴν καὶ ἐπίτροπον, καὶ εἰς πρεσβευτὴν τῶν περικύκλων[18] κεχειρο-τόνηκε[19] δυναστῶν· καὶ οὕτω τὸ ἀπαρρησίαστον ὃ ἐκτήσατο κατὰ μονα-χοὺς εἰς λαϊκὴν ἐπιμιξίαν ἀπέδοτο· καὶ ὅλως τῶν ἐν κόσμῳ φροντίδων καὶ τῆς ἐν τούτῳ δοξοκομπίας γεγένηται, συσσίτια συνιστῶν καὶ ἵπποις ἐποχούμενος, εὐγενεστάταις τὴν φύτλην, τὸ εἶδος καλαῖς, τὸν βάνδον ἐπαινεταῖς, καὶ θεραπείαν ὅτι πολλὴν ἐπαγόμενος, καὶ ἐν προόδοις σο-βαρευόμενος, καὶ πολυτελῶς[20] καὶ πολυτρόπως δορυφορούμενος· ἐντεῦ-θεν ὁδῷ προβαίνων, καὶ ἀξίας ἱεραρχικῆς ἐπεθύμησε· καὶ δὴ ἀπελθὼν οὐκ οἴδαμεν ὅποι, καὶ τυχὼν τῆς ἀξίας ταύτης ἀθρόον, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα, Σερβίας ἀρχιερεὺς μεγαλωστὶ κηρυττόμενος· ἔνθα δὴ καὶ πολλοὺς ἀρχιερεῖς προυχειρίσατο, εἴτε δηλαδὴ ἀπολελυμένως, εἴτε καὶ ἐν ὡρισμένοις τόποις τισίν[21], οὐ γινώσκομεν· καὶ τὸ ὅλον εἰπεῖν, οὐ μόνον ταῖς μοναχικαῖς ἐπαγγελίαις ἐμπεπράνηκεν[22], ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατάστασιν ἀνεκύκησε.[23]

Ταῦτα καὶ τοιαῦθ' ἕτερα περὶ σοῦ, τὰ μὲν πρῴην, τὰ δὲ τὸν ἄρτι καιρὸν ἀκούσαντες, οὐκ εἰς ἅπαν αὐτοῖς πεπιστεύκαμεν· χιλιοψευδῆ γὰρ ἐπὶ πλεῖστον εἶναι τὴν φήμην ἐμάθομεν. Ὅθεν τὸ μὲν ἐξετάζειν ὅπως ἀπὸ τοῦ ἁγίου ὄρους εἰς τὴν σὴν ἐπανῆλθες πατρίδα, καὶ πῶς τοῖς ἐν μέσῳ ἐχρήσω πράγμασιν, οὐχ[24] ἡμέτερον ἡγησάμεθα· ἐρευνᾶν γὰρ βίους ἑτέρων, ὥστε ψόγον καταψηφίζεσθαι τούτων, οὐδαμῶς δεδιδάγμεθα, ἐπεὶ καὶ παντάπασι[25] τοῦτο παρὰ τῆς θείας ἐντολῆς ἀπηγόρευται· Μὴ κρίνετε, γάρ φησί, καὶ οὐ μὴ κριθῆτε[26] καὶ μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνετε, καὶ ὅσα τοῦ αὐτοῦ στίχου [f. 174] τὰ ἱερὰ παραδιδόασι λόγια.

Εἰ μέντοι προεχειρίσθης ἀρχιερεύς, καὶ ὅπως, καὶ ποίας ἐκκλησίας, ἀλλὰ τοῦτο ζητεῖν προσῆκον ἡμῖν καὶ λίαν ἐλογισάμεθα, τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσιν εἰς τοῦτο καὶ τοῖς φιλευσεβέσι νόμοις ὁδηγοῖς χρώμενοι. Εἰ τοίνυν ἀρχιερεύς, ὦ μακάριε, γέγονας, ὡς ἡ φήμη παρέστησε, θέλο-μεν μαθεῖν ποῦ· καὶ εἰ ἐν Σερβίᾳ, λέγομεν πῶς· καὶ εἰ παρὰ τοῦ ἁγιωτά-του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τί· εἰ μὲν γὰρ κατὰ τὴν ἐκπα-λαι[27] τοῖς βασιλεῦσιν ἀνειμένην δικαιοδοσίαν τὴν πόλεις καινίζουσαν, καὶ

[18] Cod. in marg. ἴσως περικλύτων.
[19] Corr. P. — Cod. χειροτόνηκε.
[20] P. πολυτέλως.
[21] P. τίσιν.
[22] In. marg. παρήκοος γέγονε ἢ κατὰ φρόνησιν.
[23] In. marg. ἤγουν διέσεισε καὶ ἐτάραξε.
[24] P. οὐκ.
[25] P. παντάπασιν.
[26] Matth. 7, 1.
[27] P. ἐκ πάλαι.

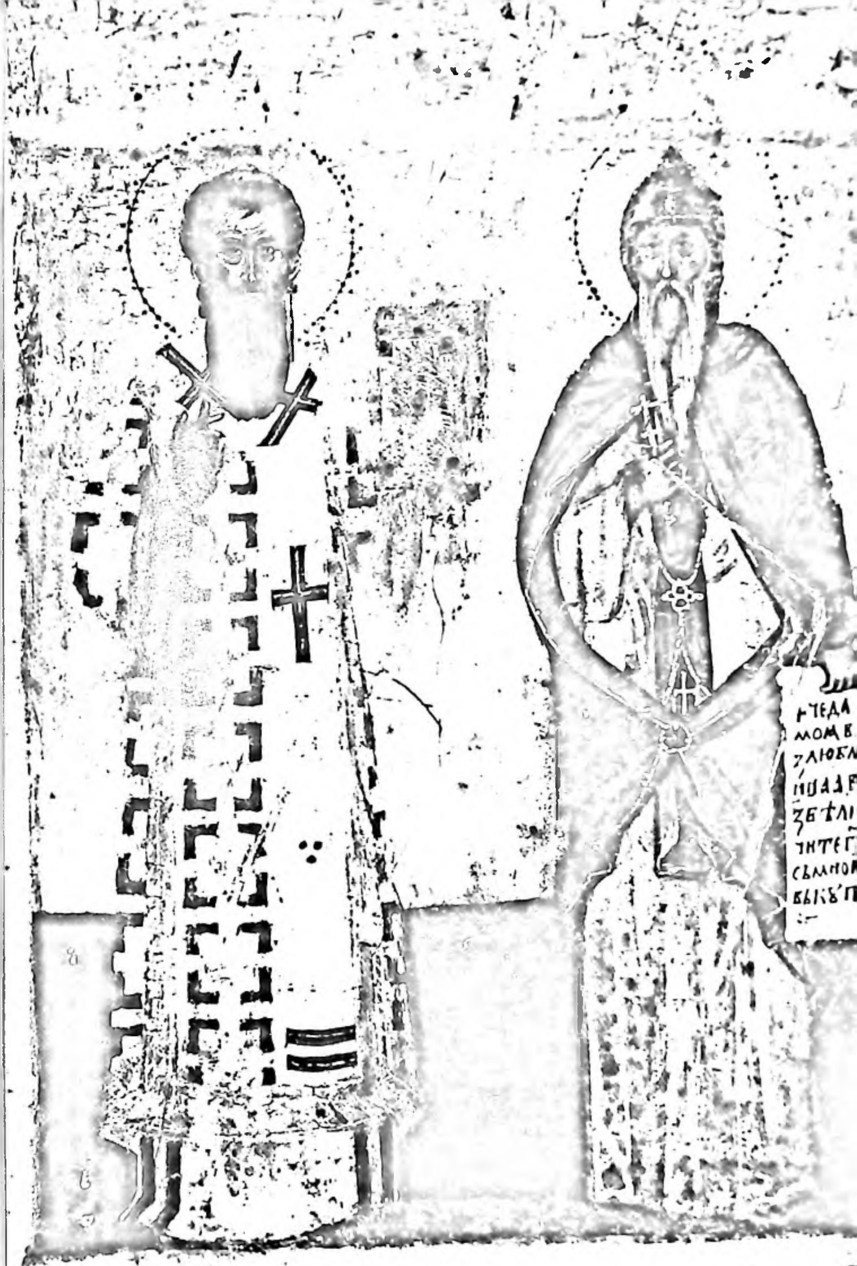

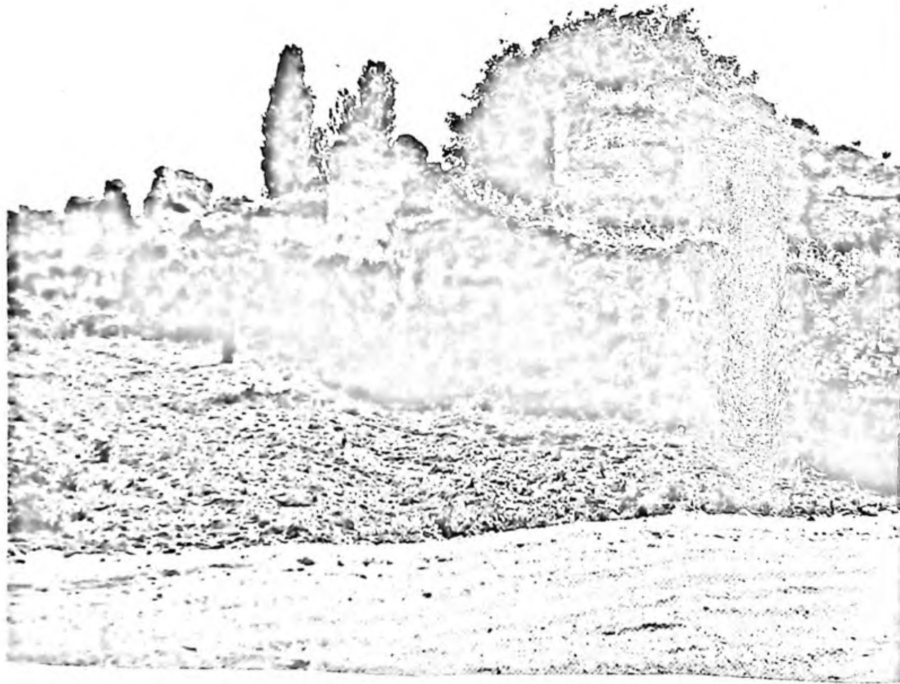

9. Никеја, бедеми града са источне стране (Фото Тасић).

← 8. Св. Сава и св. Симеон (Стефан Немања). Икона XV в. из Хиландара. Народни музеј, Београд.

и тамошње подвиге, вратио се натраг као они који се предомишљају и окрећу ка злу и на које се тужи и свето јеванђеље, те је постао скоро оно што је првобитно био. Јер га је љубав према отаџбини заробила и уграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у Србији; претворила је испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвела га за посланика околним владарима, и тако је повученост коју је стекао као монах жртвовао световном општењу. Потпуно се упустио у светске бриге и у светско славољубље, почео је да учествује у гозбама, да јаши коње најплеменитије пасмине, лепе, окићене заставама, да води са собом многу послугу, да се размеће у свечаним поворкама раскошном и разноврсном пратњом. Идући даље тим путем, зажелео је и достојанство јерарха, отишао не знамо куда и добио наједанпут то достојанство, те се вратио у отаџбину, проглашавајући се величанствено архијерејем Србије. Тамо је рукоположио и многе архијереје, без назначења или и за нека одређена места, не знамо. Укратко речено, не само да је повредио монашке завете, него је уздрмао и сам устав о црквеним стварима.

Када смо чули о теби ове и друге сличне ствари, једне раније, а друге недавно, нисмо им поверовали у потпуности, јер знамо да су причања понајвише лажна. А мислили смо и да није наше да истражујемо зашто си отишао из Свете Горе у своју отаџбину и како си се земаљским пословима бавио. Јер никада нисмо имали обичај да испитујемо животе других, да би их корели и осуђивали, пошто то потпуно забрањује и божја заповест. Јер каже се: „Не судите да вам се не суди". И не судите пре времена, и све остало што у истом стиху свете речи предају.

Али ако си рукоположен за архијереја, наше је, и то мислимо у великој мери, да питамо: како, и за коју цркву? У томе се служимо упутствима божанских и светих канона и благочастивих закона. Ако си ти, блажени, сада постао архијереј, као што се чуло на све стране, ми желимо да сазнамо где. Ако у Србији, питамо како? Ако рукоположењем најсветијег цариградског патријарха, питамо зашто? [101]
Јер, ако си постао митрополит на основу права, од старине принадлежног царевима да обнављају градове и да их од

ἀπὸ τιμῆς ἐλάττονος ἐπισκοπῆς δηλονότι εἰς μείζω ταύτας ἀνάγουσαν μητροπολιτικὴν ἢ ἀρχιεπισκοπικὴν μητροπολίτης ἐγένου, ὡς οἱ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου κανόνες, ὁ ιβ′ καὶ ὁ ιζ′ καὶ ὁ λη′ τῆς ἐν τῷ[28] Τρούλλῳ τοῦ βασιλικοῦ παλατίου συστάσης συνόδου διαλαμβάνουσιν[29] ἀλλ' ἐχρῆν ἐπίσκοπον τυγχάνειν σε πρότερον, εἶτα ἐκ τοῦ ὑποδέους προελθεῖν εἰς τὸ τιμιώτερόν τε καὶ ὑψηλότερον· σὺ δὲ οὔτε ἐπίσκοπος ὑπῆρξας, καὶ τὴν βασιλικὴν δικαιοδοσίαν οὐδ' ὅλως ἔχεις, τὴν σὴν συγκυροῦσαν προχείρησιν. Ποῦ δὲ καὶ βασιλεία νῦν, ἧς τά τε ἄλλα καὶ τὸ τοιοῦτον προνόμιον σέμνωμα, πολλῶν ἄρτι κατὰ τόπους ἐξουσιαζόντων καὶ μηδενὸς ἀποσῴζοντος ἀκέραιον τὸ τῆς βασιλείας ἀξίωμα; καὶ εἰ οὐκ ἔστιν[30] ἀληθινὴ βασιλεία, οἴχεταί σοι πάντη καὶ πάντως τὸ εὔλογον.

[102] Εἰ δὲ ὡς ἂν εἰς τὸ ἀνεπισκόπητον τὴν Σερβίαν ἐκαινουργήθης ἀρχιερεύς, ἀλλ' εὑρίσκεις οὐδ' ὅλως ἀγνοῶν καθὰ δὴ καὶ τῶν ἁπάντων οὐδείς, ὡς ἡ Σερβία ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν τοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας τελεῖ· ἥτις[32] δὴ Σερβία ἐπίσκοπον ἔλαχε τὸν Ῥάσου ἀρχιερέα παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας χειροτονούμενον, καὶ οὕτω παρὰ κανόνας τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίαν ἐνδέδυσαι, καὶ ἐπιβήτωρ ἐνορίας ἀλλοτρίας πεφώρασαι, καὶ ἔλαθες σεαυτὸν ἐξ ἀπονοίας, ὡς ἔοικε, ταῖς[33] τῶν θείων κανόνων ἐπεξελεύσεσι καταστήσας ὑπεύθυνον, ὡς τοὺς καλῶς τεθέντας παρὰ τῶν πατέρων ὅρους οὐδὲν δέον μετακινήσας ἢ συγχέας, εἰπεῖν οἰκειότερον· κἀντεῦθεν[34] τὴν ἀρὰν ἐκείνων ἐνεδύσω ψαλμικῶς ὡς ἱμάτιον.[35]

Εἰ δὲ χρὴ τὸ ἀληθὲς εἰπεῖν, εἴπερ διὰ ζῆλον τοῦ εὐαγγελίου τῆς χάριτος, ὦ πάτερ, τὴν ἀρχιερωσύνην εἵλου, ἔδει σὲ κατὰ τὸν μέγαν θεοκή-

[28] P. om. τῷ.

[29] Canon 12 Concilii Chalcedonen. laudatur infra, v. p. 184. Canon 17 Concilii Chalcedonen.: Τὰς καθ' ἑκάστην ἐκκλησίαν (R. P. ἐπαρχίαν) ἀγροικικὰς παροικίας, ἢ ἐγχωρίους μένειν ἀπαρασαλεύτους παρὰ τοῖς κατέχουσιν αὐτὰς ἐπισκόποις, καὶ μάλιστα εἰ τριακονταετῆ χρόνον ταύτας ἀβιάστως διακατέχοντες ᾠκονόμησαν· εἰ δὲ ἐντὸς τῶν τριάκοντα ἐτῶν γεγένηταί τις, ἢ γένηται περὶ αὐτῶν ἀμφισβήτησις, ἐξεῖναι τοῖς λέγουσιν ἠδικῆσθαι, περὶ τούτων κινεῖν παρὰ τῇ συνόδῳ τῆς ἐπαρχίας· εἰ δέ τις παρὰ τοῦ ἰδίου ἀδικοῖτο μητροπολίτου, παρὰ τῷ ἐπάρχῳ (R. P. ἐξάρχῳ) τῆς διοικήσεως, ἢ τῷ Κωνσταντινουπόλεως θρόνῳ δικαζέσθω, καθὰ προείρηται· εἰ δέ τις ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινίσθη πόλις, ἢ αὖθις καινισθείη, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν ἡ τάξις ἀκολουθείτω (Mansi VII, 366 A B; Rhalles-Potles II, 258—259). Canon 38 Concilii Trullensis (Quinisexti): Τὸν ἐκ τῶν πατέρων τεθέντα κανόνα καὶ ἡμεῖς παραφυλάττομεν, τὸν οὕτω διαγορεύοντα· εἴ τις ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινίσθη πόλις, ἢ αὖθις καινισθῇ, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις καὶ ἡ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τάξις ἀκολουθείτω (Mansi XI, 960 E—961 A; Rhalles—Potles II, 392).

[30] P. ἐστιν.

[32] P. εἴ τις.

[33] P. om. ταῖς.

[34] P. καντεῦθεν.

[35] Psalm. 109, 18.

нижег степена, наиме епископског, уздижу на виши митрополитски или архиепископски, као што говоре канони 12. и 17. Халкедонског сабора и 38. канон сабора који се био састао у Трулу на царском двору[31], тада је требало да си ти пре тога био епископ, те да би се могао узвисити од нижега на почасније и више. Али ти нити си био епископ нити уопште имаш царску одлуку, која би потврђивала твоје рукоположење. А и где је данас царство, коме припадају и остала па и ово достојанство, пошто сада многи врше власт по областима, а нико није сачувао неокрњено царско достојанство? А пошто већ нема правог царства, то и твоме рукоположењу сасвим недостаје правна основа.

Ако си, наводно због тога што је Србија без епископа, постао нов архијереј, видиш ипак, јер ни теби није потпуно непознато, као ни ма коме другом, да се Србија налази у [103]
епархији престола Бугарске и да Србија има епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске. Према томе, ти си се противно канонима заодео архијерејским достојанством, угазио си у туђу област и заборавио си се, учинивши себе, како изгледа, из безумља одговорним за преступ против одредаба божанских канона и без потребе пореметивши или, боље речено, побркавши границе добро установљене од отаца. Према томе, по псалмопевцу, ти си се обукао у њихову клетву као у хаљину.

Ако треба истину да кажемо, онда, кад си већ, оче, преузео архијерејство због ревности према јеванђељу, тре-

[31] Канон 12. Халкедонског сабора наводи се доле, стр. 185. Канон 17. истог сабора гласи: Да у свакој епархији парохије, које су по селима или засеоцима, остану неузнемираване од епископа у чијој су оне власти, а особито, ако су за тридесет година без опреке их имали и њима управљали. Али, ако се какав спор о истима подигао или се подигне пре него што је тридесет година истекло, допушта се онима, који себе сматрају увређенима, подигнути о томе тужбу пред епархијским сабором. Који је пак увређен био од свога митрополита, нека се суди код егзарха велике области (дијецезе), или код цариградског престола, као што је пре речено. Али ако је царском влашћу основан нови град, или се унапред оснује, у таквом случају разређење црквених области нека следи разређењу државном и грађанском (*Ник. Милаш*, Правила 369). Канон 38. трулског сабора: „Признајемо и ми правило, које су оци наши издали, а које гласи: ако је царском влашћу основан нови град, или се унапред оснује, у таквом случају разређење црквених послова нека следи разређењу државном и грађанском“ (ibid. 521).

ρυκα Παῦλον, οὐχ ὅπου ὁ Χριστὸς ὠνομάσθη εὐαγγελίσασθαι[36], ἵνα μὲν ἐπ᾽ ἀλλότριον θεμέλιον οἰκοδομῇς, ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, οἷς οὐκ ἀνηγγέλει[37] περὶ αὐτοῦ ὄψονται καὶ οἱ οὐκ ἀκηκόασι, συνοίσουσι, καὶ οὐκ ἄν τις εὐσεβεῖ διοικούμενος λογισμῷ τὴν σὴν χειροτονίαν ἐκάκισεν, ὡς πεπληγμένην ζήλου σαφῶς ἀποστολικοῦ. Εἰ δ᾽ οὐκ ἔστι τόπος ὅπου τὸ τῶν ἀποστόλων οὐκ ἀπέδραμε κήρυγμα, εἰς πᾶσαν γὰρ τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν[38], ὡς μανθάνεις, ἡ Σερβία δὲ Θεοῦ χάριτι εὐσεβῶς διάγει καὶ χριστιανικῶς ἐπὶ τῷ θεμελίῳ ἱδρυσμένη τῶν ἀποστόλων καὶ ἐπισκοπουμένη παρὰ τοῦ δεδομένου τούτῃ παρὰ τῶν πατέρων ἀρχιερέως, ἄρα οὐ διὰ ζῆλον τοῦ εὐαγγελίου, ἀλλὰ διὰ δοξομανίαν τῷ τῆς ἀρχιερωσύνης[39] ἀξιώματι ἐπεπίδησας, καὶ εἰς κρῖμα ἑαυτοῦ καὶ κίνδυνον τοῦτο ἀνέλαβες, κατ᾽ ἐκεῖνα τῶν ζώων ἅπερ ἐθέλουσιν ὁρμαῖς, ἑαυτὰ κατὰ τομωτάτων ὠθοῦσι ξιφῶν· ὁρᾷς ὅπως τὰ τῆς σῆς ἱερατείας ἀπάγονται εἰς τὸ ἄτοπον.

Καὶ μάλιστα εἰ κἀκεῖνο ἐστὶν ἀληθές, ὅτι εὑρὼν καθεστῶτα ἐπίσκοπον κανονικῶς, δηλονότι τὸν Πρισδριάνου, αὐτὸν μὲν τυραννικῶς τοῦ ἐπισκοπίου ἐξέβαλες παραιτήσαθαι καταναγκάσας τὸν δείλαιον, ἵνα δῆθεν καὶ ἀνεύθυνον τὸ κακὸν λογίζηται τῷ τῆς παραιτήσεως σχήματι, ἀνθ᾽ ἑτέρου δὲ τὸν σοὶ δοκοῦντα ἐκεῖσε κατέστησας, καὶ οὕτως ἐπλεόνα-
[104] σας ἐφ᾽ ἑαυτὸν τὴν τῶν κανόνων ἀγανάκτησιν, μᾶλλον δὲ τὴν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν τῶν κανόνων παράβασιν.

Εἰ δὲ καὶ χώραν δοῦναι τῇ σῇ ἐπιθυμίᾳ ἴσως ἐχρῆν, ἔδει σε,[40] ὦ βέλτιστε, οὐχ ἑτέρῳ τινί, ἀλλὰ τῷ τῆς βουλγαρικῆς ἐπαρχίας προκαθημένῳ, ὡς αὐτοκεφάλῳ καὶ τοῖς κατ᾽ αὐτόν ἐπαρχεώταις ἱεράρχαις προσδραμεῖν καί αἰτήσασθαι τὸ ἀξίωμα, καὶ πάντως ἂν ἔτυχες[41] τούτου μετὰ οἰκονομίας πρεπούσης[42] δοκιμασίᾳ κανονικῇ· τὸ δὲ λαβεῖν σε παρ᾽ ἑτέρου χειροτονίαν εἰς τόπον αὐτοκεφάλου [f. 175] ἀρχιερέως, ὅσον τὸ ἄτοπον οἴδασιν οἱ τὰς τῶν νόμων καὶ κανόνων δέλτους ἠκριβωσάμενοι.

Ἵνα δὲ τοῦτο ἐμφανῶς ἀποδείξωμεν, αὐτὰς περιλήψεις τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ῥητῶς ἀναπτύξομεν, ὧν ὁ μὲν λε´ τῶν ἁγίων ἀποστόλων κανὼν ταῦτα φησίν· „Ἐπίσκοπον μὴ τολμᾶν ἔξω τῶν ἑαυτοῦ ὅρων χειροτονίας ποιεῖσθαι, εἰς τὰς μὴ ὑποκειμένας αὐτῷ πόλεις καὶ χώρας. εἰ δὲ ἐλεγχθείη οὕτω πεποιηκὼς παρὰ τὴν τῶν κατεχόντων

[36] 1. Corinth. 3, 4.
[37] P. ἀνηγγέλλει.
[38] Psalm. 18,3.
[39] P. ἀρχιεροσύνης.
[40] P. δὲ.
[41] P. ἀνέτυχες.
[42] P. πρέπουσης.

бало је, по великом боговеснику Павлу, да не проповедаш тамо где је Христос познат, како не би зидао на туђем темељу, него, као што је писано, да виде они којима он није објављен и схвате они који нису чули о њему. И не би нико, ко се руководи благочестивом мишљу, осудио твоје рукоположење као очевидно из апостолске ревности потекло. Ако не постоји место докле проповед апостола није стигла, јер се, као што знаш, њихов глас раширио по целој земљи, а Србија божјом милошћу живи побожно и хришћански на темељу положеном од апостола и њом управља архијереј кога су јој оци дали, ниси, дакле, из ревности према јеванђељу, него си из славољубља ускочио у архијерејско достојанство, те си га на свој грех и опасност преузео, као оне животиње које желе да нападну некога и саме налете на најоштрији мач. Ето, како питање твоје преосвећености одводи у неупутност.

Па још ако је и то истина да си затекао епископа канонски постављеног, оног у Призрену, и да си га тирански из епископије избацио, нагнавши га, јадника, да да оставку, наравно да би се, под изговором оставке, зло сматрало слободним од одговорности, а да си уместо њега поставио тамо [105]
онога који је теби по вољи, онда си излио на себе гнев канона, боље рећи гнев Бога због гажења канона.

Ако је пак приличило дати место твојој жељи, требало је, драги, не ка неком другом, него ка поглавару бугарске епархије, као аутокефалном, и ка његовим епархијским јерарсима да прибегнеш и да затражиш достојанство, те би га свакако добио у духу пристојног попуштања по одобрењу канонском. Јер колико је неупутно да си добио рукоположење од неког другог уместо од аутокефалног архијереја, знају они који добро познају књиге закона и канона.

А да то јасно докажемо, навешћемо дословно саме текстове божанских и светих канона. Канон 35. светих апостола ово говори: „Епископ нека се не усуди ван својих граница вршити рукополагања у градовима и селима који му нису потчињени. А ако се докаже да је то учинио без знања оних

τὰς πόλεις ἐκείνας ἢ τὰς[43] χώρας γνώμην, καθαιρείσθω καὶ αὐτὸς καὶ οὓς ἐχειροτόνησεν“.[44]

Ὁ δὲ τῆς β′ οἰκουμενικῆς συνόδου κανὼν [β′] ταῦτα διακελεύεται[45] „Τοὺς ὑπὲρ διοίκησιν ἐπισκόπους ταῖς ὑπερορίοις ἐκκλησίαις μὴ ἐπιέναι μηδὲ συγχέειν τὰς ἐκκλησίας· ἀλλὰ κατὰ τοὺς κανόνας τὸν μὲν Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπον τὰ ἐν Αἰγύπτῳ μόνον οἰκονομεῖν, τοὺς δὲ τῆς Ἀνατολῆς ἐπισκόπους τὴς Ἀνατολὴν μόνην διοικεῖν[46] φυλαττομένων τῶν ἐν τοῖς κανόσι[47] τοῖς κατὰ Νίκαιαν πρεσβείων τῇ Ἀντιοχέων ἐκκλησίᾳ· καὶ τοὺς τῆς Ἀσιανῆς διοικήσεως ἐπισκόπους τὰ κατὰ τὴν Ἀσιανὴν[48] μόνην οἰκονομεῖν. καὶ τοὺς τῆς Ποντικῆς, τὰ τῆς Ποντικῆς καὶ τοὺς τῆς[49] Θρᾴκης τὰ τῆς Θρᾳκικῆς μόνον[50] οἰκονομεῖν. Ἀκλήτους δὲ ἐπισκόπους ὑπὲρ διοίκησιν μὴ ὑπερβαίνειν ἐπὶ χειροτονίᾳ ἢ τισιν
[106] ἄλλαις οἰκονομίαις ἐκκλησιαστικαῖς. Φυλαττομένου δὲ τοῦ προγεγραμμένου περὶ διοικήσεων καὶ κανόνος, εὔδηλον ὡς τὰ καθ᾽ ἑκάστην ἐπαρχίαν ἡ τῆς ἐπαρχίας σύνοδος διοικήσει κατὰ τὰ ὡρισμένα ἐν Νικαίᾳ. Τὰς δὲ ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς ἔθνεσι τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἰκονομεῖσθαι χρὴ κατὰ τὴν κρατήσασαν[51] συνήθειαν τῶν πατέρων.[52]

Ὁ δὲ τῆς ἐν Ἐφέσῳ συνόδου κανὼν η′ ταῦτα θεσπίζει· „Πρᾶγμα παρὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ κανόνας τῶν ἁγίων πατέρων καινοτομούμενον, καὶ τῆς πάντων ἐλευθερίας ἁπτόμενον, προσήγγειλεν ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ῥηγῖνος καὶ σὺν αὐτῷ εὐλαβέστατοι ἐπίσκοποι τῆς Κυπρίων ἐπαρχίας Ζήνων καὶ Εὐάγριος.[53] Ὅθεν ἐπειδὴ τὰ κοινὰ πάθη μείζονος δεῖται τῆς θεραπείας, ὡς[54] καὶ μείζονα τὴν βλάβην φέροντα, | καὶ μάλιστα εἰ μὴ δὲ ἔθος ἀρχαῖον παρηκολούθησεν, ὥστε τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ἀντιοχέων πόλεως ἐν Κύπρῳ ποιεῖσθαι χειροτονίας, καθὼς διὰ τῶν λιβέλων καὶ τῶν οἰκείων φωνῶν ἐδίδαξαν οἱ εὐλαβέστατοι ἄνδρες οἱ τὴν πρόσοδον τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ποιησάμενοι, ἕξουσι τὸ ἀνεπηρέαστον καὶ ἀβίαστον οἱ τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν τῶν κατὰ τὴν Κύπρον προεστῶτες κατὰ τοὺς κανόνας τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, δι᾽ αὐτῶν τὰς χειροτονίας τῶν εὐλαβεστάτων ἐπισκόπων ποιούμενοι. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων διοικήσεων, καὶ τῶν ἁπανταχοῦ

43 P. om. τάς.
44 Cf. Γ. Α. Ῥάλλης καὶ Μ. Πότλης, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II (1852) 47.
45 P. κελεύεται.
46 Corr. P.; Cod. διοκεῖν.
47 τοῖς κανόσι add. in margine.
48 P. et Cod. Ἀσιανάν, sed. cf. Mansi III, 560 B.
49 P. om. τῆς.
50 Corrigo secundum Mansi III, 560 B et Rhalles-Potles II, 169; Cod. et Pitra Θρᾴκης μόνας.
51 P. κρατήσουσαν.
52 Mansi III, 560 A—C.
53 P. Εὐάργιος.
54 Corr. secundum Mansi IV, 1469 A et Rhalles-Potles II, 203; Cod. δέον.

којима су подложни ти градови или села, нека се свргну и он и они које је рукоположио“.

А други канон другог васељенског сабора ово заповеда: „Епископи да не улазе преко своје дијецезе у цркве које су ван њиних граница и да не побркају цркве; него, по канонима, александријски епископ нека управља само црквама у Египту, источни епископи нека се брину само о Истоку, уз очување прерогатива датих у никејским канонима антиохијској цркви; епископи азијске дијецезе нека управљају само црквама у Азији; понтијски у Понту, а тракијски нека управљају само црквама у Тракији. Непозвани епископи нека не прелазе преко своје дијецезе ради рукополагања или ради неких других црквених послова. Кад се одржи означени канон о дијецезама, јасно је да о пословима сваке појединe [107]
епархије треба да води бригу сабор те епархије, као што је установљено у Никеји. А оне цркве божје које су међу варварским народима, треба да се управљају према пуноважном обичају отаца“.

Канон 8. сабора у Ефесу ово наређује: „Најбогољубивији епископ Ригин и другови му најпобожнији епископи Кипарске епархије Зинон и Евагрије пријавили су дело које против црквених наредаба и канона светих отаца уводи новотарије и које повређује слободу свију. Пошто за опште болести треба јачи лек, јер оне доносе и већу штету, а нарочито кад ни старог обичаја није било, да антиохијски епископ врши рукополагања у Кипру, као што су из књига у својим исказима доказали најпобожнији људи, који су дошли на свети сабор, нека предстојници светих кипарских цркава имају потпуну и неоспориву власт по канонима светих отаца и по старом обичају сами рукополагати најпобожније епископе. А исто нека се чува и у другим дијецезама и свуда у епархијама, да нико од најбогољубивијих епископа

ἐπαρχιῶν παραφυλαχθήσεται, ὥστε μηδένα τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἐπαρχίαν ἑτέραν, οὐκ οὖσαν ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὴν αὐτοῦ, ἤγουν τῶν πρὸ αὐτοῦ χεῖρα καταλαμβάνειν, ἀλλ᾽ καί τις κατέλαβε, καὶ ὑφ᾽ ἑαυτὸν ἐπεποίητο βιασάμενος, ταύτην ἀποδοῦναι, ἵνα μὴ τῶν πατέρων οἱ κανόνες παραβαίνωνται, μηδὲ ἐν ἱερολογίας προσχήματι ἐξουσίας τύφος κοσμικῆς παρεισδύηται, μηδὲ λάθωμεν τὴν ἐλευθερίαν κατὰ μικρὸν ἀπολέσαντες, ἣν ἡμῖν ἐδωρήσατο τῷ οἰκείῳ αἵματι ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ὁ πάντων τῶν χριστιανῶν ἐλευθερωτής. Ἔδοξε τοίνυν τῇ ἁγίᾳ καὶ οἰκουμενικῇ συνόδῳ σώζεσθαι ἑκάστῃ ἐπαρχίᾳ καθαρὰ καὶ ἀβίαστα τὰ αὐτῇ προσόντα δίκαια ἐξ ἀρχῆς καὶ ἄνωθεν, κατὰ[55] τὰ πάλαι κρατῆσαν ἔθος, ἄδειαν ἔχοντος ἑκάστου μητροπολίτου τὰ ἴσα[56] τῶν
[108] πεπραγμένων πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀσφαλὲς ἐκλαβεῖν· εἰ δέ τις μαχόμενον
τύπον τοῖς νῦν ὡρισμένοις προκομίσει, ἄκυρον τοῦτο [εἶναι][57] ἔδοξε τῇ ἁγίᾳ πάσῃ καὶ οἰκουμενικῇ συνόδῳ".[58]

Ὁ δὲ ιγ´ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συνόδου κανὼν οὑτωσὶ διορίζεται· „Μηδένα ἐπίσκοπον τολμᾶν ἀφ᾽ ἑτέρας ἐπαρχίας εἰς ἑτέραν μεταβαίνειν καὶ χειροτονεῖν ἐν ἐκκλησίᾳ τινὰς[59] εἰς προαγωγὴν λειτουργίας, μηδὲ εἰ συνεπάγοιτο ἑαυτῷ ἑτέρους, εἰ μὴ παρακληθεὶς ἀφίκοιτο διὰ γραμμάτων τοῦ τε μητροπολίτου καὶ τῶν συνεδριαζόντων αὐτῷ[60] ἐπισκόπων, ὧν εἰς τὴν χώραν παρέρχεται. εἰ δὲ [f. 176] μηδενὸς καλοῦντος ἐπέλθῃ ἀτάκτως ἐπὶ χειροθεσίᾳ τινῶν, καὶ καταστάσει ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μὴ προσηκόντων αὐτῷ, ἄκυρα μὲν τὰ ὑπ᾽ αὐτοῦ πραττόμενα τυγχάνειν, καὶ αὐτὸν ὑπέχειν τῆς ἀταξίας[61] αὐτοῦ καὶ τῆς παραλόγου ἐπιχειρήσεως τὴν προσήκουσαν δίκην, καθῃρημένον ἐντεῦθεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἁγίας συνόδου."[62]

Ὁ δέ γε τῆς αὐτῆς συνόδου κβ´ κανὼν ταῦτα διέξεισιν· „Ἐπίσκοπον μὴ ἐπιβαίνειν ἀλλοτρίᾳ πόλει τῇ μὴ ὑποκειμένῃ αὐτῷ, μηδὲ χώρᾳ τῇ αὐτῷ μὴ διαφερούσῃ, ἐπὶ χειροτονίᾳ τινός, μηδὲ καθιστᾶν πρεσβύτερον ἢ διάκονον εἰς τόπους ἑτέρῳ ἐπισκόπῳ ὑποκειμένους, εἰ μὴ ἄρα μετὰ γνώμης τοῦ οἰκείου τῆς χώρας ἐπισκόπου· εἰ δὲ τολμήσειέ τις τοιοῦτον, ἄκυρον εἶναι τὴν χειροτονίαν, καὶ αὐτὸν ἐπιτιμίας ὑπὸ τῆς συνόδου τυγχάνειν".[63]

Ὁ δέ γε ιβ´ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου κανὼν ταῦτα διαλαμβάνει· "Ἦλθεν εἰς ἡμᾶς, ὥς τινες, παρὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς προδραμόντες δυναστείαις, διὰ πραγματικῶν τὴν μίαν ἐπαρχίαν εἰς δύο

[55] Corr. secundum Mansi IV, 1469 D et Rhalles-Potles II, 204; Cod. καί.
[56] P. ἴσα.
[57] Secundum Mansi IV. 1469 D et Rhalles-Potles II, 204.
[58] Mansi IV, 1469 A - D.
[59] P. τινας.
[60] P. om. αὐτῷ.
[61] Corr. secundum Rhalles-Potles III, 151; Cod. ἀξίας.
[62] Rhalles-Potles III, 150—151.
[63] Rhalles-Potles III, 164—165.

не заузме другу епархију која није била раније и од почетка под његовом или његових претходника руком; а ако је који заузео другу епархију и насилно је себи потчинио, нека је поврати, да се не вређају канони отаца, да се под изговором свештене службе не поткрада гордост световне власти и да неопажено не изгубимо помало слободу, коју нам је даровао својом крвљу Господ наш Исус Христос, ослободилац свију хришћана. Према томе, свети васељенски сабор налази за сходно, да свакој епархији буду очувана чиста и неповређена права која јој од почетка и одавно припадају, према обичају од старине утврђеном. Сваки митрополит има право да ради свог обезбеђења узме препис ових решења. А ако ко изнесе одредбу која устаје против ових одлука, сав свети васељенски сабор објављује да оваква одредба нема никакву важност".

Канон 13. антиохијског сабора овако одређује: „Није- [109]
дан епископ нека се не усуђује прелазити из једне епархије у другу да рукополаже кога за вршење службе у цркви, па ни онда, кад га прате други, осим ако није позван граматом митрополита и епископа који су с њим, и у чију област он долази. Ако га пак није нико позвао и противу реда дође да кога рукополаже и да управља црквеним пословима који га се не тичу, нека нема важности оно што он учини и нека се подвргне заслуженој казни због свог незаконитога поступка и нерасуднога предузећа и да буде већ одсада од светога сабора свргнут".

Канон 22. истог сабора ово износи: „Епископ не сме одлазити у други град који му није потчињен, ни у крај који му не припада, да кога рукополаже или да поставља презвитера или ђакона у местима која су потчињена другом епископу, осим ако то учини са пристанком властитог епископа дотичног краја. А ако се ко усуди на ово, неће то рукоположење имати важности, а он ће бити подвргнут казни сабора".

Канон 12. халкедонског сабора ово установљује: „Дознали смо да су неки, противно црквеним одредбама, обративши се к велможама, на основу царских грамата, расце-

κατέτεμνον, ὡς ἐκ τούτου δύο μητροπολίτας εἶναι ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ· ὥρισε τοίνυν ἡ ἁγία σύνοδος τοῦ λοιποῦ μηδὲν τοιοῦτον τολμᾶσθαι παρὰ ἐπισκόπου· ἐπειδὴ τὸν τοιοῦτόν τι ἐπιχειροῦντα, ἐκπίπτειν τοῦ ἰδίου βαθμοῦ· ὅσαι δὲ πόλεις διὰ γραμμάτων βασιλικῶν τῷ τῆς μητροπόλεως ἐτιμήθησαν ὀνόματι, μόνης ἀπολαυέτωσαν τῆς τιμῆς, καὶ ὁ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς διοικῶν ἐπίσκοπος, σωζομένων δηλονότι τῇ κατὰ ἀλήθειαν μητροπόλει τῶν οἰκείων δικαίων".[84]

[110] Ταῦτα τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων διακελευομένων, ἐπειδὴ οὐκ ἔδει ἡμᾶς ἐν σιωπῇ τὰ τοῦ πράγματος γενέσθαι, οὕτω προφανὲς δεικνῦντος τὸ ἄτοπον, ἰδοῦ συνοδικῶς παραδηλοῦμεν τῇ σῇ τιμιότητι, ὡς εἰ μὲν ὑπεκστῇς ἡμῖν τῶν ἀνέκαθεν ἁρμοζόντων τῇ καθ' ἡμᾶς ἐπαρχίᾳ δικαίων, ἃ κατέχεις νῦν ἐπιβατικῶς, εὖ ποιήσεις καὶ ἐπαναθήσῃ ὡς ἀναφρονήσας, καὶ ἐν συναισθήσει τῆς ἀκανονίστου ταύτης ἐπιχειρήσεως γεγονώς, καὶ εἰς τὴν ὁδὸν ἐπανελθών, ἣν ἀνέκαθεν οἱ σοὶ πατέρες ἐβάδισαν, καὶ ταχ' ἂν καὶ συγγνώμης τεύξῃ διὰ τὴν σύνεσιν· | εἰ δὲ τολμήματι στέρξεις ἀμεταθέτως, καὶ τῆς ἰδίας μονοτονίας ἀνθέξῃ τῆς ἡμετέρας ταύτης καταφρονήσας γραφῆς, ὑπόδικον αὐτὸς σεαυτὸν ποιήσεις ἐπεξελεύσει κανονικῇ, ἣν δὴ καὶ ἐνδίκως ἐπανατείνοντές σοι μετὰ τῆς τοῦ δικαίου δυνάμεως, ἀφορισμῷ ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος καθυποβάλλομέν σε, καὶ τῆς τῶν πιστῶν κοινωνίας ἐκκόπτομεν, ὡς παραβάτην τῆς τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων διαταγῆς καὶ ὡς τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν, ἣν ἀρχῆθεν οἱ ἅγιοι πατέρες ὡρίσαντο, συνταράξαντα καὶ συγχέαντα· ἐντεῦθεν δὲ καὶ οἱ κοινωνοῦντές σοι ταῖς αὐταῖς εὐθύναις ὑπόδικοι ἔσονται, εἴτε τοῦ βήματος εἰσίν, εἴτε τῆς λαικῆς τάξεώς τε καὶ καταστάσεως.

Διαγωγέα δὲ τῆς παρούσης συνοδικῆς ἡμετέρας γραφῆς, τὸν ἱερώτατον ἐπίσκοπον Σκοπίων, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὸν ἡμῖν ἀδελφὸν καὶ συλλειτουργὸν κυρὸν Ἰωάννην ἐχειροτονήσαμεν, ὡς ἂν καὶ διὰ ζώσης φωνῆς τὰ ἀναγεγραμμένα διασαφήσῃ τῇ σῇ τιμιότητι.

Μηνὶ μαίῳ ἰνδ. η'.

[84] Mansi VII, 364 BC.

пили једну епархију на двоје, тако да услед тога постоје два митрополита у једној истој епархији. Према томе свети сабор одређује да се унапред ниједан епископ на то не усуди; јер ко то покуша, биће збачен са свог положаја. Они пак градови који су према царским граматама били одликовани називом митрополије, нека уживају једино ову част, исто као и епископ који управља црквом тих градова, и да буду очувана правој митрополији њена права".

Пошто тако свети и божански канони заповедају и пошто нам не би личило да прећутимо дело које се тако очевидно показује неупутно, [111] ево саборно објављујемо твојој часности да, ако одступиш од права која од старине припадају нашој епархији, а која ти сад незаконито држиш, добро ћеш учинити, јер то би значило да си се предомислио као онај који се опамети, да си постао свестан неканоничности тога свог предузећа и вратио се на пут којим су од старине ишли твоји преци, те ћеш можда и опроштај добити за ту мудрост. Ако ли, пак, неодступно будеш остао при свом дрском делу и ако одржиш своју упорност, презревши ово наше писмо, па сам себе учиниш подложним казни канона, којом ти законито претимо са снагом права, ми те подвргавамо одлучењу од свете и живоначалне Тројице и искључујемо те из заједнице верних као преступника заповести светих и божанских канона и као нарушиоца и смутитеља црквеног устава, који су свети оци од почетка установили. А према томе ће и они који с тобом опште бити подвргнути истим казнама, били они у црквеном реду или световног чина и положаја.

За предаваоца овог нашег саборног писма одредили смо преосвећеног епископа Скопља, у Господу љубљеног нам брата и саслужбеника, господина Јована, како би и живим гласом ово што је написано протумачио твојој часности.

Месеца маја, индикта 8.

[112] Πρὸς τὴν ἄνω ἀντιγραφὴν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ Χωματιανοῦ

... [f. 220 v.] Σὺ δὲ ἀνέχου τοῦ μακροθυμεῖν, ὡς καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν, εἰκὼν πᾶσι προκείμενος, οὐκ ἐξ ἡμῶν, ὦ πάτερ καὶ δέσποτα, τὸ τοιαῦτα ποιεῖν, ἅπερ ἄμεμπτα μὲν εἰσί, δοκοῦσι δὲ παρ᾽ ὑμῖν ἐπιλήψιμα, ἐκ τῶν αὐτόθι[65] δὲ παραδειγμάτων, ἃ χρεὼν[66] πάντως εὐθύτητος εἶναι κανονικῆς καὶ πάσης ἀγαθουργίας ἀρχετυπίαν. Αὐτόθεν γάρ, ἵνα τὸ ἀπόρρητον εἴπω, ἐπὶ ἀδικίᾳ ἡμετέρᾳ, ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας,[67] ἣν εὐσέβεια κοσμεῖ καὶ εὐαγγελικὴ πολιτεία καὶ παντὸς ἀγαθοῦ τρόπου εὐπρέπεια, καὶ ἣν ποιμαίνουσιν ἱεράρχαι καὶ ἰθύνουσι πρὸς τὰ φίλα Θεῷ καὶ καθήκοντα, ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τῇ ἐπαρχίᾳ τοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας ὑποκείμενοι, κατὰ τὸ ἀναπεφωνημένον Ἰουστινιάνειον θέσπισμα.

Τίς οὖν ἦν λόγος, ἵνα ἀρχιερέων ὄντων ἐν τῷ τόπῳ καὶ ἀρχιεπισκόπου ἐπαρχεώτου, τοῦ Βουλγαρίας δηλονότι, αὐτοῖς ἐπενθρονιζομένου, παρεμβόλιμος ἐπικηρυχθείη τούτοις ἀρχιεπίσκοπος;[68] καὶ ὥσπερ οἱ κατά τινα παιδιὰν χορεύοντες καὶ ἐπωμαδίους χορευτὰς ἐν ἑαυτοῖς αἴροντες, ἱεράρχαι ἐπιστιβασθῶσιν ἱεράρχαις καὶ καινή τις κτίσις ἱεραρχικῆς γένηται καταστάσεως, ὡς ἂν οὐκ οἶδα εἴτε πύργος τὶς νέος Χαλάνης ἀνατειχισθῇ, εἴτε καθαιρεθῶσι, φεῦ, ὅσια κανονικὰ καὶ καθήκοντα· εἰ τοίνυν κανονικὰ ταῦτα καὶ ἄμεμπτα καὶ ἀδικίας ἀμέτοχα, οὐδὲ τὰ ἡμέτερα πάντῃ καὶ πάντως ἐπίψογα· εἰ δὴ ἀνακόλουθα ταῖς τῶν κανόνων διαταγαῖς, ἀλλὰ καὶ οὕτως πάλιν ἄμεμπτα τὰ ἡμέτερα, ἐκ τῶν αὐτόθι γὰρ παραδειγμάτων, ὡς εἴπομεν, ἡμῖν ἡ τῶν καθηκόντων ἀθέτησις ...

[65] P. αυθόθι.
[66] P. χρέων.
[67] Cod. Σερβίας ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας.
[68] P. ἀρχιεπισκόποις — Cod. αρχιεπίσκ$\overset{\pi}{\text{ο}}$.

Из писма истог најсветијег архиепископа Бугарске Хоматијана на горњи одговор најсветијег патријарха[69] [113]

... А ти буди пун великодушности, као и других врлина, постављен за углед свима. Није то од нас потекло, оче и господине, чинити таква дела која, иако су непорочна, изгледају вама да заслужују прекор, него од примера датих баш тамо, где треба у свему да буде најбољи узор канонирског и сваког доброг поступања. Јер је одатле, да кажем оно што се не сме исказати, на нашу штету рукоположен архиепископ Србије, коју краси побожност и јеванђељски живот и пристојност сваког доброг понашања, и коју пасу и воде ка ономе што је Богу драго и ка исправности јерарси, који су одавно и од почетка потчињени епархији престола Бугарске, према јавно проглашеној одредби Јустинијановој.

Кад пак постоје у том крају архијереји и епархијски архиепископ, наиме архиепископ Бугарске, који им је постављен на чело, какав је онда био разлог томе, што им је са стране наметнут архиепископ? Као они који се из неке детињарије играју и уздижу играче себи на рамена, јерарси се нагомилавају на јерархе и настаје неко ново стварање јерархијског реда, као да се, не знам, или нека нова халанска кула изграђује, или — авај! — укидају света канонична правила и обичаји. Ако су таква дела канонична и непрекорна и не садрже неправду, ни наша дела никако и ни најмање нису за прекор. А ако су несагласна с одредбама канона, то пак и онда су наша дела непрекорна, јер нам је од примера баш тамо датих, као што кажемо, дошло преступање установљеног ...

Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1938, 91—125.

[69] Има у виду одговор патријарха Германа на прво Хоматијаново писмо овом патријарху, в. горе стр. 172, прим. 10.

ДУШАН И ЊЕГОВА ВЛАСТЕЛА У БОРБИ СА ВИЗАНТИЈОМ

[79] У спољној политици Немањићке државе нема важнијег проблема од односа према Византији и борбе против Византије. Борба за независност која се завршава у доба Немањино, борба за срце Балкана — Македонију од доба Милутиновог и борба за хегемонију на Балканском полуострву у доба Душаново — то су главне етапе српско-византијских борби и уједно главне етапе јачања и ширења српске државе.

Јачање и ширење Србије, у свакој етапи, било је условљено слабљењем и опадањем Византије. Ширећи се на рачун Византије, српска експанзија према југу узима нарочитог маха када, од краја XIII века, моћ Византије почиње нагло да нестаје. Та експанзија достиже свој врхунац када, средином XIV века, Византија троши своју последњу снагу у тешким грађанским ратовима.

Познато је да је за време грађанских ратова између Кантакузина и Палеолога Душан одузео обеснаженом Византијском Царству велике и богате покрајине са многим јаким градовима до Месте на истоку и до Коринтског залива на југу. За кратко време удвостручио је територију своје државе, без иједне веће битке на отвореном пољу. Рат се сводио на опсаде и запоседање појединих градова, на савлађивање византијских посада, смењивање византијске управе и протеривање представника византијске странке. Пошто је на тај начин освојио више од половине тадашњег Византијског Царства и пошто је пао и јаки Сер, који се најдуже
[80] одупирао, Душан је отворено истакао своје претензије на хегемонију у југоисточној Европи и на целокупно византијско наследство, узевши титулу цара и самодршца Срба и Грка (царь и самодрьжьць Срьблемь и Грькомь), василевса и аутократора Србије и Романије (βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας).

Борба за хегемонију у средњем веку испољавала се у борби за царску титулу. Царство није било више универзална сила, као у античко доба. Али се оно још увек уздизало над другим државама, као држава особитог, вишег реда, задржавајући за себе искључиво право на вођство и духовну супрематију. Но, ма колико да су јаке биле традиције у конзервативном средњовековном свету, право Византије на супрематију долазило је у питање кад год је несразмера између њених наслеђених високих претензија и њених реалних снага бивала и сувише очигледна и кад год се и сувише јако манифестовала надмоћност једне нове силе. Стара царевина Ромејаца морала је да брани своје искључиво право на духовну и политичку хегемонију од јаких супарника како на Западу тако и на Балкану. У томе је дубљи смисао спора око царске титуле с Карлом Великим и доцнијим немачким царевима, као и са Симеоном и владарима другог Бугарског Царства. У томе је дубљи смисао и борбе око царске титуле с Душаном, сасвим сличне ранијој борби са Симеоном.

Међутим, тежња за хегемонијом није била једина и најјача покретна снага у Душановим ратовима с Византијом. Главна снага која је подстицала на освајање византијских земаља била је воља српске властеле за експанзијом. Ова снага се испољила већ давно пре Душана. Тежња за хегемонијом и сан о Царству били су у ствари само крајњи резултат дужих и успешних освајачких ратова, у којима се остваривала жеља српских феудалаца за стицањем нових земаља и нових положаја. И за Душаново време и пре њега главни покретач и инспиратор ратова са Византијом била је велика српска властела.

Када је, после дужег ратовања на византијско-српској граници, краљ Милутин пристао да склопи мир и споразум са византијским царем, он је наишао на јаку опозицију у својој околини. И поред тога што је уговор био за победиоце веома повољан, српски великаши су се противили споразуму, јер је у њиховом интересу било да се рат настави. [81]
О томе имамо аутентично сведочанство у извештају Теодора Метохита, који је као представник византијске владе водио преговоре на српском двору. Теодор Метохит се жали на то да се код склапања споразума наилазило на јаке сметње од стране људи из краљеве околине „који су навикли и воле да ратују“ због ратног плена.[1] Краљева околина (οἱ περὶ αὐτόν)

[1] К. Σάθας, Μεσαιωνικὴ βιβλ. I, 166. Српски превод М. Апостоловића, Летопис Матице српске 216 (1902) 36.

била је, према Метохиту, моћни фактор, и Метохит је стално страховао да ли ће краљ умети да се одупре вољи те своје моћне ратоборне околине.

Младог краља Душана византијски историчар Нићифор Григора приказује као оруђе у рукама „мегистана, стратега и таксиарха", тј. великаша и војсковођа. Цео сукоб између Душана и Стефана Дечанског, Нићифор Григора приказује као покрет властеле, незадовољне владавином старога краља, а завршну сцену описује овим речима: „Они су без муке довели окованог оца пред сина. Затим су га бацили у тамницу, изгледа, против воље сина и на његову жалост. Он је пак ћутао и није могао да се противи навали множине, јер се бојао да и њега самог не задеси нешто неочекивано."[2] Јиречек цитира овај опис претресајући питање Душанове кривице за очеву смрт.[3] Важнији и још речитији је овај опис као слика односа између младог Душана и његових великаша. Уосталом, чак и бледи, конвенционални приказ Даниловог настављача довољно јасно показује да се Душан за време ових догађаја налазио потпуно под утицајем властеле.[4] А чим су завереници уклонили старога краља, одмах су са новим краљем кренули у рат, освојили византијске земље до Струме и Амфипоља, заузели су и Струмицу са околним варошима.[5]

Временом је Душанов ауторитет несумњиво порастао, али ни у зрелијим годинама није њим руководила његова лична воља. У освајачке ратове није га терало његово славољубље, већ жеља властеле за даљом експанзијом и за новим земљама.

[82] Сасвим је супротан суд Ст. Новаковића, као и већине наших старијих историчара. Говорећи о полету Немањићке државе, Ст. Новаковић каже: „Све је ту било лично и везано за личности" (Tout y était personnel et lié aux personnalités). И даље: „Сама идеја великог царства и велике државе није постојала ни код народа, ни чак међу великашима тога времена, ова идеја је потицала од самог Душана и од династије Немањића".[6] Међутим, чињеница је да су сви оновремени посматрачи, који су имали прилике да се ближе упознају са односима на двору Немањића, увек долазили до уверења да

[2] N. Gregoras I, 457, 5—9.
[3] *К. Јиречек*, Историја Срба I, 270.
[4] Архиеп. Данило, Животи краљева и архиепископа српских, изд. Даничић (1866) 213.
[5] N. Gregoras I, 457, 12—15.
[6] *St. Novaković*, Les problèmes serbes, Arhiv f. slav. Philol. 34 (1912) 232.

је владар био у јакој мери зависан од воље своје властеле. Овај моменат истичу сви византијски писци који су лично и пажљиво посматрали прилике у Србији и који су о својим утисцима и искуствима писали, а с Византинцима се слажу и Дубровчани. И у Цариграду и у Дубровнику добро се знало да успех преговора на српском двору не зависи само од става краља, него и од става његове околине.[7] Но, наш задатак овде није да улазимо у проблем односа између владара и властеле у Србији, него само да прикажемо улогу српске властеле у Душановим ратовима са Византијом.

Из Кантакузиновог извештаја о преговорима које је он 1342. г. водио са Душаном види се довољно јасно да је позив византијског претендента за мешање у византијски грађански рат изазвао код Душана колебање и да је краљ прихватио тај позив само попуштајући пред једнодушним захтевима своје околине, 24 највиша представника српске властеле позвана на саветовање.[8] Говори, који су том приликом, према Кантакузину, и са једне и са друге стране одржани (као говорници на српској страни иступали су краљица Је- [83]
лена и најистакнутији представник српске властеле моћни Оливер) звучали су веома племенито, барем у доцнијој Кантакузиновој стилизацији. Али, и поред свих лепих речи о пружању помоћи византијском претенденту, свима је морало да буде јасно да је мешање у унутрашње борбе Византинаца отварало пред српском властелом широке могућности за стицање нових земаља и нових високих положаја. И стварно, у освојеним областима српски феудалци, и то како световни тако и духовни, дошли су и до нових поседа и до нових положаја. Ово је и био главни циљ и главни резултат Душанове освајачке политике у очима њених стварних покретача.

Истина, познато је да је Душан избегавао рушење постојећег правног реда у присаједињеним областима. Много шта, скоро све је остало по старом, али, владајући врхови су се променили. Душанов Законик (§ 39) гарантује земљишне

[7] О томе је врло леп материјал сакупио *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд, 1940. Али према том материјалу сам аутор заузима врло скептичан став. Верује, наиме, да су Византинци прецењивали утицај великаша на владара у Србији, мада и не објашњава како је то да су они сви грешили, а сви долазили до веома сличних запажања. Уосталом, на више места, аутор признаје јак утицај владаочеве околине, али не и властеле као сталежа. Према њему, „велика властеоска моћ и углед извиру из краљевске милости, а не из њиховог евентуалног сталешког положаја" (стр. 114).
[8] Kantakuzen. II, 260.

поседе властеле и властеличића, и то како српских тако и грчких. Но, ова одредба одражава положај после већ насталих промена. Разуме се да су права оних грчких архоната који су остали под српском влашћу морала бити обезбеђена, јер је без тога било немогуће успостављање иоле нормалног стања и реда. Штавише, правни ред и управни систем који се био формирао под византијском влашћу није уопште претрпео никакве битне промене. Али, на челу управе појавили су се нови људи.

Већ је Јиречек нагласио да је управу у освојеним градовима Душан поверавао српским заповедницима, остављајући у њима српске трупе као посаде. „Међу чиновницима Стефана Душана Грци беху велик изузетак", каже Јиречек, — „нова влада истиснула је из свих градова грчку странку".[9] Извесна ограничења унела је у ову констатацију занимљива расправа Соловјева, који даје један списак грчких архоната у Душановом царству.[10] Али и овај брижљиво састављени списак показује да Грци у Душановој служби нису били баш
[84] многобројни, нарочито не на вишим положајима. Више положаје заузели су представници српске властеле.[11]

Исто важи и за положаје у црквеној хијерархији. Мада су нова истраживања и овде унела извесна ограничења у Јиречекову констатацију да „митрополити цариградске патријаршије беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи",[12] ипак се та констатација у основи показала као тачна, бар што се тиче митрополија.[13] Виши положаји у војној и цивилној управи прешли су од византијских архоната на представнике српске властеле; митрополије у освојеним областима заузели су уместо грчких српски црквени достојанственици. Да се сетимо само, примера ради, Душановог пријатеља и сарадника Јакова, који је постао митрополит у Серу и држао серску столицу

[9] *Јиречек* I, 285.

[10] *А. В. Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., Byzantinoslavica 2 (1930) 275 сл. Уп. и истога Фессалийские архонты в XIV в., ibid. 4 (1932) 159 сл.

[11] То наглашује, уосталом, и *А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана (Скопље 1928) 75 и Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скопског научног друштва, 7—8 (1929—1930) 155.

[12] *Јиречек*, I; 286. Према Даниловом настављачу, Душан је „одагнао цариградске митрополите из градова своје области" (Животи краљева и архиепископа српских, 381).

[13] Уп. занимљиве податке у *В. Мошина*, Св. патријарх Калист и српска црква, Гласник Српске православне цркве, 27 (1946) 196.

од 1353. до 1360. г.[14] Србин је био и његов наследник Сава, који је потписао словенски једну грчку повељу из 1366. г.[15]

Но замена грчких архоната и митрополита представницима српске властеле и црквене хијерархије нимало није била одраз неке националне српске политике, како се то раније радо сматрало. Она је била одраз тежње победничког српског феудалног племства за новим положајима и новим земљама. Јер, заједно са положајима у освојеним областима, прелазила су, сасвим природно, у руке српских световних и духовних феудалаца и земљишта њихових византијских претходника.

Тако, на пр., Душанова повеља (по свој прилици из 1336. г.), којом се Хиландару потврђују дарови чувеног протосеваста Хреље у Штипу и његовој околини, спомиње између
осталог село Секирник „што ѥсть дрьжалЛаь скарь Котаниць" и [85]
суседно селиште Штука „што соу дрьжали прониıарниѥ грьчьсци Тоут'ко, Осань, Ласкарь Сидерофан".[16] Према томе, међу Хрељиним поседима у области Штипа, које је он доцније поклонио Хиландару, било је једно село које су пре њега држали четири византијска пронијара и још једно село које је држао Ласкарис Котаниц, несумњиво такође византијски пронијар, по свој прилици рођак једног од пронијара из селишта Штука. Другим речима, после заузећа штипске области, поседи локалних пронијара били су одузети њиховим грчким власницима и предати једном од учесника победничке српске офанзиве.

Нема сумње да се ту не ради о једној изолованој појави. Процес експропријације византијских дината у корист српске властеле, коме смо случајно ушли у траг у Хрељиној даровници, није наравно остао ограничен на област Штипа, него је свуда неизбежно пратио процес освајања византијских земаља и био је управо главни циљ тих освајања.

Када је за време кнеза Лазара, 1375. г., отклоњен расцеп између српске и византијске цркве, изазван самовољним проглашењем српске патријаршије, Срби су, према Даниловом настављачу, у накнаду за признање Пећке патријаршије, обећали да у случају новог јачања и заузећа нових византијских земаља неће протеривати грчке митрополите.[17] Да-

[14] Уп. *Ст. Станојевић*, Серский митрополит Иаков, Annales de l'Inst. Kondakov, 10 (1938) 95 сл.

[15] Actes de Chilandar (Виз. Врем. 17, 1911) бр. 151, стр. 320. Уп. *В. Мошин*, н. д. 196.

[16] *Новаковић*, Законски споменици, 400 сл.

[17] Архиеп. Данило, Животи краљева и архиепископа српских, 383.

нилов настављач каже да је већ и сам цар Стефан Душан покушавао да отклони настали сукоб, али да је споразум изостао „сана ради и градов“.[18] Ако се има у виду црквена страна спора, која првенствено интересује летописца, онда ово значи да до споразума није дошло због титуле патријарха, коју је Душан доделио пећком архиепископу, и због освојених византијских градова, из којих је Душан „одагнао“ грчке митрополите да би их заменио српским. 1375. г. нашло се компромисно решење: Византинци су попустили у питању
[86] „сана“, Срби су попустили у питању „градова“ (мада њихово попуштање у ово време није имало више реалног значаја).[19]

Међутим, црквена страна питања била је само одраз политичке суштине сукоба. Више од титуле поглавара српске цркве Византију је забрињавала царска титула самог Душана, а поред грчких митрополита Срби су отерали из освојених области и многе грчке архонте. Жесток ударац Душан није нанео само врховној византијској власти, оспоравајући њено право на царску титулу и на политичко и идејно вођство које се у тој титули изражавало. Жесток ударац нанео је он и византијском племству тиме што је лишио многе представнике византијског владајућег слоја њихових положаја и поседа, доделивши их својим сарадницима, који су инспирисали његову освајачку политику и који су пожњели њене плодове.

Борба око царске титуле својом драматичношћу привукла је на себе главну пажњу историчара. Но извори нам показују да је Византинце исто толико болело и питање „градова“, болело и после више деценија. Питање градова значило је, као што смо видели, питање положаја и поседа. Те су положаје и поседе изгубили византијски духовни и световни феудалци а добили српски великаши, стварни инспиратори и покретачи освајачких ратова против Византије, које је Душан, као и његови претходници, водио пре свега у њиховом интересу.

Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 79—86.

[18] Исто 381.

[19] В. моје напомене у Semin. Kond. 5 (1932) 323 sq. (в. СД, књ. III, стр. 405 сл.) поводом расправе *M. Lascaris*, Le Patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'église de Constantinople en 1375? Mélanges Ch. Diehl I (1930) 171 sq.

РАДОЛИВО

СЕЛО СВЕТОГОРСКОГ МАНАСТИРА ИВИРОНА

Село Радоливо, северозападно од Пангајске Горе, које [67]
и данас постоји, вековима се налазило у власништву светогорског манастира Ивирона. Био је то један од најзначајнијих поседа овог манастира, али и извор многих његових брига.

Цар Алексије I Комнин поклонио је ово село крајем XI века куропалатиси Марији Василакини. То се види из извода из катастарске књиге који је куропалатиси издао магистар Никита Анзас, судија вила и хартуларије округа Волерона и Струме у теми Струме и Забалтије.[1] Према овом веома занимљивом документу, Радоливо је тада имало 13 сељачких кућа и давало годишње приход од $9^7/_{24}$ златника. Међутим, пошто се замонашила, куропалатиса Василакина завештала га је ђурђијанском манастиру на Светој Гори, за покој душе свога мужа, великог доместика Ђурђијанца Григорија Пакуријана, познатог сарадника цара Алексија I и оснивача Бачкова, манастира код Пловдива.[2]

[1] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, Nr 65 од августа 1098. (даље: *Dölger*, Schatzk.).

[2] Њен тестаменат сачуван је у архиву Ивирона, али до сада није издат. Уп. *Dölger*, Schatzk., стр. 180. Као датум овог тестамента Делгер наводи 4. новембра 1084., што је, чини ми се, тешко ускладити са његовим датирањем малопре споменутог документа Никите Анзаса у 1098. годину, као и са чињеницом да је Григорије Пакуријан погинуо у рату са Печенезима тек у пролеће 1086. Cf. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Comnène, p. 105. Куропалатиса Василакина била је свакако кћи куропалата Василакија, што се, према Делгеру, и изрично наводи у њеном тестаменту. Куропалат Василакије не спомиње се, како изгледа, у другим изворима. У сваком случају, упркос Делгеру, није вероватно да се ради о Георгију Василакију кога Ана Комнина спомиње на два места — без икакве титуле (III, 69, 24 и 72, 3, ed. *Leib;* II, 158, 12 и 160, 21, ed. *Refferscheid)*, јер га она не спомиње нимало „als Getreuen ihres Vaters“, већ као учесника у завери против цара Алексија.

После тога се Радоливо, бар у оним документима којима наука данас располаже, дуже време не спомиње. Уосталом, циљ овог чланка није да прати историју тог села. Данас, то би било и немогућно учинити, јер комплетно издање повеља Ивирона још не постоји и многи документи из његовог архива
[68] остају непознати. Желео бих да у расположивим документима упозорим на извесне податке од ширег значаја који осветљавају стање у Византији у доба њеног опадања, а који се односе управо на село Радоливо.

У објављеним документима Ивирона из XIV века има више таквих података, и то како у царским хрисовуљама тако и у практицима Ивирона, који су тек недавно постали приступачни захваљујући значајним едицијама Ф. Делгера.[3] Пре неколико година осврнуо сам се већ на питање сељака који су се иселили из Добровикије и Овила, два мања села Ивирона у околини Радолива, и покушао сам да на основу поменутих практика расветлим један податак у Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1341, који се до тада погрешно схватао.[4] Овом приликом позабавићу се мало детаљније питањем пореског задужења села Радолива, питањем које је нарочито тиштало ивиронске монахе.

Практици Ивирона, са којима данас располажемо, односе се на два већа комплекса манастирских имања: четири практика из 1301., 1317., 1321. и 1341 године дају попис поседа са територије Солунске теме, већином са Халкидика (три села налазе се у катепаникију Јериса, два у катепаникију Каламарије и само једно у катепаникију Стримона, у северном делу тадашње Солунске теме); два практика из 1316. и 1341. садрже попис ивиронских поседа источно од Струме, у области Пангајске Горе, на територији катепаникија Забалтије, једног од пет катепаникија тадашње теме Сера и Стримона. Вредност ова два комплекса била је отприлике подједнака: први, који се састојао од шест села, давао је годишњи приход од преко 600 перпера, други од преко 500, али је овај други комплекс имао само једно велико село: Радоливо, и три мања засеока: Бориск, Овил и Добровикију (свакако слов. Добровица). Изгледа да је Радоливо било не само највеће село међу поседима Ивирона него и највеће место у катепаникију

[3] *Dölger*, Schatzk, Nr 66/7—74/7 и нарочито *Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos. - hist. Kl., N. F. Heft 28, 1949 (даље: *Dölger*, Sechs Praktika).

[4] Уп. *Г. Острогорски*, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице Српске 13/14 (1956) 75 сл. (в. доле стр. 216 сл.).

Забалтије. Према Теохаридису, аутору пажљивог историјско-географског истраживања о катепаникијима Македоније, Радоливо је било центар тог катепаникија.[5]

Ако се сетимо да је крајем XI века Радоливо имало само 13 сељачких породица и давало приход од $9^7/_{24}$ номизми, видећемо да је оно од тада јако порасло. Практик из 1316. године наводи у Радоливу преко 230 сељачких породица,[6] од којих манастира добија годишње преко 400 перпера.[7] На овом примеру видимо како су се снажно развијала поједина византијска насеља, а и како су расли током времена приходи појединих византијских манастира. Економска историја византијских манастира, нарочито највећих и најуглед- [69]
нијих међу њима, пружа углавном слику сталног пораста њихових земљишних поседа и парика, а према томе и њихових прихода. Овај успон трајао је вековима и може се, и поред повремених политичких и црквенополитичких криза, пратити све до средине XIV века. Од средине XIV века успон се зауставља и узлазна линија развитка замењује се низлазном, јер нагло политичко и економско опадање Царства захвата и најугледније манастире. Ова чињеница, на коју смо већ указали из друге перспективе пратећи развитак византијске проније, јасно се одражава у практицима манастира Ивирона, а најјасније је илуструје историја ивиронског села Радолива и његових засеока.

Пошто се у архиву Ивирона сачувало више пописа из прве половине XIV века који се односе на једне те исте поседе, у могућности смо да пратимо промене које су у ово време настајале на тим поседима. Међу раније објављеном грађом сличне серије практика су ретке. Нарочито су интересантни у том погледу практици Зографског манастира из 1294, 1300. и 1320.[8] и практици Ксенофонтовог манастира из 1300, 1318, 1320. и 1338. године[9] Њима се могу додати и два врло занимљива, али јако оштећена практика Есфигменског манастира, састављена 1298/9. (?) и око 1320.[10] Иако сви ови

[5] *Г. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, стр. 50 сл. В. и мапу на крају књиге.

[6] Cf. *Dölger*, Sechs Praktika, p. 27.

[7] Заједно с Бориском, Овилом и Добровикијом, Радоливо је 1316. имало приход од 520 перп.: *Dölger*, Sechs Praktika, практик R K 334.

[8] Actes de Zographou, Nr 53, 15, 17 (Виз. Врем. 13, 1907).

[9] Actes de Xénophon, Nr 3, 6, 7, 11 (Виз. Врем. 10, 1903).

[10] Actes d'Esphigménou, p. XIV—XV, XV—XVII (Виз. Врем. 12, 1906). Нова издања светогорских повеља која су у припреми свакако ће знатно повећати тај важни упоредни материјал. Нарочито драгоцену грађу можемо да очекујемо од комплетног издања богатог архива Велике Лавре које припрема П. Лемерл.

документи спадају у време у коме је привредно и политичко опадање Византијског царства већ било почело, они подударно сведоче о непрекидном повећању благостања манастира. Доиста, током првих деценија XIV века, византијски манастири не само одржавају него и знатно повећавају своју економску моћ. После кризе кроз коју су прошли за време латинске владавине и унионистичке политике Михаила VIII Палеолога, манастири доживљавају, под изразито православном владом Андроника II, период нарочитог цветања. Ово цветање одражавају и документи о којима је реч.[11]

Поседи Зографа били су крајем XIII века још врло скромни: 1294. године манастир је имао свега 716¼ модија земље и 15½ мод. винограда, а његови приходи износили су само 19 перпера. Али је затим дошао нагао скок: до 1300. годишњи приходи бугарског манастира на Светој Гори попели су се на 46 перп.; до 1320. на 138⅙ перп., а земљишни поседи на 1225 одн. 3598 мод.[12]

Брзо су расли и земљишни поседи Ксенофонтовог манастира: 1318. манастир је имао више од 5000 мод. земље, 1320.
[70] око 8000, а 1338. преко 12.000. На поседима Ксенофонтовог манастира, пописаним у његовим практицима, седели су углавном елефтери, најсиромашнија категорија позновизантијског сељаштва. Међутим, тешко економско стање земље само је појачавало прилив ових сељака-бескућника на манастирска имања, а према томе се и општа свота њихових плаћања манастиру, ма колико скромна била, стално повећавала. 1300. године износила је 5 перп. и 22 кератија, 1318. односно 1320. — 7 перп., а 1338. више но 17 перп.

Управо, огроман је био у овом периоду пораст богатства Есфигменског манастира. Иако оштећен и издат са знатним лакунама и грешкама први есфигменски практик показује да су пред сам крај XIII века годишњи приходи овог манастира износили 141 перп. Од тога је манастир задржавао 123 перп., а 18 плаћао на име државних дажбина. Око 1320. године, према другом есфигменском практику, манастир је убирао од својих парика 388 перп., док су остали његови

[11] О овим и низу других практика в. детаљније: *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, Byzantinosl. 9 (1948) 203 сл. (= Византијске катастарске књиге, Историско-правни зборник 2, 1949, 3 сл. = Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 259 sq.); в. СД, књ. I, стр. 1 сл.

[12] Зографски парици имали су 1294. године само 2 модија винограда, 1300. — 38 мод. винограда и 15 мод. земље, 1320. 50 ½ мод. винограда и 309 мод. земље; њихова плаћања манастиру износила су 1294. године 2 перп., 1300. — $12^1/_2$, 1320. — $27^1/_8$ перп.

приходи, који се наводе у дугачком набрајању, износили, према практику, укупно 320 перп.[13] Као општи збир годишњих прихода манастира практик, свакако погрешно, наводи 500 перп. (уместо 700?). Врло је карактеристично да је отпала и обавеза плаћања извесних дажбина држави: манастир је стекао потпун имунитет и сви приходи од његових парика и земаља припадају њему.[14]

Практици Ивирона пружају сасвим друкчију слику. Супротно документима малопре цитираних манастира који, са једним изузетком најмлађега практика Ксенофонтовог манастира, одражавају стање до 1320, практици Ивирона обавештавају нас о стању на његовим поседима све до критичне 1341. године, када су прилике у Царству почеле нагло да се погоршавају. Првих деценија XIV века опширни поседи овог богатог манастира одају слику извесног стабилног просперитета. Комплекс његових имања у Солунској теми имао је 1301. године приход од 675 перп. До 1317. тај приход је порастао за 2 перпера. Исти годишњи приход од 677 перп. исказан је и у практику из 1321.[15] Међутим, практик из 1341. показује да је годишњи приход са ивиронских имања у Солунској теми спао на 633 перп., и сам практик истиче да се приход с ових имања смањио за 44 перп. годишње „због напада непријатеља".[16]

Још изразитије је опадање на оном комплексу ивиронских поседа чије је језгро сачињавало село Радоливо. Према практику из 1316, приход од Радолива и оближњих малих села Бориска, Овила и Добровикије износио је 520 перп.[17]
Међутим, практик из 1341. наводи своту од свега 448 перп.[18] [71]
Уствари, приход те године био је знатно мањи. Састављач практика, први ловац Јован Ватац, даје нам драгоцена оба-

[13] Изгледа да овај збир није сасвим тачан. Ако се саберу поједине ставке добија се $308^5/_6$. Истина код једне ставке цифра прихода изостављена је у издању којим располажемо, али је тешко предпоставити да је она износила преко 11 перп. Ради се о дажбини од вашара који се одржавао на земљама манастира. Такве дажбине обично су износиле неколико перпера.

[14] Посебну пажњу заслужује и чињеница да, према првом практику Есфигменски манастир није имао право да на своје парике удара глобе за убиство и насиље ни да убира дажбине од пронађеног блага, док, према другом практику његово право на глобе („аир") није ничим ограничено. Уп. *Острогорский*, Виз. писц. книги 299 сл. В. и моју расправу К истории иммунитета в Византии, Виз. Врем. 13, 1958, 103 сл. (в. СД, књ. I, стр. 109 сл.; 474 сл.).

[15] *Dölger*, Sechs Praktika, A 454, K 599, P 586.

[16] *Ibid.* V 456/7.

[17] *Ibid.* R K 334.

[18] *Ibid.* RV 241.

вештења о стању у коме је затекао ова села Ивирона. Констатовао је, наиме, да су села Овил и Добровикија опустели, јер се њихово становништво иселило због напада Турака и отишло другде, на различита архонтска и пронијарска имања. Немајући, према томе, могућности да изврши попис ових села, Јован Ватац је, како сам објашњава, без много предомишљања уписао на име прихода од њих износ од 60 перп., јер је толики био њихов приход према попису орфанотрофа Кедрина, састављача практика из 1316.[19] Овај износ био је, дакле, сасвим фиктиван: приход Ивирона од комплекса Радолива 1341. године уствари није износио ни 448, већ 448 мање 60, тј. 388 перпера (према ранијих 520 перп.).

Међутим, рента од Радолива само је једним делом припадала Ивирону, јер је ово село било оптерећено порезом, и то врло високим. Села Ивирона у Солунској теми била су ослобођена свих државних дажбина, и практици који се односе на та села истичу сваки пут да сви наведени приходи припадају манастиру без икаквих ограничења. Напротив, практици који се односе на комплекс Радоливо указују да ивиронски монаси морају да, од сакупљених прихода, 200 перп. предају државној благајни као своје пореско задужење (ὡς κεφάλαιον). То указује орфанотроф Трифон Кедрин у практику из 1316. подвлачећи да ће од 520 перп., колико је износио приход с ових поседа те године, монаси 200 перп. предати државној благајни, а 320 перп. задржати.[20] То истиче и Јован Ватац у практику из 1341. Јер пореска обавеза Радолива остала је иста и износила је, као и раније, 200 перп., мада су његови приходи, као што смо видели, јако опали, тако да је те године манастир морао да преда држави више од половине свог прихода са села Радолива. Ваљда због тога Јован Ватац, за разлику од Трифона Кедрина, не наводи колико ће Ивирон задржати у своју корист већ само указује да ће манастир 200 перп. предати држави а да ће остало уживати „потпуно неометано и непоколебљиво, неопозиво и неотуђиво“, како већ гласи устаљена византијска формула.[21]

Кратак податак о пореској обавези Радолива налази се већ у хрисовуљи Михаила IX, сина и савладара Андро-

[19] *Ibid.* RV 232—237. Овил и Добровикија налазили су се јужно од Пангајске горе, отворени нападу са мора, и зато су страдали од турске најезде, док се Радоливо, као и сеоце Бориск, налазило заклоњено, с оне стране горе, и стога је остало поштеђено. Уп. *Острогорски,* Две белешке 77 сл. (в. доле стр. 220).

[20] *Ibid.* RK 334—337.

[21] *Ibid.* RV 241—243.

ника II.[22] Потврђујући све поседе Ивирону, ова хрисовуља [72]
од августа 1310. на првом месту наводи имање Радоливо (τὸ προάστειον τῆς Ῥαδολήβους) и истиче при томе да ово имање, и то само оно међу свим ивиронским поседима, има да плаћа порез државној благајни.[23] Непосредно иза Радолива наведена су и овде села Овил и Добровикија, али ни она нису задужена никаквим дажбинама. Хрисовуља из 1310. показује, дакле, да се пореска обавеза, забележена у ивиронским практицима није односила на цео комплекс поседа пописан у тим практицима већ само на Радоливо. Ова пореска обавеза означена је и овде речју κεφάλαιον.[24] Њен износ се не наводи већ се каже само да Радоливо има да плаћа државној благајни кефалеон који је, извршивши мерење тог имања и његове територије, одредио покојни пансеваст севаст Теологит. Захваљујући ивиронским практицима, знамо да овај у хрисовуљи узгред споменути порез није износио ништа мање до 200 перп. и да је већ 1341. манастир већи део прихода од Радолива давао држави, а мањи задржавао за себе.

Међутим, ни тај мањи део манастир Ивирон није дуго уживао „неометано и непоколебљиво“, као што му је то гарантовао практик Јована Ватаца од априла 1341. У јесен те исте 1341. године избио је, као што је познато, дугогодишњи грађански рат који је коначно разорио Царство. У тим кри-

[22] *Dölger,* Schatzk. № 37 издао је ову хрисовуљу према савременом препису патријарха Нифонта од априла 1311. Делимично издање оригинала (само набрајање поседа) даје *М. И. Гедеон,* Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Атина 1926, 41—44. Мањи фрагмент оригинала даје и *Dölger,* Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1932, 34, sq. Важно истраживање о овој хрисовуљи, као и о хрисовуљи Јована VI Кантакузина о којој ће још бити говора: *Dölger,* Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, прештампано у Byzantinische Diplomatik (1956) 176 sq.

[23] *Dölger,* Schatzk. Nr 37, 56—59. *Гедеон,* н. д. 41.

[24] Не може бити више никакве сумње — документи који се односе на село Радоливо нарочито јасно то доказују — да κεφάλαιον, као порески термин, има опште значење пореског задужења (пореско „поглавље“, пореска свота, ставка), а никако не значи главарину, како се раније мислило. Cf. *Dölger,* Schatzk. p. 109. *N. Svoronos,* Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Athènes—Paris 1959, 112 sq., греши кад тврди да је кефалеон увек везан са харагмом и да чини једну целину с њом, а исто тако и кад предлаже да се у Душановој хрисовуљи Зографу од априла 1346. (Actes de Zographou Nr 37, 43 — *Соловјев-Мошин,* Грчке повеље српских владара бр. 9, 54) τοῦ κεφαλαίου τοῦ χαράγματος замени са τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ χαράγματος, што је како се лепо види из контекста, немогућно. Произвољна је и његова тврдња да се кефалеон, за разлику од харагме, убирао у ситном новцу.

тичним годинама пореска обавеза села Радолива била је повећана — за сто одсто.

Ово се види из хрисовуље Стефана Душана Ивирону од јануара 1346.[25] Ивиронски монаси, како саопштава хрисовуља, посетили су цара Стефана и замолили га да их ослободи пореза који су до тада плаћали, износећи да је њихово имање (κτῆμα) Радоливо давало — прво у царски вестијариј, а затим стратиотима — 400 перп. годишње, и то 200 перп. на име зевгаратикија, а 200 на име кефалеона.[26] Према томе, поред оних 200 перп. које су раније, како 1316. тако још и 1341., сачињавале његову пореску обавезу, његов кефалеон, Радоливо је плаћало сада још исто толико на име суплементарног пореза — зевгаратикија, о коме у практику
[73] из 1341. године још нема говора.[27] Карактеристичан је и податак да је порез са села Радолива, првобитно исплаћиван државној благајни односно царском вестијарију, а да је затим даван стратиотима, тј. пронијарима. Нагло повећање пореза на село Радоливо које је византијска влада спровела у годинама грађанског рата ишло је, дакле, у корист пронијара и било је диктовано жељом царске владе за јачањем војних снага и придобијањем присталица из редова пронијара.[28]

Дуплирање и онако тешке пореске обавезе села Радолива представљало је свакако велики терет за манастир Ивирон. Као што смо видели, његови приходи су опадали, па је већ 1341. целокупна рента од села Радолива фактички износила мање но 400 перпера. За време грађанског рата и Душанових војних акција ситуација се свакако још погоршала. Обраћајући се Душану 1346, ивиронски монаси указали су на „разарање и поремећаје" које су њихови поседи и метоси претрпели.[29] Према томе, ради подмиривања новог, повећаног пореза манастир је морао не само да преда држави односно пронијарима сав свој приход од Радолива већ да употреби и приходе од других својих поседа. Занимљиво је да су поседи Ивирона који су од раније уживали имунитет задржали и даље своје привилегије. То је врло карактери-

[25] *Соловјев-Мошин,* бр. 6.

[26] *Ibid.* бр. 6, 14—20. Према Душановој хрисовуљи, тај порез је давало Радоливо μετὰ τῶν αὐτοῦ που ἑτέρων κτημάτων. Међутим, као што смо видели из хрисовуље Михаила IX, од свих ивиронских села једино је Радоливо било оптерећено порезом. У сваком случају, како показује ова хрисовуља, ни Овил ни Добровикија нису учествовали у плаћању дажбина наметнутих Радоливу.

[27] О зевгаратикију в. *Соловјев и Мошин,* 442 сл. *Г. Осттрогорский,* Виз. писц. книги 24 и 296 сл. (в. СД, књ. I, стр. 51, 107).

[28] Уп. *Г. Острогорски,* Пронија 107 сл. (в. СД, књ. I, стр. 258 сл.).

[29] *Соловјев—Мошин,* бр. 7, 74.

стично за византијску пореску политику. Примората да подигне порезе, византијска влада је више волела да повећа терет и онако тешко оптерећених поседа него да тражи било шта од оних земаља које су једном добиле право имунитета. Није никакво чудо што се Ивирон нашао погођен наглим повећањем пореске обавезе села Радолива, којим је овај његов највећи посед постао дефицитан. И чим је Света Гора потпала под Душанову власт, ивиронски монаси су пожурили да замоле свог новог господара да их тог терета ослободи.

Душан је изашао у сусрет њиховој молби и хрисовуљом од јануара 1346. ослободио Радоливо плаћања пореза од 400 перп. Питање тог пореза јесте главни предмет ове Душанове хрисовуље и непосредни узрок њеног издавања. Оно се расправља на првом месту и чини основну садржину овог документа. Кратко и сумарно потврђивање поседа манастира Ивирона само се на њега надовезује, а на крају се подвлачи његово право да тражи и да врати своје одбегле сељаке из Овила и Добровикије — што је такође јако узнемиравало манастир.

Као што је познато, Душан је, пошто је завладао Светом Гором, издао новембра 1345, још као краљ, „општу хрисовуљу" свим светогорским манастирима.[30] Иза тога ће доћи дуг низ хрисовуља појединим манастирима. Нарочито велики број даровница даће Душан појединим светогорским манастирима априла 1346. поводом свог крунисања за цара. Међутим, хрисовуља којом је Ивирон ослобођен плаћања по-
реза за село Радоливо издата је, као што смо видели, већ [74]
јануара 1346, на специјалну молбу ивиронских калуђера, који су једва дочекали да искористе дарежљивост новог господара Свете Горе. То је прва позната хрисовуља коју је Душан издао једном светогорском манастиру после преласка Свете Горе под његову власт и прва позната повеља коју је он потписао као цар.[31]

[30] *Соловјев—Мошин,* бр. 5.

[31] Изгледа, међутим, да је и Зограф хитно тражио и добио од Душана хрисовуљу, која се такође тицала пореске обавезе манастира. У хрисовуљи Зографу од априла 1346. Душан напомиње (*Соловјев—Мошин,* бр. 9, 35—42) да је недавно већ ослободио Зографски манастир дотадашње његове обавезе да плаћа државној благајни 50 перп. на име ситаркије (χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρχίας). Случај је, дакле, сасвим аналоган: манастир је добио од новог господара Свете Горе ослобођење од пореске обавезе које није успео да се ослободи за време византијске власти. О овој пореској обавези Зографа в. *Г. Острогорский,* К истории иммунитета 82 сл. (в. СД, књ. I, стр. 448 сл.).

Априла 1346, међу другим светогорским манастирима, добио је и Ивирон од цара Стефана нову хрисовуљу.[32] Хрисовуља потврђује право власништва манастира на све његове поседе — на челу дугачког списка тих поседа налази се Радоливо — понавља одлуку о ослобођењу Радолива од кефалеона и зевгаратикија, позивајући се на претходну хрисовуљу, ослобађа манастир свих државних дажбина и глоба, даје му потпун имунитет и забрањује кефалијама и осталим чиновницима улазак на његове поседе, ослобађа унапред од свих дажбина и оне досељенике (елефтере) које ће манастир довести на своје земље.

*

Тако је Ивирон, захваљујући дарежљивости српскога цара, ослобођен обавезе да ма шта плаћа за своје поседе, а нарочито за своје село Радоливо. Опроштен му је не само вишак који је био наметнут Радоливу претходних година већ је укинута свака пореска обавеза, чак и она коју је то село сносило под византијском влашћу пре грађанског рата. Међутим, добивши од Душана ову значајну повластицу као и потврду свих својих поседа и ранијих привилегија, ивиронски калуђери нису се тиме задовољили. Они су се обратили и византијским властима и добили су исте привилегије прво, 1351. године, од Јована VI Кантакузина, а затим, 1357, и од Јована V Палеолога. Да ли да тражимо објашњење овој чињеници у претпоставци да је област у којој се налазило Радоливо, после Кантакузинове офанзиве у Македонији 1350, дошла под византијску власт? Таква претпоставка тешко би се могла бранити, а видећемо да су византијске власти давале светогорским манастирима привилегије и за оне поседе који су се несумњиво налазили на српској територији. Кантакузинова прича о томе да је између њега и Душана дошло до споразума о деоби Македоније (и о повратку Епира и Тесалије)[33] не изгледа нимало вероватна.[34] У сваком случају, и према Кантакузину, тај тобожњи споразум остао је неостварен. Као што тачно каже П. Лемерл, резимирајући догађаје
[75] из 1350. године, „dans la Macédoine orientale, il semble bien

[32] *Соловјев и Мошин,* бр. 7.

[33] Cantacuzen. III, p. 155—156, ed. Bonn.

[34] Уп. *Јиречек,* Историја Срба I², 230. *М. Динић,* у Историји народа Југославије I (1953) 359.

que rien n'avait été changé, et que tous les efforts de Cantacuzène étaient demeurés vains".[35]

Хрисовуље оба византијска цара односе се на све поседе Ивиронског манастира, али доносе занимљиве одредбе и о питању пореске обавезе Радолива. Хрисовуља Јована Кантакузина, издата 14. јула 1351,[36] потврђује право власништва Ивирона на сва његова имања, наводећи их у уобичајеном дугачком набрајању, било да се налазе на византијској или на српској територији, а онда се осврће на специјалне молбе калуђера. И ето, главна њихова молба односила се опет на Радоливо. Ивиронски монаси су изнели да је Радоливо имало да плаћа χάριν κεφαλαίου 480 перп. и замолили су цара Јована Кантакузина да се ова пореска обавеза укине.[37] Уз то су молили да им се врати земља у близини села Мелинцијане која је била дата пронијарима.[38] Јован VI прихвата обе молбе и наређује да се поменути кефалеон не узима од манастира а да се тражена земља преда њему заједно са њеним риболовом. Ово наређење је утолико занимљивије што се Мелинцијана, стари посед Ивирона, налазила на доњој Струми, тј. ван икакве сумње на територији српског цара.[39] Наређење о укидању пореске обавезе села Радолива понавља

[35] *P. Lemerle,* Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945, p. 202.

[36] Наративни део ове хрисовуље издао је Гедеон, н. д. 44—49. Њен почетак и крај објавио је накнадно *F. Dölger,* Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Byzantinische Diplomatik (1956) 179 f.

[37] *Dölger,* Byz. Diplomatik 179, 28. У ствари, као што знамо из Душанове хрисовуље, Радоливо није плаћало 480 него 400 перпера: 200 на име кефалеона и 200 на име зевгаратикија (Кантакузинова хрисовуља не спомиње зевгаратикиј већ обухвата цело пореско задужење Радолива речју кефалон). Истина, текст на овом месту оштећен је савијањем и тешко се чита, али се на фотографији коју је Делгер приложио може прилично јасно разабрати τετρακόσια ὀγδοήκοντα. *Cf. Dölger,* Byz. Diplomatik 179, 26 f. и табл. XIX.

[38] *Dölger,* Byz. Diplomatik 179.

[39] Хрисовуља Јована Кантакузина (*Гедеон,* стр. 46) изричнo каже да се метох Мелинцијана (Гедеон погрешно пише Μελίντζισκη) налази око Стримона, а из Душанове хрисовуље Ивирону од јануара 1346. (*Соловјев—Мошин,* бр. 6, 33) може се закључити да се Мелинцијана налазила у области Сера. Хрисовуља Јована Кантакузина (*Гедеон* 46 и *Dölger,* Byz. Diplomatik 180, 37) спомиње на овом метоху риболов, Душанова хрисовуља Ивирону од априла 1346. (*Соловјев—Мошин,* бр. 7, 43—45) рибарске чамце и лађе, а хрисовуља Јована V Ивирону од августа 1357. (*Dölger,* Schatzk. 9, 29) и једно и друго. Већ хрисовуља Нићифора III Вотанијата од јула 1079. (*Dölger,* Schatzk. 35, 62) спомиње Мелинцијану као посед Ивирона. — *Dölger,* Schatzk. p. 46 (9, 29 B) мисли погрешно да се ради о метоху код Скопља.

се још једном на крају хрисовуље, и то на врло категорички начин.[40]

Занимљиво је да при томе Кантакузинова хрисовуља ни једном речју не спомиње да је Радоливо већ пре пет година било ослобођено пореске обавезе хрисовуљама Стефана Душана. Исто тако, потврђујући право власништва Ивирона на његове поседе, Кантакузин нигде не спомиње српског цара, иако је то право било зајамчено са свим детаљима Душано-
[76] вом хрисовуљом од априла 1346, али се зато на више места изричито позива на старије хрисовуље, простагме и друге исправе византијских царева, својих „предака“.[41] Вреди узгред напоменути да је у Кантакузиновој хрисовуљи забележено да се становници Добровикије и Овила „налазе одскора у разним градовима“.[42] Видели смо да су се они иселили још пре 1341. године. Очигледно се нису никад ни вратили на земље Ивирона населивши се у оближњим градовима, и према томе су Добровикија и Овил означени у Кантакузиновој хрисовуљи као παλαιοχώρια (стара, напуштена села).[43]

Кантакузинова хрисовуља издата је у времену кад су односи између њега и Душана били непријатељски, док је између Душана и Јована V Палеолога дошло, напротив, до зближења. Управо тада, исте године и истог месеца (јула 1351.), Јован V је, на Душанову молбу, издао хрисовуљу Хиландару потврђујући све поседе и привилегије српског манастира на Светој Гори.[44] У овој хрисовуљу Јован V не само да изричито спомиње Душана већ га и назива „преузвишеним царем Србије и вољеним ујаком“.[45] Међутим, у својој хрисовуљи Ивирону од августа 1357,[46] која нас овде првенствено занима, ни Јован V не спомиње Душана ниједном речју. Разуме се да Јован V не спомиње ни Кантакузина.

[40] *Dölger*, Byz. Diplomatik 180, 44.

[41] Андроника II Јован Кантакузин назива својим дедом, а Андроника III својим братом, позивајући се на простагме τοῦ τε αὐθέντου μου τοῦ βασιλέως τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου καὶ τοῦ θειοτάτου μου δεσπότου καὶ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου, τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν (*Гедеон* 48). В. сличне примере: *Dölger*, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19 ff.

[42] *Гедеон, н. д.* 48.

[43] Уп. *Г. Острогорски*, Две белешке 78 сл. (в. доле стр. 221 сл.).

[44] Actes de Chilandar, Nr 138.

[45] На значај овог документа, једине византијске хрисовуље у којој је Душан назван царем, истина само царем Србије, лепо је указао *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 97 сл.

[46] *Dölger*, Schatzk. Nr 9.

10. Извод из катастра за село Радоливо издат куропалатиси Марији Василакини августа 1098.

11. Практик пореског инспектора (апографевса) орфанотрофа Трифона Кедрина издат јануара 1316. манастиру Ивирону за село Радоливо и засеоке Бориск, Овил и Добровикија (Добровица).

Уосталом, при састављању ове хрисовуље, канцеларија Јована V није се ни користила хрисовуљом Јована Кантакузина, издатом пре шест година истом манастиру. Потврђујући поседе Ивирона, хрисовуље Јована V и Јована VI набрајају их сасвим друкчијим редом, а и иначе се знатно међусобно разликују. Напротив, хрисовуља Јована V умногоме се подудара са Душановом хрисовуљом Ивирону од априла 1346, било да се њом директно послужила или, што је вероватније, да су и једна и друга полазиле од хрисовуље Андроника III. Јован V се више пута позива на хрисовуље и простагме Андроника II и Андроника III, а и Душан спомиње хрисовуље и простагме својих византијских претходника.[47] Дугачак списак ивиронских поседа подудара се у хрисовуљама Стефана Душана и Јована Палеолога готово од речи до речи и завршава се у обе хрисовуље истим податком према коме Ивирон има „у Рендини куће и двојицу парика [77] званих корпари (χαλαθάδες)“.[48] Мора да су ти корпари дуго седели у Рендини, поготово ако се исти податак, што је вероватно, налазио већ и у хрисовуљи Андроника III. Или је овај податак механички преношен из једне хрисовуље у другу?

Византија је неоспорно располагала јаким и искусним чиновничким апаратом какав ниједна друга средњовековна држава ни приближно није имала. Али и искусним византијским чиновницима, па и самим царским канцеларијама чешће су се поткрадале грешке, понекад и доста крупне и изненађујуће. Документи о Радоливу дају неколико примера таквих грешака. Као што смо видели, према Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1346, пореска обавеза села Радолива износила је 400 перп. годишње, а према хрисовуљи Јована Кантакузина од јула 1351. 480 перп. Док се навод Душанове хрисовуље може довести у склад са подацима ивиронских практика из 1316. и 1341. и само показује да је после 1341. пореска обавеза Радолива била подигнута од 200 на 400 перп., дотле се у наводу Кантакузинове хрисовуље несумњиво крије грешка, јер је тај порез био 1346. укинут Душановом одлуком, те није ни могао да буде још једном повећан. Међутим, хрисовуља Јована V Палеолога од августа 1357. наводи своту која се зачудо не слаже ни са једним

[47] Хрисовуља Андроника III, изгледа, није сачувана. Хрисовуља Андроника II била је свакако идентична са хрисовуљом Михаила IX од августа 1310, о којој смо говорили горе. Постоји и хрисовуља Андроника II од јуна 1283. која није издата: Cf. *Dölger*, BZ 36 (1936) 465.

[48] *Соловјев—Мошин*, бр. 7, 10. *Dölger*, Schatzk. Nr. 9, 44. Уп. *Г. Острогорски*, Две белешке 80 сл. (в. доле стр. 223 сл.).

од претходних докумената. Према њој, Радоливо је плаћало 300 перп. годишње.[49] Хрисовуља Јована V још једном ослобађа Ивирон тог пореза. При томе ми сазнајемо да је пре кратког времена Јован V већ донео о томе посебну одлуку простагмом, коју хрисовуља из 1357. само потврђује. Занимљиво је да је ова одлука била донета на молбу „пречасног монаха Ионе“ и да је предвиђала не само укидање пореза већ и једно ново регулисање тог питања — у интересу молиоца. Од 300 перп. које је Ивирон тобоже дуговао држави као порез са села Радолива, манастир задржава само 200 перп., а 100 перп. годишње треба да припадну лично пречасном Иони, сачињавајући његов аделфат. Занимљиво је такође, а и доста чудновато, да хрисовуља Јована V тврди да је Ивирон био ослобођен своје пореске обавезе већ хрисовуљама и простагмама Андроника II и Андроника III, што је опет очигледно нетачно, јер ивиронски практици јасно показују да се порез са села Радолива (у износу од 200 перп.) редовно убирао и за владе Андроника II и за владе Андроника III.[50] Као што смо видели, њега је укинуо тек 1346. године Стефан Душан.

Дакле, напори Ивирона нису били узалудни. Радоливо је ослобођено своје пореске обавезе, али је добар део прихода од тог села припао на крају, одлуком цара Јована Палеолога, једном угледном и утицајном представнику манастира као
[78] његов аделфат. Уосталом, ни манастир Ивирон ни пречасни Иона нису дуго уживали плодове својих многобројних интервенција. Положај византијских манастира почео је да се погоршава већ од друге четвртине XIV века. Расуло које је настало у Византијском Царству у доба грађанских ратова није могло а да се не одрази на судбини чак и најугледнијих светогорских манастира. Јако повећање пореске обавезе села Радолива за време грађанских ратова четрдесетих година, повећање које је пре свега ишло у корист пронијара, најјасније илуструје ову чињеницу. Захваљујући дарежљивости коју је Стефан Душан показао према светогорским манастирима, Ивирон је, употребивши сав свој утицај и код српских и код византијских власти, успео да издејствује не само смањење већ и потпуно укидање те тешке обавезе. Међутим, нарочито повлашћен положај који су светогорски манастири

[49] *Dölger, Schatzk.* Nr. 9, 64.

[50] Ако је, пак, хрисовуља Јована V хтела да каже да хрисовуљама и простагмама Андроника II и Андроника III није само укинуто пореско задужење Ивирона већ и регулисано питање Иониног аделфата, како је то схватио *Dölger*, Schatzk. p. 44 и како се то може, али не мора схватити, онда би збрка била још и већа.

стекли под српском влашћу био је само кратак предах после кога је дошло ново, овог пута управо катастрофално погоршање. После Маричке битке византијски манастири су, као што је познато, изгубили не само оне посебне повластице за које су се толико борили, већ су морали да се одрекну половине свих својих поседа, који су им били одузети и подељени пронијарима.[51]

О изванредној упорности са којом је Ивирон тражио да се његово село Радоливо ослободи дажбина сведочи чињеница да му је тражено ослобођење било загарантовано хрисовуљама три цара, српског цара Стефана Душана и два супарничка византијска цара, Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога. У суштини, хрисовуље византијских царева понављају привилегију коју је Ивирон већ раније добио од Душана. Међутим, ни Јован Кантакузин ни Јован Палеолог, као што смо видели, не позивају се на Душанову одлуку, као што се Јован Палеолог не позива ни на одлуку Кантакузинову. То су формално три посебне одлуке, донете не као потврде раније дате повластице, већ као нове привилегије. Што Јован Палеолог не спомиње Јована Кантакузина и што су ивиронски монаси, после Кантакузинова пада, желели да добију гаранцију од нове власти, не може изненадити. Остаје, међутим, питање зашто су ивиронски калуђери, добивши од Душана максимално задовољење свих својих жеља, сматрали за потребно да исте повластице траже и од византијских царева. Да ли то значи да правна важност Душанових одредаба није била у очима Византинаца неоспорна? И да ли то значи да је Византија у доба српске власти задржала на Атосу извесну ингеренцију?

*

Тако нас ово мало испитивање о селу Радоливу и његовој обавези наводи на много крупнија питања о правним односима у области Свете Горе за време српске власти, питања која по свом значају превазилазе оквире постављене скромне теме. Не мислимо да ова питања овде и решимо, али се она морају једном поставити, и можда ће наше мало
истраживање и нека запажања на која нас је оно навело [79]
дати материјала за њихово решавање показавши да су односи настали у грчким областима после Душановог освајања били сложенији но што се обично мисли.

[51] Уп. *Г. Острогорски*, Пронија 105 сл. (в. СД, књ. I, стр. 255 сл.).

Постоји, наиме, већи број повеља византијских царева издатих светогорским манастирима у време кад се Света Гора налазила под српском влашћу. Хрисовуље Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону, о којима смо расправљали, представљају само један — нарочито карактеристичан — пример таквих повеља, поред низа других сличних примера. И у другим случајевима ради се о манастирима који су претходно већ добили хрисовуље са истим привилегијама од свог непосредног господара Стефана Душана.[52] Истина, византијски манастири су увек тежили да прикупе што више докумената са потврдом својих права и привилегија. Тражили су их неизоставно од сваког новог цара, а често су поступно добијали више докумената и од једног те истог владара, а уз то и од његових савладара. Да ли су се они руководили само том тежњом и кад су се, поред Душана, обраћали са истим тражењима византијским царевима? Бојим се да би такво објашњење било недовољно. Јер кад год су византијски цареви давали привилегије, већ раније зајамчене од стране њихових претходника, они су се увек позивали на одлуке тих својих византијских претходника и у ствари само их потврђивали, са извесним допунама или и без икаквих допуна. Међутим, дајући светогорским манастирима привилегије које им је Душан већ био доделио, понављајући у суштини његове одлуке, византијски цареви доносе те одредбе као нове одлуке или се пак и у овим случајевима позивају на старије документе својих византијских претходника, а Душана и не спомињу. Хрисовуља Јована V Ивирону иде, видели смо, тако далеко да се и за одлуку о укидању пореске обавезе Радолива, ваљда по навици, позива на Андроника II и Андроника III, иако они такву одлуку никад нису ни донели.

Изузетак чине само повеље Хиландару. Као што смо видели, Јован V је јула 1351. године издао Хиландару хрисовуљу на тражење Душана, „преузвишеног цара Србије и вољеног ујака", а септембра 1365. издао је, опет Хиландару, хрисовуљу и на молбу Јована Угљеше, „вољеног нећака преузвишене деспине Србије и вољене своје сестре, пресреће-

[52] Поред хрисовуља Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону о којима је била реч, нарочито карактеристичне су хрисовуље Јована V Хиландару од 1351. и 1356. (Actes de Chilandar, Nr. 138 и 149), Ватопеду од 1356. (ed. *Goudas*, ΕΕΒΣ IV. Nr. 15; уп. и Nr. 16 и 17), Дохијару од 1355. (ed. *Ktenas*, ib. Nr. 6; уп. и Nr. 4 и 5), повеља патријарха Калиста од 1350. (?) манастиру Алипиу која потврђује привилегије византијских царева (Actes de Kutlumus, ed. *Lemerle*, Nr. 22).

ног деспота Србије".[53] У првој хрисовуљи потврђује се Хиландару право власништва на све његове поседе и ослобођење од свих намета и дажбина „које се убирају или ће се убирати у земљи Ромеја"; у другој, потврђује се право власништва Хиландара на два имања, једно у Каламарији, а [80]
друго близу Сера. Била је то стара традиција да византијски цареви издају Хиландару хрисовуље на молбу српских владара и да се позивају на њихову интервенцију. Ова традиција одржала се и под српском влашћу. Без обзира на промењене услове, нема никакве битне разлике између хрисовуље Јована V, издате на Душаново тражење, и многобројних хрисовуља које је издавао Хиландару Андроник II на интервенцију краља Милутина, свог „вољеног сина и зета, преузвишеног краља Србије". И већ у овим хрисовуљама наглашава се понекад да се Хиландар ослобађа од дажбина које се убирају или ће се убирати у земљи Ромеја.[54]

Душан је покорио већи део источне Македоније, али је Солун са широм околином остао у рукама Византинаца. То је имало за последицу да су се поседи појединих светогорских манастира, често многобројни и разасути на већем простору, нашли делом на српској а делом на византијској територији. Ова чињеница је већ сама по себи приморавала светогорске манастире да одржавају везе и са једном и са другом влашћу, и ово несумњиво умногоме објашњава компликованост настале правне ситуације. Има повеља византијске царске владе из овог времена које су изазване управо том специфичном ситуацијом. Оне се специјално тичу светогорских поседа на преосталом византијском подручју и регулишу правне односе у тим областима. Тако простагма Јована V од марта 1351. регулише питање извесних обавеза манастира Ксиропотаму у вези с једним његовим селом на Халкидику (манастир је био обавезан да неком скутерију Андрији Индану плаћа 20 перп. годишње за његову ливницу у том селу), обавеза које манастир није испуњавао „због напада Срба на то место до кога је дошло пре извесног времена".[55]

Међутим, горепоменуте хрисовуље Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону, као и друге сличне хрисовуље, којима се даје општа потврда манастирских права и привилегија, не односе се само на поседе у византијским већ и у српским областима, као што и хрисовуље Стефана Душана обухватају и поседе на византијском подручју, укључујући

[53] Actes de Chilandar, Nr. 149.
[54] Нпр. Actes de Chilandar, Nr. 170, 41 од септембра 1321.
[55] *Dölger*, Schatzk. Nr. 19, 7.

чак и манастирску имовину у самом Солуну. Шта више, видели смо да је Јован V специјалном хрисовуљом од септембра 1365. потврдио Хиландару, и то на изричну Угљешину молбу, право власништва на два села од којих се једно налазило у околини Угљешине престонице — Сера. Занимљиво је да у архиву Хиландара постоји и једна фалсификована хрисовуља Јована V која носи исти датум, а која набраја већи број поседа. [56] Има лажних повеља истог цара из времена српске власти на територији Свете Горе и у ар-
[81] хивима других светогорских манастира.[57] Све то очигледно
доказује да су повеље византијских царева из тога времена имале у очима Светогораца реалну, практичну вредност. На светогорским поседима са српске територије признавана је и поштована и једна и друга власт.

Познато је како су спремно светогорски манастири прихватили власт српског цара. Душан често истиче у својим повељама да су му Светогорци „свом душом притекли", да су му показали „поштовање и благонаклоност"[58] итд., и управо том њиховом привржfinошћу образлаже своју дарежљивост према њима. Светогорци су брзо схватили да се сада повластице морају тражити на првом месту од српског цара. Видели смо колико су се ивиронски монаси журили да добију од њега повластицу за Радоливо. Међутим, представа о врховним правима византијског василевса као поглавара хришћанске васељене остала је на Светој Гори и под српском влашћу жива.

Ми знамо из „опште хрисовуље", коју је краљ Стефан Душан новембра 1345. дао свим манастирима на Светој Гори, да су Светогорци пристали да се краљево име помиње „по целој Светој Гори и у Јерису и у целој његовој околини"[59] — под условом „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се на првом месту помиње његово име а онда име нашег краљевства".[60]

Да ли је ова погодба остала на снази и после Душановог проглашења за цара Србије и Романије? Чини се да материјал који смо овде претресли показује да Света Гора није одустала од свог традиционалног схватања о врховним

[56] Actes de Chilandar, Nr. 150. Ова повеља је свакако састављена према хрисовуљи од јула 1351. издатој на Душаново тражење, како је то запазио већ *Динић*, н. д. 98, нап. 22.

[57] Нпр. Actes d'Esphigménou, Nr. 15 (= *Dölger*, Schatzk. Nr. 51); *Dölger*, Schatzk. Nr. 41 од фебруара 1358.

[58] В. нпр. *Соловјев—Мошин*, бр. 6, 8; бр. 8, 10.

[59] *Соловјев—Мошин*, бр. 5, 29—30.

[60] *Ibid.*, бр. 5, 32—34.

правима византијског цара, а вероватно није одустала ни од помена „цара Ромеја".[61] Разуме се, после Душановог крунисања, у коме су они и сами суделовали, Светогорци су га признавали и називали царем, али само царем, не и царем Ромеја. Веће светогорских манастира титулише Душана „моћни и свети наш господар и цар кир Стефан": ὁ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Στέφανος.[62]

Вратимо се још једном хрисовуљама Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону јер су оне нарочито карактеристичне за проблеме који нас занимају. Као што смо видели, Јован V хрисовуљом од 1357. године не само потврђује право Ивирона на све његове поседе ван Атоса, и на византијској и на српској територији, не само ослобађа те поседе свих дажбина већ и одређује како ће манастир употребити приходе од села Радолива које је раније предавао државној власти. Одредба Јована V о Иониним аделфату јасно показује да се ингеренција византијског цара
протезала и на сам Атос и да је византијски цар решавао [82]
и о унутрашњим приликама у појединим светогорским манастирима. Таква решења од њега су се тражила — Иона се њему обраћао — и прихватала као пуноважна. Истина, то је пример из времена после Душанове смрти. Али сетимо се да су ивиронски монаси још за живота Душанова тражили од Јована Кантакузина наређење о повратку једног њиховог поседа у области Сера и да је Кантакузин у својој хрисовуљи од 1351. године такво наређење издао. Изгледа, према томе, да се представа о врховним правима византијског василевса над Светом Гором одржала током целог периода српске власти и код светогорских монаха и код самих византијских царева. Поред српске власти, и византијска власт остаје на Светој Гори присутна.

Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 67—82.

[61] То претпоставља и *Динић*, н. д. 99.

[62] Actes de Chilandar, Nr. 135, 1, 18, 26 од децембра 1947. (Nr. 136, који носи исти датум, је фалсификат начињен на основу Nr. 135).

ДВЕ БЕЛЕШКЕ О ДУШАНОВИМ ХРИСОВУЉАМА СВЕТОГОРСКОМ МАНАСТИРУ ИВИРОНУ

[75] Међу многобројним повељама које је Стефан Душан даровао светогорским манастирима сачуване су и две грчки писане хрисовуље ђурђијанском манастиру Ивирону. Из више разлога ове две повеље заслужују посебну пажњу. Прва од њих, издата јануара 1346. г., најстарија је грчка повеља којом је Душан доделио једном светогорском манастиру посебне повластице, пошто је новембра 1345. г. дао „општу хрисовуљу" свим манастирима на Светој Гори. То је уједно најстарија сачувана грчка повеља на којој се Душан потписао као цар.[1] Друга хрисовуља Ивиронском манастиру издата је само три месеца доцније, априла 1346. г.[2]

Проучавање важних и занимљивих, али не увек сасвим јасних података ових хрисовуља знатно је отежано тиме што је богата архивска грађа Ивирона издата само делимично. Посебне едиције аката Ивирона нема. Објављене су појединачно, ту и тамо, само понеке повеље Ивирона, и доскоро је њихов број био врло ограничен. Срећом је Ф. Делгер укључио више аката Ивирона у своју велику збирку светогорских повеља,[3] а затим је и посебно издао шест практика тог манастира.[4] Ова грађа баца светлост и на извесна места у Душановим хрисовуљама Ивирону која изгледају нејасна и чије је читање или тумачење изазивало тешкоће. На два примера желео бих овде да укажем.

[1] *А. Соловјев и В. Мошин,* Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. VI.

[2] Исто, бр. VII.

[3] *F. Dölger,* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.

[4] *F. Dölger,* Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. N. F., Heft 28, München 1949.

I

Као што је познато, у доба Палеолога византијске царске повеље којима се манастирски или властеоски поседи и сви на њима настањени парици ослобађају државних дажбина, често се завршавају напоменом да исте повластице важе и за оне сељаке који би се доцније населили на тим поседима. Притом се нарочито истиче да је реч о насељеницима који „нису познати државној благајни и нису уписани ни у чије практике", тј. не припадају никоме и нису задужени ни према држави ни према неком другом поседнику, него спадају у групу, тзв. елевтера или туђинаца.[5] Ову одредбу доносе и многе Душанове хрисовуље завршавајући њоме, као и византијске хрисовуље, набрајање додељених повластица и служећи се истим устаљеним формулама византијске царске канцеларије. Тако и хрисовуља коју је Душан издао Ивирону априла 1346. г. напомиње на крају диспозиције: „па ако се неки други, неуписани у практицима доселе на нека од тих имања и метоха, нека и они уживају исту такву заштиту и пореску слободу и безбедност коју ће уживати остали парици и досељеници према одредби царства ми".[6]

[76]

Међутим, прва Душанова хрисовуља Ивирону, издата јануара 1346. г. доноси на одговарајућем месту знатно друкчију одредбу. Завршни део диспозиције овде гласи: πρὸς τούτοις διορίζεται ἡ βασιλεία μου ὡς ἂν κατέχουσα ἡ σεβασμία μονὴ τῶν Ἰβέρων πάντα τὰ προσόντα αὐτῇ κτήματα μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτῶν, ἔχῃ ἐπ᾽ ἀδείας ἀναζητεῖν καὶ τοὺς παροίκους καὶ προσκαθημένους αὐτοῖς, ὅπου ἂν εὕροι, εἴτε εἰς μοναστηριακὸν κτῆμα, εἴτε εἰς ἀρχοντικόν, καὶ λαμβάνῃ ἐξ αὐτῶν ὀφειλόμενα δίκαια παρ᾽ αὐτῶν, μηδενὸς τῶν ἁπάντων διενοχλήσαντος αὐτοῖς περὶ τούτων. Издавачи преводе овако: „Уз то одређује царство ми да би часна обитељ Ивиронска, држећи сва припадајућа јој имања са свима правима и повластицама њиховим, имала слободу да тражи за њих и парике и присељенике гдегод их нађе, било на манастирском имању, било на властеоском, и да прима од њих дажбине које они дугују, па да их нико не узнемирава у томе."[8]

[5] Уп. *Г. Острогорски,* Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Фил. фак. Унив. у Београду 1 (1949) 45—62 (в. СД, књ. II, стр. 196 сл.) и Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 25 sq., 36 sq. (в. СД, књ. I, стр. 361 сл., 371 сл.).

[6] *Соловјев—Мошин,* бр. VII, 120—126.

[7] Исто, бр. VI, 45—52.

[8] Исто, стр. 41, ред 41—47.

То би значило да је Душан дао калуђерима Ивирона право да одузимају сељаке другима, да са којег било туђег имања доводе на своје поседе парике и насељенике, како би од њих убирали све утврђене дажбине, а да их у томе нико не омета. То би била врло чудновата одредба. Познато је да Душанов законик забрањује и најстрожије кажњава примање туђих сељака.[9] Штавише, као што ћемо видети, Душанова друга хрисовуља Ивирону, издата само три месеца после прве, дозвољава калуђерима да примају на своја имања само оне насељенике који нису „уписани у практицима", тј. не припадају никоме.

Већ је Анастасијевић приметио да издавачи нису сасвим тачно превели наведени текст. Анастасијевић није улазио у тумачење текста који нас занима, већ је у низу исправака које је дао уз вредну публикацију Соловјева и Мошина прибележио између осталог да речи оригинала: ἀναζητεῖν καὶ τοὺς παροίκους καὶ προσκαθημένους αὐτοῖς, не значе „да тражи за њих[10] и парике и присељенике", него „да тражи натраг и принадлежне им (тј. тим имањима) парике и насељенике".[11]

Ова несумњиво тачна исправка, мада се односи на превод само једне речи (заменице αὐτοῖς), битно мења смисао целог текста. Он би се могао превести отприлике овако: „Сем тога царство ми одређује да, држећи сва имања која му припадају са свим њиховим правима и повластицама, часни манастир Ивераца има право и да потражи парике и насељенике њихове (тј. тих имања), гдегод их нађе, било на манастирском имању, било на властеоском, и да од њих узима дажбине које му дугују, а да их нико, ма ко то био, не спречава у томе."

Према томе, Душанова хрисовуља не дозвољава Ивирону да доводи на своје поседе парике других поседника, него му само допушта да врати своје парике, уколико их нађе на туђим земљама, а да у томе не буде ни од кога спречаван. Тако протумачена ова одредба постаје разумљива, али и тако протумачена она остаје врло необична и тражи своје објашњење. Она нема аналогије ни у другим Душановим хрисовуљама ни у хрисовуљама византијских царева. Морао је, дакле, постојати неки посебан разлог који је условио укључивање ове одредбе у прву Душанову хрисовуљу
[77] Ивирону уместо уобичајене дозволе за пријем нових насе-

[9] *Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана, Београд 1898, чл. 140.
[10] Тј. за своја имања.
[11] *Д. Анастасијевић*, Богословље 12 (1937) 343.

љеника, коју дају толике друге хрисовуље и византијских и српских владара, па и друга Душанова хрисовуља Ивирону. Зашто су се парици Ивирона нашли на земљама других поседника и који су то били парици?

Неочекивану светлост на ово питање бацају документи архива манастира Ивирона из доба византијске власти. Шест практика Ивирона које је недавно издао Ф. Делгер односе се на два већа комплекса ивиронских имања у времену од 1301—1341. г. Нас овде првенствено интересује земљишни комплекс чије је језгро чинило село Радоливо у катепаникију Забалтије. Ово велико село, коме је пре свега и посвећена прва Душанова хрисовуља Ивирону, детаљно је пописано у практику орфанотрофа Трифона Кедрина од јануара 1316. г.,[12] а иза тога исто тако детаљно, набрајајући све у њима настањене сељачке породице, овај практик пописује три засеока: Бориск, Овил и Добровикију.[13] Двадесет пет година доцније нов практик за овај земљишни комплекс саставио је, априла 1341. г., „први ловац" Јован Ватац, познат и из других докумената. Ватац такође даје детаљан попис Радолива и Бориска,[14] али не и Овила и Добровикије, јер се испоставило да су ова два засеока „сада ненастањена због најезде Турака".[15] На име прихода са ова два опустела засеока сналажљиви византијски чиновник забележио је округло 60 перпера, колико је било назначено у практику орфанотрофа Кедрина, али је истакао да манастир може да тражи повратак својих одбеглих парика. Прекидајући набрајање појединих ставки манастирских прихода, Ватац умеће реченицу, која нас специјално интересује:

„Пошто су се парици овог манастира у поменутим засеоцима Овилу и Добровикији иселили због најезде непријатеља, отишли и населили се другде на различитим властеоским и пронијарским имањима (ἐν ἀρχοντικοῖς καὶ στρατιωτικοῖς κτήμασιν), нека их овај манастир, кад их пронађе, узме слободно и у томе да не наиђе ни на какву сметњу од стране власника имања на којима су се ови (парици) населили."[16]

Овај пасус из византијског практика од априла 1341. г. објашњава на најбољи начин што је у Душанову хрисовуљу од априла 1346. г. унета одредба којом се ивиронским калуђерима потврђује право да траже повратак својих парика

[12] *Dölger*, Praktika: „RK", l. 6—235.
[13] Ib., l. 236—51, 252—300, 301—29.
[14] Ib., „RV", l. 4—218, 218—30.
[15] Ib., l. 233.
[16] Ib., l. 234—7.

где год их нађу, да од њих поново убирају све одређене дажбине а да их нико у томе не спречава. Парици Ивирона били су се иселили из Овила и Добровикије, бежећи испред турске најезде и нису се више вратили на манастирске земље.

Гусарски напади Турака на трачку и македонску обалу нису били ретки тридесетих година XIV века.[17] Један од таквих напада очигледно је погодио и област у којој су се налазили ивиронски засеоци Овил и Добровикија. Као што изрично каже практик Јована Ватаца, ова два засеока припадала су катепаникију Ликосхизме,[18] а тај катепаникиј, који се звао и катепаникиј Пополије, налазио се близу мора, код Стримонског залива.[19] Село Радоливо, које и данас постоји, а исто тако и метох Бориск, налазили су се, међутим, у катепаникију Забалтије, који се пружао даље у унутрашњост, северно, односно северозападно од катепаникија
[78] Ликосхизме, одвојен од њега Пангајском Гором.[20] Јасно је, дакле, зашто су Овил и Добровикија, који су се налазили јужно од Пангајске Горе,[21] били погођени турском најездом, док су Радоливо и Бориск, с оне стране планине, остали поштеђени.

Према практику орфанотрофа Кедрина из 1316. г., у Овилу је било 40 сељачких домаћинстава са преко 170 особа, а у Добровикији 29 домаћинстава са 109 особа. Ови сељаци плаћали су Ивирону, као што је већ речено, укупно 60 перпера годишње.[22] Разуме се да је манастир био оштећен одласком својих сељака и да је желео да их врати. У томе је наишао на подршку и код византијских и код

[17] Cf. *L. Bréhier*, Vie et Mort de Byzance, Paris 1947, 431.

[18] *Dölger*, Praktika: „RV", 1. 235.

[19] Г. І. Θεοχαρίδου, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Μακεδονικά I, Солун 1954, 53 сл. В. и мапе I и III.

[20] Исто, 50 сл., 89 сл. В. и мапе.

[21] Према хрисовуљи Јована V од 25 августа 1357, села Овил и Добровикија (τὸν Ὀβηλὸν καὶ τὴν Ἡδοβροβίκειαν) налазила су се εἰς τὸ Πρινάριον: *Dölger*, Schatzk. No. 9, 8. Из тога се може закључити да су се она налазила на самом (јужном) подножју Пангајске Горе, јер је Прнар, што Теохаридису изгледа није познато, словенски назив Пангајске Горе. Уп. *J. Цвијић*, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије II (1906) 462 сл. С обзиром на такав положај, разумљиво је да су се становници ових села, како се види из Кедриновог практика, бавили виноградарством.

[22] Ову своту даје, видели смо, први ловац Ј. Ватац на основу практика свог претходника, орфанотрофа Т. Кедрина. И заиста, према Кедриновом практику, збир дажбина појединих сељачких породица износи у Овилу 40⅔ перпера (+ 2 перп. за млин у том селу), а у Добровикији 20¼ перп. (+ 3 перп. за млин и посебно забележени виноград).

српских власти које су потврдиле право манастира да тражи њихов повратак.

На сасвим сличну појаву наилазимо и у једној старијој повељи, издатој манастиру Лемвиотисе код Смирне.[23] Манастир се жалио цару да су се парици из више његових села иселили у Нимфејон и неколико мањих места[24] и молио да они буду враћени εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, па је цар Јован III Ватац својом простагмом наредио да сви ови исељеници буду враћени манастиру без икаквог изговора, јер он не жели да манастир изгуби ма и једног свог парика. Коментаришући ову повељу на другом месту, изразио сам сумњу у то да је царева наредба имала жељено дејство.[25] Сигурно је да сељаци нису имали право да напуштају земље свог господара, али исто тако је сигурно да су они, притиснути бедом и ратним разарањем, све чешће то чинили, и мало је вероватно да су њихови господари, па и саме власти успевале да томе ефикасно стану на пут.

Случај Ивирона потврђује ову сумњу. Сељаци из Овила и Добровикије били су нестали из својих села, извесно време пре него што је Јован Ватац у свом практику од априла 1341. г. њихов нестанак забележио и потврдио право манастира да тражи њихов повратак. Сва је прилика да је то право већ било манастиру гарантовано наредбом цара Андроника III, која је послужила као подлога првом ловцу Ватацу, а доцније и Душановој канцеларији. Одредба о повратку сељака-исељеника, изнета у практику Јована Ватаца, очигледно је остала без резултата. Јер, тачно пет година доцније Душан је Ивирону, на његово тражење, поново зајамчио право да тражи повратак својих одбеглих сељака. Но, ни Душанова наредба није имала више среће. Још пет година доцније, хрисовуља цара Јована IV Кантакузина од 14. јула 1351. г., потврђујући поседе Ивирона, спомиње Добровикију и Овил као напуштена села чији се становници налазе у различитим градовима.[26]

[23] *Miklosich-Müller* IV, 261 sq., вероватно из 1244 г. Уп. *Dölger*, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, B. Z. 27 (1927) 319; Reg. 1784.

[24] Петра која се ту спомиње, поред још три друга места која је тешко идентификовати, вероватно је онај град који се у Notitiae episcopatuum наводи као епископија Смирнске митрополије. Уп. *W. M. Ramsay*, The Hist. Geography of Asia Minor, London 1890, 108 sq.

[25] *Ostrogorsky*, Quelques problèmes 67 sq. (в. СД, књ. I, стр. 398 сл.).

[26] Περὶ τὸ Λυκόσχισμα παλαιοχώρια δύο, ἤτε Δοβροβίκεια καὶ ὁ Ὀβηλός, ὧν τινων οἱ ἔποικοι εὑρίσκονται ἀρτίως ἐν διαφόροις κάστροις. Цитирам према Теохаридису, нав. д. 54, јер ми издање ове хрисовуље у публикацији М. Гедеона нажалост није приступачно. Речи ὧν τινων упућују на зак-

Изгледа да се дуже времена није ни знало тачно куда су се сељаци, избегли из Овила и Добровикије после турске најезде, били иселили. Практик Јована Ватаца тврдио је да су се они населили на неким властеоским и пронијарским поседима, али Душанова хрисовуља доста неодређено каже да манастир може да их тражи где год их нађе, било на манастирским, било на властеоским земљама. Најзад, Кантакузинова хрисовуља изјављује да се они налазе по неким градовима. Сетимо се сељака Лемвиотисе који су били отишли у град Нимфејон. Простагма цара Јована III Ватаца Лемвиотиси не оставља никакве сумње у то да је манастир
[79] могао да тражи повратак својих сељака и из градова. Још и хрисовуља Андроника II граду Јањини из 1319. г. категорички поставља захтев да „нико не прима на својим земљама туђег парика".[27] Но, пронаћи и вратити бегунце из градова било је свакако нарочито тешко и не изгледа вероватно да се у томе много успевало. Кантакузинова хрисовуља из 1351. г. као да диже руке од ивиронских сељака избеглих у градове. Као да и у Византији, пред крај њене историје, продире схватање да „градски ваздух чини слободним".[28] Позната аргировуља морејског деспота Теодора II (1407—1443) Монемвасији изрично наглашава да се у том граду може настанити свако, било парик, било елевтер, било ма ко други, и да се досељеници ослобађају свих својих ранијих обавеза.[29]

Штета коју је Ивирон трпео због одласка сељака из Овила и Добровикије била је утолико осетнија што је комплекс његових поседа у Серској области, који се састојао од великог села Радолива са околним засеоцима Бориском, Оливом и Добровикијом, био оптерећен прилично високом дажбином у корист државе, а ова дажбина није била смањена после исељења становника Овила и Добровикије, већ је први ловац Јован Ватац, као што смо напоменули, рачунао с тих опустелих села исти приход од 60 перпера који су она давала док су била насељена, према практику орфанотрофа Кедрина из 1316. г.

ључак да су се сељаци Ивирона иселили не само из Овила и Добровикије него и из неких других села тог манастира која су у царевој хрисовуљи свакако пре тога наведена.

[27] М. М. V, 83.

[28] То наслућује и *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии 13—14 вв., Москва 1952, стр. 101, позивајући се на аргировуљу Теодора II (види след. примедбу).

[29] М. М. V, 172.

И ето, после преласка Свете Горе под Душанову власт, ивиронски калуђери су пожурили да искористе дарежљивост нове власти и да замоле свог новог господара да их ослободи плаћања која су им била напоменута за Радоливо и околна мања села, а усто да нареди и повратак одбеглих становника Овила и Добровикије. Ослобођење Радолива дажбине од 400 перпера, коју је оно пре тога плаћало, и чини главну садржину прве Душанове хрисовуље Ивирону од јануара 1346. г. Занимљиво питање овог плаћања, које је према практицима из 1316. и 1341. г. износило 200 перпера, а које је за време грађанског рата у Византији удвостручено, заслужује специјално истраживање. Овом приликом могли смо само да га додирнемо у вези са питањем о одласку ивиронских сељака које смо овде желели да расветлимо.

II

Посвећена посебним питањима која су ивиронске калуђере нарочито тиштала, питањима пореске дужности села Радолива и одласка сељака из Овила и Добровикије, прва Душанова хрисовуља Ивирону само узгред, укратко и непотпуно, спомиње остале његове поседе. Стога је Ивирон већ три месеца доцније, априла 1346. г., добио од цара Стефана другу хрисовуљу, уобичајеног типа, која детаљно наводи, потврђује и ослобађа дажбина све манастирске поседе, а само узгред спомиње специјалну повластицу за Радоливо, зајемчену претходном хрисовуљом; у њој се набрајају и дажбине којих се манастир ослобађа и забрањује кефалијама оближњих градова и пореским чиновницима улазак на његове земље.

У дугачком списку ивиронских поседа набрајају се мно- [80]
гобројни метоси, њиве и виногради с парицима и насељеницима, као и куће по градовима (у Серу, Солуну, Мелнику). Нас овде посебно интересује последња тачка овог дугачког набрајања која у издању Соловјева и Мошина као и у издању Флоринског гласи: καὶ εἰς τὴν Ῥεντίναν ὀσπίτια (Флор. ὀσπήτια) καὶ πάροικοι δύο τοῦ λεγομένου Καλάφαδος (Флор. καλάφαδος).

Соловјев и Мошин преводе: „И код Рендине гостионице и два парика неког Калафада";[31] тачније би било: „И у Рендини куће и два парика такозваног Калафе".

[30] *Соловјев—Мошин*, бр. VII, 70—71 (према оригиналу). Т. *Флоринский*, Афонские акты 93 (према препису П. Успенског).

[31] *Соловјев—Мошин*, стр. 49, 61—62.

У овом облику наведена реченица не може а да не изненади, и то како са формалне стране тако и својом садржином. Цело набрајање у тексту, као уосталом у свим текстовима те врсте, врши се у акузативу, у зависности од уводног κατέχει ἡ τοιαύτη μονή (има овај манастир), па би и ту, уместо καὶ πάροικοι δύο, свакако требало очекивати: καὶ παροίκους δύο. Даље и пре свега, поставља се питање зашто се међу поседима манастира Ивирона наводе куће и парици неког Калафе. Све што се наводи у хрисовуљи издатој Ивирону природно мора да припада Ивирону, јер управо у томе и јесте сврха хрисовуље да тачно одреди шта припада дотичном власнику и да му потврди право власништва на његове поседе који се ради тога и набрајају. А зашто би у хрисовуљи која такву потврду даје манастиру Ивирону биле наведене куће и парици који не припадају том манастиру него неком трећем лицу? Очигледно је да ту нешто није у реду.

Захваљујући А. Соловјеву и В. Мошину, Српска академија наука има фотографске снимке свих повеља, које су они правили спремајући своју збирку грчких повеља српских владара, па и хрисовуље која нас овде интересује. Нажалост, њена фотографија није најбоље успела, нарочито је нејасан и тешко се чита први део који нас специјално занима. Ипак, и на основу овог снимка може се видети да реченица о парицима у Рендини уствари гласи овако: εἰς τὴν Ῥεντίναν ὀσπήτια καὶ παροίκους δύο τοὺς λεγομένους Καλαθάδας. Дакле, није реч о парицима неког Калафе, него о томе да је манастир Ивирон, поред других поседа, имао и „у Рендини куће и два парика звана Καλαθάδες".

Потпуно истоветан податак о кућама и двојици парика Ивирона у Рендини садржи и хрисовуља цара Јована V Палеолога од 25. августа 1357. године.[32] Ова хрисовуља, наиме, даје, списак поседа Ивирона који се скоро од речи до речи подудара са списком Душанове хрисовуље од априла 1346. г.[33] па се и завршава речима: εἰς τὴν Ῥεντίναν ὀσπήτια καὶ παροίκους δύο τοὺς λεγομένους Καλαθάδας. Очигледно, обе ове

[32] *Dölger*, Schatzk. No. 9, 44.

[33] Уп. *Соловјев—Мошин*, VII, 12—71 и *Dölger*, Schatzk. No, 9, 11—44, при чему би се у досадашњим издањима Душанове хрисовуље могао извршити, нарочито у географским називима, низ исправки од којих би најважније биле ове: уместо Λίζοβαν (*Соловјев—Мошин*, VII, ред 13) читати Γρίζοβον (уп. и прву хрисовуљу Ивирону, VI, 29); ум. Πρεβεσίκνιν (ред 19) — Τρεβίσηναν; ум. Νεακίτζαν (22) — Γεράνιτζαν; ум. Ανθισίας (49) — Ἀνησίας; ум. Κατώβολβον (56) — Κάτω Βολβόν; ум. Βολβὸν Κάτω (58) — Διαβολόκαμπον.

повеље послужиле су се једном те истом подлогом, вероватно хрисовуљом Андроника III, која, изгледа, није сачувана.[34] Душан спомиње „старе хрисовуље и простагме" својих византијских претходника,[35] а Јован V се више пута изричито позива на хрисовуље и простагме свога прадеда и свог оца, дакле Андроника II и Андроника III.[36]

Напротив, Душанову хрисовуљу цар Јован V не спомиње ни једном речју, иако би изгледало да се то, на пример при понављању одредбе о ослобођењу Радолива пореске [81]
дужности, директно наметало. Ово ћутање је утолико упадљивије што је исти Јован V јула 1351. г., на позив Душанов, издао повељу Хиландару којом је потврдио претходне дарове и повластице Душанове и тада га је са поштовањем називао преузвишеним царем Србије и својим вољеним ујаком.[37] Но питање о правној важности Душанових одредаба у очима византијске власти и правним односима насталим у области Свете Горе после Душанове смрти сувише је крупан и сложен проблем да бисмо могли о њему овде узгред расправљати. Ово питање захтева посебно истраживање на основу свестраног испитивања свих расположивих докумената.[38]

Враћајући се на ивиронске парике у Рендини, треба обратити пажњу на њихов надимак Καλαθάδες. Очигледно,

[34] Ни *Григорович-Барский*, Второе посещение св. Афонской Горы, Петроград 1887, 152 сл. ни *П. Успенский*, История Афона III, 2. Петроград 1892, 153 сл. не познају никакве повеље Андроника III Ивирону. Уп. и списак П. Успенског у *Zachariae a Lingenthal*, Ius III, p. XX = Zepos, Jus I p. XXIV.

[35] *Соловјев—Мошин*, бр. VII, 6.

[36] *Dölger*, Schatzk., No. 9, 4, 50, 76.

[37] Actes de Chilandar, No. 138, 7. Уп. *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика Цара Душана, Београд 1951, 97 сл.

[38] Уосталом, Јован V не спомиње ни хрисовуљу свог деде Михаила IX Палеолога, као што не спомиње, сасвим разумљиво, ни хрисовуљу свог таста и некадашњег свог савладара и противника Јована VI Кантакузина. Хрисовуљу Михаила IX Ивирону од августа 1310. г. издао је, према савременом препису патријарха Нифонта, априла 1311. г., *Dölger*, Schatzk., No. 37 (одломак, према оригиналу, в. *Dölger*, Facsimiles, col. 34 sq.); овом повељом се потврђује хрисовуља Андроника II од јуна 1283, која није издата (cf. *Dölger*, B. Z. 36, 1936, 465). Диспозицију хрисовуље Јована VI Кантакузина од 14 јула 1351 издао је *М. И. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Μέρος α'. Атина 1936, 44—49, а њен почетак и крај *Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 212—3. Нас би овде, ради упоређивања са хрисовуљама Стефана Душана и Јована V Палеолога, првенствено интересовао онај део који је издао Гедеон, али ми је његово издање, као што је већ горе напоменуто, на жалост неприступачно.

надимак Καλαθᾶς долази од речи κάλαθος — корпа и означава оног који прави корпе.[39] Изгледа, дакле, да су парици о којима је реч били занатлије и да су се бавили израдом корпи. Интересантно је да су они стално боравили у граду. Срели смо их 1341. г. у Рендини, где су они свакако били већ од раније, а срећемо их тамо још и 1357. г. Живећи у оближњем граду, ови парици корпари плаћали су дажбине манастиру Ивирону као свом господару, па су се због тога и водили у његовим документима као његови парици.

Овај пример сталног боравлења манастирских парика у оближњем граду није сасвим усамљен. Три брата-парика манастира Лемвиотисе стално су боравили у Смирни; свакако су се и они бавили неким занатом. Они се помињу, као парици који припадају Лемвиотиси а станују у Смирни, у хрисовуљама издатим том манастиру 1228, 1235. и 1258. г.,[40] тј. у току пуних тридесет година. Дакле, као ивиронски парици-корпари који су седели у Рендини, и ова три парика Лемвиотисе боравила су у граду са знањем и пристанком свог манастира. Манастир није имао разлога да се противи њиховом бављењу у граду, пошто су му они плаћали одређене дажбине. Хрисовуља из 1228. г. врло јасно то истиче, напомињући да Лемвиотиса треба да убира дажбине како од својих парика настањених на манастирским земљама тако и од три своја парика настањена у Смирни.[41]

У првом одељку упознали смо се са парицима који су, напуштајући своје земље и свог господара, прелазили у градове, бежећи било од непријатељске најезде, као становници ивиронских села Овила и Добровикије, било од других невоља, као сељаци из више села Лемвиотисе. Сада видимо да су се извесни парици настањивали у градовима, вероватно као занатлије, уз одобрење свог господара, не прекидајући везу с њим и не одустајући од својих обавеза према њему, као два парика-корпара манастира Ивирона у Рендини и три брата-парика исте Лемвиотисе у Смирни. Колико су такви случајеви били чести, тешко је рећи. Свакако се већина оних многобројних парика који су бежали са поседа својих господара у позно-византијско доба настањивала у

[39] Наставак -ᾶς често обележава занатлију. Само из практика Ивирона могу се навести ови примери: φιαθᾶς, ἁμαξᾶς, τζυκαλᾶς, καπασᾶς (сви ови из Радолива: *Dölger*, Prakt. „R K“ 26; 60, 62; 79, 94, 97; 112), κεραμᾶς (ib. A 328), μυλωνᾶς (ib. V 9).

[40] M. M. IV, p. 2/3, 20, 24. За хронологију последње хрисовуље в. *Dölger*, Chronologisches und Prosopographisches, 299 sq.

[41] M. M. IV, 3.

својству тзв. елевтера на другим сеоским поседима.[42] Свакако су и парици-занатлије већином живели по селима, где их често бележе византијски документи, нарочито практи- [82]
ци.[43] Али изгледа неоспорно да су подаци о парицима настањеним у градовима на које смо упозорили врло карактеристични и заслужују утолико већу пажњу што смо могли да укажемо на сасвим подударне појаве у источној Македонији с једне и у Малој Азији с друге стране. Ови подаци мораће се узети у обзир кад се буде приступило темељнијем проучавању живота у позно-византијским градовима.

Зборник Матице српске 13/14, Споменица Николе Радојчића (1956) 75—84.

[42] Cf. *Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954, 330 sq.; Quelques problèmes d' histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 36 sq. (в. СД, књ. I, стр. 77 сл.; 371 сл.).

[43] Cf. *Dölger*, Praktika 23. *Каждан* н. д. 168 сл.

АЛЕКСИЈЕ РАУЛ, ВЕЛИКИ ДОМЕСТИК СРБИЈЕ

[340] Грчке повеље из манастира Јована Продрома на Меникејској гори код Сера познате су нам само на основу каснијих преписа. Нема потребе да се овде упуштамо у необичне околности рукописне традиције. Те је околности расветлио А. Соловјев у својим ниже наведеним значајним испитивањима; Ф. Делгер и А. Гију приказали су их такође доста подробно. Да подсетимо само на то да су све владарске повеље из манастира Јована Продрома, које је 1856. год. извесни Георгије Јоанидис преписао за родољуба занесењака Стефана Верковића, представљене у тим преписима као повеље Стефана Душана, и да је, двадесет година касније, један сличан рукопис допао у руке и Карлу Хопфу. Сви ти документи појављују се као повеље Стефана Душана у старијим издањима, која почивају на поменутим преписима, између осталог у меродавном Миклошићевом и Милеровом издању.[1] У којој је мери та чињеница повела историјска истраживања путем заблуде могло би се на многим примерима показати.

Први је Флорински ову групу повеља подвргао критичком испитивању у оквиру свог великог дела о законодавству Стефана Душана[2]. Већ су истраживања, овог за историју византијско-српских односа веома заслужног научника, показала да ове повеље већим делом припадају византијским царевима Андронику II и Андронику III а не Душану. Истраживања су настављена у ствари тек пола века касније када су А. Соловјев, Ст. Кириакидис и Ф. Делгер готово истовре-

[1] *F. Miklosich et J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana V (1887) 88—134.

[2] *Т. Флоринский*, Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков, Киев 1888, 121 сл.

мено посветили овом питању исцрпне расправе[3]. Резултати ових истраживача подударају се у многим тачкама, мада не и у свим. Они су даље ограничили број повеља за које је [341] још Флорински претпостављао да им је Душан аутор. На овој основи покушао је најзад А. Гију да у свом критичком издању меникејских повеља коначно одреди порекло и време постанка сваког појединог текста[4].

Изгледа да је сада, за велику већину случајева, решено питање о томе ко је те повеље издао и да је, колико год је било могуће, утврђено време издања појединих докумената.[5] Али, мислим да један текст захтева поновно раз-

[3] *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, Byzantion 9 (1934) 297—325. *St. Kyriakides*, Τὰ χρυσόβουλλα τῆς παρὰ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, 529—44. *F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, SB d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Philos-hist. Abt., 1935, H. 9, München 1935. Уп. даље *A. Soloviev*, Encore un recueil de diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion 11 (1936) 59—80. У питању је рукопис бр. 615. београдске Народне библиотеке, који је 1862. год. преписан за познатог српског државника, тадашњег дипломатског представника у Цариграду, Јована Ристића, а који је, знатно касније доспео у београдску Народну библиотеку. Значај овог рукописа, који садржи мањи број повеља, је у томе што у њему потписи владара нису фалсификовани као у београдским рукописима бр. 95 и 96, које је преписао Јоанидис а које је Соловјев испитао у првој својој расправи; напротив, преписани текстови означени су овде правилно као повеље Стефана Душана, Андроника II и Андроника III. Цело ово питање претресли су још једном, узевши у обзир овај рукопис, *А. Соловјев* и *В. Мошин* у издању: Грчке повеље српских владара, Београд 1936, стр. XXVIII-LV. — Сви ови рукописи, као и сама београдска Народна библиотека, уништени су у ваздушном нападу априла 1941.

[4] *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris 1955.

[5] Гијуово издање садржи 48 грчких повеља од којих 46 спадају у XIV в. (две повеље патријараха потичу из XVII, односно, XVIII века), а међу којима је 40 владарских повеља. Од тога приписује Гију 17 Андронику II, 12 Андронику III, 1 Јовану VI или Јовану V и 10 Стефану Душану. (Како ћемо овде показати, повеља бр. 25, приписана Андронику III, не припада овом цару, већ свакако Стефану Душану). Стари, вероватно око средине XIV века преписани, кодекс А меникејских повеља, који је сматран изгубљеним, пронашао је пре неколико година И. Дујчев у прашкој Универзитетској библиотеци. Уп. *I. Dujčev*, Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée retrouvé, Revue des ét. byz. 16 (1958) 169—71; Der wiederaufgefundene „alte Kodex" des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, Studien zur älteren Gesch. Osteuropas 2 (1959) 116—21 и, нарочито, L'ancien cartulaire du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Зборник Виз. инст. 6 (1960) 171—85. Текст којим ћемо се овде бавити није сачуван у овом рукопису који садржи преписе укупно 14 владарских повеља.

матрање, и то ће бити предмет овог прилога, који ће, надам се, занимати нашег слављеника. Опште је познато колико се много он интересује за византинолошку проблематику. Многа његова дела, којима унутрашња присност са византијским светом даје посебну дубину, унапредила су и обогатила и византинологију. Нека овај мали прилог о једном посебном питању са подручја византинологије буде израз захвалности за све подстреке које је Перси Ернст Шрам пружио византинолошком истраживању.

У питању је једна непотпуно сачувана простагма, којој је преписивач прикључио један други и другачији текст[6]. Већ су Миклошић и Милер с правом ова два текста прештампали одвојено[7], а Соловјев је тачно приметио да је тај
[342] други текст одломак једног практика манастира Јована Продрома[8]. Нас овде интересује само простагма.

Цар потврђује поклон, којим је његов омиљени дворанин (οἰκεῖος), велики доместик (μέγας δομέστικος) Алексије Раул, даривао један метох манастира Јована Продрома. Знајући да метох τῶν Ἀσωμάτων, који се налазио код Зихне, нема довољно земље, даровао му је велики доместик, за спас душе цареве и своје, земљу у атару села Зелихова.[9]

Како је текст на крају непотпун, повељи недостаје датум, тј. царски менологем који треба да стоји на крају простагме, чиме је, разуме се, отежано датирање а према томе и утврђивање издавача простагме.[10] Флорински се задовољио примедбом да у овом тексту ништа не говори ни за ни против

[6] Уп. податке код *Соловјева*, op. cit., 304 sq.

[7] *Miklosich-Müller* V, 122—3, 123—5.

[8] *Soloviev*, op. cit., 305. Уп. и *Соловјев-Мошин*, op. cit., Nr. 42 и ново издање *Guillou*, op. cit., Nr. 35.

[9] *Guillou*, op. cit., Nr. 25. Град Зихна лежи отприлике 25 km источно од Сера, село Зелихово отприлике 5 km југоисточно од Зихне. В. карту код *Гијуа*, стр. 6—7. Преписивач очигледно није могао добро да прочита последњу сачувану реченицу повеље. Према реконструкцији код *Miklosich-Müller* V, 123 (= *Guillou*, Nr. 25, 18), која такође не даје задовољавајући смисао, поклонио је Алексије Раул метоху Асоматон цело село Зелихово. Али из бр. 9, 14 и 10, 17 из 1321 год. види се да је манастир Јована Продрома већ раније имао један метох у овом селу.

[10] Београдски рукопис бр. 615, који иначе тачно наводи ауторе повеља (в. нап. 3), не садржи на жалост нашу простагму, као ни одломак практика, који се, у фалсификованим преписима, на њу надовезује. Подаци из рукописа бр. 615, помогли су да се реши питање друге једне спорне меникејске повеље. Хрисовуљу, којом се потврђује један поклон Ирине Хумне, приписао је Кириакидис Андронику III, Делгер Јовану V, а Соловјев Стефану Душану. Да је ово последње било тачно потврдили су подаци рукописа бр. 615, и *Guillou*, Nr.

тога да се припише Стефану Душану.[11] Каснији испитивачи, који су се показали нарочито заслужним за размрсивање питања меникејских повеља, одричу одреда, са већом или мањом одлучношћу, ову простагму Душану.

Нарочито је одлучан Кириакидис. Он идентификује, без икакве резерве, великог доместика Алексија Раула из наше простагме са великим доместиком Алексијем Раулом, кога помиње Пахимер (II, 319, 15) и који је, како Кириакидис тврди, био рањен год. 1303. приликом једног сукоба са Аланима. По мишљењу Кириакидиса, простагма би пре потицала од Андроника II него од Андроника III и требало би је датовати у време између 1321—1328. год.[12] Делгер сматра ову Кириакидисову идентификацију вероватном, али, пре свега, жели да одреди terminus ante и terminus post quem простагме. Он указује да се метох Асоматон као посед манастира Продрома помиње први пут у хрисовуљи Стефана Душана из 1345. год., а не јавља се у хрисовуљама из 1321. и 1329. Према томе би „припајање метоха Асоматон манастиру Продрома морало пасти у временско раздобље између год. 1329. и 1345, практично између 1329. и 1341, па би, према томе, припадало Андронику III".[13] Одмах треба приметити да није сасвим јасно шта се овде у ствари одређује: време када је добијен метох или време издавања простагме. Гију ипак пристаје уз ово гледиште, приписује простагму Андронику III и датира је, са једним знаком питања, у време од 1329—1341.[14]

Соловјев не предлаже никакво датирање и само примећује да оно задаје тешкоће. У вези са личношћу дародавца указује у једној напомени, на Алексија Раула, кога помињу Нићифор Григора и Јован Кантакузин, а који је год. 1345, као Кантакузинов присталица, био затворен у Цариграду и учествовао у убиству Алексија Апокавка; међутим није познато да је он икада био у Душановој служби. Искуства стечена на основу пренагљеног приписивања повеља Душану опомињала су на опрезност. Своја кратка излагања завршава Соловјев речима: „мало је вероватно да пред собом имамо

46, доноси с правом тај текст као хрисовуљу Стефана Душана, при чему новим аргументима поткрепљује гледиште Соловјева.

[11] *Флоринский*, нав. дело 131. *Б. А. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, Изв. Русск. Археол. Инст. в К/поле 9 (1904) 182, који при одређивању аутора меникејских повеља углавном следи Флоринског, наводи нашу простагму као повељу Стефана Душана (стр. 190), не упуштајући се дубље у проблем.

[12] *Kyriakides*, op. cit., 539.

[13] *Dölger*, op. cit., 37 sq.

[14] *Guillou*, op. cit., Nr. 25 и примедбе на стр. 90.

једну Душанову простагму".[15] У уводним излагањима уз „Грчке повеље српских владара" додаје се у виду образложења: „јер међу дворанима Душановим не знамо ни за једног великог доместика Раула".[16] Али, колико дворана (οἰκεῖοι) Душанових уопште знамо по имену? Соловјев је сам пружио једну интересантну евиденцију у томе смислу[17]: успео је да наведе све у свему једанаест имена (за готово половину од њих зна се тек из времена после Душана) — од стотине, колико их је морало бити. Ипак, оно што данас не знамо, можемо сутра да сазнамо.

Нико други до В. Мошин, саиздавач „Грчких повеља српских владара" наишао је, само неколико година касније, у архиву светогорског манастира Ватопеда на једну повељу из год. 1366, у којој се срећемо са великим доместиком Србије (ὁ μέγας δομέστικος Σερβίας) Раулом из Зихне. Мошин је, сасвим разумљиво, морао помислити на великог доместика Раула из меникејске простагме. У краткој претходној напомени уз издање те врло интересантне повеље, он је изразио мишљење да велики доместик Србије Раул, који се у њој помиње, не може бити нико други до велики доместик из меникејске простагме и да, према томе, та простагма потиче од Душана.[18] Али како он није покушао да темељније образложи ово мишљење и како није оповргао аргументе изнете у корист схватања да меникејску простагму треба приписати
[344] Андронику II, односно Андронику III, нити се уопште осврнуо на њих, његова примедба није наишла на одзив, па чак није била у довољној мери запажена. Само је Делгер заузео став у односу на њу, али је одбацио.[19] У својим пажљиво одмереним излагањима Делгер, додуше, не одбацује могућност идентификације са великим доместиком Србије Раулом из 1366. и могућност да се меникејска простагма припише Душану, али идентификацију са великим доместиком Раулом из 1303. год. и приписивање простагме Андронику III сматра вероватнијим.[20] Гију се уопште не осврће на Мошино запажање, али укратко истиче да му се поуздано идентификовање великог доместика Раула чини немогућим.[21]

[15] *Soloviev*, op. cit., 305.

[16] *Соловјев-Мошин*, op. cit., стр. XI.

[17] Греческие архонты в сербском царстве XIV века, Byzantinoslavica 2 (1930) 275 sq.

[18] *Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик Српске краљ. акад. 91 (1939) 156.

[19] *F. Dölger*, Zur Ausgabe von Athosurkunden von V. Mošin, Byz. Z. 40 (1940) 125 sq.; прештампано у: F. Dölger, Byzantinische Diplomatik, 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1946, 302 sq.

[20] И у Делгеровим Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches 4 (1960), Nr. 2738 стоји овај текст под датумом: 1329 јан. — 1341 (овде без знака питања).

Ипак, врло је упадљива чињеница што је велики доместик Србије Раул у ватопедској повељи наведен као Раул из Зихне, додуше без крштена имена. Заиста, велики доместик Раул из меникејске простагме био је такође велепоседник у области Зихне, метох Асоматон, који је он обдарио, налазио се исто тако у близини Зихне и земља, коју му је уступио, лежала је на само неколико километара удаљености од Зихне у атару села Зелихова, које се звало и Нова Зихна. Неоспоран је значај повеље из 1366. за решење проблема којим се бавимо. Ако ишта може да допринесе решењу загонетке меникејске простагме онда је то, нема сумње, ова повеља. При пажљивијем разматрању показује се, наиме, да се досадашња тумачења не могу одржати. Јер, нити је могућа идентификација великог доместика Алексија Раула из наше простагме са истоименим великим доместиком из 1303. год., кога помиње Пахимер, нити година 1345, односно 1341. представља terminus ante quem за настанак овог документа.

Велики доместик Алексије Раул, кога помиње Пахимер и кога је Андроник II послао године 1303. на непокорне Алане да их принуди на послушност, није био само рањен, како нетачно наводи Кириакидис. Пахимер нам недвосмислено саопштава да је он погинуо од стреле једног Алана. Тај Алан, који је, како то излаже класично образовани византијски историчар, из потаје одапео стрелу на великог доместика, подсећа на Пандара, али је, за разлику од Пандара, који је на Менелаја одапео стрелу из потаје а није га смртно ранио (οὐκ ἐν καιρίῳ ὀξὺ πάγη βέλος· Il. IV 185), задао великом доместику смртну рану (καὶ καιρίαν οὐ κατ' ἐκεῖνον [sc. Πάνδαρον] τὴν πληγὴν δίδωσι).[22]

Велики доместик Алексије Раул из доба Андроника II, [345] који се већ 1303. год. преселио у вечност, може, у најбољем случају, да буде неки предак нашег великог доместика Алексија Раула.[28]

[21] *Guillou*, op. cit., 89, n. 1.

[22] Pachymeres II, 321, 14—16, ed. Bonn. — *R. Guilland*, Le grand domesticat à Byzance, Echos d'Orient 37 (1938) 57 посвећује овом великом доместику Алексију Раулу једну сасвим кратку напомену у којој тачно наводи да су га убили побуњени Алани.

[23] Могуће је да је деда његов био опет протовестијар Алексије Раул из времена Јована III Ватаца: cf. Acropolites 66, 19, ed. Heisenberg.

Нема потребе да овде у појединостима побијамо Кириакидисов предлог да се наша простагма временски помери и датира између 1321—1328, јер, тај предлог сам од себе отпада када се размотри мишљење које заступају Делгер и Гију, да наша простагма пада у време између 1329. и 1345, односно, 1329. и 1341. год. и да, према томе, потиче од Андроника III.

Пре свега, сасвим је невероватно да је ову простагму издао Андроник III, јер се не може ни замислити да је под овим царем Алексије Раул имао достојанство великог доместика. Као што је познато, за цело време владавине Андроника III велики доместик био је нико други до потоњи цар Јован VI Кантакузин. Нама је, додуше, познат један случај, када се јављају два велика доместика један поред другог: уговор са Млецима од 8. октобра 1357. потврђују, поред друга два сведока, царев братучед Димитрије Палеолог и царев ујак Алексије Атуем и обојица су означени као велики доместици.[24] Али то је један једини случај међу тридесеторицом носилаца овог достојанства, које су могли да наведу Р. Гилан и В. Лоран.[25] У позновизантијско доба, како то показују бројни примери, по правилу је само један човек
[346] могао носити неко од највиших достојанстава.[26] Поготово је

[24] *Miklosich-Müller* III, 126.

[25] Уп. *R. Guilland*, op. cit. 53 sq. и *V. Laurent*, Le grand domesticat. Notes complémentaires, E.O. 37 (1938) 65 sq. *Laurent*, op. cit., 70, ставља великог доместика Теодора Комнина Анђела, који се помиње у једној повељи маја 15. индикта (Miklosich-Müller IV, 278 sq.), у годину 1302, дакле отприлике у исто време у којем је велики доместик био 1303. год. погинули Алексије Раул. У ствари ова повеља потиче из године 1278. у што не може бити никакве сумње, јер располажемо једним текстом са потпуним датумом из исте групе повеља (ib. 278: јуни, 14. инд., 6794 = 1286). — Између Алексија Метохита из 1355 — 1356. и горепоменутих сведока из уговора од 8. октобра 1357. год. ставља *Laurent*, op. cit., 72, ослањајући се на Е. Штајна, великог доместика Стефана „Хрелеса" (без податка о времену). И ово је једна заблуда: „Хрелес" — Хреља, истакнута личност српске историје и јунак српских народних песама („Реља Крилатица") умро је крајем 1342. или најкасније 1343. год. Уп. нпр. *K. Jireček*, Geschichte der Serben I (1911) 382 sq. *M Dinić, Enciklopedija Jugoslavije* IV (1960), s.v. Хреља.

[26] То потврђује, нпр., већ и историја Георгија Музалона, миљеника Теодора II Ласкариса, и његова брата Андроника: Георгије је био велики доместик а Андроник протовестијар; када је затим Георгије добио још виши положај, дошао је Андроник на његово место као велики доместик. Уп. Acropolites, p. 124, ed. Heisenberg. Исти је случај са браћом Алексијем и Јованом, који су се нарочито прославили поновним заузимањем византијских градова на пиеријској обали: као награду за то унапређен је Алексије, који је дотада био велики примикирије, за великог стратопедарха, а истовремено

тешко замислити да би поред Кантакузина постојао још један велики доместик.[27]

Колико се тешко може одржати претпоставка да наша простагма потиче из времена Андроника III, тј. из времена од 1328—1341, толико се тешко може и година 1345. сматрати као terminus ante quem њена излажења. Тачно је да се манастир Асоматон први пут помиње као метох манастира Јована Продрома у хрисовуљи Стефана Душана од октобра 1345. Али то није први помен манастира Асоматон у менкејским повељама. Штавише, о њему се говори већ у једној простагми Андроника III од јула 1333. Како ту стоји, обратио се митрополит из Зихне цару с молбом да манастир Асоматон ослободи обавезе да за један комад земље плаћа сваке године седам перпера царевом дворанину Преакоцелу. Цар се одазива овој молби и налаже доместику теме Макрину да за Преакоцела пронађе у своме округу неки други извор прихода исте вредности, а манастиру Асоматон даје ову простагму као залогу будуће слободе од плаћања.[28] Пада у очи да у овој повељи манастир Асоматон још није зависан од манастира Јована Продрома, чак се овај уопште и не помиње. Манастир Асоматон је овде још увек самостална задужбина, што се јасно види и из чињенице да је овде означен као μοναστήριον,[29] насупрот каснијим документима — хрисовуљи Стефана Душана из 1345. и Рауловој простагми — где је манастир означен као метох манастира Продрома.[30] Другим

се Јован, који је дотада био протосеваст, попео на упражњено место великог примикирија. О историји ова два брата уп. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 206 sq.

[27] То истиче у другој вези и *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/5) 53, нап. 1. Не треба ни рећи да Кантакузин нигде не спомиње таквог колегу. Ни у списку великих доместика, који имамо захваљујући Р. Гилану и В. Лорану (в. нап. 25), не постоји поред њега ниједан други носилац овог достојанства, не само у време док је Јован Кантакузин стварно био велики доместик, него ни за време целе епохе док је он управљао догађајима у Византији.

[28] *Guillou*, Nr. 29. Доместик теме Константин Макрин познат нам је добро из других повеља. Његова делатност у струмичкој области пада, како је Лемерл op. cit., 234 sq. установио, у време између 1333. и 1338. год. То омогућује, како тачно примећује Гију, прецизно датирање ове простагме, која је издата јула, 1. индикта, у јули 1333. год.

[29] *Guillou*, Nr. 29, 3: τὸ μοναστήριον τὸ περὶ τοὺς 'Ασωμάτους.

[30] У Душановој хрисовуљи: μετόχιον ὁ 'Ασώματος (Nr. 39, 56); у Рауловој простагми: τὸ μετόχιον . . . τῶν 'Ασωμάτων Nr. (25, 3). Οἱ 'Ασώματοι, како тачно стоји у тексту обеју простагми, народски је израз за арханђеле („бесплотни"). Али пада у очи да је преписивач унео у Душанову хрисовуљу сингуларски облик а и простагми из 1333. год.

[347] речима, манастир Асоматон припао је манастиру Продрому тек у време између јула 1333. и октобра 1345, па је тако и простагма од јула 1333, коју је Макрин био предао манастиру, доспела у архив меникејског манастира. Према томе, наша простагма, којом се потврђује да је велики доместик Алексије Раул поклонио земљу Асоматону као метоху меникејског манастира, могла је да настане тек после јула 1333.[31] Али, то ни у ком случају не значи, како то Делгер и Гију претпостављају, да је морала да настане пре октобра 1345.

Заиста, Алексије Раул није поклонио сâм метох Асоматон манастиру Јована Продрома. Он му је поклонио земљу за метох Асоматон који се већ налазио у поседу манастира, па се према томе најранији помен овог метоха међу поседима манастира Продрома никако не може оценити као terminus ante quem за настанак простагме којом се потврђује ово поклањање земље. Такву би вредност имао само документ који би међу поседима меникејског манастира изрично навео и Раулов поклон у земљи. Као што је познато, при набрајању поседа примаоца, византијске повеље често указују на порекло појединих поседа, при чему наводе именом бившег поседника, дародавца или продавца. Ово утолико пре уколико је то нека угледна личност. То чини и Душанова хрисовуља од октобра 1345. на више места. Тако, између осталог, помиње у селу Като Уска (са. 5 km од Зихне) поклон Марга-

ставио као наслов πρόσταγμα διὰ τὸν Ἀσώματον (уп. податак код Соловјева, нав. дело, 312. Како *G. Theocharides*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, 92, примећује, име метоха живи у називу једне реке крај Нове Зихне (Зелихова); та се река и данас зове (Ἀ)σώματος. Може бити да је на преписивача утицао њему близак локални назив. Уосталом, начин на који је у простагми из 1333. означен манастир Асоматон упућује, чини се, на то да је име Ἀσώματοι већ тада имало топонимско значење. Више се на жалост не може проверити како је београдски рукопис бр. 615 наводио ово име у Душановој хрисовуљи, јер рукописи београдске Народне библиотеке више не постоје (в. нап. 3).

[31] *Kyriakides*, op. cit., 539, придаје велику вредност податку из наше простагме да манастир Асоматон није имао довољно земље и да је то подстакло великог доместика да му поклони земљу. Како према хрисовуљи из 1345. метох поседује земљу на више места, као и три млина и кметове (Nr. 39, 57), он је мислио да нашу простагму, због тога што се у њој помиње оскудица у земљи, треба датирати што је могуће раније и зато је пребацио у време Андроника II, што, како видимо, није могуће. Оскудица је релативан појам и ако се неко тужи на оскудицу то доказује, истина, да би хтео да има више но што има али не да нема ништа. Уосталом, управо простагма из 1333. год. показује да је манастир Асоматон већ и тада поседовао земљу.

ритов,[32] који се већ у једној простагми од октобра 1342. јавља као οἰκεῖος цара (Јована V или Јована VI) и као земљопоседник у селу Като Уска и другим селима,[33] а затим постаје велики хетеријарх и οἰκεῖος српског владара и поклања манастиру Ватопеду више поседа на ширем струмичком подручју који су му били додељени хрисовуљама цара Ромејâ или самог Стефана Душана.[34] То, што се у Душановој [348]
хрисовуљи од октобра 1345. при навођењу поседâ метоха Асоматон ниједном речи не помиње поклон великог доместика Алексија Раула, говори без сумње речито да до тог поклона није дошло пре већ после октобра 1345. и да, према томе, и наша простагма пада у време после октобра 1345.[35]

Да резимирамо укратко: немогуће је ставити нашу простагму у време Андроника II, а тешко се може замислити да је настала и под Андроником III; њено издавање после 1345. је, напротив, не само могуће већ и вероватно. Вероватно је, према томе, да је ову простагму издао Стефан Душан и да је велики доместик Алексије Раул, који се у њој помиње, уствари велики доместик Србије Раул из Зихне. Ако се узме у обзир да је овде у питању не само исто име и иста титула већ и порекло из истог краја, онда ова вероватноћа постаје извесност. Као и велики доместик Раул из ватопедске повеље тако је и велики доместик Раул из наше простагме бесумње водио порекло из области Зихне, где се налазила земља коју је поклонио метоху Асоматон.

[32] *Guillou* Nr. 39, 61.

[33] Ib., Nr. 36.

[34] Уп. Душанову хрисовуљу Ватопеду од априла 1348: *Соловјев — Мошин*, Nr. 18, 60. Ова хрисовуља помиње и многе друге дворане Стефана Душана из редова грчких архоната.

[35] Одломак практика који је преписивач додао нашој простагми (в. горе стр. 230), ставио је *Соловјев*, op. cit., 305, у време између јула 1344. и октобра 1345. Уп. и издање *Соловјев—Мошин*, Nr. 42. *Guillou*, Nr. 35 износи више аргумената који, по његовом мишљењу, говоре за време између 1339—1342, али који свакако немају одлучујући значај. Један поузданији ослонац за датирање овог текста лежи у околности што се у њему међу поседима манастира Јована Продрома наводе Κυνηγοὶ у селу Панакс са тамо настањеним сељацима (Nr. 35, 43), а ово место је манастир добио тек хрисовуљом Душановом од октобра 1345. (Nr. 39, 84). Одломак практика пада, према томе, у време после октобра 1345, што је у извесној мери значајно и за датирање наше простагме. Додуше, није баш сигурно, али је ипак вероватно, да су оба текста које је преписивач стрпао заједно, стајала временски близу један другом и да су у манастирском архиву ишла један за другим. У овој вези вредна је пажње и чињеница што у старом кодексу (в. нап. 5), који је Дујчев поново пронашао, а чији је најмлађи текст Душанова хрисовуља од октобра 1345. год., нема наше простагме.

Време настанка простагме није могуће ближе одредити. Поред Душана, дошао би у обзир као њен издавач и деспот Јован Угљеша, који је владао у Серу од 1365. до 1371. и који се, на основу своје деспотске титуле, такође називао ἡ βασιλεία μου, како то чини и аутор наше простагме. Али, пре треба претпоставити да овај текст припада самом Душану, јер ниједна од нама сачуваних владарских повеља меникејског манастира не потиче из времена после Душана. Могућа, али, према свему што смо видели, много мање вероватна била би, најзад, претпоставка да је ову повељу издао, у времену између 1341. и 1345, један од византијских царева — супарника, Јован V или Јован VI. Уосталом ни таква претпоставка не би ишла на уштрб идентификације великог до-
[349] местика Раула из наше простагме са великим доместиком Србије Раулом из Зихне. Алексије Раул ишао је истим путем као и напред поменути Јован Маргарит и као многи други византијски племићи тога доба: свакако је најпре био у византијској царској служби и био οἰκεῖος цариградског цара, а затим је, пошто је његов завичај био освојен, прешао у службу српског владара — победника и постао његов οἰκεῖος. Онај ко би пошао тим путем, задржавао је — а то је свакако и био прави мотив ове промене службе — и свој земљишни посед и своју почасну титулу. Најчешће би не само задржавао оно што је имао већ би искористио наклоност свога новог господара да повећа своје поседе и напредовао је даље у истоветној хијерархији почасних титула. Биће да је достојанство великог доместика Раул стекао тек на српском двору.

Већ је Соловјев, како смо поменули, указао на то да је један Алексије Раул као Кантакузинов присталица био затворен год. 1345. у Цариграду и да је одиграо главну улогу при убиству Алексија Апокавка.[36] После срећног открића ватопедске повеље из 1366, изјаснио се Мошин не само за идентификацију великог доместика Раула из меникејске простагме са истоименим великим доместиком Србије из год. 1366, већ са истом одлучношћу и за његову идентификацију са Апокавковим убицом.[37] Тако је питање ове последње, сасвим секундарне идентификације, добило већи значај и у Делгеровим напоменама.[38] Делгер указује, између осталог,

[36] *Soloviev*, op. cit., 305, 1. Уп. *Соловјев—Мошин*, op. cit., стр. XL, где се и Кириакидисова идентификација са великим доместиком Алексијем Раулом из 1303. год. још узима у разматрање као могућност.

[37] *Мошин*, Акти из светогорских архива, 152.

[38] *Dölger*, Byz. Diplomatik 302 sq.

на то да је Алексије Раул, кога помињу Григора и Кантакузин, 1345. год. био дукс а не, како наводи Мошин, мегас дукс.[39] Треба додати да би тешко било и веровати да је он могао да носи титулу мегас дукса, коју је имао сам цариградски диктатор кога је он убио. Свакако, ова идентификација нимало није сигурна, али, с обзиром на подударност у личном имену и презимену, које у Византији није било баш јако раширено, не би је требало ни сасвим одбацити. Како ми не знамо када је наш Алексије Раул постао велики доместик, никаква хронолошка сметња не стоји на путу претпоставци да се дукс теме Алексије Раул (вероватно то значи овде ознака дукс), после 1345. год., постепено попео на високи положај великог доместика, поготово што је он, као Кантакузинов присталица и као Апокавков убица, после Кантакузинове победе, а затим после преласка у службу српског владара био свакако поново богато награђен.[40]

Алексије Раул је, изгледа, уживао нарочиту наклоност [350]
свога господара који га означава као свог οἰκεῖος καὶ πεφιλημένος, што није било уобичајено: у византијским повељама употребљава се више израз περιπόθητος, али се, по правилу, примењује само на лица која су са царем сродна или ороћена, при чему се тај израз односи на реч којом се наводи стварни или „духовни" степен сродства. Титула великог доместика коју је имао Алексије Раул представљала је један од највиших ступњева у византијској и у — према њој обликованој — српској хијерархији титула. Према Псеудо-Кодину долазио је велики доместик одмах после деспота, севастократора и цезара,[41] а то су биле титуле које су носили принчеви царске крви. Истина, веилки доместикат добио је овај високи ранг, како истиче сам Псеудо-Кодин, у вези са личношћу великог доместика Јована Кантакузина. Положај у хијерархији се мењао, јер је цар могао да га по својој вољи мења.[42] Велики доместик је сада у основи исто тако само почасна

[39] Gregoras, II, 732, 10 наводи га као Раула; Kantak. II, 543, 8 га назива Алексијем, својим нећаком и дуксом.

[40] Важније би било питање да ли је наш Алексије Раул идентичан са оним Алексијем Раулом чије поседе пописује један практик сачуван у архиву манастира Зографа. Овај практик на који указује *Мошин*, нав. д. 213, нап. 51, још увек није издат, што је, с обзиром на значај ове врсте извора, нарочито за жаљење. Уп. *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 286 et passim (в. СД, књ. I, стр. 32 и др.). Он би сигурно употпунио наша излагања.

[41] Codinus, 8 sq.

[42] То показују сасвим јасно подаци из Псеудо-Кодина, loc. cit. Уп. и *Guilland*, op. cit. 63.

титула или, још боље, ознака ранга. Не треба мислити, наравно, да је Раул као велики доместик постао врховни заповедник српских војних снага. Када се говори о великом доместикату, онда се обично, пре свега, мисли на Јована Кантакузина и сматра се да је, у смислу излагања Псеудо-Кодина (Гл. 16), велики доместик и у ово време био врховни заповедник или шеф генералштаба поред главнокомандујућег цара. Кантакузинов се положај није заснивао толико на његовој службеној титули колико на његовом доминантном личном утицају. Стари називи губе своју некадашњу садржину. Насупрот јасној хијерархији средњовизантијског доба са његовом оштром подвојеношћу између служби и титула, заузимају сада достојанства један средишни положај између некадашњих стварних служби и почасних титула и означују, пре свега, ранг њихових носилаца.[43] Псеудо-Кодинова лествица приказује у шареном низу „службе" и титуле, у ствари достојанства која су некада била везана за службе и она која су од вајкада била почасне титуле или почасни називи. Ако неко ко је протовестијар постане велики доместик, или неко ко је био протосеваст узнапредује за великог примикирија, а да притом његова делатност и круг његових дужности не претрпи ни најмање измене (в. горе наведене примере), онда је јасно да су и велики доместик, велики примикирије, велики стратопедарх само почасне титуле које одређују ранг њихових носилаца али саме по себи не казују ништа о њиховим стварним функцијама. Тако је било у Византијском Царству овог доба а нимало другачија није била ситуација ни у Српско-Грчком Царству Стефана Душана и у серској држави, на двору царице Јелене—Јелисавете (1355—1365) и деспота Јована Угљеше (1365—1371) у чијој се служби велики доместик Раул налазио још године 1366.

[351] Више пута поменути ватопедски документ из 1366. приказује великог доместика Раула као човека у врло мрачној светлости. Тај документ носи потпис „васељенског судије Ромеја" (καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων)[44] Теофилакта Дермокаита, а за предмет има замршени правни спор настао због сваће између великог доместика Раула и паниперсеваста

[43] Уп. изврсна излагања већ код: *E. Stein*, op. cit., 32 et passim.

[44] О установи генералног судије Ромеја уп. значајну расправу: *P. Lemerle*, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 296 sq., и Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire I (1949) 369 sq.

Стефана Калотета. У тај је спор убрзо био увучен и светогорски манастир Ватопед. Док је велики доместик Србије Раул, како га назива васељенски судија Ромеја, био у служби српске државе у Серу, паниперсеваст Калотет био је, како каже византијски судија, дворанин нашег господара, моћног и светог цара. Али то никако није био разлог због којег су се посвађали ова двојица велможа. Они су некада били у сасвим блиским везама: Раулова кћи била је удата за Калотетова сина, у ово време већ покојног. Раул и Калотет дошли су у сукоб због имовинских неслагања која су управо произашла из ове везе. Суви чињенички извештај византијског судије баца врло чудну светлост на грамзивост и бруталну безобзирност у којој су се утркивала ова два великодостојника током своје дуге и мучне распре. Овај за историју културе и обичаја врло интересантан документ показује истовремено да између великодостојника српске државе у Серу и достојанственика Византијског Царства није било никаквих преграда. Он, штавише, доказује, као и многи други документи овог времена, да су византијски архонти, без обзира да ли су били дворани — οἰκεῖοι византијског цара или серског деспота и без обзира на то да ли су се добро слагали и међусобно поштовали[45] или се свађали, чинили као и пре једну јединствену касту. Он такође илуструје тесне везе које су постојале између српског Сера и византијског Цариграда. Спор између српског великог доместика и византијског паниперсеваста покушала је најпре да изглади Душанова удовица Јелена—Јелисавета, као деспина у Серу, затим је савет прота и игумана светогорских манастира, који су тада потпадали под српску власт, изрекао своју пресуду, и најзад је спор између Калотета и манастира Ватопеда, који се надовезао на ову распру, доспео пред васељенског судију Ромеја. Карактеристично преплитање са животом и старим установама у Цариграду, а посебно у суседном византијском Солуну, представља, како то показују и други извори,[46] посебно обележје српско-грчке државе у [352]
Серу. То је било обележје и српско-грчког царства Стефана Душана. У оваквом склопу морамо да посматрамо живот

[45] Уп. нпр. Actes de Zographou, Nr. 44 (март 1369), где један византијски велможа, Димитрије Дука Кавасила, дворанин византијског цара, хвали дворанина и повереника деспота Јована Угљеше, Никиту Педијасима, као „дивљења достојног и мудрог Ромеја".

[46] Уп. нарочито пример сарадње судских установа у српском Серу и византијском Солуну у Actes de Zographou, Nr. 43 (фебруар 1369).

оних византијских велможа који су, као наш Раул из Зихне, постали великодостојници на двору цара Срба и Грка а затим на двору серске деспине и деспота.

Наслов оригинала: Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift Percy Ernst Schramm, Wiesbaden 1964, 340—352.

Превела *Вера Стојић*

ТУРСКО ОСВАЈАЊЕ СЕРА

Φεραὶ γὰρ οὐ φαύλη πόλις καὶ οἷα καταφρονηθῆναι, ἀλλὰ μεγάλη τε καὶ θαυμασία καὶ ἀναγκαία τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ παρεῖναι.

Сер није обичан град који се може потцењивати већ голем и велелепан и држави Ромеја преко потребан.

Cantacuzeni Hist. III. 89 (ed. Bonn II, p. 547, 24 — 548,2).

У историји балканских народа XIV века — како Грка [302] и Срба тако и самих Турака — град Сер заузима посебно место. Он се више пута налазио у центру догађаја овог немирног века који је био сведок неминовног опадања Византијског царства, снажног али кратког успона српске државе и сталног, незадрживог напредовања турске силе.

У моћном налету Стефан Душан одузео је Византији половину њене територије. Заузео је целу Македонију, осим Солуна, затим Епир и Тесалију. Овај победнички поход одиграо се без великих битака. Византијски градови падали су један за другим. Само је чврсти Сер пружио јачи отпор. Зато његов пад, 25. септембра 1345,[1] обележава велики преокрет у српском освајању и истовремено у каријери славног освајача. Заузеће Сера донело му је одједном целу област између Струме и Месте, као и целу Халкидику са Светом Гором. Убрзо после ове значајне победе Душан је узео титулу цара Срба и Грка.[2]

После Душанове смрти, 20. децембра 1355, и распадања [303] његовог царства, Сер је постао главни град једне велике области, која је, под владом деспота Јована Угљеше, доживела значајан успон.[3] Међутим, напредовање Турака у Тракији

[1] Уп. *А. Соловјев*, Цар Душан у Серезу, Југосл. истор. часопис I (1935), 474.

[2] Између новембра 1345 (датума последњег познатог документа у коме се он назива краљем — κράλης) и јануара 1346 (датума првог документа у коме он носи царску титулу), према томе врло вероватно 25. децембра 1345. Уп. *М. Ласкарис*, Повеље српских владалаца у грчким публикацијама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VIII (1928), 185 сл.

[3] Уп. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Посебна издања Византолошког института IX, Београд 1965 (в. у овој књизи стр. 423 сл.).

озбиљно је угрожавало ову државу и серски деспот предузео је одлучну борбу против овог све опаснијег надирања. Позната је катастрофа коју је претрпео овај први покушај хришћанске противофанзиве. Војска Јована Угљеше и његовог брата краља Вукашина, великог савладара слабога цара Уроша, биле су уништене у судбоносној бици на Марици 26. септембра 1371. Овај пораз значио је слом српске серске државе и истовремено наговештавао неизбежно освајање свих балканских земаља.

Међутим, ни град Сер ни серска област нису одмах пали под турску власт. Манојло Палеолог, који је владао у Солуну, брзим продором предухитрио је Турке. Новембра 1371, он је ушао у Сер. И овога пута освајање Сера представљало је уједно и окупацију целе обалсти све до реке Месте. Тако је византијска власт заменила владавину српског деспота погинулог у борби против неверника. Али је, разуме се, тријумф Византинаца кратко трајао, и плен који је византијски деспот успео да отме Турцима, коначно ипак њима припао.

*

Ове углавном добро познате чињенице, на које смо укратко подсетили, представљају оквир последњег чина у историји Сера тога времена: његово освајање од стране Ту-
[304] рака. Тачан датум овог догађаја дају нам „Кратке хронике", главна основа за хронологију тога доба: Турци су заузели Сер 19. септембра 6892. године, дакле 19. септембра 1383.[4] Међутим, упркос овом прецизном обавештењу, хронологија пада Сера, а према томе и његова историја, није разјашњена и постала је предмет дискусије, јер најугледнији и најкомпетентнији стручњаци — и туркологи и византинолози — сматрају да је на десетак година пре заузећа у 1383. години, Сер већ био дошао под турску власт и да је према томе његов пад у ствари био само једно поновно освајање, после једног ранијег, привременог запоседања.

Ово мишљење заснива се на једном ферману Мурата I из 1372, сачуваном у архиви познатог манастира Јована Претече на Меникејској гори.[5] Први је Ј. Х. Мортман тврдио

[4] Βραχέα Χρονικά, ед. Lambros-Amandos, No 16, 15; 20, 4; 21, 5; 22, 1; 32, 1 (под бројем 48, 9 даје се само година, али је то и овде 6892 = 1383). Две од ових хроника почињу белешком о паду Сера.

[5] Данас је познат само грчки превод овог фермана који је урадио *Christophoros*, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Leipzig 1904,

да датум овог документа представља terminus ante quem
турског освајања Сера.[6] Мортман није доспео да објави сту- [305]
дију овог документа коју је био најавио. Његово мишљење, изнето у једној краткој белешци, саопштили су Ф. Тешнер и П. Витек. Ова два научника разрадила су идеју великог оријенталисте и из ње извукли следеће закључке: кратко време после уласка Манојла Палеолога у Сер, у новембру 1371, Турци су му отели град; међутим, „његови напори да поново заузме Сер били су привремено крунисани успехом", па је Манојло успео да ослободи град, тако да су Турци били принуђени да га још једанпут освајају, у 1383.[7] Више научника, који су се доцније позабавили овим проблемом, прихватили су ове закључке еминентних турколога, иако су и они сами подвукли њихов хипотетичан карактер.[8] Колико

p. 97. Христофоров текст је прештампан код *A. Guillou*, Les archives dc Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée (Bibliothèque byzantine. Documents 3), Paris 1955, p. 155. Документ је датиран у почетак Реџеба 774. хиџ. године: по Гијуу, н. м., „јул 1372", док се у напомени Ј. Х. Мортмана, на коју ћемо се убрзо вратити, даје тачнија индикација: „почетак Реџеба 774. хиџ. (почиње 27. XII. 1372. н. е.)".

[6] *F. Taeschner* und *P. Wittek*, Die Vezirfamilie der Ġandarlyzāde (14./15. Jhdt.) und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 72, износе још да, по Садедину, поход који се завршио освајањем Сера и Верије (Бера) (!) пада године 775. хиџ. (почиње 23. јуна 1373). Изгледа да они придају известан значај овом обавештењу чувеног турског историчара XVI века и да у њему виде потврду за датум фермана Мурата I (међутим, мало даље, на стр. 72 нап. 1, они бележе да су у ствари Турци заузели Бер 1385/6. године). Насупрот тме, *F. Babinger*, *Enzyklopädie* des Islam IV (1926) 250, s.v. „Serres", с правом подвлачи крајњу несигурност хронолошких обавештења турских извора о заузећу Сера и супротставља им прецизно и тачно датовање које дају грчки извори. Међу обавештењима турских извора, Бабингер наводи као пример нетачности, управо Садединов датум (по њему 776. хиџ. = 1374/75), као и податке из старих хроника Гизеова анонима (787. хиџ. = 1385/86) и Ашик-паше Задеа (783, одн. 787. хиџ. = између 1382/3. и 1385/6). Очигледно је, уосталом, да се ова обавештења односе на освајање из 1383 (ове податке следио је *Mordtmann*, Enzyklopädie des Islam II, 1913, 35, s.v. „Ewrenos", где он освајање Сера ставља у 784. или 787. хиџ.). Треба наиме истаћи да све наведене старе турске хронике, као и друге компилације исте врсте па и сам Садедин, знају само за једно турско освајање Сера, баш као и грчке хронике, једино са том разликом што су датуми турских хроника, као обично, врло нетачни, док су датуми грчких хроника, у овом случају, веома прецизни.

[7] *Taeschner* — *Wittek*, op. cit. 72, n. 1.

[8] *R.-J. Loenertz*, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leur correspondance, Echos d'Orient, 36 (1937), p. 278, врло је одлучан у овом погледу („познато је да су већ 1372. Турци преотели Манојлу најважније што је запосео, град Сер"), и природно је да је мишљење овог великог познаваоца византијске историје XIV века и њене хронологије утицало на даља истраживања. Уп. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine,

ја знам, Џ. Денис је једини историчар који се супротставио оваквом тумачењу.[9] Денис је добро уочио да се претпоставка о турској окупацији Сера у 1372. години и његовом ослобођењу од стране Манојла Палеолога не може помирити са оним што је познато о Манојловој активности у то доба, о којој је он написао једну опсежну студију. Према томе, он је с правом закључио — што ће се и видети — да се, од Манојловог заузећа у новембру 1371. па све до турског освајања у септембру 1383, Сер стално налазио у рукама Византинаца. Али, пометен ферманом Мурата I, он ограничава овај закључак на сам град Сер и спреман је да претпостави да је манастир Јована Претече на Меникејској гори (удаљен десетак километара од града) већ од 1372. године прихватио заштиту турског султана.[10] Међутим, документи демантују ову чудновату претпоставку пружајући о распростирању византијске власти у источној Македонији сасвим другу слику.

Одиста, има доста докумената који лепо расветљавају ситуацију у тој области после догађаја из 1371, тј. пада српске серске државе и успостављања византијске власти. Већ је Пол Лемерл у свом изврсном делу о источној Македонији скренуо пажњу на ове документе и навео неке значајне примере.[11] Позната је, најпре, хрисовуља састављена од Д.
[307] Кидона, којом Јован V додељује Манојлу, као доживотни посед, македонске градове које је овај ослободио од „српског јарма".[12] Документи из следећих година потврђују да су градови и области које је Манојло запосео крајем 1371. остали под византијском влашћу и да су у њима управљали визан-

Paris 1945, 217 sq., који је, пак, као што ће се видети, много уздржанији. В. такође *N. Beldiceanu*, Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, II Paris—La Haye 1964, 187, n 4. И ја сам се придружио овом мишљењу у старијим издањима моје Историје Византије, али сам га затим напустио, из разлога које сам укратко изнео у Geschichte des byzantinischen Staates, 3 изд. (1963) 450 n. 5, а које желим да разрадим у овом чланку.

[9] *G. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382—1387, Orient. Christ. Analecta 159 (1960).

[10] *Dennis*, op. cit., 66 sq. Треба нагласити да се у овом документу нимало не ради о заштити датој против испада војске улогорене пред градом, као што би хтео да претпостави Денис, већ о ослобађању од свих намета онога коме је тај документ издат. Он потиче, дакле, од власти која управља облашћу о којој је реч и која има власт да ослобађа поседнике њихових пореских обавеза.

[11] *Lemerle*, op. cit., 215 sq.

[12] Cf. *K. E. Zachariä von Lingenthal*, Prooemien zu Chrysobullen von Demetrius Cydones, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wissensch. zu Berlin, 1888, II, 1409—22.

тијски органи. Један акт суда серске митрополије од августа 1375, поново покреће један стари спор око неког земљишта код Сера. Овај посед је, пресудом васељенског судије Ромеја Николе Матаранга из 1341, био додељен Алипијском манастиру. Међутим, одлука није била извршена „због пометње која је избила у држави Ромеја" и зато што је законита царска власт била замењена „незаконитом и тиранском влашћу Срба".[13] Али, наставља наш акт, пошто је „сада мрак нестао и правда засијала и наш моћни и свети господар и цар поново преузео власт које је био лишен", серски суд наређује извршење старе пресуде византијског судије.[14] С друге стране, Лемерл је поменуо познату повељу Ане Кантакузине Палеологине, од августа 1373, којом се манастиру Дохијару уступа један посед у Каламарији и у којој се објашњава да је овај посед био дуго под српском влашћу али да је недавно, заједно са другим земљиштима ове области, поново дошао под византијску власт.[15] Овоме треба додати и две исто тако занимљиве повеље светогорског прота
Герасима из јануара 1375.[16] Прот Свете Горе изјављује у [308]
њима да је добио од цара и од цариградског патријарха наредбу да све келије, које су у своје време поделили проти Срби (σερβοπρῶτοι), врати протату. Дакле, исто као и Каламарија на североистоку Халкидике, Света Гора на њеном супротном крају, поново је дошла под византијску власт.

Према томе, како је Лемерл с правом изнео, документи показују да се византијска власт, успостављена у Серу после српског пораза, простирала на све земље између Струме и Месте; она се простирала, додајмо, такође и на целу Халкидику. Треба с друге стране забележити да грчки документи који тако често говоре о минулој српској владавини и о недавном успостављању византијске власти, ниједном речју не помињу Турке, који су се наводно већ 1372. били дочепали Сера и серске области. Шта више наведено место из повеље серског суда из 1375. јасно показује да је византијска управа поново преузела своју службу сменивши непосредно српску

[13] Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris, 1945, № 33, 11—13, 55—57.

[14] Исто, ред. 13. В. такође № 34, од октобра 1375.

[15] *Ktenas*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ IV (1927), 300—305. Ово даровање је исто тако и предмет простагме цара Јована V од фебруара 1375, издате великом доместику Димитрију Палеологу, супругу Ане Кантакузине: ed. *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, № 20.

[16] Actes de Kutlumus, № 31. Actes de Chilandar, ed. *L. Petit*. № 156.

власт и да у доба о коме је реч, између српске владавине с једне стране и византијске с друге није било неке друге међувласти.

Лемерл је добро запазио да сведочанство наших докумената није лако ускладити са тврђењем да се Сер од 1372. налазио у турским рукама. Али ферман Мурата I збуњује и њега; он прихвата закључак према коме овај документ претпоставља турску окупацију серске области у то доба, па прибегава хипотези, оштроумној али и прилично крхкој, да је та окупација била чисто војничке природе а да је цивилна управа остала у грчким рукама. Да би се прихватила могућност једног таквог споразума, требало би бар знати примере за то да су Турци стварно оставили у једном освојеном граду или области њену сопствену управу. Требало би, такође, објаснити када су и како Византинци успели да ослободе Сер од оне прве турске окупације, јер, да би га Турци поново заузели 1383. године, најпре су га Византинци морали повратити.

[309] Градове и области које су Турци освајали султан је обично додељивао својим великашима, често ономе који их је и покорио. Тако су после заузећа Сера 1383, град и цела област припали чувеном Евренос-бегу.[17] Промене које су после овог уследиле биле су велике, што није тешко наслутити, а и документи то веома јасно потврђују. Највише светлости на наш проблем баца упоређење сведочанстава из докумената седамдесетих година, дакле, из периода тобожње прве турске окупације Сера, с једне стране, и оних из времена после правог освајања у 1383, с друге стране. Одиста, док се у серским документима из седамдесетих година не види ни најмањи траг ма какве турске окупације, дотле се без много труда у серским документима, после 1383, откривају непосредна и врло јасна обавештења која показују да су сада град Сер и цела његова област били потпуно потчињени турској власти.

Акт суда серске митрополије од августа 1375, који смо већ поменули, носи, као и обично, на првом месту потпис митрополита Сера, председника суда. Занимљиво је да се митрополит Теодосије потписао српски.[18] Нема сумње да је на овај положај био дошао још у време српске владавине. Иза његовог потписа следе потписи неколицине световњака архоната. Сви ови архонти су у служби византијског цара и

[17] *Cf. F. Babinger*, Enzyklopädie des Islam IV (1926) 250, s. v. „Serres“. *I. Mélikoff*, Encyclopédie de l'Islam (1963) 739, s. v. „Ewrenos“.

[18] Actes de Kutlumus, № 33, 85.

потписују се као „слуге“ (δοῦλοι) моћног и светог василевса.[19]

Акт суда исте митрополије издат у мају 1388, дакле неколико година после турског освајања, открива нам сасвим друкчију ситуацију. Серски митрополит не председава суду: после пада града, митрополит Матија Факрасис био је, заједно са другим угледним личностима Сера, одведен [310]
у турско ропство.[20] Суду председава митрополит Зихне, који га замењује и истовремено је представник цариградског васељенског патријарха.[21] Штавише, наш документ показује да се сада на челу града Сера налази турски кефалија, кога у суду заступа његов заменик. Суд међу својим члановима броји такође грчке архонте, од којих су двојица наведени поименце: на седници суда помиње се присуство најблагороднијег кира Димитрија Ласкариса Вријенија и Манојла Дуке као и најблагороднијег и најхрабријег супаше и кефалије нашег кира Кутлубеја (εὐγενεστάτου καὶ ἀνδρικωτάτου σούπαση καὶ κεφαλῆς ἡμῶν τοῦ κῦρ Κυτλούπεη), преко свог заменика Хетир-паше (διὰ τοποτηρητοῦ ὄντος τοῦ Χετήρπασα) и других не малобројних архоната града.[22] Треба нарочито забележити да се грчки архонти не називају више „дворанима“ (οἰκεῖοι) византијског цара. Они нису више у византијској већ у турској служби, и турски кефалија Сера је њихов управитељ (в. у нав. тексту: *нашег* кефалије — καὶ κεφαλῆς ἡμῶν).

Један акт ђакона Манојла Ксенофона, логотета Сера и дикеја васељенског патријарха,[23] потврђује и допуњује наша обавештења. Овај документ од маја 1387, издат од стране представника патријарха у Серу, регулише један спор који се односи на једну цркву са територије Христопоља. Ово доказује да је Сер и под турском владавином остао административни центар целе области све до обала

[19] Један од њих, Алексије Асан, потписао је 1365, у време српске владавине, један документ исте митрополије, као „слуга“ (δοῦλος) моћне и свете деспине и у тексту тога акта означен је као „дворанин“ (οἰκεῖος) деспине (царице Јелене-Јелисавете, чији је он и рођак — ἐξάδελφος). Cf. Actes d'Esphigménou, ed. *L. Petit*, № 18, 5 и 89. Пошто је уследила промена од 1371, он се, дакле, вратио у византијску службу и поново је постао „слуга“ (δοῦλος), односно „дворанин“ (οἰκεῖος) византијског цара. Било је и више таквих случајева.

[20] Cf. *Miklosich-Müller* II, p. 77. По томе документу патријарха Нила, од маја 1387, била је то већ четврта година како је митрополит Сера био одведен у ропство. За друге изворе в. *Dennis*, op. cit. 75.

[21] Actes de Chilandar, № 158, 25 и 192.

[22] Ib., ред 31—35.

[23] Actes d'Esphigménou, № 21. *L. Petit* (стр. 43, нап.) исправио је тачно читање δικαίῳ које даје рукопис на δικαιοφύλαξ.

Јегејског мора. Присуство турске власти испољава се и у овом акту веома јасно, јер Манојло Ксенофон изриче своју
[311] пресуду споразумно са турским кефалијом Сера: σὺν τῷ ἀνδρικωτάτῳ αὐθέντῃ καὶ ἀδελφῷ μου κῦρ τῷ Μπραΐμῃ τοῦ τὰ δίκαια τοῦ κεφαλατηκίου κατέχοντος.[24]

Наведимо, најзад, један акт Георгија Антавле од фебруара 1388 (XI индикт), који нам открива више занимљивих ствари.[25] Ради се о једном споразуму између Антавле, свакако угледне личности из те области,[26] и манастира Есфигмена у вези са земљиштем које је Антавла поседовао у заједници са манастиром. Међутим, турске власти одузеле су им ово имање, које се налазило у селу Портареји, и дале неком муслиману.[27] Антавла ту није могао ништа да учини, али есфигменски калуђери, пошто су се обратили великом господару Али-паши, успели су „са великим напорима и трошковима" да поврате тај посед и споразумели су се са Антавлом о томе како да он буде обештећен за свој део. Из овог споразума јасно се може назрети разлика између релативно повољног положаја који су под турском влашћу уживали манастири и несигурне ситуације световних поседника. У њему се не предвиђа да се Антавли врати његов део имања вероватно зато што је поседовање земљишта
[312] постало веома несигурно за хришћанина световњака; Антавла је имао да прими као узврат, за себе и свога сина, иако се припремао да ступи у манастир, два следовања (διακονίαι), тј. годишња примања у разним производима (чији се веома занимљив списак даје у његовом документу).

Не можемо се задржавати на свим занимљивим подацима које нам дају ови значајни документи из првих година

[24] Ib., ред 19. Као што је Л. Пети указао (стр. 42, нап.), овај документ је доцније дотериван, али не изгледа да је то утицало на суштину његовог садржаја. Исто тако можемо имати поверења у његов датум с обзиром на подударање индикта са годином од стварања света, иако навод године опет показује непажњу преписивача, који је прескочио другу цифру; но она се може без икаквих тешкоћа допунити: ἑξακισχιλιοστοῦ (ὀκτακοσιοστοῦ) ἐννενηκοστοῦ πέμπτου ἔτους.

[25] Actes d'Esphigménou, № 22.

[26] Практик манастира Каракале од јануара 1342, на који ћемо се вратити, помиње неког хетеријарха Антавлу, свакако претка нашег Георгија Антавле. Cf. *P. Lemerle*, Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, Атина 1964, стр. 285, ред. 40.

[27] Што доказује да се Халкидика такође налазила, и то већ извесно време, под турском влашћу. Портареја се налази на југу Каламарије, изнад полуострва Касандре. Cf. *Theocharidis*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, стр. 74 и карте.

после турског освајања. Они би заслуживали посебну студију: наведена обавештења довољна су да расветле питање које сада проучавамо. Из свега што смо изнели може се закључити да су Сер и цела серска област остали под византијском влашћу од новембра 1371. до септембра 1383, и тек тада, 19. септембра 1383, Турци су — први и једини пут — заузели Сер, што је одједном и потпуно изменило ситуацију у целој источној Македонији.

*

Остаје нам да кажемо неколико речи о загонетки фермана Мурата I који је, пошто је био сачуван у манастиру Св. Јована Претече на Меникејској гори, дао повода легенди о турском освајању Сера у 1372. Да кажемо најпре да се у овом документу нигде не говори да је издат манастиру Св. Јована Претече. Напротив, изричито се каже да је намењен калуђерима цркве Маргарита: τοὺς καλογήρους τῆς ἐκκλησίας Μαργαρίτου.

Међутим, уместо да се једноставно прихвати оно што те речи казују, сматрало се да је „црква Маргарита" само назив за славни манастир на Меникејској гори. Први који је изнео ову претпоставку био је, уосталом, Христофор, први издавач грчког превода нашег фермана.[28] Ј. Х. Мортман подржао ју је својим ауторитетом, тврдећи да је манастир Претече био „познат код Турака под именом манастир Маргарита или црква Маргарита".[29] Наравно, очекивало би
се да у корист ове тезе буде наведен неки турски документ [313]
издат манастиру Претече а који га стварно назива црквом Маргарита. Међутим, осим фермана Мурата I, који је у питању, присталице идентификације цркве Маргарита са познатим манастиром на Меникејској гори позивају се само на једну легенду о калуђерима цркве Маргарита препричану код Мунеџимбашија, писца с краја XVII века, по којој су ови калуђери поседовали једну стару повластицу добијену од самог Османа Газија.[30] Према томе, ова идентификација

[28] *Christophoros*, op. cit., 34.

[29] Уп. Мортманову напомену у *Taeschner-Wittek*, op. cit., 72, n. 1. Мортман даје ова два претпостављена назива на турском. Изгледа да му је сметао израз ἐκκλησία и зато он, поред назива „црква М", даје и назив „манстир М", прикладнији за један велики и славни манастир, који обухвата више цркава.

[30] Уп. као најновије *P. Wittek*, Zu einigen frühosmanischen Urkunden, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962) 196—197.

изгледа почива само на чињеници да је ферман Мурата I, издат Маргаритовој цркви сачуван у архиви манастира Јована Претече.

Међутим, познато је да се у манастирским архивима налази доста докумената првобитно издатих другим примаоцима. Свакако је и овде такав случај. Ферман из 1372. био је намењен цркви Маргарита, дакле цркви коју је основала нека личност овог имена, а затим је прешао у архив манастира Претече, свакако услед тога што су права на поменуту цркву и њена добра прешла на овај манастир.[81]

[314] Идентификовање ове личности не представља никакву тешкоћу. Ради се свакако, као што је већ Христофор напоменуо, о Јовану Маргариту, великом властелину и богатом поседнику те области. Иако се преварио у правом значењу помена његовог имена у ферману из 1372, Христофор није погрешио кад је у њему препознао ову личност која му је била добро позната из картулара његовог манастира. Као игуман и историчар манастира Јована Претече, Христофор је добро знао да је Јован Маргарит богато даривао тај манастир и да се на крају и сам у њега повукао под калуђерским именом Јоасаф.[82] Одиста, у архиву манастира Пре-

[81] Нису ретки случајеви да једна црква или један манастир носи име свога оснивача или свога ранијег власника. Да наведемо пример из архива самог манастира Јована Претече: његове повеље често помињу манастир Богородице зван τὸ μονύδριον τοῦ Βεμπελάκη; овај манастир, који се налази у граду Трилисију, има два метоха: један, такође посвећен Богородици, зове се τὸ μετόχιον τοῦ Τζέρνη (словенско лично име, често у овој области). Cf. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, ed. *Guillou*, № 30, 4. Овим документом од октобра 1333, феремски епископ даје тај манастирчић, са његова два метоха, манастиру Продрома (манастирчић не припада више, већ одавно, Вембелакису, али је сачувао његово име). Уп. такође повељу митрополита Мелника која потврђује овај дар и Душанову хрисовуљу од октобра 1345. у којој се овај манастирчић помиње као метох манастира Продрома, али он задржава и даље своје име као и два његова метоха од којих се један налази код Трилисија, а други на другој обали Месте. За име Τζέρνης (Црни) в. нпр. *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoshloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. Philos-histor. Klasse, N. F., Heft 28, München 1948, RK 292, 298, 309 et passim. У једном другом практику истог манастира (RV 48), среће се Δημήτριος Κατζιβελάκης зет Περίτζη (слов. Перица).

[82] *Christophoros*, op. cit., 34 и нап. 4. Cf. *Guillou*, op. cit., p. 27, са приближним датумом 1348—1356. Христофорова хипотеза да је Маргарит, као калуђер манастира Продрома, измолио ферман од Мурата I и да због тога султан даје манастиру Продрома име Маргаритовог манастира, утолико је мање вероватна јер се зна да се калуђери не зову по свом породичном имену, поготову двадесетак година по свом

тече сачувана је повеља Јована V, од октобра 1342, којом цар додељује своме „дворанину“ (οἰκεῖος) Маргариту ослобађање од намета за његова добра у Като Уски и Рахови у области Зихне.[83] Међутим, хрисовуља Стефана Душана из октобра 1345, којом се, после заузећа Сера, потврђују поседи манастира Јована Претече, помиње значајан посед у Като Уски (са годишњим приходом од 100 перпера), са парицима у разним селима, што је Маргарит у међувремену поклонио овом манастиру.[84]

Област Зихне није била једина у којој је Јован Маргарит имао своје поседе, и манастир Јована Претече није био једини који је уживао његову дарежљивост. Хрисовуља Стефана Душана издата Ватопеду априла 1348, помиње богата даривања која је овом манастиру учинио Јован Маргарит.[85] Маргарит је у међувремену прешао у службу српског цара и ту се помиње као његов „дворанин“ (οἰκεῖος) и носи титулу великог хетеријарха коју је без сумње добио од свог новог господара. Имања која је поклонио Ватопеду, добио је с једне стране од византијских царева а с друге од самог Душана. Ова имања налазе се у струмској области, у селима Драцово и Невољане, у градовима Кесаропољу и Хрисопољу где је имао земљиште и, у самом Хрисопољу цркву и кућу. [315]

Драгоцени подаци једног документа из архива Каракале, од јануара 1342, који је недавно објавио и опсежно коментарисао П. Лемерл,[86] знатно допуњују представу о огромном богатству овог великаша коју су давале до сада познате исправе. Овај значајан документ, издат усред грађанског рата између Јована Кантакузина и владе Јована Палеолога, у ствари је практик којим Јован Маргарит добија у посед имања која је влада Јована V одузела великом папији Арсенију Цамблаку, присталици Кантакузина,[87] и самом Кантакузину. На ова добра смештена у области Зихне и Сера, додају се земљишта у околини Солуна, према Каламарији, и у области Китра (Пидне) да би се на тај начин употпунила

уласку у манастир. Ми уосталом не знамо ни да ли је Маргарит био 1372. још жив: последњи познати документ у коме се он помиње је од априла 1348.

[83] *Guillou*, № 36. Cf. *Lemerle*, Praktikon de Karakala, p. 295.

[84] *Guillou*, № 39, 60.

[85] *M. Lascaris*, Actes Serbes de Vatopédi, Праг 1935, № 2, 42—48 = *А. Соловјев* и *В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, № 18, 59—67.

[86] *Lemerle*, op. cit.

[87] О овој личности уп. *Lemerle*, op. cit., 296—297, и Autour d'un prostagma inédit de Maneul II. L'aulé de Sire Guy à Thessalonique, Silloge Bizantina in onore di S. G. Mercati (1957), 282—284.

[316] рента од 55 перпере додељена Маргариту, пошто је према прорачуну услужних чиновника, доходак са поседа Кантакузина и са проније Цамблака, упркос њиховој великој површини, био процењен на 23 + 24¼ перпере.[38]

Јован Маргарит је тип феудалног господара тога доба. Његова лична историја преплиће се са историјом великих догађаја његовог времена, догађаја који наговештавају пропаст Византијског Царства, али који стално увећавају земљишне поседе Маргарита. За време грађанског рата, као присталица законитог цара, он добија у баштину пронију једног Кантакузиновог присталице и једно велико имање самог узурпатора. После српског освајања источне Македоније он прелази у службу Стефана Душана, као и толики други представници локалног племства, и захваљујући томе не само да задржава своје старе поседе, већ добија од свог новог суверена нова имања.

Његови поседи су раштркани на широкој територији. Изгледа да су били нарочито многобројни и замашни у области Зихна-Сер, али су се пружали и до самог пиерийског приморја а с друге стране до Солуна. Међутим, упркос новим подацима који обогаћују наша обавештења, прави обим његових земљишних поседа остаје нам непознат. Свакако, извори којима засада располажемо бележе само један део поседа Јована Маргарита. Тако Маргаритова црква о којој је реч у ферману Мурата I изгледа да није поменута у грчким документима који су нам познати. Истина, захваљујући Душановој хрисовуљи издатој Ватопеду, знамо да је Јован Маргарит имао једну цркву у Хрисопољу (в. горе стр. 253) која је могла да носи његово име. Али не изгледа ми да се у турском ферману из 1372. ради о њој, јер је у то време Хрисопољ био још далеко од зоне турске окупације. Маргаритова црква
[317] чији су калуђери 1372. године добили ферман од султана, налазила се свакако с друге стране Месте или је бар имала тамо своје земљишне поседе.[39]

Ферман из 1372. нема никакве везе са турском окупацијом Сера, али има значаја као документ у досијеу Јована Маргарита. Он допуњује оно што нам је познато о распро-

[38] О често веома самовољном начину, коме су прибегавали византијски чиновници да би увећали количину поседа која одговара ренти (ποσότης), уп. *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948) 286 сл. = Pour l'histoire de la féodalité Byzantine, Bruxelles 1954, 347 sq. (СД, књ. I, стр. 95 сл.).

[39] Сетимо се опет Вембелакисовог манастирчића у Трилисију који је имао, као што смо видели, два метоха од којих један с друге стране Месте. В. нап. 31.

стирању Маргаритових поседа и потврђује оно што знамо о његовим везама са манастиром Св. Јована Претече на Меникејској гори, коме је он, или пре неко од његових наследника, коначно даровао „цркву Маргарита".

*

После победе од 1371. Турци су наставили са жестоким нападима на Балканском полуострву, али не одмах и са територијалним освајањима. Већи део Тракије налазио се уосталом под турском влашћу већ од половине шездесетих година XIV века, од заузећа града Кумуцине-Ђумулџине; само један део западне Тракије, коју је српска држава заузела у време деспота Угљеше, остао је ван њихове власти.[40] Вероватно је да су га Турци освојили после своје победе од 1371, али ни то не знамо сигурно. У сваком случају, у то доба, турска власт није се још простирала на источну Македонију, коју су поново запосели и држали Византинци.[41] [318]
Њено освајање почело је тек походом Хајредин-паше против Сера.[42] И овога пута поново је битка за Сер одлучила судбину целе области: она је одједном припала Турцима победницима.

Једним тестаментом од 1. августа 1384, велики примикирије Јован оставио је своје поседе светогорском манастиру Пантократору.[43] Зна се да је овај манастир био задужбина овог чувеног великаша и његовог исто тако славног брата,

[40] Уп. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти стр. 31 сл. (у овој књизи, стр. 470).

[41] Произвољни датуми које дају турски хроничари о освајању овог или оног македонског града, немају никакву вредност. Нпр. без значаја је што Садедин датује окупацију Битоља и Прилепа у 784 хиџ. год. (почиње 17. марта 1382), и немамо никакво право да из тога закључимо, као што то чини *Dennis*, op. cit. 74, да су у то време Турци били господари „великих подручја у Македонији". Бер, који је по Садедину био окупиран, исто као и Сер, 1373/4. године, у ствари је пао 1385/6, као што се зна захваљујући савременом запису Томе Ксера, хартофилакса епископије Трикала (*Lambros*, Νέος Ἑλληνομνήμων 7, 1910, № 146). Датум овог записа прихвата уосталом и *Dennis*, op. cit., 128, као и *Taeschner-Wittek*, op. cit., 72, n. 1.

[42] Изгледа да је опсада Сера почела крајем 1382. и да је за време битке Манојло Палеолог повремено имао извесних успеха. Уп. детаљну студију Дениса, н. д., 57—73. Његови закључци су, међутим, у више погледа хипотетични. Манојлови успеси, на којима Денис много инсистира, помињу се само у писмима Димитрија Кидона, пуним похвала и очигледних претеривања, али лишеним сваких конкретних појединости.

[43] Actes de Pantocrator, ed *L. Petit*, № 6.

великог стратопедарха Алексија. Зна се да су ова два византијска великаша, после Душанове смрти, поново заузели градове Хрисопољ, Анакторопољ и острво Тасос, које им је цар Јован V даровао у лично власништво;[44] они су исто тако повратили Христопољ и загосподарили и њиме.[45] Међутим, пада у очи да се поседи, истина врло замашни, које је велики примикирије Јован завештао својим тестаментом од августа 1384. Пантократору, сви налазе на острву Тасосу. Ту се не помиње ни један посед на пиеријском приморју, којим
[319] је некад владао Јован. По мом мишљењу за ово постоји само једно објашњење: велики примикирије је ту изгубио сва своја добра и у тренутку када је писао тестамент, у лето 1384, није у тој области ништа више имао. Другим речима, пиеријска обала са својим славним градовима у то време била је већ под Турцима:[46] очити доказ о брзини којом је, чим је Сер био заузет, цела област између Струме и Месте пала у руке победиоцима. Исто важи и за Халкидику. Доиста, анализа документа Георгија Антавле од фебруара 1388. показала нам је да се она налазила у турским рукама доста пре овог датума.

Као што је Стефан Душан у септембру 1345. а Манојло у новембру 1371, тако су и Турци 1383. године по заузећу Сера убрзо загосподарили целом територијом између Месте и Струме и целом Халкидиком. У јесен те исте године освајач Сера Хајредин започео је опсаду Солуна.

Наслов оригинала: La prise de Serrès par les Turcs, Byzantion 35 (1965) 302—319.

Превела *Нада Мандић*

[44] Cf. *Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, pp. 206—213.

[45] Уп. *Острогорски*, Серска област, стр. 25 (у овој књизи, стр. 463) где мислим да сам доказао, супротно мишљењу К. Јиречека, које су прихватили и доцнији историчари, да је Душан одиста заузео Христопољ и да су и овај град повратили браћа Алексије и Јован, ускоро после освајања Хрисопоља и Анакторопоља.

[46] Ова констатација односи се наравно и на Христопољ, чије освајање треба према томе датовати, као и заузимање целе ове области, пре августа 1384. године, а не у 1387, као што то чине *R. — J. Loenertz*, Pour l'histoire du Péloponèse au XIVème siècle (1382—1404), Etudes byz. 1 (1943) 167, n. 5, на основу једне одлуке млетачког Сената од 22. јула 1387. Уп. такође *Lemerle*, Philippes, p. 218 и n. 5. Венецијански текст констатује само чињеницу да Турци држе у својим рукама градове Христопољ и Солун (два најважнија пристаништа у тој области и без сумње најинтересантнија за Венецију). Разуме се, а то потврђују и документи (нпр. Actes de Pantocrator, № 5), да је велики примикирије Јован имао некад поседе у области Христопоља.

ВАСЕЉЕНСКЕ СУДИЈЕ У СЕРУ

Најзначајнија судска институција касног Византијског [1317]
Царства био је тзв. суд васељенских судија. Као што је познато, ова институција је створена реформом цара Андроника III, који је 1329. образовао врховни суд састављен од четири члана, два световна и два свештена, названа васељенским судијама Ромеја (οἱ καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων).[1] Ова звучна титула означавала је суверенитет и неограничене компетенције четворице судија. У ствари они су вршили надзор над правосуђем у целом Царству и имали су власт над свим становницима без разлике. Њихове одлуке биле су коначне и неопозиве.

Међутим, због познатог скандала у 1337, ова институција је претрпела озбиљан удар. Заборављајући положену заклетву, васељенске судије, заправо тројица од њих четворице, примали су мито, те су морали бити смењени и депортовани.[2] Установа васељенских судија преживела је ово искушење и одржала се до пада Царства. Али криза из 1337. имала је озбиљних последица за нови судски систем. С друге стране, практичне потребе су захтевале значајне измене. И сувише централизовано судство из првих времена морало је постати еластичније. Јасно је да судским расправама у унутрашњости нису могла увек присуствовати сва четворица судија, па су се ускоро почели задовољавати присуством и одлуком

[1] Уп. нарочито значајна истраживања: *P. Lemerle*, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial Louis Petit (Paris, 1948), 292 sq. и Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, Mélanges Henri Grégoire, I (1949), 369 sq.

[2] Cf. *Lemerle*, op. cit., и *I. Sevčenko*, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, Byzantion 19 (1949), 247 sq.

једног од њих. Уз то везе између појединих делова Царства постајале су, нарочито почев од половине XIV века, све слабије. Од тада, поред васељенских судија Ромеја у Цариграду, појављују се посебне васељенске судије у Солуну, затим на Лемносу и у Мореји. С друге стране, ова институција среће се и ван граница Византијског Царства, у Трапезунтском Царству и чак у српској серској држави.

Серска држава, једна од државних творевина насталих из рушевина Царства Стефана Душана после његове смрти (1355), заузима посебно место у историји балканских земаља тога времена, а нарочито у историји византијско-српских односа. То је у ствари била српска држава која је имала најприсније односе са Византијом. Смештена на византијској граници, обухватајући старе грчке градове у источној Македонији, покровитељ Свете Горе и њених чувених манастира, серска држава одржавала је тесне и веома живе везе са Цариградом и још више са Солуном, својим непосредним суседом, јединим македонским градом који је, иако окружен српском територијом, признавао византијску власт.

[1318] У Серу је најпре, после смрти свога мужа, власт преузела царица удова Јелена. Иако се замонашила, она је остала, бар формално, на челу серске државе скоро десет година, све до 1365, када је уступила место деспоту Јовану Угљеши. Владавина Јована Угљеше означава процват серске државе а истовремено и њен крај. Српска држава у Серу пропала је, као што је познато, после кобне битке на Марици (26. септембра 1371), у којој су изгубили животе сам деспот и његов брат, краљ Вукашин. Ова два владара су први, и у то време једини, видели опасност која је претила од надирања Турака и супротставили су се освајачима.

Двор царице Јелене-Јелисавете и деспота Јована Угљеше имао је чисто византијски изглед. Достојанственици Сера, представници локалне грчке као и српске властеле, носе византијске титуле, исте као што их имају веледостојници на цариградском двору. Целокупна организација серске државе по свом духу и облику остаје византијска. У Серу је византијско обележје било још изразитије но што је било већ у Душановом „Царству Срба и Грка", и, подвуцимо то, током времена то обележје није престало да јача.[3] Поставши престоницом једне посебне државе, Сер уводи институције које карактеришу византијску престоницу. Тако се у њему

[3] За детаље види мој рад о серској држави: Серска област после Душанове смрти, Посебна издања Византолошког института IX, Београд 1965, стр. 80 сл. (у овој књизи, стр. 531).

образује Сенат и серски веледостојници постају његови чланови. Тако се у серској држави појављује и установа васељенских судија.

Одредимо, најпре, бар приближно, време када је ова византијска институција, за коју Душаново Царство још није знало, продрла у серску државу.

Оно што знамо о установама серске државе и њеним веледостојницима долази пре свега из аката суда серске митрополије, који, иако малобројни, пружају доста података. Овај суд није био једно чисто црквено тело. То је био мешовит суд састављен, с једне стране од самог митрополита и чланова његовог клира одговорних за администрацију митрополије (а за време Јована Угљеше и од представника светогорских манастира) и, с друге стране, од световних достојанственика који су у њему заузимали важно место. Међутим, акта никад не набрајају све чланове суда. У њима се наводе само најугледнији, и то са напоменом да су поред ових заседању присуствовали и други архонти.[4]

Акт суда серске митрополије од новембра 1360, први документ суда из времена које нас занима, говори нам да су на тој расправи били присутни архонти Византијског Царства, као и архонти серске државе (τῶν τε τῆς βασιλείας καὶ τῶν τῆς πολιτείας).[5] Ова изненађујућа појава, напоменимо уз пут, јасно указује на необично уске везе које су постојале између две државе. Међу свим овим архонтима наш документ наводи само два угледна веледостојника из серске државе: великог папију Дуку Нестонга и Комнина Евдемоноіоана.[6] Ово су и једини световни архонти који својим потписима потврђују одлуке суда, после митрополита и чланова његовог клира.[7] Евдемонојоанов потпис нам казује да је он био кефалија — гувернер града Сера. Занимљиво је да је [1319]
ову исту дужност раније обављао Дука Нестонг, и то још

[4] Према томе, погрешно је сматрано да је суд у Серу бројао само два до три световна члана. Уп. *А. Соловјев*, Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скопског научног друштва, 7/8 (1930) 175, и Греческие архонты в сербском царстве XIV в., Byzantinoslavica 2 (1930), 283; *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, III-IV, Београд 1935, стр. 146. У ствари, број световних достојанственика који се помиње у актима варира између два и седам, чему треба додати, понављам, још један без сумње знатно већи број оних који нису изричито поменути.

[5] Actes de Chilandar, ed. L. Petit (Византийский временник, XVII, 1911, Приложение), № 146, 7.

[6] Исто, ред 28.

[7] Исто, редови 88 и 90.

у Душаново време.[8] Према томе, серски суд међу својим члановима броји у 1360. тадашњег кефалију Сера и једног од његових претходника, који у то време носи почасну титулу великог папије. То су грчки великаши који су прешли у Душанову службу и остали на двору његове удовице.[9] Они се — према познатој византијској формулацији — називају „дворанима (οἰκεῖοι) моћне и свете наше госпође деспине", а у својим потписима — по истој тој формулацији — називају себе слугама (δοῦλοι) исте моћне и свете деспине.

После овог документа, који обилује значајним подацима, тек један акт од августа 1365, дакле млађи скоро пет година, пружа нам поново подробна обавештења о једном суђењу пред судом серске митрополије.[10] У том акту први пут наилазимо у Серу на васељенске судије. Осим серског митрополита, председника суда, наведена су са посебним поштовањем и четири световна представника. На првом месту видимо два царичина рођака: њеног зета Радослава Торника и њеног братучеда Алексија Асана. Радослав се потписује словенски као кефалија.[11] Према томе, Евдемонојоан, серски кефалија

из 1360, уступио је у међувремену место једном Србину.[12] Уместо тога он сада добија нову функцију васељенског судије. После царичиног зета и братучеда, наш документ наводи наиме „најблагородније васељенске судије" Ореста, са титулом ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, и Димитрија Комнина Евдемонојоана.[13] Изгледа да је Орест, колега Едвемонојоана, био та- [1320]
коће бивши кефалија Сера.[14] Он је овај положај заузимао доста пре Евдемонојоана, и то је без сумње разлог што се његово име помиње пре Евдемонојоановог. Помињање на првом месту Радослава, садањег кефалије, и Алексија Асана, који нема ни функцију ни титулу, објашњава се, свакако, њиховим сродством са царицом. У сваком случају ова два царичина рођака и васељенске судије најугледнији су достојанственици који присуствују судској расправи 1365, и ова

[8] У 1354. Душан је био упутио папи у Авињон посланство на чијем челу су се налазила три великаша његовог царства: један од њих био је Nestegus cephalia Serrenus. Cf. *Theiner*, Mon. Hung., t. II, p. 8; *Ljubic*, Mon. Slav. Merid. t. III, p. 264.

[9] Нестонг је оставио трага у интелектуалном животу свога времена. Du Cange, s. v. παλίας, наводи га као аутора једне хронике која је обухватала време од стварања света до његовог доба. Cf. *L. Petit*, Византийский временник, XVII, 1911, Приложение, стр. II. Што се тиче Евдемонојоана, мој уважени пријатељ Г. Манолис Хацидакис био је љубазан да ми скрене пажњу на натпис једне лепо везене плаштанице из Викторија и Алберт музеја. Овај натпис, датиран у 1406/7, наводи као дародавца неког Николу Евдемонојоана, вероватно потомка нашег васељенског судије, Димитрија Евдемонојоана (његово име се помиње у даље наведеним актима од августа 1365. и од октобра 1366). Cf. *G. Millet*, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, p. 90, pl. CLXXXI, и Catalogue de l'exposition „L'art byzantin, art européen", Athènes, 1964, p. 476, № 586.

[10] Actes d'Esphigménou, ed. *L. Petit* и *W. Regel* (Византийский временник, XII, 1906, Приложение) No 18.

[11] Исто, ред 87; *K. Jireček*, Geschichte der Serben t. I, p. 426, n. 5, сматра да овог Радослава Торника треба, врло вероватно, идентификовати са Радославом Повиком, братом једног веома високог Душановог функционера, логотета Ђурђа (свој звучни надимак Торник је без сумње добио женидбом; у каквом је сродству био са царицом Јеленом не би се могло рећи, с обзиром на веома широко и неодређено значење које се у Византији давало појмовима сродства као γαμβρός, ἐξάδελφος итд.). Познато је једно писмо Радослава Повике упућено Дубровнику а писано маја 1386. „in domo sua in civitate Serrarum". Његов брат логотет Ђурђе умро је, пак, у својој кући у Солуну: мала илустрација више за уске везе, и то не само географске, између ова два града, од којих је један био потчињен византијској а други српској власти. Уп. *А. Соловјев*, Гласник Скопског научног друштва, 2 (1927) 38, и 7/8 (1930) 157.

[12] Што показује да је било погрешно тврђење да су кефалије Сера били увек Грци. Уп. *А. Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV века, Byzantinoslavica 2 (1930) 286, и *Lemerle*, Mémorial L. Petit, 312.

[13] Actes d'Esphigménou, No 18, 5.

[14] Кула на горњем граду Сера носи његово име. Натпис, од опека, на западној страни куле каже нам да ју је саградио Орест: Πύργος... ὃν ἔκτησεν Ὀρέστης. Дешифровање средњег дела натписа задаје знатне тешкоће што је изазвало велики број веома различитих претпоставки. Заслуга за тачно разрешење натписа припада *А. Соловјеву*, Цар Душан у Серезу, Југословенски историјски часопис, 1 (1935) 472 сл., који је у њему препознао монограм Стефана Душана. Натпис према томе треба читати: Πύργος Στεφάνου βασιλέως ὃν ἔκτησεν Ὀρέστης. Ово читање прихватило је више научника а нарочито *A. Xyngopoulos* у својој скорашњој опсежној студији Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Солун, 1965, 14 sq. Ово тумачење потврђено је и другим натписом, такође израђеном од опека, који се налази на истој страни куле. Ксингопулос је успео да прочита овај натпис чије је дешифровање било још теже: он садржи датум грађења куле који одговара 1350. години, дакле Душановом добу. По Н. Веису, Византийский временник 20 (1913) 302 сл., чије су мишљење прихватили каснији истраживачи, Орест би био кастрофилакс Сера. Међутим, титула ἐπὶ τοῦ κάστρου даје му се само у једном каснијем препису према коме је Л. Пети објавио акт серске митрополије од октобра 1366 (Actes de Chilandar, No 151, 54). Као што то показује оригинал овог акта (који ми је познат према фотографији, захваљујући Ф. Баришићу), исто као и акт исте митрополије од августа 1365 (Actes d'Esphigménou, No 18, 6) и сами Орестови потписи на једном и другом документу, Орестова титула није била ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου, већ ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ. Међутим, Орест није у својству ове титуле, чисто почасне у то време, подигао велику кулу на серској тврђави, већ свакако као кафалија. За детаље уп. мој рад наведен у нап. 3 овог рада.

четири серска великаша су једини световни чланови који, после црквених представника, потписују акт о том суђењу.[15]

Међутим они нису били једини серски архонти који су присуствовали овом суђењу. Наш акт нам казује да су ту били присутни „и други чланови Сената, и то велики чауш Кардамис, Палеолог Мавродик, Михаило Схолис и други архонти".[16] Подвуцимо овде помињање Сената. У овом тексту веледостојници Сера се наводе као чланови Сената, о коме у документу из 1360. нема још ни помена.

Поменути први пут у акту суда серске митрополије од августа 1365, васељенске судије Сера поново се појављују у сличним документима од октобра 1366, следећим из низа докумената који су нам сачувани. Иако је у међувремену Јован Угљеша заменио царицу удову на престолу Сера, појављују се двојица истих судија које већ познајемо из времена Јелене-Јелисавете: Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан.[17] Ова двојица и деспотов љубимац, „премудри" Никита Педијасим, играју важну улогу у току процеса и једини су световни архонти који се помињу у томе акту. Они га својим потписима потврђују, и то прво васељенске судије а после њих Никита Педијасим.[18]

Институција васељенских судија одржала се у серској држави до краја њеног постојања. Остао нам је један документ од јануара 1371. који је потписао Михалис Иоскулис, васељенски судија деспота Јована Угљеше.[19] Ово је последњи помен васељенског судије у Серу. Акт суда серске митрополије од августа 1375, први који имамо после успостављања византијске власти, не спомиње више васељенске судије у Серу.[20] Овај документ велича установу васељенских судија Ромеја, али нигде не помиње постојање таквих судија у Серу, и узалуд бисмо их тражили међу потписницима овог акта: митрополит Сера (који се и даље потписује на словенском) и један доста велики број световних веледостојника. Васељенске судије Сера биле су везане за српску државу и ишчезле су заједно са њеним падом.

Ми немамо других докумената суда серске митрополије, из времена које нас занима, осим оних које смо сада анализирали. Њихов број је, на жалост, веома ограничен. Али

[15] Actes d'Esphigménou, No 18, 87, 89, 99, 101.
[16] Исто, No 18, 7.
[17] Actes de Chilandar, No, 151, 54.
[18] Исто, No 151, 144, 147, 149.
[19] Supplementa ad acta graeca Chilandarii, ed. V. Mošin — A. Sovre, Ljubljana 1949, No 8.
[20] Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle, Paris 1945, No 33.

подаци из ових докумената, који у неку руку представљају записнике судских процеса, веома су драгоцени и изванредно прецизни. Мада не пружају одговоре на сва питања, из њих се ипак могу извући извесни доста сигурни а и значајни закључци.

Ван сумње је, на првом месту, да се установа васељен- [1321]
ских судија појављују у Серу тек под српском влашћу, то јест у време када је овај град био престоница једне посебне државе, и да је та институција престала да постоји са пропашћу те државе. Сигурно је, штавише, да она није била уведена од самог почетка серске државе, већ после дужег периода њеног учвршћивања; ово, уосталом, потврђује чињеницу да је жеља ове српске државе за изједначењем са институцијама Византије током времена била све изразитија. Видели смо да акт серског суда из 1360. ниједном речју не помиње ову институцију. Да је у то време у Серу било васељенских судија, тај веома опширан документ би их без сумње поменуо и њихови потписи налазили би се на њему, као што се налазе на крају документа од августа 1365. и од октобра 1366. Другим речима, документи нас наводе на закључак да је институција васељенских судија уведена у Серу између новембра 1360. и августа 1365.

За разлику од судског система створеног у Цариграду реформом од 1329, у Серу се не срећу никад више од двојице васељенских судија истовремено и они су обојица световне личности. То уосталом не значи да је удео цркве у судству овде био мањи но у Византији. Васељенске судије Орест и Евдемонојоан делају као чланови суда серске митрополије. Да ли су они вршили ту дужност и ван овог суда? То је могућно, али недостатак извора не допушта нам да то са сигурношћу тврдимо. Сачувана нам је, истина, већ поменута повеља од јануара 1371, коју деспотов васељенски судија Михалис Иоскулис сам потписује. Међутим, у овом документу није реч о судском процесу већ о преносу поседа који извршава Иоскулис на основу пресуде светогорског протата, а према наређењу „пресрећног деспота".

Пол Лемерл у својим изврсним студијама о васељенским судијама Ромеја није пропустио да скрене пажњу на серске васељенске судије. Указујући на њихово византијско порекло он ипак сматра да васељенске судије под српском влашћу нису имале ни исти значај, ни исту улогу као у Византијском Царству: „Ни Орест, ни Евдемонојоан, каже он, не потписују наведена документа сами и својом влашћу, већ као обични чланови многобројног суда у чијем саставу

се налазе значајне личности". Ово запажање је свакако тачно, али, чини ми се, не и закључак изражен овим речима: „Изгледа да је пре била сачувана титула него функција".[21]

Извесно је да у серској држави васељенске судије нису имале онај суверени положај који су заузимали, бар у почетку, у Цариграду. Као што смо већ назначили, они су вршили своје судске функције — бар према документима који су нам сачувани — као чланови суда митрополије, а ово изгледа и објашњава чињеницу да су они, са своје стране, увек световни достојанственици. Ипак, у оквиру овог мешовитог суда они врше важне и сасвим одређене дужности. Они се појављују као чланови комисија за припремање коначних судских одлука. Они су, уосталом, једини прави представници судске власти, поред свих осталих чланова суда, представника световне и црквене администрације. Значај њихове функције огледа се у високом угледу који они уживају. Пре но што је постао васељенски судија, Евдемонојоан, а врло вероватно и Орест, је заузимао најзначајнији положај у администрацији државе: био је кефалија Сера. Додуше, висока византијска достојанства, која су носили серски великаши, имала су већином чисто почасни карактер, као, на пример, титула великог примикирија, великог папије, епарха итд. Али треба имати на уму да је у то време и у самој Византији исти случај са тим и многим
[1322] другим титулама. Међутим, звање васељенског судије није почасна титула, већ функција, и као такво оно се појављује и у серској држави.[22]

[21] *P. Lemerle*, Mémorial L. Petit, p. 313—314.

[22] Уосталом, сами текстови пружају могућност да се назре разлика између функције и титуле, према начину њиховог навођења, и то према месту на које су стављени. По правилу, функција долази испред имена достојанственика, док се почасна титула ставља иза њега. Тако Орест, који је васељенски судија, али који такође носи и почасну титулу једног ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, потписује често навођени документ од октобра 1365: ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης καθολικὸς κριτὴς Ὀρέστης ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ (Actes d'Esphigménou, No 18, 99; исти редослед у његовом потпису од октобра 1366: Actes de Chilandar, No 151, 144). Иза Орестовог следи потпис његовог колеге Евдемонојоана, где исто тако функција васељенског судије долази испред имена достојанственика: ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης καθολικὸς κριτὴς Δημήτριος Κομνηνὸς ὁ Εὐδαιμονοϊωάννης (Actes d'Esphigménou, No 18, 101). Упоредимо, с друге стране, ова два потписа из акта од новемба 1360: ὁ δοῦλος итд. Δούκας ὁ Νεστόγγος ὁ μέγας παπίας и ὁ δοῦλος, итд., κεφαλὴ Σερρῶν Κομνηνὸς ὁ Εὐδαιμονοϊωάννης (Actes de Chilandar, No 146, 88 и 90). Испред Евдомонојоановог имена налази се његова функција кафалије Сера, коју је у то време он

12. Хиландарски акт од новембра 1345. са потписом Константина Арменопула „судије богомчуваног града Солуна".

13. Акт серског митрополита Јакова од октобра 1348.

Упоређујући васељенске судије Сера са васељенским судијама Ромеја у Цариграду, није довољно само да констатујемо да се српска институција разликовала од византијске створене реформом од 1329. Треба испитати промене које је и сам положај васељенских судија Ромеја претрпео током година и треба се, с друге стране, запитати какав је био положај васељенских судија у другим грчким областима, посебно у Солуну. Јер, очигледно, институција прихваћена од стране серске државе у седмој деценији XIV века, следила је византијски узор тога времена а не почетни систем створен у 1329. Зар судска установа у серској држави, са којом нас упознају серски документи, не одражава једноставно промене које су се одиграле у срцу саме византијске институције. Није ли ова установа саобразна оној која је већ половином века уведена у Солуну?

Овде је, по мом мишљењу, кључ питања и полазна тачка за разумевање природе серске институције, а истовремено и еволуције саме византијске установе. Наша обавештења о васељенским судијама у српској држави у Серу — богатија и пре свега знатно прецизнија од оних која нам пружају податке о обласним васељенским судијама из грчких покрајина — могу нам помоћи да боље сагледамо природу установе обласних грчких васељенских судија и самим тим да боље уочимо и развој саме институције васељенских судија Ромеја.

Као што је познато, захваљујући нарочито истраживањима П. Лемерла,[23] почеци институције васељенских судија у Солуну везују се за личност Константина Арменопула, чувеног аутора Хексабиблоса (Шестокњижја). Документ о једном суђењу од новембра 1345. носи потпис великог солунског правника: ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Κωνσταντῖνος σερβαστὸς καὶ κριτὴς τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης ὁ Ἁρμενόπουλος.[74] Арменопул не потписује сам овај акт и не доноси сам пресуду. Испред његовог налази се потпис номофилакса охридске архиепископије, а иза Арменопула потписује се један архонт византијског цара.[25] Сем

вршио, као што се испред његовог имена у потпису из 1365. налази функција васељенског судије. Насупрот томе, бивши кефалија Нестонг, носи у то време само почасну титулу великог папије, па је она стављена иза његовог имена.

[23] Cf. *Lemerle*, Mémorial L. Petit, p. 310 sq. и у Mélanges Grégoire, p. 377, а нарочито Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos, Солун 1952, p. 243 sq.

[24] Actes de Chilandar, No 134, 112.

[25] Исто, No 134, 109 и 115.

тога, текст нам говори да је и серски митрополит учествовао
[1323] у овом суђењу.[26] Као што се види, Арменопул дела као члан мешовитог суда: ситуација је, према томе, веома слична оној која ће се установити у главном граду суседне српске државе и истовремено веома различита од оне коју је реформа из 1329. настојала да уведе у Цариграду. Истина, Арменопул не носи још титулу васељенског судије, али он је „судија богом чуваног града Солуна", дакле први судија овог града. Овом истакнутом обласном судији недостаје једино епитет „васељенски" — καθολικός. Међутим, он ће га на крају добити и биће први обласни судија који ће га носити. Један акт о продаји од јула 1349. наводи његово име и доноси и његов потпис.[27] Његова титулатура је у овом акту проширена са два додатка у односу на документ из 1345: он је номофилакс (титула коју носи и у рукописима Хексабиблоса) и судија је Солуна и царског секретона, што значи, како примећује Ж. Бомпер, да је „изједначен са васељенским судијом и да је у ствари обласни васељенски судија".[28] Титулу која се наговештава у овим документима даје му, најзад, у једном писму патријарх Филотеј обраћајући му се овим речима: σεβαστὲ νομοφύλαξ καὶ καθολικὲ κριτὰ Ἀρμενόπουλε.[29] Веровало се да ово писмо потиче из времена када је Филотеј први пут био патријарх (1354—1355). Међутим Ж. Верпо је показао да још у 1359. Арменопулова титула остаје иста као у акту Ксиропотама од јула 1349, и да је, према томе, означавање Арменопула као καθολικὸς κριτής" позније од 1359. и спада или у почетак периода када је Филотеј по други пут заузимао патријаршијску столицу (1364—1376) или мало пре тога,[30] што нас необично приближава добу кад се ово звање појављује и у серској држави. Треба обратити пажњу да патријарх даје Арменопулу титулу васељенског судије, али не и васељенског судије Ромеја, што потврђује да је он био обласни васељенски судија Солуна.

[26] Исто. No 134, 3. Lemerle, op. cit., p. 244 sq. добро је запазио да овај документ, упркос мишљењу његовог издавача, није издат у Серу и да се процес није одиграо у том граду, који се тада налази под српском влашћу, него без сумње у Солуну. Да не понављамо његове веома тачне аргументе, додајмо још да су се и сам Арменопул и Константин Триакондафил, чији се потпис налази иза његовог, ван икакве сумње, налазили у служби византијског василевса.

[27] Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire, Paris 1964, No 26, 96.

[28] *Bompaire,* op. cit., p. 192.

[29] Migne, P. G., t. CLIV, col. 821.

[30] *J. Verpeaux,* Un témoin de choix des oeuvres de Constantin Harménopoulos: le „Vaticanus Ottobonianus gr. 440", Revue des études byz., 21 (1963), 230—231.

Не знамо да ли је Арменопул као васељенски судија Солуна имао колегу са којим је делио ову функцију. Каснији документи, међутим, показују да је у Солуну било истовремено више васељенских судија, али не наводе њихов број.[31] Исто тако наводе се у множини васељенске судије у Трапезунту и на Лемносу.[32] Но, остао нам је један једини случајни помен васељенских судија Лемноса. Овај кратки помен из 1395. не назначује ни њихова имена ни њихов број.[33] Међутим, што се тиче васељенских судија у Трапезунту, на које наилазимо у збирци докумената Вазелонског манастира,[34] изгледа да их је било двојица, баш као у серској држави. Свакако да је ово подударање веома значајно [1324]
и по свој прилици није случајно. Намеће се питање да није био исти број и васељенских судија у Солуну, што би сасвим могло да послужи као узор серској држави.

Васељенске судије у Трапезунту такође делају у оквиру једног суда. У акту из 1381. поред њих, како изгледа, јавља се само један потписник (што уосталом не доказује да је он једини присуствовао суђењу); у акту из 1386, напротив, чла-

[31] *Lemerle,* Mélanges Grégoire, p. 378 sq. Уп. такође скорашњу студију *Lemerle,* Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux, „Δελτίον χριστιανικῆς ἀρχαιολ. ἑταιρ." t. 4 (1964), 29 sq. која доноси многобројне важне допуне, нарочито многобројне за судску активност у Солуну у 1373—1375 (стр. 35—41). Тек пошто сам завршио овај чланак сазнао сам за ову студију, која, међутим, не додирује проблем васељенских судија у Серу.

[32] За Трапезунт: *Ф. И. Успенский* и *В. Н. Бенешевич,* Вазелонские акты, Ленинград 1927, No 133, 45 (1381). За Лемнос: *Miklosich—Müller,* Acta graeca, t. II, p. 236 (1395).

[33] Исто тако, имамо само једно сигурно сведочанство за Мореју. Cf. *D. A. Zakythinos,* Le despotat grec de Morée, p. 130—131; *Lemerle,* Documents . . ., p. 43—44. Ово сведочанство потиче из 1447. и доноси нам име васељенског судије Мореје, Николе Булота Агалона, који ту преписује један правни текст. Очевидно, из тога се не може ништа закључити ни о броју ни о положају васељенских судија у Мореји.

[34] Васељенске судије су ту изричито поменути само као потписници једног јединог документа, од јула 1381, који смо горе навели. Изгледа, међутим, да и δούκιδες καὶ κριταὶ τῆς θεοσώστου καὶ θεοσυντηρήτου πόλεως Τραπεζοῦντος, који присуствује једном суђењу у јулу 1386. треба такође да буду сматрани за васељенске судије. Наиме, један од њих, τατᾶς τῆς βασιλικῆς αὐλῆς Θεόδωρος ὁ Εὐνοῦχος потписује документ од јула 1381. као васељенски судија. Уп. No 103, 34 и No 133, 48. Године 1381. његов колега је епикерн Георгије Симата, дукс и кефалија τοῦ ὅλου βάνδους Ματζουκάων; а 1386. велики контоставл Константин Цанихит, кефалија исте области, који према томе изгледа да је наследио од епикерна Г. Симате функцију васељенског судије као и функцију кефалије те области; напротив, Г. Симата, који је у међувремену постао дукс и кефалија целе Трапезунтске области, изгледа да више не врши функцију васељенског судије (види његов потпис на акту из 1386: No 103, 35).

нови суда су прилично бројни. Занимљиво је да овај суд има веома наглашен световни карактер, и то без сумње, објашњава чињеницу што васељенске судије Трапезунта, као врховне судије, потписују судске одлуке испред свих осталих чланова, за разлику од оног што смо видели у Серу и у Солуну и оног што ћемо видети у једном документу из саме Византије.

Документи који носе потписе васељенских судија Ромеја, на жалост, веома су ретки. У ствари, имамо само један једини акт који је потписао цео колегијум четворице васељенских судија Цариграда. Овај чувени документ од септембра 1334,[35] који даје имена прве четворице васељенских судија, означава почетну фазу ове институције: васељенске судије чине овде један посебан колегијум и најугледнији су чланови врховног суда. Затим имамо два акта од фебруара 1341. и од јула 1366. у којима само по један васељенски судија Ромеја доноси и потписује одлуку: Никола Матаранг, четврти потписник акта из 1334 (једини који се није компромитовао у афери што је избила три године касније)[36] и Теофилакт Дермокаит.[37] Али, осим ових докумената, сведока славе васељенских судија Ромеја, не треба заборавити акт од јула 1407. у коме се васељенски судија Ромеја потписује после три друге личности. Овај необјављени документ, који нам је познат захваљујући П. Лемерлу, на првом месту потписује митрополит Бера, затим два царска архонта; а на крају васељенски судија Ромеја Георгије Мариот.[38] Ево, дакле, ситуације која прилично одговара ономе што се доста раније може видети, с једне стране у серској држави, а с друге, у Солуну. Рекло би се чак да солунски судија Константин Арменопул и његове колеге из Сера заузимају виши положај од оног на коме се налази васељенски судија Ромеја, Г. Мариот 1407. године, који не само да уступа првенство митрополиту већ и двојици световних архоната који учествују на суђењу. У сваком случају, документ из 1407. је очигледан знак о опадању угледа васељенских судија током времена.

На први поглед, могло би се поверовати да је овај пад почео тек у последњим деценијама XIV века, јер још у 1366.

[35] Actes d'Esphigménou, No 8.
[36] Actes de Kutlumus, No 19.
[37] *В. Мошин*, Акти светогорских архива, Споменик, XCI, 1939, стр. 155—163.
[38] *Lemerle*, Mémorial L. Petit, p. 314—315. Уп. такође *Lemerle*, Mélanges Grégoire, p. 375. где је, међутим, овај документ наведен у истом плану као и документа из 1341. и 1366.

васељенски судија Ромеја, Дермокаит, суверено доноси пресуду о једној замршеној распри између врло угледних достојанственика и сам потписује ову судску одлуку.[39] Међутим, овај документ, значајан у више погледа, не доказује да васељенске судије нису пре овог датума делиле своју судску функцију са другим веледостојницима, као што, исто тако, уопште не доказује да су после овог датума васељенске судије престале да доносе пресуде без учешћа других личности. Узгредни подаци изгледа да показују супротно. Тако 1383, у току једног процеса прочитана је једна γράμμα [1325]
τῶν καθολικῶν κριτῶν, дакле, документ који су издали васељенске судије, и свакако они сами.[40] У 1423. још, једна простагма Манојла II говори о судској одлуци коју су донели васељенске судије Солуна (χρισμογράφου ὅπερ ἐποίησεν οἱ καθολικοὶ κριταὶ τῆς Θεσσαλονίκης).[41] И у овом случају ништа не указује на то да ове судије нису саме донеле и потписале поменуту пресуду. Међутим, нико не би могао из тога да закључи да су васељенске судије Солуна, уочи пропасти свога града, имали суверен положај који су некад имале васељенске судије Ромеја, а какав обласне васељенске судије Солуна изгледа да никад нису достигле.

По свој прилици слабљење значаја васељенских судија Ромеја почело је веома рано. Не заборавимо да постоји само један документ који, изгледа, представља веран одраз изванредног положаја колегијума васељенских судија Ромеја одређеног судском реформом из 1329, и сетимо се да овај документ потиче из 1334. године. Без сумње, судски скандал из 1337. задао је први пресудни ударац угледу овог тела. Добро је речено да је „ова бучна афера неоспорно имала озбиљне последице за царско судство“, да је она „изазвала промене или неправилности у његовом раду“.[42] Домашај ових промена, по мом мишљењу, доказан је збиром сведочанстава која се односе на васељенске судије Ромеја, а још више можда, свим оним што знамо о положају обласних васељенских судија, веома различитом од првобитног положаја васељенских судија Ромеја. Оно што видимо мање-више јасно у Солуну, средином XIV века, свакако је одраз судског система који је тада постојао у Цариграду, а оно што видимо двадесет година касније у

[39] Уп. *Мошин*, op. cit., p. 163. Митрополит Вриса Теодосије потврђује овај документ на полеђини, али васељенски судија Дермокаит сам доноси и потписује пресуду.
[40] *Miklosich—Müller*, Acta graeca, t. II, p. 55.
[41] F. *Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, No 24, 3.
[42] *Lemerle*, Mémorial L. Petit, p. 374.

Серу, овога пута веома јасно, одраз је узора једне и друге византијске метрополе.

Наравно, слабљење угледа васељенских судија о коме је реч значи регресију само у односу на заиста изванредно висок ауторитет који им је био првобитно додељен, а који је био кратког века. Упркос свим променама, положај васељенских судија остаје веома важна функција која и даље ужива висок углед.[43] Ово важи за васељенске судије Ромеја у Цариграду као и за обласне васељенске судије, за оне из области потчињених грчкој власти, као и за оне у српској држави у Серу.

Наслов оригинала: Les juges généraux de Serrès, Mélanges offerts à René Crozet, Poitiers 1966, p. 1317—1325.

Превела *Нада Мандић*

[43] В. нпр. Actes de Kutlumus, No 32, 41 из 1375.

ГОСПОДИН КОНСТАНТИН ДРАГАШ

Познато је да се последњи византијски цар, Константин XI Палеолог, називао и Константин Драгаш (Κωνσταντῖνος ὁ Δραγάσης). Његова мати Јелена, супруга цара Манојла II Палеолога, била је, што је исто тако добро познато, кћи Константина, млађег сина севастократора и деспота Дејана, који је владао у североисточној Македонији, прво заједно са својим старијим братом деспотом Јованом Драгашем, а после Јованове смрти, сâм. Јасно је, према томе, и нико у то не сумња, да је цар Константин XI добио име Драгаш преко своје мајке. Међутим, обично се сматра да га није добио по свом деди Константину, оцу своје мајке, што би било једино природно, већ по њеном стрицу, деспоту Јовану Драгашу, јер се верује да се Драгашем звао само деспот Јован, а не и његов млађи брат, господин Константин. [287]

Истина, већ је Јордан Иванов указао на то да се у неким летописима ово име додаје и Константину и из тога је закључио да су Дејанови синови „поред посебних имена Јован и Константин, имали и друго заједничко име — Драгаш, исто као и бугарски цареви: Јован Александар, Јован Шишман, Јован Страцимир и др".[1] Али је ово мишљење остало незапажено, па се име Драгаш и даље приписивало углавном само старијем брату, Јовану. Тако, на пример, Јиречек, нарочито одваја: „деспот Јован Драгаш и господин Константин", „деспот Драгаш и његов брат Константин".[2] Штавише, увек толико проницљив Јиречек изри-

[1] *Й. Иванов,* Северна Македония, Софија 1906, стр. 131 и 138 сл.

[2] *К. Јиречек,* Историја Срба I[2] (1952), 249, 251, 315. Исто и код других старијих и новијих историчара. Карактеристичан је у овом погледу и сам наслов рада *Ј. Хаџи-Васиљевића,* Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава, Београд 1902, а његова расправљања о имену браће Дејановића (стр. 15—16) нису ни тачна ни јасна.

што заступа тезу да цар Константин XI Палеолог није наследио име Драгаш од свога деде Константина већ од његовог брата Јована. „Константинова ћерка, Јелена", писао је Јиречек, „била је једина Српкиња која је постала царицом византијском (пре 1391) као жена цара Манојла Палеолога. Њени синови беху два последња хришћанска цара у Цариграду: Јован VIII и Константин XI, који се, по своме српском деди или боље по брату свога деде са материне стране, звао Драгаш".[3] И у једној доцнијој расправи Јиречек опет говори о цару Константину XI, „који је по брату свога српског деде носио надимак Δραγάσης".[4] Исто тако Д. Ана-
[288] стасијевић, који је посветио специјално истраживање царици Јелени Драгаш, каже о њој: „Иако је била кћи Константинова, она се по стрицу звала Драгашева. А и њен син, последњи византијски цар Константин XI, називао се Драгаш".[5]

Против таквог тумачења устао је недавно Б. Ферјанчић. Док је Ј. Иванов само узгред указао на везу између имена господина Константина и имена његовог унука (Иванов омашком пише „праунука") цара Константина XI, Ферјанчић на ову везу баца тежиште своје аргументације и примењује са пуно права: „Да је само старији Дејанов син Јован носио назив Драгаш, мислимо да би остало неразјашњено зашто је Константин Палеолог преузео ово име. Тешко је претпоставити да се он тако називао по стрицу своје мајке, већ се намеће закључак да је и Јеленином оцу Константину припадао исти надимак Драгаш".[6] Као и Ј. Иванов, Ферјанчић наводи више извора у којима се Константин зове Драгаш. Тако, позната бугарска хроника од 1296—1413. каже да су међу погинулим у бици на Ровинама били Константинъ Драгашевичь и Марко Краљевичь.[7] Говорећи о истој бици и други летописи називају га Костадинъ Жеглиговацъ Драгашъ.[8] Исто тако се и у запису о његовој смрти, додатом

[3] *Јиречек,* н. д. 316.

[4] *K. Jireček,* Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 1 (1920) 5.

[5] *Д. Анастасијевић,* Једина византијска царица Српкиња, Братство 30 (1939) 6.

[6] *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Посебна издања Византолошког института 8, Београд 1960, 173, прим. 97.

[7] *J. Bogdan,* Archiv f. slav. Philol. 13 (1891) 530. „Драгашевичь" исправља Богдан; у рукопису „Драшевичь". Према бугарској хроници и у летопису влашког монаха Мохе: Костантинь Драговичь (в. Bogdan, loc. cit. 501 и 530).

[8] Starine 13 (1881) 185. Споменик 3 (1890) 126.

Романовом типику, Константин спомиње као Костандинъ Драгашъ.[9] Најзад, Ферјанчић упозорава на то да се у уговору између краља Алфонса V и деспота Димитрија Палеолога из 1451. године Димитријев деда Константин спомиње као Драгаш.[10]

Истина, то је документ доцнијег времена, а и наводи летописа нису сами по себи чврст ослонац. Доцнији извори понекад цитирају Константина и као деспота (в. доле), преносећи на њега братовљеву титулу, коју он никада није имао. Да нису пренели на њега и братовљево име? Остаје чињеница да су изворни подаци који га називају Драгашем прилично ретки и да досада није био наведен ниједан савремени документ који би га тако називао. То је свакако и наводило историчаре на закључак да је име Драгаш носио само Јован, који се редовно назива било деспот Јован Драгаш било само деспот Драгаш.

Међутим, ми можемо да наведемо један оновремени документ који је остао незапажен а који непобитно доказује да је и Константин носио име Драгаш. То је повеља цариградског патријарха Антонија од јуна 1393. године која даје светогорском манастиру Кутлумушу статус патријаршијског манастира.[11] Дарујући Кутлумушу ову значајну привилегију, тј. ослобађајући га потчињења светогорском
проту и епископу Јерисоа, патријарх истиче да то чини [289]
на молбу монаха, који су се „користили посредништвом свог покровитеља и ктитора, вољеног оца моћног и светог мог цара, у духу светом вољеног сина наше смерности, благородног господина Константина Драгаша" (καὶ μεσίτῃ χρησάμενοι τῷ αὐτῶν ἐφόρῳ καὶ κτήτορι, τῷ περιποθήτῳ πατρὶ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ποθεινοτάτῳ υἱῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος, τῷ εὐγενεστάτῳ κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῷ Δράγασῃ).

Овај званични документ, издат за Константиновог живота, отклања сваку сумњу у то да се он звао Константин

[9] *Љ. Стојановић,* Записи и натписи III, бр. 5009. Овај запис послужио је као основа за одређивање хронологије битке на Ровинама: в. *Ђ. Сп. Радојичић,* Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића" од Константина Филозофа (битка на Ровинама). Хришћански живот 6 (1927) 138 сл. Уп. и истога, Листина манастира Петре од октобра 1395 год. као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 2 (1927) 293 сл.

[10] *Ферјанчић,* н. д. 173, прим. 97.

[11] Actes de Kutlumus, № 40, ed. P. Lemerle, Paris 1945.

Драгаш.[12] Јаку потврду томе, ако је таква потврда још потребна, даје и натпис на једном крсту који се чува у олтару светогорског манастира Св. Дионисија.[13] Овај натпис није узиман у обзир при решавању питања Константинова имена. Није се тог питања дотакао ни В. Мошин који је упознао науку са овим занимљивим спомеником. Међутим, његов натпис је интересантан и у том погледу, јер каже да је овај крст дар царице Јелене, „кћери Драгаша, господара Србије".[14]

Вреди, најзад, упозорити и на податке у Сфранцесовој хроници. Јер, и поред све опрезности са којом треба користити Сфранцесов Chronicon maius, ови подаци заслужују извесну пажњу. Говорећи о Бајазитовом састанку са његовим вазалима у Серу и, даље, о браку између цара Манојла Палеолога и Константинове кћерке, хроничар назива Константина на оба места ὁ κὺρ Κωνσταντῖνος ὁ Δραγάσης.[15]

Име Драгаш носила су, дакле, оба Дејанова сина: један од њих звао се Јован, други Константин, а име Драгаш било им је заједничко.[16] Можда је то име носио већ и њихов отац: на ову мисао наводи чињеница да се у горепоменутој бугарској хроници (а према њој и у влашкој) Константин назива Драгашевић.[17] Име Дејановићи, под којим су браћа

[12] *Paul Lemerle,* коме имамо да захвалимо на одличном издању кутлумушких повеља, у коментару о овом акту (op. cit., 148) назива Константина Constantin Dragaš и тачно примећује: „C'est de son grand--père maternel que le dernier empereur de Byzance, Constantin XI, tenait son surnom", али, природно, не улази у проблеме који су се у вези са тим именом постављали у нашој историографији.

[13] Уп. *В. Мошин,* Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша, Уметнички преглед 5 (фебруара 1938) 136—137.

[14] *В. Мошин* не објављује натпис у оригиналу већ га — према карактеру часописа — даје само у преводу: „Поклон Јелене, владарке Ромејаца, Палеологине, жене цара Мануила Палеолога, ћерке Драгаша, кнеза српског" (н. д. 137). Колико се може разабрати према донетој слици, изгледа доста смањеној (н. д. 136), текст гласи: †Ἀνάθημα (?) Ἑλένης δεσποίνης Ῥωμαίων τῆς Παλαιολογίνης, συζύγου τοῦ βασιλέως Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου, θυγατρὸς τοῦ Δράγαση, αὐθέντου τῆς Σερβίας.

[15] Phrantzes I, 62,4 и 63,2, ed. Papadopoulos. — Chalcocondyles I, 75, 14, ed. Darko, назива Константина Κωνσταντῖνος ὁ Ζάρκου, Δραγάσεω ἀδελφός. Према томе изгледа да тамо где Халкокондил спомиње Δραγάσην τὸν Ζάρκου (I, 34, 22 и 45, 15) он има у виду Јована Драгаша.

[16] Ова констатација очигледно говори против и иначе неодрживе теорије о титуларном значењу имена Јован коју је изнео *Ђ. Стричевић,* Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV в., Старинар 7/8 (1956/7) 113 сл.

[17] Тако и Ђ. Сп. Радојичић схвата име Драгаш као породично име. В. његов чланак „Драгаши (Дејановићи)", у Енциклопедији Југославије 3 (158) 67—68. Од пет чланова те породице, које ту обрађује појединачно, Радојичић ипак само Јована изрично наводи са именом

Јован и Константин познати у историјској науци, у изворима се не употребљава.

Може се поставити питање: зашто од двојице браће, [290]
која су, поред својих личних имена, имала и друго, заједничко име, један се редовно њиме служио и скоро увек називао Јован Драгаш или чак и само Драгаш, а за другог се то име ретко употребљавало? Биће да се ова чињеница објашњава једноставно тиме што је име Јован било врло распрострањено код Јужних Словена, па су његови носиоци нарочито истицали своје друго име, како би се јасније разликовали од својих савременика и претходника истог имена и истог или сличног положаја. Као што се зна, појава двају имена — од којих је обично (али не и увек) једно хришћанско или библијско а друго народно — често се сусреће у јужнословенским земљама тога времена. Упадљиво је, међутим, да су примери редовне употребе имена Јован са другим именом нарочито бројни и код Срба и код Бугара, како у ово тако и у раније време (нпр. Јован Владимир, Јован Владислав у X—XI веку). Не морамо ове познате примере да наводимо. Довољно је овде напоменути да је, поред деспота Јована Драгаша, име Јован носио и још један српски деспот тога доба, Угљеша, који се такође никада није називао само Јован већ увек Јован Угљеша или само Угљеша. Име Константин било је, напротив, сразмерно ретко у јужнословенској средини, те се Константин Драгаш обично наводио само као Константин, а и сам се потписивао „господин Константин".[18]

Драгаш [Дејан, Јелена, Јован Драгаш (или само Драгаш), Константин, Теодора]. Уп. такође хронолошки списак у *V. Grumel,* La chronologie, Paris 1958, 392, где Ђ. Радојичић тачно пише: „Jovan Dragaš", па „Konstantin Dragaš".

[18] Заједно се браћа потписују: „Благовѣрны деспоть Драгашь и господинь Констандинь" (*Ст. Новаковић,* Зак. спом. 515; уп. и ibid. 452/3 од 1. јуна 1377. са потписом „Вь Христа Бога благовѣрнии Іоань деспоть Драгашь", али у тексту: „Азь деспоть Іоань Драгашь и брать ми Костадинь). На првој сачуваној повељи коју Константин издаје сам, потпис гласи: „Костадинь вь Христа Бога благовѣрнии господарь срьбьскии брать деспота Іоанна" (ibid. 457 од 28. маја 1380). Упадљиво је — и сасвим необично — да се Јован овде наводи без свога другог имена, — може бити управо зато што се у овом случају спомиње као Константинов брат (обично се, напротив, Константин спомиње као његов брат), па је било и онако очевидно да се могло мислити само на њега; сличан потпис, са варијантом, „брать деспота Іоана Драгаша", на повељи Хиландару од 20. јуна 1389. касније је додат (в. *Ст. Новаковић,* н. д. 457, прим.). Већ 15. августа 1381. Константин се потписује само: „Вь Христа Бога благовѣрны господинь Костадинь", а исто тако и 26. марта 1388 (ibid. 455 и 768).

Треба, најзад, да објаснимо зашто је Јелена Драгаш пренела своје породично име само на једног од својих синова. Доиста, она је имала шест синова: Јована, Теодора, Андроника, Константина, Димитрија и Тому, а ни један од њих, сем четвртог по реду, Константина, није се никад звао Драгаш. Зашто је управо Константин наследио ово име? Очигледно баш зато што се звао Константин, као и његов деда са материне стране. Као и његов деда, по коме је добио своје име, последњи византијски цар се називао и Константин и Драгаш.

На званичним актима Константин XI потписивао се Константин Палеолог, а и у савременој византијској историографији он се обично назива само Константин. Халкокондил примећује, додуше, на једном месту да је Константин имао надимак Драгаш,[19] али иначе уз његово име нигде тај надимак не наводи. Изгледа, пак, да се Константин незванично често називао Драгаш. Шпански путописац Перо Тафур, који је посетио Цариград 1437. године,[20] назива га стално
[291] овако и само овако (уколико га не зове, још чешће, просто деспот).[21] Јасно је, међутим, да у овом случају његово сведочанство има много већи значај него ли књишки наводи византијских историчара. Он назива Константина онако како је чуо да га у Цариграду називају. Изгледа према томе да се у Византији, где је име Константин било врло распрострањено, надимак Драгаш за Константина XI сасвим одомаћио и често употребљавао, нарочито пре него што је он постао цар, свакако и чешће но што се ово име употребљавало за Константина Драгаша старијег у српским земљама.

[19] Chalcocondyles II, 91, 15, ed. Darko: Κωνσταντῖνος ὁ ἐπίκλην Δραγάσης.

[20] Cf. *A. Vasiliev*, Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century, and his Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy, Byzantion 7 (1932) 75—122. На овај важни извор упозорио је у овој вези већ Ферјанчић, н. д. 171, прим. 97.

[21] Другог имена за њега Тафур као и да не зна. Тако, између осталог, он прича како га је цар Јован VIII, полазећи на Запад (крајем новембра 1437), препоручио својој жени царици и Драгашу, своме брату (Vasiliev, op. 96); како је он затим замолио деспота Драгаша, који је тада заступао цара, за дозволу да иде у Једрене султану Мурату (ib. 97); како је, по његовом повратку, деспот Драгаш изразио велико задовољство да га поново види (ib.). Затим је Тафур путовао у Кафу и Трапезунт, а кад је на повратку стигао пред Цариград послао је своје људе да питају деспота Драгаша за дозволу да уђу у град (ib. 102).

*

Повеља патријарха Антонија манастиру Кутлумушу, која коначно решава питање имена Константина Драгаша, потврђује такође да Константин није имао титулу деспота, иако му неки доцнији извори ову титулу приписују,[22] исто као и неки модерни научници.[23] У савременим документима, и у тексту и у потпису, Константин се јавља увек само са титулом „господин" (уп. горе, стр. 275, прим. 18). Истина, најмлађа Константинова повеља којом располажемо потиче из 1389. године, тј. из времена пре удаје његове кћери за Манојла II Палеолога, па би се могло питати да није Константин, поставши таст византијског цара, ипак добио из Византије деспотско достојанство. Међутим, Ферјанчић побија ову претпоставку указујући на то да Константин нема деспотску титулу ни према документу од октобра 1395, којим су, после његове погибије, цар Манојло II Палеолог и царица Јелена одредили извесну своту новца за покој душе „блаженог и славног господара Србије, кира Константина" (τοῦ μακαρίτου καὶ ἐνδοξοτάτου αὐθέντου Σερβίας, κῦρ Κωνσταντίνου).[24] Наводећи овај важан податак, Ферјанчић закључује: „Да је Константин Драгаш од свог зета византијског цара постављен за деспота, мислимо да би та титула свакако била поменута у документу цара Манојла II и Јелене Драгаш".[25] Није она поменута, као што смо видели, ни у акту патријарха Антонија, издатом јуна 1393, после Јеленине удаје за византијског василевса.[26]

[22] В. белешку о Маричкој бици код Иванова, н. д. 114, и Анонимну грчку хронику с почетка XVI века коју је објавио Г. Зорас, Атина 1958, стр. 35, 13. Уп. и *Ферјанчић*, н. д. 175.

[23] Уп. нпр. *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, Глас 78 (108) 240; *V. Laurent*, Un acte grec inédit du Despote Serbe Constantin Dragaš, Revue des Ét. byz. 5 (1947) 171 sq. У акту, који Лоран издаје, деспотска титула се не спомиње ни једном речју, а и сам Константин каже само: „Ја Константин" (ἐγὼ ὁ Κωνσταντῖνος). Акт је од октобра 1393, дакле из исте године као и повеља патријарха Антонија.

[24] *Miklosich-Müller* II, 260,8; 261,5; 263,17.

[25] *Ферјанчић*, н. д. 176.

[26] Цар Манојло II оженио се Јеленом Драгаш више но годину дана пре издавања нашег акта. Као што се зна, захваљујући савременом извештају Игњатија из Смоленска, очевица овог догађаја, Манојло се венчао са Јеленом 11. фебруара 1392. године. Уп. *R. J. Loenertz*, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès, Studi e Testi 131 (1947) 121. Отпадају, према томе, не само комбинације каснијих византијских историчара, Халкокондила и Псеудо-Сфранцеса, према којима је брак Манојла са кћерком Константина Драгаша уговорен приликом састанка између Бајазита и његових вазала у Серу, тј. тек у зиму 1393/4. године, него и закључци модерних историчара, који су, као

[292] Међутим, није довољно рећи да деспотска титула овде није поменута а да је тешко замислити да би она могла остати непоменута. Треба обратити пажњу и на почасне епитете који се дају Константину Драгашу у византијским актима. Византинолошка наука у последње време показује много више разумевања за значај византијске титулатуре, што се већ плодно одразило на многа новија истраживања о државноправним гледиштима Византинаца. Али, сем о титулама као таквим треба водити рачуна и о почасним епитетима који су за њих везани и који их допуњују, а то се обично не чини. У навођењу почасних епитета нема у византијским актима ничега случајног. Они су тачно одмерени према достојанству лица на које се односе. Нису случајно изабрани ни епитети који се дају Константину Драгашу у цитираним документима, иако његова титула „господин" није имала правог еквивалента у хијерархији византијских достојанстава. У акту од октобра 1395. Константин се спомиње као „славни (ἐνδοξότατος) господар Србије кир Константин"; у кутлумушкој повељи од јуна 1393. почасни епитет је директно везан за његово име и гласи „благородни" — εὐγενέστατος. Такви скромни епитети[27] нису могли да буду употребљени за лице са титулом деспота: епитет деспота (и севастократора) гласи увек „пресрећни" — πανευτυχέστατος.

Према томе, ма колико то на први поглед може изненадити, Константин Драгаш, који се у кутлумушкој повељи са нарочитим поштовањем назива „оцем" византијског цара,[28] није имао никакву почасну византијску титулу. Треба, међутим, имати у виду да ниједан српски властелин ове епохе није добио деспотско достојанство из Византије (први га је добио у Цариграду Стефан Лазаревић). Сви српски деспоти XIV века, колико можемо да видимо, добијају своју титулу

К. Јиречек и Д. Анастасијевић, одбацујући ове комбинације, сматрали да се Јелена удала за цара Манојла већ 1391. године или чак и пре тога. Уп. *Д. Анастасијевић*, н. д. 3 сл.

[27] Као εὐγενέστατοι обележени су нпр. у акту серске митрополије од августа 1365. васељенске судије у служби серске државе из времена царице Јелене: Actes d'Esphigménou № 18, 5.

[28] Наравно, „отац" ту у ствари значи таст. Исто тако се нпр. и кесар Војихна редовно назива оцем Јована Угљеше, а и сам Угљеша га тако назива. О томе уп. *P. Lemerle* et *A. Soloviev*, Trois chartes des souverains serbes conservés au monastère de Kutlumus, Annales de l'Inst. Kondakov 11 (1939) 138. Само није било потребно тумачити овај конвенционални израз поштовања тиме што је Угљешин прави отац био незнатног порекла, па је Угљеша зато нарочито истицао свог угледнијег таста. Као што видимо, и Константин Драгаш се назива оцем Манојла Палеолога, иако је Манојлов отац био цар и автократор Ромеја.

од српских царева. И управо зато током последње трећине тог века, после нестанка Царства, нико у српским земљама не добија деспотску титулу, као ни друге највише титуле чије се даривање сматрало царском прерогативом. То је разлог, како је већ Јиречек лепо истакао, да су „млађа браћа остала без тих титула". Ради илустрације Јиречек указује управо на то да „Константин, брат деспота Драгаша, и Вук Бранковић, брат ћесара Гргура, имају само обичну титулу господин, иако су били најмоћнији земаљски великаши".[29]

*

У повељама манастира Кутлумуша има и иначе занимљивих података за српску прошлост. Они потичу махом од [293] славног Харитона, најмаркантније личности у историји тог манастира.[30] За време Харитона, који је преузео управу у Кутлумушу као његов игуман пре 1362, постао 1372. митрополит Угровлахије, а 1376. и светогорски прот, раније скромни и сиромашни кутлумушки манастир достигао је велик процват и знатно материјално благостање. Томе је највише допринела подршка влашког војводе Јована Владислава (1364—1374), коју је Харитон успео да обезбеди своме манастиру. Но, поред влашке помоћи, која је била пресудна, манастир је уживао и значајну подршку српских владара и великаша. Харитон то истиче у више махова, у сва своја три тестамента. У тестаменту из прве половине 1370. године, говорећи о поседима свога манастира, Харитон на првом месту спомиње даривања пресрећног деспота кира Јована Угљеше,[31] његовог оца кесара (Војихне) и Вука (Бранковића).[32] У другој редакцији овог документа[33] списак дародаваца је допуњен, па се спомињу даривања благочестивих царева кира Стефана и монахиње Јелисавете, пресрећног деспота кира Јована Угљеше, његовог оца кесара, Вука, Радохне (Вуковог брата?) и других Срба и Ромеја . . .[34] Слични су подаци и у тестаменту од новембра исте године, где су споменута доброчинства благочестивих царева Ромеја и Срба, пресрећног

[29] *Јиречек*, Историја Срба II² (1952) 24.

[30] О њему в. увод издавача ове значајне публикације: *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus, p. 8—13.

[31] Документ је писан у времену кад се Света Гора налазила под влашћу Јована Угљеше.

[32] Actes de Kutlumus № 29, 53.

[33] Cf. *Lemerle*, op. cit. 110, који сматра ову редакцију за „други оригинал".

[34] Actes de Kutlumus № 29, апарат.

деспота кира Јована Угљеше и његовог оца кесара, Вука, Радохне ... и других Срба и Ромеја.[35] У тестаменту од јула 1378, који је и опет прерано саставио (умро је тек 1381), Харитон прича како је, бринући се о свом манастиру и његовој братији, одлазио Ромејима, Трибалима и Бугарима, седам пута је путовао код покојног војводе Владислава и његове супруге, како је откупљивао заробљену монашку браћу палу у руке безбожних муслимана и ради тога је посетио и благочестиву блажену деспину госпођу Јелисавету, а много је примао за свој манастир и од Вука.[36]

Временом, све веће расуло у Византијском Царству и све јаче ширење Турака на Балканском полуострву уздрмали су и Свету Гору, па су после Харитонове смрти наступила тешка времена и за његов манастир. Међутим, сада је Кутлумуш нашао новог покровитеља у личности Константина Драгаша. Додуше, Света Гора није се налазила под његовом директном влашћу, као што се налазила некада под влашћу цара Стефана Душана (1345—1355), царице Јелене—Јелисавете (1355—1365) и деспота Јована Угљеше (1365—1371), али је господин Константин Драгаш, сада најјачи владар у источној Македонији, преузео њихову улогу покровитеља светогорских
[294] манастира. Уједно на њега прелази и улога влашког војводе као „ктитора“ кутлумушког манастира.[37] Видели смо да се у повељи патријарха Антонија Константин Драгаш изричито спомиње као покровитељ и ктитор тог манастира.[38] На жалост, ниједна повеља Константина Драгаша Кутлумушу није сачувана, а таквих повеља свакако је морало бити.

Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, VII, 1 (1963) 287—294.

[35] Ibid. № 30, 109. Још 1386. године, судећи се са лавром св. Атанасија пред судом цариградског патријарха, Кутлумушци су поднели као доказ својих имовинских права даровнице цара Србије кира Стефана, Радохне и деспота Угљеше, као и повељу патријарха Филотеја и простагму цара (Јована V Палеолога) које су те даровнице потврђивале. Actes de Kutlumus № 38, 33, и 51.

[36] Ibid. № 56, 24—29.

[37] На то указује и *Lemerle*, op. cit. 14.

[38] Име Константина Драгаша додато је после његове смрти Романовом типику (в. горе, стр. 273) и тиме је он убројен у „ктиторе“ Хиландара. Уп. *Љ. Стојановић*, Записи и натписи III, бр. 5000—5009. Ктиторима су називани, као што је познато, не само оснивачи манастира већ и лица која су указала манастиру значајну помоћ. Константинове повеље Хиландару познате су већ одавно (в. *Ст. Новаковић*, Зак. спом. 452, 453, 456, 457). Исто тако и његове повеље Руском манастиру на Светој Гори (ibid. 510, 512). Горе поменутим актом од октобра 1393, који је објавио *Laurent*, Revue des Ét. byz. 5 (1947) 171 sq., Константин даје привилегије Ватопеду.

АВТОКРАТОР И САМОДРЖАЦ

Средњовековна владалачка титулатура је израз значаја [97]
и положаја њеног носиоца између других владалаца, а према томе и положаја његове државе између других држава. Положај појединих држава је био условљен не само њиховом фактичком моћи, него и државно-правним рангом, који су те државе заузимале једна према другој. При томе није довољно да се прави разлика само између суверених и вазалних држава. И између потпуно независних држава постојала је знатна разлика у погледу њиховог државно-правног ранга. Постојала је цела хијерархија, а степен који су поједине државе заузимале у том хијерархијском систему изражавао се у титулатури њиховох валдалаца. Према томе, владалачка титулатура имала је изванредни државно-политички значај, утолико већи и стварнији, што су промене у титулатури често изазивале озбиљне интернационалне заплете, а понекад чак и крваве ратове. Стога је проучавање историје титулатуре од велике важности за разумевање државно-правне структуре средњовековног света. Нарочито је занимљива у том погледу историја титуле автократора. Првобитно привилегија само византијског цара, ова је титула, исто тако као и царска титула, постепено продрла и у словенске државе, те се јавила у облику титуле самодршца и у Бугарској и у Србији и у Русији. Међутим, историја титуле самодршца у словенским државама врло је мало проучавана. Ово истраживање има за циљ да попуни ту празнину и да утврди, бар у главним цртама, историју титуле автократора у Византији и самодршца код јужних и источних Словена.[1] За основу нашег истраживања мора се узети историја титуле автократора у Византији, од које је произишла словенска титула самодршца.

[1] Историја титуле самодршца у Русији, која је у првобитном издању била издвојена као додатак основном раду, у овом издању је у њега укључена као IV поглавље иза поглавља о Византији, Бугарској и Србији.

I. ВИЗАНТИЈА

О царској титули у Византији постоји прилично велика литература, у којој нарочито важно место заузима одлично истраживање француског византинолога Л. Брејеа.[2] У по-
[98] следње време проблем царске титулатуре дискутовао се особито живо, при чему је нарочита пажња обраћена баш на титулу автократора. Пре неколико година забележио сам укратко главне етапе развитка византијске царске титулатуре у вези са проблемом односа између врховних царева и њихових савладара.[3] Мој чланак је изазвао детаљне белешке Ф. Делгера, који се и иначе у последње време више пута бавио питањем византијске царске титулатуре.[4] Најзад се појавила специјална расправа о титули автократора од Е. Штајна.[5]

Али, и поред тога остају нерасветљени не само многи детаљи, него чак и извесна основна питања у историји развитка византијске титуле автократора. Моје кратке примедбе у горе поменутом чланку имале су само да утврде најглавније линије општег развитка византијске царске титулатуре, па без сумње захтевају знатне допуне, а местимично и извесне поправке. Делгерове белешке, иако су као и увек од велике вредности, сасвим појмљиво не обухватају проблем у целини. Штајнова расправа у којој је овај изврсни зналац унутрашње историје позно-римског царства скупио прилично велики материјал, на жалост болује од самовољних и неоснованих комбинација, које могу само допринети замрсивању, а не расветљавању и иначе компликованог проблема.

Као што је познато, титула αὐτοκράτωρ прво се јавља као превод латинске титуле imperator, те је замењује у грчким формулама титулатуре византијских царева.[6]

Нову епоху у историји византијске царске титулатуре, као и у историји самог византијског царства, отвара доба Ираклијево. После победе над Персијом Ираклије је 629. год. званично узео грчку титулу βασιλεύς, која се до тада упо-

[2] *L. Bréhier*, L'origine des titres impériaux à Byzance. Βασιλεύς et δεσπότης, Byz. Zeitschr. XV (1906) 161—178.

[3] Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz у E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum (1930) 166—175 (в. СД, књ. III, стр. 178—189).

[4] *F. Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII (1933) 136—144; уп. и ibid. XXXI, 170; 439—442; XXXIII, 445; Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (1931) col. 4 и 34.

[5] *E. Stein*, Post-consulat et αὐτοκρατορία, Mélanges Bidez: Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orientales II (1933/34) 869—912.

[6] Уп. *L. Bréhier*, Byz. Zeitschr. XV, 162, n. 1.

треблјавала за византијске цареве само у народном језику. [99]
Ова је нова титула потиснула старе латинске титуле и њихове грчке еквиваленте. У последњој повељи Ираклијевој, издатој пре 629. год., инвокација је гласила: αὐτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ αὔγουστοι.[7] У инвокацији повеље од 629 год. титулатура је много простија: Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς.[8] Као што видимо, титула βασιλεύς је ту заменила и титулу αὐτοκράτωρ, и καῖσαρ и αὔγουστος, т. ј. и imperator, и caesar и augustus.

Ова замена није била случајна, те је имала важне последице за историју византијске царске титулатуре. Истина, ниједна од три поменуте титуле није коначно нестала, али две од њих су знатно изгубиле у значају. Кесарска титула је већ од Ираклијевог доба изгубила карактер царске титуле, постала титула другог, а касније и још нижег ранга.[9] Август је природно остао царски назив, али с хеленизацијом византијског царства ова латинска титула почела је да се употребљава све ређе.[10] Она се дуже задржала само у натписима на новцу[11] и особито у дипломатском дописивању

[7] Jus Graecoromanum I (ed. J. et P. Zepos) p. 33; уп. и p. 27 (612 год.)

[8] Jus I, 36.

[9] Од Ираклијевог времена и савладари царева су носили титулу василевса. Кесарску титулу су носили: за Ираклија његов трећи син Давид (док су његова два старија сина и наследника, Константин и Ираклона, имали титулу василевса); за Јустинијана II бугарски хан Тервел; за Константина V његов други и трећи син, Христофор и Никифор (док је његов старији син и наследник, Лав IV, имао титулу василевса); за Теофила његов зет Алексије Муселе; за Михаила III његов ујак Варда; за Константина VII Роман Лакапин, касније цар; за Нићифора Фоке његов стари отац Варда Фока; за Михаила IV његов синовац, посинак царице Зоје, Михаило Калафат, каснији цар Михаило V; за Михаила VI његов ривал, каснији цар Исак Комнин. — Даље смањење значења кесарска титула је доживела од стране Алексија I Комнина, који је увео нову и вишу титулу севастократора. Доцније — вероватно од времена Манојла Комнина (уп. одличну расправу *E. Stein'a* у Mitteil. zur Osman. Gesch. II, 31) — изнад севастократора и кесара као засебна титула стављена је још и титула деспота. На тај начин је кесарска титула заузела најзад четврто место — после василевса, деспота и севастократора (в. Codinus 6, 17).

[10] Византијске царице су и надаље редовно носиле титулу αὔγουστα.

[11] Као што је познато, у натписима на новцу превласт латинског језика се одржала до средине VIII в., а појединачно латински натписи јављају се све до XI в. (уп. *L. Bréhier*, Byz. Zeitschr. XV, 74 sq.). Тиме се објашњава чињеница да се на новцу титула василевса јавља тек средином VIII в., а с друге стране да се титула августа овде употребљава још у X, изузетно чак и у XI в.

[100] са страним државама.[12] Напротив, потискивање титуле автократора било је само привремено и остало ограничено пре свега на законска акта, у којима се ова титула, како изгледа, није употребљавала од VII и све до средине X в., а коначно се учврстила тек у XI в. У другим споменицима титула автократора се чешће употребљава и у ово време.

Изгледа да ју је радо употребљавао већ Константин IV (668—685), који се, напротив, само изузетно називао августом, а кесарску титулу није никада носио. Његов потпис на актима VI васељенског сабора даје формулу која је доцније постала класична: Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων.[13] Адреса његовог писма папи Домну има титулу αὐτοκράτωρ Φλάβιος Κωνσταντῖνος πιστὸς μέγας βασιλεύς, а цариградском патријарху Георгију αὐτοκράτωρ εὐσεβέστατος, εἰρηνικός, Φλάβιος Κωνσταντῖνος, πιστὸς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ θεῷ βασιλεύς.[14]

[12] Уп. адресне формуле писама страним владаоцима у De caerim. 686 sq. *Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 140, наводи и низ података из дипломатског дописивања XII в. Напротив, занимљива архаистичка формула Манојловог верског едикта од 1166. год. (*Dölger*, Regesten II, Nr. 1469) никако се не може узети као нормална титулатура средњовековних византијских царева. Јер, она гласи: Μανουὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς ὁ πορφυρογέννητος, Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ εὐσεβέστατος, ἀεὶ σεβαστός, αὔγουστος, ἰσαυρικός, κιλικικός, [ἀρμενικός], δαλματικός, οὐγγρικός, βασεντικός, χροβατικός, λαζικός, ἰβηρικός, βουλγαρικός, σερβικός, ζηχχικός, ἀζαρικός, γοτθικός, θεοκυβέρνητος κληρονόμος τοῦ στέμματος τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου...

[13] Mansi XI, 656 A.

[14] Mansi XI, 196 A и 201 B. Титула автократора употребљава се и у едикту Константина IV, Mansi, XI, 697 A; уп. и ibid. 665 D. Датирања VI васељенског сабора имају ову свечану и опширну титулатуру: βασιλείας τῶν θεοσέπτων καὶ γαληνοτάτων ἡμῶν δεσπότων Φλαβίων, Κωνσταντίνου μὲν τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοψηφίστου μεγάλου βασιλέως, αἰωνίου αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος... Ἡρακλείου δὲ καὶ Τιβερίου τῶν θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν... Mansi XI, 208 E, 217 A, 221 C D, 229 A B, 316 D E, 321 B, 328 B, 332 E, 377 D, 388 B, 456 D, 518 E, 549 C, 584 A. 601 C, 612 B C, 624 E. Међутим, обично се Константин IV у актима VI васељенског сабора назива просто εὐσεβέστατος βασιλεύς, а понекад и μέγας βασιλεύς. Тако је у почетку свих седамнаест седница овог сабора, непосредно после горе наведених датирања, забележено да су се те седнице одржале под председништвом τοῦ αὐτοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου μεγάλου βασιλέως. Уп. и акламације: Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως πολλὰ τὰ ἔτη, Mansi XI, 345 C. — Потпис Јустинијана II под актима Трулског сабора 892. год. гласи: Φλάβιος Ἰουστινιανὸς πιστὸς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Θεῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων, Mansi XI, 988 D. Интересантно је упоредити са тим латинску титулатуру Јустинијана II у инвокацији његове чувене наредбе папи од 17. фебруара 687. год.: Imperator Caesar Flavius Justinianus fidelis in Jesu Christo, pacificus, pius, perpetuus *Augustus*, Mansi XI, 737 A.

У акламацијама титула автократора се употребљавала [101]
најкасније од VIII в.[15] Док су још Ираклије и његови савладари били акламовани узвицима αὔγουστε,[16] акламације Константина V и Лава VI гласе μεγάλων βασιλέων или μεγάλων βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων πολλὰ τὰ ἔτη.[17] Више пута су поздрављени истим узвицима Ирина и Константин VI на VII васељенском сабору у Никеји.[18] Акламација μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος πολλὰ τὰ ἔτη из описа царског крунисања у Константиновој књизи О церемонијама спада у време између 811. и 820. год., а акламација αὐτοκράτορες Ῥωμαίων из описа кесарског крунисања се односи по свој прилици на цара Теофила и његовог малог сина Константина.[19] Примери за титулу автократора у акламацијама доцнијег доба, у истој књизи о церемонијама, многобројни су те није потребно посебно навођење.

Особиту пажњу заслужује употреба титуле автокра- [102]
тора у византијским хроникама. Док је латинска титула августа скоро нестала, титула автократора не само да се одржала, него је чак добила нарочити и нови значај, а на основу буквалног, филолошког схватања грчке речи αὐτοκράτωρ. Према том схватању автократор је владалац који сам (αὐτός) влада (κρατεῖ). Автократор је једини цар (μόνος βασιλεύς) или, ако има више царева у држави, врховни цар (μέγας βασιλεύς) који стварно влада државом — за разлику од млађег цара (μικρὸς βασιλεύς) који нема самосталне власти и сматра се само као савладалац (συμβασιλεύς) врховног цара. Мада се савладари *заједно с врховним царем* називају αὐτοκράτορες и μεγάλοι βασιλεῖς, у поменутом специјалном значењу титула автократора у ствари припада само врховном цару. Дакле, термин автократор у овом специјалном значењу подудара се било са

[15] Не знам зашто ми E. *Stein*, Mélanges Bidez 901, приписује апсурдно мишљење да се титула автократора у акламацијама не мора сматрати као званична титула. Баш на оном месту на које се Штајн позива — Mitkaisertum 171, n. 3 — кажем доста јасно: „als offizieller Titel kommt (der Autokratortitel) in dieser Zeit (sc. im VIII und IX Jahrh.) nur in Akklamationen vor“ (в. СД, књ. III, стр. 184), што значи да реч автократор као званична титула у VIII и IX в. долази у акламацијама (сада бих додао: и на монументалним натписима, в. доле стр. 287), а не долази у законским актима нити на новцу.

[16] De caerim. 630. О акламацијама Константина IV в. горе стр. 284, прим. 14.

[17] De caerim. 221, 3; 227, 21. За хронологију уп. *Ch. Diehl*, Études byzantines (1905), 293 sq.

[18] Mansi XII, 1051 A; 1154 D; XIII, 201 E.

[19] De caerim. 193, 5 и 222. 11. За хронологију уп. *G. Ostrogorsky* — *E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byzantion VII (1932) 190—194 и 224—233 (в. СД, књ. V, бр. 10).

појмом μόνος βασιλεύς, било с оним μέγας βασιλεύς. Такав специјални термин постао је потребан, пре свега вероватно зато што су од Ираклијевог времена и врховни цареви и њихови наследници и савладари носили званично исту титулу βασιλεύς.

Интересантно је да се титула автократора први пут употребљава у овом новом значењу баш у приповести о Ираклијевим синовима. Из хронике патријарха Нићифора сазнајемо да је Ираклије био заповедио да после његове смрти његова два старија сина, Константин III и Ираклона, владају заједно као βασιλεῖς ἰσότιμοι.[20] Међутим, Константин III је ускоро умро, те је млађи брат, Ираклона, који је био остао једини цар, проглашен за автократора византијске царевине: αὐτοκράτωρ τῆς βασιλείας ἀναγορεύεται Ἡράκλειος.[21]

Исто тако, каже и Теофан, да после смрти Лава III (18. јуна 741. год.) αὐτοκρατορεῖ Κωνσταντῖνος,[22] тј. његов син Константин V, који је био крунисан за василевса као Лавов савладалац већ 31. марта 720. год., а после очеве смрти, стварно је преузео власт. На другом месту исти писац истиче да је Константин V после смрти очеве владао као автократор 34 године 2 месеца и 26 дана,[23] тј. од 18. јуна 741.
[103] до 14. септембра 775. год., кад је умро (од 17. маја 751. год. Константин је имао савладаоца у личности свога сина Лава IV).

Сасвим је сличан са горе наведеним Нићифоровим извештајем о проглашењу Ираклоне и извештај Теофанов о Ставракију. Пошто је цар Нићифор I 26. јула 811. год. био пао у несрећној битци са ханом Крумом, његов син и дотадашњи владалац Ставракије (крунисан децембра 803),[24] проглашен је за автократора.[25]

[20] Niceph. Patr. 27, 15 (De Boor).
[21] Niceph. Patr. 29, 8.
[22] Theophanes I, 413, 3 (De Boor).
[23] Theophan. 448, 21: ἐβασίλευσε δὲ αὐτοκράτωρ μετὰ τὴν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τελευτὴν ἔτη λδ΄, μῆνας β΄, ἡμέρας κς΄.
[24] Ову годину утврдио сам (Mitkaisertum 176, в. СД, књ. III, стр. 189) на основу директног и несумњивог податка Теофана (A. M. 6296). Стога је — као што је нагласио *E. Stein*, Mélanges Bidez, 900, n. 1. — погрешна „коректура" (802. уместо 803) коју захтева *Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 143, а на основу индиректног и каснијег сведочанства Теофановог Настављача.
[25] Theophan. 448, 21. — Горе наведена сведочанства о Ираклони и Константину V показују колико је погрешно Штајново мишљење да Ставракијево проглашење за автократора од 811. год. представља први пример оваквог чина и колико је неосновано његово смело тврђење да је Нићифор I „увео у правни језик тачно разликовање између василевса автократора и номиналног василевса" (*E. Stein*, Mélanges Bidez, p. 900—901). Према томе, не остаје ништа ни од целе његове компликоване теорије, према којој је појам αὐτοκρατορεία почет-

Уздизање Михаила II (25. децембра 820. год.) такође [104]
се приказује као проглашење за автократора (αὐτοκράτωρ ἀναγορευθείς.[26] О Михаилу III каже се да је почео да влада као автократор, пошто се ослободио туторства своје матере царице Теодоре, коју је, као и своје сестре, затворио у манастир. Изгледа да је тим поводом формално проглашен за автократора од цариградског сената.[27] На једној кули у Никеји налази се натпис од 857/8. год. који гласи: Πύργος Μιχαὴλ μεγάλου βασιλέως ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος ἔτους ‚ςτξς΄.[28] Овде имамо обадве оне свечане титуле које су се — вероватно баш због њихове свечаности — већ у VIII в. радо упо-

ком IX в. заменио систем бројања царских година post consulatum. Тим пре, што није тачно ни оно друго Штајново тврђење, према коме је тај систем био на снази све до краја VIII в., а после доба царице Ирине је пропао. Као што Штајн сам указује l. c. 898, појам ὑπατεία се налази и у актима синода 869—870. год., чија датирања гласе било ὑπατείας, било βασιλείας τῶν... ἡμῶν δεσπότων, Βασιλείου μὲν ἔτους τρίτου, Κωνσταντίνου δε υἱοῦ αὐτοῦ ἔτους δευτέρου... κ. τ. λ. (Mansi XVI, 309, 357, 397; 344, 381, 389). Али док употребу речи ὑπατεία у датирањима овог синода Штајн l. c. 899, објављује за „невешт архаизам", употреби те речи у датирањима VII васељенског сабора 787. год. он приписује изванредан значај. Међутим, између датирања 869—870. и 787. год. нема никакве принципијелне разлике. Сва датирања VII васељенског сабора гласе: βασιλείας τῶν... ἡμῶν δεσπότων Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης τῆς αὐτοῦ μητρός, ἔτους ὀγδόου τῆς αὐτῶν ὑπατείας (Mansi XII, 991 E, 1051 B, 1114 A; XIII, 1 A, 157 A, 204 A, 364 E, 413 B). Тешко се може порећи да се и ту реч ὑπατεία употребљава само због архаизма и представља потпуно излишан додатак речи βασιλεία. Довољно је да упоредимо та датирања са онима VI васељенског сабора 680—681. год., када је систем рачунања „постконсулских" година још имао реални значај: βασιλείας... Κωνσταντίνου... ἔτους εἰκοστοεβδόμου καὶ μετὰ τὴν ὑπατείαν τῆς αὐτοῦ θεοσόφου... ἔτους τρισκαιδεκάτου... (Mansi XI, 208 E, 217 A, 221 C D, 229 A B, 316 D E, 321 B, 328 B, 332 E, 377 D, 388 B, 456 D, 518 E, 549 C, 584 A, 601 E, 612 B C, 624 E). Као што видимо, овде се „царске" године Константина IV рачунају од дана његовог крунисања (априла 654. год), а „постконсулске" године од дана стварног ступања на престо (у јесен 668), јер је баш у таквом разликовању лежао смисао овог система датирања. Међутим, ту разлику не налазимо не само у актима синода 869—870. год. у погледу година Василија I који је био крунисан 26. маја 866, а стварно је преузео власт 23. септембра 867, него ни у актима VII васељенског сабора у погледу година Константина VI, иако је он био крунисан 24. априла 776, а ступио на престо тек 8. септембра 780. год.
[26] Theoph. cont. 41, 12.
[27] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 823, 10: ὑπὸ δὲ τῆς συγκλήτου εὐφημισθεὶς μόνος αὐτοκρατορεῖ (у словенском преводу Логотетове хронике, изд. Срезневскій стр. 104. ωт син'клита же въсего прославлень быв, тъи единь быс *самодръжець*). Боље је формулисање код Псевдо-Симеона: καὶ ὑπὸ τῆς συγκλήτου πάσης ἀναγορεύεται καὶ αὐτοκρατορεῖ (Pseudo-Sym. Mag. 658, 8).
[28] *Ch. Diehl*, Byz. Zeitschr. I (1892) p. 76, n. 5 (= Etudes byzantines 357, n 2). Cf. *H. Grégoire*, Byzantion IV (1927/8), 446.

требљавале у акламацијама, а које су, бар у незваничној употреби, важиле као специфичне титуле врховног цара. Међутим, у анкирском натпису који пада отприлике у исто доба, Михаило III се спомиње као Μιχαὴλ ὁ δεσπότης, μέγας βασιλεὺς νικητὴς στεφηφόρος.[29] На једном новцу, о коме се у последње време много писало, Михаило III се такође назива Μιχαὴλ πιστὸς μέγας βασιλεὺς Ῥωμαίων.[30] Нема сумње да је Михаило III хтео овом титулом нагласити да је постао стварни владалац Ромеја. Али, занимљиво је да је за ту сврху узео титулу μέγας βασιλεύς, а не αὐτοκράτωρ. Ово је утолико занимљивије, што су каснији цареви у сличним случајевима, напротив, употребљавали увек титулу автократора, те овом
[105] титулом наглашавали чињеницу свога стварног преузимања владавине. Нарочито поучну паралелу представљају новци царева Александра, Константина VII, Михаила V и Михаила VI, који свој долазак на престо истичу баш титулом автократора.[31] Из тога видимо да се у доба Михаила III титула

[29] *Grégoire*, l. c., 439.

[30] *Wroth*, Imp. Byz. Coins II, 432.

[31] Тиме се на најпростији начин објашњава, зашто се титула μέγας βασιλεύς не налази на новцу ниједног византијског цара сем Михаила III: у истом циљу у коме је Михаил III био метнуо на свој новац речи μέγας βασιλεύς, каснији су цареви употребљавали титулу автократора, која се у међувремену у Византији била више учврстила. Према томе не може се примити тумачење које је дао Михаиловој титули μέγας βασιλεύς Грегоар, наиме да ова титула стоји у вези са допуштењем титуле βασιλεύς западном цару Лују II (*H. Grégoire*, Byzantion V, 344—346), уп. и напомене Делгера, Byz. Zeitschr. XXXI, 170 и XXXIII, 204. Исто важи и за ново обележје те теорије код Штајна (Mélanges Bidez 902—903), који у вези са допуштењем титуле βασιλεύς западном цару ставља не Михаилов новац са титулом μέγας βασιλεύς, него онај из 866—867. год. са натписом Michael Imperator — Basilius Rex (*Wroth* II, 432). Раније белешке истог научника о овом загонетном новцу биле су свакако и обазривије и тачније (уп. Forschungen und Fortschritte VI, 1930, p. 182, n. 4, где се тај натпис сматра као „ein boshafter Scherz auf Kosten des Basilius"). Уосталом, само по себи разликовање у титули између врховног цара и његовог савладара на новцу није било нешто ново. Нова је само неуобичајена форма у којој је то учинио Михаило III који је своме савладару приписао понижавајућу титулу rex., а мало касније је хтео да му одузме и царске ципеле (Sym. Log., Georg. Mon. cont. 835). Баш из прве половине IX в. имамо више примерака новца на којима се врховни цар назива βασιλεύς, односно βασιλεὺς Ῥωμαίων, а млађи цар δεσπότης. Такав новац имамо од Нићифора I (802—811) са Ставракијем, од Михаила I (811—813) с Теофилактом, од Лава V (813—820) с Константином, од Михаила II (820—829) с Теофилом, од Теофила (829—842) с Константином и с Михаилом III, тј. од свих непосредних претходника Михаила III (*Wroth* II, 402, 405, 409, 414, 420). Додуше, поред тога има од истих владалаца и примерака новца на којима се и врховни цареви и њихови савладари називају василевсима.

автократора још није била чврсто одомаћила.[32]

Међутим, бар у незваничној употреби, како раније тако
[106] и за време Михаила III, правила се разлика између врховног цара автократора и његовог савладара — василевса. Тако се у житију патријарха Игњатија каже да је *автократор* Михаило III прогласио Василија Македонца за *василевса*.[33] Међутим, после убиства Михаила III Василије је, према истом делу, проглашен за автократора.[34] Јасно је да автократор овде значи једини цар, а истовремено и врховни цар — за разлику од другог, млађег по рангу цара. То се добро види из сведочанства других извора о истом чину Василијевог проглашења 24. септембра 867. год. Симеон Логотет каже да је цариградски епарх са целим народом прогласио Василија на пијаци μόνον βασιλέα,[35] а Настављач Теофанов вели да је Василије, који је дотада био „други" (цар), проглашен за автократора (ὁ μέχρι τοῦδε δευτερεύων ... ἀναγορεύεται αὐτοκράτωρ Βασίλειος.[36]

Када је умро Василије I (29. августа 886. год.), оставио је на престолу „Лава автократора и Александра.[37] Према томе, Лав VI, који је био крунисан за василевса већ 6. јануара 870. год., постао је автократор тек после смрти очеве.[38]

Разлика између титула βασιλεύς и δεσπότης, за коју не зна раније доба, касније се поново губи, тако да из времена Романа I Лакапина (919—944) има примерака на којима се овај цар назива δεσπότης, док су његови синови на обрнутој страни названи βασιλεῖς (*Wroth* II, 459—461 уп. и даље стр. 110, прим. 3). Али, још касније та се разлика поново јавила, те је постала утолико значајнија, што се титула δεσπότης није сматрала више за царску титулу, него за прву титулу после царске, па се давала ближим рођацима царским (уп. горе стр. 283, нота 9).

[32] Зачудо, упркос свим горе наведеним чињеницама, Е. Штајн (Mélanges Bidez. 901 sq.) тврди да је титулу автократора у званичну употребу увео баш Михаило III. Нема сумње да је у основи потпуно оправдана рехабилитација Михаила III, коју је за последње време у својим духовитим расправама направио А. Грегоар (Byzantion IV, 437—449; V, 327—346; VIII, 515—550). Али не сме се ни са тим претеривати и све могуће и немогуће приписивати овом цару (уп. и пређашњу ноту).

[33] Nicetas Paphl. Vita Ignatii, Mansi XVI, 256 C: ὁ αὐτοκράτωρ ... Βασίλειον ... ἀναγορεύει βασιλέα.

[34] Ibid. Mansi XVI 257 C: Βασίλειος ... αὐτοκράτωρ ἀνηρεύετο.

[35] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 839,5.

[36] Theoph. cont. 255, 7—10.

[37] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 848, 16: Βασίλειος τελευτᾷ, καταλιπὼν Λέοντα αὐτοκράτορα καὶ Ἀλέξανδρον.

[38] То потврђује и Theoph. cont. 353, 2: Βασίλειος τελευτήσας Λέων ὁ υἱὸς αὐτοῦ αὐτοκράτωρ ἐβασίλευσε ἔτη εἴκοσι πέντε, μῆνας ὀκτώ, т. ј. од

Најзанимљивије је, да је сам Лав VI постао автократор, а не и његов млађи брат Александар, иако је овај био крунисан за цара већ око 879. год. Ово потврђује и савремено Житије св. Теофане које каже да је Василије I пре смрти
[107] наредио да Лав буде автократор, а Александар његов συμπράκτωρ.[39]

Међутим, још за живота Василијевог његови синови су понекад, заједно с њим, називани автократорима. Да оставимо на страну архаичку титулатуру Прохирона (в. доле стр. 296 прим. 75), али и у актима сабора 879. год. има акламација које гласе: Βασιλείου, Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου μεγάλων αὐτοκρατόρων πολλὰ τὰ ἔτη.[40] Из тога се не може извести да су Лав и Александар, као што мисли Штајн l. c., 904, добили од свог оца нарочито одобрење за ношење титуле автократора, које Василије I сам, према Штајну, није имао за живота Михаила III. Таква комбинација је немогућа с обзиром на горе наведена сведочанства С. Логотета и Житија св. Теофане, према којима је Лав постао автократор тек после смрти Василијеве, док је Александар и надаље остао само συμπράκτωρ свога старијег брата. Остају само две могућности: 1) може се прихватити, као што сам то раније чинио (Mitkaisertum, 170 sq. в. СД, књ. III, стр. 184 сл.), да разликовање између цара автократора и другог цара који се налази у византијским хроникама није имало значајног карактера, а да су званично византијски цареви и њихови савладаоци — изузевши доба Палеолога — носили исту титулу, тако да се и συμβασιλεύς или μικρὸς βασιλεύς званично називао μέγας βασιλεύς и αὐτοκράτωρ; 2) може се примити ново тумачење Делгерово да су и званично титулу автократора носили само

30. августа 886. до 11. маја 912. (ова формула је сасвим слична горе наведеној Теофановој за Константина V). Уп. и Sym. Log., Georg. Mon. cont. 849, 2: λέων μετὰ τὸ αὐτοκρατορῆσαι...

[39] *Ed. Kurtz*, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, Mémoires de l'Acad. Imp. de St. Petersbourg III 2 (1898) p. 14,8.

[40] Mansi XVII, 393 B и 512 B. Μεγάλοι βασιλεῖς су названи Василије I и његови синови Константин и Лав и у акламацијама, Mansi XVI, 389 D, а просто βασιλεῖς ibid. 320 C, XVII, 449 B, 473 E, 492 E. Податке за царску титулатуру у актима сабора 869—870. и 879. год. добро је окупио *E. Stein*, l. c. 904, n. 3 (уп. и p. 903, n. 1); само да се ту у 7-ом реду одоздо мора читати XVI уместо XVII, у 5-ом реду одоздо мора се уметнути: XVII, у 3-ем реду читати 492 E уместо 491 E, у 2-ом реду XVII, 433 D уместо 434 D. — У једном писму александријског патријарха Михаила Лав и Александар су названи συναυτοκράτορες Василија, на што је такође указао Штајн l. c., 904. Али треба обратити пажњу и на то, што је сам Василије I у истој реченици назван просто βασιλεύς (Mansi XVII, 432 E), тако да се из ових израза не могу извести никакви закључци.

врховни цареви, док су се њихови савладари, који нису сами носили ту титулу, називали автократорима када су се спомињали заједно с врховним царем у једној формули, при
чему се реч αὐτοκράτωρ, која се стварно односила само на [108]
првог цара, наводила у множини ради граматичке конкуренције и да би се гломазна формула ὁ δεῖνα ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ ὁ δεῖνα ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων скратила и заменила простијом и лепшом формулом ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστοὶ βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες Ῥωμαίων.[41] Мени се чини да ово Делгерово тумачење има више вероватности.[42] Како хроничари више пута говоре о формалном проглашењу царева при њиховом фактичном ступању на престо, а то проглашење се без сумње мора сматрати као званични акт, изгледа да им се тим поводом званично давала и титула автократора, која се обично спомиње у овој вези. Истина, о Василију I С. Логотет вели да је проглашен као μόνος βασιλεύς а више пута наилазимо и на чудновати израз μονοκράτωρ па чак μόνος μονοκράτωρ,[43] што указује на извесну неодређеност терминологије у овој тачки. Али с друге стране, о автократорији Константина VII (после пада Лакапина), и Василија II (после смрти Јована Цимискија) говори се у званичним повељама,[44] а о Лаву VI ми знамо да је свечано славио дан 30. августа као годишњицу своје автократорије.[45] Све то нам намеће закључак да је

[41] *F. Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 141.

[42] Могло би се још прихватити, као што ме је упозорио г. Д. Н. Анастасијевић, да је поред специјалног реч автократор имала и опште значење које се поклапало са значењем речи василевс и да су се савладари називали автократорима само у овом општем смислу те речи. Заиста, као што ћемо видети (стр. 296, прим. 71), има случајева у којима реч автократор не значи ништа друго него василевс, а нема никаквог специјалног значења. Али како су се савладари — заједно са врховним царем — називали често βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες (а не само или αὐτοκράτορες или βασιλεῖς) отпада и ово тумачење.

[43] Theoph. cont. 378, 23 (о Александру после смрти Лава VI); Sym. Log., Georg. Mon. cont., 874, 10 (о Константину VII); у неизданим рукописима Логотетове хронике (о Василију I и о Константину VII после пада Лакапина), уп. *Шестаков*, Виз. Врем. V, 43 и 54.

[44] Jus I, 215, 242, 263, 270.

[45] Philotheus (ed. Bury) 174, 34. Што се ту говори о автократији Лава и Александра (а не само Лава), није доказ да је и Александар био у оно доба автократор па није ни аргумент против наведеног Делгеровог тумачења, као што мисли Штајн l. c., 905 (чији су аргументи против Делгерове тезе уопште веома слаби). Баш обрнуто, то је јасан доказ да се реч αὐτοκρατορεία, употребљена за више царева, исто као и реч αὐτοκράτορες, у стварн односила само на првог цара. Јер с обзиром на горе наведена сведочанства С. Логотета и Житија св. Теофане не може бити ни најмање сумње да је 30. августа (886. год.)

[109] разликовање између појма αὐτοκρατορεία и βασιλεία добило и званични карактер и да млађи цареви нису носили титулу автократора, иако су се понекад *заједно с врховним царем* називали αὐτοκράτορες. Заиста, све до времена Палеолога није познат ниједан сигуран случај, у коме би се млађи цар *сам* јављао као носилац титуле автократора.[46] Као што ћемо видети, и у словенским државама, које су се у погледу те титуле ослањале на Византију, самодршцима су се називали искључиво стварни владаоци.

Како су се Лав VI и Александар још за живота Василија I понекад заједно са својим оцем називали автократорима, а у ствари нису ову титулу носили, исто тако се за владавине Лава VI заједно с њим понекад називао автократором његов συμπράκτωρ Александар, а доцније и његов мали син Константин VII. Један солунски натпис, који је посвећен обнављењу градских зидова у Солуну после напада Арабљана 904. год., гласи: Ἀνεκαινίσθη ἐπὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν αὐταδέλφων καὶ αὐτοκρατόρων καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων..[47] У чувеном руско-византијском уговору од 911. год. каже се да су руски посланици дошли „Львови и Александру и Костянтину, великымъ о Бозѣ самодержьцемъ, царем Грецькымъ."[48] Међутим Филотеј, који сам говори о прослави „автократорије" Лава VI и Александра и који понекад назива
[110] оба ова цара заједно αὐτοκράτορες,[49] изричито прави разлику између „цара који је постао автократор" и „другог цара". Према Клитерологиону Филотеја, „цар који је постао автократор", тј. Лав VI, имао је да тим поводом поклони 100 фунти злата великој цркви (Аји Софији), исто толико сенату и кувуклеју, а сваком војном одреду (тагми) и свакој чиновничкој корпорацији по 1000 милиарисија; док је „други цар",

автократор постао само Лав, а не и Александар. А и сам Филотеј на другом месту (ed. *Bury*, p. 135 sq). изричито прави разлику између цара автократора и другог цара (в. стр. 292, текст).

[46] Према томе, изгледа да смо ми, Е. Штајн и ја, погрешили, када смо — додуше са свима резервама, које смо нагласили и знаком питања у хронолошкој листи на крају наше расправе — предложили да се 39. глава De caerimoniis сматра за опис брачног венчања Стефана Лакапина (уп. Byzantion VII, 214 и 233). Јер је цар чије се венчање описује у овој глави, назван у акламацијама αὐτοκράτωρ (De caerim. 199, 7).

[47] *Sp. Lambros*, Byz. Zeitschr. IV (1895) 98. Уп. моје примедбе у Semin. Kondakov. V. (1932), 253 n. 10 (в. СД, књ. III, стр. 317, n. 10).

[48] Полное Собрание Русских Летописей I, 2 (1926) стр. 33. У изгубљеном грчком оригиналу ова је формула без сумње гласила: μεγάλοι ἐν θεῷ αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων.

[49] Philotheus (ed. Bury) p. 174, 34; 157, 5.

тј. Александар, давао половину поменутих сума.[50] Поводом свакогодишње прославе Врумалија, Лав VI је давао поклоне у вредности од 20, Александар од 10, а августа Зоја, супруга Лава VI, од 8 фунти злата.[51]

Баш зато што Александар за живота Лава VI није био автократор, он је после његове смрти, када је постао автократор,[52] пожурио да то нарочито нагласи и то на најзваничнијем и најупадљивијем месту. Недавно је објављен Александров новац са натписом: Ἀλέξανδρος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ πιστὸς εὐσεβὴς βασιλεὺς Ῥωμαίων.[53]

За време Романа I Лакапина, било је у Византији, као што је познато, више царева, од 924. и све до 931. год. било их је пет. Али, опет, само Роман I сматрао се за автократора. Тактикон Бенешевића који се односи на ово време разликује између ὁ βασιλεὺς ὁ αὐτοκράτωρ и οἱ ἄλλοι βασιλεῖς.[54] Константин VII који се заједно са својим оцем и стрицем називао автократором већ у руско-византијском уговору 911. год., у ствари није био автократор ни за живота Лава VI (†912) ни за живота Александра (†913), нити за владавине Романа Лакапина (919—944). Његова αὐτοκρατορεία се рачунала од пада Лакапина, што је званично забележено у његовој повељи од 947. год. и у једној повељи Романа II.[55] Чим се Константин VII [111]
ослободио туторства Лакапина и чим је постао врховни цар, он је, исто тако као и његов претходник Александар, ставио своју нову титулу автократора на новац.[56] Приказивање о времену стварне владавине Константина VII (944—959) у хроникама стоји под насловом: Αὐτοκρατορία Κωνσταντίνου, а почиње речима: Ὑπολείφθη οὖν αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος.[57] Каже се такође да је Константин царствовао са својом мајком 7, с

[50] Philotheus, p. 135, 37—136, 6: ὁ δὲ γεγονὼς αὐτοκράτωρ βασιλεύς (са примедбом са стране: ὁ αὐτοκράτωρ) δίδωσιν... ὁ δέ γε δεύτερος βασιλεὺς (са стране: ὁ μικρός) δίδωσι...

[51] Philotheus, p. 175, 30. У титулатури ту имамо ову чудновату разлику: Λέοντος δεσπότου... Ἀλεξάνδρου αὐγούστου.

[52] Theoph. cont. 378,23: ἅμα γὰρ τῷ γενέσθαι μονοκράτωρ (иако је Александар имао савладара у личности свога синовца Константина VII, крунисаног за василевса 9. јуна 911. год.).

[53] *Mušmov*, Byzantion VI (1931) p. 99—100.

[54] *V. Beneševič*, Byzant.-Neugr. Jahrb. V (1926) p. 114; за хронологију p. 164.

[55] Jus I, 215 и 242.

[56] *Wroth*, Imp. Byz. Coins II (1908) 462; исти смисао има титула автократора и на новцу Михаила V и Михаила VI (ibid. 498 и 509).

[57] Theod. Melit. 237 = Leo Gramm. 328, 15. Слов. Логотет 144: Самовластїе Костандина Вагрѣнорωднаго. Абїе же Костандинь самовластїе полꙋчивь...

Романом Лакапином 26. година, а да је μονοκράτωρ био 15 година.[58]

Пре своје смрти Константин VII је, према Настављачу Теофана, поставио за автократора свога сина Романа II.[59] И даље исти писац понавља два пута да је Роман II постао автократор после смрти свога оца († 9. новембра 959. год.) и по његовој жељи.[60] Из тога се види да за живота Константина VII Роман II није био сматран за автократора, мада је био крунисан за цара већ 6. априла 945. год.[61] Међутим, заједно са својим оцем Роман се већ у оно доба врло често
[112] називао автократором. То је нов доказ да су се млађи цареви, који нису у ствари сматрани за автократоре, ипак називали αὐτοκράτορες, када се њихово име спомињало у једној формули с именом стварног автократора.

За Константина VII и Романа II такви примери су нарочито многобројни у адресним формулама, које се налазе у Константиновој књизи О церемонијама, а које су се употребљавале у кореспонденцији са страним владаоцима.[62] Титулатуре византијских царева у овим формулама доста су различите, па изгледа да нису израђене по неком строго логичком систему. Ипак, може се, поред извесних изузетака, као опште правило установити, да су овде титуле византијских царева утолико опширније и свечаније, уколико је угледнији и виши по својој титули дотични адресат. Нарочито су карактеристичне у овом погледу оне две формуле које се наводе за кореспонденцију с бугарским двором. Старија је формула гласила: „... Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, πιστοὶ ἐν αὐτῷ τῷ θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς τὸν ... ἐκ θεοῦ ἄρχοντα ... τῶν Βουλγάρων“. Новија је формула гласила: Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς ... τὸν κύριον ὁ δεῖνα βασιλέα Βουλγαρίας“.[63] Прва формула се односи на време до признања царске титуле бугарских владалаца, а друга на време после овог признања. У првој формули, у којој је бугарски владалац назван архонтом, византијски цареви се задовољавају титулом βασιλεῖς. У другој формули, у којој се бугарски владалац јавља као василевс, византијски цареви су названи αὐτοκράτορες βασιλεῖς. Да би се избегло изједначење с бугарским владаоцем, јавила се потреба за повећањем титула византијских царева, а то се повећање изразило додатком титуле автократора. Изгледа да је пристанак на царску титулу у Бугарској утицао на ширење употребе титуле автократора у Византији. Као што ћемо видети, у другој половини X в. титула автократора почела је да продире и у законска акта византијских царева.

[58] Sym. Logoth., Georg. Mon. cont. 874,10 = Слов. Логотет 125: самодръжець же бы лѣт ѕ҃і. Уп. Zonaras III, 489, 8: συμβασιλεύσαντος τῷ πατρὶ Λέοντι καὶ Ἀλεξάνδρῳ τῷ θείῳ καὶ τῇ μητρὶ ἔτη τρισκαίδεκα καὶ τῷ Ῥωμανῷ τὴν βασιλείαν ἁρπάσαντι ἔτη ἓξ ἐπὶ εἴκοσι, μοναρχήσαντος δὲ τελευταῖον ἐνιαυτοὺς πεντεκαίδεκα. = Слов. Лог. 145: самовластвовав же наконець лѣт ѕ҃і. Као што видимо, појам автократор се овде изражава код Логотета речју μονοκράτωρ, код Зонаре занимљивом формом μοναρχήσας, а у словенском преводу прво се тумачи речју самодръжець, а друго формом самовластвовав. Али уп. и пређашњу ноту.

[59] Theoph. cont. 466, 13: Ῥωμανὸν τὸν υἱὸν αὐτοῦ αὐτοκράτορα βασιλέα ἐποίησεν.

[60] Theoph. cont. 469, 2 и 8.

[61] Овај датум, који сам навео у Mitkaisertum 177 (в. СД књ. III, стр. 189) изазвао је сумњу код Делгера, Byz. Zeitschr. XXXIII, 143 који је у Regesten I, 80 сматрао да је Роман II постао цар „seit spätestens Frühjahr 948“. Докази за датум 6. априла 945. год су наведени у *Ostrogorsky — Stein*, Byzantion VII (1932) 197, n. 3 (в. СД, књ. V, 10). Уп. и *Wroth* II, 462.

[62] De caerim. 686 sq.

У повељама Василија II такође се званично говори о времену његове αὐτοκρατορικὴ ἀρχή.[64] Мада је Василије II
био крунисан за цара већ за живота свога оца (22. априла [113]
960. год.), мада се он заједно с Нићифором Фоком (963 — 969) спомиње на новцу као автократор,[65] његова „автократорија“ рачунала се тек од смрти Јована Цимискија († 10. јануара 976. год.), откада је стварно преузео владу. То се добро види и из Псела, који каже: τῷ τε πατρὶ καὶ τῷ Φωκᾷ Νικηφόρῳ καὶ τῷ μετ’ ἐκεῖνον Ἰωάννῃ τῷ Τζιμισκῇ σ υ ν ε β α σ ί λ ε υ σ ε ν ... εἶτα δὴ ... τὴν αὐτοκράτορα ἔσχεν ἀρχήν.[66] Номинално, Василије II делио је престо са својим братом Константином VIII, па и они су се називали заједно πιστοὶ βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες Ῥωμαίων.[67] Али, у ствари, као што каже Псел, они се нису сматрали оба за автократоре (αὐτοκράτορες), него је Василије као старији узео целу власт (πᾶν τῆς ἐξουσίας), а брату је оставио само учешће у царском имену (μόνου τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος τὸν ἀδελφὸν ἐκληρώσατο κοινωνόν).[68] Додуше, реч автократор се ту употребљава мање као званична титула него као израз стварне владавине, али и ту имамо опет врло јасну антитезу појма αὐτοκρατορεία и βασιλεία. У ствари, према истом Пселу, Константин VIII је

[63] De caerim. 690, 9—16.

[64] Jus I, 263 и 270.

[65] *Wroth*, Imp. Byz. Coins II, 471.

[66] Mich. Psellos, Chronogr. I (ed. Renauld) 23, 29—24, 2. Уп. Zonoras III, 569, 3—6; Слов. Логотет 161.

[67] Jus I, 615 (хрисовуља од 978. год.), уп. и хрисовуљу од 992. год. сачувану само у латинском преводу, чија инвокација гласи: ... Basilius et Constantinus ... fideles in Deo Imperatores Romanorum (ibid. p. 260).

[68] Psellos I, 2, 6.

постао автократор тек после смрти Василија II.[69] Исто тако је, после смрти Константина VIII, постао автократор Роман III Аргир.[70] Чак о Теодори, када је после смрти Константина IX преузела владу, каже се τὴν αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀρχὴν ἑαυτῇ ἀνατίθησιν.[71]

[114] У ово време титула автократора је све више продирала и у законска акта, у којима се она јавила касније но у другим средњовековним византијским споменицима. Као што смо видели, у Ираклијевој повељи 629. год. титула василевса замењује не само титуле августа и кесара, него и титулу автократора, која је дотада представљала превод латинске титуле Imperator. Иако је иначе титула автократора убрзо поново задобила велики значај, у законским актима се она, како изгледа, није употребљавала неколико столећа после Ираклија. Додуше, ми не знамо какву су титулу употребљавали у законским актима Ираклијеви потомци. Али Лав III и Константин V називају се у инвокацији Еклоге просто βασιλεῖς.[72] Инвокација једне повеље царице Ирине има титулу πιστὸς βασιλεύς.[73] У наслову Епанагоге Василије I и његови синови Лав и Александар носе титулу βασιλεῖς.[74] Исто тако се и Лав VI у својим новелама више пута назива просто βασιλεύς.[75] У

[69] Psellos I, 25, 1. Уп. и Слов. Логотет 161, где се владавина Константина VIII приказује под насловом: Самодръжство Костандина, брата Васıлıєва.

[70] Psellos I. 32, 1.

[71] Psellos II, 72, 5. Наслов главе о владавини Теодориној гласи код Псела: Περὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς βασιλίδος Θεοδώρας. Наслов главе о владавини Исака Комнина: Περὶ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Κομνηνοῦ (ibid. II, 110). Али треба нагласити да реч автократор код Псела нема увек ово нарочито значење, него се понекад употребљава као прост назив царева без икакве нарочите нијансе. Од ранијих писаца већ Лав Ђакон употребљава речи автократор и василевс без разликовања, од доцнијих Никита Хонијат, а већином и Ана Комнина, која чак за царицу употребљава израз αὐτοκρατόρισσα и назива је било βασίλισσα (II, 312, 12), било αὐτοκρατόρισσα (II, 312, 21; 313, 7), било αὔγουστα (II, 314, 5).

[72] Jus II, 12.

[73] Jus I, 45; уп. и р. 49.

[74] Jus II, 236.

[75] Jus I, 186, 187, 188. Не може се узети у обзир архаистичка титулатура у инвокацији Василијевог Прохирона која гласи: αὐτοκράτορες καίσαρες Βασίλειος Κωνσταντῖνος καὶ Λέων εὐτυχεῖς εὐσεβεῖς ἔνδοξοι νικηταὶ τροπαιοῦχοι ἀεισέβαστοι πιστοὶ αὔγουστοι (Jus. II, 114). Као што видимо, овде нема чак ни титуле василевса, коју су од Ираклијевог времена носили без изузетка сви византијски цареви, а зато су наведене — и то с епитетима који су већином давно изашли из употребе — не само титуле автократора и августа, него чак и кесарска титула, која је већ давно изгубила карактер царске титуле и коју није више употребљавао ни Константин IV крајем VII в. (в. горе

повељи Романа I од 934. год. овај цар и његови савладари називају се πιστοὶ τῷ θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων.[76] Од Константина VII и Романа II има доста примера за употребу титуле автократора у дипломатском дописивању, али их нема у законским актима. Додуше, треба напоменути да ни од ових царева ни од њихових претходника из X, IX и VIII в. није сачуван ниједан акт са потписом. [115]

Уколико видим, Нићифор Фока (963—969) је први цар, од кога се сачувала формула βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ у законском акту. На једној хрисовуљи Нићифор Фока се потписао: Νικηφόρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Φωκᾶς.[77] И, треба нагласити да овај Нићифоров потпис, са карактеристичним одвајањем имена и презимена, већ даје ону формулу која је у идућем столећу постала класична. У доба македонске династије, па и неколико деценија после ње, напротив, још није било потпуно чврсте формуле потписивања.[78] Потпис Јована Цимискија (969——976) на чувеном светогорском типикону нема титуле авто-

стр. 284). Ова је преопширна титулатура, преписана из докумената VI или почетка VII в., карактеристична као израз Василијевог поштовања према римској прошлости, али никако се не може сматрати као нормална титулатура његовог времена. Исто важи и за архаистичке формуле које је понекад употребљавао Лав VI, такође ватрени поштовалац римске прошлости. У својој првој новели Лав VI се назива: αὐτοκράτωρ καῖσαρ Φλάβιος Λέων εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος αὔγουστος πιστὸς βασιλεύς (Jus. I, 56: уп. и Tactica Leonis, ed. Vari p. 3). Не разумем, како *Делгер*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 140, може порећи очевидни архаизам ових формула, на који сам већ указао у Mitkaisertum, 171 (в. СД, књ. III, стр. 184). — У повељама Василија I и Лава IV, које је Ламброс објавио у Neos Hellenomnemon IX, 150 и 152 (*Dölger*, Regesten, № 492 и 514) по врло рђавим преписима, формула βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων сигурно је касније додата (уп. *F. Stein*, Mélanges Bidez 907, n. 3).

[76] Jus I, 206; уп. и Νέος Ἑλληνομν. IX, 156. *Dölger*, Regesten, № 627, 628). Романова повеља од 924. год. са титулом βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων у инвокацији и у потпису (Jus I p. XXIX — XXXIII) није аутентична (уп. (*Dölger*, Regesten, I № 600). Али сумњив је и наслов са титулом αὐτοκρατόρων μεγάλων βασιλέων у аутентичној повељи од 922. год. (Jus. I, 200; *Dölger*, Reg. I № 595). Овај наслов, на који се позива *Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 140, налази се само у једном од многобројних преписа ове повеље. И треба нагласити да и иначе наслови повеља, како самог Романа I, тако и доцнијих царева македонске династије, имају само титулу василевса (Jus I, 205, 214, 235, 240, 249, 253, 257, 259, 263).

[77] Jus. I, 611. Аутентичност ове повеље доведена је у сумњу од *Zachariä*, Gesch. des Griech.-Röm. Rechtes p. 26, али без довољног разлога, као што је већ указао *Dölger*, Regesten № 706.

[78] Jus I, 612, потпис Нићифора Фоке гласи: Ὁ ἐν Χριστῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Νικηφόρος Φωκᾶς. У тексту ове повеље долази израз: τῆς ἡμετέρας Αὐτοκρατομεγαλειότητος.

кратора, него гласи Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων.[79] Потпис на хрисовуљи Василија II и Константина VIII од јуна 978. год. опет је ближе горе наведеној Нићифо- [116] ровој формули: Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος αὐτάδελφοι ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστοὶ βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες Ῥωμαίων οἱ Πορφυρογέννητοι.[80] Изгледа, Константин IX се у потпису већином служио формулом: Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Μονομάχος.[81] Потпис на хрисовуљи Михаила VI од јануара 1057. год. има скоро исту формулу, али пада у очи да је ту између βασιλεύς и αὐτοκράτωρ изостављена реч καί. Тај потпис гласи: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ὁ νέος.[82] Иста појава и у потпису Константина X на хрисовуљи од јуна 1060. год: Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[83] Много је даље од класичне формуле чудновати, можда рђаво преписани, потпис Романа IV Диогена на повељи од априла 1071. год., који уопште нема царске титуле, већ гласи просто: Ῥωμανὸς ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ ὁ Διογένης.[84] Хрисовуља Михаила VII Дуке од октобра 1074. год. има у потпису и у инвокацији: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ ὀρθόδοξος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[85] Исто тако и хрисовуља Нићифора III Вотанијата од априла 1079. год. има и у потпису и у инвокацији: Νικηφόρος ἐν Χριστῷ ὀρθόδοξος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Βοτανειάτης.[86] Међутим, већином се овај цар потписивао: Νικηφόρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Βοτανειάτης.[87] Ову је формулу употребљавао и Алексије I Комнин, који се бар [117] на сачуваним повељама увек потписивао: Ἀλέξιος ἐν Χριστῷ

[79] *Dölger*, Facsimiles № 16.

[80] Jus I, 615 (*Dölger*, Reg. № 760).

[81] Jus I, 631 (од јуна 1045. г., *Dölger*, Reg. 868). Вероватно исти потпис имају и Мономахове повеље од 1046, 1048. и 1050. год. (Jus I, 632, 635; *Dölger*, Reg. № 878, 887, 902). На жалост, издавачи Jus'a су усвојили рђав обичај скраћења потписа и пишу овде Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ κτλ. (Jus I, 618 од јануара 1044. год. *Dölger*, Reg. № 862) потпис је исти, само да је на крају изостављено ὁ Μονομάχος. У потпису на Мономаховој повељи од јуна 1052. год., коју је недавно објавила *G. Rouillard* (Byzantion VIII, 118), изостављена је титула автократора. Али вероватно само случајно, јер је остављено празно место после речи βασιλεύς (уп. *Dölger*, Byz. Zeitschr. XXXIII, 416).

[82] *Dölger*, Facsimiles № 17 (Reg. № 932).

[83] *Dölger*, Facsimiles № 18 (Reg. № 946).

[84] Jus I. 641 (Reg. № 971).

[85] *Miklosich—Müller*, Acta graeca V, 135—138 (Reg. № 1005).

[86] *Miklosich—Müller*, V, 139—145 (Reg. № 1042).

[87] *Miklosich—Müller* V, 10; VI, 23; Jus I, 288 (од јуна 1078, октобра 1079, јануара 1080. год. — Reg. № 1030, 1046, 1048).

τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός.[88] Сви су даљи византијски цареви такође употребљавали искључиво ову формулу и то без икакве промене.[89] Према томе, можемо казати да се класична формула N ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ N коначно учврстила за Алексија I Комнина и да је од тада остала сталном и непромењивом формулом царског потписа све до пада Византијског Царства.[90]

Позно-византијско време је унело у историју титуле автократора једну нову црту. Према Псевдо-Кодину царев савладар и наследник је могао добити од врховног цара допу- [118] штење да носи титулу автократора и у овом случају се називао не само βασιλεὺς Ῥωμαίων, него βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων.[91] Не може се рећи са сигурношћу да ли је овај обичај постао тек у доба Палеолога — што је вероватније —

[88] *Miklosich—Müller* VI, 25: 28; 48 = Jus I, 319 (од марта 1085, маја 1087, априла 1088 год. — Reg. № 1123, 1138, 1147). У инвокацији Алексије Комнин се обично назива: Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος Ἀλέξιος, πιστός, ὀρθόδοξος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός (Miklosich—Müller VI, 23; 25; 44; уп. ibid V. 253). Овде се у самој титулатури речи ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ сасвим природно изостављају, односно замењују речју ὀρθόδοξος, због пређашње формуле ἐν ὀνόματι — πνεύματος.

[89] Неких колебања у навођењу презимена има код Андроника II, уп. *Dölger*, Facsimiles 4, n. 1.

[90] *Dölger* држи да је ова формула царског потписа постала сталном (ganz feststehend) за Нићифора Вотанијата (Facsimiles 4, n. 1; Byz. Zeitschr. XXXIII, 416). Али, с обзиром на потпис у поменутој хрисовуљи од априла 1079. год., где нема речи τῷ θεῷ, а уместо πιστός стоји ὀρθόδοξος, тачније је рећи да је она добила потпуно стални и непромењиви карактер тек за Алексија Комнина. У сваком случају, Делгерово схватање је много правилније него Штајново (Mélanges Bidez, 908), који, ослањајући се на *G. Rouillard* (Byzantion VIII, 119, n.), тврди да је поменута формула постала сталном већ за Михаила VI. Међутим, *G. Rouillard* l. c., обазриво говори само о формули πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων па каже „on constate la formule πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων sur les originaux des chrysobulles depuis Michel VI Stratiotique et cela d'une façon ininterrompue". И то је сасвим тачно, тим пре што горе наведени чудновати потпис Романа Диогена није сачуван у оригиналу. Али сасвим друкчије стоји ствар са класичном формулом N ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ N. Stein није приметио да речи καί нема не само у потпису Константина X (кога Штајн назива „Jean X"), него исто тако ни у потпису Михаила VI, на који се он нарочито позива. А објављена од *G. Rouillard* (Byzantion VIII, 119 sq). повеља Михаила VII од 1074. год., која према Штајновом тврђењу има у потпису βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, у ствари нема никаквог потписа („Ne portant pas la signature impériale", као што нарочито истиче *G. Rouillard*, l. c. 120).

[91] Codinus 86, 14—17.

или већ у доба Комнина и Анђела. Неоспорна је само чињеница да су, с једне стране, још за време македонске династије титулу автократора носили искључиво врховни цареви, а с друге стране, да су за време Палеолога ту титулу понекад носили и цареви наследници. Тако није ни титула автократора избегла општу судбину скоро свих византијских титула: доживела је извесно смањење значења. Додуше, то смањење није било знатно, титула автократора остала је за сва времена највише одликовање.

Први, за кога ми знамо да је већ као престолонаследник носио титулу автократора, јесте Андроник II, син оснивача династије Палеолога. Ако није добио право ношења те титуле већ на основу познате простагме Михаила VIII од 8. новембра 1272. год., која га уздиже за савладара и даје му тим поводом веома широка и разноврсна права, а која није сачувана у целини,[92] онда је свакако добио ово право ускоро после тога, јер већ у својој вероисповести, послатој папи у априлу 1277. год., Андроник II се назива автократором.[93] Андроников син Михаило IX је добио право ношења титуле автократора, како изгледа, приликом свога крунисања 21. маја 1294. год.[94]

Проширење формалних права савладара у доба Палеолога није остало ограничено на титулатуру. Док су у раније доба савладари само потписивали повеље врховног цара, савладари из династије Палеолога издавали су засебне повеље,
[119] које су, истина, само понављале оне врховних царева.[95] И
ово право је уживао већ Андроник II, вероватно на основу исте горе поменуте простагме Михаила VIII од 1272 год.[96]

[92] О овој простагми в. *A. Heisenberg,* Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1920, Abh. 10, p. 33—81; *Dölger,* Reg. № 1994.

[93] *Dölger,* Reg. № 2073. Уп. и *Dölger,* Byz. Zeitschr. XXXIII, 141 n.

[94] Pachymeres II, 195—197; 561, 13, где се говори о двадесет трећој години Андрониковог и о дванаестој години Михаиловог автократорства (αὐτοκρατοροῦσι). Занимљиво је да према томе Пахимер рачуна Андрониково автократорство тек од дана његовог стварног ступања на престо, тј. од дана смрти Михаила VIII, а не од оног времена када је Андроник II постао номинални автократор.

[95] *Dölger,* Fascimiles col. 34.

[96] *Heisenberg* l. c. 50; *Dölger,* Reg. № 1995 и Byz. Zeitschr. XXXIII, 141 n., где је већ исправљено Хајзенбергово погрешно мишљење о Андрониковој титулатури. Према Пахимеру, Андроник је добио право προστάττειν καὶ ὑπογραφεῖν βασιλικῶς, πλὴν οὐ μηνολογεῖν ὡς ἔθος τοῖς βασιλεῦσιν, ἀλλὰ γράφειν δι' ἐρυθρῶν οἰκείᾳ χειρὶ „Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων". Ово саопштење може се тумачити само тако, да је Андроник као савладар добио право издавања само хрисовуља, а не и простагма, што још није био схватио *Heisenberg* l. c. 50, али је приметио најбољи зналац византијске дипломатике *Dölger,* Reg. № 1995. Што се тиче Андроникове титуле, то већ необична формула Χριστοῦ χάριτι показује да вероватно Пахимер није сасвим тачно навео ту титулу.

Али Михаило IX је први савладар, од кога су сачуване хрисовуље. Потпис на његовим хрисовуљама гласи: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.[97]

Поред Андроника II и Михаила IX издавао је своје хрисовуље и трећи цар овог доба, Андроник III. Али врло је интересантно, да је Андроник III за живота свога оца, Михаила IX, употребљавао само титулу βασιλεύς.[98] Напротив, пошто је Михаило IX био умро 1320. год., и пошто је тада Андроник III постао непосредни престолонаследник свога деда, Андроника II, он се већ идуће године потписао βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ.[99] Из тога је Делгер врло тачно закључио да је чак и у доба Палеолога титулу автократора носио само први савладар (ближи престолонаследник: „der nächste präsumptive Thronfolger"), а не и други.[100] Према томе је постојала знат-
на разлика не само између првог (врховног) и другог, него [121]
и између другог и трећег цара.

Ова разлика се осећала и у раније доба, кад још ни други цар није носио титулу автократора, и према томе у титулатури није било разлике између другог и трећег цара. Познато је занимљиво место из De administrando imperio, где Константин VII тврди да Христофор Лакапин није био ни автократор нити легитимни василевс, „него трећи и последњи и најнижи (цар) који није имао никаквог утицаја на државне послове".[101] Фактички, ова Константинова изјава потпуно је лажна, јер је у ствари за владавине Романа I баш Христофор Лакапин заузимао положај другог цара, док је легитимни цар Константин VII био потиснут на треће место.[102] Али, ова лажна изјава показује са нарочитом јасно-

[97] Actes grecs de Chilandar (Виз. Врем. XVII прилож.) № 17 од јуна 1300. год.; *Dölger,* Facsimiles № 26 од августа 1310. год. Уп. *Д. Анастасијевић,* Гласник Скопског научног друштва XI (1932), 249—250; *Dölger,* Archiv f. Urkundenforschung XIII (1933) 65.

[98] Actes grecs de Chilandar № 33 од јула 1317. год., № 43 од марта 1319. год., № 50 од октобра 1319. год.

[99] Ibid. № 61 од јуна 1321. год.

[100] *Dölger,* Facsimiles, col. 34. *Stein,* l. c. 911 sq. је правилно приметио да Јован VIII није носио титулу автократора као савладар свога оца Манојла II не само зато, што је привремено био трећи цар, поред Јована VII. Уп. и *G. Ostrogorsky,* Mitkaisertum, 173 sq. (в. СД, књ. III, стр. 186 сл.).

[101] De admin. imp. 86, 15.

[102] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 906, 10 (= Theoph. cont. 414, 15); уп. и Jus I, 204.

шћу, како је дубоко био увређен Константин VII својим положајем „трећег“ цара.

Наше горње истраживање показује да је титула автократора, која се прво јавила као превод римске титуле императора, с хеленизацијом Византијског Царства добила нови и велики значај као специфична титула врховног цара. Као таква она је продрла у византијске споменике свих врста. У хроникама је почела да се употребљава као назив врховног цара већ у средини VII века, а затим је ушла и у званичну употребу, јавила се поред титуле μέγας βασιλεύς у акламацијама и на свечаним монументалним натписима, а од X в. и на новцу, при чему је ту заменила титулу μέγας βασιλεύς. Најзад је титула автократора продрла и у законска акта, где се коначно учврстила у формули N ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ N, која је од краја XI в. постала апсолутно сталном и непромењивом формулом царског потписа. Мада су савладари (μικροὶ βασιλεῖς), заједно с врховним царем (μέγας βασιλεύς), често називани αὐτοκράτορες, првобитно они сами нису носили ту титулу. Тек у позновизантијском времену, вероватно тек у доба Палеолога, савладари су добијали право ношења титуле автократора, али чак и онда ово право се давало само првом савладару, тј. не-
[121] посредном наследнику врховног цара. Према томе, може се рећи да је титула автократора била највиша и најпочаснија титула, за коју је знало Византијско Царство. Како са византијске тачке гледишта ни титула василевса није припадала у целом свету ниједном владару осим византијског цара, тако се и титула автократора тим пре морала сматрати као искључива привилегија цара Ромеја на Босфору. Јер само он је владао сам, заснивајући своју власт искључиво на вољи божјој, а не на санкцији ма какве земаљске власти.

Међутим, с опадањем моћи Византијског Царства ова је теорија све више губила своју власт у свести народа ван његових граница. Оснивала су се, делимично са присилним пристанком саме Византије, нова царства, која су све мање признавала византијску врховну власт. Владаоци трију словенских држава примили су не само царску титулу, него и титулу автократора, и то у изразитом облику речи самодржац. У Бугарској је ова титула била додата царској титули. А у Србији и Русији она се јавила чак и пре царске титуле и постала је израз самосталности и независности ових држава.

Ми ћемо проучавати историју титуле автократора-самодршца у овим словенским државама у хронолошком реду и према томе морамо прво да се обратимо историји ове титуле у Бугарској.

II. БУГАРСКА

Први, а истовремено најтежи и најзанимљивији проблем који нам се овде намеће, јесте питање, какву је титулу носио највећи владалац првог Бугарског Царства, Симеон. Ми морамо дати одговор на ово питање, тим пре што се у науци утврдило мишљење да је Симеон поред царске титуле узео и титулу самодршца.

Нарочито се јасно испољава ово мишљење у делима најистакнутијег савременог бугарског историчара, Златарског, чије су велике научне заслуге свима познате. Према Златарском, Симеон је прво 913. год. добио од Византије титулу кесара те се називао „цѣсарь Блъгаромъ“. Затим је 915. год. узео самовласно титулу „царъ и самодрьжьцъ вьсѣмъ блъгаромъ“. Ову је титулу год. 918. потврдио и зва-
ничним крунисањем. Тај акт извршио је бугарски патријарх, [122]
кога је Симеон за ову сврху мало пред само крунисање и поставио за патријарха. Најзад, 925. год. Симеон је опет узео нову титулу, прогласивши се за цара и самодршца свих Бугара и Ромеја.[108]

Међутим, на основу проучавања извора ми смо дошли до нешто друкчијих резултата. Потребно је прво обратити пажњу на један загонетан текст у хроници Симеона Логотета. После опсаде Цариграда, у августу 913. год., Симеон је ступио у преговоре с византијском владом, а услед тих преговора дошао је лично са својим синовима у византијску престоницу, где је био дочекан на Влахернском двору од младог цара Константина Порфирогенита и од патријарха Николе Мистика, тадашње стварне главе византијске владе. Приликом овог састанка, према Симеону Логотету, одиграла се следећа церемонија:

[108] *В. Н. Златарски,* История на българската държава т. I, ч. 2 (София 1927), нарочито стр. 374, 381, 401, 486. Уп. и чланке Златарског о дописивању патријарха Николе Мистика и цара Романа Лакапина са Симеоном у Сборнику за народни умотворения и книжнина X (1894) 372—428; XI (1894) 5—54; XII (1895) 121—211; XIII (1896) 282—322.

Νικόλαος δὲ ὁ πατριάρχης ἐξῆλθε πρὸς Συμεών· ᾧ τινὶ τὴν κεφαλὴν ὑπέκλινε Συμεών. εὐχὴν οὖν ὁ πατριάρχης ποιήσας ἀντὶ στέμματος, ὥς φασι, τὸ ἴδιον ἐπιρριπτάριον τῇ αὐτοῦ ἐπέθηκε κεφαλῇ.[104]

Скоро сви истраживачи пролазе мимо овог занимљивог текста и не дају му никакво озбиљно тумачење.[105] Златарском припада велика заслуга, што је први обратио нарочиту пажњу на овај извештај о Симеоновом крунисању и покушао да га расветли.[106] Али, тешко је примити мишљење Златарског да се из наведеног Логотетовог текста може извести да
[123] је Симеон 913. год. био крунисан од Николе Мистика баш за кесара, а да је услед тога примио титулу „цѣсарь Българωмъ“. На једну противречност у овој тези указао је већ Ст. Романски који је нагласио да се византијска титула кесара (καῖσαρ) у словенској књижевности оног доба јавља у форми кесарь, а не цѣсарь. Напротив, форма цѣсарь употребљава се у оно доба за цара и одговара византијској титули βασιλεύς, док се скраћена форма царь јавља тек знатно касније.[107] Али ово занимљиво и тачно констатовање не даје одговор на питање, какву је титулу уствари носио Симеон. Јер се титула „цѣсарь Българωмъ“, не налази у изворима којима располажемо за историју Симеонову. Она представља само комбинацију Златарског, до које је дошао баш због претпоставке да је Симеон у Цариграду 913. год. био крунисан за кесара. Стога морамо прво да утврдимо да ли је ова претпоставка тачна и да ли се горе наведено саопштење Логотетово може уопште тумачити у овом смислу. При томе се не сме испустити из вида да је у средњовековној Византији између титула кесара (καῖσαρ) и цара (βασιλεύς) постојала знатна разлика, која је временом бивала све већа. Као што смо видели у пређашњој глави, од VII в. надаље, царев наследник и савладалац редовно је носио царску титулу, док је кесар заузимао

[104] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 878, 3 = Theod. Melit. (ed. Tafel) 205 = Leo Gramm. 292,7 = Theoph. cont. 385,18. У словенском преводу Симеонове хронике (изд. Срезневский) стр. 126. Николае же патріархь изыде къ Симеонѹ емоу же и главѫ своѭ подклони Симеонь; мл҃твѫ же патріархь сътворь, въ мѣсто стемы, ꙗко же гл҃ть, свои епириптарь възложи на главѫ его. Уп. и словенски превод Г. Амартола (Изд. Истринъ 1, стр. 545).

[105] Тако ни аутор најновије историје првог Бугарског Царства, *St. Runciman* (A History of the First Bulgarian Empire, London 1930) не спомиње овај текст ни једном речју.

[106] *Златарски,* История I, 2, стр. 364—374 и Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь, Сборник посв. памяти Н. П. Кондакова (Прага 1926) 19—27.

[107] *Ст. Романски,* Симеоновата титла цѣсарь, Български прегледъ I, 1 (1929) 125 сл.

други (од времена Алексија Комнина чак трећи, а касније и четврти) по рангу степен. Према томе, с обзиром на све оно што је познато о Симеону, не изгледа вероватно да би се он могао задовољити кесарском титулом, коју је већ почетком VIII в. био добио од цара Јустинијана II бугарски хан Тервел. Али, да оставимо на страну психолошка расуђивања, него се обратимо анализи текста Логотетовог.

Златарски полази од претпоставке да је στέμμα, која се спомиње у Логотетовом саопштењу, значила кесарски венац. Међутим, стема је у ствари царска диадема, тј. главни симбол царске власти. Псевдо-Кодин каже изрично: „треба знати да оно, што се сада зове стема, у старо доба се називало диадема“.[108] Само су крунисани цареви носили стему.[109] Чак ни царски син, док није био званично крунисан за цара, према [124]
Кодину, није носио стему, него прост венац (στέφανος).[110] Деспота у позно-византијско доба крунише цар венцем, који представља нешто средње између царске стеме и кесарског венца и назива се στεμματογύριον.[111] Венац, којим се крунишу кесар и севастократор, код Кодина се назива просто στέφανος.[112] У Константиновој књизи о дворским церемонијама прави terminus technicus за кесарски венац је καισαρίκιον; понекад се и ту употребљава реч στέφανος, али обично са додатком: ἤτοι τὸ καισαρίκιον. Terminus technicus за царску круну опет је στέμμα.[113] Да наведемо ту једно место, где се сасвим јасно чини разлика између царске стеме и кесарског венца: καὶ ἐξέρχονται καὶ ἀλλάσσουσιν οἱ δ ε σ π ό τ α ι τοὺς λώρους καὶ

[108] Codinus 50, 8: Δεῖ δὲ γινώσκειν ὅτι ὅπερ καλεῖται νῦν στέμμα, ὠνομάζετο πάλαι διάδημα.

[109] Колико видим, цела историја Византијског Царства зна само за један изузетак. Али тај изузетак само потврђује опште правило. Према Пселу, Исак Комнин је већ као кесар добио од цара Михаила VI нарочиту привилегију, да носи не кесарски венац, но стему, иако, као што нарочито истиче Псел, ова част не припада кесару: καὶ στεφανηφορείτω λαμπρότερον, στέμματι ἀλλ' οὐ στεφάνῃ τὴν κεφαλὴν ἀναδούμενος. ε ἰ κ α ὶ μ ὴ τ ο ι ῦ τ ο ν τ ὸ σ χ ῆ μ α τ ο ῦ κ α ί σ α ρ ο ς (ed. E. Renauld II, p. 103, 15). Ана Комнина говорећи о уздизању Исака Комнина, брата цара Алексија I, за севастократора, а Нићифора Мелисина за кесара, назива њихове венце час στέμματα, час στέφανοι. Али, то је очигледно само немаран начин изражавања, јер и сама Ана истиче разлику тих венаца и царске диадеме (Alexias I, 147—148).

[110] Codinus 68, 4. За разлику од речи στέμμα реч στέφανος у византијским споменицима нема одређено значење, већ се употребљава за венце различите врсте, понекад и за царске; често στέφανος (νυμφικός или τοῦ γάμου) значи брачни венац.

[111] Codinus 100, 20: ὃς δὴ στέφανος καλεῖται καὶ στεμματογύριον.

[112] Codinus 101, 9.

[113] Уп. нарочито De caerimoniis, I, cap. 38 (о царском крунисању) и cap. 43 (о кесарском крунисању).

τὰ στέμματα, ὁμοίως καὶ οἱ καίσαρες τοὺς λώρους καὶ τὰ καισαρίκια.[114]

Дакле стема, која се спомиње у горе наведеном тексту Логотета, ван икакве сумње јесте царска круна и према томе се у овом тексту ради о царском, а никако не о кесарском крунисању, који ту уопште не долази у питање.

[125] Али шта значи Логотетово саопштење, да је патријарх Никола Мистик, „као што кажу“, уместо стеме ставио на главу Симеонову свој епириптар? Златарски мисли да је патријарх изабрао овај чудновати начин крунисања, да би смањио свечани и званични карактер церемоније. Али и поред тога, што се ништа не зна за ма каква незванична или полузванична крунисања, мора се рећи да би крунисање епириптаром, као и сваким другим предметом сем круне, не само смањило свечаност церемоније, него би уништило сваки смисао акта крунисања.[115] Јасно је да се епириптар није уопште могао сматрати као исправна замена круне и да се помоћу патријарховог епириптара није могло извршити никакво стварно крунисање, ни царско, ни кесарско, нити ма какво друго.

Према томе, саопштење Логотетово може се разумети само овако: у Византији се причало да је патријарх Никола Мистик **п р е в а р и о** Симеона. Он је, истина, прочитао молитву, коју је патријарх увек читао пред крунисање (εὐχὴν οὖν ὁ πατριάρχης ποιήσας), али главни акт крунисања није извршио, преваривши Симеона и ставивши му на главу не круну, него свој епириптар. Само ово може да значи саопштење, да је Никола Мистик метнуо на главу Симеонову свој епириптар „у м е с т о“ стеме, и то још са карактеристичним додатком: „к а о ш т о к а ж у“.[116]

[114] De caerim. p. 221, 19. — О различитим врстама византијских круна уп. *Н. П. Кондаков*, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага 1929, стр. 219 сл.

[115] ἐπιρριπτάριον, тј. оно што се пребаци, јесте омот на камилавци, који се зове такође ἐπανωκαμηλαύχιον или περικεφαλαῖα. *Јевсевије Поповић*, Опћа црквена историја I, стр. 485 и II, стр. 41. Уп. и *Златарски*, История I, 2, стр. 368 и Первый поход, l. c. 25. У словенско-руском преводу Г. Амартола (изд. Истрин) I, 545 реч ἐπιρριπτάριον преводи се речју „оушвець“: в вѣнца бо мѣсто свои оушвець на главу его положи...

[116] *Ст. Романски* l. c. 125. сл. наглашава да при крунисању поред круне други важан елеменат сачињава и царска хламида. Али јасно је да Логотетово саопштење не представља пуни опис обреда крунисања, него истиче само онај моменат у коме се извршила поменута превара. Стога није никакво чудо да Логотет не спомиње хламиду. Што се тиче чињенице да је крунисање Симеоново извршено од патријарха, а не од младог цара Константина VII, и поред тога што се крунисање

Без сумње је тако схватио ствар и Јован Скилица, који [126] каже: τοῦ Συμεὼν ὑποκλίναντος τῷ πατριάρχῃ τὴν κεφαλὴν καὶ εὐχὴν δεξαμένου παρ᾽ αὐτοῦ, ἐπιθέντος, ὥς φασι, τῇ τοῦ βαρβάρου κεφαλῇ ἀντὶ στεφάνου τὸ ἴδιον ἐπερριπτάριον.[117]

Као што видимо, овај текст се углавном поклапа с Логотетовим, али садржи један занимљив нов призвук. Презирном речју „варвар“ Скилица као да објашњава зашто је патријарх Никола успео да превари Симеона: као варвар Симеон тобоже није приметио или није схватио да му се на главу не ставља оно што треба. Поред тога, према Скилици ствар изгледа тако, као да је Симеон баш у оном тренутку стајао с наклоњеном главом и можда стога није видео какве је манипулације извршавао над њим вешти патријарх.

У ствари, то су све чисто византијске бајке. Симеон, кога су сами Византинци називали полу-Грком,[118] наравно ни близу није био наиван варвар, који би се дао тако лако преварити и не би приметио или не би схватио разлику између царске круне и навлаке од патријархове камилавке. Занимљива прича о овој превари без сумње је касније измишљена, а и сасвим је јасно зашто су Византинци прибегли таквој измишљотини.

Као што је познато, ускоро после поменутог Симеоновог дочека политичка ситуација у Цариграду из основе се променила. Царица мајка Зоја вратила се на византијски двор и узела власт у своје руке, док су се патријарх Никола

страног владаоца могло разликовати од крунисања византијског цара, треба нагласити да начин царског крунисања у Византији није увек био исти. Понекад је крунисање извршавао старији по рангу цар, примивши круну из руку патријарха (нпр. De caerim. 194); понекад су врховни цар и патријарх заједно стављали круну на главу новог цара (нпр. Codinus 90), понекад је опет — и то чак и за живота врховног цара — крунисање извршавао сам патријарх: тако је, на пример, Василије II крунисан не од свог оца Романа II, већ по његовом налогу од патријарха Полиевкта (Skyl.—Cedr. II, 388, 18; уп. *Ostrogorsky* und *Stein*, Die Krönungsordnungen, Byzantion VII, 199; (в. СД, књ. V, бр. 10). Исто тако је могао патријарх Никола да сам крунише Симеона, тим пре што је цару Константину било тада тек седам година, а цела власт се налазила у рукама патријарха. За кесарска крунисања, напротив, није познато да су се икада извршавала од патријарха, а не од цара.

[117] Skylitzes—Cedrenus II, 282, 19. Као што је познато, Скилица се за ово време углавном ослања на хронику Логотетову, али поред тога употребљава и друге, нама познате изворе. Због тога његов опис Симеоновог дочека у Цариграду садржи важне појединости, којих нема код С. Логотета. Ово је добро истакао *Златарски*, История I, 2, стр. 814—816 и Первый поход, l. c. 20—22. Примедбе Рансимена, l. c. 156, n. 3 нису тачне.

[118] Liutprandus, Antapodosis, cap. 29.

Мистик и сви чланови његовог регенства морали повући из политичког живота, а један од најактивнијих патријархових
[127] помагача, магистар Јован, који је учествовао у Симеоновом дочеку, чак је умро на тајанствен начин.[119] Није искључено да је овај преокрет био изазван баш сувише предусретљивом политиком Николе Мистика према Симеону и да се јавио као реакција на ту политику. У сваком случају, као што је познато, најважнија последица тих цариградских догађаја била је крупна промена у византијско-бугарским односима и нови рат између Симеона и Византије. Влада царице Зоје није признала погодбе које су биле закључене између Симеона и патријарха Николе и одбила је планове византијско-бугарског брачног савеза.[120] О икаквом признању царског звања Симеоновог сада наравно није могло бити више ни говора. Тада је по свој прилици и пукао глас да Симеоново крунисање није имало никаквог значаја, пошто је вешти патријарх, присиљен да изврши тај акт, уместо круне ставио на Симеонову главу свој епириптар; можда је овај глас пустио сам патријарх Никола, коме се крунисање Симеоново без сумње јако пребацивало. Уосталом, ма како да је то крунисање било извршено, остаје та значајна, а у науци досада незапажена чињеница, да је 913. год. византијска влада са патријархом Николом на челу била приморана да пристане на царско крунисање Симеона.

За ову чињеницу може се навести и једна важна индиректна потврда. Пада у очи да је у словенској редакцији Логотетове хронике Симеон два пута назван царем, и то непосредно пред његов долазак у Цариград и ускоро после овог догађаја: 1) Авгоуста же мц҃а Симеонь воевавь, Блъгарскыи цр҃ъ; 2) Блъгарскому же цр҃ю Симеонꙋ Ѳрак' пакы плѣнꙋѭщоу.[121] Ова чињеница не може се сматрати за просту
[128] случајност, мада се Симеон не назива царем на одговарају-

[119] Sym. Logoth., Georg. Mon. cont. 878; Словенски Логотет, 126.

[120] То се види из једног каснијег писма Николе Мистика Симеону, о коме ће бити још говора. Извештаје о тим брачним плановима, с погрешкама о детаљима, имају и арапска хроника александријског патријарха Евтихија (Migne, Patrol. Gr. CXI, 1151 A) и историја арапског писца ал-Макина (Hist. Saracenica, ed. Th. Erpenius, lib. II, 248). Карактеристично је да ни једна византијска хроника не говори о томе ништа. Да се план женидбе цара Константина са Симеоновом кћерком (пошто Константин није имао сестре, само ова комбинација долази у питање) могао јавити само за регенства Николе Мистика, добро је приметио већ *М. Дринов*, Южные Славяне и Византия в X веке, Съчинения I (София 1909), 383 и сл. Уп. и *St. Runciman*, l. c. 299 sq. и The Emperor Romanus Lecapenus (Cambridge 1929) 51.

[121] Слов. Логотет, стр. 126.

ћим местима оне грчке редакције Логотетове хронике, која је позната по такозваним хроникама, а у ствари преписима Настављача Георгија Монаха, Теодосија Мелитенског и Лава Граматичара.[122] Треба обратити пажњу на то, што је редакција Настављача Георгија-Теодосија Мелитенског врло непоуздана баш у употреби титулатуре бугарских владара. Напротив, словенска је редакција у том погледу потпуно консеквентна. Све до 913. год. Симеон, исто као и пређашњи бугарски владари, назива се кнѧзь.[123] Затим долазе два поменута места са царском титулом. Даље се Симеон поново спомиње као кнез, пошто је нова византијска влада била одбила признање његове царске титуле.[124] Симеонов наследник, Петар, пре него што се оженио унуком цара Романа Лакапина, такође се јавља као кнез.[125] После тога, напротив, словенска редакција га назива неколико пута бугарским царем,[126] а никада га не назива више кнезом, јер је Петар, као што је познато, у вези с овом женидбом добио из Византије царску титулу. Међутим, грчки хроничари називају га царем само тамо, где се он спомиње у директној вези са својом супругом, царицом Маријом, некадашњом византиј-
ском принцезом[127] а у другим случајевима изостављају ње- [129]

[122] Sym. Logoth, Georg. Mon. cont. 877, 12 и 879, 12: 1) Συμεὼν ὁ Βούλγαρος ἄρχων, 2) τοῦ δὲ Βουλγάρου Συμεὼν... Уп. Theod. Melit. 204 и 206; Leo Gramm. 291, 15 и 293, 5; Theoph. cont. 385, 5 и 386, 23. Није наведена царска титула Симеонова, уколико се бар може видети по колацијама наведеним од *Шестакова* (Визан. Врем. V, 27), ни у оном препису Логотетове хронике, што се налази у Cod. Vatic. 1807, а који је иначе врло близак словенској редакцији Логотета (уп. *Г. Острогорский*, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Sem. Kond. V, 17—37; в. СД, књ. III, стр. 270—295.).

[123] Слов. Логотет, стр. 116 и 124.

[124] Слов. Лог., стр. 131, 133 и 134. Само у опису Симеоновог састанка с Романом Лакапином оба ова владара се називају заједно цареви (стр. 135). Исто тако и у грчкој редакцији: Georg. Mon. cont. 901, 20; Theod. Melit. 222; Leo Gramm. 313, 19; уп. и Theoph. cont. 409, 12; Pseudo-Sym. 738; Cedren. II, 306, 10.

[125] Слов. Лог. 137.

[126] Слов. Лог. 137, 139, 146, 149. Исто тако словенска редакција назива царем и његовог наследника, Бориса (стр. 151, 152).

[127] Georg. Mon. cont. 907, 2: ὡς βασιλεῖ προσηρμόσθη ἀνδρὶ καὶ δέσποινα Βουλγάρων προσηγορεύθη. Исто Theod. Melit. 226, Theoph. cont. 415, 8. Одговара Слов. Лог. 137; ꙗко цр҃ю припрѧжесѧ мѫжꙋ и царица Блъгаромь наречесѧ. — На једном месту код Georg. Mon. cont. 913,7 налазимо чак: Μαρία, ἡ γυνὴ Πέτρου βασιλέως Βουλγαρίας, иако ту ни други грчки преписи ни словенска редакција не спомињу царску титулу, а кажу просто ἡ γυνὴ Πέτρου Βουλγάρου (Theod. Melit. 231; Theoph. cont. 422,10; Leo Gramm. нема овог места), Петра Блъгарскаго жена (Слов. Лог. 140). — У извештају о смрти Марије Skylitzes

гову царску титулу или га чак називају поново кнезом.[128] Стога се не може узети у обзир ни чињеница да грчка редакција Логотета изоставља царску титулу на два горе наведена места која се односе на Симеона. Напротив, врло је значајно да словенска редакција на тим местима назива Симеона „Блъгарскыи царъ“, јер је употреба титула у словенској редакцији, као што смо видели, строго консеквентна и потпуно тачна, а ово без сумње доказује да она правилније него грчка редакција репродукује дотичне термине изгубљеног оригинала Логотетовог текста, израђеног по подацима византијских архива. Према томе, можемо на основу података, сачуваних у словенској редакцији Логотетове хронике, претпоставити да су Византинци 913. год., у вези са поменутим крунисањем, назвали Симеона бугарским царем, а да су касније, услед промене политичких прилика, тај назив опет укинули.

Како словенска редакција у поменутим случајевима назива Симеона исто као и Петра „Блъгарскыи царъ“, а Петар се у званичним формуларима византијске канцеларије називао βασιλεὺς Βουλγαρίας,[129] може се претпоставити са великом вероватноћом да је и Симеон приликом свога крунисања у Цариграду добио од Византије исту титулу. Као што је познато, Симеонови су захтеви ишли још много даље. Он је желео и стално тражио да буде признат за цара не само Бугарске, него и Византије. Али, тешко је замислити да је
[130] Никола Мистик, чак и под притиском највеће опасности која је тада претила Византији од стране Симеонове, могао пристати да крунише њега, страног владара, за византијског цара и савладара малог Константина VII. Да то није био случај, доказује и чињеница да се Симеон одмах после крунисања „са безбројним поклонима“ вратио у своју земљу[130] и да је приликом овог састанка обећао Византији

—Cedr. II, 346,21: Πέτρος δὲ ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς... Одговара Слов. Лог. 146: Цр҃ѣ же Блъгарскаго Петра женѣ оумерши.

[128] Слов. Лог. 139: На Петра же, Блъгарскаго царѣ съвѣщавати сѧ начѧ бра҃ его Іѡань = Georg. Mon. cont. 910,18: Πέτρῳ δὲ τῷ Βουλγάρῳ... Исто Theod. Melit. 229; Leo Gramm. 320,10; Theoph. cont. 419,10; Skyl.—Cedr. II. 312, 8. — Слов. Лог. 149: писа Блъгарскомꙋ цр҃еви Никифорь цр҃ь =Skyl.—Cedr. II, 372, 5: Πέτρῳ τῷ Βουλγαρίας ἄρχοντι...

[129] De caerimoniis 690, 15.

[130] Sym. Logoth., Georg Mon. cont. 878, који додаје: ἀσύμφωνοι ἐπὶ τῇ εἰρημένῃ εἰρήνῃ (Слов. Лог. 126: несъгласни о мирѣ бывше). Овај додатак сигурно је погрешна комбинација Логотетова, који је знао да је ускоро после тога поново избио рат. Не само Никола Мистик, као што ћемо одмах видети, него и сам Симеон се више пута позивао

трајни мир.[131] По свој прилици Симеон се овог пута задовољио проглашењем за цара Бугарске и обећањем брака младог цара Константина са његовом кћерком. И једно и друго је представљало ванредну концесију од стране Византије, иако титула цара Бугарске није потпуно одговарала Симеоновим тежњама.

Интересантно је, у вези са констатованим фактима, обратити пажњу на неке карактеристичне тачке чувених писама патријарха Николе Мистика упућених Симеону.[132] Само се по себи разуме да Никола Мистик у својим писмима нигде не помиње директно Симеоново крунисање и не назива га царем. Али, пада у очи да га он после састанка 913. год. не назива више ни архонтом. Када је Никола Мистик лети 913. год. био дознао да Симеон спрема рат против Византије са циљем да задобије врховну власт над Византијским Царством, он му је јако пребацивао ову намеру, да „тирански“ нападне мало сирото дете (тј. малог цара Константина, коме је тада било седам година) и да тежи за Царством, које никако не припада његовом роду. „Колико је боље, вели патријарх, звати се архонтом од Бога (ἐκ θεοῦ ἄρχοντα) него тираниноm“.[133] После састанка у јесен 913. год. Никола Мистик [131]
никада није више говорио ништа слично. Врло је карактеристично оно прво писмо, које је он упутио Симеону после његовог дочека у Цариграду, а које спада већ у време владавине царице Зоје, када је Симеон поново започео рат и поново потражио за себе царску власт над Византијом. У овом писму, од 914. год., патријарх не предлаже више Симеону да се он задовољи звањем кнеза (архонта), и не говори ништа више о „тиранским“ намерама, него га само моли, да обустави рат, расправљајући дуго и доста замршено о неправичности човека, који је добио почаст од Бога, а није тиме задовољан, него тражи да својом снагом добије још вишу почаст.[134]

на мир који је склопљен приликом оног састанка, а прекинут кривицом нове византијске владе.

[131] Nicolai Patriarchae ad Symeonem Epist. 8, Migne, Patrol. Gr. CXI, 65 C.

[132] Штампана у Migne, Patrol. Gr. CXI. Бугарски превод код *Златарског*, Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския царь Симеона, Сборник за народни умотворения и книжнина X (1894) 372—428; XI (1894) 5—54; XII (1895) 121—211.

[133] Epist. 5. Migne CXI, 48 B, 52 A, 56 B. „Ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας“, гласила је стара титула која се употребљавала у Византији за бугарске владаоце (De caerim. 681, 682, 690).

[134] Epist. 8. Migne, CXI, 61 sq. Уп. *Златарски*, Первый поход, l. c. 25. — Многобројна писма, која је Симеон слао патријарху Николи и

На крају истог писма од 914. год. Никола Мистик опомиње Симеона на обећања трајног и чврстог мира, што их је дао приликом састанка минуле године. Међутим, после пада Зојине владе, када је могао говорити нешто отвореније, патријарх Никола је више пута признавао да је тај мир био нарушен кривицом саме Зојине владе и да је ова влада тешко увредила Симеона. Већ у првом писму, које је упутио Симеону после пада Зојине владе, Никола Мистик каже да су претходни византијски владари „увредили душу“ Симеонову својим деловањем против њега; али нека Симеон помисли колико су претрпели они који су предузели да га увреде, и нека обустави свој гнев.[135] И првом од Симеонових великаша он пише да је Бог правом пресудом подвргнуо изазиваче рата и толиких несрећа и казнио их заслуженом казном.[135] Он моли Симеона, који „по својој памети нема равног међу савременицима“, да не искали своје срце на ромејску државу
[132] зато што су га увредили неки „груби људи“; јер ни ромејски народ ни садашњи цар (Роман Лакапин) нису за то одговорни.[137]

Тек 920. год. ми сазнајемо да је Симеон (пре седам година) тражио да постане „царев рођак по тазбини“ (тј. да се млади цар Константин Профирогенит ожени његовом кћерком); али његову жељу „осујетили су они, који су је имали задовољити.[138] Из тога се види да је Никола Мистик био спреман да оствари план женидбе између младог цара и Симеонове кћерке, али да је Зојина влада спречила спровођење овог плана. Сада, пошто се Константин већ био оженио кћерком новог византијског цара, Романа Лакапина, патријарх нуди Симеону брачни савез са Лакапиновим домом, али ова понуда наравно никако није могла задовољити Симеона, него га је морала чак још више разљутити.

Симеон је поново писао патријарху да су „евнуси“ (тј. министри царице Зоје) прави узрок свих несрећа, и Никола Мистик се поново слаже с тиме и вели чак да је то сасвим

византијским владарима, на жалост нису сачувана и стога ми не знамо, шта је Симеон у тим писмима говорио о своме крунисању 913. год. Тражећи да буде проглашен за цара Византије, он се свакако, колико се бар види по писмима Николе Мистика, увек позивао само на вољу божју (уп. Nicolai Epist. 18, 21, 25; Migne CXI, 125 B, 140 D, 164 D), а не на ма какве конкретне погодбе у том погледу. Ово потврђује да Симеон није био крунисан од Николе Мистика за цара Византије, него само за цара Бугарске.

[135] Epist. 11. Migne, CXI, 85 B.

[136] Epist. 12. Migne, CXI, 97 D.

[137] Epist. 14. Migne, CXI, 104 B.

[138] Epist. 16. Migne, CXI, 112 C.

јасно и свима познато, али да их је Бог већ казнио.[139] Цар Роман жели мир и труди се према Николи Мистику свим средствима да уклони погрешке својих претходника.[140]

У чему су се састојале, сем одбијања брачних веза, те погрешке Зојине владе и њене увреде према Симеону, то Никола Мистик очигледно неће или не сме да каже. Али на основу оног што смо горе констатовали, можемо рећи са доста сигурности да се те патријархове алузије односе на Симеоново крунисање 913. год., које влада царице Зоје није признала. Сасвим је разумљиво да Никола Мистик није хтео да директно спомиње овај чин, за који је он био одговоран, а на који се касније у Византији рђаво гледало и који се чак порицао. Овим компликацијама се објашњава, по свој прилици, и она сумњива чињеница да Никола Мистик 920. год. није допустио да се папски легати лично састану са Симеоном, мада су они имали налог од папе да наговоре Симеона на склапање мира са Византијом[141] и према томе би
њихов састанак са Симеоном могао бити користан за Византију. [133]
Очигледно, Никола Мистик је имао нешто озбиљно да скрива, када је, не узимајући у обзир ни државне интересе Византије, спречио тај састанак безначајним изговором: он се тобоже бојао да ће Симеон задржати и злостављати папске посланике.

Наде Николе Мистика да ће пад Зојине владе задовољити Симеона, биле су узалудне. Задовољство, које је морао донети Симеону тај догађај, било је покварено уздизањем Романа Лакапина. Роман Лакапин је постигао баш оно, што Симеону није било суђено постићи. Он је оженио цара Константина Порфирогенита својом кћерком, постао је на тај начин таст младог и слабог цара, а ускоро затим и цар и стварни владалац целе Византијске Империје. Разјарен Симеон тражио је најодлучније, али наравно без икаквог успеха, да Роман напусти престо и уступи своје место њему.[142]

Роман Лакапин је са своје стране у писму од 925. год. протестовао против тога да се Симеон назива βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων.[143] Али занимљиво је да у свом другом писму исте године Роман објашњава да се његов протест

[139] Epist. 18. Migne, CXI, 124 B. Уп. и Epist. 24, ibid. 160 C.

[140] Epist. 19. Migne CXI, 184 D.

[141] Epist. 28, Migne CXI, 177 AB.

[142] Epist. 18, 19, 21, 25. Migne CXI, 121 D, 125 A, 128 A, 140 D, 165 AC.

[143] Romani Lacapeni ad Symeonem Epist. 1., ed. Sakkelion, Δελτίον I (1884) 659. Бугарски превод Романових писама код *Златарског*, Сборник за народни умотворения и книжнина XIII (1896) 282—322.

не тиче назива „цар“, као што је то схватио Симеон, него само назива „цар Ромеја“. „У својој отаџбини, вели Роман, можеш да радиш шта хоћеш“. Истина, додаје он затим, ни то није сасвим правилно, пошто се Симеонови преци нису називали царевима и пошто два цара не могу да постоје. Али на томе он не инсистира сувише и даље опет протестује искључиво против Симеонове тежње за титулом цара Ромеја.[144] Очигледно, Византинци су се више мање били помирили с тиме, што бугарски владалац носи царску титулу, а бринули су се само о томе, да значај те титуле остане ограничен на бугарске земље. Тиме се уосталом објашњава и чињеница да је Византија неколико година касније без икаквог притиска дала титулу цара Бугарске Симеоновом наследнику Петру, чим се уверила да овај неће прећи одређене му границе власти.

[134] Веома је важно да из писма Романа Лакапина ми сазнајемо какву је тилулу узео Симеон, тражећи за себе врховну власт и над Бугарском и над Византијом. Та титула је гласала: βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων.[145] Нема никаквог разлога сматрати да је Симеон узео ову титулу тек 925. год., а да до тога времена или уопште није носио царску титулу, као што то мисли Рансимен,[146] или да се називао само „царь и самодрьжьць въсѣмъ блъгарωмъ“, као што то мисли Златарски.[147] Напротив, како се из другог писма Романа Лакапина види, Симеон је на Романов протест одговорио да већ одавно носи ту титулу, а и сам Роман је признао да је већ често слушао о томе, али се тобоже надао да ће Симеон сам увидети неправичност свога поступка и стога није досада протестовао против тога. У ствари, ми добро знамо да је Симеон већ од лета 913. год. почео да тражи врховну власт над Византијским Царством, као што се то види из горе претресаног петог писма Николе Мистика. Према томе је потпуно невероватно да је титула, коју је Симеон својевољно узео, гласила прво само цар (или самодржац) Бугара, а не и Ромеја.

Претпоставка Златарског да се Симеон од 915. и све до 925. год. називао баш „царь и самодрьжьцъ въсѣмъ блъгарωмъ“, оснива се на следећем тексту Лава Ђакона:

[144] Romani Epist. 2, Δελτίον II (1885), 40 sq.

[145] Не βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων, како погрешно наводи *Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, 173, *n.* 1.

[146] *Runciman*, l. c. 173.

[147] *Златарски*, История I, 2, стр. 381, 401, 486.

τῆς δὲ Ῥωμαικῆς ἀρχῆς πρός τε Κωνσταντίνου, τοῦ τιθηνουμένου παιδὸς αὐτοῦ, καὶ τῆς Αὐγούστης Ζωῆς, ἐπισφαλῶς φερομένης, Συμεών, ὁ τῶν Μυσῶν ἀρχηγός ... εὐκαιρίας δραξάμενος, λεηλατῶν οὐκ ἀνίη Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην· εἰς ἀπόνοιάν τε τὴν Σκυθικὴν καὶ συνήθη ἐπαρθείς, αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν.[148]

Бранећи своју тезу да је Симеон узео царску титулу тек 925. год., Рансимен каже да овај текст не наводи „никакав хронолошки податак.[149] Али, очигледно је да се он односи на време Зојине владавине, вероватно чак на почетак те владавине, у сваком случају на време пре Анхијалске битке, о којој Лав Ђакон говори мало даље. Према томе, у [135]
овом тексту се ради о догађајима 914. или 915. год., као што је то добро приметио Златарски, који прихвата 915. год.[150] Мање је схватљиво да Златарски на основу овог текста тврди да се Симеон у оно доба називао „царь и самодрьжьцъ въсѣмъ блъгарωмъ“. Из овог текста се види само да је Симеон тражио да га Византинци прогласе за цара и ништа више. Речи Лава Ђакона — αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν — не могу се наравно узети као формална титулатура, а уз то ни оне не дају ону титулу коју наводи Златарски. Нема чак никаквог значаја ни чињеница да се ту употребљава реч αὐτοκράτωρ, а не βασλεύς. Јер треба имати на уму да се речи βασιλεύς и αὐτοκράτωρ употребљавају код Лава Ђакона без икакве разлике; израз αὐτοκράτωρ, који Лав Ђакон употребљава врло често, нема код њега никакве нарочите нијансе и не значи ништа друго него цар (в. горе, глава I, стр. 296, прим. 71). С друге стране, тешко је схватити сведочанство Лава Ђакона друкчије него у том смислу, да је Симеон тражио да буде проглашен за цара Византије. Да је он тражио само признање титуле цара Бугарске, он би се свакако обратио византијској влади, а не би тражио проглашење од стране Византинаца, тј. византијског народа. Пошто је Симеон, као што је већ више пута наглашено, још од лета 913. год., одмах после смрти цара Александра, почео да тражи за себе врховну власт над Византијом, може се примити без икакве тешкоће претпоставка да је његов захтев и овог пута имао баш овај смисао. Тиме се уосталом објашњава и нарочито негодовање са којим Лав Ђакон говори о том Симеоновом захтеву. Тражење титуле цара Бугарске не би могло изазвати особито негодовање код

[148] Leo Diaconus 123, 2—9.

[149] *Runciman*, l. c. 164, нота 2.

[150] *Златарски*, l. c. 380.

Лава Ђакона, који је добро знао да су каснији бугарски владари носили у својој земљи царску титулу и то са одобрењем византијске владе.

Према свему томе, најприродније је примити да је Симеон већ у то доба тражио за себе титулу βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, која је забележена у писму Романа Лакапина као стара Симеонова титула. О истој титули се по свој прилици ради и у опису Симеоновог доласка у Цариград на
[136] састанак са царем Романом Лакапином, када га је околина Симеонова поздравила као цара узвицима на грчком језику: τὸν Συμεὼν ὡς β α σ ι λ έ α εὐφήμουν τῇ τ ῶ ν Ῥ ω μ α ί ω ν φ ω ν ῇ.[151]

У сваком случају формула βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων једина је Симеонова титула која је забележена у изворима. Нема разлога за претпоставку да је Симеон тражио час једну, час другу титулу, утолико пре што је његов политички програм од 913. год. и све до 927. год. у основи био исти.

Дакле, титула коју је Симеон узео самовласно, тражећи за себе врховну власт над Византијом, колико се из наших извора види, гласила је: βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων. А титула коју је Симеону било одобрило регенство патријарха Николе Мистика приликом крунисања 913. год., гласила је по свој прилици: βασιλεὺς Βουλγαρίας. Ово је позитивни резултат нашег истраживања.[152] Што се посебно тиче ти-

[151] Sym. Logoth., Georg. Mon. cont. 900_2; уп. и Skyl.—Cedr. II, 305_8. У словенској редакцији Логотета, стр. 135: Сѵмеѡна гако цр҃ѣ славлѣхѫ Грьчьскы гласѡ·

[152] Што се тиче хипотезе Златарског (История I, 2, стр. 401) о крунисању Симеоновом 918. год. од стране бугарског патријарха, слажем се с Рансименом, који тачно истиче да о томе у изворима нема никаквих података и да оснивање бугарске патријаршије свакако спада у време после смрти Николе Мистика († 925. год.), који у своме опширном дописивању ништа не спомиње о овом чину (*Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus, 94 и History of the First Bulgarian Empire, 163).

Погрешно је такође мишљење, кога се држе и *Златарски* (История I, 2, стр. 507) и *Runciman* (Romanus Lecapenus, 94, History, 173), да је Симеон 926. год. приликом својих преговора са Римом добио од папе царску круну. Ово мишљење се заснива на изјави Калојана, који је 1200. год. писао папи Инођентију III: imperatores Bulgarorum et Blacorum Simeon, Petrus et Samuel, et nostri praedecessores, coronam imperii eorum et patriarchalem benedictionem acceperunt a sanctissima Dei Romana Ecclesia et ab apostolica sede, principe apostolorum Petro (Migne, Patrol. Lat. CCXV, 287). Међутим, већ је *Голубински* (Краткий очерк истории православных церквей, 264 сл.) врло добро објаснио како је дошло до ове потпуно погрешне изјаве, коју је инспирисао Инођентије III, и која се знатно разликује од једне раније изјаве

туле самодршца-автократора, наш резултат је негативан: нема у изворима ни једног податка који би дозволио тврдњу да је Симеон употребљавао ову титулу. Али, овај негативан [137]
резултат се добро слаже с оним што нам је познато о употреби титуле автократора у Византији. Као што смо видели, у Византији титула автократора у оно доба не сачињава стални и неопходни елеменат царске титулатуре. Сасвим је природно да је Симеон, тражећи царску власт над Византијом, узео ону титулу, коју су у то доба редовно носили византијски цареви, тј. титулу βασιλεὺς Ῥωμαίων.[153] Сасвим је природно да је он овој титули додао речи: καὶ Βουλγάρων. Напротив, било би чудновато, да је он увео у своју титулатуру реч автократор, која је у самој Византији у сталну употребу ушла тек касније.

Титулу, коју је, како изгледа, био одобрио Симеону патријарх Никола Мистик 913. год., добио је од Византије и примио је 927. год. Симеонов наследник Петар; управо, титулу βασιλεὺς Βουλγαρίας која је Симеону изгледала недовољна, а царици Зоји претерана. Тако се велики спор, који је био изазвао толико крвопролића, свршио компромисом. Поносном програму Симеоновом, да буде проглашен за цара Византије и да се порфирородни цар Константин VII ожени његовом кћерком, Роман Лакапин је противставио свој програм, према коме је бугарски владалац имао да добије звање цара Бугарске и да ступи у брачни савез са његовим, Лакапиновим, домом, као што је то већ 920. год. по његовом на-

Калојанове. Тражећи за себе царску круну из Рима Калојан је прво, 1202. год., писао Инођентију само ово: petimus a Romana ecclesia matre nostra coronam et honorem, tanquam dilectus filius, secundum quod imperatores nostri veteres habuerunt; unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii qui eos [вероватно треба не eos, него nos] in imperio praecesserunt, sicut in libris nostris invenimus esse scriptum (Migne, Patrol. Lat. CCXIV, 1113). Као што видимо, Калојан ту каже само да су Петар, Самуило и други бугарски владаоци носили царску круну, а никако не тврди, да су они добили ову круну баш од римске цркве. Тек под утицајем папиног одговора (ibid. 1114) он је модификовао своју прву, сасвим тачну изјаву у к о ј о ј с е С и м е о н у о п ш т е н е с п о м и њ е, и написао је горе наведене речи, које никако не одговарају истини. О Симеоновом сину Петру, који је добио царску круну из Византије в. одмах даље. О крунисању Калојановог брата Петра од стране бугарског архиепископа в. Nic. Choniates p. 486. Сам Калојан је добио од Инођентија III не царску, него краљевску круну, иако се и надаље називао царем, као што је то врло добро истицао исти Голубински l. c.

[153] У дописивању са бугарским двором за Симеоново време византијски цареви су употребљавали у адресним формуларима ову титулу: πιστοὶ ἐν αὐτῷ τῷ θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων (De caerim. 690, 9; в. горе глава I, стр. 294).

[138] логу био предложио Симеону патријарх Никола Мистик. На крају је победио програм мудрог цара Романа Лакапина: Симеонов син, Петар оженио се Романовом унуком Маријом и примио је од Византије титулу цара Бугарске.[154]

Тек у другом Бугарском Царству јавила се у титулатури бугарских владалаца реч самодржац. Први бугарски цар за кога је титула самодршца забележена, јесте највећи владалац другог Бугарског Царства, Јован Асен II. Од овог цара сачувана су два типа титулатуре. Обе повеље Асенове, које су данас познате, имају исти кратки потпис: Асѣн ц͠р блгаром и гръком.[155] Тај потпис као да понавља титулу Симеонову, чије је тежње за остваривањем једног бугарско-византијског царства био обновио Асен II.[156] Асенова титулатура у чувеном трновском натпису од 1230. год. знатно је свечанија, она тачно одговара титулатури Асену савремених византијских царева, а према томе садржи и реч самодржац. Овде се Асен II у интитулацији именује: Азъ Iѿ Асѣ͠н въ х͠а б͠а вѣрны црь и самодрьжецъ, бльгаромь.[157] Нема сумње да је ова титула превод византијске формуле: N. ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. Пада у очи да се
[139] Асен II у трновском натпису назива само царем и самодршцем Бугара, а не и Грка, као у потпису на поменутим повељама и у станимашком натпису, где опет нема титуле самодршца. Треба ипак упозорити да обе сачуване Асенове повеље нису хрисовуље у правом смислу речи, већ пред-

[154] Sym. Logoth., Georg. Mon. cont. 906 sq. De caerim 690, 15.

[155] *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931, стр. 577 (Ватопеду) и 578 (Дубровчанима); уп. и *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на царь Иван Асѣня II, София 1930. — Сличну титулу има и Асенов станимашки натпис од 1230/31. год., в. *Златарски*, Изв. на Бълг. Археол. Друж. II (1911) 241.

[156] Према тзв. Ансберту већ се оснивач другог Бугарског Царства, Петар, називао царем Грка (Kalopetrus Blachorum dominus, itemque a suis dictus imperator Grecie) и тражио је од Фридриха Барбаросе признање те титуле (Kalopetrus, Blacorum et maxime partis Bulgarorum in hortis tracie dominus, qui se imperatorem et coronam imperialem regni Grecie ab eo sibi imponi efflagitabat . . .). Fontes rerum Austriacarum V, p. 44 и 54. Уп. *К. Иречек*, Историята на Българите (1886); *Ф. И. Успенский*, Образование второго болгарского царства (1879) 150; *Св. Георгиев*, Имп. Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи, Бълг. Истор. Библ., год III (1930), том 2, стр. 143. — Међутим, Калојан се у горе поменутим писмима Иноћентију III назива Imperator Blachorum, док су га Византинци називали *βασιλεὺς Βουλγάρων*, в. Akropolites (ed. Heisenberg) 21 sq. Уп. *П. Мутафчиев*, Произходът на Асеневци, Македонски преглед, год. IV (1928) кн. 4.

[157] Факсимиле код *Успенског*, О древностях города Тырнова, Изв. Русск. Археол. Инст. в Конст. VII (1901) табл. 5.

стављају онај прелазни тип између хрисовуља и простагми, који се у Византији назива χρυσόβουλλος ὁρισμός; према томе имају скраћени потпис.[158]

Михаило Асен се спомиње као самодржац у тексту уговора с Дубровчанима од 1253. год.: тебе свѣтомȣ и вѣрномȣ вь Христа Бога царȣ самодрьжавьцȣ вьсеи земле бльгарьске господинȣ Михаилю Асѣню.[159]

Потпис Константина Тиха на хрисовуљи Вирпинском манастиру Св. Ђорђа представља најтачнији превод потписа савремених византијских царева. Он је још ближе византијским узорима него титулатура Јована Асена II у трновском натпису, зато што је у њему презиме одвојено од имена и стављено на крај: Кωстандинь въ х͠а б͠а вѣрень ц͠р и самодрьжець бльгаромь Асѣнь.[160] Да упоредимо овај потпис са потписима византијских царева из средине XIII в. Јован [140]
Ватац се потписивао Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[161] Михаило VIII Палеолог: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.[162]

Овој формули је Јован Александар додао још реч „всѣмъ“. На његовој хрисовуљи манастиру Зографу од

[158] Уп. *А. Соловјев*, Архив за правне и друштвене науке, XL (1931) бр. 6, стр. 477. — Самодрьжьц је назван Јован Асен II у житију св. Параскеве, од Евтимија Трновског (*E. Kaluzniacki*, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, p. 71). У житију Јована Рилског назива се самодршцем и први владалац другог Бугарског Царства, Петар, коме је, према Евтимију, св. Јован Рилски упутио писмо са адресом: Благочьстивому и самодръжцоу Блъгарскаго скѵптра, царю Петроу оубогьй Iωаннъ“ (ib. 19). Наравно, то не значи да је Петар у ствари носио титулу самодршца. Речима „самодржъцоу Блгарскаго скѵптра“ очигледно се ту истиче државна независност цара Петра. У овом смислу, као што ћемо видети, реч самодржац се врло често употребљава у српској књижевности у доба Немањића. У бугарској књижевности, напротив, реч самодржац долази ретко; исти Евтимије обично назива бугарске владаоце просто царевима, са епитетима „благочьстивѣйшій“, „благовѣрный“, „славнѣйшій“ итд. Чак у специјалној молитви за цара, где би се могла очекивати пунија титулатура, каже се само: „благовѣрнаго царѣ нашего, имѧрек, благослови“ (ib. 353).

[159] *Miklosich*, Monumenta Serbica, 35. Док се овде Михаило Асен назива царем „вьсеи земле бьлгарьске“, неколико реда више спомиње се уговор, склопљен са „прѣславьнога царьства вьсе земле бльгарьске и грьчьке Иωваномь Ωсѣномь“, што се подудара са поменутим потписом Јована Асена II на његовој повељи Дубровчанима: Асѣн царь блъгарωм и гръком.

[160] *Иванов*, l. c. 587.

[161] *Miklosich-Müller*, Acta graeca IV, 4, 22, 26.

[162] *Miklosich—Müller*, Acta graeca IV, 28; VI, 201; *Dölger*, Facsimiles № 24.

1342. год. потпис гласи: Іѿ въ х҃а б҃а вѣренъ ц҃р и самωдрьжецъ всѣмъ блгарωм Алеѯандръ.[163] Мало друкчији и још нешто сложенији је потпис Александров на хрисовуљи манастиру Св. Николе Мрачког од 1. децембра 1347. год.: Іѿ Алеѯан҃ в х҃а б҃га благωвѣрень ц҃р и самодржецъ всѣм блгаромь и грком.[164] Као што видимо, разлика између потписа на овој и на пређашњој хрисовуљи састоји се у следећем: 1) реч вѣренъ је замењена речју благωвѣрень; 2) царско име није подељено титулом, као што је то био случај у пређашњој и у Тиховој повељи, које су и у овом погледу ближе византијским узорима; 3) и најважније, додато је „и грком". Можда је на Јована Александра утицао пример Душанов, који се тачно пре годину дана прогласио за цара Срба и Грка и који се уосталом, такође већином, називао баш благовѣрни цар.[165]

У ватиканском рукопису бугарског превода Манасијеве хронике минијатура са сликом Јована Александра има натпис који је скоро идентичан са потписом на Мрачкој хрисовуљи: Іωан Алеѯандръ въ Христа Бога вѣрен црь и самодръжец вьсѣм блгарωм и гръком.[166] Зографски апостол од 1359. год. на последњем листу има додатак, где се између
[141] осталог каже: Тогда прѣдрьжаше скуфтро ц҇ртва бльга҇ркаго прѣстола бл҇говѣрни и х҇олюбиви и самодрьжавнїи, Іѿ Алеѯан'дрь ц҇рь.[167]

Јован Шишман је усвојио формулу Александровог потписа од 1347. год. Обе повеље Шишманове, које су сачуване, имају исти потпис: Іѿ Шишмань в х҃а б҃а бл҃говѣрныи (бл҃говѣрень) ц҃рь и самодрьжецъ въсѣм бльгаромь и грьком.[168]

Као што видимо, потписи на повељама бугарских владалаца показују тенденцију да временом постају све опширнији и компликованији.[169] Иста појава се могла забележити

[163] *Иванов*, l. c. 590.
[164] *Иванов*, l. c. 594.
[165] Треба ипак нагласити да у Хиландарском јеванђељу цара Георгија Тертера II од 1322. год. додатак кописта спомиње: великыи ц҃рь Ге҇ωргїе... прѣдръжащиму скиптра блъгар'скагω же и грьцкаг҇. *Иванов*, l. c. 265. За Јована Арсена II в. горе.
[166] Наведен код *Дринова*, Съчинения I (1909) 108.
[167] *Иванов*, l. c. 236.
[168] Ibid. 600 и 601.
[169] На брашовском *писму* Јована Срацимирског стоји једноставни потпис: Іωань Срацимирь царъ блгаромъ· *Иванов*, l. c. 602.

14. Краљ Милутин са моделом задужбине — црквом св. Јоа
Ане у Студеници.

15. Хрисовуља Стефана Душана светогорском манастиру Ватопеду од априла 1348.

у Византији, а то ће се видети и у Србији и у Русији.[170] Као главни резултат нашег истраживања може се истаћи чињеница да су се бугарски владаоци у својим титулама тачно држали византијских узора, мада је њихова титулатура често била уперена против Византије и изражавала претензије на најбитнија права Византијског Царства. Како су бугарски владаоци тачно следили византијске формуле, сасвим је природно да се титула самодршца још није била јавила у првом Бугарском Царству, јер се у то доба ни у самој Византији титула автократора није употребљавала редовно. Исто тако, природно је да се титула самодршца јавила у другом Бугарском Царству, јер је већ у току XI в. реч автократор постала сталан и неопходан елеменат у титулатури византијских царева.

III. СРБИЈА

Скоро у исто време као у Бугарској титула самодршца јавила се и у Србији Немањића. С опадањем византијске моћи све више се губи схватање да у целом свету може да постоји само једна империја и према томе само један цар [142]
=император=автократор=самодржац. Поред тога реч самодржац све више добија чисто етимолошко, буквално тумачење, исто тако као што се и сама реч автократор у Византији често тумачила буквално. Самодржац је онај који сам држи своју државу, тј. владалац који влада својом влашћу, односно по милости божјој, а не по наредби неке стране земаљске власти. Другим речима, самодржац је ништа друго него самосталан владалац независне државе. Најзанимљивији и најјаснији пример овог схватања дају српски споменици. Може се рећи да се у средњовековној Србији појам самодршца употребљава искључиво у овом буквалном смислу. Титулом самодршца српски владаоци наглашавају своју државну независност и самосталност.[171]

Стога је разумљиво да су српски владаоци примили ову титулу знатно раније него што су добили царску титулу. На тај начин је у српским споменицима титула самодржац

[170] За српске повеље то је већ нагласио Ст. *Станојевић*, Глас, 106 (1923) 33; за бугарске *М. Ласкарис*, l. c. 18.

[171] Уп. *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави I (1931) 131.

везивана за краљевску титулу и чак за титуле још мањег достојанства, мада је реч самодржац превод речи автократор, а према томе индиректно и речи император. Спајање титула „краљ и самодржац“ или чак „кнез и самодржац“ с византијске тачке гледишта је сасвим парадоксално, али у горе наведеном буквалном тумачењу речи самодржац оно изгледа потпуно логично.

Већ су Стефана Немању његови савременици и потомци називали самодршцем, наглашавајући тиме независност његове државе од страних сила. У наслову његовог житија, написаног од Стефана Првовенчаног, он се назива „господинъ и *самодръжьць* ѡтьчьствиꙗ си вьсе срьбьскыѥ земле и поморьскыѥ.[172] У житију, написаном од св. Саве, наилазимо на речи „Господину нашему и *самодръжьцоу,* царьствоующоу вьсее срьбьскые земле, Стефаноу Немани“; а неколико реда даље: „Богъ... постави сего *самодръжьнаго* господина царьствовати вьсеѥю срьбьскою землѥю, нареченнаго Стефана Неманю“.[173] Исто тако, и у Доментијановом
[143] житију св. Саве: „благовѣрномоу же и благочьстивомоу и Богомь избраномоу и Богомь въздвиженомоу и *самодръжавьномоу* господиноу Стефаноу великославьномоу и велеродьномоу жоупаноу Немани *самодръжавьно* царьствоующтоу вьсею срьбьскою землiею и поморьскою и Диоклитиiею и Дальмацiею и Травоуиніею“.[174] У Теодосијевом житију Сава се назива сином „жоупана великааго Немане, владыки срьбскааго, иже *самодръжавно* владычьствовавшоу вьсѣми срьбьскими землiами“...[175] Јасно је да овде израз „самодрьжавно владычьствовавшоу“, исто као и слични изрази у горе наведеним местима, има само да истакне да је Немања владао својом влашћу и био потпуно независан и самосталан владар српских земаља.[176]

[172] *Šafarik,* Památky, Живот св. Симеона од краља Стевана, стр. 1; уп. и стр. 30: ѡбласти срьпьскаго стола самодрьжителе..., самодрьжителью ѡтьчьствию юго створи.

[173] *В. Ћоровић,* Списи св. Саве, стр. 151, *Љ. Стојановић,* Стари српски родослови и летописи, 182: Сьи же Стефань Неманга бысть младеи братiи своеи и бысть самодръжаць въсѣхь сръбскыхъ и поморскыхъ земль и поморiа, Диоклитiе и Далматiе и Травунiе и Захлъмiе.

[174] *Доментијан,* изд. Даничић 1865, стр. 118.

[175] *Теодосије,* изд. Даничић 1860, стр. 3; уп. стр. 21: сынь оного самодрьжца владыкы срьбьскаго.

[176] Интересантно је да је Немања назван самодржавним владаоцем и у Хиландарској повељи Стефана Душана од 1334. год. Душан се ту назива у интитулацији... прѣоуноукь господина ни и

У истом смислу Доментијан и Теодосије називају самодршцем и Стефана Првовенчаног. Код Теодосија Првовенчани се већином спомиње баш као „Стефань самодрьжьць“.[177] Доментијан употребљава ову титулу ређе, али у врло занимљивој вези. Тако на пример каже да је Немања, пре него што се закалуђерио, изабрао „благовѣрнааго сына своiего кирь Стефана, и сьтвори iего великааго жоупана, *самодръжавьна* господина вьсемоу отьчьствоу своiемоу“.[178]

Очигледно је да се овде речју „самодрьжавьни“ истиче независност и самосталност Стефана као владаоца. Даље Доментијан наводи писмо св. Саве, упућено „... благочьстивомоу и христолюбивомоу и *самодръжавьномоу* сьпрѣстольникоу светааго Симеона, прѣвеликомоу жоупану [144]
вьсѣхь срьбьскыихь земль и поморьскыихь, вьселюбьзномоу братоу моѥмоу кирь Стефаноу...[179] На крају приповести о Савином посвећивању истиче се да у будућности српски архиепископи не морају ради посвећивања да долазе у Цариград, него „самоосвештеноу быти отьчьствоу iего, iакоже и Божиiею помоштию *самодръжавьно* iесть“.[180] Врло је занимљива ова изјава да је Савина отаџбина, Србија, постала Божјом помоћу „самодржавна“, тј. независна. Нарочиту пажњу заслужује и мисао да црквена независност стоји у вези са државном независношћу. Између „самодржавности“ и „самосвештености“ постоји известан паралелизам; из самодржавности следује и самоосвећеност као неке врсте црквени атрибут самодржавности.

У приповести о Стефановом крунисању пада у очи да и Доментијан и Теодосије пре извршења самог обреда називају Стефана просто великим жупаном, без додатка самодржац; док се затим титула самодршца, заједно с краљевском, нарочито наглашује. Доментијан каже: „и вѣньча [Сава] благовѣрьнааго брата своiего, и помаза iего доухомь светымь на краliевьство, *iако звати се iемоу самодръжавьномоу го-*

прѣподобнаго ѡтьца Симеѡна Стѣфана Неманѥ, новааго мироточьца, владыкы бывьшааго самодрьжавьна срьбьскыхь и поморьскыхь земль (*Miklosich,* Monumenta Serbica 110). Слично и у интитулацији Душанове Которске повеље (*Miklosich,* Mon. Serb. 150), али та повеља је сачувана у врло рђавом препису и аутентичност њене интитулације је сумњива (*Станојевић,* Студије о српској дипломатици, Глас 92, 149—150).

[177] *Теодосије,* 40, 43, 54, 75, 78, 79, 80, 82, 83, 84.

[178] *Доментијан,* Житије св. Саве 151; скоро дословно, али мало скраћено, ова реченица се понавља и у Доментијановом Житију св. Симеона, ib. стр. 41.

[179] *Доментијан* 227.

[180] Id. 221.

сподиноу кирь Стефаноу кралю".[181] Исто тако каже и Теодосије: „и вѣнцемь царствїа чьстноую главоу его вѣнчавь, и мνромь того помазавь, о *Бозѣ самодрьжавна кралїа сръбскаго сего быти нарицаеть"*.[182] Ово потпуно сагласно сведочанство обадва писца врло је значајно, мада, као што се види из горе поменутих места, и Доментијан и Теодосије често називају Стефана самодршцем и пре његовог проглашења за краља (и не само Стефана, него и Немању). Може се чак нагласити да Теодосије нарочито често употребљава ову титулу баш пре крунисања Првовенчаног, називајући га тада обично „Стефань самодрьжьць". После крунисања, напротив, Теодосије се обично задовољава називом „Стефань Краль", сматрајући, по свој прилици, да краљевска титула већ сама по себи доста јасно истиче сувереност владаоца.

[145] Дакле, видимо да се у старим српским житијима титула самодржац употребљава као израз државне независности српских владалаца и да се приписује и Немањи и Стефану Првовенчаном, и то чак пре његовог крунисања за краља. Наравно, то није још доказ да су се ови владаоци у ствари и званично називали самодршцима, ма да се овде речи самодржац и самодржавни понекад употребљавају као праве титуле (на пример у салутацији поменутог писма св. Саве Првовенчаном, које је искомбиновао Доментијан). Ми смо се бавили детаљније хагиографским подацима, зато што нам ови подаци с највећом јасношћу показују какав је значај имала реч самодржац у народном језику и народном схватању средњовековне Србије. Али, тражећи одговор на питање о званичној употреби титуле самодршца, морамо да се обратимо на званичне повеље самих владалаца.[183]

Проучавајући повеље српских владалаца морамо стално да водимо рачуна о томе да се велики део тих повеља у току времена изгубио. Упућени смо на оно што се вишемање случајно сачувало, а од сачуваног на оно, што се досада пронашло. Стога, наши закључци не могу да буду увек сигурни. Нарочито ово важи за старије доба. Баш што се тиче Немање и Првовенчаног, подаци су тако оскудни, да је тешко доћи до потпуно сигурних резултата.

Потпис на познатој Немањиној основној повељи Хиландару из 1198/9. год., која гласи: Крьсть Симеωнωвь и подьписание,[184] не може уопште дати одговор на питање, какву је титулу носио Немања пре него што је напустио престо и да ли се као владалац називао самодршцем или не. Значајније је да у уводном делу исте повеље Немања каже: и постави ме [Богъ] велиега жоупана нареченаго вь свѣтѣмь крьщени стѣфана неманоу.[185] Према томе је вероватно, као што је добро приметио Ст. Станојевић,[186] да се Немања у интитулацијама својих повеља обично називао просто великим жупаном. На латински писаном Немањином и Мирослављевом уговору с Дубровчанима од 27. септембра 1186.
год. Немања се потписује такође једноставно: † ѣзь вели [146]
жѹпань кльнь се и подьписахь.[187] Као што ћемо видети, нису увек употребљавали титулу самодршца ни они владаоци који су се несумњиво већ служили овом титулом. Али нарочита једноставност горе наведене Немањине титулатуре не дозвољава претпоставку да је он икад званично носио титулу самодршца.[188]

О Првовенчаном каже Немања у истој хиландарској повељи да је оставио на престолу свога сина „Стѣфана велиега жоупана и севастократора, зети од Бога вѣньчанаго кирь Алексиѣ цара Грчькаго".[189] Као што видимо, овде се нарочито истиче и титула севастократора, коју је добио Стефан од византијског двора, и његово сродство с византијским царем. Тим је значајнија једноставност његове стварне титуле, која се ту наводи и која је истоветна титули самог Немање: велики жупан. Следећи ову Немањину повељу и сам Стефан у својој хиландарској повељи из 1200—1202. год. каже да га је оставио Немања на своме престолу „Стефана велиѥга жоупана и севастократора, зети ωд Бога вѣньчанаго кирь Алеѯиꙗ цѣсара грьчкаго".[190] Стефанов потпис на

[181] Id. 247.

[182] *Теодосије*, 143.

[183] За следеће уп. *Ст. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, нарочито главе: Интитулација (Глас 92, 1913, 110—162) и Потпис (Глас 106, 1923, 50—96).

[184] *Miklosich*, Monumenta Serbica, 6.

[185] Ib. 4. Немањин печат, који се чувао у Београдској Народној библиотеци, али се за време рата изгубио, има грчки натпис: σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νέμανια. *V. Čajkanović*, Byz. Zeitschr. XIX (1910) 113.

[186] Глас 92, стр. 143.

[187] *Соловјев*, Одабрани споменици, 4. *J. Радонић*, Дубровачка акта и повеље I. 9.

[188] Повеља с интитулацијом: Азь Стефань Неманаа, самодрьжаць Срьбскіе земле и поморскіе (*Šafarik*, Památky 93) није аутентична. Уп. *Љ. Стојановић*, Споменик III, 57; *Ст. Станојевић*, Глас 92, 143.

[189] *Miklosich*, Mon. Serb. 5.

[190] *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из год. 1200—1202, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор V (1925) 9.

овој повељи гласи: † Крсть велиѥга жоупана Стефана намѣстьнога господина всѣи српсцѣ земли.[191] На повељи о повластицама Дубровчанима, изданој око 1205. год., Стефан се потписује: Господинь Стефань.[192] У повељи Дубровчанима, изданој око 1215. год., потпис је одсечен, а интитулација гласи: Азь вѣли жѹпань Стефань.[193] На основи
[147] ових, иако оскудних, података, можемо примити да ни Стефан Првовенчани као жупан није још употребљавао титулу самодршца.

Из времена после Стефановог крунисања имамо следеће његове потписе. На две повеље Дубровчанима: Стефань краль срьпски,[194] Стефань краль и сь Богомь *самодрьжьць* срьпски;[195] на повељи Мљетском манастиру: Стефань по милости Божиеи вѣньчанны краль и *самодрьжьць* всѥ срьпске землѥ и поморьскѥ.[196]

Љ. Ковачевић је тврдио, и то баш на основу потписа, да друга (а можда и прва) повеља Дубровчанима није Првовенчаног него Драгутинова. Јер Ковачевић се држао мишљења да се титула самодршца јавља тек после Уроша I.[197] Међутим, ово мишљење је погрешно, пошто су у ствари титулу самодршца ван икакве сумње употребљавали и Владислав и Урош I (напротив, баш од Драгутина — случајно — није сачувана ниједна повеља с титулом самодршца). Ковачевић у оно време још није знао за те повеље Владислављеве и Урошеве, јер оне нису биле штампане код Миклошића, а објављене су прво 1890. год. од Љ. Стојановића у Споменику III (в. доле). Дакле, тврђење Ковачевића не може се узети у обзир пошто се заснива на погрешној претпоставци.[198]

[191] Ibid. 12.

[192] *Miklosich*, Mon. Serb. 16. *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 40 мисли да је ова повеља не Првовенчаног, него Дечанског за време намесниковања у Зети.

[193] *Љ. Стојановић*, op. cit. 3; в. слику бр. IV.

[194] *Miklosich*, Mon. Serb. 17.

[195] Ibid. 16.

[196] Ibid. 10. Интитулација у овој повељи гласи: азь грѣшныи Стефань велии краль, намѣстьныи господинь вьсе срьбьске земле и Диѡклиѥ и Дальматиѥ и Травоуниѥ и хльмьске земле.

[197] *Љ. Ковачевић*, Годишњица III (1879) 433.

[198] Изврсни зналац рукописа српских средњовековних аката Љ. Стојановић ставља обадве ове повеље без резерве међу листине Првовенчаног (Старе српске повеље и писма, I, бр. 5 и 6); без сумње је имао за то озбиљне палеографске разлоге.

Доведена је у сумњу и аутентичност мљетске повеље, која је позната само по једном препису XIV в.[199] Међутим, А. Соловјев је добро приметио да је ова повеља по своме стилу, по начину цитата из Св. писма и по начину реторских питања и директних апострофирања, врло блиска хиландарској повељи Првовенчаног. Нарочито је значајно да се у потпису хиландарске и у интитулацији мљетске повеље
налази иста ретка титула: намѣстьныи господинь. Заиста је [148]
ово подударање најбољи доказ аутентичности и једне и друге повеље.[200] Што се посебно тиче потписа мљетске повеље, који нас овде нарочито занима, може се констатовати скоро идентичан потпис већ из времена Владислављева (в. доле). Уосталом, и сама чињеница да се Владислав несумњиво служио титулом самодршца, наводи на мисао да је већ Првовенчани употребљавао ову титулу. Изгледа мало вероватно да ју је увео баш Владислав. Напротив, може се примити са великом вероватноћом да је Првовенчани примио титулу самодршца заједно с краљевском титулом. То потврђују и подаци горе наведених повеља, који се морају сматрати за аутентичне, и сугласно сведочанство Теодосија и Доментијана да је Сава при крунисању прогласио Стефана самодржавним краљем, односно самодржавним господином и краљем (в. горе). Стварање краљевине довело је до снажног наглашавања српске суверености и сасвим је природно да баш од оног времена и датира званична употреба титуле самодршца.

Од краља Радослава сачувана је само једна повеља са потписом (његов познати уговор с Дубровчанима од 4. фебруара 1234. год.) и тај потпис је грчки: Στέφανος ῥὴξ ὁ Δούκας.[201] Према томе, остаје непознато да ли је Радослав употребљавао титулу самодршца. Због оскудице у подацима то се не може ни тврдити нити порицати. Напротив, за краља Владислава може се установити са сигурношћу да се бар понекад називао самодршцем. То доказује његов потпис на повељи Богородици Бистричкој од 1234. год., сачуваној у оригиналу и несумњиво аутентичној. Као што је већ горе поменуто, тај потпис је скоро идентичан са потписом Првовенчаног на мљетској повељи; он гласи: Стефань Вла-

[199] *C. Jireček*, Sitzungsber. d. Wiener Akad. 136 (1897) 23 и Archiv f. Slav. Philol. 26 (1904) 167; уп. *Ст. Станојевић*, Студије, Глас 92, 142 и Глас 106, 35.

[200] *А. Соловјев*, Прилози за књижевност V, 17.

[201] *Miklosich*, Mon. Serb. 20. Интитулација ове повеље гласи: Стефань вь Христа Бога вѣрны краль всѣхь Рашкихь земль и Тревоуннискихь.

диславь по милости Божиѥи краль и сь Богомь *самодрьжьць* всѣхь срьпскихь земль и поморскихь.[202] Интитулација ове повеље не садржи реч самодржац. Нема такође ове титуле ни у интитулацијама нити у доста различитим потписима других досада познатих повеља Владислављевих.[203]
[149] Стога се намеће претпоставка да се Владислав само ретко служио титулом самодршца. Али оскудица и случајност података, којима располажемо, не дозвољавају ма каква одређена тврђења у овом погледу.

Краљ Урош I је допунио бистричку повељу Владислављеву, при чему се потписао: Стефань Оурошь по милости Божиѥи краль и сь Богомь самодрьжьць всѣхь срьбьскихь и поморьскихь земль.[204] Као што видимо, овај потпис Урошев доста тачно понавља формулу горе наведеног Владислављевог потписа, који се са своје стране у основи поклапа с потписом Првовенчаног на мљетској повељи. Исти је потпис Урошев и на његовој повељи Лимском манастиру, само су овде изостављене речи „сь Богомь“.[205] Занимљива је интитулација у овој повељи: *вседрьжавни* господинь всеѥ срьпскиѥ земле и поморьскиѥ. Стефань Оурошь, сынь светаго господина крала Стефана Прьвовѣньчаньнаго крала, вьнюкь светаго Симеѡна ... Занимљив израз „вседрьжавни господинь“ показује колико су мало формуле титулатуре имале тада у Рашкој одређени и јасни карактер.[206] Уосталом, формуле титулатуре у Рашкој су се и доцније јако колебале.

С друге стране, сасвим је тачно наведена титула самодржац у интитулацији Урошеве повеље Богородици у Стону, која у потпису нема титуле самодршца. Интитулација у овој повељи гласи: Азь ... господинь краль и сь Богомь *самодрьжьць* все српскыѥ земле и поморьскыѥ и хльмскиѥ Стефань Оурошь.[207] Колико видим, то је најстарија досада позната српска повеља, која има „самодрьжьць“ у интитулацији.

[202] Споменик III, 7.

[203] Уп. *Станојевић*, Глас 92, стр. 144—145 и Глас 109 стр. 36.

[204] *Новаковић*, Зак. Спом. 592 = Споменик III, 7.

[205] *Новаковић*, Зак. Спом 596 = Споменик III, 10. (У издању *Љ. Стојановић* — Споменик III, 7 — ове речи недостају у пређашњој повељи).

[206] На једној Милутиновој повељи Хиландару потпис гласи: Стефань Оурошь, по милости Божиѥи краль и Богомь д р ь ж ь ц срьпьски (*Новаковић*, Зак. Спом. 390). Али веродостојност овог потписа изгледа ми сумњива.

[207] *Новаковић*, Зак. Спом. 600.

Изгледа да су прво сами краљеви почели да се потписују самодршцима и да је тек после тога Рашка канцеларија усвојила употребу ове титуле. Према горе наведеним [150]
подацима, може се прихватити да је овај начин потписивања увео Првовенчани, да је Владислав у потпису на својој бистричкој повељи навео титулу самодршца, угледајући се на мљетску повељу Првовенчаног, а да је бистричка повеља Владислављева са своје стране послужила за узор Урошу I, који употребљава титулу самодршца баш у потпису на своме додатку овој повељи Владислављевој. Најзад, изгледа, да је од времена Милутиновог титула самодршца ушла у употребу, при чему се и надаље пре свега служило, наравно с незнатним варијацијама, оном формулом, која је забележена у потписима Првовенчаног, Владислава и Уроша I.

Од краља Драгутина није сачувана ниједна повеља која наводи титулу самодршца. Напротив, од краља Милутина постоји читав низ повеља чији потпис, са малим варијантама, гласи: Стефань Оурошь по милости Божиеи краль и сь Богомь *самодрьжьць* всѣхь срьбьскихь и поморьскихь земль.[208] Има више примера за употребу титуле самодршца и у интитулацијама Милутинових повеља. У повељи Ратачком манастиру од 1305. год. интитулација гласи: азь, рабь твои Стефань Оурошь, *самодрьжавьныи* краль срьбьски и поморьскы.[209] У једној хиландарској повељи, изданој око 1318. год.: азь рабь моѥго Спаса Христа Стефань Урошь и по милосты Божиеи краль и *самодрьжьць* всѣхь срьбьскыихь и поморьскыхь земль.[210] Опширнија је — скоро идентична — интитулација у две повеље Хиландару од 1311. год., где Милутин по своме обичају детаљно истиче своје порекло: Стефань Оурошь вьторыи, ѡть племене же краль и *самодрьжьць* вьсе срьбьскыѥ и приморскыѥ землѥ, прѣвьноукь светаго Симеѡна Неманыѥ и вьноукь прьвовѣньчань- [151]

[208] *Miklosich*, Mon. Serb. 82; Споменик III, 17 (апсолутно исто); IV, 10 (изоставља „сь Богомь“); III, 13 („вь Христа Бога благовѣрьнь краль“); 24 (вь Х. Б. благовѣрьнїи и христолюбивїи краль“): 15 (изоставља „сь Богомь“, а затим „всѣ срьбскѥ землѥ и поморьскиѥ“; други препис ове повеље нема „самодрьжьць“ ни „поморьскиѥ“ на крају); *Miklosich*, Mon. Serb. 51 (срьпские земли и поморьские“, уп. Годишњица III, 432); 71 (= Споменик III, 15); 76 (всѣхь срьбьские земль“) 566 (изоставља „сь Богомь“, конац је покварен: „всѣ срьпьскихь“. . .).

[209] *Miklosich*, Mon. Serb 67. Потпис на овој повељи нема титуле самодршца.

[210] Споменик III, 18.

наго кралꙗ Стефана, сынь же Стефана крала Оуроша прьваго Сvмона монаха.[211] Још је много опширнија и свечанија интитулација у свето-стефанској повељи Милутиновој: почетне речи те интитулације гласе: Стефань Оурош' и сь Богомь крал и *самодръж'ць* вьсѣхь срьб'скихь земль и помор'скихь.[212] Четири последње повеље имају титулу самодршца и у интитулацији и у потпису.[213]

По узору Милутиновом писана је интитулација у дечанској повељи краља Стефана Дечанског од 1330. год., где се такође истиче порекло издавача, а почетне речи интитулације гласе: азь грѣшьны и недостоины рабь Христоу, Стефань, краль и сь Богомь *самодръжьць* вьсѣхь србьскихь и поморскихь земьль.[214] На овој повељи потпис не садржи реч самодржац. Међутим, она се налази у потпису на повељи Призренској епископији од 1326. год., која у интитулацији нема титулу самодршца. Ту се Дечански послужио традиционалном формулом: Стефань Оурош краль и сь Богомь *самодръжьць* вьсѣхь србскихь земль и поморскихь.[215] Сасвим необичан је потпис Дечанског на повељи манастиру Св. Николе Мрачког од 1330. год.: Стефань Оурошь краль вь Христа Бога вѣрны и *самодръжавны* краль всеи срьпскои земли и поморьскои и овчепольскои и велбоуждьскои.[216]

Врло је интересантна употреба титуле самодршца у Душановим повељама. Интитулације Душанових повеља често наводе ову титулу и за време Душановог краљевства и за [152] време његовог царства. У најстаријој очуваној црквеној повељи Душановој, издатој Хиландару 1334. год., интитулација гласи: ꙗзь, вь Христа Бога вѣрни краль и сь Богомь *самодръжьць* вьсѣхь србскихь и поморьскихь земьль, Стефань, вьноукь прѣвисокаго и светаго и страшнаго кралꙗ

[211] *Miklosich*, Mon. Serb. 74 и 78. У другој повељи изостављено је „прьваго“, а после „крала Стефана“ додато је: „Симона монаха“. За хронологију: Годишњица III, 438.

[212] Споменик IV, 2.

[213] Натпис у Старонагоричанској цркви спомиње прѣвысокаго кралѣ Ȣроша Милȣтина и б(о)гомъ самодръжъцȣ... *Й. Иванов*, Български старини (1931) стр. 132.

[214] *Miklosich*, Mon. Serb. 89.

[215] Гласник XLIX, 366.

[216] *Новаковић*, Зак. Спом. 645. Ову повељу (као и обе Душанове повеље истом манастиру, сматрају за фалсификат: *Й. Иванов*, Български старини, I изд. (1908) 149 сл. и 3 изд. (1931) 609 сл.; *В. Марковић*, Православни манастири и монаштво у средњевековној Србији (1921) 100; *В. Иванова*, Известия на Историческото Дружество в София XI, XII, 94, сл.; *Ст. Станојевић*, Студије о српској дипломатици XXV. Аутентичност тих повеља бране: *А. Соловјев*, Прилози IX (1929) 1 сл; *В. Ћоровић*, Југосл. Истор. Часопис I (1935) 115 сл.

Стефана Оуроша, прѣоуноукь господина ни и прѣподобнаго ѡтьца Симеѡна Стѣфана Неманѥ, новаго митроточьца, владыкы бывьшаго *самодръжавьна* срьбьскыхь и поморьскыхь земль.[217] Занимљива је интитулација и у хиландарској повељи од 1. јануара 1345. год.: азь рабь Христоу Стефань четверьтыи, вь Христа Бога вѣрни краль *самодръжьць* вьсѣхь срьпскыхь земль и честникь грьчьскымь странамь.[218] У повељи тетовској цркви има више интитулација, од којих једна гласи: азь грѣшныи аще и недостоины рабь нарещи се Стѣпань и по милости божиѥи краль сь вьзлюблѥньнымь ми сыномь младымь кралѥмь Оурошемь и *самодръжьць* вьсѣхь срьбьскыихь и поморскыихь земль.[219] Заслужује пажњу чињеница да се овде реч самодрьжьць односи само на Душана, а не и на његовог сина, „младог краља“ Уроша. И иначе се не види да би поред врховног краља икад носио титулу самодршца и други краљ. У једној ранијој повељи изричито се истиче да је издавач те повеље прво био само краљ, а тек касније постао је самодржац: и сели и влах(ы) ѡбластїи прѣдавь (sc. краль Владислав) мнѣ сь Богомь господствоуюцомоу тогда кралю и пакы сь богомь самодрьжьца всеи срьбскїи земли и поморскїи Стѣфанȣ Оурошоу.[220] То се потпуно подудара с употребом титуле аутократора у Византији, где је ова титула, као што смо видели, стварно припадала само врховном цару. Разлика између Србије и Византије састоји се, пак у томе што су у Византији савладари цара-аутократора носили царску титулу, а заједно са њим се називали чак царевима и аутократорима, док је Душанов „савладар“ Урош и после Душановог проглашења за цара носио само краљевску ти- [153] тулу.[221]

За време Душановог царства има више примера за титулу самодршца у интитулацијама, пошто је и самих повеља за ово време сачувано знатно више. Да наведемо као пример интитулацију у повељи издатој на сабору у Скоп-

[217] *Miklosich*, Mon. Serb. 110. За хронологију уп. Годишњица III, 438 сл.

[218] *Новаковић*, Зак. Спом. 437.

[219] Споменик III, 29.

[220] *Miklosich*, Mon. Serb. 72. *Љ. Ковачевић*, (Годишњица III, 431 и 436; уп. и Глас. 60, 44 прим. 2) сматра ову повељу за Милутинову, а *Ив. Павловић* (Отаџбина V, 585—589) за Урошеву.

[221] В. на пример белешку у Минеју библиотеке Охридске цркве Св. Богородице и Св. Климента (№ 14, стр. 504), објављену код *Й. Иванова*, Български старини, 44: блговѣрному црю ншемоу Стефаноу и крлю ншему Ȣрошоу.

љу 21. маја 1349. год.: азь рабь Хрістȣ Стефань, вь Хріста Бога благовѣрныи царь, *самодръжъць* всѣхь србскыхь и грчькыхь и поморьскыхь земьль.[222] Исту титулу, с извесним варијацијама, налазимо у интитулацијама и низа других царских повеља Душанових.[223]

Али најзанимљивији су за нас потписи на Душановим повељама. Изгледа да је Душан као краљ у својим потписима врло често истицао своју самодржавност. За ово време налазимо титулу самодршца у многим његовим потписима, који су, уосталом, у појединостима доста различити: Стефань вь Христа благовѣрни краль и сь Богомь самодрьжьць всѣхь србьскихь и поморскыхь земль;[224] Стефань вь Христа Бога краль и *самωдръжъць* всѣхь српскихь и поморьскихь земль;[225] Стефань краль, вѣрны вь Христа Бога *самодръжавъць* всее срьбские земль и поморские;[226] Стефань вь Христа Бога благωвѣрни краль и *самωдръжъць* Срьблемь и Поморью и Грькωмь и Бльгарωмь;[227] Стефань вь Христа Бога благовѣрни *самодръжъць* и краль;[228] Стефань вь Хри-
[154] ста Бога благовѣрьни и *самодръжавни* краль.[229] Чак и грчки краль Душан се потписивао: Στέφανος ἐν Χριστῶ τῷ θεῷ πιστὸς κ ρ ά λ η ς κ α ὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.[230] Ово спајање титуле κράλης и αὐτοκράτωρ морало би сваког Византинца да зачуди. Уосталом, тај потпис доста тачно одговара горе наведеним Душановим српским потписима.

[222] Глсник XXIV, 238. За хронологију уп. Годишњицу III, 440.

[223] Гласник XXIV, 232 и 243; XXVII, 288; Споменик IX, 6; *Соловјев*, Одабрани споменици 135 и Богословље IV, 296; *Miklosich*, Mon. Serb. 125, 129, 150 (три последње повеље су сумњиве, в. доле).

[224] *Miklosich*, Mon. Serb. 111 (интитулацију ове повеље в. горе); 65 (изоставља „сь Богомь").

[225] *Новаковић*, Зак. Спом. 408. Код *Љ. Стојановића*, Споменик III, 27 потпис ове исте повеље гласи мало друкчије: Стефань по милости Божиеи, краль итд. Али, читање Новаковићево, које се заснива на новијем препису Љ. Ковачевића, без сумње је боље.

[226] Гласник XLI, 361.

[227] Гласник XI, 137. Овај потпис изгледа сумњив.

[228] *Новаковић*, Зак. Спом. 489 (интитулацију в. горе).

[229] Споменик III, 26; *Новаковић*, Зак. Спом. 411 (уместо „благовѣрьни" има „вѣрнь").

[230] *Miklosich—Müller*, Acta graeca V, 114. — У Трескавачком манастиру има натпис, који гласи: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερβίας καὶ Παραθαλασσίας (*И. Иванов*, Български старини 67). Овај натпис се свакако односи на Душана, а не на Милутина, као што мисли Иванов. — Мало је сумњив чудновати потпис на повељи од 1346. год.: Στέφανος πιστὸς βασιλεὺς καὶ κράλης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (*Miklosich—Müller*, Acta gr. V, 130).

Међутим, Душан, који је као краљ тако радо наглашавао своју самодржавност, откада је постао цар, није више употребљавао у својим потписима титулу самодршца. Нема, уколико видим, ниједне очуване аутентичне повеље цара Душана, у којој би се ова титула налазила у потпису.[231] С обзиром на велики број тих повеља, тешко је замислити да је то проста случајност. Као цар, Душан се потписивао: Милостию Божиѥю вь Христа Бога благовѣрны
царь Стефань,[232] Стефань вь Христа Бога вѣрни царь[233] [155]
или благовѣрни царь,[234] Стефань вь Христа Бога благовѣрни царь Срьблѥмь и Грькωмь[235] или Срьблѥмь и Грькωмь и западнимь странамь[236] или Срьблѥмь и Поморию и западниѥ страни.[237] Као што видимо, сви ови — у детаљима доста различити — потписи имају једну заједничку црту: ниједна од њих не садржи титулу самодршца.

Када се цар Душан потписивао грчки, он се природно служио византијском формулом βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ, која је у Византији већ крајем XI в. постала стална и једина мо-

[231] На једној повељи манастиру Св. Николе у Добрушти, која је датирана год. 6852. (= 1344!), потпис гласи: Стефань вь Христа Бога благовѣрьнь царь и с а м о д р ь ж ь ц ь Срьблемь и Грькомь, Поморию и западнои странѣ (Хиланд. № 11; *Флоринский*, Афонские акты 65=*Новаковић*, Зак. Спом. 720). Већ је сам Флорински l. c. приметио, да је ова повеља сумњива, док је *Thallóczy*, Illyrisch-Albanesische Forschungen I (1916) 232, n. 3 утврдио, да је она „евидентно фалсификована", а израђена по аутентичним хиландарским повељама од 1355. год., објављеним код Флоринског op. cit. 73 и код Новаковића 433 (за потпис на овим аутентичним повељама в. доле). — Постоје још три хиландарске повеље са самодршцем у потпису: једна има потпуно исти потпис, као и претходна (Хиланд. № 30; *Miklosich*. Mon. Serb. 139); на другој потпис гласи: Стефань вь Христа Бога благовѣрны царь и с а м о д р ь ж ц ь Срьблѥмь и Гркомь и Бльгаромь (Хиланд. № 34; *Miklosich*, Mon. Serb. 128); на трећој је додато: и Арбанасωмь (Хиланд. № 33; *Miklosich*, Mon. Serb. 132). Што се тиче ове три повеље, г. А. Соловјев љубазно ми је саопштио, да је установио на основу личног проучавања рукописа у хиландарском архиву, да су оне сачуване у врло позном препису (XVII и XVIII в.) и да су њихови преписи без сумње фалсификовани. Уп. и *Соловјев*, Гласник Скопског научн. др. II (1927) 41.

[232] *Новаковић*, Зак. Спом. 681.

[233] Ib. 423.

[234] Ib. 474, 709 и 760.

[235] *Miklosich*, Mon. Serb. 148: *Новаковић*, Зак. Спом. 427, 429, 433, 740; Гласник XXIV, 247; исти потпис с нешто другим редом речи: *Новаковић*, Зак. Спом. 307; Споменик III, 2; изостављена је реч „Бога": *Новаковић*, Зак. Спом. 507; изостављено је „вь Христа Бога": Ib. 434, *Miklosich*, Mon. Serb. 142, *Флоринский*, op. cit. 76.

[236] *Новаковић*, Зак. Спом. 508 („вь Христа Бога" изостављено је).

[237] Ib. 424.

гућа врста царског потписа на хрисовуљама. Према томе, на грчким хрисовуљама цара Душана његов грчки потпис, који је уосталом за разлику од његових српских потписа увек потпуно исти, гласи овако: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.[238] Међутим, када се Душан на грчким повељама потписивао српски, он се чак ни ту није служио титулом самодршца, него се задовољавао бар на очуваним повељама, једино царском титулом. Његови српски потписи на грчким повељама гласе као и на горе наведеним српским повељама: Стефань вь Христа Бога вѣрнь царь.[239] Стефань вь Христа Бога благовѣрни царь Срьблюмь и Грькомь.[240]

Чињеница да је Душан као краљ нарочито наглашавао своју самодржавност, а као цар је, изгледа, уопште престао
[156] да се у својим потписима служи овом титулом, на први поглед може изненадити. Међутим, ова појава се одлично слаже с нашим тумачењем, према коме је титула самодржац у средњовековној Србији служила као знак државне независности. За време краљевства Душану је било стало до тога, да истакне своју сувереност, наравно пре свега према византијским царевима. Стога је у оно доба радо употребљавао титулу самодршца. Откада је узео царску титулу, ово нарочито наглашавање суверености није више било потребно, јер је царска титула већ сама по себи искључила мисао о ма каквој подложности. Царска титула је значила виши степен суверености и пуно изједначење с византијским василевсима. Носилац царске титуле је као такав био већ и „самодржац" у српском схватању ове речи, тако да је специјални навод ове титуле уз царску изгледао излишан.

Поред тога, историја титулатуре показује да примање нове титуле често доноси собом потискивање старих титула, и то не само оних које нова титула директно замењује. Тако је цар Ираклије, чим је примио титулу василевса, одбацио све оне титуле које су дотада биле у употреби. Можемо забележити и један ближи пример који се односи на титулу самодршца. Као што смо видели, Теодосије је у своме делу

[238] Ib. 538, 540, 556, 558, 560, 561, 565, 567, 793; *Miklosich* et *Müller*, Acta et diplomata graeca V, 132; Βυζαντίς 1911, II, 62; Визант. Временник XIII, 99. Симеон Урош се потписивао грчки: Συμεὼν ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ Σερβῶν ὁ Παλαιολόγος (Гласник XIV, 280, Βυζαντίς 1911, II, 80 = *Новаковић* 791 и 734) са додатком καὶ παντὸς Ἀλβάνου Οὔρεσις ὁ Παλαιολόγος (Βυζαντίς 1911, II, 84 = *Новаковић* 736).

[239] *Новаковић*, Зак. Спом. 546; Γρ. Παλαμᾶς III (1919) 221.

[240] *Новаковић*, Зак. Спом. 493.

често наглашавао сувереност Стефана Првовенчаног називом самодржац, и то баш пре његовог крунисања. После Стефановог крунисања он обично наводи само његову нову краљевску титулу, без додатка самодржац; мада је у ствари Првовенчани по свој прилици тек после крунисања почео да носи титулу самодршца. Сада констатујемо сличну појаву али на вишем степену развитка и у званичној употреби: док се Душан као краљ често називао самодршцем, наглашавајући тиме своју сувереност, као цар он у потпису не употребљава ову титулу, која му није више потребна; мада према византијском схватању тек царска титула даје право на назив самодршца.

Цар Урош је верно следио пример свога оца. Нема бар међу многобројним очуваним повељама Урошевим ниједне са титулом самодршца у потпису. Најчешће на очуваним повељама Урош се потписивао: Стефань Оурошь (вь Христа Бога) благовѣрни (или вѣрни) царь Срьблемь и Гркомь.[241] [157]
У потпису на грчкој повељи светогорској Лаври од 1361. год. Урош такође не употребљава титулу самодршца, већ се потписује просто: Стефань Ȣрошь вѣрни црь.[242] Изгледа да се у Урошевим повељама чак ни у интитулацијама није више употребљавала титула самодршца.[243]

Међутим, после распада српске царевине титула самодршца се поново јавља у повељама српских владалаца. И то је сасвим логично. Као носиоци царске титуле, Душан и Урош нису имали разлога да своју сувереност истичу још и титулом самодршца. Напротив, како претходни краљеви, тако су нарочито и владаоци каснијег доба, уколико су сматрали себе за независне владаоце, имали пуно разлога да што јаче истичу своју самосталност, и то не само према Византији него и према својим домаћим супарницима. На тај начин дошло је до тога, да је реч самодржац или автократор, некадашњи еквивалент речи император, стављана уз титуле кнез, деспот, господин итд.

[241] *Miklosich*, Mon. Serb. 156, 159, 163, 165, 169, 173, 174; *Новаковић*, Зак. Спом. 310, 314, 439, 440, 442. За варијанте уп. *Станојевић*, Студије, Глас 106, 43.

[242] *Д. Анастасијевић*, Споменик 56 (1922) 8.

[243] У повељи, која је датирана 20. јуна 1358. год., реч самодржац, истина, долази у интитулацији: Азь рабь твои Стефань Оурѡшь, царь и самодрьжьць Срьблıемь и Грькѡмь (*Miklosich*, Mon. Serb. 166). Али, ова једна сачувана повеља Урошева са титулом самодршца није аутентична, уп. *Jireček*, Jagić-Festschrift (1908) 531 и сл. и *Новаковић*, Зак. Спом. 710.

Занимљиво је да се деспот Јован Угљеша још за живота цара Уроша потписао на својој грчкој повељи од фебруара 1369. год.: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλέσης.[244] Треба упоредити са овим Угљешиним потписом занимљиву и нарочито лојалну интитулацију у једној повељи браће Бранковића, изданој око 1365. год. Та интитулација гласи: По милости Божиеи и господина ни прѣвысѡкааго цара Стефана Оурѡша, *самодръжца* всѣхь срьбскиих земль и грьчьскыихь и поморьскыихь ѩ Грьгоурь и брать ми Влькь сынове великаго севастократора Бранка, господина же градоу Охридоу.[245]

[158] Кнез Лазар се потписао на једној хиландарској повељи из 1380. год.: Вь Христа Бога благовѣрныи *самодрьжавныи господинь* Срьблемь и Подунавию Стефань *кнезь* Лазарь.[246] Више пута титула самодршца долази у интитулацијама повеља Лазаревих: Азь вь Христа Бога благовѣрьныи и *самодрьжавьныи господинь* Серблюмь и Подунавию Стефань *кнезь* Лазарь;[247] Азь благовѣрныи *кнезь* Лазарь, *самодрьжьць* вьсеѥ срьбскыѥ землѥ;[248] Азь вь Христа Бога благовѣрни и *самодрьжавни* по милости Божиѥи Стефань *кнезь* Лазарь и господинь;[249] Азь вь Христа Бога благовѣрнїи и *самодрьжавнїи господинь* Срьблюмь и Поморию Стефань *велики кнезь* Лазарь.[250] У потпису на овим повељама нема самодршца, али треба додати да је на две последње повеље потпис изгубљен.

Наследник кнеза Лазара, Стефан Лазаревић, такође се служио понекад титулом самодршца. Занимљиво је да му вазалски односи према турском султану нису у томе сметали. На једној повељи од 1397. год. он је ставио потпис: Стефань *кнезь* вь Христа Бога благовѣнїи и по милости Божїи *господинь и самодрьжьць* Срблюмь и Подунавию.[251] У интитулацији ове повеље кнегиња Милица, мати Стефанова назива се: Азь вь Христа Бога благовѣр'наа Еугениѩ мати' прѣвьзлюблѥн'нааго ми сина Стефана кнеза и Влька,

[244] Визант. Временник XIII, 101.
[245] Споменик III, 31.
[246] *Miklosich*, Mon. Serb. 195.
[247] Гласник XI, 139 (од 1380. год.). Ова интитулација, која се потпуно поклапа с наведеним потписом Лазаревим, понавља се и у једној Лазаревој повељи од 1381. год., само што су ту изостављене речи: Срьблюмь и Подунавию (Гласник XXIV, 259).
[248] *Miklosich*, Mon. Serb. 194 (од 1380. год.).
[249] Ibid. 205 (од 1387) год.).
[250] *Новаковић*, Зак. Спом. 775 (од 1387. год.).
[251] Дечанске хрисовуље 140.

самодрьж'ца и господина срьбьскыѥ землѥ и Подунавию. Као деспот, иако је ову титулу добио из Византије, Стефан Лазаревић се назива у интитулацији једне повеље од 1405. год.: азь вь Христа Бога благовѣрны и *самодрьжавны по милости Божиеи деспѡть* Стефань.[252]

Под утицајем Рашке титула самодршца је продрла и у зетске повеље. У једној повељи Ђурђа Страцимировића од 1386. год. интитулација гласи: азь вь Христа Бога благовѣрни и *самодрьжавни господинь* Гюргь всои зетскои и поморскои земли.[253] Једна Балшина повеља од 1420. год., сачувана само у позном и рђавом препису, има у интитулацији: [159]
ѩ *самодржавни господарь* Балша, по милости Божиеи дꙋка велики и господарь земли зетскои и всемꙋ западному Поморію.[254]

Најзад, дошло је до тога, да су чак жене почеле да носе титулу „самодржице". Царица Мара, удовица султана Мурата II, кћи деспота Ђурђа, назива се у интитулацији једне повеље од 1479. год.: Азь раба твоѩ царица и *самодрьжица* кѵра Мара.[255]

Овим чудноватим примером завршава се наш преглед српских споменика. Тај преглед нам дозвољава да изведемо неке занимљиве закључке општег значаја.

Исто као у Бугарској, а доцније и у Русији, титула самодршца је наравно и у Србији произашла из византијске титуле автократор. Али, док је ова титула у Бугарској остала дословни превод византијског термина и употребљавала се само као додатак царској титули, у Србији је она добила свој особити значај. Ослањајући се на буквално тумачење речи автократор (самодржац), које није било туђе ни самој Византији, српски владаоци су примили титулу самодршца, откада су почели да сматрају себе независним. На тај начин се титула самодршца у Србији јавила уз краљевску титулу. То је велика новост у историји титуле самодршца, а услед тога је цела даља еволуција ове титуле у Србији добила сасвим особни карактер. Стефан Првовенчани је у целој светској историји био први носилац титуле самодршца, који не само да није имао царску титулу, него није ни помишљао на њу. Почевши од Првовенчаног, употребљавали су титулу самодршца и скоро сви даљи српски краљеви, иако ниједан од њих није употребљавао ову титулу

[252] *Miklosich*, Mon. Serb. 266.
[253] Ibid. 203.
[254] Гласник XLVII, 228.
[255] *Miklosich*, Mon. Serb. 521.

стално, како уопште формуле титулатуре нису имале у Рашкој чврст и непроменљив карактер. Изгледа, бар по сачуваним повељама, да су нарочито често употребљавали ову титулу краљ Милутин и краљ Душан. Додатак титуле самодршца уз краљевску титулу пре свега је имао да нагласи суверенитет српских владалаца и њихову независност
[160] од византијских царева. Откада је, пак, Душан узео царску титулу и, штавише, прогласио се за цара Срба и Грка, ово је наглашавање постало излишно. Стога видимо да ни цар Душан ни цар Урош нису употребљавали у својим потписима титулу самодршца. Напротив, после распада српске царевине, титула самодршца се поново јавља и то уз титуле кнез, деспот, господин итд. Једном речи, титула самодршца се не употребљава у Србији онда, када би њена употреба с византијске тачке гледишта била сасвим логична. Напротив, јавља се баш тада, када то према византијском схватању изгледа чудновато. Употреба ове титуле у Србији имала је своју властиту логику, која се не слаже са византијском.

Међутим, поред свих разлика, употреба титуле самодршца у Византији и у Србији има много заједничког. Исто као у Византији, титула самодршца ни у Србији није имала ништа оштег с унутрашњом неограниченошћу власти у смислу модерног апсолутизма. Средњовековна владалачка титулатура уопште не тангира односе владаоца према његовим поданицима. Унутрашње-политички значај титула самодршца имала је у Србији само утолико, што је она наглашавала првенство носиоца ове титуле према другим члановима владајућег дома. Само стварни владалац „всѣхъ срьбьскихъ и поморьскихъ земль“ називао се самодршцем, а не и његов савладалац или наследник, и када би и он носио краљевску титулу. И ово се поклапа с византијском праксом, јер и у Византији, као што смо видели, автократором се пре свега називао стварно владајући цар. Ова појава сасвим логично следује из основног схватања, заједничког и Византији и Србији, да автократор-самодржац влада по милости божјој, а не по наредби икакве земаљске власти.

IV. РУСИЈА

[161] Као у Јужних Словена и у Русији титула самодршца природно потиче од византијске титуле автократора. Али како у средњовековној Србији, тако и у Русији титула само-

дршца има своју властиту и врло занимљиву историју, у којој се испољава државно-политички развој старе Русије, снажење њене политичке моћи и њене државне свести. Ми смо видели да ни у Византији ни у Јужних Словена титула автократора-самодршца није означавала неограничену власт владара унутар државе у смислу модерног апсолутизма, да се у овој титули није изражавао однос владара према његовим поданицима, него пре свега његов однос према владарима страних држава. Исто важи и за стару Русију, где је титула самодршца првобитно имала искључиво спољно-политички карактер и тек постепено добила и унутрашње-политички значај.

На ово је указао већ Кључевски, који је нагласио да су титулу самодршца носили и они руски владари, чија је власт била формално ограничена, као Василије Шујски или Михаило Романов.[256] Своју тезу Кључевски би могао образложити још јасније да је знао за историју титуле автократора-самодршца у Византији и у Јужних Словена. Неоспорно тачно мишљење Кључевског у начелу није могло изазвати ма какву сумњу и примљено је од свих озбиљних истраживача. Међутим, нејасност у погледу смисла византијског појма автократор, а исто тако и специфично значење које је реч „самодержавие“ добила у модерном руском језику, често су и надаље изазивали забуне. Тако на пример [162] један од најистакнутијих историчара руског права, В. И. Сергејевич, каже да су московски владари примили из Византије титулу самодршца, не мислећи много на то „шта ова титула у ствари значи и да ли су за њу везивана нека права и каква су то права“.[257] Стога је, према Сергејевичу, „и постало могуће сједињење титуле самодршца с ограничењем царске власти. Московски велики кнежеви примали су од митрополита титулу великих кнежева све Русије, мада нису били сверуски владари, а од византијских царева примали су титулу самодршца, мада нису имали апсолутну власт“. Као што видимо, Сергејевич, иако се начелно придружује тези Кључевског, ипак не одваја појам автократора-самодршца од појма апсолутизма.[258]

Није довољно разјашњено ни питање, када су руски владари примили титулу самодршца. Већина истраживача

[256] *В. О. Ключевский* Боярская дума, 5 изд. (1919), стр. 243 сл.
[257] *В. И. Сергеевич*, Древности русского права, 3 изд. (1908), стр. 649.
[258] Тачно су одвојени ови појмови код *Т. Тарановског*, Историја српског права у Немањићкој држави I (1931) 131 и Historija prawa rosyjskiego I (1928) 83.

приписује увођење те титуле Ивану III,[259] други га приписују Василију III,[260] а неки чак и Лажном Димитрију.[261]

Ми морамо да расветлимо сва ова питања, а пре свега да утврдимо шта је навело руске владаре да приме титулу самодршца, какав је значај та титула имала у Русији, када се она прво јавила у Москви, а када је постала стална титула руских владара. Као што ћемо видети, прошло је много времена, док титула самодршца после њене прве појаве у московској Русији није постала сталним елементом званичне титулатуре московских царева.

Мишљење да је Иван III узео титулу самодршца не може се прихватити без знатне резерве, али тачно је да епоха Ивана III представља важан моменат у историји те титуле, исто тако као и у историји царске титуле. Спорадична употреба титуле самодршца за руске кнежеве ранијег доба[262] случајна је појава, која нема нарочитог значаја.
[163] Као што каже Кључевски: „Да би се изразило особито поштовање, наши кнежеви су понекад и раније називани самодршцима. За Ивана III ова реч је званично уведена у сталну титулу московских владара“ . . .[263] У последњој реченици греши, пак, и Кључевски,[264] јер не може се казати да је реч самодржац за Ивана III ушла у сталну титулу московских владара. Али се може рећи да је титула самодршца за Ивана III, иако се она и у ово доба употребљавала сразмерно врло ретко, добила нарочиту идејну садржину, те се употребљавала у строго одређеном смислу. То је било условљено са два догађаја великог историјског значаја: год. 1453. пало је Византијско Царство, а год. 1480. Русија се коначно ослободила татарског јарма. Тек после тих догађаја московски велики кнез је постао „самодржац“, то јест независан и слободан владар, који није имао изнад себе никакву другу земаљску власт. Није случајно ни то, што баш у ово доба, у доба истог Ивана III, почиње да се свесно и намерно

[259] На пример *Ключевский*, loc. cit. *М. Дъяконов*, Власть московских государей (1889) 134 сл. и др.

[260] *М. К. Любавский*, Лекции по древней русской истории (1918) 228.

[261] *М. Ф. Владимирский-Буданов*, Обзор истории русского права (1905) 154.

[262] За Јарослава Мудрог у XI, за Романа Волинског и Данила Галицког у XIII, за Михаила Тверског и његовог сина Александра у XIV веку, уп. *А. В. Соловъев*, Национальное сознание в русском прошлом („Русская Культура“, Београд, 1925) стр. 9, 16, 18 и 20.

[263] *Ключевский*, op. cit. 243.

[264] Исто тако и *Дъяконов*, op. cit. 135, који вели: „Иван Васиљевич је први од московских кнежева званично примио назив самодршца“.

употребљава и царска титула у Русији.[265] Пошто су пала оба цара, које су руски владари дотада признавали као такве, царска титула је природно морала да припадне московском владару као јединим независном православном владару.

Често се расправљало питање, да ли је стара Русија била зависна од Византије. Недавно је ово питање поново покренуо А. А. Васиљев,[266] али није могао ни овај изврсни зналац руско-византијских односа дати на то питање одређен и задовољавајући одговор. Јер, с једне стране извори пружају многобројне податке у корист политичке независности и самосталности старе руске државе, а с друге стране у истим изворима има и доста података за извесну потчињеност старе Русије према Византији. Ово доказује само то, да се питање не сме постављати овако. У средњем веку фактичка државна независност не искључује извесну идеалну потчињеност. Али та идеална потчињеност не означава још вазалну подложност, као што ни фактичка државна независност још не означава идеално и правно изједначење. Русија [164]
није била вазална држава Византијског Царства и није му била политички подложна, али у оном компликованом хијерархијском систему, који представља средњовековни свет, она није стајала на истом степену са Византијом. Византија је заузимала врх те хијерархије, а ово се симболички изражавало баш у томе, што је само византијски владар имао неоспорно право на назив цара и автократора, као што се уопште место које су поједине државе заузимале у тој хијерархији изражавало титулатуром њихових владара.

Док су српски владари већ од Стефана Првовенчаног почели да фактичку независност своје државе према Византији наглашавају титулом самодршца, док се Бугарска већ у X веку борила са Византијом за царску титулу, Русија је у том погледу показивала необичну лојалност и конзерватизам. Додуше, већ Василије I, син великог победиоца Татара, Димитрија Донског, решио је да прекине са овом лојалношћу, те је наредио да се име византијског цара више не спомиње у руским црквама. „Ми имамо цркву, али цара немамо“, казао је велики кнез Василиј Димитријевич, истичући тиме да признаје врховна права цариградске цркве, али не признаје ма каква врховна права византијског цара.

[265] Cf. *H. Schaeder*, Moskau das Dritte Rom, Hamburg 1929, p. 37 sq.

[266] *A. A. Vasiliev*, Was Old Russia a Vassal State of Byzantium? Speculum VII (1932) 350 sq.

На ово је тадашњи цариградски патријарх Антоније одговорио дугом посланицом, у којој је византијско учење о једном хришћанском царству и о спојености хришћанског царства са хришћанском црквом нашло свој класични израз. Да наведемо најкарактеристичније речи ове посланице, упућене од цариградског патријарха руском великом кнезу: „Није то лепо, сине мој, што кажеш: цркву имамо, а цара немамо. Није могуће за хришћане имати цркву, а немати цара, јер царство и црква стварају једно велико јединство и заједницу, те није могуће одвојити једно од другог. Хришћани одбацују само оне цареве, који су јеретици, који устају против цркве, а уводе неистините догмате, несагласне с науком апостола и св. отаца. Међутим, мој велики и свети самодржац, милошћу божјом, јесте најправославнији и најправовернији, борац за цркву, њен заштитник и осветник, те није могуће да буде архијереј који га не спомиње. Чуј кнеза апостола Петра, који каже у првој посланици: „Бога се бојте, цара поштујте“. Није казао: цареве, да се не би помислило на такозване цареве појединих племена, него је
[165] казао: цара, указујући да постоји само један васелени цар... Ако су пак и неки други хришћани присвојили себи царско име, све се то догодило против природе и против закона, тирански и насилно. Јер који оци или какви сабори и какви канони говоре о њима? Али свуда и свагде они гласно говоре о природном цару, чији закони и наредбе и повеље имају снагу у целом свету и кога јединог хришћани свуда спомињу, а не спомињу никога другог“.[267]

Ово поучавање цариградског патријарха тим је занимљивије, што је написано у доба када је византијска држава, потпуно обеснажена како због унутрашњих неприлика, тако и због турске навале, већ била стигла на руб пропасти. Жалосни положај византијске државе, као што то уосталом изрично истиче и сам патријарх Антоније у истој посланици, није могао ништа да промени у поносној византијској теорији, која је полазила од извесних идеалних постулата, а није много водила рачуна о фактичном стању ствари. Поучавање патријарха Антонија, изгледа, није промашило свој циљ. Побуна Василија I против византијског ауторитета није имала нарочитих последица. Московски владари и надаље су остали верни традицијама. Док је постојало Византијско Царство, нису тражили они за себе онај положај, који је према традицијама припадао византијском цару. Нису тражили ни оне титуле, на које је према истим традицијама имао право искључиво византијски цар, мада су били потпуно свесни своје моћи.

[267] *Miklosich* et *Müller,* Acta et diplomata graeca II, p. 191 sq.

У овом погледу врло је карактеристично оно што се приказује о „спасиоцу православља“, великом кнезу Василију II, у чувеној приповести о флорентинском сабору 1439. год. У оној редакцији те приповести, коју доносе руске хронике, а која је састављена између 1441. и 1448. год.[268] наилазимо на ове карактеристичне речи, које се ту приписују самоме византијском цару Јовану VIII: „Њега (Василија II) слушају источни цареви (тј. татарски канови) и велики кнежеви служе му са својим земљама. Али због своје смерности и побожности, због своје велике памети и правоверности он се не назива цар, него велики кнез својих руских православних земаља“.

Изгледа да је први, који се усудио да московског великог [166]
кнеза назове царем, био Србин Пахомије. Логотету Пахомију приписује се једно дело написано год. 1461, које спомиње „боговѣнчаннаго Василья царя всея Руси“.[269] Русија се решила да да својим владарима царску титулу, а исто тако и тесно везану за њу титулу самодршца тек после коначног ослобођења од татарског јарма и после пропасти Византијског Царства. Тек пошто су пала оба цара, које је Русија дотада признавала, руски владари су почели да се красе царском титулом. Тек пошто се Русија коначно ослободила подложности Татарима и идеалне потчињености Византији, руски владари су постали „самодршци“.

Треба нагласити да је ослобођење од идеалне потчињености Византији у овом погледу играло још већу улогу него ослобођење од татарског јарма. Русија је добро усвојила византијску науку о томе да у целом свету може да постоји само један цар-автократор, господар универзалног хришћанског царства и заштитник православне цркве. Али, пошто се год. 1439. на флорентинском сабору византијски цар одрекао православља и пошто је год. 1453. Византијско Царство пало у руке Турака, тај једини православни цар-самодр-

[268] Вторая Софийская Летопись, Полное Собрание Русских Летописей VI, 151 и сл.; Воскресенская лет., П. С. Р. Л. VIII, 100 и сл.; Никоновская лет., П. С. Р. Л. XII, 26 и сл. За различите редакције приповести о флорентинском сабору в. *H. Schaeder*, op. cit. 21 sq.

[269] *А. Н. Попов,* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений (1875) 393. Уп. *А. Павлов,* Критические опыты по истории древней греко-русской полемики против латинян (1876) 268 сл. *В. Савва,* Московские цари и византийские василевсы (1901) 273.

жац одсада је могао да буде само московски владар, који је остао веран православљу и који је својој држави извојевао слободу баш у доба пропасти свих других православних држава. Иван III се јавио као природни наследник византијских царева, учврстивши своја права на византијско наслеђе и браком са Софијом Палеолог, синовицом последњег византијског цара. Све идеје које су биле везане за Византију и сва права која су јој се приписивала прелазе сад на Москву.

Ствара се чувена теорија о Москви — „трећем Риму", који има да замени и стари Рим и „други Рим" — Цариград, теорија која је почетком XVI века нашла свој класични израз у речима старца Филотеја: „сва су хришћанска царства пропала, те су се скупила у једно царство нашега господара, то јест Руско Царство; јер су два Рима пала, а трећи стоји, а четвртог неће бити". Стварају се легенде о белој митри,
[167] коју је Константин Велики дао папи Силвестру, а која је после, по вољи Божјој, из Рима послана у Цариград, а затим из Цариграда у Русију; о царским регалијама, које је из Византије био добио Владимир Мономах, унук византијског цара Константина Мономаха; о происхођењу руског владајућег дома од цара Августа; о увођењу хришћанства у Русији од самог апостола Андреје, који је био посетио руске земље.[270] Све ове легенде и теорије прожете месијанским духом, које крајем XV и почетком XVI века ствара руска политичка мисао, имају да образложе и да учврсте права Русије на византијско наслеђе и на прво место у хришћанском свету.

Већ године 1492, када се навршило седам хиљада година од стварања света и када су месијанска очекивања с особитом снагом обухватила Русију, московски митрополит Зосима забележио је у новој пасхалији, коју је био израдио за осму хиљаду година, да је Бог после првог хришћанског цара Константина Великог и првог руског хришћанског владара св. Владимира прославио сада и „сјајног у православљу, благоверног, христољубивог великог кнеза Ивана Василијевича, господара и *самодршца* све Русије, новог цара Константина у новом Константиновом граду — Москви, господара целе руске земље и многих других земаља".[271]

Зосимин наследник, митрополит Симон, приликом свог постављања на московску столицу 6. септембра 1495. год.

[270] Уп. *H. Schaeder*, op. cit. 59 sq. *В. Мошин*, Руско-Југословенски Алманах (1834) 51 и сл.
[271] Русская Истор. Библ. VI, бр. 118, стр. 786.

обратио се Ивану III са кратким поздравом, у коме је два пута употребио титулу самодршца. Он назива Ивана III „самодержавныи Государю и Владыко" и „благочестивыи Владыко и самодержче Великии Государю".[272]

4. фебруара 1498. год. Иван III је крунисао свог унука Димитрија Ивановича, кога је првобитно био одредио за свог наследника. Као што знамо, обичај крунисања наследника за живота владара био је врло распрострањен у Византији. Нема сумње да је Иван III из Византије преузео свој обичај, који дотада у Русији није био познат. Опис овог крунисања, најстарији руски опис ове врсте, показује са пуно јасности
да је и сам обред, по коме се извршило Димитријево вен- [168]
чање, израђен по византијском узору.[273] После извршеног крунисања митрополит Симон је поздравио Ивана III и његовог наследника овим речима: „Божиею милостью радуися и здравствуи, прѣславныи *Царю Иванѣ Великии Князь, всея* Руссии *Самодержецъ*, и своимъ внукомъ Великимъ Княземъ Дмитрѣемъ Ивановичемъ всея Русии, на многа лѣта".[274] Треба обратити пажњу на то, да самодршцем митрополит назива само Ивана III, а не и младог Димитрија Ивановича, за кога се титула самодршца никада не употребљава. Ово се опет потпуно поклапа с византијским традицијама, јер се и у Византији само врховни владар сматрао као автократор (в. горе, глава I). Случај је био исти и у Србији Немањића (в. горе, гл. III). Царем митрополит Симон такође назива само Ивана III, док је његов унук, који је пре крунисања носио једноставну титулу кнеза, назван велики кнез. Исто тако се и Стефан Душан називао царем, а млади Урош краљем.[275]

[272] Собрание Гос. Грамот и Договоров II, бр. 23.
[273] Ова чињеница никако се не може довести у сумњу на основу оних разлика у детаљима, које су постојале између византијског и руског обреда крунисања, а које истиче *В. Савва* op. cit. 121 sq.
[274] С. Г. Г. и Д. II, бр. 25, стр. 29.
[275] Касније је Иван III променио своје расположење према унуку, те је уместо њега одредио за свог наследника свог млађег сина Василија. Према томе је год. 1502. забранио да се Димитрије Иванович спомиње у црквама као велики кнез, а кроз неколико дана, као што кажу руски летописи, „пожаловалъ сына своего Василья, благословилъ и посадилъ на великое княженье Володимерьское и Московское и всея Руси самодержцемъ, по благословенiю Симона митрополита всеа Руси" (П. С. Р. Л. VI, 48 и VIII, 242). Из тога се наравно не може закључити да је Василије III још за живота очевог добио титулу самодршца, а и уопште, титула наведена у летописима не може се узети као апсолутно тачна. Напротив, као апсолутно тачне могу се сматрати титуле наведене у горе цитираном протоколу крунисања Димитрија. *С. М. Соловьев*, История

Исти митрополит Симон у окружној посланици, написаној између 1495. и 1505. год., каже „...къ благовѣрному и христолюбивому Великому Князю Ивану Васильевичу, къ Государю и *Самодержъцю* всея Руси". И мало даље у истој посланици: „Государь же Князь Виликій, *Самодержецъ* всея Руси".[276] Дакле, чак и у оним случајевима, у којима митро-
[169] полит Симон само кратко спомиње Ивана III, он га назива самодршцем све Русије. У посланици од 22. августа 1501. год. митрополит Симон га опет спомиње као „благороднаго и христолюбиваго Великаго Князя Ивана Васильевича, всея Русіи *Самодръжца*".[277]

Врло је значајно да се титула самодршца у свим наведеним случајевима употребљава од стране представника цркве. Ова византијска титула почела је у Русији да се употребљава у црквеним круговима, а тек касније је прихваћена од самих владара.[278] Упркос проширеном мишљењу, сам Иван III, иако је себе понекад називао царем,[279] никада није употребљавао титулу самодршца, него је писао у својим повељама просто: „Се азъ Князь Великій Иванъ Васильевичъ всеа Руси".[280]

Исто тако нису званично употребљавали титулу самодршца ни Василије III нити Иван IV. Као и његов отац, Ва-

России V (изд. 5), прим. 84. позива се на хронограф из московског архива министарства иностр. дела, који пружа занимљиви опис крунисања Василија III. Према том опису митрополит Симон после венчања прогласио је Василију III „многие години", рекавши: „благовѣрному и христолюбивому Царю и Великому Князю Василію Ивановичу Московскому и всея Руси исполаэти деспота". Може се и ту посумњати, да ли је митрополит заиста назвао „савладара" Василија царем; али свакако он га не назива самодршцем. Питање да ли је Василије III био формално крунисан од Ивана III ми можемо оставити на страну. Уп. *В. Савва*, op. cit. 143.

[276] Акты Исторические I, бр. 104, стр. 146.

[277] А. И. I, бр. 112, стр. 166.

[278] За прве половине владавине Ивана III ни представници цркве још га не називају самодршцем. Уп. С. Г. Г. и Д. II, бр. 18 од 1468. год.: А. И. I, бр. 277 од 1462—1464. год., бр. 279 од 1470. год., бр. 280, 281 и 283 од 1471. год. У последњој повељи Иван III је назван „Великій Князь Иванъ Васильевичь всея Руси", а његов син просто „Великій Князь Иванъ Ивановичь".

[279] Нарочито у преговорима са Ливонским редом, са Либеком и Ревелем. Уп. *С. М. Соловьев*, История России I ,1482, и сл.; *М. А. Дьяконов*, op. cit. 134: *В. Савва*, op. cit. 276 и сл., *H. Schaeder*, op. cit. 39 sq. — Царем све Русије Иван III се назива и у посланици Јеврејину Захарију од 14. марта 1484. год., а назван је овако и у повељи псковских посадника, бојара и трговаца од октобра 1477. год. (С. Г. Г. Д. II, бр. 20 и 19).

[280] А. И. I, бр. 84, 85, 86, 88, 91, 102, 111.

силије III обично је писао у својим повељама: „Се язъ Князь Великій Василей Ивановичь всеа Русіи".[281] А Иван IV пре
царског венчања исто тако: „Се язъ Князь Великій Иванъ [170]
Васильевичь всеа Русіи",[282] а после царског крунисања: „Се язъ Царь и Великій Князь Иванъ Васильевичь всеа Русіи".[283] Нарочито често долази ова формула: „Отъ Великаго Князя (односно: Отъ Царя и Государя и Великаго Князя) Ивана Васильевича всеа Русіи".[284] Молбе се упућују „Государю (односно Царю Государю) Великому Князю Ивану Васильевичу всеа Русіи".[285] Ни сам Иван IV ни његови световни поданици нису употребљавали званично титулу самодршца.

Напротив, митрополит Макарије стално назива Ивана IV самодршцем, па га чак увек и спомиње са овом титулом.[286] Занимљиво је упоредити писмо митр. Макарија цару од 13. јула 1552. год. и царев одговор, написан око 20. јула и. г. Макаријево писмо почиње овако: „Благословеніе преосвященнаго Макарія, Митрополита всеа Русіи, о святѣмъ Дусѣ возлюбленному сыну нашего смиренія, Богомъ почтенному и Богомъ вѣнчанному Царю, Государю и Великому Князю Ивану Васильевичу, всеа Русіи *Самодержцу*". А одговор Ивана IV је адресован: „Преосвященному отцу нашему Ма-

[281] А. И. I, бр. 116, 119, 131, 132. Изузетак чини латинска титула Василија III у писму папи Клименту VII од 1525. год.: Magnus Dux Basilius, Dei gratia Imperator et Dominator totius Russiae (*Григорович*, Переписка пап с российскими государями в XVI в. [1843] стр. 19), што се може превести: „Великій Князь Василій, Божіей милостью Царь и Самодержецъ всея Руси". Папе су називали Василија III: Nobilis vir, dux Moscoviae et Russiae princeps (*Григорович* op. cit. 3 и 9). О Василију III прича се да је увео нарочито свечану титулу која се употребљавала у дипломатским актима и у хроникама, а која је гласила: „Божіею милостію царь и великій князь Василей Ивановичь Владимерскій и Московскій и Новгородскій и Псковскій и Казанскій и Астраханьскій, Государь Тверскій и Ростовскій, Ярославскій и Вологодскій, Пермьскій, Вятскій и Болгарской, и Кандійской, Обдорскій, Угорскій, Черниговскій, и Рязанскій и своея Русіи Государь и обладатель". (Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронограф русской редакции, изд. А. Попов (1869) стр. 181—182). Иако се у овом извештају каже да од ранијих руских владара ниједан „таковым самодержательством не писашеся и не нарицащеся", титула самодршца, као што видимо, овде се не наводи. Нарочита свечаност ове Василијеве титулатуре изражава се у навођењу територијалних титула.

[282] А. И. I, бр. 137, 141, 143.

[283] А. И. I, бр. 149, 151, 152, 156, 157, 163, 164, 165, 180, 184, 183, 193, 194, итд.

[284] А. И. I, бр. 138, 139, 146, 148, 166, 167, 168, 174, 176 итд.

[285] А. И. I, бр. 136, 174, IV и V.

[286] А. И. I, бр. 159, 160, 172 (више пута).

карію, Митрополиту всеа Русіи, Царь и Великій Князь Иванъ Васильевичь всеа Русіи челомъ бьетъ“.[287] Као што видимо, ни ту се Иван IV не назива самодршцем, мада је ова титула наведена у Макаријевом писму на које он одговара.

У повељи од 30. јануара 1547. год., после свог царског крунисања, Иван IV је употребио особито свечану титулатуру, али ни ова свечана и опширна титулатура не садржи реч самодржац, него гласи: „Се язъ Виликій Царь и Государь и Великій Князь Иванъ Васильевичь всеа Русіи“.[288] Међутим, митрополит Макарије после крунисања поздравио је новог цара овим речима: „Божиею милостию, радуися и здравствуи, православныи Царю, всеа Русия *Самодержецъ*, на многа лѣта“. Затим су поздрављали цара архиепископи, епископи, бојари и „всѣ людие такоже де здравствоваша Великаго *Самодержца*“. И даље се каже у истом опису, [171] чије је црквено порекло ван сумње: „пошолъ Великии Царь Иванъ Васильевич *Самодержецъ* Великия Русия ... идяше Великии *Самодержецъ*“ ...[289]

Исто тако, московске владаре већ у оно доба називало је царевима и самодршцима и грчко и јужнословенско свештенство, које је на руске владаре пренело звање и достојанство византијских царева. Год. 1517. игуман синајског манастира, Данило, назива Василија III „*самодржавни*, боговенчани, велики свети цар све Русије“; а год. 1548. хиландарски калуђери, набрајајући титуле и почасне епитете Ивана IV, између осталог називају га: „*самодржавни* велики цар московски, једини прави господар, бели цар источних и северних земаља, цар и господар свих православних хришћана, сунце хришћанства“ ... итд.[290]

Реч самодржац чешће се употребљава и у приповестима о Мономаховим регалијама. Према једној редакцији, која је настала за Василија III, изасланици византијског цара рекли су Владимиру Мономаху: „Пріими отъ насъ, о боголюбивый и благовѣрный княже, сія честная дарове ... на славу и честь и вѣнчаніе твоего *вольнаго и самодержавнаго царства*“. На крају ове приповести читамо: „Якожъ и сій *вольный и самодержецъ царь* великія Росія Василей Ивановичъ вторый надесять по колѣну отъ великаго князя Володимера Мономаха ... претече же нынѣ до великаго князя Василія Ивановича *вольнаго самодержца* и царя лѣтъ 4800“.[291]

[287] А. И. I, бр. 160, стр. 290 и 295.
[288] А. И. I, бр. 147.
[289] С. Г. Г. и Д. II, бр. 33, стр. 43.
[290] Наведено у *Дьяконова*, Власть московских государей 86 и сл.

Карактеристично спајање појмова „вольный„ и „самодержецъ“, које се у наведеним одломцима понавља три пута, врло је значајно за разумевање првобитног смисла речи самодржац. Ова реч истиче слободу и независност владара. Самодржац је „вољан“, јер он влада по милости божјој а није потчињен никаквој земаљској власти. „Отъ вышнія Божія десницы поставленъ еси самодержецъ и государь всея Руси“, као што каже чувени црквени писац Јосиф Волоцки.[292] Напротив, да би истакао неограниченост власти московског владара унутар државе, Јосиф Волоцки употребљава реч „вседержитель“.[293] Иван Пересветов за исту сврху употребљава занимљив израз „самоупрямлив“, [172] то јест самовољан, тврдоглав. Према овом проповеднику царског апсолутизма „Царю должно быть *самоупрямливу* и мудру безъ воспрашиванья“ ... Јер се царева мудрост састоји у томе, да сам мисли о војсци и управи.[294] Да је реч самодржац означавала апсолутног, неограниченог владара, Пересветов би свакако применио ову реч, а не би му био потребан чудноват израз „самоупрямливъ.“

Међутим, баш од времена Ивана IV титула самодршца почиње да се употребљава и у смислу неограничености власти цара унутар државе. Или боље, она почиње да се искоришћује у овом смислу у полемичким сврхама. У писму Андреју Курбском, представнику бојарства, које је тежило за ограничењем царске власти, сам је Иван Грозни, у облику полемичког питања, дао ову лапидарну формулу: „Како же и самодержецъ наречется, аще не самъ строитъ?“[295]

У ствари, полазећи од оне основне идеје да је самодржац само онај владар, чија се власт заснива искључиво на

[291] *Дьяконов*, op. cit. 79 према Сборнику Древлехр. Погодина № 1567, л. 103 об.
[292] *Дьяконов*, op. cit. 97.
[293] *В. Вальденберг*, Древне-русские учения о пределах царской власти (1916) 204.
[294] *Вальденберг*, op. cit. 330.
[295] *А. Курбский*, Сочинения I, 49. — Уп. и резоновања аутора чувене Беседе валаамских чудотвораца, која устаје против утицаја духовништва на царску власт, па каже да је Бог заповедио цару „царствовати и міръ воздержати и для того цари въ титулахъ пишутся самодержцы. А которые пишутся самодержцы, таковымъ царемъ не достоитъ ся писати самодержцемъ ни въ чемъ, понеже съ пособники Богомъ данное царство и міръ воздержатъ, а не собою“. Васијан Топорков дао је Ивану IV овај савет: „Аще хощеши самодержецъ быти, не держи себѣ совѣтника ни единаго мудрѣйшаго себя“. Уп. *Вальденберг*, op. cit. 303 и 315.

вољи божјој, природно је било доћи до закључка да појам самодржавне власти не допушта никакво ограничење од стране земаљских сила, било спољних, било унутрашњих. У писму пољском краљу Стефану Баторију од 1581. год. Иван IV поносно истиче да влада „Божіемъ изволеніемъ, а не многомятежнаго человѣчества хотѣніемъ“.[296] Мало касније су руски бојари на врло изразит начин протумачили пољском краљу Сигисмунду Августу разлику између његове власти и власти руског цара: „Нашихъ великихъ государей *вольное царское самодержство* не какъ ваше убогое королевство“, јер „великимъ государямъ не указываетъ никто, а тебѣ твои панове какъ хотятъ, такъ укажутъ“.[297] „Вољни самодржац“ треба да буде „вољан“ не само према
[173] страним силама, него и према својим поданицима. Испитујући положај страних држава, да би утврдио које владаре он може сматрати као једнаке себи и називати својом braћом, Иван Грозни је одбио не само оне који су били зависни од старних сила, него и оне који су били ограничени у вршењу своје власти и који су добијали престо на основу избора, а не на основу права наследства. Тако су одбијени међу осталим краљеви литвански, пољски, шведски, а и енглеска краљица Елизабета, која је према Грозном само „простачка девојка“. „Ми смо мислили“, пише Иван Грозни Елизабети год. 1570, „да си у твојој држави господарица и да владаш сама... Али поред тебе владају људи, и не само људи, него и ниски трговци“... На крају испоставило се да су само турски султан и кримски кан достојни да се зову браћом московског самодршца.[298]

Тако је у полемици са бојарском опозицијом, а и са спољним ривалима реч самодржац добила нов призвук. Међутим, у званичној употреби она је задржала своје првобитно значење. Уопште, постоји знатан јаз између званичне и незваничне употребе те титуле. Формула Ивана Грозног: „како ће да се зове самодржац, ако не уређује сам“ свакако показује да је ова титула у његово доба била добро позната, да се цар стварно звао самодржац. Међутим, као што смо видели, за Ивана IV титула самодршца званично се употребљавала само од представника цркве, а сам Иван Грозни, исто тако као и његови претходници, званично је није употребљавао. Упорно тражећи од страних сила признање своје

[296] *Дьяконов,* Власть московскихъ государей, 161.

[297] Др. Росс. Вивл. XV, 44. *Дьяконов,* op. cit. 159.

[298] *Дьяконов,* Очерки общественного и государственного строя древней Руси, 3 изд. (1910) 424 сл.

царске титуле, Иван Грозни никада није тражио да га страни владари називају и самодршцем.[299]

Међутим, често употребљавање титуле самодршца у црквеним актима и у народном језику припремило је тле, те је наследник Грозног почео да се и сам назива самодршцем у званичним повељама. Истина, и у доба Феодора Ивановича, а, као што ћемо видети, и у касније доба, титула самодршца се редовно употребљавала само у актима црквеног порекла. У повељи о оснивању московске патријаршије од маја 1589. год. цар Феодор се стално назива самодршцем.[300] Исто тако и у опису његовог крунисања, где се поред њега спомињу [174]
као самодршци и Иван Грозни и Василије III.[301] У световним повељама, напротив, Феодор се већином задовољава титулом „Царь и Великій Князъ Өедоръ Ивановичь всеа Русіи“.[302] Али, у повељи Остјачком кнезу Игичеју Алачеву и његовом брату Онжи Јурјеву од 18. фебруара 1594. год. Феодор каже: Се язъ Царь и Великій Князь Өедоръ Ивановичь всеа Русіи *Самодержецъ*.[303] Исто тако, цар Феодор се више пута назива самодршцем у повељи сибирском цару Кућуму од 1597. год.,[304] а и лојални према московском цару Кућумов син, царевић Абдул Хаир, у писму свом оцу од исте 1597. год. стално спомиње цара Феодора са додатком „всеа Русіи Самодержецъ“.[305]

Као што видимо, у световним повељама за цара Феодора титула самодршца се пре свега употребљавала у односима са татарским владарима, подложним Московском Царству. Разлог је потпуно јасан, а и врло важан за разумевање смисла титуле самодршца: овом титулом истицао се суверенитет московског цара према његовим вазалима. Поред тога, титула „самодржац све Русије“ почела је да се спомиње и у преговорима са западним суседима. Год. 1591, тражећи поново од пољског краља признање царске титуле,

[299] Историја преговора са страним државама о признању царске титуле руских владара детаљно је претресена у *В. Савва*, op. cit. 287—400.

[300] С. Г. Г. и Д. II, бр. 59, стр. 95—100.

[301] С. Г. Г. и Д. II, бр. 51, стр. 72—85; за Василија III уп. стр. 75, за Ивана IV стр. 76 и 80. — Уп. и повељу свештеницима у Лавову од септембра 1592. год., која почиње речима Божіей милостію отъ Великаго Государя Царя и Великаго Князя Өедора Ивановича всеа Русіи Самодержца (ibid. бр. 61).

[302] А. И. I, бр. 215, 217, 219, 223, 243, итд. С. Г. Г. и Д. I, стр. 103—123, 125, 135—143.

[303] С. Г. Г. и Д. II, бр. 63.

[304] С. Г. Г. и Д. II, бр. 68.

[305] С. Г. Г. и Д. II, бр. 67.

посланици Феодора Ивановича увек га спомињу са овом титулом: „Государь нашъ царь и великiй князь Θеодоръ Ивановичъ всеа Русiи *Самодержецъ*".[306]

Знатан напредак у развитку титуле самодршца примећује се за владавине Бориса Годунова, који је без сумње утицао и на њено проширење за слабог цара Феодора као стварни регент и први саветодавац Феодоров. Посланици цара Бориса не задовољавају се простим навођењем титуле самодршца, него траже да и сами страни владари у својим актима, упућеним московском владару, поред царске титуле изричито наводе и титулу самодршца. Примајући посла-
[175] ницу од императора Рудолфа II, Борисов посланик, дијак Афанасије Власијев, замерио је да је у тој посланици, царско име написано не са потпуним царским називом: *Самодршца и титли нема*".[307] Као и увек, највећу је бригу у том погледу задавала московској влади Пољска, која се највише одупирала признању царске титуле руских владара. Год. 1601. посланици цара Бориса јавили су пољском двору да неће бити мира између Русије и Пољске, ако „краљ не буде почео да назива нашег великог господара *царем самодршцем* и да пише његове титле у потпуности". Ако жели пријатељство и љубав, „нека краљ назива нашег великог господара пуним царским називом — *царем и самодршцем све Русије* према његовом царском достојанству; јер је овај највиши царски степен величанства нашем великом господару цару и великом кнезу Борису Феодоровичу *све Русије самодршцу* дат од Бога, од прародитеља наших великих господара руских царева, почевши од великог господара цара и великог кнеза Владимира Мономаха, који је примио од Грка највишу и најдостојнију част, који је венчан царским венцем и дијадемом од великих господара, од цариградских царева, саветом најсветија четири васељенска патријарха и целог васељенског сабора и који је назван цар и велики кнез Владимир Мономах, и све до великог господара цара и великог кнеза Ивана Василијевича *све Русије самодршца* и његовог сина достојног хвала великог господара цара и великог кнеза Феодора Ивановича *све Русије самодршца*" ... А затим се више пута спомиње „наш велики господар цар и велики кнез Борис Феодорович *све Русије самодржац*".

[306] Цитирано из књига пољског двора № 21, л 42 об. и сл. у *В. Савва*, op. cit. 342 сл.

[307] Памятники дипломатических сношений II, 715; уп. *Савва* 356. Под речју „титлы" подразумевало се навођење свију земаља над којима је владао московски цар.

Тако су посланици Бориса Годунова, који је западну образованост спајао с верношћу византијским традицијама, приказали пољском краљу теорију о преласку царског звања из Византије у Русију, теорију засновану на легенди о царском крунисању Владимира Мономаха од византијског цара. Даље су московски посланици нагласили да „сви велики хришћански господари и муслимански господари" називају руске владаре „цареви све Русије и *самодршци*, према њиховом достојанству". Посланици су поднели акта, која су требала да докажу да су императори називали овако већ Ва-
силија III, Ивана IV и Феодора, „а и сви велики хришћан- [176]
ски господари, краљ шпански и француски, и дански, и енглеска краљица, а исто тако и највиши римски папа и раније су писали и сада пишу нашем великом господару цару и великом кнезу Борису Феодоровићу *све Русије самодршцу* са пуним царским називом: цар све Русије и *самодржац*. Једино од стране вашег владара нема предусретљивости".[308]

Међутим, у пределима своје државе већином није употребљавао титулу самодршца ни Борис Годунов. Употребљавао ју је само у извесним случајевима, и врло је занимљиво

[308] Цитирано из Књига пољског двора № 24, л. 83—87 и 107 у *В. Савва*, op. cit. 358 и сл. Уп. Др. Росс. Вивл. IV, 64 и сл. Међутим, год. 1601. папа Климент VIII је називао Бориса Годунова: Dominus Russiae Magnus Dux Moscoviae, Novoguardie, Smolentiae, Vladimiriae, Dominus Cassani et Astracani, multorumque aliarum provinciarum Princeps magnus, а год. 1604. Princeps Moscoviae et maximarum provinciarum Dominus potentissimus (Hist. russ. mon. II, № 32 и 33; *Pierling*, La Russie et le Saint Siège I, p. 378 sq.). У ствари, римски престо је признао царску титулу руских владара касније него ли сви европски световни владари. Јер је Пољска, која се томе одупирала са највише жестине, према пољановском уговору о миру од 1634. примила обавезу да зове цара Михаила Феодоровича „великiй государь царь и великiй князь М. Ф. всеа Русiи самодержецъ владимiрскiй, московскiй, новогородскiй, царь казанскiй, царь астраханскiй, царь сибирскiй, государь псковскiй" ... итд. (Книги польского двора № 43, л. 884 — *Савва*, op. cit. 386). Други владари су стварно већ раније признали царску титулу руских владара. Борисови посланици су са разлогом тврдили да је император већ Василија III називао царем. Имала се у виду посланица од 1514. год., у којој Максимилијан I назива Василија III цесарем, а на коју се касније позивао и Петар Велики (Памятники дипл. снош. I, 1503 и сл.; II, 1431 и сл.). Императори Максимилијан II и Рудолф II стално су називали Ивана IV царем (Памятники диплом. снош. I, 661, 663, 714, 743, 754, 759, 718, 820 итд.). Енглески владари су га називали Imperator, Emperour (*Ю. Толстой*, Первые сорок лет сношений между Россиею и Англиею № 2, 3, 4, 6, 8, 16, 25, 26). Што се тиче пак титуле самодршца, то се она, као што смо видели, није ни тражила пре Бориса Годунова.

установити који су ови случајеви. Разуме се само по себи да је и он, као и његови претходници, редовно називан самодршцем у актима црквеног порекла.[309] Поред тога, реч самодржац се употребљава, када се примењује нарочито свечана титулатура, на пример у листини новгородског војводе кнеза Бујнусова-Ростовског од 17. октобра 1604. год.: Божею милостью Великого Государа Царя и Великого Князя Бориса Өеодоровича, всеа Руси *самодержьца,* Владымерского, Московского, Новгородского, Царя Казанского итд.[310] Али је најзанимљивије то, што се Борис Годунов увек назива самодршцем онда када се, по византијском узору, спомиње [177] заједно са својим сином. Да би осигурао свом сину наследство престола, Борис Годунов, који није припадао главној линији Рурикове династије, издавао је повеље уједно у своје име и у име свог сина, исто тако као што су то у исту сврху радили византијски цареви.[311] Тако, на пример, у повељама Немцима Игнатију Поперзаку и Андреји Виту од фебруара 1599. год. по два пута долази ова титулатура: Божiею милостiю, мы Великiй Государь Царь и Великiй Князь Борисъ Өедоровичь всеа Русiи *Самодержецъ* и сынъ нашъ Царевичь Князь Өедоръ Борисовичь всеа Русiи.[312] Дакле, самодршцем се називао сам цар Борис, као што се и у Византији за автократора сматрао само врховни цар (в. горе, гл. I). Царевић Феодор не носи титулу самодршца, не назива се он ни Великiй Государь нити Великiй Князь, већ просто Князь. Потпуно исте титуле као у обадве поменуте повеље носе цар Борис и његов син и у повељи патријарху Јову од 27. фебруара 1599. год. Међутим, када се у овој истој повељи мало даље Борис Годунов спомиње сам, он се назива просто „язъ Царь и Великiй Князь Борисъ Өеодоровичь всеа Русiи“.[313] Исту јединствену титулу дају и првих 29 повеља из доба Борисовог, наштампаних у „Акты Исторические“. Међутим, у повељама од јануара и од 20. септембра 1600. год., објављеним у овој збирци под бр. 30 и 33, Борис се спомиње заједно са својим сином, те опет наилазимо на ову формулу: Божею милостью мы Великiй Государь и Великiй Князь Борисъ Өеодоровичь, всеа Русiи *Самодржецъ* и нашъ сынъ Царевичь Князь Өеодоръ Борисовичь всеа Русiи.[314] У даљим повељама Борис се поново спомиње сам и поново без титуле самодршца.[315]

Врло занимљиве за нас су оне повеље, на којима се ради потврде налазе потписи више царева из различитих доба. Вреди да се ти потписи упореде с тачке гледишта титулатуре. Повеља цара Феодора од 30. октобра 1584. год. има у интитулацији ову титулу: „Се язъ Царь и Великiй [178] Князь Өедоръ Ивановичь всеа Русiи“, а у потпису: „Царь и Великiй Князь Өедоръ Ивановичь всеа Русiи“. 16. јуна 1587. сам је Феодор потврдио ову повељу поновним потписом, чија титула гласи: „Государь Царь и Великiй Князь Өедорь Ивановичь всеа Русiи“. Међутим, потврда Бориса Годунова од 11. децембра 1598. год. има ову титулу: „Божiею милостiю мы Великiй Государь Царь и Великiй Князь Борисъ Өедоровичь, всеа Русiи *Самодержецъ* и сынъ нашъ Царевичь Князь Өедоръ Борисовичь всеа Русiи“. Василије Шујски, који је дао своју потврду 23. априла 1607. год., узео је за узор Годуновљеву титулу и просто је преписао: „Божiею милостiю мы Великiй Государь Царь и Великiй Князь Василей Ивановичь, всеа Русiи *Самодержецъ*“. Михаило Феодорович се у својој потврди од 13. новембра 1613. год. назвао: „Государь Царь и Великiй Князь Михайло Өедоровичь всеа Русiи *Самодержецъ*“. Најзад, Алексеј Михаилович, чија потврда датира од 25. фебруара 1657. год., употребио је ову титулу: „Божiею милостiю Великiй Государь Царь и Великiй Князь Алексѣй Михайловичь, всеа Великiя и Малыя и Бѣлыя Росiи *Самодержецъ*“.[316]

Феодорову повељу од 16. маја 1586. год., која има исту титулу као и пређашња, Годунов потврђује само у своје име, а не и у име свог сина и према томе не наводи титулу самодршца. Не наводи је у својој потврди на овој повељи ни Василије Шујски.[317] Уосталом, Василије Шујски не употребљава титулу самодршца ни у својим потврдама Феодорових повеља од 29. априла 1587. и од 25. марта 1589. год., иако је ове повеље Годунов потврдио и у своје и у синово

[309] С. Г. Г. и Д. II, бр. 70 и 82.

[310] А. И. II, бр. 50, стр. 60.

[311] Cf. *G. Ostrogorsky,* Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz: *E. Kornemann,* Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum (1930), 166 sq. (в. СД, књ. III, стр. 180 сл.).

[312] С. Г. Г. и Д. II, бр. 71 и 72.

[313] С. Г. Г. и Д. II, бр. 73, стр. 153 сл.

[314] Друкчија је титулатура у повељи од 16. августа 1603. год., где се Борис Годунов и његов син само спомињу у трећем лицу: Государь Царь и Великiй Князь Борисъ Өедоровичь всеа Русiи и его Царскаго Величества сынъ Государь Царевичь Князь Өедоръ Борисовичь всеа Русiи (А. И. II, бр. 44, стр. 57).

[315] А. И. II, бр. 31, 35—43, 45—49, 51, 52, 54.

[316] А. И. I, бр. 215, стр. 408—410.

[317] А. И. II, бр. 217.

име, а према томе је навео и титулу самодршца.[318] Напротив, цареви из дома Романових у потврдама старијих повеља увек су употребљавали титулу самодршца.[319]

Лажни Димитрије се већином служио истом титулатуром, којом су се служили његови претходници. Обично је употребљавао ову титулатуру: Царь и Великій Князь Дмитрей Ивановичъ всеа Русіи.[320] Титулу самодршца употреб-
[179] љавао је ретко. Тако, на пример, у повељи астраханском Троицком манастиру од 12. априла 1606. год. интитулација гласи: Се язь Царь и Великій Князь Дмитрей Ивановичъ, всеа Русіи *Самодержецъ*. Али на обратној страни исте повеље пише просто: Царь и Великій Князь Дмитрей Ивановичъ всеа Русіи.[321] У листини смоленског војводе кнеза Ромодановског од 17. јула 1605. год. налази се иста свечана и опширна титулатура, коју је новгородски војвода кнез Бујнусов-Ростовски употребљавао за Бориса Годунова: Божіею милостію Великого Государя Царя и Великого Князя Дмитрея Ивановича, всеа Русіи *Самодержца*, Владимерского, Московского, Новгородского итд.[322] Поред тога, Лажни Димитрије је унео у руску титулатуру и нове, западне елементе и епитете, који су се понекад спајали и с речју самодржац, као на пример у повељи Димитријевих бојара од септембра 1605. год., која даје ову занимљиву титулатуру: Наяснѣйшего и непобедімаго *Самодержца*, Великого Государя Дмитрея Івановича, Божіею милостію, Цесаря і Великого Князя всеа Русіи.[323] У односима са страним владарима Лажни Димитрије се такође служио необичном титулатуром. У посланици пољском краљу Сигисмунду III од 16. децембра 1605. год. он се назива: Nos serenissimus ac invictissimus Monarcha Demetrius Joannis, Dei gratia Imperator et Magnus Dux totius Russiae, atque universorum Tatariae regnorum aliorumque plurimorum dominiorum, Monarchiae Moschoviticae subjectorum, Dominus et Rex.[324] Год. 1606. Лажни Ди-

[318] А. И. II, бр. 218 и 226.

[319] Уп. А. И. I, бр. 179, 186 и 193 (повеље Ивана IV) потписе Михаила Феодоровича и Алексеја Михаиловича; бр. 215, 223 и 229 (повеље Феодора Ивановича) потписе истих и Феодора Алексејевича.

[320] А. И. II, бр. 57—62. С. Г. Г. и Д. II, бр. 89—91.

[321] А. И. II, бр. 64.

[322] А. И. II, бр. 56.

[323] С. Г. Г. и Д. II, бр. 100.

[324] С, Г. Г. и Д. II, бр. 108. Исто тако и у посланици пољском краљу од 5. септембра 1605. год. и у многобројним посланицама Сендомирском војводи, где, пак, уместо Imperator стоји Caesar (*Савва*,

митрије је објашњавао пољским посланицима да је он у својим пространим земљама не само цар но и император. „Сам Бог нам је даровао ову титулу . . . ни Асирски, ни Мидијски владари, ни сами римски цесари нису имали више права на њу но ми".[325] Да је Лажни Димитрије правио разлику између титула цар и император, види се и из његових преговора са папом. Напротив, цесарску титулу сматрао је
за идентичну са императорском, истичући да је он божјом [180]
милошћу не само цар, него чак и цесар или император и да су папе и римски императори обично називали његове претходнике цесарима.[326]

Цар Василије Шујски се природно вратио традиционалној руској титулатури, а узимао је за узор акта Бориса Годунова. На пољском двору његови посланици су поновили, местимично дословце, онај говор, који су год. 1601. одржали Борисови посланици (в. горе стр. 352). Свога цара називали су „великій государь нашъ царь и великій князь Василей Ивановичъ *всеа Русіи самодержецъ*". Са истом титулом се спомињу у овом говору и Иван Грозни и Феодор Иванович, док је Владимир Мономах и ту назван цар и велики кнез, а не и самодржац.[327] Према традицији, која је постојала од времена Годунова, смоленске војводе су спомињали Василија Шујског са свечаном титулатуром: Божіею милостію Великого Государя Царя и Великого Князя Василея Ивановича, *всеа Русіи Самодержца*, Владимерского, Московского итд.[328] Иста титула се употребљава и у повељи кнеза Михаила Шујског којом се Карелија уступа Шведској,[329] а и сам Василије Шујски каже у повељи од 22. јануара 1608. год.: Божіею милостію мы Великій Государь Царь и Великій Князь Василей Ивановичъ *всеа Русіи Самодержецъ*.[330] У огромној већини случајева В. Шујски се назива просто „Царь

op. cit. 367, С. Г. Г. и Д. II, бр. 95, 99, 102, 104 итд.) и у посланици Павлу V од 30. новембра 1605. год., где су само изостављене речи serenissimus—Monarcha (С. Г. Г. и Д. II, бр. 107).

[325] Сказания современников о Димитрии Самозванце, изд. Устрялова, II, стр. 150.

[326] *Pierling, Rome et Demètrius* p. 193; Pièces justif. I, № 9. — Папа је давао Лажном Димитрију исту титулу, која је горе (стр. 353, прим 308) наведена из посланице Климента VIII Б. Годунову од 1601. год. (Cf. Hist. russ. mon. II, № 37, 38, 44, 49 слично и № 56, 62, 76), дакле, није га називао ни царем, на што се и тужи Лажни Димитрије.

[327] Книги польского двора № 26, сл. 130 сл. — *Савва*, op. cit. 378 сл.

[328] А. И. II, бр. 65 и 211.

[329] А. И. II, бр. 189; уп. и бр. 196.

[330] А. И. II, бр. 86.

и Великій Князь Василей Ивановичь всеа Русіи",[331] а понекад не наводи титулу самодршца ни у свечаној формули: „Божіею милостію мы Великій Государь Царь и Великій Князь Василей Ивановичь всеа Русіи".[332] Дакле, за Василија Шујског употреба титулатуре ни у чему се не разликује од оне за Бориса Годунова. Титула самодршца се редовно употребљава само у односима са страним владарима. У пределима своје државе Василије Шујски је ретко употребљавао ти-
[181] тулу самодршца, чак и ређе но Борис Годунов, као што се то види из горе наведених потврда једног и другог на повељама Феодора Ивановича.

Михаило Феодорович, први цар из династије Романових, употребљавао је титулу самодршца чешће него ранији цареви. Год. 1625. цар Михаило је чак наредио да се изради нов царски печат, да би се царска титула на печату попунила и да би се у њу уметнула реч *самодржац*.[333] Али се углавном у Михаиловим актима титула самодршца употребљава у оним истим случајевима у којима се употребљавала већ за његових претходника. Самодршцем називају цара Михаила сва црквена акта,[334] а исто тако и описи његовог крунисања[335] и његовог венчања са Евдокијом Лукијановом.[336] Редовно се употребљава титула самодршца у дипломатским односима са страним државама, и то у оквиру најсвечаније формуле: Божіею милостію мы Великій Государь Царь и Великій Князь Михаило Өедоровичь *всеа Русіи Самодержецъ*, Владимерскій, Московскій, Новгородскій, Царь Казанскій итд. Као Борис Годунов, исто тако је и Михаило Феодорович полагао нарочиту пажњу на то, да га страни владари зову не само царем, но и самодршцем, и да спомињу све његове територијалне титуле. Год. 1613, прве године Михаилове владавине, германски император га је

[331] А. И. II, бр. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 82 итд.

[332] А. И. II, бр. 86.

[333] С. Г. Г. и Д. III, бр. 70.

[334] Уп. С. Г. Г. и Д. III, бр. 25, 26, 34, 43, 45, 71, 74. — Бр. 45 пружа протокол постављења за патријарха Филарета Никитича, који у говору одржаном овом приликом, назива свога сина „Великій Государь Царь и Великій Князь Михаило Өедоровичь всея Русіи Самодержецъ", док га цар Михаило назива „Великій Государь отецъ нашъ, преосвященный митрополитъ Филаретъ Никитичь". Као што је познато, Филарет Никитич је био први патријарх који је носио титулу „Великій Государь".

[335] С. Г. Г. и Д, III, бр. 16.

[336] С. Г. Г. и Д. III, бр. 72.

назвао само господарем. Ово је изазвало енергичан протест од старне Михаила, те га је год. 1616. император назвао царем. Али се Михаило Феодорович није тиме задовољио, него је потражио да се у императорској посланици упишу и све територијалне титуле и реч самодржац.[337] Као што смо већ споменули, признање титуле цара и самодршца са навођењем свих територијалних титула цар Михаило је год. 1634. постигао од стране Пољске, која дотада није признавала царску титулу руских владара.

[182] Титулу самодршца све Русије истиче цар Михаило и у повељама калмицком поглавици Таиши, примајући га у руско поданство.[338] У томе се Михаило држи обичаја, који смо забележили већ за Феодора Ивановича. Даље, као Борис Годунов, цар Михаило се назива самодршцем у повељама, издатим странцима који су се налазили у руској служби или долазили у Русију. У свим даровним, похвалним, гарантним и другим повељама, издатим страним официрима, трговцима, мајсторима-занатлијама итд. долази свечана формула „Божіею мислостію мы Великій Государь Царь и Великій Князь Михаило Өедоровичь *всея Русіи Самодержецъ*",[339] понекад чак и са додатком територијалних титула.[340] Поред тога, свечану формулу са титулом „всея Русіи Самодержецъ" Михаило Феодорович је употребљавао и у извесним даровним повељама својим поданицима, као на пример кнезу Димитрију М. Пожарском[341] и Богдану Собинину, зету Ивана Сусанина.[342]

Напротив, у свим повељама административног карактера, у свим многобројним наредбама, упућеним локалним војводама, и у многим другим листинама Михаило Феодорович се назива просто „Царь и Великій Князь Михаило Өедоровичь всея Русіи" или „Великій Государь Царь" ... итд.[343] Не спомиње се титула самодршца обично ни у актима

[337] Памятники диплом. сношений II, стр. 1057, 1097, 1331 сл.

[338] С. Г. Г. и Д. III, бр. 37; уп. и бр. 53.

[339] С. Г. Г. и Д. III, бр. 76, 84, 85, 102, 103, 118.

[340] С. Г. Г. и Д. III, бр. 17, 89, 94, 104, 109, 110. — Познати Енглез, пуковник Александар Лесли, додаје титулатури Михаила Феодоровича речи „Царское Величество" (ibid. бр. 81 и 87). Ова је западна титула, која се ту, изгледа, јавља први пут у Русији, за Алексеја Михаиловича постала сасвим обична.

[341] С. Г. Г. и Д. III, бр. 29, 48, 56.

[342] С. Г. Г. и Д. III, бр. 50, уп. и бр. 92.

[343] С. Г. Г. и Д. III, бр. 2—3, 5, 11—12, 22, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 41, 42, 44, 47, 49, 52, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 73, 75, 77, 78, 79, 83, 91, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 106, 107, 108, 112, 114, 115, 116, 117,

његових Земаљских Сабора.[344] А и у оним горе поменутим случајевима, у којима се у почетку дотичних повеља наводи титула самодршца, у самом тексту тих повеља цар Михаило се често спомиње без ове титуле. Из свега тога се види да ни за Михаила Феодоровича титула самодршца ни близу
[183] није постала сталним елементом у руској владалачкој титулатури, мада се употребљавала чешће но за његових претходника.

Исто тако је и Алексеј Михаилович за првих година своје владавине употребљавао титулу самодршца само у извесним случајевима, а већином ју је изостављао. Чак у окружници поводом ступања на престо Алексеј Михаилович каже: „Великій Государь Царь и Великій Князь Михаило Ѳедоровичъ всея Русіи благословилъ насъ, сына своего, Великаго Государя, быть на своемъ царскомъ престолѣ, на Владимірскомъ и на Московскомъ Государствѣ и на всѣхъ великихъ Государствахъ Россійскаго Царствія Царемъ и Великимъ Княземъ всея Русіи".[345] Док већ окружница са извештајем о смрти Бориса Годунова, коју је написао патријарх Јов, истиче: „А послѣ себя Государя приказалъ и благословилъ на Великія Государства ... Царемъ и Великимъ Княземъ всеа Русіи *Самодержцемъ* сына своего, Великаго Государя нашего Царевича князя Ѳедора Борисовича всеа Русіи".[346]

Међутим, баш за Алексеја Михаиловича титула самодршца коначно се учврстила у руској царској титулатури, те је постала апсолутно стални елеменат те титулатуре. Ова појава стоји у вези са значајном променом која је настала у руској владалачкој титулатури услед потчињења Мале Русије московском цару. Познато је да је цар Алексеј Михаилович, примивши Малу Русију у своје поданство, уместо старе титуле, "цара и великог кнеза све Русије" узео нову титулу „цара и великог кнеза све Велике и Мале Русије". Али није још запажено да се ова нова титула увек спаја с титулом самодршца, док се у старој титули, како у раније доба, тако и у доба самог цара Алексеја, реч самодржац понекад наводила, а понекад — и то чак чешће — изостављала.

[344] Наиме у актима сабора од 9. септембра 1618, 12. октобра 1621. и 5. јануара 1642. год (С. Г. Г. и Д. III, бр. 40, 57 и 113). Напротив сабор од 29. јануара 1634. год. назива Михаила Феодоровича самодршцем (Ibid. III, бр. 99).

[345] С. Г. Г. и Д. III, бр. 122.

[346] С. Г. Г. и Д. II, бр. 84.

Први пут нова титула се наводи у повељи Богдана Хмељницког од 8. јануара 1954. год., то јест од оног истог дана, када је коначно решено уједињење Мале Русије са Великом. Ова повеља, којом се Богдан Хмељницки захваљује цару Алексеју на томе, што је примио Малу Русију под своје покровитељство, адресована је: Божіею милостію Великому Государю Царю и Великому Князю Алексѣю Михаиловичу *всея Великія и Малыя Русіи Самодержцу*, Владимерскому,
Московском, Новгородском итд.[347] А цар Алексеј у по- [184]
вељи Богдану Хмељницком од 27. марта 1654. год. назива се: Божіей милостію, мы Великій Государь Царь и Великій Князь Алексѣй Михаиловичь, *всея Великія и Малыя Россіи Самодержецъ*, Московскій, Кіевскій, Владимерскій, Новгородскій итд.[348] Заслужује пажњу и промена у територијалним титулама: Москва долази на прво место, а затим се умеће Кијев.

У почетку поред нове употребљавала се још понекад и стара титула, иако изузетно.[349] Од друге половине 1654. год. цар Алексеј употребљава искључиво титулу „Царь и Великій Князь А. М. всея Великія и Малыя Россіи Самодержецъ", а од 1656. год., после освајања западноруских покрајина овој формули додају се речи: „и Бѣлыя Россіи". Пуна свечана царска титула гласи сада: „Божіею милостію мы Великій Государь Царь и Великій Князь Алексѣй Михаиловичь, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ, Московскій, Кіевскій, Владимерскій, Новгородскій, Царь Казанскій, Царь Астраханскій, Царь Сибирскій, Государь Псковскій и Великій Князь Литовскій, Смоленскій, Тверскій, Волынскій, Подольскій, Югорскій, Пермскій, Вятскій, Болгарскій и иныхъ, Государь и Великій Князь Новгорода Низовскія земли, Черниговскій, Рязанскій, Полоцкій, Ростовскій, Ярославскій, Бѣлоозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондинскій, Витебскій, Мстилславскій[350] и всея сѣверныя страны Повелитель, и Государь Иверскія Земли Карталинскихъ и Грузинскихъ Царей и Кабардинскія Земли Черкаскихъ и Горскихъ Князей, и иныхъ многихъ

[347] С. Г. Г. и Д. III, бр. 163.

[348] С. Г. Г. и Д. III, бр. 170.

[349] С. Г. Г. и Д. III, бр. 164 (од 23. јануара 1654. год.), 166 (од 9. фебруара 1654. год.), 169 (од марта 1654. год.). А. И. IV, бр. 82 (од 5. јула 1654. год.).

[350] Специјалном одредбом од 28. јула 1654. год. Алексеј Михаилович је наредио да се у царску титулу унесу називи Полоцкий и Мстиславский, С. Г. Г. и Д. III, бр. 177.

Государствъ и земель восточныхъ и западныхъ и сѣверныхъ отчинь и дѣдичь и наслѣдникъ и Государь и Облаадатель."[351]

Разуме се да се ова опширна титулатура употребљавала
само у свечанијим приликама. Обична титула је гласила:
„Великій Государь Царь и Великій Князь А. М., *всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ*". Ова фор-
[185] мула постаје стална и непроменљива титула руских царева,
која се за Алексеја Михаиловича, а исто тако и за његових
наследника, употребљава у повељама свију врста, чак и у
оним у којима се раније употребљавала најпростија титула.
Понекад се изостављају речи „Великій Государь", али се
никада више не изоставља титула самодршца. Од времена
Алексеја Михаиловича титула „Царь и Великій Князь N N,
всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ" добила је исти значај који је у другој половини XVI и у првој
половини XVII века имала титула „Царь и Великій Князь
N N всеа Русіи" — значај формуле којој се ради веће свечаности могу додавати извесне друге титуле, али из које
се не сме ништа изостављати.

У повељама Алексеја Михаиловича понекад се званично спомињу и његови синови. Али они не носе титулу самодршца, иако се зову велики кнежеви све Велике, Мале и Беле Русије. У поменутој повељи становништву Кијева и других градова од 29. новембра 1665. год. три пута долази сва формула: „Намъ Великому Государю Царю и Великому Князю Алексѣю Михаиловичу всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи *Самодержцу* и нашимъ Государскимъ дѣтямъ благородному царевичу и Великому Князю Алексѣю Алексѣевичу всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи и благородному Царевичу и Великому Князю Өеодору Алексѣевичу всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи и благородному Царевичу и Великому Князю Симеону Алексѣевичу всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи".[352] Старији царев син, царевић Алексеј, издавао је повеље и сам. Али ни тада се није називао самодржац. Тако је на пример његова повеља од 16. октобра 1654. год. издата „отъ Государя Царевича и Великаго Князя Алексѣя Алексѣевича всея Великія и Малыя Россіи".[353] У једно време са својим оцем унео је и царевић Алексеј у своју титулу речи „всеа Великія и Малыя (а касније и Бѣлыя) Россіи", али није он ни Велики

[351] Уп. С. Г. Г. и Д. IV, бр. 44: повеља становништву Кијева, Кањева и Стародуба од 29. новембра 1665. год.

[352] Уп. и А. И. IV, бр. 183.

[353] А. И. IV, бр. 92. Уп. и С. Г. Г. и Д. IV, бр. 180.

Государ нити самодржац, док се цар Алексеј у истој његовој повељи природно спомиње као самодржац. Исто тако као у Византији, као у Србији и као и у самој Русији раније доба (в. горе о Б. Годунову и његовом сину), титула самодршца припадала је само врховном владару.

Чињеница да је титула самодршца постала стална у [186]
титулатури руског цара у вези са проширењем његове власти
на Малу и Белу Русију, показује још једном и то са највећом јасношћу да је ова титула служила пре свега као израз
државног суверенитета.

Поред тога, одржавало се, пак, и оно схватање, које је нарочито јасан израз нашло већ у доба Ивана Грозног, да појам самодржавне власти искључује свако ограничење не само од стране спољних сила, него и од стране ма којих унутрашњих фактора или установа. Када су хетман Б. Хмељницки и старешине малоруске војске пред полагање заклетве московском цару потражили од царевог представника В. В. Бутурлина да и он са своје стране положи заклетву у име царево, позивајући се на то што „пољски краљеви увек полажу заклетву својим поданицима", то је Бутурлин најодлучније одбио овај захтев, а о пољским краљевима рекао је с презрењем да је позивање на њихов узор „непристојно", пошто „нису ти краљеви правоверни, *а нису ни самодршци*".[354] Свакако ово тумачење речи самодржац није добило званичан карактер. Стога су титулу самодршца могли носити и они цареви, чија власт није била неограничена. Као титула реч самодржац је означавала потпуност државног суверенитета. Ово се изражавало у формули „самодржац све Русије", а касније у формули „самодржац све Велике и Мале и Беле Русије". У овом свом примарном значењу употребљавала се пре свега реч самодржац све до времена Алексеја Михаиловича и његовог наследника Феодора Алексејевича, који није унео ништа ново у историју титулатуре.

Тек у доба Петра Великог реч самодржац почела се сматрати више као израз неограничености власти цара унутар државе, него као израз потпуности његовог државног суверенитета. Ми не можемо да се у оквиру овог истраживања бавимо историјом титуле самодршца у императорској Русији. Од времена Петра Великог, које и у погледу титулатуре отвара нову епоху, реч самодржац губи свој првобитни,

[354] С. Г. Г. и Д. IV, бр. 161—162. О преговорима у Перејаславу између В. В. Бутурлина и Б. Хмељницког уп. *В. А. Мякотин*, „Переяславский договор" 1654-го года, Праг 1930.

„византијски" значај. Познато је са колико је напора Петар Велики тежио за императорском титулом и колико је про-
[187] тивљења од стране германских императора морао савладати, пре него што је постигао свој циљ. Не само германски императори, него ни сам Петар Велики није био свестан тога, да је титула самодржац, коју је он носио као и сви његови претходници и коју му нико није могао оспорити, у суштини била идентична императорској титули. Јер, као што смо видели, реч самодржац првобитно није била ништа друго но превод грчке речи автократор, а ова се реч у титулатури византијских царева јавила као превод латинске речи император. Међутим, за Петра Великог и у источном свету као највиша титула почела се сматрати латинска титула императора, док је њен византијско-словенски еквиваленат, титула автократора-самодршца изгубивши своје примарно и основно значење, почела све више да се употребљава у свом секундарном и произведеном значењу. А најзад, у модерно доба, реч „самодержавие" постала је у руском језику синоним речи апсолутизам.

Са временом Алексеја Михаиловича, односно са временом Феодора Алексејевича завршава се она велика историјска епоха, када се источна Европа развијала под претежним утицајем византијских схватања и идеја. Са овим временом завршава се и хиљадугодишња историја средњовековне византијске титуле автократора—самодршца, која траје од почетка VII до краја XVII века, а у којој се на занимљив начин испољава и сам државни развој средњовековног византијско-словенског света.

Глас Српске краљевске акадамије CLXIV, Други разред 84, 1935, 95—187.

ПРОЈЕКТ ЈЕДНЕ РАНГЛИСТЕ ИЗ ВРЕМЕНА ЦАРА ФЕОДОРА АЛЕКСЕЈЕВИЧА

Онај коме је познато колики је значај, с једне стране, за [86]
Московску државу XV—XVII века имао хијерархијски распоред по родословљу, а с друге стране, ранглиста Петра Великог за Руско Царство све до његовог слома 1917., неће сумњати у историјски значај документа, који представља први покушај да се стари распоред места по родословљу замени утврђеним правилником о распореду по служби и достојанству, и који у основи дакле има исти циљ као Закон о ранглисти Петра Великог. Овај документ, један нацрт, који је настао непосредно после укидања распореда места — „мјестничества" (местничество) године 1682. и установио једну ранглисту од 34 степена за више достојанственике Московског Царства, јасно показује колико је претпетровска Русија, чак и у појединачним проблемима, испољавала иста стремљења као и Петар, коме је пало у део да те идеје оствари. Велика драж испитивања овог нацрта није, међутим, само у осветљавању додирних тачака између петровских и претпетровских тежњи. Од не мањег значаја су, поред сличности, и разлике између Петровог Закона о ранглисти и Феодоровог нацрта. Док Петрова ранглиста укида старе руске називе и замењује их западњачким титулама, пројект ранглисте његовог полубрата настоји да, задржавајући старе руске називе и звања, заведе на московском двору употребу византијских титула.

Одкада се у науци утврдило мишљење да су реформе Петра Великог значиле не толико прекид са претходним развојем колико стваралачку синтезу тог развоја, уложено је много труда, да се проучи претпетровска епоха, па су постигнути видни резултати у испитивању зачетака Петровог реформаторског дела; при томе је пажња првенствено била усмерена на постепено продирање западних елемената у мо-

сковски живот. Међутим, када се испитује сличност, лако се превиде разлике. Ма колико да је Московска Русија примила
[87] од Запада, ипак су то, пре Петрове епохе, била само техничка средства западне европске културе, а не и духовни темељи ове културе, чему се напротив свесно опирало, са зазором и чак са гнушањем. Грчки дух ишчезлог Византијског Царства владао је Московском Русијом XVII века.

Довољно је познато да у XVII веку грчки елементи са обновљеном снагом продиру у Московско Царство. Ипак се обично овој појави само у црквеној историји посвећује потребна пажња, па се често превиђа да је „грчка реформа“ под царем Алексејем Михаиловичем и патријархом Никоном представљала, истина, најупадљивији и најважнији, али никако и једини моменат у коме је дошао до изражаја утицај византијских идеја и установа на Московско Царство познијег периода; културни утицаји који су са грчког Истока преко Украјине струјали у Московско Царство у XVII веку посматрају се само као узгредна појава поред позајмица са Запада.

Нужно преостаје да се у једном обимнијем раду претресе значај грчког проблема за Московско Царство у XVII веку и да се тај проблем прикаже у свим својим многобројним видовима. На овоме месту ми се ограничавамо на један пример — документ подесан да нам савршено јасно предочи колико се мало византијски утицај у Москви ограничавао на цркву и колико дуго је још деловао после Никонова времена. Доиста, Пројект Феодоров жели, уочи петровских државних реформи, да уведе за московско чиновништво рангове по византијском узору и да тако у Москви успостави византијски дворски ред.

То што је овоме, за културно-историјска изучавања изузетно садржајном, документу, поклоњено тако мало пажње, што су његови византијски елементи остали тако рећи незапажени, доказ је више колико је мало интереса модерно истраживање показало за грчки проблем у московском животу, а то је централни проблем руске културне историје XVII века.

Пројект ранглисте цара Феодора објавио је пре више од осамдесет година М. А. Оболенски из московског Главног архива за спољне послове, на основу једног оригиналног концепта и две савремене копије.[1] Издавач није преценио

[1] Архив историко-юридических сведений относящихся до России, изд. Н. Калачовым, I (Москва 1850; 2. изд. Петроград 1876) део 2, стр. 21—44.

значај овога свога издања када је у кратком предговору[2] означио Пројект цара Феодора као „драгоцен и у највећој мери вредан пажње документ“. Исту оцену изрекао је и Н. В. Калачов, који је још пре издања Оболенског указао
на овај „изузетно вредан пажње документ“,[3] и К. Д. Каве- [88]
лин, који је у једној рецензији на I свеску Калачовљевог „Архива“ такође указао на овај „ванредно интересантан и пажње достојан правни споменик XVII века“.[4]

Ипак, овом Пројекту није стварно посвећена достојна пажња. Већини испитивача изгледа да је тај важни документ уопште промакао, а они који су га запазили, изјашњавају се о њему само узгред. Није толико за чуђење што је С. М. Соловјев, у оквиру свог монументалног дела, само кратко претресао[5] Пројект цара Феодора, али је и у специјалној студији о изворима за историју владавине Феодора Алексејевича од Е. Е. Замисловског овом Пројекту посвећено само неколико реченица које ништа не казују.[6] Нешто више пажње посветио му је ревносни испитивач „мјестничества“ А. И. Маркевич;[7] на жалост, излагања која се односе на ово питање спадају у најслабије партије његових марљивих истраживања и доприносе више замршивању него разјашњењу проблема.

Значајне нове увиде у проблем нашег Пројекта донела су, после кратких напомена Оболенског, само излагања Кључевског и Миљукова. Иако се излагања Кључевског, и поред свег поштовања за великог историчара, не могу у целини сматрати успелим, нити се може сагласити са његовом оценом Пројекта, ипак Кључевски, као и увек, даје низ финих и сугестивних појединачних примедби.[8] Миљуков је пак правилно одредио историјски значај нашег Пројекта у једној битној тачки, јер га је сравнио са Петровом ранглистом; у томе је велика вредност његових шкртих излагања,

[2] Ibid., стр. 23 и д.

[3] *Н. Калачов*, О значении кормчей в системе древнего русского права, Москва 1850, стр. 100, прим. 45.

[4] *К. Д. Кавелин*, Отечественные Записки, 1850, св. 5, прештампано у Собрание Сочинений I, Петроград s. a., стр. 875—926 (на пројект Оболенског односи се стр. 893/4).

[5] *С. М. Соловьев*, История Росии, т. XIII, стр. 880/1.

[6] *Е. Е. Замысловский*, Царствование Феодора Алексеевича, т. I, Петроград 1871, 127—128.

[7] *А. И. Маркевич*, О местничестве, I, Киев 1879, стр. 710—713 и История местничества в московском государстве в XV—XVII., в. Одесса 1888, Записки Новор. Унив. XLVII, стр. 591—594.

[8] *В. О. Ключевский*, Боярская Дума в древней Руси 5 (1919) 488—492 (прво изд. 1882).

упркос томе што она на појединим местима имају и погрешних тумачења.[9]

Сасвим кратке примедбе о нашем Пројекту налазе се најзад код Иконикова и Пипина на основу белешке Калачова, код Платонова према Кључевском и Соловјеву, код Штелина
[89] према Миљукову и код Богојавленског, који је, у вези са проблемом Расправнаје палате, зашао и у један од 34 степена ранглисте нашега Пројекта.[10]

Сем наведених аутора, који су овом проблему посветили само по неколико страна или чак само по неколико редова, наш Пројект није, колико видим, нико обрадио. Чак ни у одличној књизи Павлова-Сиљванског о московској властели нема о њему ни помена. Ниједном речју не спомињу га ни најпознатији правно-историјски приручници Ђаконова, Сергејевича и Владимирског-Буданова, ма да сви ови испитивачи исцрпно обрађују проблем мјестничества.[11]

Веза између настанка нашег Пројекта и укидања старог московског мјесничества је очигледна и у њу нико није сумњао. Мјестничество и с тим у вези настали спорови око места, без којих се не може замислити друштвени живот Московског Царства од XV—XVII века, то је, као што је познато, специфично руска појава. Према мјестничеству, које води порекло од старог распореда за трпезом, однос између чланова племићких породица у војној и цивилној служби као и на двору, одређивао се бројем „места" која су раздвајала поједине службенике. Установа мјестничества пружала је племићким породицама средство за очување њиховог традицијом утврђеног привилегованог положаја, будући да се при наименовањима морало држати правила реда седења. Уколико се не поступи по тим правилима, па се једанпут некоме лицу додели служба која није одговарала његовој „очинској части" (отечество, отеческая честь) и за њега значила губитак „у местима", он је имао право да спори наименовање и да покрене парницу против онога коме је дата
предност, чиме се онда морала да позабави власт. Карактеристична за установу мјестничества је чињеница, да протест [90]
није могао да се односи на наименовање као такво, већ само на ранг који је наименованом следовао из дотичног постављења; стога су и настајали познати спорови око ранга пре свега приликом наименовања за заједничку службу.

[9] *П. Н. Милюков*, Очерки по истории русской культуры III, Париз 1930, 227—229 (прво изд.: 1896).

[10] *В. С. Иконников*, Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории, Киев 1869, 365. *А. Н. Пыпин*, Вестник Европы, 1876, новембар, стр. 315, прим. 1.; *С. Ф. Платонов*, Лекции по русской истории,[9] Петроград 1915, 438. *K. Stählin*, Geschichte Russlands II (1930) 4.; *С. Богоявленский*, Сборник статей, посв. В. О. Ключевскому, Москва 1909, 411 и д.

[11] *Н. П. Павлов—Сильвснский*, Государевы служилые люди: Сочинения I, Петроград 1909. *М. А. Дьяконов*, Очерки общественного и государственного строя древней Руси[4], Петроград 1921; *В. И. Сергеевич*, Древности русского права, 3 тома[3], Петроград 1908—1909, и Лекции и исследования по древней истории русского права[3], Петроград 1910; *М. Ф. Владимирский—Буданов*, Обзор истории русского права,[7] Петроград—Киев 1915.

Појам „очинске части" на који се ослањало приликом спорова око места и на коме се заснивала цела установа мјестничества, био је привилегија пред којом је чак и власт цара морала да устукне. Човек који би се позвао на своје заслуге у царској служби, бивао би упозорен да цар „за учињене услуге додељује имања и новац, али не очинску част". Очинска част није међутим једноставно значила генеалошко порекло. Сложени систем мјестничества представљао је комбинацију генеалошких и службених момената. Док с једне стране чак ни царева наклоност сама по себи још није стварала привилегију у смислу места седења, с друге стране, није ни високо порекло једне породице било довољно, ако није било повезано и са одговарајућим положајем у државној служби. Јер у служби могла су се места „добити", али и „изгубити", а губила су се баш тиме што се примало наименовање које је значило изједначење са људима ниже очинске части или чак подређеност у односу на њих. Уколико је једно лице, против чије је предности у наименовању неко уложио жалбу позивајући се на своју очинску част, могло поднети доказ о томе да су још преци жалиоца имали нижи положај него његови сопствени преци истог степена сродства, он је добијао процес; жалиоцу не помаже онда ништа још толико висока генеалогија, ако су већ његови преци изгубили своје место и тај губитак прихватили. Пресудан је био дакле у крајњој линији службени положај предака, уколико се из њега могао извести један одређени хијерархијски однос према осталим лицима у служби.

Свако прихваћено наименовање, које је наименованог стављало у одређен хијерархијски однос према другим лицима у служби, стварало је тако преседан за сва даља регулисања, и то не само непосредно за то лице, већ и за чланове његове породице и потомке. Отуда безбројни и огорчени спорови приликом наименовања у државну службу као и при додељивању места за царском трпезом итд. — спорови које је влада морала да изравнава једном компликованом проце-

дуром, пошто је код свађа између представника двеју породица морао, с једне стране, да се утврди на основу службених листа узајамни однос обају родова, а с друге стране, да се за сваког завађеног понаособ установи његов степен старешинства унутар његовог сопственог рода. Нарочито судбоносно су деловале распре око ранга и одбијања службе у
[91] време рата: многа је повољна прилика због тога пропуштена и многа битка изгубљена.

Једна мера предохране против овога зла било је издавање саопштења од стране цара да ће овај или онај војни поход бити предузет „без места“, те да наименовања за тај поход не представљају преседане за познија регулисања. Временом је влада све чешће прибегавала овом средству и тиме је припремила гашење система мјестничества. Под Михаилом Феодоровичем и нарочито под Алексејем Михаиловичем, већина ратова је вођена „без места“, а и у време мира, на пример, приликом дворских свечаности, све чешће је издавана царска наредба „да буде без места“. Установа мјестничества је постепено преживела, тим пре што је развој догађаја неумитно водио томе да су временом и „негенеалошка“ лица у све већем броју стицала приступ у горње слојеве службеног племства. Са све већом сложеношћу службених односа, са напретком државног, а посебно војног система, неодрживост система мјетничества долазила је све јасније до изражаја. Стога цар Феодор Алексејевич није, чак ни у круговима бојара, наишао ни на најмањи отпор својој одлуци да једном за свагда укине мјестничество.[12]

Значајно је да је личност која је дала знак за укидање мјестничества била представник једне од најугледнијих породица. 24. новембра 1681. био је дат налог кнезу В. В. Голицину и специјалној комисији, састављеној од представника разних сталежа, да разраде план реорганизације војске,

[12] О проблему мјестничества, у чије се појединости овде не може залазити, уп. *А. И. Маркевич*, О местничестве, Киев, 1879, где је исцрпно претресена и старија литература. *Исти*, История местничества в Московском государстве XV—XVII. в., Одеса 1888 (= Зап. Имп. Новор. Унив. XLVII (1888/1—611); *Исти*, Журн. Мин. Нар. Просв. 1879 август, стр. 267 и д.; *В. О. Ключевский*, Курс русской истории II (1923) 177—192; *Н. П. Павлов-Сильванский*, Государевы служилые люди: Сочинения I (1909) 64—82; 131—146; *В. И. Сергеевич*, Лекции и исследования (1909) 120—140; *М. А. Дьяконов*, Очерки общественного и государственного строя древней Руси (1912) 276—284; *М. Ф. Владимирский-Буданов*, Обзор истории русского права (1915) 125 и д.; *М. К. Любавский*, Лекции по древней русской истории (1916) 239 и д.; *O. Hoetsch*, Hist. Zeitschr. 108 (1912) 555 и д.; *K. Stählin*, Geschichte Russlands I (1923) 247 и д.; *исти*, Hist. Zeitschr. 119 (1919) 292 и д.

будући да су „непријатељи у ратним стварима показали нова открића“. Комисија је изнела предлог да се пукови не деле више на одреде од по сто људи, већ да се поделе на шест чета са по шездесет људи и да се чете ставе под вођство капетана и поручника; међутим, када је хтела да приступи
спровођењу ове мере, одобрене од стране цара, комисија је [92]
наишла на тешкоће чији је корен био у систему мјестничества, и тада је В. В. Голицин поднео цару меморандум са предлогом „да се израчунавање степена племства и места укину и пониште, да не би убудуће отуда настајале сметње у ратовању и осталим државним пословима“. Овај предлог није могао цару бити неугодан: он сазове за 12. јануар 1682. духовне и световне велеодостојнике на заседање и том приликом је Голицин прочитао свој меморандум. Затим је цар одржао пред скупом говор који је значио оптужбу против установе мјестничества. Још жешће него цар, жигосао је патријарх Јоаким штетe од мјестничества. Међутим, ни бојари нису нашли лепу реч за прохујали поредак, и то сасвим сигурно не из понизности, него зато што је мјестничество и за њих саме постало тешка невоља. Са патријархом на челу искупљени су изразили жељу да „мјестничество богомрско, што омразу ствара и раздор међу браћу уноси и љубав разгони, буде у огњу уништено и заувек падне у заборав“. Још истог дана, под надзором лица овлашћених од цара и патријарха, спаљене су старе књиге чинова које су биле основа за утврђивање места. Патријарх, који је у читавом догађају играо упадљиво велику улогу, запретио је тешким црквеним казнама онима који би задржали старе књиге чинова. Уместо спаљених књига чинова (разрядные книги) одобрио је цар вођење племићких регистара (родословные книги), као што их има племство у свим земљама. Мјестничество је престало да постоји.[13]

После укидања мјестничества настала је потреба за једним новим правилником за регулисање узајамних односа лица у служби Московског Царства. Ову потребу је и настојао да задовољи Пројект коме је посвећено наше истраживање. Тај Пројект рашчлањује, наиме, више службе и звања на 34 степена.

Ипак морамо претходно упознати један други пројект који је цару Феодору Алексејевичу поднела једна група бојара, а који већина истраживача погрешно идентификује

[13] Собрание Государственных Грамот и Договоров IV, 396 и д. (цитирано даље: С. Г. Г. Д.).

са пројектом који је објавио Оболенски.[14] Пројект бојара није нам сачуван у дословном тексту, али имамо о томе један извештај који потиче из патријархове околине, у књизи састављеној 1700. г. под насловом „Икона или изображение Патриаршаго престола".[15]

[93] Према том извештају бојари су изнели 7190. године (=1681/82) предлог да се „у Великом Новгороду, у Казану, и Астрахану, у Сибиру и другде, као царски намесници поставе благородни бојари" и да та намесништва буду додељена „за вечна времена", а дотични бојари да добију титулу са именом тих „царстава" и „да себе називају у свим писмима: бојар и намесник целог Казанског царства, или целог Сибирског царства итд."; исто тако требало је да се митрополити називају: „Митрополит Новгородски и целог Поморја, Митрополит Казански и целог Казанског царства".

Зачудо, овај план далекосежне децентрализације Руског Царства наишао је на одобравање младога цара, који је у смислу овога предлога чак ставио у изглед извесна наименовања и наложио да се разрађен пројект поднесе патријарху, како би овај „томе делу дао благослов и помогао у његовом спровођењу". Међутим, патријарх Јоаким одлучно је одбио ову замисао, и мада је са иницијаторима овога пројекта имао „много муке", „није никако попустио и сасвим је забранио да се тако нешто учини, да се не би постављени вечни намесници и благородни људи, када се кроз коју годину обогате и осиле, одбили од самодрштва московских царева и разорили самодрштво које се у руској држави дуго лета одржаваше, и да не би царство као своје власништво међусобно поделили, јер подељено царство, по речи јеванђељској, не може опстати; зато и у древна лета, кад у земљи Руској многа кнежевства бијаху, неисказани јади, ратови и невоље на пропаст људима наилажаху, како то посвуда у списима историјским и летописима стоји". Овим протестом патријарха, који је боље од младога цара схватио опасности од ове намере и уз то показао боље познавање домаће историје, сломљен је бојарски пројект децентрализације. Још једанпут, кратко време пре укидања Московске патријаршије, доказао је један руководилац руске цркве на изразит начин своју државничку разборитост.

[14] Изузетак представља у том погледу само *Кључевски*, Боярская Дума 488 и д.

[15] Извештај о коме је реч објавио је *Замысловский*, н. д., Прилож. XXXIV и д., према једном рукопису Публичне библиотеке у Петрограду (бр. 210 према: *В. М. Ундольский*, Славяно-русские рукописи, Москва 1870).

Кратак извештај Иконе не садржи никакве податке из којих би се са сигурношћу могло закључити да је овај пројект био у вези са укидањем мјестничества. За то ипак говори чињеница да је он настао 1681/82. године; исто тако, идеја једне овако корените новине могла је најпре настати у тренутку када је један стари поредак напуштен и тако остао отворен пут смелим пројектима. Најзад, у најмању руку је вероватно да је управо слом плана децентрализације дао повода настанку оног другог и из основа друкчијег пројекта, који је без икакве сумње у вези са укидањем мјестничества, и који овде треба да буде испитан. Пре свега дајем [94]
што је могуће вернији превод овога исто толико важног, колико и мало запаженог и данас тешко приступачног документа.

„Цара и Великога Књаза Алексеја Михаиловича, самодршца целе Велике и Мале и Беле Русије, бијаше она пресветла царска красота која непобедиву вазда хришћанску снагу има. И по милости нашега троименога Бога, Ми, Велики Господар Цар и Велики Књаз Феодор Алексејевич, самодржац целе Велике и Мале и Беле Русије, као и многих поданичких царстава од баштина и поседа предака, преузесмо у миру очински престо руских царстава и држава и самодржачко жезло ради освете нечастивим, а у славу добрим. И бди иста милост божанска и светост даје кроз часни и животворни крст Христов за све заблуделе вером у народима разним и обраћа их разуму, и велика Русија славом зрачи из лета у лето, јер Ми, Велики Господар, уздамо се у високу божанску милост у нади побожној, пошто су од вајкада, за многе и многе стотине лета над големом и преславном државом Царства Рускога владали Велики Господари, преци наши од рода Ћесара Августа, који владаше васељеном, и од рода његових саплеменика, Великога Књаза Рурика, Великога Књаза Владимира Свјатославича, Великога Господара и Великога Књаза Владимира Всеволодича Мономаха, који од Грка кроз круну најузвишенију почаст прими, и тако до свеђ велеславнога Великога Господара, нашега Господарскога оца, праведнога Великога Господара блажене успомене, који у милости и праведности и храбрости у слави свјетљаше и престо силни држаше и безбројних величања достојан јест; он, који добив грчку славу и част за наследника уздигнут би, а са колена на колено богом овенчан јест. И зато смо Ми, Велики Господар, наредили да се срочи ова књига, јер се свака ствар писмом чува и сазнава, као што је и вишом мудрошћу поучен Мојсије нама

у завет оставио да оно што је сазнања вредно у књигама имамо; и да не имађасмо ми у књигама оно што је било, тако би чудесне и славне ствари занемарене остале, а ход сталан времена попут таме би их покрио и забораву предао. Зато смо Ми, Велики Господар, не хотећи да славне и чудесне ствари забораву предамо, наредили да се службе царстава Наших писму предају и похране за потоња поколења. И ово што је код овога слова уводног о службама Царства Нашега поменуто, то пишем по реду, како иде по чиновима:

[95] 1. СТЕПЕН

Бојар и с њим дванаест људи међу бојарима и члановима Думе Нашега Царскога Величанства; на грчкоме пак зове се овај бојар *Доместик феметом*,[16] тј. старешина и надзорник свих судаца Царскога града Москве, или *дикеофилакс*.[17] И сва ова дванаесторица људи морају вазда бити у Нашега Царскога Величанства за то уређеној палати, и будно пазити да сваки судац наредбу Нашега Царскога Величанства спроводи и у суду државном правично и разумно поступа; ако је неко невин осуђен, онда овај бојар са својим друговима има задатак да ствар испита и беспомоћнога по правди спасе неправде од руке јакога; против суца, пак, према његовој кривњи мере да предузму, како би сваки неправедно повређени њиховим ревносним претресом у палати био ослобођен и да нико од насиља не трпи.

2. СТЕПЕН

Бојар и дворски војвода (боярин и дворовой воевода), грчки пак зове се он *севастократор* или *критис ту фусат*.[18] Када Ми, Наше Царско Величанство, благоизволимо да увреде царства нашега осветимо и да противу душмана нашега сами на бојиште кренемо, онда ваља он, налазећи се у близини Наше Господарске Милости, са највећим маром и неуморним трудом изнад свега да бди над Господарства Нашега безбедношћу, а онда и над стварима војним сваке врсте, то јест, да се стара о уређивању војних одреда, о припремању и набавци оружја и хлеба и свих врста ратних залиха;

[16] У савременој оригиналној копији је примедба на маргини: Δομέστικος θεμάτων.
[17] Ibid.: Δικαιοφύλαξ.
[18] Ibid.: κριτὴς τοῦ φοσσάτου· iudex castrensis.

и ојађене да из руке силника ослободи и сваком ратнику да разумно знање усади и потребитима за обиље да се побрине, како би сваки ратник био збринут, и свака војна предострожност, божјом помоћу, да стално буде његова брига; и за комору му ваља поставити достојне надзорнике, значце ратног заната, а који познају ратне вештине разних земаља. И доликује њему да буде милостив, благ и стрпљив.

3. СТЕПЕН

Бојар и намесник Владимира (Бояринъ и намѣстник Володимерской). Ово намесништво је ту зато: Када Ми, Велики
Господар, Наше Царско Величанство, благоизволимо да у
Нашој царској палати будемо и укажемо част бојарима и
члановима Думе позивајући их на решавање наших државних послова, онда има овај намесник прво место међу оста- [96]
лим намесницима.

4. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Северске (Бояринъ и воевода Северскаго Разряду). Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Севску и штити границе Царства Нашега од Пољских степа и са многим војводама и ратницима које држи уза се, увек је у приправном стању за одбрану од непријатеља.

5. СТЕПЕН

Бојар и намесник Новгорода има у нашој царској палати друго место међу намесницима.

6. СТЕПЕН

Бојар и намесник области Владимирске борави, према наређењу Нашега Царскога Величанства увек у Владимиру и уређује Нашу Господарску војску, коњицу и пешадију, и вазда је у пуној ратној приправности, и када изиђе Наше Господарско наређење да крене на непријатеља, онда он креће са овом својом облашћу без одлагања, у пуној ратној спреми, тамо куда ратно стање захтева.

7. СТЕПЕН

Бојар и наместник Казана има у Нашој царској палати међу намесницима треће место.

8. СТЕПЕН

Бојар над пешадијом (Бояринъ над пѣхотою), грчки пак *о мегас стратопедархис.*[19] Његова је дужност да уређује пешадијске трупе са свом војном умешношћу, да Нашу Господску плату, новац и хлеб скупља и међу њих дели, и у свему неуморно за њих да се стара, да свега имају у изобиљу и да су сваког тренутка спремни за Нашу Господарску службу.

9. СТЕПЕН

Бојар коњице (Бояринъ над конною ратию), а грчки *стратопедархис тон монокавалон.*[20] Његова дужност је да зна колико коњичких трупа има и где, којег су разреда и каква им је борбена спремност, ко служи за Нашу Господарску плату, а ко од имања стечених службом и од баштина, (с помѣстий и вотчин), и који одреди по реду морају, у
[97] случају потребе, бити у Нашој Господарској служби, да не би један био више оптерећен него други.

10. СТЕПЕН

Бојар и управник двора (Бояринъ и дворецкой), а грчки *о мегас доместикос.*[21] Његова је дужност да вазда присутан буде Нашој Господарској трпези и оно што је потребно припреми и свима чиновима двора да одреди ко, где и у ком својству је достојан да ступи и да надгледа све приредбе на двору; исто тако он треба да на задовољавајући начин потпуно спроводи све Наше Господарске послове; и он је тај који код пријема посланика на двору распоређује достојанственике према чину.

[19] Ibid.: ὁ μέγας στρατοπεδάρχης.
[20] Ibid.: ὁ στρατοπεδάρχης τῶν μονοκαβάλλων.
[21] Ibid.: ὁ μέγας Δομέστικος.

11. СТЕПЕН

Бојар и наместник Астрахана има у Нашој царској палати међу намесницима четврто место.

12. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Новгородске. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Великом Новгороду и штити границе Нашега царства да не би дошло до пограничних чарки са суседима; исто тако, он уређује војску, коњицу и пешадију оне новгородске области и држи их у пуној ратној приправности за војни поход, камо им Ми, Велики Господар, Наше Царско Величанство наредимо да крену.

13. СТЕПЕН

Бојар војвода области Казанске. Према наређењу Нашега Царског Величанства има он свој стан у граду Казану, да би уредио коњичке и пешадијске одреде оне казанске области и стално их држао у ратној приправности за службу Нашем Царском Величанству, камо им Ми, Велики Господар, Наше Царско Величанство, наредимо да крену.

15. СТЕПЕН

Бојар и наместник Смоленска има у палати Нашега Царскога Величанства међу намесницима шесто место.

16. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Астрахана. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Астрахану како би уређивао коњичке одреде оне астраханске области;
исто тако надгледа он и бројне одреде Калмика и Татара [98]
и припрема их за службу Нашега Царскога Величанства, камо им Ми, Велики Господар, Наше Царско Величанство наредимо да крену; поред тога он треба, љубави узајамне ради, да посланства са Персијским Шахом и другим суседима измењује, пазећи да ни најмањи спорови не искрсну, јер смо Ми, Велики Господар, Наше Царско Величанство, од господарских предака наших примили да са њима неразметну љубав и пријатељство делимо.

17. СТЕПЕН

Бојар и оружар (Болярин и оружейничей) јесте онај који у оружници (Оружейной Палате) Нашега Царскога Величанства припрема сву Господарску Нашу војну опрему, коју Ми, Велики Господар, Царско Наше Величанство у временима ратним противу непријатеља користимо. Његова дужност је и да брине о томе да коњички (райтарскіе) и пешадијски одреди целога царства Нашега снабдевени буду целокупном војном опремом која ратовању спада и да у ризници Царскога Нашега Величанства има у изобиљу сваковрсних опрема ратних.

18. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Сибирске. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Сибиру како би уређивао коњичке одреде оне сибирске области; исто тако надгледа он и бројне одреде Калмика и Татара и одреде других незнабожачких (Бусурманские) земаља и припрема их за службу Нашега Царскога Величанства, камо Ми, Наше Царско Величанство наредимо да крену.

19. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Смоленске. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Смоленску, како би уређивао коњицу и пешадију оне области Смоленска и стално их држао у приправности за службу Нашега Величанства, камо им ми, Велики Господар наредимо да крену.

20. СТЕПЕН

Бојар и намесник Твера има у Нашој Царској палати међу намесницима седмо место.

21. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Рјазанске. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у граду Перејаслављ Рјазански у Великој кнежевини Наше Господарске државе да би коњичке и пешадијске одреде оне Рјазанске

области уредио и вазда их у ратној приправности држао за Нашу Господарску службу, камо им Ми, Велики Господар наредимо да крену. [99]

22. СТЕПЕН

Бојар и намесник Југорска има у Нашој Царској палати међу намесницима осмо место.

23. СТЕПЕН

Бојар и намесник Бјелгородског пука. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у Бјелгороду и штити границе Нашега Царства са стране пољских степа и, имајући уза се многе војводе и ратнике, налази се увек у приправности за одбрану од непријатеља.

24. СТЕПЕН

Бојар и намесник Великога Перма има у Нашој Царској палати међу намесницима девето место.

25. СТЕПЕН

Нашега Царскога Величанства верни поданик, *обеју страна Дњепра Хетман,* Иван Самојлович има са целом Запорожском војском свој стан у граду Батурину, једном од малоруских градова Нашега Царскога Величанства; и према наређењу Нашега Царскога Величанства они су увек спремни за рат, камо им Ми, Велики Господар, Наше Царско Величанство наредимо да крену.

26. СТЕПЕН

Бојар и намесник Вјатке има у Нашој Царској палати међу намесницима десето место.

27. СТЕПЕН

Бојар и војвода области Тамбовске. Према наређењу Нашега Царскога Величанства има он свој стан у граду

Тамбову и штити границе Нашега царства са стране пољских степа и са коњичким и пешадијским одредима увек је спреман на одбрану од непријатеља.

28. СТЕПЕН

Бојар и наместник Бугарске има у Нашој Царској палати међу намесницима једанаесто место.

29. СТЕПЕН

Намесници бојари:

Бојар и наместник Нижњег-Новгорода
Бојар и наместник Рјазана
Бојар и наместник Ростова
[100] Бојар и наместник Јарослављa
Бојар и наместник Бјелоозера
Бојар и наместник Удорска
Бојар и наместник Обдорска
Бојар и наместник Кондинска
Бојар и наместник Суздаља

30. СТЕПЕН

Трпезник (Кравчей) Спетер (?), на грчком пак *куропалат*.[22] Према указаној милости Нашега Господарства има он у Нашој Царској палати место између бојара и окољничија; но када су по Нашем Господарском дворском реду за трпезом бојари и окољничији и чланови Думе и посланици разних царстава, онда он, код ових Наших Господарских дворских свечаности води бригу о Нашој Господарској трпези и извршава све сходно Нашем Господарском дворском реду и находи се непрестано пред лицем Нашега Царскога Величанства.

31. СТЕПЕН

Начелник пехарника (начальник над чашники), грчки пак *епикерн*.[23] Према Нашем Господарском наређењу има он

[22] Ibid.: Κουροπαλλάτης.
[23] Ibid.: ὁ Πιγκέρνης.

ову дужност: када Наше Царско Величанство приређује гозбу за високе посланике или за бојаре и окољничије и чланове Думе, онда он код ових Наших Господарских дворских свечаности седи на месту предвиђеном за њега и припрема према Нашем Господарском дворском реду, франачка (Фрясские) вина и назочан је пред лицем Нашега Царскога Величанства, а пехарници иду за њим и пружају франачка вина у златним пехарима ономе коме Ми, Велики Господар благоизволимо, затим и црвену и белу медовину у златним и сребрним судовима, када Наш Господарски дворски ред захтева да се нечим обреди, и после послужења враћа се он на предвиђено му место.

32. СТЕПЕН

Окољничији и намесници:

Окољничиј и наместник Вологде
Окољничиј и наместник Костроме
Окољничиј и наместник Коломне
Окољничиј и наместник Дорогобужа
Окољничиј и наместник Свијажска
Окољничиј и наместник Брјанска
Окољничиј и наместник Устјуга
Окољничиј и наместник Туле
Окољничиј и наместник Копира
Окољничиј и наместник Курска [101]
Окољничиј и наместник Терека
Окољничиј и наместник Великих Лука
Окољничиј и наместник Торопеца
Окољничиј и наместник Енисејска
Окољничиј и наместник Мангазеје
Окољничиј и наместник Томска
Окољничиј и наместник Новог Торжока
Окољничиј и наместник Ржева Володимирова
Окољничиј и наместник Чебоксара
Окољничиј и наместник Бјелаје.

То је укупно 20 чинова окољничија и намесника који, по Нашој Господарској милости, уз Наше Царско Величанство седе у палати према чину; када пак Наше Царско Величанство излази било куда, онда они јашу и иду испред Нашега Царскога Величанства и праве пролаз, а ако неко тада Нама, Великоме Господару, Нашем Царском Величан-

ству пружи какву молбу, онда треба они да те молбе од молилаца приме.

33. СТЕПЕН

Постељник (постельничей), грчки пак *протовестиариј*,[24] тј. први чувар ризнице Нашега Царскога Величанства, јер су му на чувању и бризи хаљине Нашега Царскога Величанства и драгоцености сваке врсте колико их Наше Царско Величанство у приликама треба, и увек се неизоставно налази у близини Нашега Царскога Величанства.

34. СТЕПЕН

Думски дворани и намесници:

Думски дворанин и намесник Шацка
Думски дворанин и намесник Алатара
Думски дворанин и намесник Каргопоља
Думски дворанин и намесник Мурома
Думски дворанин и намесник Колуге
Думски дворанин и намесник Звенигорода
Думски дворанин и намесник Путивља
Думски дворанин и намесник Галича
Думски дворанин и намесник Олонеца
Думски дворанин и намесник Тотме
Думски дворанин и намесник Тјумења
Думски дворанин и намесник Кевроља
Думски дворанин и намесник Валујска
Думски дворанин и намесник Симбирска
Думски дворанин и намесник Вјазме
[102] Думски дворанин и намесник Тамбова
Думски дворанин и намесник Можајска
Думски дворанин и намесник Кадома
Думски дворанин и намесник Кашина
Думски дворанин и намесник Рослављa.

Укупно 20 чланова. Ово намесничко достојанство значи да они по Нашој Господарској милости седе уз Наше Царско Величанство у двору у Думи.

Чувар печата (печатник) носи вазда о врату печат Нашега Царскога Величанства и после претходне провере пе-

[24] Ibid.: Προτοβεστιαρίτης.

чати он Наше Господарске повеље, како се у овима не би нешто нашло што је против Наших Царских закона.

Думски дијак Наших Господарских посланстава (посольских дел).

Када је реч о циљу и значају ове ранглисте, не смемо се ослонити на изјаве из њеног предговора према којима је цар дао да се установи један систематски нацрт служби његовог Царства, да не би „славне и чудесне ствари забораву предали", већ да се „предају и похране за потоња поколења". Јер ако се ове изјаве схвате дословно, онда излази да наша ранглиста представља нацрт који служи првенствено историјским циљевима и да му није циљ да уведе један нови ред, него пре да забележи већ постојеће устројство, те да тако представља само одраз стварних односа у Московском Царству.[25] Али ако се пажљивије загледа овај списак, одмах се уочава да је он најмање одраз московске стварности. На страну то што такав редослед чинова како га оцртава наш документ није никада постојао у Московском Царству, ми добро знамо да чиновници Московског Царства никада нису имали оне византијске титуле којима их кити наша ранглиста: никада у Московском Царству није било севастократора, великих стратопедарха, стратопедарха тон монокавалон и сл. Шта више, ни саме службе којима је требало доделити две последње византијске титуле, тј. бојари „над пехотою" и „над конною ратию" не могу се у изворима утврдити. Изгледа да је наша ранглиста намеравала, на шта је указао још Кључевски,[26] да ове службе пешадијских и коњичких надзорника уведе као новину. Исто тако није у ствари постојало достојанство „начальника над чашники", који према нашој ранглисти има 31. степен и стоји испред окољничија. [103]
Зато је под Феодором Алексејевичем, као и у ранијим временима, постојала служба једног (старијег) „часника" (пехарника), но ову службу наш пројект не спомиње, јер је изгледа хтео да је замени вишим достојанством „начальника над чашники" (начелник пехарника). Као чашник потписао је Семјон Иванович Јазиков 12. јануара 1682. акта о укидању мјестничества, и ту се његов потпис налази иза окољничија и чак иза потписа постељника и казначеја (ризничара). Као чашник јавља се С. И. Јазиков и 23. фебруара 1682., и он

[25] Управо ово гледиште заступао је, насупрот Оболенском, *К. Д. Кавелин*, Собрание сочинений I, 894, позивајући се на наведене изјаве из Предговора.
[26] Боярская Дума (1919) 498.

том приликом служи вино, а о припремању вина, за шта је, према нашој ранглисти, надлежан начелник над пехарницима („наряжает Фрясские вина"), стара се точилац — стольник кнез Иван Андрејевич Голицин („вина нарежал стольник кн. Иван Княз Андреев сын Большой Голицын").[27] Као чашник среће се С. И. Јазиков најзад и после смрти цара Феодора, под Петром I.[28] Више достојанство начелника над чашники, које наводи наша ранглиста, није у ствари никада носио ни Јазиков нити било ко други.

Из свега тога излази да наша ранглиста, насупрот наводима њеног предговора и гледишта Кавелина, представља не неку историјску забелешку, не одраз стварних односа, него један пројект, и то пројект који је остао неостварен. Наведене изјаве предговора су само књижевне формуле, које су по свој прилици биле инспирисане византијским узорима. Доиста, сасвим сличним посматрањима започиње, на пример, цар Константин VII Порфирогенит — додуше са много бољим разлогом — своје дело о церемонијалу византијског двора.[29]

Но, мада наша ранглиста представља само један пројект, она ипак заслужује велику пажњу као историјски извор и пре свега као културно-историјски документ. Поврх тога, као покушај једне радикалне реорганизације постојећих службених односа, она представља врло значајан напредак московске државне мисли. Не може се прихватити гледиште Кључевског који у свом поменутом делу (стр. 490), говори о „очигледној беспредметности" пројекта и проглашава га неразумљивим. Према Кључевском могао се, после укидања мјестничества, узајамни однос лица у служби једноставно изводити из хијерархијске разлике између старих чиновних разреда бојара, окольничија и думских дворана, а унутар сваког од ових разреда, на основу година службе појединаца. Ипак, није јасно зашто Кључевски одбацује брижљиво раз-
[104] рађен систем нашег Пројекта са његова 34 положајна ступња, да би препоручио овај крајње незграпан поредак, по коме би сви виши функционери без обзира на своју функцију, били сврстани у три чиновна разреда, а положајни однос између појединих звања уопште не би био фиксиран, већ би зависио од старости његових тренутних носилаца. У ствари, узимање

[27] Разряд без мест, прештампао *Соловьев*, История России XIII, 945.

[28] Книга записная Царя и Великого князя Петра Алексеевича в 1690. г., ibid. 955.

[29] *De caerimoniis*, p. 3 sq. (ed. Bonn).

у обзир година службе приликом службених наименовања имало би начелно исте кобне последице као и обавеза уважавања „очинске части", чега се држава управо срећом ослободила. Свест о томе свакако је и навела московске власти да после укидања мјестничества изричито одбију да признају пресудан значај не само пореклу, већ и службеном стажу.[30]

Значајно код нашег Пројекта је управо то што његов хијерархијски систем не полази од личности службеника, већ од саме службе. Први пут у руској историји учињен је овде покушај да се однос међу лицима у служби разврста по значају звања и служби које врше. У основи нашег Пројекта, како је то још Миљуков тачно запазио,[31] исти је принцип као и у ранглисти Петра Великог. У суштини, Пројект је ближи Петровој ранглисти него старом московском поретку, ма како велике биле и разлике између наше и Петрове ранглисте. На једну од ових разлика указао је већ Миљуков: „контраст између покретне, одоздо свакоме приступачне лествице петровске ранглисте и затвореног круга од 34 положајна ступња (нашега Пројекта) резервисана и даље за људе са генеалогијом". Истина, ми знамо да су се у Московском Царству понекад — а временом све чешће — и „људи без генеалогије" уздизали у круг прве три положајне класе, за које наш Пројект успоставља своја 34 положајна степена; значајно је ипак ограничавање нашег Пројекта на положајне групе бојара, окольничија и думских дворана, као и задржавање ове старе хијерархијске поделе (в. доле). Још јача и за разумевање оба система важнија разлика је међутим у томе што је наш Пројект далеко од помисли да службеници треба да прођу кроз сва 34 положајна ступња по реду. Насупрот петровским положајним [105]
табелама, наша ранглиста не представља уопште службену лествицу; из ње се добија јасан систем редоследа чинова, али не и унапређења у служби. Тако је напр. у Московском Царству за кравчија (трпезника) обично бивао наименован стольник (точилац), а кравчиј је онда неретко бивао унапређен за дворецког (управника двора); према нашем Пројекту, до-

[30] Уп. цитат из 1693. који наводи сам *Кључевски* н. д. 490. — Стога је потпуно без основе гледиште *Маркевича*, О местничестве 707, да би „за Русију било незамисливо" да један новонаименовани бојар заузме виши ранг од неког старијег бојара и да би према томе, по нашем Пројекту смрт једног старијег намесника изазвала општа померања навише и општа пренаименовања осталих намесника. То је заиста сасвим незамисливо, и у свом познијем делу (История местничества, 592 и д.), изгледа да је и сам Маркевич напустио ово схватање.

[31] Очерки по истории русской культуры III (1930) 209.

тични би прво добио непосредно 30. чин, а онда би, прескочивши 29—11, добио одмах 10. чин. То долази отуда што наш Пројект, према византијском систему, хоће да све категорије служби и звања сврста у једну ранглисту. Јер у томе и јесте најупадљивија и културно-историјски најважнија разлика између закона о ранглистама Петра Великог и Пројекта из времена Феодора, што Петров закон полази од западних, а Феодоров пројект од византијских узора.

Византијски елементи нашег Пројекта, о којима ће се у даљем излагању исцрпније говорити, показују да је при састављању ранглисте учествовао бар један сарадник који је познавао грчки језик и византијске изворе. Кључевски (н. д., стр. 489) помишљао је у вези с тим на тадашњег грчког тумача канцеларије посланстава, Николаоса Спатхариоса. Оболенски (н. д., 24) је сматрао да је састављач Пројекта неко духовно лице, при чему се за своју претпоставку позивао на извештачен стил којим се нарочито одликује предговор Пројекта. То не мора да буде нужан закључак, поготову стога што је и знање грчког језика у тадашњем московском клеру била доста ретка појава. Но ако се помисли на велику улогу патријарха Јоакима у укидању мјестничества, а нарочито на то да је првобитни пројект децентрализације управо патријарх осујетио и да је наша ранглиста по свој прилици настала као противпројект овоме, онда се намеће помисао, да се сам патријарх није клонио учешћа у изради наше ранглисте. Можда би се чак смело претпоставити да је она — управо као противпројект плану децентрализације одбијеном од стране патријарха — постала на његов подстицај. Сигурно је, међутим, да нашу ранглисту није израдило једно лице, већ комисија, као што је то изгледа претпостављао и Кључевски. Овој комисији могли су припадати и представници клера, а исто тако и тумач Н. Спатхариос, или чак и два учитеља оне грчке духовне школе, која је била основана при московској штампарији за владе Феодора Алек-
[106] сејевича залагањем монаха Тимофеја;[32] а сигурно је да су и повереници цареви учествовали у састављању ранглисте. Треба се само сетити како се енергично млади кнез В. В. Голицин залагао за укидање мјестничества: тешко да је он био неупућен у планове који су, после одлучне мере спроведене на његов предлог, имали да служе реорганизацији чиновничког апарата. С правом каже С. Ф. Платонов да у време Феодора Алексејевича иницијативу за све важне унутрашњо-политичке мере треба увек тражити код В. В. Голи-

[32] Уп. Древняя Российская Вивлиофика, т. XVI (1791) 295 и д.

цина, Јазикова и Лихачева.[33] Требало би међутим помишљати, поред постељника Алексеја Тимофејевича Лихачева, и на његовог млађег брата кључара (стряпчий с ключем) и познијег ризничара (казначея) Михаила Тимофејевича, а исто тако, поред бојара и оружейничия (оружара) Ивана Максимовича Јазикова, и на његовог сина, чашника (пехарника) Семјона Ивановича.[34] Спровођењем нашег Пројекта створила би се баш за чашника С. И. Јазикова нарочито повољна ситуација пошто Пројект, како смо видели, уместо чашника који се налазио иза окољничија, предвиђа начелника над чашницима, који је испред окољничија, а одмах иза бојара и кравчија. Уздигнут за начелника над чашницима, чашник С. И. Јазиков би прескочио ништа мање него 27 великодостојника и добио звучну грчку титулу пинкерна. Доста висок положај има у нашем Пројекту и оружар (оружейничий), док је још у актима од 12. јануара 1682. његов потпис иза потписа скоро свих осталих бојара. Бојар и оружар био је међутим тада нико други до И. М. Јазиков, отац пехарника Семјона Ивановича. На основу тога смели бисмо свакако рећи да су од пријатеља и поверљивих личности младог цара, поред В. В. Голицина, у изради Пројекта учествовала у најмању руку још и оба Јазикова.

Што је наш Пројект остао неостварен свакако је разлог рана смрт цара Феодора који је, као што је познато, умро већ 27. априла 1682, у 20. години. Очигледно је да су планови за реорганизацију чиновничког апарата, чији је предуслов био укидање мјестничества, могли бити озбиљно предузети тек после 12. јануара 1682, дакле тек у последњим месецима Феодорове владе. Међутим, изгледа да је прво изнесен на решавање децентрализациони пројект бојара. Овај пројект
морао је најпре да буде разрађен бар у својим основним [107]
линијама, а онда је поднесен цару на одобрење. По добијеном одобрењу приређена је, како извештава Икона, једна

[33] Лекции по русской истории (1915) 435. Уп. и *Соловьев*, т. XIII, 823.

[34] Интересантној фигури овога пехарника поклоњено је исувише мало пажње (в. доле, прим. 122). Тако *Соловьев* (XIII, 823), а после њега и други аутори говоре о постељнику и познијем оружару Ивану Максимовичу Јазикову, као о младом човеку, не водећи рачуна о томе да је у време о коме је реч овај већ имао одраслог сина у личности пехарника Семјона Ивановича. Уосталом, ни Алексеј Тимофејевич Лихачев, некадашњи учитељ царевића Алексеја Алексејевича, није у време Феодора више био сасвим млад, као што се то најчешће тврди. Још 1636. на њега је пренесено једно добро његовог оца: уп. *Н. П. Лихачев*, Генеалогическая история одной помещичьей библиотеки, Петроград 1913, 21.

нарочита „свеска“, у којој су назначена планирана постављења и изложене функције намесника који треба да буду наименовани. Уз напомену думског дијака, ова свеска је затим била уручена патријарху. Патријархово испитивање ове свеске имало је међутим за последицу, као што знамо, одбацивање овог пројекта. Томе су ипак претходила дуга расправљања, јер Икона изричито каже да су аутори овога пројекта, који су упорно настојали на спровођењу своје замисли, задали патријарху „много муке“. Без сумње, протекло је доста времена од изношења овога пројекта до његовог коначног одбацивања. Наша ранглиста, која изгледа представља противпројект одбијеном плану децентрализације, могла је, према томе, бити поднета цару тек последњих недеља, ако не и последњих дана пред смрт, тим пре што је разрађивање листе свакако захтевало много напора. Стога није чудо што је остало сувише мало времена за спровођење нашега Пројекта, за постављења, тј. расподелу служби и звања предвиђених Пројектом међу лица која су за то долазила у обзир, односно за сврставање ових лица према предвиђеним положајним степенима. Тако наш Пројект дели судбину и многих других планова из краткотрајне Феодорове владавине, нпр. важног пројекта оснивања једне академије у Москви, који је такође био узет у разматрање пред Феодорову смрт и за његова живота није био спроведен; али, док је оснивање академије ипак остварено после његове смрти, на наш Пројект није се више никада враћало.

Наш Пројект има у виду само највише достојанственике Московског Царства: бојаре, окољничије и думске дворане, као и она дворска звања која су се налазила између ове три групе. Додавање на крају листе думског дијака канцеларије посланстава — без ближег описа његове функције — требало је свакако само да покаже да је навођење виших достојанственика завршено и да на овоме месту треба да почну думски дијаци и даље службе и звања. За претпоставку да је наш Пројект остао недовршен има утолико мање разлога што је његов издавач користио у московском Главном архиву Министарства спољних послова, поред оригиналног на-
[108] црта, и две савремене копије пројекта. Ограниченост ранглисте на виша достојанства Московског Царства може се врло лако објаснити тиме што је мјестничество, које је према нашем Пројекту требало заменити положајним распоредом по служби и звању, било, као што је познато, укорењено пре свега у круговима вишег племства; нижа достојанства нису интересовала аутора нашег Пројекта.

Као што је већ Кључевски запазио,[35] наш Пројект полази од стварног састава бојарске Думе у доба Феодора, тј. од броја тадашњих виших достојанственика Московског царства. Колико је износио тај број пред крај владавине Феодора Алексејевича? Акта о укидању мјестничества потписала су 12. јануара 1682: 40 бојара, 25 окољничија, 18 думских дворана, 1 трпезник, 1 постељник, 1 ризничар, 1 пехарник и 1 чувар печата,[36] укупно дакле 88 лица која долазе у обзир за нашу ранглисту. Ипак, може се већ a priori поуздано рећи да нису сви достојанственици Московског Царства учествовали на заседању од 12. јануара 1682.; треба се само сетити војвода чија су се седишта налазила у најразличитијим деловима царства и који добрим делом нису ни могли бити присутни у Москви. Још је Кључевски (н. д. 490, прим.) указао на то да се међу потписницима аката од 12. јануара 1682. не налазе бојар М. А. Голицин и окољничиј А. С. Хитрово.[37]

[35] Боярская Дума 489 и д.

[36] Чуваром печата (печатник) се закључује класа думских дворана. Није сасвим тачно тврђење *Сергејевича*, Древности русского права I (1909) 551, да су чувари печата у 17. веку увек припадали класи дијака. Чувар печата цара Феодора, Дементије Минич Башмаков почео је, истина, свој животни пут као дијак, али је као чувар печата заузимао положај између думских дворана и думских дијака, као што се трпезник налазио између бојара и окољничија, или као што су се постељник и ризничар налазили између окољничија и думских дворана. Уп. Дворцовые Разряды IV, 2, 10, 15, 20, 24, 27. 42, 43 итд. (даље· Дв. Р.). Овај положај има Д. М. Башмаков и у актима од 12. јануара 1682. (С. Г. Г. Д. IV, 408), а исти положај додељује се чувару печата и у нашем Пројекту. Уп. још Полное Собрание Законов II, 310 и д. од год. 1681. (даље: П. С. Зак.) и С. Г. Г. Д. IV, 537 од год. 1687. И под Алексејем Михаиловичем налазио се 1667—69. чувар печата Алмаз Иванович између думских дворана и думских дијака (Др. Росс. Вивл. XX, 119 и д.); 27. априла 1669. Алмаз Иванович је умро, те је према томе чувар печата био више дотиран него думски дијаци: 1672. год. примили су думски дворани по 600 четвртина земље; чувар печата 550, думски дијаци по 500 (П. С. Зак. II, 293).

[37] Бојар кнез Михаило Андрејевич Голицин помиње се 20. и 25. јануара 1682. као војвода Пскова (Разряд без мест, код *Соловјева*, История России, додатак уз т. XIII, ст. 941 и д.; уп. и Дополнение к Актам Историческим X, бр. 35. стр. 116 и бр. 55, стр. 202 и д. од маја и новембра 1682); окољничиј Александар Севастјанович Хитрово позван је 5. фебруара 1682. вероватно из Терека натраг за Москву (Разряд без мест 943). Од бојара Алексеја Андрејевича Голицина и окољничија Ивана Севастјановича Хитрово, који су потписали акта од 12. јануара 1682, треба свакако разликовати бојара Михаила А. Голицина и окољничија Александра С. Хитрово. Сва ова четири лица срећу се врло често у изворима, браћа Михаило и Алексеј Голицин јављају се заједно у 26. Р. IV, 268, а браћа Александар и Иван Хитрово у Дв. Р. III, 1637 и IV, 14. Насупрот томе, када је код Соловјева у објављеном

[109] Даље, међу потписницима аката од 12. јануара 1682. недостају још следећа лица, која су у то време сасвим сигурно била у животу и већ заузимала одговарајући чин: 1. Бојар Пјотр Васиљевич Шереметев Млађи, који је имао бојарски чин још од 1678.,[38] и за кога се може утврдити да је у времену од 3. маја до 9. августа 1682. био војвода казански;[39] 2. Бојар кнез Никита Семјонович Урусов, који се у Разрјадима често среће до 25. јула 1680., а затим опет од 12. априла 1683.[40] док је у времену од 8. фебруара 1681. до 25. јануара
[110] 1683. био холмогорски војвода;[41] 3. Бојар кнез Пјотр Иванович Хованскн, који се од 12. јануара 1680. до 19. априла 1682. среће као војвода у Курску;[42] 4. Окољничиј Алексеј Петрович Головин, који се јавља у Разрјадима до 21. септембра 1680, а затим као бојар од 9. септембра 1684,[43] док је од августа 1682. до 24. фебруара 1683. забележен у изворима као војвода у Астрахану;[44] 5. Думски дворанин Феодор Иванович Леонтјев, који се у том својству често јавља у Разрјадима до 30. јануара 1676, а 8. маја 1682. као астрахански војвода уздигнут је на положај окољничија;[45] 6. Думски дворанин Леонтије Романович Непљуев, који се, с једне стране, 1681. године среће у Кијеву, у почетку као војвода, а онда од 20. априла као пратилац новог војводе П. В. Шереметева Старијег, а с друге стране, 5. јуна 1682. помиње се као војвода у Сјеверску.[46]

Према томе, број достојанственика прве три положајне класе у Московском Царству у време укидања мјестничества премашао је н а ј м а њ е за 8 лица (4 бојара, два окољничија, два думска дворанина) број достојанственика наве-

Разряд без мест реч о думском дворанину Богдану Ивановичу Полибину (н. д. 947). онда је очигледно у питању грешка у преписивању јер се мисли на думског дворанина Богдана Феодоровича Полибина, који је потписао акта од 12. јануара 1682. и који се и иначе често појављује у изворима (за думског дворанина он је наименован 12. јуна 1679: Дв. Р. IV, 83; у истом својству спомиње се у више махова у годинама 1679—81; Дв. Р. VI, 84, 89, 112, 125, 129, 141, 162, 186, 187, *Соловьев* XIII, 969; од 1683. као окољничиј: Дв. Р. IV, 226, 228, 232 и т. д.), док се никакав Богдан Иванович Полибин не може утврдити. Слична грешка налази се и у издатој код Соловјева Книга Записная цара Петра н. с. 958), где је наведен думски дворанин Лев Демидович Голохвастов: то је уствари думски дворанин Лев Демидович Голохвастов, који се врло често среће у изворима, који је потписао и акта од 12. јануара 1682. и јавља се већ од септембра 1676. као думски дворанин (Дв. Р. IV, 1; и у Дв. Р. он је једанпут — III, 999 — погрешно назван Лев Демидов сын Голохвастов). И обрнуто, постоји грешка у тексту аката од 12. јануара 1682. где се на првом месту међу думским дворанима наводи Андреј Иванович Толстој, који се у изворима не може утврдити: мисли се на Андреја Васиљевича Толстоја, који се веома често среће и има чин думског дворанина од 1672 (Дв. Р. III, 887). Очигледна је грешка такође када се у овим актима чувени Иван Максимович Јазиков наводи као бојар и оружејничиј Иван Алексејевич Јазиков (на то је указао већ Л. Левензон у свом брижљиво коментарисаном издању „Новина из Русије писаних 1681—1683“ (*L. Loewenson*, 1681—1683 Geschriebene Zeitungen aus Russland, Zeitschr. f. Osteurop. Gesch. N. F. II, 3, стр. 403, прим. 60). Сва остала имена бојара, окољничија и думских дворана наведена у актима од 12. јануара су тачна и могу се утврдити у изворима.

[38] Од 3. марта 1676. до 9. августа 1677. среће се као стољник у Псковском војводству, а од 2. маја 1678. до 18. децембра 1679. он је већ бојар у Тобољском војводству. Уп. *А. Барсуков*, Списки городовых воевод московского государства XVII столетия, Петроград 1902, 186 и 241. У Разрјадима као бојар од 1680: уп. Дв. Р. IV, 139.

[39] Акты исторические V, бр. 85 и Дополнения к Актам Историческим X, бр. 5, стр. 69 и д. (даље: А. И. и Д. А. И.). Уп. *Барсуков*, н. д. 89. Книга Записная цара Петра (*Соловьев* XIII, 956/7) помиње га 5. и 9. маја 1682. као казанског војводу. Његов претходник у Казану, бојар Михаило Алегукович Черкаски може се тамо утврдити до 11. јуна 1681. уп. Д. А. И. IX, бр. 80, стр. 158 (*Барсуков*, н. д. 89).

[40] Дв. Р. IV. 170 и 211.

[41] Летопись Двинская у: Др. Росс. Вивл. XVIII, 48 и 52 (*Барсуков*, н. д. 66).

[42] А. И. V. бр. 58, стр. 83 и Д. А. И. X. бр. 2, стр. 6 и д. (*Барсуков* 123). У Холмогорама био је бојар кнез Пјотр Иванович Хованскн војвода од 15. јануара 1678. до 22. марта 1679, а не — као што наводи *Барсуков*, н. д. 66 — до 22. марта 1680 (уп. Летопись Двинская, Др. Росс. Вивл. XVIII, 47). Зато није неопходно, са Барсуковим н. д. 588, видети у холмогорском и у курском војводи две личности: несумњиво је у оба случаја реч о сину славног кнеза Ивана Андрејевича Хованског. У Разрјадима овог времена помиње се бојар Пјотр Андрејевич Хованскн, после дужег прекида, 22. до 23. јуна и 9. септембра 1679, а онда поново 28. јула и 19. августа 1682 (Дв. Р. IV, 85, 86, 112 п 229, 236). — После Стрелецког устанка, који је његовог оца и једног од његове браће коштао главе, био је он — као и остали припадници рода Хованских — деградиран; тек 23. фебруара 1690. добио је поново своје бојарско достојанство (Дв. Р. IV, 532). 28. фебруара 1690. био је још један други бојар истога имена рехабилитован, заједно са својим братом Иваном Ивановичем Хованским (Дв. Р. IV 536; реч је без сумње о синовима кнеза Ивана Никитича Хованског; по свој прилици они су идентични са коморником (спальник) Иваном Ивановичем Хованским и точиоцем (стольник) Петром Ивановичем Хованским, који се помињу 27. априла 1682. — Книга Записная Царя Петра; *Соловьев*, XIII, 951 — што би значило да су они добили бојарско достојанство тек после смрти цара Феодора). Затим је П. И. Хованскн Млађи био 1693, а П. И. Хованскн Старији 1696/7. године војвода у Кијеву (Чтения в Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1858 II, Иссл. 245; Дв. Р. IV, 751—757 и 1023).

[43] Дв. Р. IV, 178 и 306.

[44] Д. А. И. X. бр. 25 III, стр. 72. и бр. 49 XIV, стр. 170 (*Барсуков* 12).

[45] Дв. Р. III, 1636 и Книга Записная Царя Петра: *Соловьев*, XIII, 957 (ово сведочанство је Барсуков превидео).

[46] Чтения 1858 II, Матер. Отеч. 67 и С. Г. Г. Д. IV, 448 и д. (Ово сведочанство је Барсуков превидео).

ден у актима од 12. јануара 1682. Додуше, разуме се да су
[111] осим ових осам лица чија је одсутност доказана, могли и други достојанственици бити одсутни 12. јануара 1682., иако због празнина у изворној грађи није могао бити пружен сигуран доказ за то. Нарочито је тешко пратити судбину нижих достојанственика, јер се они ређе јављају у изворима; да укажемо само на то да од 16 думских дворана који су 30. јануара 1676. положили заклетву цару Феодору Алексејевичу, у актима од 12. јануара 1682. недостају десеторица: мало је вероватно да су за оних шест година колико је протекло у међувремену, сви поумирали или били отпуштени, мада се и супротно, колико видим, према стању извора, може поуздано доказати само за горе поменутог Ф. И. Леонтјева.

Од краја фебруара 1682. дошло је међутим до нових унапређења, која су још увећала број достојанственика виших положајних класа. 23. фебруара уздигао је цар кравчија кнеза Ивана Григоријевича Куракина за бојара, а стољника кнеза Бориса Алексејевича Голицина поставио за кравчија на место Куракина. 26. фебруара два стољника су унапређена у бојаре, 5. марта примио је један стољник достојанство окољничија, а други постављен је за думског дворанина, док је један думски дворанин постао окољничиј; 10. априла, најзад, створен је из редова стољника један бојар и један думски дворанин.[47] Све у свему, изазвала су ова наименовања код положајних класа бојара, окољничија и думских дворана даље повећање за 7 лица. Стога смемо да кажемо да је крајем владавине Феодора било више од сто достојанственика који су припадали вишим положајним класама или су заузимали место између ових положајних класа: 88 оваквих достојанственика потписало је акта од 12. јануара 1682., н а ј м а њ е 8 није учествовало на заседању од 12. јануара 1682., а 7 је уздигнуто на свој положај у времену од 23. фебруара до 10. априла 1682.

Међутим, наша ранглиста наводи — ако не убројимо, на једној страни хетмана Малорусије, а на другој думског дијака канцеларије посланстава — 92 звања. Ипак не би било тачно претпоставити са Кључевским да је ранглиста била прорачуната само за 92 достојанственика. Према византијском узору, наш Пројект се бави само оним достојанственицима који су примали наредбе непосредно од цара и — са једним јединим изузетком — прелази преко оних који су као помоћна лица имали своје претпостављене у служби; јер и пописи службеника средњег и позновизантијског периода

[47] Разряд без мест, *Соловьев* XIII 945, 946, 947.

именују у основном списку најчешће само оне достојанственике који су били потчињени непосредно цару, а њихове помоћнике наводе или одвојено, или их уопште не наводе. Наш Пројект наводи само код 1. степена изричито да су 12
„пратилаца“ врховног судије бојари и думски људи. По- [112]
знато је међутим да су и остали достојанственици Московског Царства имали помоћнике из виших положајних класа. Тако је дворски војвода још под Алексејем Михаиловичем имао једног пратиоца у чину бојара.[48] О војводама Сјеверска и Бјелгорода каже сам наш Пројект узгред да имају под собом „многе војводе“. Додуше, не сме се схватити као опште правило податак Котошихина (VIII I) да су војводама, уколико су били бојари, поред столника и дијака били додељени као помоћници и окољничији. Довољно је међутим познато да су и руководиоци извесних надлештава (приказа) и војводе најважнијих градова понекад имали под собом окољничије или чак думске дворане. Али док су се ти помоћници бојарских управника приказа, које у нашој ранглисти треба тражити међу бојарима и „намесницима“, могли регрутовати међу бројним „намесницима“ 32. и 34. положајног степена, који се у нашој ранглисти наводе као чланови Думе, помоћници војвода виших положајних класа морају се додати уз достојанственике означене у нашем Пројекту. Према томе не може бити сумње да је у нашу ранглисту могло ући преко сто лица из виших положајних класа, тим пре што се свакако мора представити да је требало не само да дворски војвода већ и обадва „стратопедарха“ добију помоћнике вишег ранга, а да казначеј на нашој листи недостаје само омашком (о томе в. доле, стр. 411).

У једној тачки — јединој у којој наш Пројект говори о помоћницима стварног носиоца звања — можемо јасно пратити како Пројект настоји да води рачуна о проширењу виших положајних класа: 9. маја 1681. имао је бојар Расправнаје палате за помоћнике, поред 12 дијака, још 3 бојара, 3 окољничија и 3 думска дворанина;[49] у нашем Пројекту, међутим, исти врховни судија има на расположењу уместо 9, 12 бојара и думских људи.[50] Но, чињеница да се повећање броја виших достојанственика нарочито изразило у редовима бојара, а мање међу окољничијима и думским дворанима, имала је за последицу да је свих 10 војвода најважнијих

[48] Уп. Дв. Р. III, 414, 473.

[49] Дв. Р. IV, 187 и д.

[50] Један нови помоћник бојара Расправнаје палате, бојар кнез Иван Борисович Трубецкој, наименован је уосталом још 17. јануара 1682; в. Разряд без мест, *Соловьев* XIII, 941.

градова који су се јављали у нашој ранглисти, требало да имају бојарски ранг.[51]

[113] Задржавајући у главним цртама стару поделу вишег племства на три групе: бојаре, окољничије и думске дворане, Пројект спроводи унутар ове три групе поделу на војне и цивилне службе. У томе је једна новина у односу на раније време које није знало за овакву поделу. Ми истина не можемо са Соловјевим[52] да у одвајању војних и цивилних функција видимо стварни циљ овога пројекта — он је пре свега у замени старог генеалошког реда места новим положајним редом звања и служби. Но у сваком случају, ово одвајање које се у нашем Пројекту спроводи први пут, има изузетан значај. Јер и то је једно антиципирање петровских идеја. Неоспорно је да наша ранглиста прави разлику између намесника као чланова савета и првенствено цивилних службеника и војвода као првенствено војних лица и да их посматра као две посебне категорије. Као трећа категорија долазе још лица у дворској служби. Поред хоризонталне поделе на бојаре, окољничије и думске дворане, достојанственике наше ранглисте разлучује и вертикална подела на цивилне, војне и дворске функционере. Прва група распоређена је на положајне степене 1, 3, 5, 7, 11, 13, 15, 20, 22, 24, 26, 28, 29, 32 и 34; друга на 2, 4, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 25 и 27; трећа на 10, 17, 30, 31 и 33.

Нарочиту пажњу заслужује висок положај који је при том предвиђен за цивилне достојанственике. Опет једна мада само теоријска антиципација стваралачких замисли Петра Великог. Иако је цивилна управна служба тек под Петром Великим добила, поред војне службе, грађанско право, чињеница је да су тенденције ка оваквом развоју уочљиве већ у нашем Пројекту. Ранглиста тежи успостављању равнотеже између цивилних и војних достојанственика. Међутим, уко-

[51] Шездесетих година XVII века срећу се у једном попису војводстава 11 војвода из прве три положајне класе; пре 1668. било је од тога 4 бојара, 5 окољничија и 2 думска дворанина, после наименовања те године — 4 бојара, 3 окољничија и 4 думска дворанина. Већина војводстава била је међутим у рукама столника и других нижих достојанственика; у поменутом попису наведени су као први војводе поред 11 представника три више положајне класе, још 48 нижих достојанственика, при чему за низ другоразредних војводстава недостају подаци, тако да је број војводстава којима управљају столници и друга лица уствари био још већи (уп. Дв. Р. III, 838 и д.). У време Михаила Феодоровича био је проценат војвода прве три положајне класе још нижи; в. и спискове код *А. Барсукова*, н. д. Према томе не може да изненађује релативно мали број војвода наведен у нашем Пројекту, предвиђеном само за више достојанственике.

[52] История России XIII, 880.

лико наш Пројект не успоставља — као што је то касније учинио Петар Велики — за сваку категорију служби посебну ранглисту, већ све службе и звања сабија у један списак, ипак је једна група морала имати извесно првенство пред другом, те је врло упадљиво да је према Пројекту то првенство требало да припадне цивилним достојанственицима.

Први степен има онај бојар који са својих 12 пратилаца отеловљује највишу судску инстанцу Царства и надгледа целокупно московско судство. Није тешко препознати у њему првог бојара такозване Расправнаје палате, која је кратко време пре састављања нашег Пројекта постала стална установа.[53] У време о коме је реч ово звање је имао кнез Никита Ив. Одојевски, што потпуно одговара систему нашега Пројекта, јер је овај старац, аутор Уложенија цара Алексеја Михаиловича из 1649. у то време без сумње био најугледнији достојанственик Царства; и Акта од 12. јануара 1682. потписао је Н. И. Одојевски као први међу бојарима.[55] Године 1681. уз њега су се налазили, као што смо горе већ истакли, поред 12 думских дијака, 9 помоћника из виших положајних класа: 3 бојара, 3 окољничија и 3 думска дворанина; према Пројекту, требало је да има 12 помоћника, вероватно 4 бојара, 4 окољничија и 4 думска дворанина. [114]

Други степен заузима најугледније војно лице, дворски војвода, који има дужност надзорника војног стана царевог, али је истовремено и врховни војни судија. Затим следе наизменично титуларни намесници и војводе одређених области: 3. степен има један намесник, 4. један војвода, 5. намесник, 6. војвода итд.; одстојање је надаље често и веће, јер се систем не спроводи сасвим строго и јер су тамо убачене и друге војне и дворске службе.

Виши положај у односу на војводе уживају намесници, но само у првих 6 случајева. Седми међу војводама, војвода Смоленска (19. степен), добија напротив првенство пред седмим међу намесницима, војводом Твера (20. степен), после чега првенство до краја, дакле укупно у пет случајева заузимају војводе. Као што видимо, наш Пројект уложио је велике напоре да доведе у равнотежу војне и цивилне службе, али, уколико је једна од двеју група ипак морала да добије предност, ова је додељена цивилним достојанствени-

[53] *Ключевский*, Боярская Дума 489. *В. Богоявленский*, Сборник статей, посв. В. О. Ключевскому (1909), 409 и д.

[54] Дв. Р. IV, 187.

[55] С. Г. Г. Д. IV, 407.

цима. Вредно је пажње и то што само првих 11 намесни-
штава представљају свако један посебан положајни степен,
док су девет даљих бојарских намесништава — као и наме-
сништва окољничија и думских дворана — сва заједно за-
ведена под један положајни степен. То свакако треба обја-
снити тиме што ранглиста предвиђа само 11 бојарских вој-
водстава, рачунајући и хетмана Малорусије.

[115] Скоро две трећине достојанственика у нашем Пројекту
означени су као намесници: предвиђено је тачно 60 наме-
сништава, од чега је 20, по тачно утврђеном положајном
реду, предвиђено за бојаре, 20 за окољничије и 20 за думске
дворане. За разумевање карактера нашег Пројекта ова су
намесништва веома важна, јер се на основу њих може јасно
да сагледа основна разлика између нашег Пројекта и про-
јекта децентрализације о коме је горе било речи. Док про-
јект децентрализације има за циљ успостављање стварних
аутономних намесништава, намесништва наше ранглисте
имају искључиво титуларни значај. О неком стварном управ-
љању овим намесништвима од стране одговарајућих „наме-
сника" нема ни говора. Напротив, према изричитом наводу
нашег Пројекта, намесници морају да седе у царском Савету
у Москви. Они су чланови Думе, а као намесници одређених
градова или области означени су само зато што се тако на
најлакши начин могао међу њима успоставити однос старе-
шинства: степен појединих чланова Думе одређиван је зна-
чајем града означеног у његовој титули. Првом намеснику —
града Владимира — припадало је међу намесницима прво
место у царевом савету, другом — новгородском — друго,
итд. Иако наш Пројект не каже ништа о томе, сасвим је
сигурно да су се ови намесници, поред своје делатности у
својству чланова Думе, морали бавити и одређеним посло-
вима у управи и дипломатској служби и да су се њихове
функције састојале управо у учествовању на заседањима
Думе и у извршавању одређених задатака које им цар по-
стави — пре свега свакако у руковођењу извесним „прика-
зима"; „намесништва" су напротив била само ствар титуле.

Установа титуларних намесништава може се пратити
уназад до XV века; постепено се она развила у прави систем,
који је нашао примену пре свега у дипломатској служби.
Московско племство било је сразмерно сиромашно титулама,
што је, нарочито у додиру са представницима западноевроп-
ских дворова, морало деловати упадљиво. Стога су москов-
ски посланици и достојанственици који су саобраћали са за-
падноевропским дворовима добили право да се представљају
као намесници одређених градова Московског Царства, мада

таква намесништва у ствари нису уопште постојала. У по-
четку само незнатан број титуларних намесништава време-
ном је увећан одговарајућим царским уредбама, па се посте-
пено развио и један мање више чврст хијерархијски редо-
след, утврђен у такозваним Намесничким књигама. У до-
датку нашем Пројекту објавио је Оболенски из Московског
архива Министарства спољних послова пет оваквих намесни- [116]
чких књига у изводима. Две најстарије су из времена Алек-
сеја Михаиловича и наводе по 49 намесништава; трећа по-
тиче из времена Феодора Алексејевича и садржи две листе
намесништава. С правом је Оболенски обратио посебну па-
жњу на другу од ових листа, која носи датум од марта 1680.
и показује највећу сличност са одговарајућим деловима на-
шег Пројекта. Ипак, он је превидео да се ова листа заснива
на једној представци цару Феодору, штампаној у С.Г.Г.Д.
IV 372 и П.С.Зак. II, 149 и д.[56] и да овде саопштени пратекст
ове представке има за испитиваче нашег Пројекта још већу
важност. Јер, прво, ту су поименце наведени бојари којима
је додељено првих шест намесништава: титулу намесника
града Владимира носио је од 15. августа 1679. бојар кнез
Никита Иванович Одојевски, који је, како смо видели, од
пролећа 1681. ступио на чело Расправнаје палате; намесни-
ком Новгорода називао се тада кнез Јуриј Алексејевич Дол-
горуки, намесником Казана кнез Михаило Алегукович Чер-
каски, намесником Астрахана кнез Јаков Никитич Одојев-
ски, намесником Пскова кнез Григориј Семјонович Куракин,
намесником Смоленска Пјотр Васиљевич Шереметев. Друго,
за разлику од копије коју је објавио Оболенски, пратекст
представке обавештава да три намесништва, Москве, Кијева
и Сибира, која су у овом документу наведена на 1, 2. и 7.
месту, није требало да буду додељивана,[57] а тиме отпада
и најупадљивија разлика између представке из 1680. и на-
месништава у нашем Пројекту. Јер, као што се види из горе
наведеног, код шест најугледнијих намесништава, која су,
према представци из 1680, требала да буду додељена, реч је
о истим градовима који су истим редом наведени и у нашем
Пројекту. Ако се поређење настави, види се да се не само
ових шест, већ свих двадесет намесништава која наш Про-
јект додељује бојарима подударају са намесништвима у
представци из 1680. и да су опет наведена истим редом.
Једини изузетак чини намесништво Чернигова, које се у

[56] Уп. међутим *Маркевич*, О местничестве, 711.

[57] Тиме се објашњава и чињеница да су овде наведена 23 наме-
сништва, док наш Пројект предвиђа за бојаре 20 намесништава.

представци од марта 1680. налази између Нижњег Новгорода и Рјазана, док је у нашем Пројекту изостављено. Овај изостанак може се међутим сасвим лепо објаснити, јер у четвртој Намесничкој књизи у издању Оболенског има уз Чернигов белешка да се, према једној наредби од 19. марта 1680, нико више не сме назвати намесником Чернигова. Из тога
[117] се уосталом види да је представка од марта 1680, чији је датум непотпун, настала пре 19. марта.

Међутим, мања намесништва, која наш Пројект додељује окољничијима и думским дворанима, разликују се на више места од градова наведених у другом делу представке из 1680. Узрок за то треба донекле тражити у томе што за градове другог реда није постојао чврст редослед, а делимично и у томе што су у времену које дели наш Пројект од документа из 1680., била створена нова намесништва. Тако се, на пример, у нашем Пројекту налазе намесништва Тамбова, Симбирска и Вјазме, која недостају у представци од марта 1680., а која су према подацима намесничких књига била основана 29. октобра 1680, као и намесништво Бјелаје, које постоји тек од 6. фебруара 1681.

У сваком случају, гледиште Маркевича[58] да је чврст положајни ред постојао „само за 3—4 најважнија града", потпуно је погрешно, тим пре што идентичност редоследа свих градова предвиђених по нашем Пројекту за бојаре, постоји не само између нашег Пројекта и представке од марта 1680, већ и између оба ова документа и намесничке књиге из времена Ивана и Петра (бр. 4 према Оболенском), као и оне из времена Петрове самовладе (бр. 5).[59] Као последица дужег развоја, чије последње етапе можемо да пратимо управо помоћу Намесничких књига Оболенског,[60] установио се дакле

[58] О местничестве, 710.

[59] Идентичност између представке из 1680. и бр. 4 и 5 протеже се чак и на распоред свих даљих градова,· само што на 61 намесништво из представке од 1680. бр. 4 на крају долазе још шест нових намесништава, а у бр. 5 и још једно накнадно уведено 68. намесништво.

[60] За обе Намесничке књиге цара Алексеја Михаиловича чији су спискови градова идентични (бр. I и 2 према Оболенском; „Чудское" уместо „Тульское" у бр. 1 је — како *Маркевич*, О местничестве 710, тачно примећује — омашка у писању), доноси прва Намесничка књига Феодора Алексејевича низ допуна (истина неке од ових допуна су позније интерполације: уп. *Маркевич*, н. д. 711), које се делимично односе и на угледнија намесништва. Са своје стране ова књига се разликује од представке од марта 1680, па према томе и од нашег Пројекта и од обеју доцнијих Намесничких књига; одступања су незнатна, али се делимично такође односе на бојарска намесништва. Од 1680. међутим, нема више, као што смо видели, никаквих промена у бојарским намесништвима.

од 1680, бар за сва бојарска намесништва, један чврст хијерархијски редослед.

Међу једанаест војвода које наводи наш Пројект, налази се и хетман Малорусије Иван Самојлович, чије се функције ни у чему не разликују од функција осталих војвода, и коме
је међу војводама одређено тек 10. место, а у целокупној ранг- [118]
листи тек 25. Он је морао стално да буде у ратној приправности и да сваки пут на царево наређење пожури са својим трупама на место које цар одреди. На исти начин описане су и дужности војвода Владимира, Казана, Сибира, Смоленска и Рјазана, који су били дужни да увежбавају своје пукове и да их држе у борбеној приправности, да би с њима, на први позив царев, кренули на ратно поприште.

Насупрот томе, војводе Сјеверска, Бјелгорода и Тамбова, морале су се налазити стално у областима које су им додељене. Они су били задужени за сталну заштиту границе, о неком позивању пукова под њиховом командом нема ни говора. Што се тиче војвода Сјеверска и Бјелгорода то је и сасвим разумљиво; али је врло необично да се међу овим граничарима појављује и војвода Тамбова, који је такође имао да чува границе „од стране Пољске степе", док су војводи Смоленска биле поверене функције једног војводе у унутрашњости.

Међуположај између ове две групе војвода које смо могли да издвојимо, заузимају војводе Новгорода и Астрахана. Ови су имали, поред војних, и дипломатске задатке: први је морао да одржава мир са северним суседима Царства, а други пре свега са Персијом.[61] Како се, међутим, цар с правом могао позивати на дугогодишње пријатељство које је везивало Московско Царство са Персијом и како се тада ни на северу није очекивао никакав рат, то су морале и ове војводе — исто као и они у Владимиру, Казану итд. — да буду у приправности да на царев позив пожуре са својим трупама на место које им цар одреди. Ипак, код астраханског војводе и још више код војводе Сибира, овакав позив практично једва да је долазио у обзир због удаљености.

Пукови које су војводе били дужни на увежбавају и организују, морали су већином бити састављени од коњице и пешадије. Само је код војводстава Астрахана и Сибира реч искључиво о коњици. То се објашњава тиме што су за

[61] О дипломатским задацима војвода, пре свега астраханског војводе, уп. *Б. Н. Чичерин*, Областные учреждения России в XVII, в. (1856) 111 и д.

ова војводства као противници долазили у обзир пре свега азијатски народи који се боре на коњима. У борби са европским народима већ дуже времена је у најјачој мери била заступљена пешадија. Већи значај пешадије долази у нашем Пројекту до изражаја у томе што је надзорник пешадијских трупа добијао осми, а надзорник коњичких трупа девети степен. Вреди указати и на то да је овде у односу на пеша-
[119] дију реч само о новчаном награђивању (осим провијанта), док коњица служи делимично „за нашу господарску плату", али делимично и „од имања стечених службом и од баштина". У првом случају у питању су у ствари у Московском Царству релативно нове регуларне трупе према „иностраном узору", у другом делимично још о старој војсци којој даје земљишни посед.

Ако Маркевич мисли да идентификацију нашег Пројекта са пројектом децентрализације изнесеним у Икони може да заснива на томе што са намесницима плана децентрализације изједначује не намеснике, као што је то чинио, на пример, Соловјев, него војводе,[62] онда је погрешност оваквог схватања очигледна, тим пре што је претпоставка да Икона под називом намесник у ствари подразумева војводе, сасвим произвољна. Подаци Иконе су сасвим јасни: према плану који она излаже, требало је да Московско Царство буде поново подељено на своје старе саставне делове; за намеснике требало је у областима Великог Новгорода, Казана, Астрахана итд. да буду „за вечна времена" постављени „благородни" бојари, који ће носити титуле тих царстава и себе називати у свим писмима: бојар и намесник целог Казанског царства, целог Сибирског царства итд." Међутим, у нашем пројекту, на пример, уместо намесника целог „Казанског царства" стоји скромни војвода Казанске области. Први би био аутономни управитељ једног историјски насталог дела Московског Царства, други је добијао скромнији задатак да организује трупе у својој области и да их у случају рата прати на место које цар одреди. За централизам царске власти он је могао исто тако мало да представља опасност као и титуларни Казански намесник нашег Пројекта који је седео у царском савету у Москви. Као ни титуларни намесници, нису ни војводе наше ранглисте имале никакве сличности са аутономним намесницима из пројекта описаног у Икони. Јер сасвим је погрешно Маркевичево мишљење да је према нашем Пројекту „Московско Царство требало да буде раздељено међу војводе и да оно притом буде подељено

[62] *История местничества* 593 и д.

на велике територијалне јединице, будући да њих (тј. војвода) није било више од једанаест".[63] Како је горе већ истакнуто, они посебно важни градови који су у Московском Царству давани на управу представницима виших положајних класа, сачињавали су само сасвим незнатан део стварно постојећих војводстава, док је највећи део био потчињен столницима и људима нижег ранга. О њима наша ранглиста није имала повода да говори и стога она помиње само десет, одн. једанаест војводстава.

Као стварне дворске службе наша ранглиста наводи управника двора (дворецкий), оружара (оружейничий), трпезника (кравчий), начелника пехарника (начальник над чашники) и постељника (постельничий). И поред веома заслужних истраживања Сергејевича,[64] у историји московских дворских служби има још много нејасних момената; стога ће се овде ући у нешто детаљније разматрање ових служби, поготову зато што излагања Сергејевича, на којима се углавном заснивају и прикази потоњих испитивача, за московски период почивају у првом реду на Шереметевској књизи (Шереметевская книга), која се прекида са годином 1676, док су за нас посебно занимљиви односи из времена Феодора Алексејевича. [120]

Мали број дворских служби наведених у нашој ранглисти има објашњење у општем развитку Московске државе, који је обележен растућом бирократизацијом управног апарата; напослетку, било је само мало дворских служби које су заузимали људи из виших положајних класа. Административни делокруг дворских органа све се више сужавао, будући да су задаци који су раније спадали у надлежност дворске управе прелазили на Приказе, тј. припадали установним органима. Тако су напр. надзорници соколара и надзорници лова (сокольничий и ловчий), који су у епоси Удјела представљали важне управне функције, већ у XVI веку изгубили много од значаја. Почетком XVII века служба надзорника соколара потпуно је укинута; последњи сокољничиј, думски дворанин Гаврило Григорјевич Пушкин јавља се у том својству последњи пут год. 1605/6.[65] Убудуће постоје само обични соколари (сокольники), јастребари (ястребники) итд. који су на сасвим ниском ступњу друштвене лествице. Московски ловчиј среће се напротив још у времена Петра I, али има обично низак ранг, јер је по правилу иза друмских

[63] Ibid. 593.
[64] *Сергеевич*, Древности русского права I (1909) 422—559.
[65] Шерметевская Книга: Др. Росс. Вивл. XX, 77.

дијака. Соколарски лов, који је некада био у надлежности надзорника соколара, спадао је у XVII веку у делокруг Приказа тајных дел, а лов, чији је надзорник некада био ловчиј, у делокруг Коњушеног приказа.[66]

Врло поучна је и историја главног коњушара (конюший). У време Романових нема више коњушија, док им је у XVI веку међу дворским службама припадало највише достојанство. У личности Бориса Годунова попео се, као што је познато, један коњушиј чак на царски престо. Према Котошихину (VI, 6) био би баш то разлог за укидање службе главног коњушара. Да ли овом гледишту, које се у стручној литератури често понавља, треба да поклонимо поверење, остаје неизвесно, поготову што Котошихин у истом пасусу говори о једном правилу, које, разуме се, никада није постојало, а по коме је, у недостатку законитог престолонаслед-
[121] ника, царска круна тобоже без даљега припадала коњушију. У сваком случају, није Борис Годунов био последњи коњушиј, већ бојар Мих. Фед. Нагој, који је смењен тек 1605/6.[67]

Убудуће, како Котошихин на истом месту тачно наводи, Коњушеним приказом управљао је ясельничий, бивши потчињени коњушија, који је имао у најбољем случају ранг окољничија, али је по правилу био иза думских дијака.[68] Коњушији се од тада појављују искључиво приликом царских венчања и имају, према Котошихину, између осталог дужност да стражаре пред невестином одајом.[69] Приликом првог венчања Алексеја Михаиловича појавио се као коњушиј бојар Ив. Морозов,[70] но он је само у тој јединој прилици носио титулу коњушија; по традицији појавили су се тога дана под његовим заповедништвом јасељничиј и коњушари (коњухи). Приликом другог венчања Алексеја Михаиловича био је један царев коњушиј (бојар кнез Григорије Сунчелејевич Черкаски) и један царичин коњушиј (окољничиј кнез Димитрије Алексејевич Долгоруки).[71]

Докле год је постојала служба коњушија, управник двора (дворецкий) био је „други човек, после коњушија први“.[72] Кад је коњушиј отпао, избио је овај на прво место међу дворским службама. Према нашем Пројекту требало

[66] *Котошихин* VI, 6; VII, 1.
[67] Др. Росс. Вивл. XX 77.
[68] Дв. Р. III, 137, 141, 154, 170, 191, 197, 255 итд.
[69] *Котошихин* I, 12; уп. и I, 7, 11.
[70] Дв. Р. III, 81.
[71] Дв. Р. III, 873.
[72] *Котошихин* VII, 7.

је да управник двора има 10. степен, да припада бојарској класи и да буде изнад свих осталих дворских служби. У XVII веку био је управник двора најчешће бојар, али у том погледу при оном старом систему није могло постојати једно опште правило, јер тада ранг у ствари није одређивала служба, већ личност њеног носиоца, тако да се са променом службеног положаја дотичног лица мењао и ранг те службе. Врло поучна у том погледу је каријера кнеза Алексеја Михаиловича Љвова, дугогодишњег управника двора из времена царева Михаила Феодоровича и Алексеја Михаиловича. Љвов није имао чак ни ранг окољничија, када му је 1625/6. године поверено вођење послова управника двора и кад је 1626/7. постављен за дворецког; ранг окољничија примио је тек 1627/8,[73] а 5. јула 1634. уздигнут је за бојара,[74] па је онда постепено избио на једно од првих места међу бојарима.[75] Службу дворецког вршио је Љвов све до 1652., када
се 17. марта захвалио због дубоке старости.[76] Заменио га је [122]
Вас. Вас. Бутурлин, који је истога дана уздигнут за бојара и који је касније и званично преузео дужност управника двора.[77]

Најкасније од 1658. и до краја владавине Алексеја Михаиловича стварна служба дворецког није постојала на двору. Место дворецког, чија је дужност била да приликом свечаних обеда седи за малим столом (поставец) поред царског стола и да се стара о приношењу јела цару, преузима сада по правилу окољничиј (од 1667: бојар) и оружар Богдан Матвејевич Хитрово,[78] повремено и окољничиј Феодор Михаилович Ртишчев.[79] Оружар Богдан Матвејевич Хитрово управља уместо дворецког и Приказом Великог двора.[80] Тако се објашњава податак Котошихина (VII, 4), да Приказом Великог двора управља бојар и дворецкиј, „али, ако нема дворецког, онда (приказом) руководи окољничиј.[81]

[73] Рр. Росс. Вивл. XX, 93 и д. Уп. *Сергеевич*, н. д. I, 475 и д.
[74] Дв. Р. II, 380.
[75] Дв. Р. II 136, 141, 148, 159, 170, 191, 197, 212, 280, 290.
[76] Дв. Р. III 300; Др. Росс. Вивл. XX, 108. Он је умро 1653: уп. Др. Росс. Вивл. XX 109.
[77] Дв. Р. III 413 од 18. маја 1654.
[78] Дв. Р. III 502, 519, 582, 607, 609, 611, 612, 613, 614, 628, 655, 661, 662, 669, 694, 700 итд.
[79] Дв. Р. III, 565; Дополн. к Дв. Р. III, 261 заменио је оболелог Ф. М. Ртишчева за постовцем стряпчий с ключем Федор Алексеев сын Полтев.
[80] Дв. Р. III, 590, 623, 1002, 1008, 1029, 1037, 1038 итд. Уп. и С. Г. Г. Д. IV 215.
[81] Котошихин је, као што је познато, напустио Московско Царство 1664. године: у то време имао је Б. М. Хитрово још чин окољ-

Још у XVI веку достојанство дворецког — слично као и намесништво — било је каткада додељивано само као титула. Тако се у једном документу из 1533/38. налази следећа белешка: „Дворецким се кнез Димитрије (Фед. Палетецкиј) назива у овој повељи због имена, али он није био дворецкиј“.[82] Нарочито честа била је титуларна употреба звања дворецког за време Алексеја Михаиловича,[83] и то је свакако разлог што је ово достојанство привремено изгубило свој првобитни значај и што су дужност управника двора вршили други достојанственици. Међутим, под Феодором Алексејевичем добио је управник двора свој стари значај. Прво је ова дужност била поверена оружару Б. М. Хитрово, који је, како смо видели, фактички вршио функцију управника двора већ скоро две деценије и сада се по-
[123] јављује као „дворецкий и оружейничий“.[84] После смрти Б. М. Хитрово, који је изгледа умро 1678. или 1679, обе ове дужности су поново разлучене. За оружара произведен је, после унапређења за окољничија 16. августа 1680, дотадашњи постељник, Феодоров миљеник Иван Максимович Јазиков,[85] који је већ 8. маја 1681. добио бојарску титулу[86] и потписао акта од 12. јануара 1682. као бојар и оружар,[87] за управника двора наименован је бивши трпезник, кнез Вас. Феод. Одојевски, који се као кравчиј последњи пут среће 3. децембра 1679;[88] 7. јуна 1680. седи као бојар у својству управника

ничија. Унапређење Б. М. Хитровоа за бојара 1667. г. (Др. Росс. Вивл. XX 119; уп. и Дв. Р. III 661) несумњиво је у вези са свргавањем патријарха Никона од стране Московског синода у децембру 1666, јер је Б. М. Хитрово био, као што је познато, један од највећих непријатеља Никонових.

[82] Акты Зап. России II, бр. 175. Уп. *Оболенски*, н. д. 35, прим. 2.

[83] Године 1645/6. примило је 12 лица титулу дворецког (Др. Росс. Вивл. XX 103) и од тада су били скоро сваке године наименовани нови дворецкији. Уп. *Сергеевич*, I 476. Међутим, у званичним Разрјадима ови титуларни управници двора нису означени као дворецкији.

[84] Дв. Р. IV, 7 од 6. октобра 1676; уп. и IV, 14, 47, 85. — Као и Б. М. Хитрово, означен је код Сергејевича (I, 534, прим.) као оружейничий и дворецкий и бојар Григорије Гаврилович Пушкин, који је умро 1656. Међутим, Г. Г. Пушкин био је само титуларни дворецкиј и никада није вршио ову дужност. У Разрјадима он се увек јавља само као бојар и оружар и носи поврх тога — приликом дипломатских мисија — још и титулу намесника Нижњег Новгорода. Дворецкији су били у време Г. Г. Пушкина, као што смо видели, прво кнез А. М. Љвов, а после њега В. В. Бутурлин.

[85] Дв. Р. IV, 174.

[86] Уп. *Замысловский*, н. д. 132, на основу бојарских спискова у Московском архиву Министарства правде, бр. 7, f. 15.

[87] С. Г. Г. Д. IV, 174.

[88] Дв. Р. IV, 129.

двора за поставцем царевим;[89] 9. маја 1681. помиње се као управник Приказа Великог двора[90] и потписује акта од 12. јануара 1682. као бојар и дворецкиј.[91] Потпис В. Ф. Одојевског је у овим актима изнад потписа свих осталих дворских служби, али му претходе имена 33 бојара. Ово релативно ниско место треба објаснити тиме што је В. Ф. Одојевски примио бојарско достојанство тек кратко време пре тога. Међутим, према нашем Пројекту, који је могао да узима у обзир само значај дужности, а не и службени стаж њеног носиоца, требало је да он, као носилац највишег, чисто дворског достојанства, битно побољша свој положај у односу на друге бојаре. Чак ако и претпоставимо да су сви они помоћници врховног судије који су имали бојарски ранг, — вероватно да их је било четворица — као и онај у нашој листи наименовани пратилац дворског војводе имали виши положај него он, ипак би управник двора, као носилац десетог степена према нашој ранглисти, морао добити знатно виши положај него што је имао у актима од 12. јануара 1682. Избројимо ли бојаре иза управника двора, онда излази да их је у актима о укидању мјестничества било 6, док их је у нашем Пројекту најмање 26.

Функције управника двора састојале су се према нашем Пројекту у томе што је он увек морао да буде присутан за царском трпезом (управо да седи за Поставцем) и да иступа као главни надзорник дворских свечаности. Његова је дужност била такође (мада наш Пројект, будући да нигде не залази у систем Приказа, не садржи никакве податке о томе) да, као и пре, управља Приказом Великог двора у коме је, с порастом бирократизације управног апарата у XVII веку, била сједињена целокупна дворска управа.

Друго место међу дворским службама заузима оружар [124]
(оружейничий), како у актима од 12. јануара 1682, тако и у нашем Пројекту. Према нашем Пројекту, он је надзорник царске оружнице (Оружейная Палата); ипак, даљи подаци Пројекта показују да је његова дужност била не само да чува оружје у оружници, већ и да се брине о наоружању војске. Као год што управник двора управља Приказом Великог двора, тако и оружар у XVII веку руководи Приказом оружања (Оружейный Приказ), мада то наш Пројект опет не саопштава изричито. Наиме, у XVII веку оружница сачи-

[89] Ib. 161.

[90] Ib. 188.

[91] С. Г. Г. Д. IV, 407.

њава само део тога Приказа.[92] Податак Котошихина да приказом оружања управља окољничиј и оружар, објашњава се тиме што Котошихин овде опет мисли на Б. М. Хитрово, који је у његово време стварно имао чин окољничија. То превиђа Сергејевич (н. д. I, 535, прим. I), који Котошихинова саопштења сматра нетачним и указује на то да су оружари могли имати и други чин. Исто тако, из навода Котошихиновог (VII, 20) да је Приказом „Нове четвртине" (одакле је Приказ оружања намицао своја финансијска средства) управљао исти окољничиј и оружар, не сме се закључити, као што то чини Сергејевич, да је овај Приказ увек био под управом оружара, већ само да је њиме управљао оружар Б. М. Хитрово, као уосталом и Приказом Златних и Сребрних ствари.[93]

Као и управник двора, требало је, према нашем Пројекту, да и оружар побољша свој досадашњи положај у односу на остале бојаре. Док у актима од 12. јануара 1682. бојару и оружару Ивану Максимовичу Јазикову претходе 37 бојара, а само двојица му следе, у нашем Пројекту оружар има 17. степен. Али је зато размак између управника двора и оружара у нашем Пројекту већи него у актима од 12. јануара 1682.: у актима су ове две службе, које су кратко време пре тога, као што смо видели, биле још сједињене у једној руци, раздвојене потписима тројице бојара, док их у Пројекту раздваја 6 положајних степена. Тако и за време цара Алексеја Михаиловича имају, како бојар и управник двора кнез А. М. Љвов, тако и бојар и управник двора В. В. Бутурлин, виши ранг од оружара и бојара Гр. Гавр. Пушкина.[94] Ипак овај положајни однос није био једини могући, као што показује већ и чињеница да је затим обе ове функције вршио истовремено Б. М. Хитрово. Додуше, после његове смрти, наименовање кнеза В. Ф. Одојевског за управника двора, а И. М. Јазикова за оружара, значило је поновно успостављање ранијег односа; али када је под царевима Ива-
[125] ном и Петром за оружара био наименован бојар П. В. Шереметев Старији,[95] коме је лично припадао виши ранг него младом бојару В. Ф. Одојевском, настао је обрнут однос: нови оружар П. В. Шереметев заузима повремено прво место

[92] *Котошихин* VII, 21.
[93] *Котошихин* VII, 22.
[94] Дв. Р. III 197, 213, 255, 280, 413
[95] Влада Петра I одузела је Феодорову миљенику И. М. Јазикову дужност оружара, те је већ 7. маја 1682. ујак младога цара

међу свим бојарима и има знатно виши ранг од управника двора кнеза В. Ф. Одојевског.[96] Јер, како је наш Пројект остао неостварен, па према томе није ни уследило ново уређење положајних односа, остало је и после укидања мјестничества на томе да ранг једне функције одређује у ствари не њен значај него лични углед њеног носиоца. Како наш Пројект није нашао примену, принципи система мјестничества остали су непревазиђени и живели су још и у прво време Петра Великог.

Управник двора и оружар су и у актима од 12. јануара 1682. и у нашем Пројекту једине дворске функције које имају бојарски ранг. Даље поменуте дворске функције не припадају ни у нашем Пројекту ни у актима од 12. јануара 1682. ниједној од три велике положајне класе, већ стоје између бојара и окољничија или између окољничија и думских дворана. Ово издвајање већине дворских функција из опште хијерархије централне управе може се пратити уназад бар до XV века. Од првих година владавине Михаила Феодоровича створио се, према једној исправи од 8. маја 1687. следећи ред: „У бојарске књиге уписани су почев од године 124 (1615/16): бојари, окољничији, кравчији, чашник, казначеј, постељницији, думски дворани, думски дијаци, стрјапчији с кључем".[97] Из даљих излагања истог документа види се да је доцније по правилу иза кључара (стряпчий) стајао московски надзорник лова (ловчий), а испред думских дијака чувар печата (печатник).

Додуше, надзорник лова, као и у овој исправи непоменути јасељничиј (ясельничий), управник Коњушеног приказа, могао је да има виши ранг. Ранг ових функција био је подложан многим колебањима и зависио је — као и ранг обеју највиших дворских функција, управника двора и оружара — у крајњој линији од положаја вршилаца тих функција. Тако нпр. наименовани 9. новембра 1646. јасељничиј Ждан Васиљевич Кондирев, стоји све до 1650. год, истина,
испред московског ловчија, али иза кључара и думских ди- [126]
јака, при чему се означава као Ждан Васиљев син Кондирев.[98] Али је 1651. године Ждан Васиљевич Кондирев узди-

Иван Кирилович Нарышкин, био наименован за бојара и оружара (Книга Записная: *Соловьев* XIII, 956). Међутим, 17. маја нови оружар је убијен за време Стрелецког устанка, као два дана раније и његов претходник И. М. Јазиков (ib. 961 и д.).
[96] Уп. Дв. Р. IV, 242, 257.
[97] С. Г. Г. Д. IV, 537.
[98] Дв. Р. III, 50, 137, 141, 159, 171, 191, 198.

гнут за думског дворанина и тиме је прескочио и кључара и думске дијаке.[99] 11. марта 1655. добио је ранг окољничија, после чега није више вршио дужност јасељничија.[100] На сличан начин могао се мењати и ранг надзорника лова. Дугогодишњи ловчиј Афанасије Иванович Матјушкин појављује се од 1654. као ловчиј Афанасеј Иванов син Матјушкин и налази се као такав иза думских дијака.[101] Међутим, године 1672. наименован је за думског дворанина[102] и јавља се од тада испред думских дијака, док се тадашњи јасељничиј, Феодор Јаковљев син Вишеславцев, који је наименован тек 1671. год.,[103] налази иза думских дијака.[104] Последица ових колебања је да су јасељничиј и ловчиј час били чланови Думе, а час — и то чешће — нису.

Кључар (стряпчий с ключем), помоћник постељника, није био примљен у думске чиновне разреде. Од 1647. до 1678. кључари су били распоређени иза думских дијака. Но, од 14. септембра 1678. Михаило Лихачев, који је 10. октобра био наименован за кључара, писан је, по наредби цара Феодора, са „вич" (дакле, не више Михаил сын Тимофеев Лихачев, већ Михаил Тимофеевич Лихачев), па је од тада заузео место иза думских дворана, али испред думских дијака, као и испред чувара печата (печатника).[105] Када је затим

[99] Др. Р. III, 255, 265, 281, 291; уп. и 373, 431, 441 и Др. Росс. Вивл. XX, 108.

[100] Дв. Р. III 460 и Др. Росс. Вивл. XX 111. Од 1653 (Дв. Р. III 373) налазио се думски дворанин и јасељничиј Ж. В. Кондирев у области Новгорода, где је до 1654. (Дв. Р. III 441) био заузет војним задацима. Тиме се може објаснити што су дужност јасељничија обављали од 1652. думски дворанин Феодор Кузмич Елизаров, а од 1654. точилац (стољник) и московски надзорник лова (ловчиј) Афанасиј Иванов син Матјушкин. Ипак је и Ж. В. Кондирев у то време задржавао достојанство јасељничија, као што се види на основу наведених места из Разрјада и из Шерметевљеве Књиге (Др. Росс. Вивл. XX, 108 и 109). Према томе није тачно мишљење Сергејевича (I, 484), да се приликом унапређења за думског дворанина иступало са дужности јасељничија; то се догађало тек приликом унапређења за окољничија. — Није сасвим јасно који случај има Котошихин (V 6) у виду када наводи да је јасељничиј изнад думског дворанина и да заједно са царем и бојарима седи у Думи.

[101] Дв. Р. III, 414, 462, 473. — Као што смо видели, он је од 1654, изгледа у току од 10 година, вршио дужност јасељничија. Године 1664. наименован је међутим Иван Афанасијевич Жељабужскиј за јасељничија (Др. Росс. Вивл. XX, 117); године 1668. био је поново разрешен (ib. 120).

[102] Дв. Р. III, 889.

[103] Др. Росс. Вивл. XX, 123.

[104] Упор. Дв. Р. III, 1113, 1390, 1637.

[105] С. Г. Г. Д. IV, 537 (П. С. Зак. II, 310 и д.).

године 191(1682/3) Семјон Ерофејев син Полтев наименован за кључара, настало је питање на које га место треба унети и да ли и његово име треба писати са „вич". Одлука царева [127]
Ивана и Петра и царевне Софије од 10. маја 1683. гласила је да кључар треба да се унесе онако како је то било уобичајено под почившим царем Алексејем Михаиловичем, тј. иза думских дијака, али испред московског надзорника лова и да према томе његово име треба писати без „вич". Али је 8. маја 1687. и Семјону Полтеву указана милост која је била додељена његовом претходнику. Цареви су наредили да се његово име пише са „вич" и да се бележи непосредно иза думских дворана.[106] Тако су оба ова кључара, захваљујући царској наклоности, доживела исто унапређење у чиновној хијерархији, али нису притом — као на пример јасељничији и ловчији — били примљени ни у један од великих положајних разреда.

На сличан начин извршило се и унапређење трпезника (кравчија) под Феодором Алексејевичем. 8. јануара 180 (1672), цар Алексеј Михаилович даровао је земљу московским достојанственицима: бојари су добили по 1000 четвртина, окољничији по 800, трпезник 500, ризничар 650, постељник 500, думски дворани по 600, чувар печата 550, думски дијаци 500.[107] Упадљиво је низак овде део трпезника (као и постељника), јер по правилу је трпезник у то време био непосредно иза окољничија, испред ризничара и постељника, после којих су следили думски дворани.[108] 18. августа 185 (1677) цар Феодор је био упозорен на то да у години 180. тадашњи кравчиј кнез Пјотр Семјонович Урусов није имао „пут"; „сада пак кравчиј кнез Василије Феодорович Одојевски има пут". На то је Феодор Алексејевич наредио да „кравчиј са путем" добије 900 четвртина земље, као и 350 рубаља и да од сада „седи изнад окољничија".[109] Овај положај између

[106] Ibid.

[107] П. С. Зак. II 293; уп. међутим и — на овом месту свакако погрешне податке — ibid., стр. 310.

[108] Поводом свечаног представљања царевића Феодора Алексејевича „целом Московском Царству и странцима", 1. септембра 1674, доделио је цар Алексеј Михаилович бојарима по 100 рубаља, окољничијима по 70, думским дворанима по 50, трпезнику 70, постељнику 60, думским дијацима по 50, кључару 50, јасељничију 50 (Дв. Р. III, 977); трпезник је био тада исти онај П. С. Урусов који се и приликом полагања заклетве цару Феодору Алексејевичу, 30. јануара 1676. појављује непосредно иза окољничија, а испред ризничара и постељника, који са своје стране претходе думским дворанима (ibid. III, 1637). Уп. и општи податак горе поменутог документа од 1687, С. Г. Г. Д. IV, 537.

[109] П. С. Зак. II 293; уп. и стр. 310 од 3. маја 1681.

бојара и окољничија је и убудуће чврсто задржао В. Ф. Одојевски, који се при том увек означава као „кравчий с путем".[110] Почетком године 1680. уздигнут је кнез В. Ф. Одојевски за бојара и тиме престао да обавља дужност тр-
[128] пезника; 7. јуна 1680. он седи за Постовцем,[111] што је често значило предступањ за дужност дворецког, коју је В. Ф. Одојевски и примио ускоро после тога.[112] Истовремено се појављује 7. јуна 1680. и нови трпезник: кнез Иван Григорјевич Куракин. Мада се нигде не помиње да је И. Г. Куракин имао посебан „пут", ускоро је и њему био додељен положај између бојара и окољничија. Из списка бојара Московског архива Министарства правде Сергејевич саопштава једну белешку, према којој је цар уздигао кнеза И. Г. Куракина за трпезника и затим издао и наредбу да овај седи у Палати и да његово име претходи имену окољничија.[113] Унапређење В. Ф. Одојевског деловало је у овом случају као преседан за И. Г. Куракина, као што је унапређење кључара М. Лихачева било преседан за С. Полтева.[114] Према томе је трпезник кнез И. Г. Куракин и потписао акта од 12. јануара 1682. непосредно иза бојара, а наш Пројект изричито истиче: „Према указаној милости Нашега Господарства има он (трпезник) у нашој Царској палати место између бојара и окољничија". Исто као управник двора, дужан је и трпезник да присуствује свим свечаним дворским гозбама; само, док управник двора седи за Постовцем, трпезник стоји крај царског стола.

Слична функцији трпезника је и функција (првог) чашника, главног пехарника. Он се стара о спремању вина, и управља читавом четом чашника — пехарника, који на гозбама приносе пића. Под Алексејем Михаиловичем изгледа није постојао главни пехарник. Под Феодором Алексејеви-

[110] Дв. Р. IV, 14, 15, 20, 47, 54, 84, 105, 119, 129.

[111] Дв. Р. IV, 161.

[112] С. Г. Г. Д. IV, 407; уп. и Дв. Р. IV 188.

[113] *Сергеевич* I, 488. — Сергејевич превиђа да је већ кнез В. Ф. Одојевски као трпезник заузимао овај положај и верује да је за кнеза И. Г. Куракина, због његовог високог порекла, учињен изузетак.

[114] И по приходима је И. Г. Куракин био изједначен са својим претходником у служби. Према царској наредби од 3. маја 1681, он је имао да прима годишње 350 рубаља, док су ризничар Павел Петрович Јазиков и постељник Алексеј Тимофејевич Лихачев имали да примају по 280 рубаља (П. С. Зак. II, стр. 310). Упутство ове наредбе да и будући носиоци тих дужности треба да се награђују на исти начин, означава тенденцију Феодорове владе да за ове функције уведе чвршће норме.

чем ову дужност је од 5. септембра 1681. обављао млади С. И. Јазиков.[115] У актима од 12. јануара 1682. он се налази између окољничија и думских дворана, и то иза постељника и ризничара (у исправи од 1687. — С.Г.Г.Д. IV, 537 — ове три дужности иду обрнутим редом). Према нашем Пројекту требало је међутим, као што је већ истакнуто, да начини [129]
исти скок, какав је неколико година раније начинио кравчиј, и да као „начальник над чашники" буде непосредно иза кравчија и самим тим испред окољничија. Како Пројект није ступио на снагу, остао је и овај план С. И. Јазикова неостварен, мада му је ишао у прилог не само утицај Јазикова на двору цара Феодора, него и сличност функција кравчија и чашника, чији би положај био без сумње боље обележен називом предложеним у нашој ранглисти: „начальник над чашники".

Слична паралелност као између функција трпезника и пехарника постоји у XVII веку и између функција постељника (постельничий) и ризничара (казначей), које су под Феодором Алексејевичем извесно време биле у рукама двају представника породице Јазиков, а затим у рукама браће Алексеја и Михаила Лихачева; занимљиво је да је и Михаило Лихачев био кључар (стряпчий с ключем), тј. помоћник постељника, пре него што је наименован за ризничара. Веома је чудновато да наш Пројект уопште не наводи казначеја. Додуше, с настанком многобројних финансијских Приказа, служба дворског ризничара постајала је све мање неопходна; далекосежне компетенције које је имао још у XVI веку, ризничар је постепено губио, па се тако може и објаснити околност да се у разрјадима XVII века ризничари срећу много ређе него рецимо трпезници и постељници, који су, као чисто дворски функционери, увек задржали оправданост свог опстанка. Према Котошихину (VI, I), казначеј управља царском ризницом, која у оно време припада Приказу Казјоног двора, и још у годинама 1668. и 1675. појављује се ризничар (казначей) Афанасиј Самојлович Нарбеков као предстојник тог Двора.[116] Сада је међутим требало, према нашем Пројекту, да чување приватне цареве ризнице буде у рукама постељника, што не изгледа нелогично, пошто је ту била чувана и царева одећа. Ипак је питање да ли је наш Пројект имао намеру да потпуно укине функцију ка-

[115] Датум наименовања према бојарским списковима Московског архива Министарства правде, бр. 7, f. 42, цитирано код *Замисловског*, н. д. 129.

[116] Дв. Р. III 840, 1411.

значеја, тим пре што је ову функцију тада вршио представник врло утицајне породице Лихачев. Свакако треба пре претпоставити да казначеј у нашем тексту недостаје омашком и да је у ранглисти требало исто тако да стоји поред постељничија, као начелник над чашницима поред кравчија, чиме би била постигнута извесна симетрија, за којом састављачи нашег Пројекта теже и у другим случајевима (уп. оно што је горе речено о наместницима и војводама). У сваком случају функција казначеја у ствари није била укинута: Михаило Тимофејевич Лихачев, који је као казначеј потписао акта од 12. јануара 1682. среће се у том својству и после смрти цара Феодора Алексејевича.[117]

[130] Постељника наша ранглиста посматра само као управника царске ризнице. Међутим, он је поред тога био и управитељ царске радионице (Мастерская палата),[118] а вршио је без сумње као и пре функције главног собара, услуживао је цара на челу многобројних царевих собара (спальника), у спавaћој соби и спавао код цара.[119]

Размотрене дворске дужности обављали су цареви „најближи људи", јер су се вршиоци ових служби — што и наш Пројект нарочито истиче — увек налазили уз цара. Они су регрутовани из родова који су цару били нарочито блиски. Врло често добијало је једно лице у почетку једну нижу, а онда неку вишу од ових служби, чија је хијерархијска скала представљала животни пут за себе; нарочито често бивао је кључар наименован за постељника, понекад и за ризничара, а трпезник за управника двора; дешавало се да и постељник буде наименован за оружара.[120] Али, док су више службе управника двора и оружара увек, а ниже службе јасељничија и ловчија често припадале једном од три

[117] Книга Записная: *Соловъев* XIII, 955, 961, 963.

[118] Уп. нпр. Дв. Р. III, 840 и 1413. У време Котошихина царева Мастерскаја палата налазила се под управом помоћника постељничија, стрјапчија с кључем, Уп. *Котошихин* VII, 12.

[119] Уп. *Котошихин*, II, 13.

[120] За време Феодора Алексејевича ове дужности обављала су следећа лица:

Управник двора: Богдан Матв. Хитрово, кнез В. Ф. Одојевски.

Оружар: Б. М. Хитрово, Ив. Макс. Јазиков.

Трпезник: Кнез П. С. Урусов, кнез В. Ф. Одојевски, кнез И. Гр. Куракин, кнез Б. А. Голицин.

Постељник: Ф. А. Полтев, И. М. Јазиков, А. Тим. Лихачев.

Ризничар: Афан. Самојл. Нарбеков, И. Богд. Каминин, Павел Петр. Јазиков, М. Тим. Лихачев.

Пехарник: Семјон Ив. Јазиков.

Кључар: И. Кузмин син Кузмин, М. Тим. Лихачев.

велика думска чиновна разреда, тако да се ранг ових служби мењао са службеним унапређењем њихових носилаца, трпезник, пехарник, ризничар и постељник (као и помоћник постељника, кључар), нису у XVII веку никада припадали бојарима, окољничијима или думским дворанима; они су стајали између окољничија и думских дворана или — као трпезник под Феодором Алексејевичем — између бојара и окољничија. Ранг ових служби није зависио од њихових тренутних носилаца, већ је био мање више стабилан. Ове службе сачињавале су свака један посебан чин, и чим би на пример један постељник био уздигнут у ранг окољничија или један трпезник у ранг бојара, он би престао да буде постељник, одн. трпезник. Као што каже Кључевски, „дворске службе су се одвојиле од централне или бојарске управе и образовале, поред ње своју сопствену хијерархију.[121]
Истина, ова констатација не важи у пуној мери за све двор- [131]
ске службе, већ управо за службе трпезника, пехарника, ризничара, постељника па и кључара.[122]

Овде су зачеци изградње једне службене хијерархије, какву је онда наш Пројект желео да уведе за сва виша достојанства. Али напредак који чини наш Пројект у односу

[121] Боярская Дума 254.

[122] До које су мере ове службе биле изван три велика думска положајна разреда, показује судбина у више махова поменутих миљеника цара Феодора, браће Лихачев и млађег Јазикова. После смрти Феодорове они су пали у немилост и били разрешени дужности. Постепено, међутим, ови умешни људи су успели да се пробију и под новом владом, те је 19. августа 1683. старији Лихачев, бивши постељник, уздигнут за окољничија, док је млађи, који је под Феодором био ризничар и који је као такав још онда био изнад думских дворана, добио само достојанство думског дворанина (Дв. Р. IV, 235), па се тек године 1689. појављује као окољничиј (ibid. 500). Исто тако примио је и бивши пехарник С. Јазиков — и то тек 29. јуна 1688 — ранг думског дворанина (ibid. 386). И он је провео године у том рангу (уп. ibid. 390. 403, 407, 415, 419, 893, 896, 960); тек пошто се истакао приликом похода на Азов и за то примио 17. децембра 1696. посебне дарове (ibid. 1030 и д.), унапређен је најзад 25. марта 1697. за окољничија. Из сувих записа у Разрјадима васкрсава с неочекиваном живошћу необична животна историја ове несвакидашње личности: као син једног од најближих поверљивих лица цара Феодора, он је још у својим најмлађим годинама, као (први) пехарник, седео у царској Думи изнад думских дворана, а приликом састављања нашег Пројекта гајио је наду да као начелник над пехарницима (начальник над чашники) прескочи и окољничије, а онда, после изненадног преокрета — превремене смрти цара Феодора и очеве погибије од руке побуњених Стрелеца — морао је шест година да чека на положај думског дворанина и да тек после још једне деценије, захваљујући својој необичној упорности и спретности, постане један од многобројних окољничија.

на стање настало стварним развојем, није само у значајној чињеници да он с в и м службама додељује један одређени ранг, независан од личности тренутног носиоца те дужности, већ и у томе што он прецизније разграничава поједине службе. Могућност ангажовања дворских достојанственика у војној и дипломатској служби наш Пројект изгледа начелно искључује. Међутим, још за време Алексеја Михаиловича била је то обична појава. Тако је нпр. управник двора В. В. Бутурлин 1655. године био послат на челу једне веће војне формације против „литавских градова".[123] Оружар Гр. Гавр. Пушкин стајао је 1649. као „намесник" Нижњег Новгорода на челу једног посланства пољском краљу,[124] а бивао је и иначе чешће опуномоћен у дипломатским мисијама; године 1654. остао је као командант у освојеном Смоленску.[125] Ја-
[132] сељничиј Ждан В. Кондирев ратовао је године 1653/4. као помоћник војводе Великог Новгорода П. В. Шереметева и по његовом налогу освојио на јуриш један град,[126] трпезник П. С. Урусов послат је 1671. као војвода да сузбије устанак Стењке Разина.[127] Може се навести колико се хоће оваквих примера, који показују мешавину најразличитијих компетенција, мешавину која се у систему нашег Пројекта више не може замислити.

Од испитивача који су се бавили нашим Пројектом, једни нису уопште обратили пажњу на његове византијске елементе, други су се задовољили простим указивањем на то да је један део чиновника према Пројекту требало да носи византијске титуле, а само су Калачов, Оболенски и Кључевски посветили овој чињеници бар по неколико редова. Питање какав су значај имале византијске титуле наведене у нашој ранглисти и шта је у овој ранглисти, осим титулатуре, византијско, није уопште разматрано. Шта више, један испитивач открио је у нашем Пројекту „жељу да копира пољско државно уређење".[128] Ова изненађујућа теза заснива се, с једне стране, на извештају Иконе о тежњама бојара за децентрализацијом, а с друге, на томе што је увођење титуларних наместништава још Шчербатов објашњавао пољским утицајима.[129] Међутим, ми знамо да наша ранглиста нема ништа заједничко са бојарским пројектом децен-

[123] Дв. Р. III, 461; уп. и 486.
[124] ibid. 140.
[125] ibid. 452, 463 и д., 472.
[126] ibid. 373, 441.
[127] ibid. 871.
[128] *Маркевич*, История местничества, 591.
[129] *Маркевич*, н. д. 592 и О местничестве 708.

трализације наведеним у Икони и да уопште не доводи у питање апсолутизам ни централизам царске власти; ми исто тако знамо да је установа титуларних наместништава постојала у Москви још од XV века и да је у московској дипломатској служби играла велику и све већу улогу; да ли је она за свој првобитни настанак имала да захвали пољским узорима, сасвим је, разуме се, безначајно за проблем утицаја који су деловали приликом настанка нашег Пројекта 1682. године.

Не пољски, него византијски утицаји дају печат пројекту цара Феодора. Мада је покушај да из једног потонулог света црпе нове животворне снаге, донео још његовом оцу горка разочарења и мада је Феодор сам био нарочито привржен западњачком, и посебно пољском образовању, ипак су и његовим временом владале византијске идеје. Наш Про- [133]
јект је у највећој мери карактеристичан за духовну оријентацију Москве на измаку XVII века, и то како у погледу онога што то време приближава Петровској ери, тако и по ономе што га битно раздваја од епохе великих реформи. Њиме су антиципирани, како смо видели, неки моменти петровских идеја, али је његов дух суштински различит од петровског.

Статут Московске академије планиране под Феодором изричито истиче цареву жељу да подражава побожним грчким царевима Константину, Теодосију и Јустинијану,[130] и мада је на тој академији требало да се предаје, поред „славенског" и грчког, и латински и пољски језик, ипак је то византијски дух што нам се обраћа из сваког ретка овог статута.[131]

У нашем Пројекту моћ византијских идеја испољава се још јасније. Када се овде у предговору каже да је велики кнез Владимир Мономах „од Грка кроз круну најузвишенију почаст примио", онда је то једна конвенционална фраза која има своју паралелу у алузији на порекло руске владајуће куће од Августа. Али познате легенде о легитимитету нису довољне састављачима нашег Пројекта, они се не задовољавају позивањем на византијске инсигније Владимира Мономаха. Они желе да идеје византијског наслеђа још јед-

[130] *Др. Росс. Вивл.* VI, 401.
[131] Из једног недавно објављеног савременог извештаја сазнајемо сасвим нову и врло значајну чињеницу: под Феодором Алексејевичем постојала је намера да се Јустинијанов Corpus iuris преведе на руски. Додуше извештач примећује да „hoc opus Hercule dignum hatt nicht wollen succediren": *L. Loewenson*, Zeitschr. f. Osteurop. Gesch., N. F. II 2, стр. 234 и д.

ном одјекну, и то у много значајнијој и тако рећи актуелнијој повезаности, па говоре о Великом Господару Алексеју Михаиловичу, који „добив грчку славу и част за наследника уздигнут би“. Ова реченица није само реторска фраза, у њој се огледа типична руска грекофилија XVII века, чији је најугледнији представник био баш цар Алексеј Михаилович. Велики Господар Алексеј Михаилович је наследник грчке славе — а његов наследник је Велики Господар Феодор Алексејевич, у чије име нам говори Пројект.

Не треба се чудити што је после овога полетног наглашавања руске сродности са Византијом у уводу, и сам документ изграђен на византијским елементима. Византијска је, наиме, не само титулатура појединих достојанственика у нашој ранглисти, већ и читав систем овде оцртаног хијерархијског реда. Када наш Пројект више чиновнике свих службених група ставља у једну ранглисту, када војне, цивилне и дворске функционере наизменично ређа једне за другим, кад притом не прави никакву битну разлику између носилаца стварних функција и носилаца само почасних титула, онда он у свему томе верно следи пример свих познатих средњовизантијских и позновизантијских ранглиста. Исту структуру показују и тзв. Тактикон Успенског из средине IX века,[132] ранглисте Филотеја из 899,[133] Тактикон Бенешевића из почетка X века,[134] ранглисте Псеудо-Кодина из XIV века.[135] Примером византијских ранглиста, које не представљају ни законе ни законске нацрте, већ записе ad memoriam, треба свакако да објаснимо и то што се наш Пројект, како смо видели, супротно чињеницама, такође издаје за запис у спомен будућим поколењима.

Византијски утицај, коме наша ранглиста дугује основне принципе своје структуре, испољава се међутим најуочљивије у примени византијских титула за известан број московских служби. Ове титуле није требало да буду, како је Оболенски мислио, придодате само оним службама које је наш Пројект желео да уведе и за које је стога морао да створи и нове називе. Грчке титуле требало је да добију и службе које нимало нису биле нове, као службе дворецког, кравчија, постељничија итд. Но и код нових служби пешадијских и коњичких инспектора, постојала је утолико мање

[132] *Ф. И. Успенский*, Изв. Русск. Археол. Инст. III (1898) 98 и д.

[133] *J. B. Bury*, The Imp. Admin. System in the Ninth Century, London 1911.

[134] *V. N. Beneševič*, Byz.-Neugr. Jahrb. V (1927) 97 и д.

[135] *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn.

потреба за грчким називима што су те службе истовремено добијале и руске називе (боярин над пехотою, боярин над конною ратью). Али управо то и јесте карактеристично што за увођење византијских титула нису говорили никакви практични разлози, већ једино и искључиво жеља да се и у спољним детаљима подражава византијски двор, како би се у Москви васпоставио византијски дворски ред.

Византијске титуле добијају у нашој ранглисти сви они достојанственици који не припадају двема великим групама намесника и војвода. Једини изузетак чини оружар, који једини међу дворским чиновницима не добија никакву византијку титулу; да ли је он омашком мимоиђен, или нису успели да за њега пронађу одговарајућу титулу, може да остане отворено.[136] Преузете византијске титуле биле су, као што се друкчије није ни могло очекивати, позајмљене из извора позновизантијске епохе, јер је замашан део титула које се јављају у нашем Пројекту настао тек у позновизантијском периоду.

Овај извор било је или неко дело блиско Псеудо-Кодину, [135]
које нам није сачувано, или сам Псеудо-Кодин, поред кога је међутим консултован и неки други извор. Од десет византијских титула које наводи наша ранглиста, девет се налази код Кодина; δικαιοφύλαξ се међутим не налази код Кодина. Транскрипција титула у руском тексту скоро свуда је беспрекорна, ако се изузму ситне ортографске грешке и мале недоследности у томе што се грчки завршеци речи час пишу, час изостављају, одн. русифицирају. Погрешно је само дата грчка титула коју је требало да носи бојар првог степена: д о м е с т и к ф е м е т о м. Грчке маргиналне белешке које има једна савремена копија дају тачно читање: Δομέστικος θεμάτων. Напротив, руски текст је у праву када означава постељника као п р о т о в е с т и а р и ј а = πρωτοβεστιάριος, док грчка маргинална белешка уместо тога даје πρωτοβεστιαρίτης.[137] Ове две титуле које слично звуче, имале су у Византији сасвим различито значење: πρωτοβεστιαρίτης, првобитни заповедник над βεστιαρῖται, који се појављују у XI веку, био је војни командант;[138] πρωτοβεστιάριος, био је

[136] Чувар печата и думски дијак канцеларије посланстава, којима такође нису додате никакве византијске титуле, као што знамо, не спадају у 34 положајна степена нашег пројекта.

[137] Тачно је и руско „куропалат“ — κουροπαλάτης, док грчка маргинална белешка пише κουροπαλλάτης.

[138] Cf. *F. Dölger*, Beiträge zur Gesch. d. byz. Finanzverwaltung (1927) 31 и д. после кога су старије интерпретације беспредметне.

међутим, као наследник рановизантијског comes sacrae vestis, надзорник царског приватног вестиарија, тј. цареве гардеробе и ризнице.[139] Функција протовестиарија одговара, дакле, потпуно функцији руског постельника, те аутори нашег Пројекта нису ни могли да нађу за њега погоднију титулу. Треба само приметити да је протовестиарије на позновизантијском двору имао много виши ранг него постељник на двору московских царева.[140] Срећно је нађен и назив е п и к е р н за начелника над пехарницима. Јер ὁ ἐπιγκέρνης или ὁ πιγκέρνης[141] исто је што и начальник над чашники нашег Пројекта, главни пехарник. Напротив, мање је срећан назив к у р о п а л а т за трпезника. Можда је ова титула била изабрана зато што се и у нашој ранглисти трпезник налази —
[136] мада и у обрнутом редоследу — поред њему сродног начелника над пехарницима, као што је код Псеудо-Кодина κουροπαλάτης поред πιγκέρνης;[142] то би можда био један знак да је коришћен Псеудо-Кодин. Ипак, Псеудо-Кодин изричито каже (стр. 34) да куропалат нема никакву функцију; раније је са овом титулом била повезана нека функција, али он не зна каква. У ствари, куропалат, бар од Јустинијанова времена, није имао никакву одређену функцију; то је била висока титула која је у средњовизантијском периоду била непосредно иза титула кесара и нобилисима и, као и ове, била додељивана царевим рођацима.[143] Касније је доживела, као и већина старијих византијских титула, знатно смањење вредности. Трпезнику би најближе одговарала титула ἐπὶ τῆς τραπέζης.

С друге стране, примена титуле *мегас стратопедархис* за бојара над пешадијом је опет врло срећна. Носиоцу ове титуле, коју је увео Теодор II Ласкарис (1254—1258),[144] била

[139] Тако правилно *Bury*, Imp. Admin. System, 125 уп. и *Д. Беляев*, Byzantina I, 176 и д. и *М. А. Андреева*, Очерки по культуре византийского двора в XIII в. (1927) 35; в. такође *E. Stein*, Vierteljahrschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XXI (1928) 167 против *Ф. Делгера*, н. д. 32, прим. 5.

[140] Код Псеудо-Кодина, стр. 8, протовестиарије се налази на шестом месту међу свим достојанственицима који почињу са деспотом, севастократором и кесаром.

[141] Овај облик, који даје и грчка маргинална белешка уз нашу ранглисту, је коректнији. Уп. *Bury*, op. cit. 128.

[142] Kodinos, стр. 9; уп. 33 и д.

[143] Philotheos 135 (ed. Bury); уз то *Bury*, op. cit. 33 и д. Осим чланова византијске владарске куће, носили су ову титулу у средњовизантијској епохи и краљеви Иберије, упор. De Admin. Imperio 199.

[144] Уп. изворне податке које наводи *Андреева*, н. д. 36.

је дужност снабдевање војске.[145] Функције великог стратопедарха поклапале су се, дакле, у једној врло битној тачки са задацима које је према нашем Пројекту требало да извршава бојар над пешадијом — са ограничењем на пешадијске трупе. Ако је пак паралелна функција бојара над коњицом требало да добије титулу *стратопедархис тон монокавалон*, онда треба свакако указати на то да је византијски στρατοπεδάρχης τῶν μονοκαβάλλων био заповедник само једног одређеног контингента трупа, те према томе и у ранглисти Псеудо-Кодина не долази непосредно иза великог стратопедарха већ га од њега раздваја ништа мање него 57 служби.[146] На избор ове титуле навела је вероватно њена спољна сличност са титулом која је била употребљена за паралелну функцију, као и у њој садржана индикација о „коњици".

Потпуно инкомензурабилне величине су према византијским појмовима оне две титуле које су биле предвиђене за дворског војводу. У доба Алексија I (1081—1118) уведена титула севастократора (настала од σεβαστός и αὐτοκράτωρ) је једно од најважнијих достојанстава позновизантијског царства, које су носили само најближи цареви рођаци. Код Псеудо-Кодина севастократор је на другом месту, иза деспота, али испред кесара.[147] Управо ова чињеница која је
могла бити позната ауторима нашег Пројекта, било из самог [137]
Псеудо-Кодина или из неког сличног извора, вероватно је дала повода да се титула севастократора да другом по реду највишем функционеру Московског Царства. Ово је једини случај да наш Пројект не полази од етимолошког значења титуле, већ од њеног ранга у византијској хијерархији титула. Да међутим ово становиште није било ниуколико пресудно за наш Пројект, јасно показује то што је дворски војвода поред титуле севастократора требало да носи и релативно врло ниску византијску титулу *критис ту фусат*. Можда је назив „војног судије" био за њега изабран зато што је он имао да „ојађене из руке силника ослобађа", дакле да врши између осталог и функције правне природе. Но свакако примена титуле κριτὴς τοῦ φοσσάτου са њеним ограниченим делокругом[148] на дворског војводу који је имао изузетно важне и далекосежне надлежности, није нимало срећно. Њему би најбоље приличила титула μέγας δομέστικος, коју наш Пројект додељује управнику двора; управнику

[145] Kodinos 33.

[146] Ibid. 9 и 12.

[147] Ibid. 7.

[148] Cf. ibid. 40.

двора, као главном надзорнику дворског церемонијала, од позновизантијских титула, најбоље би одговарала титула πριμικήριος τῆς αὐλῆς.

Ипак, може се рећи да су до сада разматране техничке термине византијског управног апарата аутори нашег Пројекта језички мање-више тачно разумели. Напротив, потпуно је криво схваћена титула δομέστικος θεμάτων, коју је, поред титуле δικαιοφύλαξ, требало да носи врховни судија Москве, бојар Расправнаје палате. Примена ове последње титуле, ако се пође од етимологије, схватљива је, иако су је у Византији изгледа носила само лица у служби црквене администрације. Ипак, аутори нашег Пројекта сигурно не би доделили „старешини и надзорнику свих судија *Царскога града Москве*“ титулу δομέστικος θεμάτων, да им је било јасно да под појмом θέματα треба разумети *провинције* Византијског Царства. Поврх тога, позновизантијски δομέστικοι τῶν ἀνατολικῶν и τῶν δυτικῶν θεμάτων нису имали ништа заједничког са правосуђем, него су били задужени за вођење пореских пословања.[149] То што наш текст за реч θεμάτων — за разлику од свих осталих техничких термина — даје, као што смо напоменули, сасвим погрешну транскрипцију, доказ је више да је овај појам ауторима Пројекта био нејасан.

[138] Из наведених поређења се види да су аутори нашег Пројекта, приликом примене византијских титула на руске службе, врло мало водили рачуна о рангу који су одговарајуће титуле имале у византијској службеној хијерархији. Њима је првенствено било стало до тога да пронађу византијску титулу која по свом дословном значењу најбоље одговара функцијама предвиђене руске службе. То им је у неким случајевима успевало, у другим не. Већином су ипак могли, захваљујући познавању грчког језика, да докуче значење византијске титуле на основу грађења речи; можда су се служили и тумачењима у допунским белешкама, каквих има, на пример, код Псеудо-Кодина. Али један непосредан однос према установама византијске државе аутори нашег Пројекта нису имали, што није ни чудо, будући да је од пропасти ове државе протекло више од два века. Византијски свет припадао је тада већ прошлости.

План савременика цара Феодора Алексејевича да руски систем служби изграде према византијском узору, има симптоматичан значај за духовну оријентацију Московског Царства у XVII веку. Симптоматичан значај има међутим и то што је тај план остао неостварен и што је уместо Феодоровог византијског нацрта неколико деценија касније ступио на снагу Петров закон о ранглистама западњачког типа.

[149] Ibid. 43. Уп. и податке из повеља које наводи *Dölger*, op. cit. 21 sq.

Наслов оригинала: Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Alekseevič, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven 9 (1933) 86—138.

Превела Др. *Радмила Шалабалић*

СЕРСКА ОБЛАСТ
ПОСЛЕ ДУШАНОВЕ СМРТИ

Овај рад објављен је 1965. године.

Посебна издања Византолошког института, књ. 9.
Београд 1965.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Cant.	Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, cura Schopeni, I—III, Bonnae 1828—32.
Chalc.	Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, rec. E. Darkó, I—II, Budapestini 1922—27.
Chil.	Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par L. Petit, BB 17 (1911), Приложение.
Chil. Sl.	Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves, publiés par B. Korablev, BB 19 (1912), Приложение.
Dölger, Facsimiles	F. Dölger, Fascimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931.
Dölger, Schatzk.	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
Dölger, Sechs Praktika . .	F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, N. F. Heft 28, München 1949.
Esph.	Actes d' Esphigménou, publiés par L. Petit et W. Regel, BB 12 (1906), Приложение.
Флоринский, Афонские акты	Т. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки с них в собрании П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880.
Goudas	Μ. Γούδα, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 211—48.

Guillou	A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (Bibliothèque Byzantine, Document 3), Paris 1955.
Ktenas	Χ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 285—311.
Kutl.	Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle (Archives de l'Athos II), Paris 1945.
Lascaris, Actes serbes de Vatopédi	M. Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, BSl. 6 (1935).
Lambros-Amandos	Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελείᾳ Κ. Ι. Ἀμάντου, Атина 1932.
Lavra	Actes de Lavra, I, ed. G. Rouillard et P. Collomp (Archives de l'Athos I), Paris 1937.
Lemerle-Soloviev, Trois chartes	P. Lemerle et A. Soloviev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1940) 129—46.
MM.	F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—90.
Millet-Pargoire-Petit	G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des Inscriptions chrétiennes du Mont Athos, I, Paris 1909.
Мошин, Акти	В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939).
Mošin-Sovre, Supplementa	V. Mošin et A. Sovre, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948.
Nic. Gregoras	Nicephori Gregorae Byzantina historia, cura L. Schopeni I—II, I. Bekkeri III, Bonnae 1829, 1830, 1855.
Новаковић, Зак. спом.	Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912.
Pant.	Actes du Pantocrator, publiés par L. Petit, BB 10 (1903), Приложение № 2.
PG.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeco-latina, Paris 1857 sq.
Papadopoulos, Un acte du despote Alexis Sthlavos	J. B. Papadopoulos et Père Arcadios Vatopédinos, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon, Списание на Българската академия на науките 45 (1933).

Phil.	Actes de Philothée, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, BB 20 (1913), Приложение.
Politis, Griech. Handschriften	L. Politis, Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth, BSl. 2 (1930) 288—304.
Regel	W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρουπόλει 1898.
Ross.	Acta praesertim graeca Rossici in monte Atho monasterii. Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873.
Соловјев, Одабр. споменици	А. Соловјев, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд 1926.
Соловјев-Мошин	А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.
Стојановић, Родослови и летописи	Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд-Сремски Карловци 1927.
Стојановић, Записи и натписи	Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I—III, Београд 1902, 1903, 1905.
Xén.	Actes de Xénophon, publiés par L. Petit, BB 10 (1903), Приложение № 1.
Xér.	Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire (Archives de l'Athos III), Paris 1964.
Zogr.	Actes de Zographou. Actes grecs, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, BB 13 (1907), Приложение.
Zogr. Sl.	Actes de Zographou, Actes Slaves, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, ibid.
Животи краљева	Животи краљева и архиепископа српских, написао Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

ЛИТЕРАТУРА

Анастасиевич, Эсфигменские акты	Д. Анастасиевич, Эсфигменские акты царя Душана, Annales de l'Institut Kondakov 10 (1938) 57—68.
ASPh	Archiv für slavische Philologie, Berlin 1876—1929.
Babinger, Geschichtsschreiber der Osmanen	F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig 1927.
Beck, Kirche	H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
Binon, Xéropotamou et St. Paul	St. Binon, Les origines légendaires et l' histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l' Athos, Louvain 1942.
BSl.	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks	P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, Byz. 16 (1942/3) 286—315.
Ћирковић, Допуне . . .	С. Ћирковић, Допуне и објашњења: Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960, 443—70.
Darrouzès, Liste des Prôtes	J. Darrouzès, Liste des Prôtes de l'Athos. Le Millénaire du Mont Athos, 963—1963. Études et Mélanges, I, 407—47.
Дероко, Неки споменици .	А. Дероко, Неки споменици из српског времена у Серезу и околини, Споменик 106 (1957) 61—69.
Динић, Душанова царска титула	М. Динић, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 87—118.
Динић, Владарска титула .	М. Динић, Српска владарска титула за време царства, ЗРВИ 5 (1958) 9—19.

Dölger, Byz. Diplomatik . .	Dölger, Byzantinische Diplomatik, 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.
Dölger, Paraspora	F. Dölger, Παράσπορα, 30, Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 sq.
Ферјанчић, Деспоти . . .	Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Флоринский, Южные славяне	Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века, I—II, С. Петербург 1882.
Grumel, Chronologie . . .	V. Grumel, La Chronologie (Traité d'Études byzantines, I), Paris 1958.
ГСНД	Гласник скопског научног друштва, Скопље 1925—41.
Guilland, Le grand domesticat	R. Guilland, Le grand domesticat à Byzance, Échos d' Orient 37 (1938) 53—64.
Guilland, Le Primicier . .	R. Guilland, Études de titulature byzantine. Les titres auliques réservés aux eunuques. Le Primicier, REB 14 (1956) 122—57.
Guilland, Le Stratopédarque	R. Guilland, Études sur l' histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Stratopédarque et le grand Stratopédarque, BZ 46 (1953) 63—90.
Halecki	O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930.
Јиречек, Историја Срба .	К. Јиречек, Историја Срба, I—II, превео Ј. Радонић, 2. изд., Београд 1952.
Krumbacher	K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 2. Aufl., München 1897.
Kyriakidis	Στ. Κυριακίδου, Τὸ Βολερόν, Βυζαντιναὶ Μελέται IV, Θεσσαλονίκη 1937.
Laurent, Le grande domesticat	V. Laurent, Le grand domesticat. Notes complémentaires, Échos d' Orient 37 (1938) 65—72.
Lemerle, Émirat d'Aydin .	P. Lemerle, L' Émirat d' Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957.
Lemerle, Juge général . .	P. Lemerle, Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d' Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 292—316.

Lemerle, Philippes . . .	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
Lemerle, Tribunal impérial	P. Lemerle, Recherches sur les institutions judciaires à l'époque des Paléologues, I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire, I (1949) 369—84.
Мирковић, Мрњавчевићи .	Л. Мирковић, Мрњавчевићи, Старинар 3 (1925) 11—41.
Мошин, Патр. Калист . .	В. Мошин, Св. патријарх Калист и Српска црква, Гласник српске православне цркве 27 (1694) 192—206.
Мошин, Светог. протат . .	В. Мошин, Светогорски протат, Старине 43 (1951) 83—96.
Мошин, Житие Исаии . .	В. Мошин, Житие Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне, Сборник Русского археологического общества в Югославии 3 (1940) 125—67.
Мошин-Пурковић, Хил. игумани	В. Мошин и М. Пурковић, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940.
Новаковић, Срби и Турци	Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд (Српска књижевна задруга) 1960.
Острогорски, Две белешке	Г. Острогорски, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице српске 13/14 (1956) 75—84.
Острогорски, Пронија . .	Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951.
Острогорски, Радоливо . .	Г. Острогорски, Радоливо, село светогорског манастира Ивирона, ЗРВИ 7 (1961) 67—84.
Острогорский, Иммунитет	Г. Острогорский, К истории иммунитета в Византии, ВВ 13 (1958) 55—106.
Острогорский, Писцовые книги	Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, BSl. 9 (1948) 203—306.
Ostrogorsky, Alexios Raul .	G. Ostrogorsky, Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift P. E. Schramm (1964) 340—52.
Ostrogorsky, Paysannerie .	G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.

Papadopulos, Genealogie . .	A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Neudruck Amsterdam 1962.
Papageorgiou, Αἱ Σέρραι . .	Π. N. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 225—329.
Пурковић, Царица Јелена .	M. Purković, Carica Jelena, Godišnjak „Sloge" (Pert, Australija) 1954, 35—48.
Радојичић, Антологија . .	Ђ. Сп. Радојичић, Антологија старе српске књижевности, Београд 1960.
Радојичић, Развојни лук .	Ђ. Сп. Радојичић, Развојни лук старе српске књижевности, Матица Српска 1962.
Радојичић, Српски књижевници	Ђ. Сп. Радојичић, Стари српски књижевници, Београд 1942.
Радојчић, Портрети . . .	С. Радојчић, Портрети српских владара у Средњем веку, Скопље 1934.
REB	Revue des Études Byzantines, Paris 1946 sq.
Соловјев, Душан у Серезу .	А. Соловјев, Цар Душан у Серезу, Југосл. ист. часопис 1 (1935) 472—77.
Соловјев, Судије и суд . .	А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, ГСНД 7/8 (1930) 147—62.
Соловьев, Греч. архонты .	А. Соловьев, Греческие архонты в сербском царстве XIV века, BSl. 2 (1930) 275—87.
Soulis, City of Serres . . .	G. Soulis, Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345—1371), Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη, Ἀθῆναι 1960, 373—79.
Soulis, Dušan and Mount Athos	G. Soulis, Tsar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125—39.
Stein, Untersuchungen . . .	E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs— und Wirtschaftsgeschichte, Nouvelle impression, Amsterdam 1962.
Шкриванић, Битка на Марици	Г. Шкриванић, Битка на Марици (26. септембра 1371. године) Војноисторијски гласник 1963, бр. 3, 71—94.
Шкриванић, О границама .	Г. Шкриванић, О јужним и југоисточним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти, Ист. часопис 11 (1960) 1—15.

Тарановски, Историја српског права	Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, I, II, III/IV, Београд 1931, 1931, 1935.
Theocharidis	Г. Θεοχαρίδου, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954.
Томац, Битка на Марици .	П. Томац, Битка на Марици, Војноисторијски гласник 1956, св. 1, 61—74.
Успенский, Болгарские Асеневичи	Ф. И. Успенский, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XV вв., Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 13 (1908) 1—16.
Vasmer	M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941.
Veis, Οἱ κτίσται	N. Βέης, Οἱ κτίσται ἐν Σέρραις πύργου τῆς αὐγούστης Ἑλένης, ВВ 20 (1913) 302.
ВВ	Византийский Временник, С. Петербург 1894—1927; нова серија, Москва 1947 и д.
Wittek, Zum Quellenproblem	P. Wittek, Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken (mit Auszügen aus Nešri), Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 1 (1921/2).
ЗЈ I	Зборник К. Јиречека, I, Београд 1959.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 и д.

УВОД

Међу државним творевинама насталим после распада [1]
Душановог царства, Серска област у источној Македонији заузима посебно место и заслужује посебну пажњу. Она је прва ступила у борбу против турске најезде покушавајући да је сузбије. Њена пропаст била је судбоносна за балканске земље, и за јужнословенске државе и за саму Византију. Од свих удеоних области које су никле на рушевинама Душановог царства, Серска држава имала је највише додира са Византијским Царством. Њена територија обухватала је старе грчке градове и крајеве, па и саму Свету Гору. Деспот Јован Угљеша је владао, како то кажу наши стари извори, у „странама грчке земље". За проучавање односа између Срба и Грка у старим византијским земљама нема интересантније области.

Њена историја је мало испитивана, свакако зато што су расположиви извори врло оскудни и на први поглед не обећавају много. Наративних извора, на које би се истраживач могао ослонити, готово и нема. Списи цара Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, драгоцени за Душаново доба, једва задиру у време постојања посебне Серске области, па се у ствари и не дотичу ње као такве и о њеном карактеру не откривају ништа, већ дају само спорадичне вести о понеким епизодама и личностима. Доцнији писци, слабо обавештени о овом периоду, за историју Серске области немају скоро никакве вредности.

Углавном смо упућени на податке у савременим документима. То су на првом месту и скоро искључиво грчке повеље, сачуване по манастирским архивима, пре свега светогорским. Ово је веома драгоцена грађа, али разуме се, на основу изворног материјала такве врсте не може се написати историја једне државе у уобичајеном смислу, тј. историја која би пратила из године у годину оно што се догађало

на њеној територији и у њеним односима са другим земљама. Овај рад нема тај циљ. Он није замишљен као историја догађаја већ као један пресек који треба да дâ увид у карактер Серске државе. Његов задатак је проучавање докумената кроз које се могу уочити битне особине и схватити природа ове државне творевине у њеним различитим аспектима.

Додуше, и документарна грађа из времена Серске државе врло је ограничена и непотпуна. Највећи део некадашње грађе нестао је, и углавном зависи од случаја што се ова или она повеља сачувала док су толике друге нестале, па и у
[2] сачуваним документима питања која су за историчара битна, већином се дотичу само узгред и више-мање случајно. Код извесних питања моћи ћемо да допунимо наше обавештење документарним подацима из времена Душановог царства, код неких питања и из претходног периода византијске власти. Као што је познато, од Душана нам је остало знатно више повеља него од његових наследника, а број византијских повеља из прве половине XIV века већи је него ма из које друге епохе. Ова грађа важна је за нас не само зато што се њоме често врло срећно допуњавају празнине у обавештењу из серског периода него и као полазна тачка. Јер корени Серске државе су у Душановом царству и у Византији. Многе појаве на које наилазимо посматрајући ову државу, могу се објаснити само ако их повежемо са аналогним византијским установама, обичајима и схватањима. Многе појаве морају да буду гледане византијским очима.

Но тежиште у нашем истраживању лежи наравно у документима из саме серске епохе, колико малобројним толико и драгоценим. Искоришћавањем ове слабо коришћене грађе моћи ће се расветлити низ нерасветљених питања. Ако прикупимо и међусобно повежемо све у документима разасуте релевантне податке, моћи ћемо, на основу тих случајних, али често веома речитих података, да створимо себи макар и непотпуну, али аутентичну представу о Серској држави, њеној привреди и друштвеним односима, етничком саставу становништва, њеном уређењу, месту које је у њој заузимала црква, улози Срба и Грка у државној и црквеној управи, карактеру њених односа и према Српском и према Византијском Царству. Захваљујући овој грађи, моћи ћемо да пречистимо и извесна основна хронолошка питања као и питање саме територије Серске области, још сасвим неразјашњено. Подаци оновремених докумената, аутентичан одраз минуле стварности, имају за истраживача посебну драж. Њихово испитивање ретко остаје бесплодно.

I

ЦАР УРОШ И КРАЉ ВУКАШИН, ЦАРИЦА ЈЕЛЕНА И ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША

Доминантна улога деспота Јована Угљеше у историји [3]
Серске области учинила је да се ова државна творевина обично назива његовом, Угљешином, државом. У ствари Угљешина влада била је кратка. Трајала је свега шест година. Пре њега, и знатно дуже од њега, владала је у Серу царица-монахиња Јелена-Јелисавета.

Први, а може се рећи и једини који је поклонио већу пажњу влади царице Јелене у источној Македонији био је Стојан Новаковић. Иако документи који говоре о Јелени као владарки у Серу нису још били познати кад је он писао своје познато дело, у коме је дао најопширнији приказ ове епохе,[1] Новаковић је, на основу вести у Кантакузиновој Историји, указао на то да се врховна власт у Серској области дуже време налазила у рукама царице Јелене. Али, мада је Новаковић на томе много инсистирао,[2] ова се чињеница иначе једва спомиње у стручној литератури, како у општим делима, па и у Јиречековом, тако и у посебним истраживањима, чак и у расправи М. Пурковића специјално посвећеној царици Јелени[3], где је пажљиво прикупљена доста богата грађа, али се подаци о Јелениној влади у Серу уопште не наводе.

Позната прича Јована Кантакузина о комешању које је настало у Српском Царству после Душанове смрти одређује царици Јелени врло истакнуто место у догађајима тога времена. Спомиње је међу онима који су завладали над деловима пољуљаног Царства, одмах иза младог цара Уроша и његовог стрица Симеона-Синише чији је међусобни сукоб

[1] *Новаковић*, Срби и Турци.
[2] *Новаковић*, н. д. 164—73.
[3] *Пурковић*, Царица Јелена.

и изазвао насталу пометњу. Према Кантакузину, царица Јелена „није имала поверења подједнако ни према сину ни према девер Симеону, већ је себи потчинила многе градове, окружила се не малом силом и почела владати сама за се, па нити је против кога ратовала нити кога помагала у рату."[4] Овај живи, вешто писани приказ произвољно приписује царици матери такав макијавелистички став, али свакако с правом истиче да она није учествовала у ратовањима из-
[4] међу претендената на Душаново наслеђе. Серска област је под Јелениним управом, као што ћемо одмах видети, дуже време признавала врховна права цара Уроша и по свему изгледа да су Јеленини односи са сином остали и доцније непомућени. Како било, из Кантакузиновог приказа види се да је царица Јелена завладала над извесним делом Царства, који он овде ближе не одређује, непосредно после Душанове смрти.

Позната је и опширна прича Кантакузинова о акцији коју је његов син Матија предузео у југоисточној Македонији.[5] Матија је, вероватно у лето 1357,[6] на челу војске која се састојала претежно од Турака, продро у Серску област, рачунајући на подршку господара Драме, ћесара Војихне, и архонта града Сера. Међутим, код Филипа претрпео је неуспех, локално становништво га је заробило и изручило Војихни, а овај га је, уз царичин пристанак, предао његовом супарнику Јовану V Палеологу. Према томе, како је нагласио већ Новаковић у детаљној анализи ове Кантакузинове приче,[7] у време после Душанове смрти врховна власт у Серској области била је у рукама царице Јелене.

Ст. Новаковић је претпоставио да се царица Јелена у моменту Душанове смрти затекла у Серу и тако је „у том крају остала с врховном царском влашћу", вероватно уз пристанак младог цара Уроша, који је „своју власт над серском облашћу царици мајци уступио, задржавши је над

[4] Cant. III, 314, 19—23.

[5] Ib. 319 sq.

[6] *Новаковић,* Срби и Турци 166, прим. 2, указује на то да се у Кантакузиновој причи спомиње лето, а „то је лето могло бити само лето 1356. године". Не изгледа то тако сигурно, док Новаковићева примедба да је Матија „изишао из послова 1357" само уноси забуну, јер је непосредно после Матијиног похода дошло и до његовог пада. *Јиречек,* ЗЈ I, 459 и Историја Срба I, 240 ставља Матијин поход и пад у лето 1357. *Lemerle,* Philippes 205 наводи 1355. годину, што је немогуће јер је до Матијиног подухвата дошло свакако после Душанове смрти, за време владе царице Јелене у Серу.

[7] *Новаковић,* Срби и Турци 166—69.

свим осталим земљама и клеветницима".[8] Ова претпоставка није тачна јер у почетку, и то више година, врховна права младог цара признавана су и овде. Још септембра 1359. године серски митрополит Јаков, шаљући књиге на Синај, бележи на крају свог записа, уз датум: „царствоующимь вь нась благочьстивымь царемь Стефаноу Оурошоу и матери ѥго монахи Елисаветь".[9] Један недатирани савремени грчки запис призива Богородицу да помогне τοὺς ἄνακτας Ῥωμαίους· Στέφανον Οὔρεσιν καὶ τὴν μητέρα τούτου ἁγίαν Ἐλισάβετ.[10] Дакле, и овде се као владари наводе Урош и његова мати, света Јелисавета. Посебно је занимљиво да аутор овог записа, по
свој прилици светогорски монах, назива Уроша и Јелену- [5]
Јелисавету ромејским владарима.[11] Још 1360/1. године Урош издаје повељу којом потврђује један царичин дар Хиландару. Међутим, иза његовог потписа налази се ова карактеристична напомена: „Госпожда светая царица повелѣ сама у Сѣрѣ."[12] А већ у акту суда Серске митрополије од новембра 1360. царица се помиње као једина владарка, као κραταιὰ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δέσποινα. Достојанственици који учествују у суђењу наведени су као њени дворани (οἰκεῖοι) и потписују се као њене слуге (δοῦλοι).[13] О Урошу нема ни речи. Исто и у акту суда Серске митрополије од августа 1365, сачуваном у архиву светогорског манастира Есфигмена: суд се обраћа царици као владарки, серски кефалија и васељенске судије спомињу се као οἰκεῖοι, односно као δοῦλοι „наше моћне и свете госпође и деспине".[14]

[8] *Новаковић,* н. д. 164.

[9] *Стојановић,* Записи и натписи I, бр. 116. Уп. *Ђ. Сп. Радојчић,* Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века, Летопис МС 390 (1962) 330. (= Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 130). На Цветном триоду има запис на грчком, са прецизним датумом (запис на српском наводи само годину и индикт): ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως στεφάνου τοῦ οὔρεση καὶ τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐλισάβετ μοναχῆς· ἐν ἔτει ,ςωξη', ἰνδικτιῶνος ιγ', μηνὶ σεπτεβρίῳ κβ'. Фотографију грчког текста љубазно ми је доставио колега Ђ. Сп. Радојчић, на чему му и овде захваљујем.

[10] *Politis,* Griech. Handschriften, p. 290, No 6.

[11] Други запис из истог пера — *Politis,* Griech. Handschriften 290, No 7 — обраћа се царици овим речима: „Деспино моја света, најпобожнија августо, света Јелисавето" (δέσποινά μου ἁγία, εὐσεβεστάτη αὐγοῦστα· ἁγία Ἐλισάβετ). Није тешко видети кога аутор записа сматра уствари својим владаром.

[12] *А. Соловјев,* Повеље цара Уроша у хиландарском архиву, Богословље 2 (1927), бр. 3, стр. 290—91.

[13] Chil. No 146.

[14] Esph. No 18.

Према томе, оно што се могло на основу вести у Кантакузиновој Историји наслућивати постаје, захваљујући савременим документима и записима, очигледно: иако монахиња, Јелена-Јелисавета владала је у Серу дужи низ година, па је признавана и формално као владарка те области. Међутим, њена област се није одмах издвојила из Српског Царства. Урошева врховна права су дуго поштована, и он се лојално помињао као цар на првом месту. Но никакве стварне власти Урош овде није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена.

Јелена се замонашила ускоро после Душанове смрти: већ у Урошевој повељи од маја 1356. она се помиње под монашким именом Јелисавета.[15] То није сметало њој да преузме власт у југоисточној Македонији и да влада у Серу скоро пуних десет година, а њеним поданицима да је сматрају својом владарком. Јелена је свакако умела да се прилагоди грчкој средини у Серу. Споменици, везани за њену личност, говоре о њеним византијским наклоностима и амбицијама. Грчки натпис до њене слике на фрескама у Леснову, поред словенског натписа до Душанове слике, показује њене жеље да у свему следи византијске узоре.[16] Ове жеље и амбиције
[6] долазе до још јачег изражаја на генеалошким сликама у Матејчи, њеној задужбини, где је династија Немањића повезана са породицом Асана-Комнина и представљена као њен огранак.[17]

Јелена је била образована и интелигентна жена, живог политичког темперамента. Познато је да је већ на Душановом двору заузимала врло видно место и да је активно учествовала у политичким преговорима и одлукама.[18] Њене политичке амбиције крунисане су преузимањем власти и дугогодишњом владом у Серу. Јелена-Јелисавета није се само формално налазила на челу Серске државе. Видимо ту и тамо да она доноси одлуке, да се од ње траже и добијају наређења.[19] Али не би се могло рећи да се утицај њене личности у историји Серске области много осећа. Чини се ипак да су код ње амбиције биле веће од стварне снаге и државничких способности. Уз то изгледа да се и у овом периоду она повремено бавила на Урошевом двору (уп. доле, стр. 442, податке дубровачких докумената из 1362. године), препуштала је, дакле, другима руковођење пословима у Серу. Њена улога у животу Серске државе изгледа поготово скромна ако је упоредимо с доцнијом улогом Јована Угљеше, те није случајно што је на крају морала да власт препусти њему.

[15] *Соловјев*, Повеље цара Уроша, бр. 1 стр. 256. Уп. *М. Пурковић*, Када се закалуђерила царица Јелена? Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 167.

[16] Cf. *N. L. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves I, 2 (1930) 222, 263. *Радојчић*, Портрети 55 сл.

[17] Уп. *Окуњев*, Грађа за историју српске уметности, ГСНД 7/8 (1930) 89 сл. *Радојчић*, Портрети 59, који примећују: „Јеленина грекоманија која се осећала на њеним портретима већ за живота Душанова, постала је после цареве смрти још изразитија." Поред посмртног лика Душанова, приказани су као ктитори Јелена и Урош, што се опет нимало не слаже с Кантакузиновим приказом Јелениног односа према сину. Овај живопис настао је свакако почетком 1356. године, јер је Јелена приказана са удовичким велом, али не и као монахиња (уп. *Окуњев*, н. д. 89), а она се замонашила, као што смо видели, пре маја 1356.

[18] Cant. II, 266 sq. О Јелениној улози на Душановом двору расправљају детаљно *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 282 сл. и *Пурковић*, Царица Јелена 41 сл.

*

Поменути акт суда Серске митрополије од августа 1365. године показује да је у то време у Серу владала још царица Јелена. Али је то и последње сведочанство о њеној влади, док документи из 1366. године показују да у Серу влада деспот Јован Угљеша, и то он сам. Најстарија сачувана повеља коју Угљеша издаје као деспот потиче из јануара те године.[20] Међутим, већ септембра 1365. хрисовуља цара Јована V Палеолога спомиње њега као деспота Србије. Потврђујући Хиландару два поседа, један код Сера а други у Каламарији, Јован V истиче у почетној формули да га је о томе замолио „вољени нећак преузвишене деспине Србије, вољене сестре царства ми, пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша."[21]

У овом документу одражава се једно прелазно стање. Царица се још спомиње, и то као деспина Србије; изгледа да званично она и даље задржава власт и да се пресрећни деспот Србије, кир Јован Угљеша, њен „вољени нећак", сма- [7]
тра као њен савладар. Јасно је међутим да је деспот Србије у ствари већ преузео власт јер је хрисовуља византијског цара настала на његово тражење. За византијског цара он је као владар нов човек. Управо зато, одређујући у складу

[19] Esph. No 18, 64 sq. и *Мошин*, Акти 157.

[20] *Новаковић*, Зак. спом. 509—10.

[21] Chil. № 149, 1: ὁ περιπόθητος ἀνεψιὸς τῆς ὑψηλοτάτης δεσποίνης Σερβίας, καὶ περιποθήτου ἀδελφῆς τῆς βασιλείας μου, εὐτυχέστατος δεσπότης τῆς Σερβίας κῦρ Ἰωάννης ὁ Οὔγκλεσις.

са устаљеном традицијом своје „сродство“ са тим новим господаром суседне земље, цар Јован V прибегава заобилазној формули: пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша је „вољени нећак“ досадашње владарке,[22] узвишене деспине Србије, а она је „вољена сестра“ византијског василевса.[23]

Хрисовуља Јована V од септембра 1365. упућује на два важна закључка. Њени подаци, конфронтирани са подацима Есфигменске повеље од августа 1365. године, омогућавају да се тачно одреди време Угљешиног доласка на власт: он је постао деспот Србије и завладао у Серу најраније у августу, а најдоцније у септембру 1365. године. С друге стране, очигледно је да се ситуација која се одражава у овом документу, не слаже с представом да је Угљеша дошао на власт путем узурпације, па се поставља питање о начину на који је Угљеша постао деспот и преузео власт у „странама грчке земље“.

Ово питање може се решити само ако га повежемо са истовременим померањима на врховима у самом Српском царству, тј. оним што се обично сматра Вукашиновом узурпацијом. Као што је познато, стари српски родослови причају да је млади цар Урош претрпео од Вукашина и Угљеше много зла. Вукашин, коме је он дао деспотско достојанство, збацио га је са очевог престола, сам је ставио на се венац краљевства српскога а своме брату Угљеши дао „стране грчке

[22] Јасно је да је реч о исконструисаном „духовном“ сродству. Чињеница да се Угљеша овде наводи као ἀνεψιὸς царице Јелене не значи нимало да су Мрњавчевићи били са њом или са царем Стефаном у стварном сродству. О „духовном“ сродству средњовековних владара в. *F. Dölger*, Die „Familie der Könige“ im Mittelalter, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, 34 sq.

[23] У доцнијим документима Јелена се више не спомиње као владарка у Серу. Изгледа да је напустила Сер и отишла на двор сину, где је и даље уживала почасти и прерогативе царице. Почетком августа 1367. дошао је у Дубровник, после царева посланства, и посланик „domine imperatricis Sclauonie“ (уп. *Јиречек*, ЗЈ I, 369). Априла 1368. Дубровчани су исплатили 2.000 перпера светодимитарског дохотка челнику Милошу Повики који је дошао у Дубровник као изасланик српског цара и донео писма од њега и од царице мајке (et a domina imperatrice eius matre: уп. *Јеречек*, Српски споменици, Споменик XI, 1892, 9, прим. 2). Јелена је задржала свој углед и после Урошеве смрти. Изасланици кнеза Лазара, са старцем Исаијом на челу, пошавши у Цариград ради преговора о измирењу српске и грчке цркве, састају се са старом царицом (*Мошин*, Житие Исаии 159 сл. *Пурковић*, Царица Јелена 47). Повеља светогорског прота Герасима од јануара 1375. спомиње њу са изразитим поштовањем (Chil. No 156, 17 и 22 сл.). Према белешци у једном хиландарском рукопису с краја XVI века, она је умрла 7. новембра 1376. године (*Ђ. Сп. Радојичић*, Архивист, 2, 1952, 72). У тестаменту прота Харитона од јула 1378. спомиње се већ као блажена (Kutl. No 36, 28).

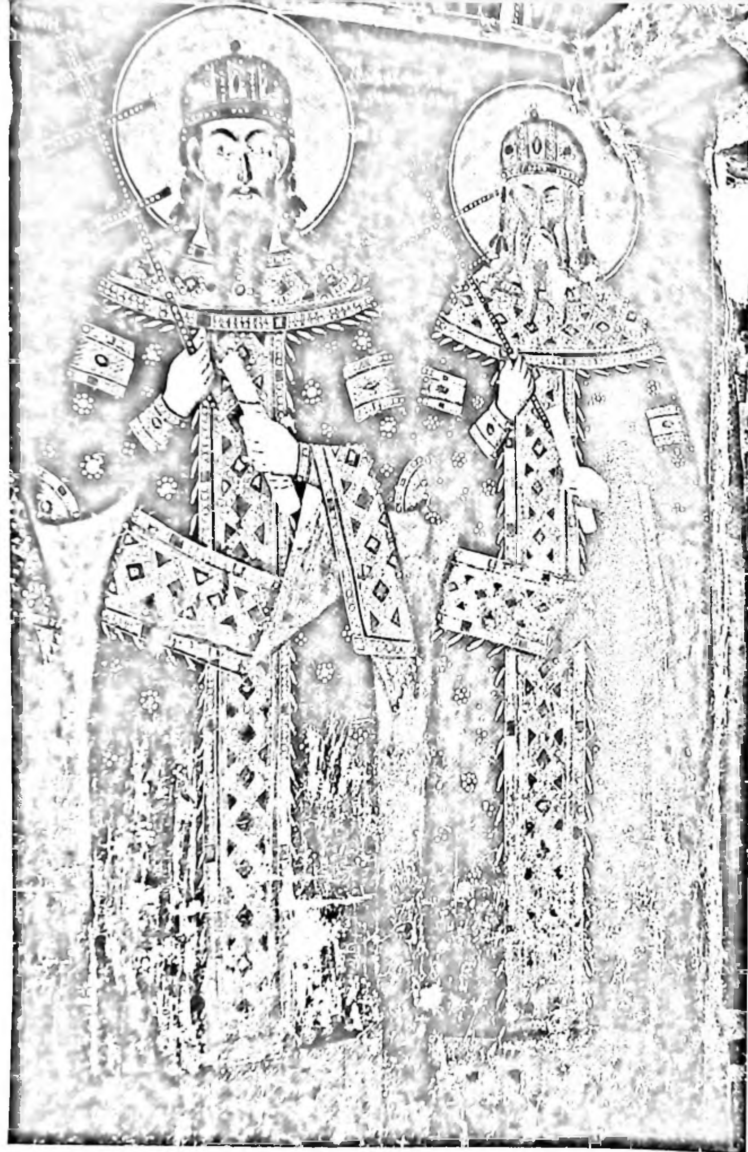

17. Цар Урош и краљ Вукашин — фреска из манастира Псаче.

земље“ и деспотско достојанство.[24] Данилов настављач окривљује за невоље које су снашле Уроша и његово царство и кнеза Лазара, али главни кривац остаје Вукашин. „Царство његово узе“, вели, „један део кнез Лазар, а други део Вукашин, који дрзнувши се на краљевство, ништа се није бринуо о проклетству светога Саве. А грчке крајеве и градове узе [8]
Угљеша“.[25] Доцнији летописи иду још даље причајући да је Вукашин подмукло убио младог цара и, према духовитој примедби Јиречековој, што су доцнији, то више о томе причају. У те приче давно нико више не верује, тим пре што свако данас зна да је цар Урош умро после Вукашинове погибије у Маричкој бици.

Међутим, прича старијих летописа о Вукашиновој и Угљешиној узурпацији дуго је заводила историчаре, па и данас јако утиче на нашу историографију. Ст. Новаковић се још сасвим налазио под њеним утицајем у своме више пута цитираном, у многоме лепом и врло живо писаном приказу. Позивајући се на мало пре цитиране речи Данилова настављача, Новаковић каже: „Мени се чини да су ове речи још понајаутентичније од свега што имамо о овоме знаменитом догађају.“[26] Новаковић врло опширно расправља о Вукашиновом и Угљешином „одметништву“, које много жали и које покушава некако да оправда потребом за јачом влашћу у насталој тешкој ситуацији.

Међутим, Јиречек је већ 1886. године донео врло значајну документарну грађу која донекле омогућава да пратимо Вукашинов успон.[27] О односима између Уроша и Вукашина ова грађа даје једну стварнију представу која се не слаже с романтичарским причама старих летописаца.

Из дубровачких докумената се види да је већ од 1361. године Вукашин био најјачи човек на српском двору. 29. јула 1361. дубровачко Велико веће овлашћује кнеза и Мало веће да српском посланству које је дошло у Дубровник ради мировних преговора, одговоре на леп начин и да пишу цару и Вукашину — imperatori et Volcasino et aliis quibus videtur.[28] Посланство српског цара о коме је реч предводио је Марко. Јиречек је свакако у праву када каже да то „није био нико други до син Вукашинов, касније славни краљ Марко.“ Имао

[24] *Стојановић*, Стари српски родослови 84—85.

[25] Животи краљева 381. Превод *Л. Мирковића*, Београд 1935, 290.

[26] *Новаковић*, Срби и Турци 172.

[27] *Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, ЗЈ I, 341 сл.

[28] Ib. 359—60, нап. 49.

је депозит у Дубровнику и том приликом га је преузео, заједно са депозитом Вукашинове жене.[29]

Слична су и даља сведочанства дубровачких аката о моћном положају Вукашиновом у Урошевом царству. Приликом нових преговора, идуће 1362. године, Веће умољених је 28. априла решило да се пише цару, царици, оним велможама којима је потребно и патријарху. А коме је од српских велможа требало писати, види се из тога што су Дубровчани три недеље доцније послали свог човека са специјалном поруком Вукашину и старој царици — ad Volchasinum et ad imperatricem ueterem (тако два пута: прво ad Volchasinum, онда ad imperatricem ueterem, док се imperator више и не спомиње).[30] 20. јануара 1364. Велико веће, у настојању да
[9] осигура путеве за трговце који иду у Србију, решава да пошаље посланике Вукашину и Балшићима — ad Volchasinum et ad illos de Balsa.[31]

Из наредне године немамо вести, а у јесен 1366, из записа у вези са плаћањем светодимитарског дохотка, сазнајемо да су новембра месеца долазили у Дубровник посланици које су упутили српски цар и српски краљ (dominus imperator Schlauonie и dominus rex Schlauonie).[32] Запис са седнице Већа умољених од 3. јуна 1367. наводи и име краља говорећи о одговору који треба дати domino regi Rascie Volchassino.[33]

Крунисањем за краља Вукашинова моћ постала је свакако још већа или бар очигледнија, а исто тако и Урошева немоћ. У суштини краљевска титула дала је само формално обележје оном положају који је Вукашин, како се то јасно види из кратких и фрагментарних али врло речитих података дубровачких докумената, већ годинама стварно имао.

Чудновато је да Јиречек, који је ову драгоцену грађу учинио приступачном науци, није ипак сасвим или бар није одмах прекинуо са традиционалним гледањем, већ је тврдио да је краљ Вукашин био „очигледно самозвани владар“, па је покушао да ову тезу потврди низом не баш много убедљивих аргумената.[34] Из грађе коју је саопштио очигледно је само једно: најкасније од 1361. године власт се фактички налазила у рукама Вукашиновим, он је био, како то Јиречек сам лепо каже, „једина одлучујућа особа“ на српском двору,

[29] Ib. 360 сл.
[30] Ib. 362 и нап. 57.
[31] Ib. 356 и нап. 71.
[32] Ib. 357—358 и нап. 76.
[33] Ib. 368 и нап. 77.
[34] Ib. 368.

те је на крају, добивши краљевску круну, постао и званично савладар свог слабог штићеника.

Доцније је, међутим, Јиречек променио гледиште. Већ у Историји Срба он каже опрезно: „Поред цара јавља се у један мах, као краљ, Вукашин. Није познато како је ствар изведена.“[35] А у примедби истиче да је, према Орбинију, промена извршена мирним путем и да је Урош дао Вукашину краљевску титулу. Штавише, у Staat und Gesellschaft der Serben, указујући на слике Уроша и Вукашина у Псачи, на које ћемо се још вратити, Јиречек изричито каже да ова фреска „потврђује Орбинијево казивање да је Вукашин, са пристанком цара Уроша, постао његов савладар“, па додаје: „она потврђује и белешке дубровачких сенатских протокола, по којима су тада посланици цареви и новог краља заједно дошли у Дубровник.“[36] Овом последњом примедбом Јиречек одустаје и од оне неубедљиве интерпретације коју је првобитно дао дубровачким белешкама о посланству из 1366. и на основу које је дошао до закључка о Вукашиновом „самозванству“. [10]
Неки научници прихватају ново Јиречеково гледиште,[37] али не би се могло рећи да је оно у науци и продрло. Уз то, и они који га прихватају, инсистирају на томе да се не види „како је ствар изведена“. Изгледа ми међутим да се то прилично јасно види, па ми се чини да је потребно да се ово питање коначно пречисти.

Орбинијева вест на коју се Јиречек позива и чију веродостојност у доцнијим својим радовима прихвата, заслужује сву нашу пажњу. Насупрот причањима старих летописа, Орбини каже да је Урош сам дао Вукашину краљевску титулу (gli diede etiandio il titolo del Re).[38] Додуше, познато је да се у Орбинијевом приказу стварност меша са легендом, али је познато и то да његова причања имају понегде вредност историјског извора првог реда, јер је Орбини употребљавао документе који су доцније нестали, и тако је сачувао не мало тачних вести.[39] Ван икакве сумње тачна је и његова вест да

[35] *Јиречек*, Историја Срба I, 246 = Geschichte der Serben I, 430 („Wie die Sache durchgeführt wurde, ist nicht bekannt“).
[36] *Јиречек*, Историја Срба II, 340.
[37] *Мирковић*, Мрњавчевићи 11 сл. *B. Saria*, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Старинар 3 (1925) 73. *Ћирковић*, Допуне 447. В. и *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412 сл.
[38] *Orbini*, p. 269.
[39] Уп. *Н. Радојчић*, Српска историја Мавра Орбинија, Београд 1950. *Ф. Баришић*, Византијски извори у далматинској историографији XVI и XVII века, ЗРВИ 7 (1961) 234 сл. В. и лепу примедбу *F. Šišića*, Priručnik izvora hrvatske historije II (1914) 43 о вредности Орбинијевих вести из српске и босанско-хумске историје XIV и XV века.

је Вукашин добио краљевску круну од цара Уроша. Јер само од њега је и могао добити.

У новије време наука је стекла јаснију представу о средњовековним државноправним схватањима и значају титула у којима се та схватања одражавају, па нам мора бити јасно да Вукашин није могао да сам прогласи себе за краља. У Српском Царству краљ је царев савладар, а нико, разуме се, не може сам себе да начини савладаром. Исто тако ни Угљеша није могао да узурпира деспотску титулу, ни да је добије од краља Вукашина, иако се и једно и друго чешће тврдило. Према византијским схватањима, усвојеним у јужнословенским земљама, деспотско достојанство може дати само цар, и ни византијска ни јужнословенска историја не зна ни за једно једино одступање од тог правила.[40]

Укратко речено, узурпирати се може само врховна власт, а то значи у царству само царска власт, али не и положај савладара нити почасна титула. Дешавало се често да се неко фактички наметне за савладара малолетном, неспособном или бар од себе мање способном владару — као на пример, у Византији, Василије I Михаилу III, Роман I Константину VII, Андроник I Комнин Алексију II, Михаило VIII Палеолог Јовану IV Ласкарису — али се не може ни замислити да би се то догодило без формалног владарског пристанка и без његове инвеституре. Несумњиво је да се и Вукашин Урошу за савладара наметнуо и да је као краљ и царев савладар постао стварни господар у његовом Царству, али је исто тако сигурно да га је само цар могао крунисати за краља и примити за савладара. У правном погледу Ву-
[11] кашин је, добивши краљевску круну од цара Уроша, заузео
поред њега исти положај који је сам Урош имао као краљ поред свога оца цара Стефана. Да је тежио за тим да власт узурпира и да Уроша сасвим одстрани, прогласио би се за цара, као што је то учинио Симеон-Синиша.[41]

Чињенице јасно показују да се после Вукашиновог крунисања за краља између њега и цара Уроша успоставио однос савладарства са свим његовим карактеристичним ознакама:

[40] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти, који је то нарочито јасно показао проучавањем целокупне изворне грађе, уневши у дотадашња гледишта многе значајне исправке.

[41] Зашто то није учинио, одн. зашто му је слаби цар био потребан, открива, чини се, Орбинијев податак према коме је Вукашин, поставши краљ, одмах почео да се разрачунава са својим многобројним супарницима (cominciò opprimere molti personaggi di quel Regno), чинећи то наводно по царевом налогу да би осигурао његово Царство.

Цар и краљ заједнички отпремају посланства. Већ смо видели да су новембра 1366. долазили у Дубровник, због питања светодимитарског дохотка, посланици српског цара и српског краља.[42]

Цар и краљ се заједно приказују на сликама. На фрескама цркве Св. Николе у Псачи стоје један до другог у свечаном орнату (врло сличном, али не и истоветном) вь Х(рист)а б(ог)а благовѣрни ц(а)рь Оурошь и крали Влькашинь. Вукашин је с леве стране Урошеве, а с десне су цар Константин и царица Јелена; слика царева је већа од осталих, и његов нимб је знатно већи од Вукашиновог, као и од нимбова Константина и Јелене.[43]

Цар и краљ заједно кују новац. Познат је тип Вукашиновог новца, кованог у ковници цара Уроша, са натписом „Urosius imperator" на једној, а „краљ" на другој страни.[44]

Све су то типичне црте којима се обележава савладарски однос.

Према старим летописима, Вукашин је, пре него што се самовољно прогласио за краља, добио од цара Уроша деспотско достојанство и крунисан је деспотским венцем.[45] Ферјанчић сумња у тачност ове вести, јер она не налази потврде у другим изворима.[46] Међутим, треба имати на уму да сва наша обавештења о Вукашину у годинама пре његовог крунисања за краља потичу из података Дубровачког архива,
колико важних толико и фрагментарних. Последњи дубро- [12]
вачки податак који наводи Вукашиново име без титуле,

[42] Као што је показао *Јиречек*, ЗЈ I, 368 сл., Дубровчани су исплаћивали светодимитарски доходак Урошу све до његове смрти.

[43] Уп. *Радојчић*, Портрети, стр. 60, таб. XXI, сл. 30 В. *и В. Петковић*, Старо Нагоричино, Псача, Каленић, Београд 1933, Псача таб. XXXV, XXXVI. Као што смо напоменули, на значај ове слике за проблем односа између цара Уроша и краља Вукашина указао је већ Јиречек. Уп. и *Мирковић*, Мрњавчевићи 14. *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412. Према Срећковићу, била је у Марковом манастиру, Вукашиновој задужбини, поред слика краља Вукашина и Марка, и слика цара Уроша, што би, како примећује Мирковић, „веома чудно било, кад би они били у оштром непријатељству, и када би ово непријатељство било опће позната ствар". Само, на жалост, Срећковићеви наводи су веома нејасни, тако да је тешко из њих ма шта закључити: уп. *Л. Мирковић* и *Ж. Татић*, Марков манастир, Нови Сад 1925. *Радојчић*, Портрети, 62.

[44] *B. Saria*, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Старинар 3 (1925) 73 сл. В. и С. *Димитријевић*, Нове врсте српског средњевековног новца, Ib. 9/10 (1958/9) 137 сл., нарочито стр. 152 (бр. 13) и 149 (бр. 11). *Р. Марић*, Студије из српске нумизматике, Београд 1956, 87 сл.

[45] *Стојановић*, Стари српски родослови 84—85.

[46] *Ферјанчић*, Деспоти, 171.

видели смо, пада у јануар 1364. године, а први који га спомиње као краља у новембар 1366, мада је Вукашин у ствари крунисан много пре тога (в. мало ниже) а постоји и једна повеља краља Вукашина из јануара 1366.[47] Према томе, можемо само да кажемо да Вукашин није имао деспотску титулу пре 1364. године, али не смемо да тврдимо да је није добио током 1364. или 1365. године. Утолико мање што нема ничег невероватног у томе да је прво добио деспотско достојанство а да је затим крунисан за краља-савладара. За Вукашинову деспотску титулу зна и Орбини: пре него што ће Вукашин постати краљ, Орбини га редовно назива Вукашин деспот. Његово крунисање за краља Орбини приказује као нову почаст и промоцију за виши ранг.[48]

Пошто је Вукашин постао краљ и царев савладар, млађи брат Угљеша добио је деспотску титулу. То је сасвим у духу византијских институција и обичаја, са том разликом наравно да у Византији савладар нема титулу краља већ цара-василевса. Уобичајена је појава у Византији Палеолога и тако рећи нормални ред да старији брат — обично је то старији царев син — добија као савладар и престолонаследник круну василевса а да се његовом млађем брату, односно његовој млађој браћи, поклања деспотски венац, обично ускоро после тога, а понекад и истовремено.[49] Свакако су и браћа Мрњавчевићи добили у исто време — старији краљевску, а млађи деспотску круну. Примимо ли да је Вукашин, пре него што је постао краљ, имао деспотску титулу и да је према томе Угљеши припала титула коју је Вукашин пре тога имао, што је опет сасвим у складу са византијским обичајима, онда можемо поготово да будемо уверени у то да је Угљешино крунисање за деспота извршено истовремено са Вукашиновим крунисањем за краља.

То значи да је и Вукашин крунисан за краља пред крај лета (у августу или септембру) 1365. године када је, као што смо утврдили, Угљеша постао деспот. Ово се лепо слаже са осталим подацима. Као што смо малопре напоменули, јануара 1364. Вукашин се спомиње још без икакве титуле, а јануара 1366. издаје повељу као краљ, и према томе могао је добити краљевску круну само у том размаку. Пошто је Вукашин, како изгледа, прво добио деспотску а тек онда краљевску круну, тај размак се смањује а уједно се прецизира и време у коме је Вукашин могао добити деспотску титулу:

[47] *Новаковић*, Зак. спом. 508—509.
[48] *Orbini*, p. 269.
[49] В. примере код *Ферјанчића*, Деспоти 36 сл. и 105 сл.

између јануара 1364. и септембра 1365. године. Прва позната повеља краља Вукашина издата је, рекли смо, јануара 1366. године, и то у Скопљу.[50] У исто време и на истом месту издата је и прва повеља деспота Угљеше.

Несумњиво је да је Угљеша добио деспотски венац од [13]
истог цара Уроша од кога је Вукашин добио краљевску круну. Нагласили смо већ да је деспотско достојанство могао дати само цар и да према томе Угљеша није могао да сам узме деспотску титулу, ни да је добије од краља Вукашина, па се питање своди на то да ли га је за деспота прогласио византијски цар Јован V Палеолог или српски цар Урош. Ако смо у праву да су Вукашинова краљевска и Угљешина деспотска титула дате у исто време и са истог места, онда не треба више ни доказивати да је Угљеша добио деспотску титулу од цара Уроша. Међутим, ни иначе није вероватно да је Угљеша добио деспотску титулу од византијског цара. Чињеница да Јован V у поменутој хрисовуљи од септембра 1365. не назива Угљешу својим вољеним нећаком већ само вољеним нећаком преузвишене деспине Србије, своје вољене сестре, свакако не говори за то да га је он крунисао за деспота. Треба имати у виду да су Византинци веома ретко давали деспотско достојанство страним великашима. Први српски властелин коме је деспотска титула јамачно дарована у Цариграду био је Стефан Лазаревић. У XIV веку, колико можемо да видимо, сви српски деспоти добијају своју титулу од српских царева.[51] И управо зато током последње трећине тог века нико је у српским земљама и не добија. Јиречек је то, као и обично, врло лепо уочио и одлично протумачио. Говорећи о увођењу на српском двору највиших византијских титула (деспота, севастократора и кесара) Јиречек вели: „Те титуле давали су три српска цара, Стефан, Урош и Симеон ... Како је царско достојанство убрзо нестало, десило се да су млађа браћа остала без тих титула: Константин, брат деспота Драгаша, и Вук Бранковић, брат ћесара Гргура, имају само обичну титулу господин, иако су били најмоћнији земаљски великаши."[52] Но, кад ни Константин Драгаш, чија

[50] Већином се узима — као што видимо, погрешно — да је Вукашин постао краљ 1366. године. Међутим, *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412, управо на основу ове повеље, каже да је Вукашин постао краљ „по свој прилици већ 1365. године." Исто *Ћирковић*, Допуне 447, и *Ђ. Сп. Радојичић*, у *V. Grumel*, Chronologie 392, који ставља Вукашинову као и Угљешину владу, у време од 1365. — 26. септембра 1371.
[51] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 157 сл.
[52] *Јиречек*, Историја Срба II, 24.

је кћи постала византијска царица, није добио из Цариграда деспотско достојанство,[53] како да верујемо да га је одатле добио Угљеша, који византијском цару није био ништа сем „нећак" његове „вољене сестре", деспине Србије?

*

Животни путеви браће Мрњавчевића теку упоредо од почетка њиховог успона и све до заједничке погибије у Маричкој бици. О њиховом пореклу и младости не зна се ништа поуздано. Наводно су заједно са оцем доспели на Душанов двор. Према Халкокондилу, Вукашин је постао пехарник (οἰνοχόος), а Угљеша коњушар (ἱπποκόμος) цара Стефана.[54] Око 1350. године Вукашин је био жупан области око Прилепа, који је и доцније био његово средиште, док је Угљеша 1346. управљао подручјем на дубровачкој граници. Дубровачко [14] Велико веће решило је те године да се пошаљу поклони Vglese barono.[55] Међутим, до велике моћи дошла су браћа Мрњавчевићи тек у зрелијим годинама, за време распада Царства. На почетку Урошеве владе у једној повељи — сачуваној у талијанском преводу — којом млади цар потврђује привилегије граду Котору, Вукашин се још спомиње узгред, међу другим дворанима, као сведок, са титулом челника.[56] Из дубровачких докумената видели смо међутим да је он већ 1361. године био најјачи човек на Урошевом двору. Као такав и добија, изгледа, прво деспотски венац, а затим краљевску круну и тиме и званично постаје царев савладар.

Као краљ и савладар слабог цара, Вукашин је био стварни господар Урошевог царства. А то значи да његова власт није остала ограничена на његову првобитну област у Македонији, како се то обично сматра, већ је обухватила целу територију на коју су се простирала врховна права његовог штићеника. Ово се уосталом јасно види и из његових повеља (в. стр. 453 сл).

О Угљешиној улози у „странама грчке земље" пре доласка на власт зна се врло мало.[57] У серским документима

[53] Уп. *Г. Острогорски*, Господин Константин Драгаш, Зборник филозофског факултета VII, 1 (1963) 287 сл. (в. у овој књизи, стр. 271 сл.).
[54] Chalc. I, 25, 20. Додуше, на истом месту Халкокондил прича, очигледно бркајући ствари, да је Душан дао на управу „краљу" и његовом брату Угљеши читаву област од Сера до Дунава.
[55] *Јиречек*, ЗЈ I, 360 са прим. 51.
[56] Ib. 360 и прим. 50.
[57] *Новаковић*, Срби и Турци 170, изнео је претпоставку да архонт Сера који је, према Јовану Кантакузину, у договору са ћесаром

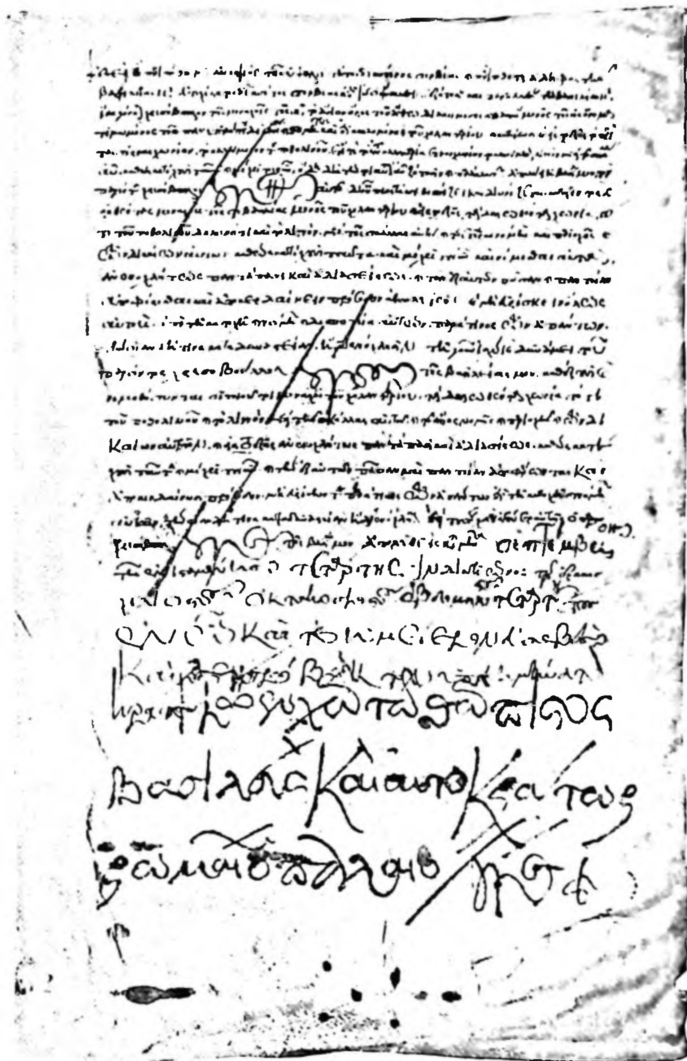

18. Хрисовуља Јована V Палеолога Хиландару од септембра 1365. издата на тражење Јована Угљеше.

19. Фалсификована хрисовуља Јована V Палеолога од септембра 1365.

из времена Јеленине владе, истина малобројним, он се не спомиње међу дворанима који се у њима јављају, али има ипак података који бацају извесну светлост на његову делатност у тим годинама.

П. Лемерл и А. Соловјев објавили су грчку повељу, издату октобра 12. индикта светогорском манастиру Кутлумушу, са словенским потписом: Угљеша велік вѡевода.[58] У аутору ове повеље, великом војводи Угљеши, издавачи с правом виде доцнијег деспота Јована Угљешу и према томе стављају је, сходно индикту, у октобар 1358. године.[59] Ова грчка повеља показује да је Угљеша већ у то време делао у „странама грчке земље" и заузимао високи положај великог војводе. Титула великог војводе одговара византијској титули великог дукса (μέγας δοὺξ), једној од највиших у хијерархији византијских дворских достојанстава.[60] Међутим, велики војвода Угљеша очигледно врши и функцију обласног војводе.
Он потврђује Кутлумушу посед који се налазио, како из- [15]
гледа, у југоисточном делу струмске области,[61] а који је

Војихном, обећао своју подршку Матији Кантакузину (в. стр. 436) „није без сумње нико други него потоњи деспот Угљеша." Кантакузин не наводи име овог архонта, тако да је то само духовита комбинација, и тешко да ће она бити тачна. Изгледа да је у тим годинама серски кефалија био Дука Нестонг, а после њега Димитрије Евдемонојоан. В. стр. 546 сл.

[58] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 142—43. Уп. и Kutl., p. 231.

[59] *Lemerle-Soloviev*, op. cit. 143 sq.

[60] Познати Оливеров натпис у Леснову наводи да је Оливер био поступно велики челник, велики слуга, велики војвода, севастократор, па деспот. Према Псеудо-Кодину, и у Византији за време првих Палеолога велики дукс имао је виши ранг од великог доместика, који одговара српском великом слуги, док није Андроник III, из обзира према великом доместику Кантакузину, дао виши ранг титули великог доместика ставивши је иза деспота, севастократора и кесара, а испред паниперсеваста, протовестиарија и великог дукса.

[61] У округу Προυνέα (p. 142, 2.). *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 143, n. 68, идентификују тај округ с њивом τοῦ Προυναίας у Душановој хрисовуљи Филотеју од априла 1346 (*Соловјев—Мошин*, бр. 8; 83), која се, према њима, налазила у области Зихне. Међутим, округ — τοποθεσία је једно, а њива — χωράφιον друго; уз то будући да је поменута њива била власништво манастира Филотеја, није јасно како је кесариса могла да је поклони Култумушу. С друге стране, издавачи указују на топоним Πρινάριον од πρῖνος (зелени храст), новогрчки πρινάρι, πουρνάρι. Овај податак заслужује пажњу, јер се Πρινάριον јавља управо као округ у повељама Лавре, на које се они позивају (Lavra No 35, 18, 28; No 36,5) а исто тако и у хрисовуљи Јована V Ивирону од августа 1357 (*Dölger*, Schatzk. No 9, 8). Из података ове последње хрисовуље види се да се тај округ налазио у области јужно од Пангајске горе.

манастиру поклонила „света госпођа кесариса“, јамачно жена кесара Војихне.[62] Као највиши представник локалне власти, велики војвода Угљеша гарантује поменутом манастирском поседу безбедност од своје стране и од стране својих људи и свих својих потчињених.[63]

Најважнији податак о Угљешиној активности у тим годинама налази се међутим у једној фалсификованој повељи, и свакако је зато тај веома занимљиви податак остао незапажен. Поред хрисовуље Јована V од септембра 1365, која на Угљешину молбу потврђује Хиландару два села, а која нам је омогућила да утврдимо време Угљешиног доласка на власт, (в. стр. 439), сачувана је у архиву Хиландара још једна хрисовуља, наводно истог цара и истог датума, која потвр-

[62] Спомен кесарисе је јак аргуменат у прилог идентификовања аутора ове повеље с Јованом Угљешом, јединог прихватљивог идентификовања које се може предложити. *Lemerle-Soloviev,* Trois chartes 144 cq. узимају у обзир и могућност идентификовања са ћесаром Угљешом, сином севастократора Влатка (у овом случају повеља би била од октобра 1403. или 1418. године), али се с правом одлучују у корист деспота Јована Угљеше. Аутор повеље спомиње и милости које су указивали Кутлумушком манастиру пресрећни деспот Манојло и његов брат. Ако је повеља из 1358. године, реч је о Манојлу Асану, шураку Јована VI Кантакузина; ако би пак била из почетка XV века, деспот Манојло не би се могао идентификовати (Манојло II Палеолог не долази у обзир, јер, као што примећују Лемерл и Соловјев, цар се не титулише као пресрећни деспот нити се икада наводи име владајућег цара). Не би се могла идентификовати ни кесариса. Додајмо томе да је Угљеша Влатковић добио титулу ћесара још као дечак од цара Уроша (уп. *Јиречек,* Историја Срба I, 332), а пошто је био ћесар није могао наравно да постане велики војвода. Ништа се не би могло навести ни у прилог идентификовања аутора наше повеље са Угљешом Ненадићем, зетом деспота Оливера, који се помиње, без икакве титуле, у једном запису од 31. јануара 1374 (*Стојановић,* Записи и натписи I, бр. 153). Против идентификовања с деспотом Јованом Угљешом могла би се можда навести чињеница да се аутор повеље назива само Угљеша, а не Јован Угљеша, како се обично назива доцнији деспот. Међутим, и он се понекад назива само деспот Угљеша, без првог имена: уп. нпр. акт протата од нов. 1366 (Chil. No 152, 6) и простагму Манојла II од дец. 1408 (*Мошин,* Акти 165). *Ђ. Стричевић,* Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар 7/8 (1956/7), 117, верује да је Угљеша узео име Јован тек кад је постао деспот, полазећи од хипотезе о титуларном карактеру имена Јован, хипотезе која се не може довести у склад са чињеницама. Уп. *Ферјанчић,* Деспоти, 176 сл. et passim.

[63] *Lemerle-Soloviev,* Trois chartes 143, 10. Крајња неписменост ове повеље вероватно се тиме и објашњава што је писана у унутрашњости. Занимљиво је да се она назива простагмом присвајајући себи назив који по свим правилима византијске дипломатике припада само царским наредбама.

ђује Хиландару већи број поседа.[64] Фалсификат је очигледан.[65] Довољно је рећи да се овде Јован V не позива на [16]
Угљешину молбу већ на молбу самог цара Стефана, умрлог пре десет година. Међутим, овом невештом фалсификату додат је — знатно ситнијим словима (в. сл. 19) — један пасус који почиње речима: „У оно време када смо дошли у Хрисопољ са катергама дошао је и нећак . . . — документ је оштећен и ту је лакуна коју очигледно треба попунити са „деспине Србије“[66] — и састао се са мном. А били су присутни и монаси из Хиландара, и замолио је моје царство да дарује том манастиру нека имања која су раније имали од цара Стефана“ . . .

Нећак деспине Србије то је, као што знамо, Угљеша. Док га текст фалсификата уопште не помиње, он се овде наводи на исти начин као у аутентичној Јовановој хрисовуљи од септембра 1365, што већ само по себи улива извесно поверење према овој уметнутој вести. Она нам казује да је Јован V долазио у Хрисопољ са својим бродовима и да се тамо састао са Угљешом. Тешко је неко могао да измисли тај састанак и да га још смести управо у Хрисопољ. Место састанка је значајно ако се сетимо онога што се збило у том крају у годинама после Душанове смрти.[67] Два истакнута византијска великаша, велики примикирије, доцније велики стратопедарх Алексије и његов брат протосеваст, доцније велики примикирије Јован, отпочела су контраофанзиву против Срба. Ови великаши, синови великог доместика Димитрија Палеолога (в. Екскурс I), успели су да запоседну градове на пиеријској обали, између осталог управо Хрисопољ. Међутим, у унутрашњост земље нису продрли. Као што примећује Лемерл, резимирајући насталу ситуацију, унутрашњост земље остала је чврсто под српском влашћу; Алексије и Јован задржали су освојену приморску област до ушћа Струме, али су од даљег напредовања одустали „било после војног пораза, било услед преговора са Србима и може бити чак по наређењу Јована V“.[68]

[64] Chil. No 150.

[65] На то је указао већ *L. Petit* у своме издању (p. 315).

[66] Chil. No. 150 36: Τὸν δὲ καιρὸν ὅταν κατήλθομεν εἰς τὴν Χρυσόπολιν μετὰ τῶν κατέργων, καὶ ἦλθεν ὁ ἀνεψιὸς τῆς δεσπ[οίνης] σερβ[ίας]... L. Petit допунио је: [δεσποίνης...]. Међутим, према фотографском снимку у Архиву Српске академије наука и уметности, може се сасвим сигурно прочитати оно што смо исписали. Лакуна захвата простор од још петнаестак слова, па би се могло допунити даље: κῦρ Ἰω(άννης) ὁ Οὔγκλεσις (уп. аутентичну хрисовуљу Јована V: Chil. No 149, 1 и 3).

[67] Ова збивања лепо је расветлио *Lemerle,* Philippes 206 sq.

[68] *Lemerle,* Philippes 208.

29*

Податак о састанку Јована V с Угљешом у Хрисопољу, који смо навели, потврђује тачност оваквог тумачења. На овом састанку свакако је дошло до погодбе, па су Византинци, задржавши освојене градове, обуставили непријатељство. До тога је могло доћи у другој половини 1358. године или ускоро после тога.[69] Чињеница да је преговоре с византијским царем водио са српске стране Угљеша показује да је он већ онда играо у Серској држави водећу улогу.

Најзад, не смемо да заборавимо да је Угљеша био ожењен кћерком кесара Војихне, најмоћнијег великаша у тим крајевима у годинама после Душанове смрти. Вреди и овде
[17] подсетити на Орбинијеве речи: Et Voihna Cesar con Vgglièscia
suo genere si fece padrone di tutto il paese ch'era à confini di Romania".[70] На жалост, не знамо када се Угљеша оженио Јефимијом, не знамо ни докле је кесар Војихна живео и владао у Драми. Он је још био жив и његова моћ није била мала када је Матија Кантакузин у лето 1357. године покушао да наметне своју власт Серској области (в. стр. 436). После тога Војихна нестаје са историјске позорнице. У повељи великог војводе Угљеше од октобра 1358. његова присутност се не осећа. Зато се овде, сем његове жене кесарисе, јако истиче личност деспота Манојла, у коме, као што смо напоменули (в. прим. 62), треба видети Кантакузинова шурака Манојла Асана. Манојло је добио деспотску титулу од Матије Кантакузина, изгледа 1353. године, и помагао га је у грађанском рату против Јована Палеолога.[71] Из вести Нићифора Григоре и Јована Кантакузина види се и иначе да је Манојло Асан, средином XIV века, имао јак положај у Тракији, нарочито у области Визе,[72] али су те вести ограничене на време до 1355. године и не откривају ништа о његовим везама са Серском државом.

Поред Манојла, повеља великог војводе Угљеше спомиње и његовог брата, али се име не може разабрати. Лемерл и Соловјев претпостављају да је реч о Манојловом брату Јовану.[73] Међутим, Јован је 1347. заједно са Манојлом постао севастократор, а најкасније од 1355. године имао и деспотску титулу; у грађанском рату прешао је на страну Јована Палеолога, па га је овај после победе поставио за команданта у Перитеориону.[74] А Манојлов брат у Угљешиној повељи наведен је без икакве титуле и јасно се дистанцира од брата деспота. Да није његов брат био и онај Алексије Асан који се појављује, на почасном месту, али без икакве титуле, у повељи Серске митрополије од августа 1365. као дворанин и братучед царице Јелене?[75] Он је, према томе, прешао у службу Серске државе, па би примамљива била претпоставка да је у Угљешиној повељи од октобра 1358, поред деспота Манојла Асана, био споменут управо он. Како сам Матија Кантакузин, тако су и његови рођаци и присталице из погрчене линије рода Асана, одн. Асана-Палеолога, играли у суседној родопској области значајну улогу, а као што показује повеља великог војводе Угљеше, имали су у годинама после Душанове смрти извесног утицаја и у источним пределима серске области. Угљеша је, као велики војвода у тим пределима, очигледно одржавао с њима присне везе.

Иако малобројни и случајни, подаци које смо претресли несумњиво говоре да је Угљеша најдоцније од краја педесетих година имао у Серској области веома истакнут положај. Његов састанак са византијским царем у Хрисопољу показује да је он већ онда иступао као заменик царице Је-
лене и фактички руководио политиком Серске државе. На [18]
крају власт прелази сасвим у његове руке, али тек после више година слично томе како је и Вукашин имао више година меродаван утицај на Урошевом двору пре него што је, добивши круну, постао и званично његов савладар.

Првобитно је, као што смо констатовали, и у Серској области признавана врховна власт цара Уроша, док је царица мати помињана поред њега, на другом месту (в. стр. 437). Временом ова фикција заједничке власти престаје да се одржава, па се пред крај 1360. године царица појављује и званично као једина владарка у Серу. А непуних пет година доцније мора и она да препусти власт свом „вољеном нећаку" деспоту Јовану Угљеши, свакако уз формалан пристанак цара Уроша који даје Угљеши деспотско достојанство и који, у исто време, препушта власт Вукашину примивши га за савладара. Власт цара Уроша свуда опада, опада

[69] Из повеље Ане Торникине од августа 1358 (Pant. No 3) види се да је у ово време ратовање још трајало. В. доле, стр. 468 сл. и Екскурс I.

[70] *Orbini*, p. 269.

[71] Nic. Gregoras, III, 510. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 46 сл.

[72] Уп. *Успенский*, Болгарские Асеневичи 10 сл.

[73] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 144.

[74] Cant. III, 314, 9. Уп. *Успенский*, loc. cit. *Ферјанчић*, loc. cit.

[75] Cf. Esph. No 18, 5 и 89. Алексије Асан је потписао и акт Kutl. No. 33, 87 из 1375. У наративним изворима није споменут, није забележен ни у *Успенског*, н. д.

временом и власт царице мајке,[76] док моћ велике властеле расте, на првом месту моћ браће Мрњавчевића који преузимају водећу улогу у угроженом и раскомаданом Царству.

*

Занимљиво је да се и између Вукашина и Угљеше, пошто је старији брат постао краљ а млађи деспот, успостављa на почетку однос сличан савладарству. Ово показују њихове хрисовуље Руском манастиру на Светој Гори, најстарије повеље које су сачуване и од једног и од другог. Угљешина хрисовуља је истоветна Вукашиновој, издата је истог датума и на истом месту: јануара 1366. у Скопљу.[77] У доба Палеолога има у Византији много сличних примера: уз хрисовуљу коју издаје владар његов савладар издаје истовремено у своје име потврдну хрисовуљу понављајући текст владареве повеље. То чини сада и Угљеша понављајући готово дословце текст Вукашинове хрисовуље.[78] Једина стварна разлика је у томе што име и титулу Вукашинову замењује својим именом и друкчијом титулом.

Титулатура краља Вукашина обухвата све земље којима влада и сам цар. Вукашин истиче да га је Христос поставио за „господина всему стежанию, рѣку же земли Срьб-
[19] скои и всем Грьком и Поморию и странам Западним и всему Дису."[79] Његов потпис, обухватајући најбитније, гласи опет

[76] Још пре тога изгубила је Јелена, у корист Балшића, права на царине у зетским градовима, која је уживала у почетку Урошеве владе. Уп. *Јиречек,* ЗЈ I, 357.

[77] *Новаковић,* Зак. спом. 508—509 и 509—510, даје текст обе повеље са извесним скраћивањима. *Соловјев,* Одабр. споменици 167—169, доноси потпун текст Вукашинове повеље, а за Угљешину примећује у напомени: „цео је садржај и формулар исти".

[78] Повеље Вукашина и Угљеше су хрисовуље, што се јако наглашава у оба акта, у Угљешином чак и још јаче него у Вукашиновом. Оне се називају: „светли хрисовуль", „обично слово", „златопечатно слово" (два пута у Вукашиновој повељи у реченицама које је Новаковић у Угљешиној изоставио); у Угљешиној повељи „хрисоволь" и у короборацији (у Вукашиновој „слово"), као и у белешкама дијака („хрисовуљ") и „милосника" војводе Жутка („хрисоволь") на крају (код Вукашина нема).

[79] Свакако је Вукашиновој повељи послужила као узор нека повеља цара Уроша. В. нпр. повеље Дубровнику од 25. априла 1357 (Miklosich, Mon. Serb. 164) и Хиландару од 11. марта 1365 (Ib. 171) са којима се текст Вукашинове повеље (као и његове повеље Дубровчанима од 5. априла 1370, ib. 179) у већим партијама дословно подудара. Поред осталог, у првој Урошевој повељи има: „господина всему

сасвим слично Урошевим потписима: „Краль Влькашинь благовѣрни Срьблем и Грькомь." Занимљиво је да се и Угљеша у својој повељи, по Вукашиновом примеру, назива господином „земли срьбьскои и всѣмь Грькомь и Поморию". У доцнијим Угљешиним повељама тих назива нема. Угледајући се на Вукашинову титулатуру, Угљешина повеља не преписује је ипак механички: западне стране и сав Дис су изостављени.[80]

Аналогно изразу „кралевство ми" у Вукашиновој повељи, Угљеша у својој повељи каже за се „деспотство ми", јер не може наравно да каже „царство ми", поред од себе старијег краља. У доцнијим повељама, које издаје самостално, као владар у Серу, Угљеша редовно каже „царство ми", одн. „ἡ βασιλεία μου", како то доликује деспоту према византијским правилима. Као самостални владар у Серу Угљеша се на једној повељи потписује чак: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὔγκλεσης.[81] Као што је познато, титула автократора, одн. самодршца значи у ствари самосталног независног владара[82] и ову титулу употребљавају скоро сви српски краљеви, почев од Првовенчаног.[83]

стежанию отьчьства моiего, рѣку же земли срьбскои и грьчкои поморию и западнимь странамь" (стр. 164). У другој исто, али са једном занимљивом варијантом:"... поморию восточному и западнимь странамь"; уместо „земли срьбскои и грьчкои" ова повеља, као и Вукашинова, има: „земли србьскои и всемь грькомь". О појму „Поморје" у српској владарској титулатури уп. *Динић,* Владарска титула 9 сл.

[80] Под Поморјем, које Угљеша задржава у својој титули, очигледно се подразумева грчко, јегејско поморје. Уп. израз „источно" поморје у Урошевој повељи из 1365, цитираној у претходној примедби. Уп. *Динић,* н. д.. 12.

[81] *Соловјев-Мошин,* бр. 36 (фебр. 1369). Ова повеља је обележена у тексту као ὁρισμός... χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχων. Тешко да се то објашњава тиме што се „Угљеша ипак не усуђује да изда грчку хрисовуљу" (*Б. Ферјанчић,* О деспотским повељама, ЗРВИ 4, 1956, 108). Ова повеља је судска пресуда, тј. по својој суштини ὁρισμός, а Угљеша би хтео да и њој да углед и значај хрисовуље. Ми знамо више Угљешиних хрисовуља на српском — све сачуване Угљешине повеље на српском јесу хрисовуље — а исто тако и једну правцату грчку хрисовуку од априла 1371. чији значај Ферјанчић и сам подвлачи. Од две остале познате повеље деспота Угљеше на грчком језику једна је γράμμα о црквеном измирењу а друга сасвим кратак ὁρισμός.

[82] Уп. *Г. Острогорски,* Автократор и самодржац, Глас Српске академије наука 164 (1935) 95 сл. (в. у овој књизи, стр. 281 сл.).

[83] Међутим, Вукашин, савладар цара Уроша, не употребљава је никада. Али је употребљава, на пример, кнез Лазар у повељама из 1380. и 1381, године. Уп. *Ст. Станојевић,* Студије о српској дипломатици, Глас 106 (1923) 45, нап. 8 и 9.

Упадљива је, међутим, у наведеном потпису потпуна имитација формулара потписа византијских царева. Византијски деспоти, по чијем примеру Угљеша употребљава назив ἡ βασιλεία μου, одн. „царство ми", такође следе узор царских повеља, али разуме се не називају се автократорима нити издају хрисовуље већ само аргировуље.[84]

[84] Уп. *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 89 сл.

II

ТЕРИТОРИЈА

Заједничко издавање повеља у Скопљу предочава још [20]
једном тесну повезаност између Вукашина и Угљеше а и између њихових области. Тиме се пред нас поставља питање територијалног проширења Угљешине земље. Наравно, није реч о томе да се дође до сасвим прецизних резултата и да се њене границе тачно фиксирају, већ о томе да се оне утврде у основним цртама. Мораћемо и у овом питању да ревидирамо досадашње гледиште у врло значајној мери.

Разматрање односа између Угљешине и Вукашинове територије довело је Ст. Новаковића до закључка који је он формулисао овим речима јасно и категорички: „Између државе Вукашинове и државе Угљешине налазила се у рукама Дејановил синова и стрица им Богдана пространа земља од Прешева до Халкидике, која је на целој дужини растављала земље Вукашинове од земаља Угљешиних, тако да се њихове земље нигде нису граничиле."[1]

Новаковићево схватање о ширењу Душанове царевине, као и Јеленине и Угљешине области на истоку наишло је, као што је познато, на врло одлучну Јиречекову критику (в. стр. 463). Напротив, оно што је Новаковић рекао о западној граници Угљешине области, примљено је без критике и сматра се и данас у основи као тачно. Тако је нпр. у Историји народа Југославије, на мапи „Распад Душанове државе", територија између Струме и Вардара означена као област Дејановића (загонетни Богдан је опрезно изостављен), а Угљешина држава сабијена је на маленом простору око Сера, Драме, Филипа и Хрисопоља.[2]

[1] *Новаковић*, Срби и Турци 173.
[2] Историја народа Југославије I (1953) иза стр. 416. Исто и код *N. Klaić*, Historijski atlas, Загреб 1954, карта 38.

Међутим, као што смо већ напоменули, после Душанове смрти византијски магнати, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован, освојили су Хрисопољ, па и даље градове на пиеријској обали, тако да се на овој страни територија Угљешине државе мора још ограничити. С друге стране, довољно је познато, мада то на поменутим историјским картама, вероватно омашком, није назначено, да се Угљешина област протезала и на Халкидику и да је деспот Јован Угљеша био господар Свете Горе, исто онако као што
[21] је то био и сам цар Стефан Душан. Ми ћемо се још вратити на питање Халкидике, а сада треба прво да видимо да ли је тачно да се цела територија изнад Халкидике налазила ван Угљешине државе и да је, према томе, његова област, како је Ст. Новаковић тврдио и како је у науци примљено, била одвојена од Вукашинове области широком територијом која се наводно налазила у поседу браће Дејановића и њиховог стрица Богдана. Ово питање је од битне важности за одређивање односа Угљешине области према области Вукашиновој, а тиме и њеног положаја у склопу Српског Царства и појединих његових удеоних држава.

О Богдану и његовој области у ствари се ништа поуздано не зна. То истиче уосталом свако ко њега спомиње. Али чак и Јиречек, иако наглашава да је Богданова личност „тамна“, ипак га ставља у покрајину између Солуна, Струмице и Сера, па упућује на излагање Ст. Новаковића.[3] Међутим, Новаковић износи о Богдановој земљи оно што о њој казује Халкокондил. Јер дело овог касног византијског историчара, писано после пада Цариграда, једини је извор који Богданову покрајину уопште спомиње. Халкокондил прво тврди да је Душан дао Богдану земљу од Сера до Вардара,[4] и управо на основу тога Новаковић (н. д. 162) сматра да је Богдан владао облашћу између Струме, Халкидике, Вардара и државе Дејановића. Но, Халкокондил тврди на истом месту да је Душан дао Вукашину и Угљеши земљу од Сера до Дунава,[5] па се питам зашто бисмо, одбацујући ову последњу вест као очигледно погрешну, примили вест о Богдану као тачну. Даље Халкокондил прича да су после Маричке битке Турци заратили против Дејановића и против Богдана, али у исти мах, говорећи о истом рату, каже да је Богдан владао у Родопима.[6] Нећемо да се задржавамо на даљим Халкокон-

[3] *Јиречек, Историја* Срба I, 249. Уп. и *М. Динић,* Историја народа Југославије I, 411.
[4] Chalc. I, 25, 18.
[5] Ib. 25, 19.
[6] Ib. 35, 1 и 45, 16.

диловим вестима о Богдану, које падају у време међусобних ратова у Османлијском Царству 1410—1413. године,[7] јер то свакако није иста личност, поготово ако се малопре цитирани Халкокондилови подаци односе, како узима Новаковић, на Оливеровог брата Богдана кога Кантакузин спомиње 1342. године. Кратко речено, из касних и збрканих вести Халкокондилових о Богдановој земљи не може се закључити ништа, док се из савремених докумената види да су се и територија која је приписивана Богдану („од Сера до Вардара“), и знатан део оне територије за коју се сматра да је припадала Дејановићима, а која им је у ствари припала тек доцније, налазили под Угљешином влашћу.

Према Ст. Новаковићу, област Дејановића се „ширила од кнез Лазаревих граница (између Куманова и Прешева и слемену Црне Горе) па доста далеко к југу, како изгледа, до венаца што с југа граниче водопађу Дојранског и Бугарског језера.“[8] По свој прилици она се ширила и још даље [22]
према југу. Питање је само у које време. Област самог Дејана обухватала је 1355, колико се може утврдити, углавном жупе Прешево и Жеглигово допирући на југ до Пчиње и Криве и Осоговске планине.[9] Од тог времена пуних двадесетак година о Дејановићима не зна се у ствари скоро ништа, а закључци о великом проширењу њихових области заснивају се на повељама издатим крајем седамдесетих и осамдесетих година,[10] тј. више година после Маричке битке.

Међутим, постоји један документ из кога се јасно види да се струмичка област још 1371. налазила под влашћу Јована Угљеше. То је акт Угљешиног васељенског судије Михалиса Иоскулиса од јануара 1371, који у науци није био довољно запажен.[11] Према наређењу деспота Јована Угљеше,

[7] Ib. 166, 18 и 167, 12.
[8] *Новаковић,* Срби и Турци 159.
[9] Уп. *М. Рајичић,* Основно језгро државе Дејановића, Ист. часопис 4 (1952/3) 227 сл. и Севастократор Дејан, Ист. гласник 1953, 3/4, 17 сл.
[10] *Соловјев,* Одабр. споменици, бр. 84, стр. 169—171 (1375/6). *Новаковић,* Зак. спом. 452—453 (од 1. јуна 1377), 512—514 (1378?), 457 (од 28. маја 1380), 453—455 (од 15. августа 1381), 456—457 (од 20. јуна 1389).
[11] *Mošin-Sovre,* Supplementa No 8. *Lemerle,* Tribunal impérial 378, n. 2, указао је на овај акт у вези са питањем васељенских судија. За историју Серске државе и утврђивање њених граница нико га још није користио. Ни *Е. П. Наумов,* К вопросу о датировке некоторых сербских грамот второй половины XIV в., Славянский архив. Москва 1962, 3 сл. не познаје ову повељу, иако је она од битне важности за проблеме које он претреса у свом иначе лепо документованом раду, на стр. 16 сл. Познавање повеље Угљешиног васељенског

васељенски судија Иоскулис, у присуству епископа Струмице, предаје Хиландару једно село код Струмице и даје опис границе тог поседа.[12] Село о коме је реч, предмет спора између Хиландара и Руског манастира на Светој Гори, припало је Хиландару пресудом светогорског протата. Иоскулис се позива на ову пресуду у почетку свог акта,[13] али нарочито инсистира на наређењу свог господара пресрећног деспота.[14]

Спор између Хиландара и Руског манастира доцније је поново избио, јер је — после насталих промена — спорно
[23] село, даровницом синова бившег власника Ласкариса Котанице од јуна 1374, опет прешло у власништво Руског манастира.[15] И сада су се завађене стране обратиле „господину нашему Констандину". Јер сада је Константин Драгаш био господар струмичке области. Господин Константин, „с правовѣрними властели", поверио је решавање ове ствари, као и неких других граничних спорова, епископима Данилу Подочком и Григорију Бањском и приставу струмичког кефалије. Акт са њиховом одлуком издат је „вь дьни всеблагочьстиваго господина деспота Драгаша и брата му Костадина (вь лѣто) 6884, индиктион 14."[16]

судије од 1371. сигурно би га одвратило и од извесних домишљања у чланку К истории сербо-византийской границы в второй половине XIV в., ВВ 25 (1964) 231 сл.

[12] У овом опису спомиње се пут и река Брезница — Πρέσνιτζα, Μπρέσνιτζα (loc. cit., 1. 29, 42, 55), а према Chil. No 155, 20, и само ово село, које се налазило περὶ τὴν Στρούμπιτζαν, звало се Брезница — Μπρέσνιτζα. — Угљеша је 1369. потврдио и цркви Св. Арханђела у Габрову, код Струмице (уп. *В. Р. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 66) поседе које јој је даровао кесар Војихна (Ross. 363—370). Ови поседи, међутим, налазили су се свакако у области Драме.

[13] Ib. 1. 4—6. Ова пресуда је сачувана: уп. Chil. No 153. То је акт савета светогорског протата који се састао 28. децембра 1370, према наредби „пресрећног господара деспота кир Јована Угљеше", и решио — у корист Хиландара — спор између српског и руског манастира на Светој Гори око поседа који је био дао руском манастиру Макарије Ласкарис Котаница (Cf. *Mošin-Sovre*, op. cit., 1. 26). У овом акту није указано где се тај посед налазио. Акт су потписали светогорски прот Сава (словенски) и низ игумана светогорских манастира. Као што се види из датума овог акта и акта васељенског судије Иоскулиса, предаја је извршена непосредно после судске одлуке.

[14] Ib. 1. 15, 21, 58.

[15] Chil. No 155.

[16] *Соловјев*, Одабр. споменици, бр. 84 од 1376 (у ствари од 1375/6); већ према томе није тачно кад се тврди да о Дејановићима нема вести све до 1377. године. У дубровачким документима има о њима помена и из 1373. Cf. *B. Krekić*, Dubrovnik et le Levant au Moyen Age, Paris 1961, No 306 од 15. јуна 1373. и No 307 од 11. јула 1373; в. и

Из размотрених докумената постаје јасно да је струмичку област све до своје погибије држао Угљеша, а да су је после Маричке битке преузели Дејановићи. Угљешине земље нису дакле припале само Византинцима, како се до сада мислило, већ знатним делом и његовим српским суседима. Док је деспот Манојло Палеолог, доцнији цар Манојло II, продором из Солуна, запосео његове земље око Сера и на Халкидици,[17] дотле су деспот Јован и господин Константин Драгаш заузели северозападни део Угљешине области.

Поред струмичке области, а према томе и територије између те области и Халкидике (између доње Струме и доњег Вардара), Угљеша је држао несумњиво и област Мелника. Суђењу Серске митрополије, одржаном новембра 1366. под председништвом деспота Јована Угљеше, присуствовао је архимандрит Григорије, игуман манастира Богородице Спилеотисе.[18] Манастир Спилеотисе налази се у околини Мелника. Основао га је почетком XIII века тадашњи господар Мелника деспот Алексије Слав,[19] а према једном неиздатом документу цариградског патријарха Кирила Лукариса из 1630/1. године, Угљеша га је поклонио светогорском манастиру Ватопеду. На овај документ указао је Лоран.[20] Иако кратка Лоранова обавештења не дају јасну представу о карактеру ове повеље, Лоран је свакако у праву кад је сматра веродостојном. Најбоља потврда њене веродостојности је присуство у Серу, шездесетих година XIV века, поменутог
игумана Спилеотисе, који је био и протосинкел тадашњег [24]
серског митрополита.[21] Оно што смо малопре утврдили за

No 321 од 7. априла 1377. Уп. *J. Тадић*, Писма и упутства Дубровачке Републике, Београд 1935, 462 сл.

[17] Манојло је већ новембра 1371. ушао у Сер. В. запис који је објавио *P. N. Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 316, n. 2.

[18] Chil. No 151, 53 и 129.

[19] Cf. *Papadopoulos*, Un acte du despote Alexios Sthlavos, 1 sq.

[20] Cf. *V. Laurent*, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 174. Лоран наговештава издање овог документа, заједно са групом преписа других неиздатих аката који се односе на манастире и цркве у области Мелника, а у наведеној расправи објављује акт Константина Драгаша Ватопедском манастиру од октобра 1393.

[21] Његов потпис гласи (Chil. No 151, 129): Григорие игоумень пресвѧтыѩ богородице спилеискыѩ архимоудрить и протосигель (исправљам читање Petit'а према фотографији Ф. Баришића у архиву Српске академије наука и уметности). Иста личност је ван сумње и архимандрит и протосинкел Григорије који је учествовао у суду Серске митрополије августа 1365 (Esph. No 18, 88). Не изгледа према овим актима да је манастир Спилеотисе био већ у ово време ватопедски метох. Вероватно је, дакле, да га је Угљеша даровао Ватопеду тек доцније.

област Струмице, важи исто тако за област Мелника. И она се налазила под влашћу Јована Угљеше, а после Маричке битке припала је и она Константину Драгашу. Као што је Угљеша поклонио Ватопеду манастир Спилеотисе, тако Константин Драгаш, повељом од октобра 1393, поклања истом Ватопеду мањи манастир Богородице Панданасе, који се такође налазио у околини Мелника а који је био основао исти Алексије Слав.[22]

Коме је припадала у периоду пре Маричке битке територија северно од Струмице и Мелника до оне линије која је чинила јужну границу области севастократора Дејана, тешко се може рећи. Не видим за сада података на основу којих би се смело тврдити да је и ова територија улазила у склоп Угљешине области. Али нема, с друге стране, никаквих података ни о томе да се она већ у овом периоду налазила у рукама Дејанових синова. Колико су деспот Јован и Константин Драгаш успели и да ли су уопште успели да прошире очеву област пре Маричке битке, остаје бар за сада нејасно. Јасно је једино нагло ширење њихове територије после Маричке битке, ширење које је захватило већи део дотадашње Угљешине области.

Документи које смо претресли доказују да је област деспота Јована Угљеше била знатно већа него што се досада сматрало и да је обухватила територију не само с леве него и с десне стране Струме.[23] А према томе је очевидно да се његова област додиривала са Вукашиновом. Сада много шта постаје схватљиво: и заједничко издавање повеља у Скопљу, и бављење охридског архиепископа на Угљешином двору (в. стр. 536 сл.), па и само заједничко ратовање браће Мрњавчевића.

Где је била граница између њихових области, не знамо. По свој прилици праве границе ту није ни било. Да је таква граница постојала, како објаснити да Угљеша, хрисовуљом од априла 1369, поклања светогорском манастиру Кутлумушу село Неохори на Мавровом пољу (село у поли Мавровьском именом Неωхорь)? Маврово поље, у чијој околини и данас постоји Ново Село, налазило се у самом средишту Вукашинове области, а Угљеша не само што поклања ово село него и наглашава да га поклања са свим међама, са свим што је држао раније његов властелин-пронијар Теодор Одујевић — сь всемь що е дрьжаль Θеωдорь Ѡдѹевикь *при царствѣ ми.*[24]

[22] *Laurent*, op. cit. 183 sq. (в. прим. 20).

[23] *Orbini*, p. 270 тврди да је Угљеша држао и Бер.

[24] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 135, 13.

Заједничка породична влада је карактеристична појава [25]
ове епохе. То је нарочито јасно код Балшића и код Дејановића. Али је и веза између браће Мрњавчевића била много јача него што се до сада мислило.

*

Поновно разматрање изискује и питање источне границе Серске државе, и оно ће нас мало дуже задржати. До погрешних закључака долазило се и ту, пре свега зато, што се није довољно водило рачуна о времену коришћених података. Ст. Новаковић дошао је до уверења да се Душаново царство ширило на истоку све до ушћа Марице,[25] а затим је пренео ово своје уверење, без нових доказа, и на Јеленину и Угљешину област.[26] Побијајући Новаковића, Јиречек је доказивао да је територија између Месте и Марице и после Душанових освајања остала у византијским рукама, а исто тако и градови Христопољ (код Срба Крстопољ или Морунац, дан. Кавала) и Анакторопољ, западно од Месте.[27] Наука је прихватила Јиречеково гледиште, и доиста Јиречек је био несумњиво у праву кад је закључио да је родопска област, територија византијског Волерона, остала у Душаново доба под византијском влашћу. Напротив, Јиречек није био у праву кад је то исто тврдио и за градове западно од Месте и кад је инсистирао на томе да су се Душанова освајања зауставила пред Христопољем. Међутим, за њим су се повели и у овом питању најпозванији стручњаци и код нас и на страни.[28] С друге стране, његов закључак у погледу родопске области, неоспорно тачан за Душаново време, не мора да буде тачан и, као што ћемо видети, није тачан за доцнију Серску државу.

О стању у родопској области у време цара Стефана Душана обавештени смо прилично добро, јер списи савремених византијских историчара, Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, дају о томе више прецизних података.

[25] *Новаковић*, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан, Глас 36 (1893).

[26] *Новаковић*, Срби и Турци 132 сл. и др.

[27] ЗЈ I, 457 сл. (= ASPh 17, 1895, 265 sq.). Уп. и Историја Срба I, 221.

[28] *Шкриваник*, О границама 1 сл. не прихвата ово Јиречеково гледиште, с правом, мада и без довољних аргумената, али није у праву, као што ћемо видети, кад покушава да доведе у сумњу и Јиречекову констатацију да Душанова освајања нису захватила територију источно од Месте.

На те податке указао је укратко већ Јиречек у поменутој веома садржајној критици. Тако је у јесен 1347. године Јован VI Кантакузин читаву ову област дао на управу свом сину Матији. Нићифор Григора тачно одређује територију Матијине апанаже: она се пружала од Димотике до самих предграђа Христопоља, а од мора скоро до изнад града Ксанти.[29] Поверавајући ову територију свом сину, Јован Кантакузин му је ставио у задатак да буде брана ромејске власти против „зјапећег бездана Трибала“.[30] Од тада је Матија држао Волерон све до 1352. године, кад је Јован Кантакузин, тражећи излаза из насталих унутрашњих заплета, предао ову област
[26] легитимном цару Јовану V Палеологу, док је своме сину дао у накнаду Једрене. После пада Јована Кантакузина крајем 1354, Јован V је завладао у Цариграду, док је Матија Кантакузин, задржавши Једрене, поново преузео своју стару апанажу у родопској области. Кад је идуће године између њих двојице избио грађански рат, борбе су вођене управо на овој територији.[31] Јован Палеолог заузео је најзначајније градове Волерона, између осталих Грацијанопољ, Кумуцину и Перитеорион (на језеру Пору, које ће нас у даљем излагању посебно занимати); знамо и то да је за архонта Перитеориона поставио деспота Јована Асана.[32] Саставши се у Грацијанопољу, супарници су се договорили да ће Матија Кантакузин преузети управу у Мореји. Међутим, противно овом договору, Матија није напустио Волерон, па је у лето 1357. с ове територије продро у суседну српску област, али је претрпео неуспех (в. стр. 436). Срби су га заробили и предали Јовану Палеологу, те је овај преузео његову земљу и запосео без отпора њене главне градове. Поред Еноса и Вире у источном делу Волерона, помињу се опет Перитеорион, Кумуцина и Грацијанопољ.[33]

Изложени догађаји показују да је Волерон, и после припајања серске области Душановом царству, остао под византијском влашћу. Родопску област Душанова освајања нису захватила, већ се она налазила било у рукама Матије Кантакузина, било у рукама Јована Палеолога, а служила је и као позорница њиховог међусобног разрачунавања.

Из наведених података види се, штавише, и где је у то време пролазила граница између Српског и Византијског Царства. Као што смо малопре видели, Нићифор Григора

[29] Nic. Gregoras II, 814, 15.
[30] Ib. 815, 19.
[31] Cant. III, 309 sq.
[32] Ib. 314, 9.
[33] Ib. 331, Cf. Nic. Gregoras III, 565, 5.

наглашава да је Јован Кантакузин 1347. дао своме сину на управу целу област од Димотике до самих предграђа Христопоља (ἄχρι που τῶν τῆς Χριστουπόλεως ἔγγιστα προαστείων), с тиме да ова област служи као брана против Срба. Према томе, сам Христопољ није се налазио под византијском већ под српском влашћу.[34] То значи да се Душанова освајања, супротно Јиречековом схватању, нису зауставила пред Христопољем, већ су захватила и сам тај град.[35]

Ово се види и из других савремених података. Према истом Нићифору Григори, Душану су се, сем Солуна, потчинили сви ромејски градови и земље до христопољских
теснаца.[36] Говорећи даље о подели Царства коју је Душан [27]
извршио, препустивши свом сину Урошу северни део до Скопља, Григора опет прецизира да је Душан задржао за себе ромејске земље и градове „све до пролаза код христопољских теснаца“,[37] па додаје: „а од тих теснаца до Селимврије и Дерка већ је био све покорио Кантакузин...“[38]

Ови подаци доказују неоспорно да је Христопољ био под Душановом влашћу. Теснаци о којима је реч налазе се, наиме, *источно* од Христопоља.[39] О овим теснацима говори већ Амијан Марцелин. Кланац на трачко-македонској граници, који је затварао улаз у Македонију са истока, звао се, према њему Аконтисма.[40] А из римских итинерара[41] види

[34] *Lemerle*, Philippes 200, n. 3, тачно подвлачи да Матијина област није захватила Христопољ, али ипак не напушта укорењену представу да је Христопољ остао византијски, него прибегава претпоставци да је Кантакузин, предавши сину читаву територију од Димотике до предграђа Христопоља, овај град тобоже задржао под својом непосредном управом, мада изворни текст за такав закључак не даје никаквог основа.

[35] Питање Христопоља обрадио сам посебно у чланку „Христопољ између Срба и Византинаца“, Зборник Филозофског факултета књ. VIII, Споменица Михаила Динића, Београд 1964, 333—342.

[36] Nic. Gregoras II, 764, 12: καὶ πλὴν Θεσσαλονίκης ἅπαντα μέχρι στενῶν Χριστουπόλεως, ἐκείνῳ δεδούλωνται.

[37] Ib. 747, 11: ἄχρι καὶ ἐς τὰ περὶ Χριστούπολιν τῶν παρόδων στενά.

[38] Ib. 747, 12: τά γε μὴν ἐκ τῶν τοιούτων στενῶν ἄχρι Σηλυμβρίας καὶ Δέρκου παντ' εἶχεν ἤδη Κανταχουζηνὸς ὑποχείρια...

[39] Уп. Ф. *Папазоглу*, Македонски градови у римско доба, Скопље 1957, 297.

[40] Amm. Marc. XXVII, 4, 8: Ex angulo tamen orientali Macedonicis iungitur conlimitiis per artas praecipitesque vias, quae cognominantur Acontisma. Cf. ibid. XXVI, 7, 12 (текст је такође наведен код Ф. *Папазоглу*, н. д. 297, прим. 85), где је овај кланац обележен као aditus angustissimus: уп. τὰ στενά, одн. τὰ τῶν παρόδων στενά у горе цитираним текстовима Нићифора Григоре.

[41] Уп. Ф. *Папазоглу*, н. д. 297, прим. 84, где су цитирани и текстови одговарајућих римских итинерара.

се да се истоимена станица, очевидно на улазу у тај кланац, налазила девет миља источно од Неапоља, како се у античко доба звао средњовековни Христопољ.

Христопољски теснаци, који су одвајали Македонију од Тракије, чинили су, дакле, границу и између Византије и Душанова Царства. Христопољ, на њиховој западној страни, припао је Србима, а област на истоку остала је у рукама Византинаца. Сасвим у складу с овом сликом је чињеница да је Матија Кантакузин, упадајући 1357. из своје области на српску територију, прошао кланце око Христопоља, да би затим напао градове у области Филипа.[42] Да је пошао из Христопоља, не би морао пролазити кроз кланце с његове источне стране: очигледно Христопољ није био његов, као што није био његов ни 1347, па га је он пролазећи кроз кланце, заобишао.

Према томе, заједно са серском облашћу пао је под српску власт и Христопољ, и када Григора, говорећи о српским освајањима, истиче да су се она пружала до христопољских теснаца, он тиме каже да је Христопољ био крајња тачка Душанове територије. Исти смисао има свакако и податак у једном савременом српском запису који каже да је Душан заузео „грьчькоу землю даже до Мороуньца града рекьше Христопоља“.[43] Јиречек је тај податак тумачио у супротном смислу и видео у њему потврду за своје мишљење да је Христопољ остао под влашћу Византије.[44] Међутим, као што се зна, „до“ може да има и једно и друго значење, као уосталом и грчко μέχρι, које Јиречек наводи као паралелу
[28] а које може такође и да искључује и да укључује објект на који се односи. Речи „даже до... Христопоља“ могу, дакле, саме по себи и да укључују Христопољ у Душанова освајања и да га из њих искључују. Које тумачење треба усвојити у датом случају, не може се решити без ослонца на друге изворе који пружају одређеније, експлицитније податке. Византијски извори уверили су нас у то да су Душанова освајања обухватила Христопољ и да Христопољ није био најзападнија тачка византијске територије, како је Јиречек тврдио, већ напротив најисточнија тачка српске територије. И према томе морамо предлогу „до“ у наведеном запису да дамо тумачење којим се Христопољ у тај предлог

[42] Nic. Gregoras III, 564, 10: διαβὰς τὰς περὶ Χριστούπολιν ἐστενωμένας παρόδους, ἐληΐζετο τὰ ἐπέκεινα Φιλίππων ἄστεα.

[43] Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 100. *Стојановић*, Записи и натписи I, 89.

[44] ЗЈ I, 458.

укључује — уколико примимо да запис приказује завршно стање у ширењу Душанове власти и да га приказује тачно.[45]

Јиречек је упозорио и на хрисовуљу цара Јована V Палеолога од марта 1357. којом су велики примикирије Алексије и протосеваст Јован добили градове Хрисопољ и Анакторопољ и острво Тасос,[46] као и на повељу патријарха Филотеја од августа 1365. из које се види да су браћа Алексије и Јован управљали Христопољем.[47] Изгледа да се Јиречеково чврсто уверење да су Христопољ и Анакторопољ остали у византијским рукама највише заснивало управо на овим документима. Нема сумње, то су веома важна сведочанства, али она потичу из доцнијег времена. Из њих се види да су се у то време поменути градови стварно налазили под византијском влашћу. Али то не значи да су они остали под византијском влашћу непрекидно. Занимљиво је да Јиречек, правећи такав закључак за Христопољ и Анакторопољ, не прави га и за Хрисопољ, већ, напротив, позивајући се на Кантакузинову вест из 1350. године (в. стр. 468), изреком каже да су Христопољ држали Срби.[48]

Захваљујући П. Лемерлу, данас је познато да су Хрисопољ и Анакторопољ, изгубљени у Душаново време, враћени Византији после Душанове смрти, 1356. или на самом почетку 1357. године, акцијом великог примикирија Алексија и протосеваста Јована.[49] Намеће се закључак да су и Хри- [29]
стопољ поново освојила иста двојица византијских феудалаца. До овога закључка Лемерл није дошао зато што је чврсто веровао да Христопољ није ни био освојен од стране

[45] Остављам на страну питање веродостојности овог текста, према коме су Душанова освајања ишла на друге стране „даже до Бдиня“ и „даже до Драча“, што, нарочито за Видин, изгледа свакако хиперболично, чак ако се „даже до“ протумачи у оном смислу како је то Јиречек чинио. Запис је на јеванђељу преписаном у Хиландару за Душана. Према *Н. Дучићу*, Гласник 56, стр. 100, писан је између 1333. и 1348. г.; *Стојановић*, Записи и натписи, I, 89 ставља га у време око 1347. Изгледа, међутим, да је овај текст писан још крајем 1345. године, јер се у њему Душан спомиње као краљ.

[46] Сачувана у талијанском преводу хрисовуља Јована V о којој је реч датирана је 9. марта 10. индикта и према томе није из 1356, како наводи Јиречек, већ из 1357. године. Уп. *Lemerle*, Philippes 206.

[47] ММ I, 476.

[48] ASPh 17 (1895) 266. На жалост, у преводу ове значајне Јиречекове критике, штампаном у Зборнику К. Јиречека, уместо Хрисопољ (Chrysopolis) више пута пише Христопољ. Ове незгодне грешке довеле су већ до незгодног неспоразума: *Шкриванић*, О границама, 4—6, тврди да је Јиречек мешао Хрисопољ и Христопољ, што Јиречек наравно никад није чинио, а да је тек у доцнијим радовима уочио разлику између та два града.

[49] *Lemerle*, Philippes 206—213.

Срба већ да је непрекидно остао под византијском влашћу. Значај акције браће Алексија и Јована за збивања у источној Македонији после Душанове смрти, који је Лемерл први уочио, постаје тиме још већи (в. Екскурс I, доле, стр. 615 сл.).

Њихова историја позната нам је из низа повеља, на којима се заснива и Лемерлов приказ. Прва у серији тих повеља је поменута хрисовуља цара Јована V Палеолога од марта 1357. којом се браћи Алексију и Јовану поклањају у лично власништво градови Хрисопољ и Анакторопољ и острво Тасос. Априла исте 1357. године царска хрисовуља потврђује великом примикирију Алексију и протосевасту Јовану ћелију Равдуха коју им је даровао светогорски прот, Србин Доротеј.[50] Следи царска простагма од фебруара 1358. која опет показује да се ушће Струме налази у рукама браће Алексија и Јована, од којих је у међувремену први унапређен за великог стратопедарха, а други, на његово место, за великог примикирија.[51] Нарочито је занимљива повеља Ане Торникине од августа 1358. године, издата у Христопољу и оверена од стране митрополита тога града. Ана је имала, како она каже, посед у области Забалтије, северозападно од Пангајске горе, али је та област пала под власт Срба. Међутим, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован успели су да врате извесне изгубљене крајеве, па надајући се да ће успети да врате и област у којој се налазе њена имања, Торникина дарује њима, у корист њихове задужбине, манастира Пантократора на Светој Гори, половину тих имања.[52] Управо из ове повеље ми сазнајемо да су градови које су Алексије и Јован добили царском хрисовуљом од марта 1357, били награда за њихово успешно ратовање против Срба.

Хрисопољ се у византијским изворима спомиње од краја X века као значајна поморска лука. Мада га византијски писци, који воле да употребљавају античка имена, називају Амфипољем, он се није налазио на месту Амфипоља, већ на самом ушћу Струме, на месту старог Еиона.[53] Душановим освајањима Хрисопољ је дошао под српску власт. Кантакузин изричито каже да су „Амфипољ" држали Трибали и да је 1350. године овде управљао српски командант Брајан.[54] У то време (1350) Анакторопољ, који се такође налазио на

[50] Pant. No 2.
[51] Zogr. No 40.
[52] Pant. No 3.
[53] Уп. *Ф. Папазоглу*, Еион-Амфипољ-Хрисопољ, ЗРВИ 2 (1953) 7 сл.
[54] Cant. III, 116, 15.

самој морској обали, на месту античке Оисиме (Кантакузин га погрешно изједначује са античким Еионом),[55] био је у рукама неког Алексија из Битиније, који је некада био у Апокавковој служби.[56] Кантакузин није успео да савлада одметника, који је, учврстивши се у Анакторопољу, узнемиравао и оближњи Христопољ и острва Тасос и Лемнос.[57] [30]
Према томе, овај гусар је још у Душаново време успео да преотме Србима Анакторопољ. Свакако су Алексије и Јован од њега и освојили тај град. Може бити да је овај пустолов на крају успео да приграби Тасос, па су Алексије и Јован од њега освојили и Тасос који им је поклоњен заједно са запоседнутим градовима.[58]

Супротно надама које је гајила Ана Торникина, офанзива великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована зауставила се после заузећа приморских градова. Значајно је међутим да је њена повеља издата у Христопољу, јер се из тога види да се и ова лука тада налазила у византијским рукама. Ово је у толико важније што смо утврдили да, супротно мишљењу Јиречека и Лемерла, Христопољ није био стално под византијском влашћу. Видели смо, шта више, да се овај град, изгубљен у Душаново време, није налазио у византијским рукама ни онда када је Матија Кантакузин, у лето 1357, прошавши кроз христопољске кланце, продро у област Филипа. Очевидно је да су и овај град освојили браћа Алексије и Јован (споредно је да ли су га освојили непосредно од Срба или је пак гусар Алексије успео да га приграби, па су га, слично Анакторопољу, освојили од њега). У то нас коначно убеђује чињеница да се сада, када је поново потпао под византијску власт, и Христопољ, слично Хрисопољу и Анакторопољу, нашао у њиховим рукама.

Изгледа да им овај најзначајнији град пиеријског приморја није поклоњен у личну својину, као што су им покло-

[55] Cf. *Lemerle*, Philippes 267 sq., који идентификује Анакторопољ с Алектриопољем, доцнијем Елевтеропољем, и *Ф. Папазоглу*, Македонски градови 293, која прави разлику између Анакторопоља и Алектриопоља-Елевтеропоља.
[56] Cant. III, 114, 20.
[57] Ib. III, 115, 4. Јиречек, ЗЈ I, 459 види у овом податку потврду за своју тезу да је Христопољ био византијски. Међутим, гусар Алексије није нападао Христопољ зато што је био византијски или српски град, већ зато што је био близу његовог седишта — Анакторопоља. Уосталом, Кантакузин није могао бити равнодушан ни према Алексијевим претензијама на српски Христопољ, јер и градове освојене од Срба сматрао је по праву својима и надао се њиховом повратку.
[58] Cf. *Lemerle*, Philippes, 210.

њени Хрисопољ и Анакторопољ, него је дат на управу,[59] као што је и Солун даван на управу царским синовима, али фактички Алексије и Јован били су и његови господари. Поменута повеља патријарха Филотеја од августа 1365. јасно то показује.[60] Овај занимљиви документ настао је због тога што је патријарх Калист, Филотејев претходник, пре него што је отишао царици Јелени у Сер (1364), наименовао епископа града Полистилиона, без одлуке синода, за христопољског митрополита. Чланови синода, које је Филотеј сазвао, прво су одбили да потврде ово неканонско постављење, али су се затим и сам патријарх и чланови његовог синода одједном предомислили, преиспитали канонске одредбе и једногласно потврдили епископа Петра у његовом новом звању, нешто због његова врлог понашања, а нешто због тражења архоната који владају у Христопољу, „дворанина моћног и светог цара, великог стратопедарха, и брата његовог,
[31] вољеног зета моћног и светог цара, великог примикирија".[61] Није тешко погодити да је одлучило управо тражење архоната Христопоља. Више година доцније, у ситуацији тешке несигурности настале после Маричке битке, велики примикирије Јован писао је у Млетке и тражио да буде примљен у млетачко грађанство, истичући да је са својим тада већ покојним братом повратио више градова од Срба и Турака. Тражено право грађанства дато му је актом од 10. јануара 1374, упућеном — domino Christopoli.[62] Млечани су добро знали да су се повраћени пиеријски градови само формално налазили под суверенитетом византијског цара, а да су њихови стварни господари били они који су их освојили.

Хрисопољ, Анакторопољ и Тасос заузети су пре марта 1357. године, а Христопољ свакако после тог датума јер у царској хрисовуљи од марта 1357, којом је Алексију и Јовану признато право власништва на Хрисопољ, Анакторопољ и Тасос, о Христопољу још нема речи. Али ни Христопољ није освојен много доцније, јамачно још пре лета 1358, јер је Ана Торникина, избегавши у Христопољ после његове реокупације, тамо, августа 1358, издала своју занимљиву повељу. Треба, међутим, обратити пажњу на то да у хрисовуљи од марта 1357, па и у хрисовуљи од априла исте године Алексије још има титулу великог примикирија а Јован титулу протосеваста, док се већ у простагми од фебруара 1358. године старији братословљава као велики стратопедарх а млађи као велики примикирије. Ово унапређење свакако је имало разлога. Изгледа ми врло вероватно да је то била награда за реокупацију Христопоља и да је, према томе, Христопољ враћен Византијском Царству у времену између априла 1357. и фебруара 1358. године.

[59] *Lemerle*, Philippes, 209.

[60] MM I, 475—476.

[61] Ib. 476: τῶν ἀρχόντων οἵτινες ἄρχουσι (!) τῆς Χριστουπόλεως. Овако се не говори о обичним гувернерима града или области, који се у ово доба обично зову кефалија, ἡ κεφαλή, најчешће ὁ κεφαλατικεύων (често са додатком κατὰ καιρούς), ὁ εἰς κεφαλὴν εὑρισκόμενος и сл.; ако се на њих и примени израз „архонти", реч је о τῶν κατὰ καιροὺς κεφαλατικευόντων ἀρχόντων.

[62] Cf. *Lemerle*, Philippes 209 sq. Млетачки документи бркају имена Јована и Алексија. Лемерл је врло оштроумно објаснио како је дошло до ове збрке.

*

Наша посматрања унела су у погледу градова на пиеријској обали извесне исправке у досадашња гледишта, заснована пре свега на Јиречековим закључцима. Напротив, у погледу родопске области наше испитивање само је поткрепило Јиречеков закључак да је цео Волерон и после Душанових освајања остао под византијском влашћу. Поткрепило га је, разуме се, за оно време на које се претресени изворни подаци односе.

Имали смо већ прилике да видимо како се при расправљању о територијалним питињима долазило до погрешних закључака управо због тога што се није довољно водило рачуна о времену коришћених извора, што су при одређивању западне границе Серске државе коришћени подаци из доба после Маричке битке, а при одређивању положаја градова на пиеријској обали у Душаново доба подаци из времена после његове смрти. Међутим, слично томе како је [32]
Новаковић своје схватање о источној граници Душанова Царства једноставно пренео на Јеленину и Угљешину област, пренето је на њу после Јиречекове критике супротно Јиречеково гледиште, мада се његова разматрања о родопској области заснивају на изворној грађи која се највећим делом односи на Душаново време и не прелази га нигде за више од неколико година. Другим речима, оно што је Јиречек установио, и што је само и могао да установи на основу њему познате изворне грађе, пружа тек полазну тачку за одређивање касније источне границе Угљешине области, али нимало не решава то питање, јер се оно, разуме се, може решити само на основу података из Угљешиног времена.

Пресудан значај за његово решавање имају подаци у две Угљешине повеље Ватопедском манастиру, на шта је не-

давно лепо упозорио Г. Шкриванић.[63] Повељом од новембра 1369. Угљеша одређује Ватопедском манастиру, на молбу његових монаха, годишњу ренту од 120 перпера из прихода од језера Пору,[64] а хрисовуљом од априла 1371. поклања Ватопеду на истом језеру рибњак св. Теодора, заједно са риболовом на мору.[65]

Језеро Пору (ἡ λίμνη τῆς Ποροῦς, ἡ Ποροῦ), дан. грчко Буру (ἡ Μπουροῦ), турско Buru Gölü, налази се у родопском приморју, у западном делу византијског Волерона. Ово језеро, које је и данас познато са својих рибњака и на коме и данас има ватопедских поседа, налази се непосредно изнад великог залива и чини са њим једну целину (зато Угљешина хрисовуља и даје Ватопеду рибњак на језеру Пору заједно са риболовом на мору). На западном рту овог залива (ант. Бистонис, дан. Порто Лаго, тј. лука језера) налазио се град Полистилион, стара Абдера (дан. Булустра), а на северној ивици језера град Перитеорион (дан. Буру Кале). Перитеорион је, као што смо видели, био један од најважнијих градова тадашњег Волерона; недалеко налазили су се и други значајни градови ове покрајине: на западу од Перитеориона, а према томе и од језера Пору, град Ксанти, на истоку главни центар Волерона: Кумуцина и Грацијанопољ.[66]

Сви ови градови и цела ова покрајина, као и читав Волерон, налазили су се у Душаново време, ми смо се у то уверили, под византијском влашћу. Међутим, наведени документи показују да је најкасније од 1369. године језеро Пору припадало деспоту Јовану Угљеши, а према томе изгледа
[33] да се под његовом влашћу налазио и западни део родопског приморја, између Месте и језера Пору, са градовима Перитеорионом, Ксанти и приморским Полистилионом. То су важна сазнања која пружају Угљешине ватопедске повеље.[67]

[63] *Г. Шкриванић,* О границама, 1 сл. У ствари већ је *А. Соловјев* узгред на то указао приказујући Ласкарисову публикацију (в. наредну нап.) у Архиву за правне и друштвене науке 33, 1/2 (1936) 173. Међутим, његова кратка напомена остала је незапажена, па је изгледа измакла и Шкриванићу.

[64] *Lascaris,* Actes serbes de Vatopedi, p. 14. *Соловјев-Мошин,* бр. 37.

[65] *Lascaris,* op. cit., p. 15 sq. *Соловјев-Мошин,* бр. 38.

[66] В. опширно историјско-географско истраживање о Волерону које је дао *St. Kyriakidis,* 29—232, нарочито 39 сл., 66 (са сликом језера Буру);*Lemerle,* Philippes 129 sq., 260 sq. и нарочито Emirat d'Aydin, са прегледном мапом на стр. 147. В. и *Шкриванић,* н. д. 9 сл. и мапу на стр. 2.

[67] Додајем накнадно да је сачувана и једна Угљешина повеља од априла 1371. на српском, која даје Лаври св. Атанасија поседе на

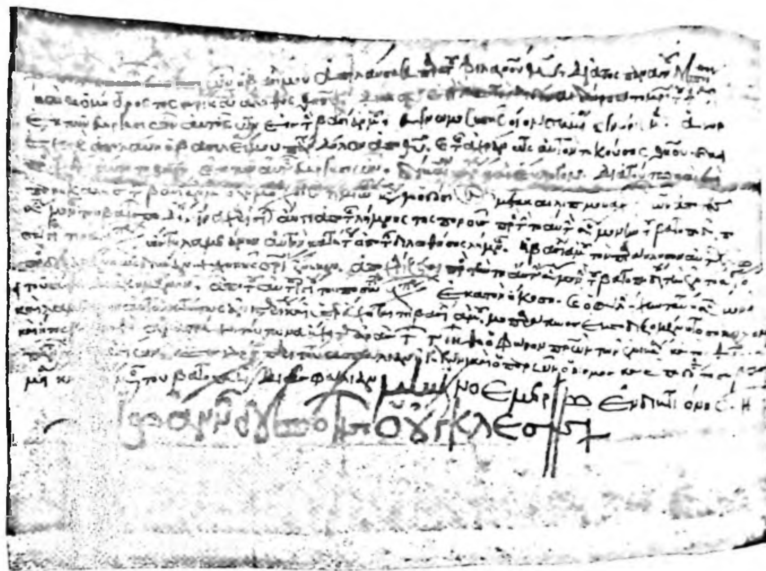

20. Повеља деспота Јована Угљеше Ватопеду од новембра 1369, којом се манастиру додељује годишња рента од 120 перпера из прихода од језера Пору.

21. Позлаћена сребрна посуда са краја XIV века, нађена у Стобима у Македонији са новцем цара Душана. Народни музеј, Београд.

Г. Шкриванић, који је лепо уочио значај података Угљешиних повеља о језеру Пору, није избегао искушење да из њих изведе и још далекосежније закључке, и то не само за Угљешино већ и за претходно време. Враћајући се у извесној мери Новаковићевој тези, Шкриванић брани гледиште да је Душан после заузећа Сера ширио своје границе у родопском приморју и прихвата као вероватно да је цела родопска област већ за Душанова живота била, како је то Новаковић формулисао, „бојно поље, отворено свакоме", мада и сам додаје да за то нема никаквих конкретних доказа.[68] Међутим, не само да за то нема конкретних доказа него постоје врло конкретни докази који то схватање побијају. Јер јасни и одређени подаци савремених византијских писаца које смо горе претресли а на које је већ Јиречек указао, не дозвољавају никакве сумње у то да су и после пада Сера најмање десетак година целокупну родопску област стално држали Византинци, било сам Јован Кантакузин, било његов син Матија, било Јован Палеолог. Не видим како се ови докази могу одстранити или и најмање поколебати оним општим рефлексијама од којих је увелико полазио Ст. Новаковић а на које се враћа и Шкриванић; или оним аргументима које Шкриванић са своје стране, наводи у прилог Новаковићеве тезе,[69] позивајући се на Орбинијеву причу о продору Душанове коњице у крајеве близу Цариграда, на познату, по самој својој природи неконкретну и хиперболичну Душанову изјаву у писму Млецима (писаном свега двадесет дана после заузећа Сера!) да је постао fere totius imperii Romani dominus и најзад на Данилов податак о освајањима у југоисточној Македонији, који Шкриванић врло широко тумачи, а који се не односе на Душаново већ на Милутиново време.

Шкриванићево убеђење да се родопска област и пре Угљеше налазила у српским рукама заснива се, изгледа, у великој мери на преводу једног пасуса поменуте Угљешине хрисовуље из 1371. Поклањајући Ватопеду рибњак на језеру Пору, Угљешина хрисовуља наређује да га монаси преузму (ὀφείλουσι . . . ἀναλαβέσθαι) без сметње — „неометано и непоколебиво", како то каже уобичајена византијска имунитетска формула — и да их нико не узнемирава ма каквим наметима и тражењима. Полазећи од превода у издању Соловјева-Мо-

истом језеру Пору. Ово важно обавештење дугујем љубазности колеге Михаила Ласкариса који ће ту повељу издати у Хиландарском зборнику, т. I.

[68] *Шкриванић*, н. д. 9. Сличан је био уосталом и закључак *А. Соловјева* у малопре (в. нап. 63) поменутом приказу.

[69] *Шкриванић*, н д. 6 сл.

шина: „треба, дакле, да ови монаси поново добију напред поменути рибњак после неузнемираван, непоколебљив . . .“,[70] Шкриванић из речи „поново добију“ закључује да је Ватопед
[34] већ раније имао тај рибњак, а ово, по његовом мишљењу, указује на то да је језеро Пору „пре измирења цркава, дакле, пре 1371. године било у српским рукама, пошто је Ватопеду као грчком манастиру био одузет посед“.[71] Међутим, глагол ἀναλαμβάνειν, ἀναλαμβάνεσθαι не мора да значи „поново добити“, његово основно значење је „преузети“, и ово значење он има и у овом тексту. Уосталом, ни пре измирења цркава ни Душан ни његови наследници нису одузимали поседе грчким манастирима већ су их, напротив, врло широкогрудо даривали новим поседима.

Морао сам да укључим у своја разматрања ове критичке напомене и жалим што у неким битним тачкама нисам могао да се сложим са аргументацијом Г. Шкриванића, који је својим детаљним истраживањем скренуо пажњу на значај Угљешиних ватопедских повеља за одређивање источне границе његове области. Из наших разматрања произлази да се позитивно може рећи само једно: западни део родопског приморја од Месте до језера Пору, који се у Душаново време и првих година после његове смрти налазио под византијском влашћу, припао је пре новембра 1369. године (датум прве Угљешине повеље) Серској држави. У даљем излагању покушаћемо да нешто одређеније установимо када се то догодило, иако је стање у Волерону, које смо могли да пратимо, захваљујући вестима Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, од краја педесетих година за нас обавијено тамом. Тада се завршава Римска историја Нићифора Григоре (умро 1359. или 1360), а доцније вести Јована Кантакузина сасвим су спорадичне. Тек подаци Угљешиних повеља из 1369. и 1371. бацају поново нешто светлости на положај у западном родопском приморју. Управо у томе је велики значај ових података. Они указују на то да су у родопској области наступиле знатне промене и да се граница Серске државе осетно померила према истоку.

Немогућно је, међутим, решити само на основу тих података докле је ишло то померање, да ли се Серска држава проширила само до језера Пору обухвативши западни — мањи — део родопског приморја или је њено ширење било још замашније. Шкриванић је мишљења да је оно било много замашније и да је захватило читаво родопско приморје све

[70] *Соловјев-Мошин*, бр. 38. 23—25.
[71] *Шкриванић*, н. д. 9.

до Марице. Наравно, чињеница да је деспот Јован Угљеша дао Ватопедском манастиру поседе на језеру Пору не доказује сама по себи да је ово језеро било и најисточнија тачка његове државе. Конкретних доказа за њено даље ширење међутим нема, и пре него што бисмо се решили да прихватимо такву претпоставку, макар и само као претпоставку, морамо да проширимо наше испитивање и да видимо да ли нема чињеница које се њој противе.

Промену ситуације у родопској области Шкриванић тумачи турским освајањима која су одсекла родопску област од Цариграда. Доиста, падом најважнијих градова на Марици слом византијске власти у родопској области био је предодређен. Само, то не значи да је ова област морала у целини
припасти Србима.[72] Не смемо да заборавимо оног главног [35]
непријатеља који је био узрок насталих промена. Шкриванић спомиње Турке само узгред, да би изразио мишљење да о њиховим продорима у родопску област у ово време нема помена.[73] На жалост, ово мишљење није тачно.

Из турских извора је познато да су Османлије, после заузећа Димотике и Једрена, под вођством Евренос-бега освојили и Ђумулџину, у самом средишту родопске области. Турска Ђумулџина (Gümüldžina) то је византијска Кумуцина (дан. грчка Комотини), коју смо већ више пута спомињали. Био је то, видели смо, један од најзначајнијих градова и један од најважнијих стратегијских центара византијског Волерона.[74] Од Перитеориона (Буру Кале), тј. од врха језера Пору, Кумуцина-Ђумулџина удаљена је на исток свега око 32 римске миље.[75] Заузећем овог града Турци су завладали над највећим делом родопске области и сасвим су се приближили језеру о коме говоре Угљешине повеље.

Турколози махом стављају освајање Ђумулџине у 1361. или 1362. годину, не дајући за то уосталом никакво стварно образложење. Овакав рани датум заузећа овог града у западним Родопима, преузет из китњасте приче турског исто-

[72] *Шкриванић*, н. д. 10: „Турским клином од Галипоља и Еноса па све до Пловдива одсечена је родопска приморска област од Цариграда и самим тим предата у руке Србима.“
[73] Ib.: „Чињеница да нема помена о турским продорима у родопску област указује на то да је та област била у поседу српске државе.“
[74] Cf. *Lemerle*, Emirat d'Aydin 170 sq.; в. и карту стр. 147. *Kyriakides*, 40 sq. et passim; на стр. 39 в. слику градских зидина.
[75] K. *Müller*, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 524 sq. и скица, стр. 523/4. Cf. *Lemerle*, Emirat d'Aydin 170, према коме се Кумуцина налазила четрдесетак километара источно од Ксантије, тј. тридесетак километара источно од Перитеориона; Грацијанопољ се налазио свега десетак километара североисточно од Кумуцине.

ричара Садедина с краја XVI века, неће моћи да се одржи. Према старим турским хроникама XV—XVI века, Евреносбег је запосео Ђумулџину у зиму 1364/5. године. То су сасвим наивне компилације, али ближе испитивање показује да ће у овом случају бити тачан датум који су оне сачувале.[76]

О паду Тракије под турску власт говори, на то је упозорио већ Јиричек,[77] и чувени византијски ретор Димитрије Кидон. У говору одржаном 1366. године,[78] позивајући своје суграђане на споразум с Латинима ради заједничке борбе против Турака, Кидон указује на жалосно стање Византијског Царства и набраја старе славне области које је оно изгубило, па међу тим изгубљеним областима наводи и провинције Тракију и Родопе. Пошто је подсетио слушаоце на то да су Византинци некад владали над малоазијским провинцијама, да су имали на Понту многе лепе и велике градове, Кидон додаје: „А да и не говорим о Тракији и Родопима и оним бројним народима који насељавају ову земљу од планина до мора.“[79] Кидон не каже овде изреком који је народ одузео Византинцима Родопе, јер му није стало
[36] до тога да даје исцрпна обавештења, он само подсећа своје слушаоце на оно што им је и онако познато, а као прави ретор и не воли да буде много прецизан, ни јасан и једноставан. Нема никакве сумње да он мисли на Турке, чије је ширење основна тема читавог његовог говора. Ово је јасно и по томе што губитак провинције Родопа он спаја са губитком провинције Тракије. И поред свега реторичког фразирања, Кидон се ипак, при набрајању појединих провинција, држи извесног реда и групише их на одређен начин. О областима које држе Срби говори непосредно после тога и, повезујући те области, пита реторички: „А зар се нису Тесалија и Македонија покоравале нашим законима и стратезима, имајући толике градове, толике војске, толике становнике? А унутар граница њихових били су и Епироти“.[80]

Захваљујући Угљешиним повељама Ватопедском манастиру, знамо међутим да је Серска држава завладала и над

[76] В. Екскурс II (в. доле, стр. 625 сл.).

[77] ЗЈ I, 450. Историја Срба I, 246.

[78] Време овог говора може се доста тачно одредити: после одласка Јована V у Угарску (почетак 1366), а пре доласка Амадеа Савојског и реокупације Галипоља (августа 1366).

[79] Demetrius Cydones, Oratio pro subsidio Latinorum, P. G. 154, col. 964 C: Καὶ σιωπῶ Θρᾴκην τε καὶ Ῥοδόπην, καὶ ὅσα τὴν χώραν ταύτην ἔθνη ἀπὸ τῶν ὀρῶν ἀρχόμεα μέχρι τῆς θαλάττης οἰκεῖ.

[80] Ib., col. 964 D.

извесним областима родопског приморја, па се у светлости ових нових сазнања поставља питање зашто ова чињеница није дошла до изражаја у Кидоновом говору. Кидон се у даљем излагању још једном осврће на губитке које је Царство претрпело од Срба, спомиње их овде изричито („Трибали“), па поново истиче да су одузели Ромејима градове у Македонији,[81] али о српским освајањима у суседном родопском крају нема опет ни речи. Намеће се закључак да су ова освајања, посведочена Угљешиним повељама од новембра 1369. и априла 1371. године, била доцнијег датума и да Кидон још није знао за њих када је у првој половини 1366. године писао свој говор. То значи, другим речима, да је Угљеша завладао над западним родопским приморјем најраније током 1366, односно између 1366. и 1369. године. Тиме се време у коме је дошло до проширења територије Серске државе тачније одређује и уједно приближава годинама у којима је оно у документима посведочено.

Изворна обавештења о збивању у родопској области шездесетих година XIV века случајна су и оскудна. Повезивањем вести турских хроника са подацима Угљешиних повеља и Кидоновим изјавама добијамо ипак, у основним цртама, прилично јасну слику. Срушивши почетком те деценије византијску одбрану на Марици, Турци су 1364/5. године продрли у родопску област, запосели једно од њених главних средишта Кумуцину-Ђумулџину и тиме су завладали над највећим делом византијског Волерона. После заузећа Ђумулџине њихово напредовање се зауставља. Османлијска освајања нису имала карактер поступне окупације територије, већ су обично почињали наглим продорима и запоседањем важнијих центара. Заузеће Ђумулџине представља свакако најдубљи турски продор у родопску област у време пре Маричке битке. Западни део те области, одсечен од византијског центра, припао је суседној Серској држави. Негде између
1366. и 1369. године Јован Угљеша завладао је над облашћу [37]
од Месте до језера Пору, проширивши тако своје границе према истоку, у сусрет османлијском напредовању.[82]

[81] Ib., col. 973 C.

[82] Закључци које сам заснивао на Угљешиним повељама Ватопеду налазе јаку потврду у његовој неиздатој повељи Лаври из истог времена (уп. нап. 67). Неће бити случајно што том повељом Угљеша и Лаври дарује поседе управо на језеру Пору. То се свакако објашњава тиме што је област о којој је реч, а која се не спомиње у старијим повељама српских владара, тек недавно дошла под његову власт.

На тај начин више година пре Маричке битке његова територија се додиривала са територијом Османлијског Царства. Сломом византијске власти у Тракији и поделом византијског Волерона створила се између Турског Царства и Серске државе заједничка граница. Разуме се, ова граница није била тачно фиксирана, нити је заузета територија била у целини чврсто окупирана. То најбоље доказује историја самог рата 1371. године, који је отпочео српским продором у околину Једрена.

*

На крају морамо да се зауставимо и на питању Халкидике, јер оно још није ближе проучавано, и можда управо због тога о овом проблему, у ствари доста једноставном, постоје опречна гледишта. Добро је познато да је после заузећа Сера пала под Душанову власт и Света Гора, и нема никакве сумње да је она остала и под влашћу доцније Серске државе. Документи о којима ће бити говора у даљем нашем излагању садрже о томе сасвим очевидна сведочанства, тако да није потребно то посебно доказивати. Није међутим пречишћено питање да ли се у границама Душановог Царства и доцније Серске државе налазила цела Халкидика или пак само њен источни део са Светом Гором. У српској историографији укорењено је мишљење да је Душану припао само источни део Халкидике са полуострвима Атосом и Лонгосом, док је њена западна половина, област Каламарије са полуострвом Касандром, остала, заједно са Солуном, трајно у поседу Византије. Занимљиво је да је ово гледиште преовладало само у нашој науци. Најпознатији страни византинолози, и руски и западни, наводе без икаквог двоумљења да је Душан покорио целу Халкидику, а да је под византјском влашћу остао сам град Солун.[83] Нико од њих не каже о томе више од неколико речи, свакако зато што то сматра неоспорном чињеницом и у томе не види никаквог проблема.[84]

[83] Уп. *Флоринский*, Южные славяне II, 122. *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 619. *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1947, 440. *Lemerle*, Philippes 199.

[84] *Флорински* се не зауставља на освајању Халкидике већ говори, сасвим кратко, о времену када је она вероватно освојена. *Васиљев и Бреје* наводе само да је полуострво Халкидика, заједно са светогорским манастирима, дошло под Душанову власт, а *Лемерл* подвлачи да је Душан освојио целу Македонију сем Солуна и мале траке земље западно од града. Уп. и Лемерлов чланак Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Солун 1952, 246, н. 7. — Од југословенских историчара ово гледиште заступао је *Ћоровић*, Историја Југославије, Београд 1933, 152, који такође каже сасвим кратко, не дотичући се питања Халкидике: „Солун су са све три копнене стране опасивали српски поседи, и он је, у ствари, био одсечен од остале грчке државе".

Питање је покренуто једном кратком Јиречековом напо- [38]
меном. У својој изворним подацима крцатој критици на Новаковићев рад о струмској области, коју смо у претходним партијама цитирали чешће него и једно и друго дело, Јиречек је указао између осталог на повељу Јована Кантакузина из 1351. манастиру Ивирону „са даровима у Ермилији (између полуострва Лонгоса и Касандре) и Каламарији",[85] па је, свакако имајући у виду овај податак, рекао и у Историји Срба да је „запад Халкидике са Солуном остао био Византинцима".[86] Овај Јиречеков закључак, мало запажен на страни, одредио је став југословенске историографије у овом питању.[87]

Међутим, ближе испитивање показује да Јиречеков закључак није био оправдан. У ствари, Кантакузинова хрисовуља о којој је реч ништа Ивирону не поклања него му само потврђује постојеће поседе,[88] а то је велика разлика. У дугачком набрајању, уобичајеном у сличним документима, Кантакузинова хрисовуља потврђује Ивирону поседе у свим крајевима где је Ивирон имао поседе, према томе и у крајевима за које нико не сумња да су у то време били српски, на Струми, код Струмице, код Мелника, код Зихне, код Сера, па и у самом Серу.[89] Исто видимо и у хрисовуљама цара Јована V Палеолога из времена српске власти на Светој Гори. С друге стране, хрисовуље Стефана Душана, потврђујући светогорским манастирима сва њихова имања, наводе и њи-

[85] ЗЈ I, 459, прим. 2 = ASPh 17 (1895) 267, n. 1.

[86] Историја Срба I, 223 = Geschichte der Serben I (1911) 388 („während der Westen der Chalkidike mit Thessalonich den Byzantinern geblieben war").

[87] *Ст. Станојевић* пренео га је на карту у својој Историји српског народа, Београд 1910, 140/1 и свом Историјском атласу², Београд 1931, 48/9, издвојивши из територије Српског царства, заједно са Солуном, и западну половину Халкидике. Исто и на доцније објављиваним одговарајућим картама, нпр. *N. Klaić*, Historijski atlas, Загреб 1954, бр. 37; *Srkulj*, Hrvatska povijest u devetnaest karata, Zagreb 1937, бр. 10, а и на картама у мојој Историји Византије. Исто гледиште и у *М. Динића*, Историја народа Југославије I (1953) 357.

[88] Ову хрисовуљу, за коју је Јиречек знао само по кратким наводима *Порфирија Успенског*, История Афона III, 2 (1892) 160, објавио је делом *M. I. Gedeon*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Атина 1926, 44—49 (набрајање поседа), а делом *F. Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 212—13 = Byz. Diplomatik 179—80 (почетак и крај).

[89] *Gedeon*, н. д. 46 сл.

хове поседе у византијском Солуну.[90] Према томе, из таквих општих набрајања и потврђивања раније стечених права власништва ништа се не може закључити о томе да ли су области о којима је реч припадале Византијском или Српском Царству.

Сасвим друкчију тежину имају, разуме се, даривања нових поседа. Само таквих даривања од стране византијских царева, колико ја видим, из овог времена нема ни у области Каламарије ни иначе на Халкидици. Има, напротив, и на територији Каламарије Душанових даривања светогорским манастирима. Тако Душан већ маја 1346. потврђује Ватопеду поседе које манастир има на основу старих (византијских)
[39] хрисовуља, а поклања му са своје стране село Св. Маманта у Каламарији, које је раније припадало пронијарима Варваринима, као и земљу од 300 модија коју је раније држао Музакије (такође пронијар, како се види из доле цитиране хрисовуље Ксенофонтовом манастиру).[91] У другој хрисовуљи Ватопеду, од априла 1348, потврђујући поново његове поседе, који се ту и набрајају, Душан наводи међу тим поседима на првом месту село Св. Маманта и истиче да га је поклонио манастиру ранијом хрисовуљом,[92] спомиње опет и Музакијеву земљу од 300 модија, а поред тога и нове дарове у истој области.[93] Душанова хрисовуља Ксенофонтовом манастиру од јуна 1352. спомиње земљу у округу Мириофита, коју је раније држао „каваларије" Музакије, а коју је Душан не-

[90] О овој појави в. детаљније стр. 579 сл. и у расправи Радоливо, 74 сл. (в. у овој књизи, стр. 206 сл.).

[91] *Соловјев-Мошин*, бр. 11, 34. Село Св. Маманта налази се у Каламарији, изнад саме Касандре: уп. *Theocharidis*, p. 73 и мапа II, на крају књиге.

[92] Узгред речено, довољно је обратити пажњу на ово Душаново позивање на своју ранију хрисовуљу да би се увидела неоснованост сумње у аутентичност ове две хрисовуље. Cf. *St. Binon*, Revue d'histoire ecclésiastique 34 (1938) 299 sq., који је, полазећи од сасвим површних и недовољних запажања, олако огласио сумњивим већи број Душанових грчких повеља.

[93] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 23. Пристаништа на морској обали која су раније била у поседу понијара Варварина, бивших власника и села Св. Маманта, налазила су се, изгледа, у истом крају; земљу неке Цаконисе, за коју је опет наглашено да је поклоњена ранијом Душановом простагмом, тешко је локализовати, али се из даљих података може закључити да је Цакониса била Солуњанка. На податке Душанових хрисовуља Ватопеду указује и *Е. П. Наумов*, К истории сербо-византийской границы во второй половине XIV в., ВВ 25 (1964) 231 сл. и закључује тачно да је Халкидика у целости припала Душану, али је на сасвим погрешном путу кад верује да је Кантакузинова офанзива из 1350. у томе ишта трајно променила.

ОБЛАСТ ДЕСПОТА ЈОВАНА УГЉЕШЕ

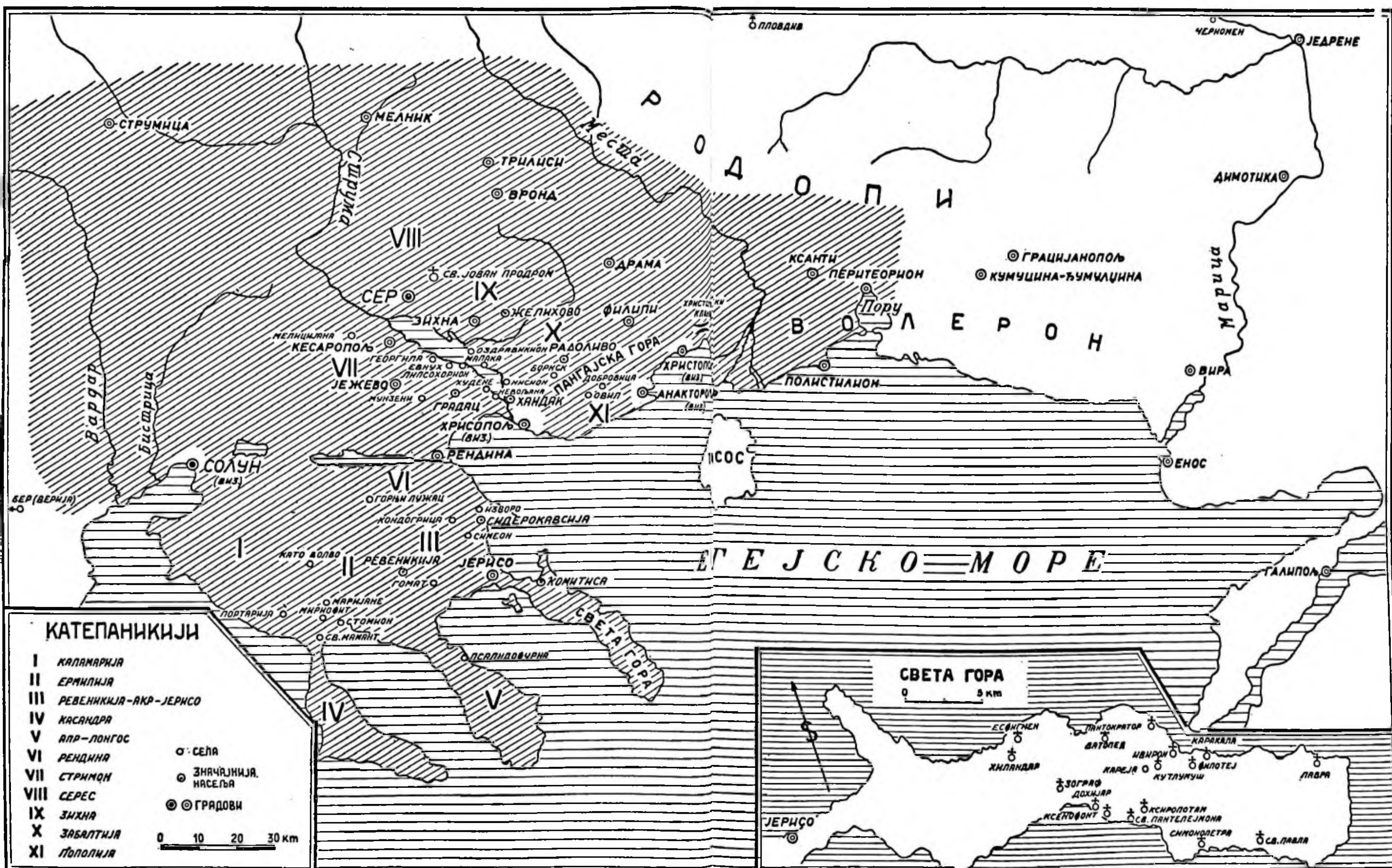

РОДОПИ
ВОЛЕРОН
ЕГЕЈСКО МОРЕ
ТАСОС
СВЕТА ГОРА
Места
Струма
Вардар
Бистрица
Марица
ПЛОВДИВ
ЧЕРНОМЕН
ЈЕДРЕНЕ
ДИМОТИКА
СТРУМИЦА
МЕЛНИК
ТРИЛИСИ
ВРОНД
ДРАМА
СЕР
ЗИХНА
ЖЕЛИХОВО
ФИЛИПИ
КСАНТИ
ПЕРИТЕОРИОН
Пору
ГРАЦИЈАНОПОЉ
КУМУЦИНА-ЂУМУЛЏИНА
КЕСАРОПОЉ
ЈЕЖЕВО
ПАНГАЈСКА ГОРА
ХРИСТОПОЉ (виз.)
АНАКТОРОПОЉ (виз.)
ПОЛИСТИЛИОН
ВИРА
ЕНОС
ХРИСОПОЉ (виз.)
ХАНДАК
РЕНДИНА
СОЛУН (виз.)
БЕР (ВЕРИЈА)
ГРАДАЦ
ГОРЊИ ЛУЖАЦ
СИДЕРОКАВСИЈА
КОНДОГРИЦА
СИМЕОН
КАТО ВОЛВО
РЕВЕНИКИЈА
ЈЕРИСО
ХОМИТИСА
ГОМАТ
МАРИЈАНЕ
МИРНООНТ
ПОРТАРИЈА
СТОМИОН
СВ. МАМАНТ
ПСАЛИДОВУРНА
ГАЛИПОЉ
СВ. ЈОВАН ПРОДРОМ
МЕЛНИЦИЈАНА
ГЕОРГИЛА
ЕВНУХ
ЛИПСОХОРИОН
МАЛАКА
ОЗДРАВИКИОН
РАДОЛИВО
ДОБРОВИЦА
ОВИЛ
ХУДЕНЕ
НЕВОЉАНА
МУНЗЕНИ
ИЗВОРО
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
КАТЕПАНИКИЈИ
I КАЛАМАРИЈА
II ЕРМИЛИЈА
III РЕВЕНИКИЈА-АКР-ЈЕРИСО
IV КАСАНДРА
V АПР-ЛОНГОС
VI РЕНДИНА
VII СТРИМОН
VIII СЕРЕС
IX ЗИХНА
X ЗАБАЛТИЈА
XI ПОПОЛИЈА
СЕЛА
ЗНАЧАЈНИЈА НАСЕЉА
ГРАДОВИ
0 10 20 30 km
СВЕТА ГОРА
0 5 km
ЕСФИГМЕН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ИВИРОН
КАРАКАЛА
ХИЛАНДАР
КАРЕЈА
КУТЛУМУШ
ФИЛОТЕЈ
ЛАВРА
ЗОГРАФ
ДОХИЈАР
КСЕНОФОНТ
КСИРОПОТАМ
СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА
СИМОНОПЕТРА
СВ. ПАВЛА
ЈЕРИСО

давно поклонио том манастиру.[94] Округ Мириофита налази се, опет, у југоисточном делу Каламарије.[95] Нарочито је важна повеља велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине, жене великог доместика Димитрија Палеолога, од августа 1373.[96] Ана уступа Дохијарском манастиру за јефтину цену село Маријане у Каламарији, свој породични посед, и при томе објашњава да је она и њена породица уживала овај посед док је владао мир, а да је онда „готово све дошло под господство, власт и силу Срба, па је и овај посед допао тој сили и незаконитим рукама . . “[97] Међутим, недавно вратио се између осталих и њен посед под власт Ромеја и предат је у њено власништво, али како је сасвим опустио, она се решила да га прода.[98]

Према томе, нема никакве сумње да је Каламарија била под влашћу Стефана Душана и да је остала у српским рукама све до слома Серске државе после Маричке битке. Заслужује пажњу и чињеница да Душанова „општа хрисовуља“ од новембра 1345. гарантује светогорским манастирима поседе „ма где они били, у области Каламарије, у области Стримона и другде, да буду какви су били раније“.[99] Као [40]
што видимо, изричито су споменуте области Каламарије и Струме где су светогорски поседи били веома бројни, и очигледно је да се и једна и друга област налази под Душановом влашћу и да у њима он одлучује. Било би доиста чудновато када би се од две области које Душанова хрисовуља нарочито наводи, једна, споменута на првом месту, налазила под влашћу Византије. И какву би вредност имале у том случају гарантије које Душан даје и обавезе које прима?

Византијски извори кажу изричито да је Душан освојио целу Македонију сем Солуна. То каже, видели смо, Нићифор Григора (стр. 465, прим. 36). То исто каже недавно објављена повеља Филипе Асанине, која подвлачи да се све што је ван тога града налази под влашћу Срба.[100] Нигде се не спомиње да је Византинцима у Македонији преостало ишта сем Солуна. Солун се одржао захваљујући јачини својих зидина.

[94] *Соловјев-Мошин*, бр. 25, 26.

[95] Cf. *Theocharidis*, карта.

[96] *Ktenas*, No, 8, p. 300—305.

[97] Ib., 1. 17/8. За локализацију села Маријане, одн. Амаријане у југоисточном делу Каламарије в. и карту *Теохаридиса*.

[98] Обавештења из повеље велике доместиксе Ане допуњује простагма цара Јована V од фебруара 1375: *Dölger*, Schatzk. No 20.

[99] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 40.

[100] Xér. No 26, 26.

А шта је могло зауставити Душаново напредовање усред Халкидике? Нема сумње, после пада Сера пала је и цела област између доње Месте и доње Струме и цела Халкидика, вероватно без борбе, у сваком случају врло брзо. О брзини са којом су запоседнуте ове области најјасније сведочи управо општа хрисовуља краља Стефана, издата највише два месеца после заузећа Сера.[101]

*

Наше прилично дугачко и сложено истраживање утврдило је границе Угљешине области само приближно, али је ипак много шта разјаснило. Добијена слика је не само одређенија него и знатно одступа од досадашњих представа (в. карту уз стр. 480).

Освајања из Душанова времена нису остала сасвим нетакнута, јер су византијски великаши, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован, успели да реокупирају већ 1356. или почетком 1357. године Хрисопољ и Анакторопољ, а 1357. или на самом почетку 1358. и Христопољ. Уосталом, Серска област почела је да губи своје луке на пиеријском приморју, одвојене од центра ланцем планина, још у Душаново доба, пошто се већ 1350. године, ако не и раније, у Антакторопољу учврстио гусар из Битиније од кога су Византинци тај град и освојили (в. стр. 468 сл.). Но, док су ускоро после Душанове смрти, а делом још и за његова живота, приморски градови између Струме и Месте изгубљени и док су у тим градовима два византијска великаша успоставили своју личну власт под формалним суверенитетом византијског цара, дотле је Серска држава у каснијим годинама, после слома византијске власти у Тракији, проширила границе на истоку преко Месте, даље него што их је икада
[41] ширио цар Стефан. Захватила је западни део родопског приморја све до језера Пору. Тако је Угљешина држава дошла у непосредан додир са Османлијским Царством, које је у међувремену завладало над већим делом родопске области запосевши њен центар Кумуцину-Ђумулџину.

С друге стране, како Душановом Царству тако и Серској држави припадала је цела Халкидика са Светом Гором, која је у животу Угљешине области играла још и значајнију

[101] Још не познајући текст Душанове опште хрисовуље, *Флоринский*, Южные славяне II, 122, претпостављао је да је Халкидика дошла под српску власт крајем 1345. или 1346. године. Општа хрисовуља показује да се то догодило пре краја новембра 1345.

улогу него у Царству Стефана Душана. Солун, опкољен са свих страна српским земљама, био је једино упориште које је Византинцима у Македонији преостало, поред реокупираних лука на пиеријском приморју, али су и ови градови и сам Солун били само формално везани за Цариград налазећи се у ствари под влашћу млађих представника царске династије.

На западу и северозападу Угљешина власт се ширила много даље него што се досада мислило, а то је битно и за Угљешин однос према краљу Вукашину и за положај његове области у склопу Српског Царства. Струма није била граница Угљешине државе, његова област није била одвојена од Вукашинове области поседима других великаша, већ је обухватала територије с обе стране Струме, захватала земље око Струмице и Мелника и ширила се можда и даље према северу, а на Вардару граничила се с облашћу краља Вукашина, ако је између области браће Мрњавчевића било уопште границе.

После слома у Маричкој бици улиле су се у настали вакуум друге силе, и српске и византијске. Западни део Угљешине области запосели су, спуштајући се према југу, браћа Драгаши, док је Манојло II, продирући из Солуна, ушао у Сер, запосео серску област и Халкидику и тако је привремено успоставио у тим областима, па и на самој Светој Гори, пре четврт века срушену византијску власт, која је, истина, била врло брзо примарана да призна суверенитет османлијског султана.

III

СТАНОВНИШТВО И ПРИВРЕДА

[42] У етничком погледу становништво на територији Серске државе састојало се од два основна елемента: грчког и словенског. Поред Грка и Словена, било је ту, на доскорашњој територији етнички хетерогеног Византијског Царства, и других етничких група, нарочито по градовима. На жалост, обавештења о односима у градовима источне Македоније тога времена су оскудна. Јаснију слику имамо једино о византијском Солуну.[1] Становништво Солуна било је етнички доста шарено. Поред великог броја Словена, било је ту много Јермена и Јевреја, као и досељеника из Млетака, Ђенове и других талијанских градова и других земаља, западних и источних.[2] Придошлог становништва било је свакако, мада у мањој мери, и у другим већим градовима источне Македоније, али се о томе не може рећи ништа сигурно.

Јевреји се спомињу у Зихни. Душанова хрисовуља од октобра 1345. наводи их међу поседима и осталим објектима прихода манастира Јована Продрома на Меникејској гори.[3] Они су се свакако бавили неким занатом или трговином у Зихни, па су плаћали дажбине, које су прво текле у благајну византијске државе, а онда се држава одрекла тог прихода у корист манастира: још је Андроник III овластио меникејског монаха Јована да „прима сваке године двадесет перпера

[1] Cf. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913, 17 sq.

[2] *Tafrali*, op. cit. 18 тврди да је у Солуну у XIV веку било мало Јевреја. Ово мишљење је погрешно, како је доказао *F. Dölger*, Zur Frage des jüdischen Anteils an der Bevölkerung Thessalonikes im XIV Jahrhundert, Paraspora 378 sq.

[3] *Guillou*, No 39, 59.

који се убирају на име пореза од Јевреја у граду Зихни."[4] Свакако, и по другим градовима било је Јевреја трговаца и занатлија; по правилу дажбине од њих убирала је држава, али, упућени на обавештења докумената сачуваних у манастирским архивама, ми о томе имамо података тек кад она те дажбине препушта манастирима. Било је Јевреја и ван градова: хрисовуља цара Уроша лаври Св. Атанасија од октобра 1361. бележи једно место у коме „седе Јевреји који [43]
плаћају (манастиру) утврђени њима годишњи порез (τέλος)".[5] На острву Тасосу помиње се Ἑβραιόκαστρον, јеврејски град.[6]

О томе какав је био у појединим градовима источне Македоније однос између две основне етничке компоненте, Грка и Словена, не зна се ништа одређено, али је свакако грчки елеменат имао, бар у већим градовима, осетну превагу. Јасно је у сваком случају да је у самом Серу, а сигурно и другим већим центрима, грчки језик доминирао у свим органима државне управе, као и у цркви, сигурно и у привредном животу. Не изгледа да је српско освајање донело у том погледу битне промене и поред тога што су у државну и црквену управу продрли представници српске властеле. Сеоско становништво, знатним делом словенско, које је због ратних пустошења и других невоља пристизало у градове,[7] свакако се тамо брзо хеленизовало.

Сеоско становништво у источној Македонији тога времена састоји се опет претежно од Грка и Словена. Припадници других нарадности помињу се само спорадично, са јединим изузетком Влаха на које наилазимо чешће (в. стр. 495). Однос Грка и Словена на селу изгледа друкчије него у градским центрима. Разуме се, њихов међусобни однос не може се ни овде тачно одредити, али о етничком саставу сеоског становништва тадашње источне Македоније располажемо ипак обилним изворним подацима: у савременим документима, пре свега у тзв. практицима има безброј личних имена и месних назива са тог подручја, који могу донекле расветлити питање које нас занима.

[4] Ib. No 29, 12.

[5] *Соловјев-Мошин*, бр. 28, 41.

[6] Pant. No 8, 67.

[7] Тако се, на пример, становништво села Овила и Добровикије (Добровице), већим делом словенско, већ негде тридесетих година XIV века разбежало услед турске најезде. Cf. *Dölger*, Sechs Praktika, R V 232 sq. Из доцнијих података се види да се углавном склонило у градове. Уп. *Острогорски*, Две белешке 75 сл. (в. у овој књизи, стр. 216 сл.).

Византијски практици дају пописе села и појединих сељачких домаћинстава, наводе прво име власника сваког сељачког газдинства и имена чланова његове породице, затим врсту и величину његовог поседа, број стоке, износ дажбине коју има да плаћа. Из прве половине XIV века сачуван је већи број таквих пописа манастирских властелинстава у источној Македонији, пре свега на Халкидици и у серско-струмској области, где се налазила већина поседа светогорских манастира. Ова драгоцена грађа испитивана је детаљније са гледишта економске и социјалне историје.[8] Њени ономастички подаци, напротив, нису још ближе проучавани. Само се Делгер, објављујући практике светогорског манастира Ивирона, осврнуо и на те податке и дао је о њима, као изврсни грециста, неколико корисних, иако кратких напомена.[9] Овај материјал захтева једно систематско лингвистич-
[44] ко испитивање, и то пре свега са славистичке стране.[10] У очекивању таквог истраживања, које ће несумњиво бити веома плодно а у које се ја не могу упуштати, ја ћу изнети овде извесна запажања више-мање провизорног карактера и само наговестити опште закључке на које тај материјал упућује. Покушаћу при томе да расположиву грађу топографски тачније поредим, што је први услов за њено историјско оцењивање, а и за њено лингвистичко испитивање.

Кад проучавамо спискове сељака у византијским практицима, пада у очи велики број изразито словенских имена, и личних и породичних. Има их на територији Серске државе у свим крајевима, али слика није свуда иста. Разлике су штавише доста значајне. Најбоље ћемо их уочити ако пођемо од података у практицима светогорског манастира Ивирона. Њихова грађа састоји се, наиме, од две групе: једна обухвата манастирске поседе у Солунској теми — село Мелинцијану у катепаникију Стримона, северно од Халкидике, а на самој Халкидици села Гомат, Јерисо и Комитису у катепаникију Акра (који се звао и катепаникион Јерисоа, одн. Ревеникије)[11] и села Като Волво и Ксилоригион у Каламарији[12] друга група се односи на територију теме Сереса и Стримона и даје пописе великог села Радолива и заселака Бориска, Овила и Добровикије (Добровице) у катепаникијима Забалтије и Пополије, у области Пангајске горе.[13]

Пописи ове последње групе дају упадљиво велики број словенских личних и породичних имена. Попис села Радолива, најзначајнијег поседа Ивирона у то време, врви од словенских имена. Веома велики је њихов број и у поменутим малим селима, нарочито у Овилу и Добровици, у приморској области, јужно од Пангајске горе.

У пописима прве групе словенска имена су, напротив, ретка, нарочито у селима на Халкидици; нешто више има их у селу Мелинцијани у катепаникију Стримона. Делгер је то већ истакао, али је из тога закључио да грчка имена преовлађују у области ушћа Бистрице (Галика).[14] Међутим, као што смо напоменули, поседи о којима је реч налазили су се у ствари на самој Халкидици, с једне стране у Каламарији, тј. изнад полуострва Касандре, с друге, у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије, тј. изнад Атоса. Ретка су такође словенска имена и међу сељацима светогорског манастира Ксенофонта настањеним у селу Стомиону у Каламарији[15] и у селу Јерисоу у коме су се налазили и поседи Ивирона,
у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије,[16] док у селу Пса- [45]

[8] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги (= Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 259 sq; в. СД, књ. I, стр. 1—118).

[9] *Dölger*, Schatzk., p. 187 sq. У овој едицији дати су само фрагменти практика Ивирона (No 66/7 — 78/9). Њихов потпун текст доноси *исти* у Sechs Prakrtika.

[10] Узор таквог истраживања је познато Фасмерово дело: Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, али се оно ограничава на топономастички материјал.

[11] Cf. *Theocharidis*, 76. sq.

[12] *Dölger*, Sechs Praktika, p. 35—92, документи A (1301), K (1317), R (1321) V (1341).

[13] Ib., p. 93—119, док R K (1316) и R V (1341). За локализацију поменутих села cf. Theocharidis. Уп. и моје напомене у Две белешке 77 сл; в. у овој књизи, стр. 219 сл.

[14] *Dölger*, Schatzk., p. 187. Локализација поседа Ивирона коју даје *Dölger*, Sechs Praktika, p. 18, више одговора стварима, али и она захтева знатне корекције.

[15] Xén. No No 6, 10—33; 7, 10—36; 11, 11—42 (практици од 1318, 1320 и 1338).

[16] Xén. No No 6, 37—39; 7, 37—44; 11, 152—161. Уместо ἐν τῷ κατεπανικίῳ Ἄπρως (Xén. No 11, 150) треба Ἄκρους· Cf. *Bompaire*, Xér., p. 138 sq. Треба напоменути, међутим, да је број сељака овде веома мали тако да ови спискови пружају слабу основу за закључке. тим пре што је крајње сиромашно сељаштво Ксенофонтовог манастира било врло нестално. Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 270 сл. (в. СД, књ. I, стр. 77 и сл.) и Елевтери, Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Филозоф. фак. Унив. у Београду 1 (1949) 45 сл. (в. СД, књ. II, стр. 196 и сл.). Мали мада знатно већи број сељака имао је у истом Јерисоу и Зографски манастир: Zogr. No No 53, 26—16 (1294); 15, 7—33 (1300); 17, 11—38 (1320). За хронологију ових практика уп. Писцовые книги 210 сл; (в. СД, књ. I, стр. 8 и сл.). Ни овде нема много словенских имена, али ипак нешто више него у практицима Ксенофонта, а релативно узевши, и више него у попису тог села у практицима Ивирона.

лидофурна у катепаникију Апра, тј. на Лонгосу, има осетно више изразито словенских имена.[17]

Треба, међутим, имати у виду да се сви ти пописи односе на поједина села, па чак и делове појединих села, а та села не морају тачно да одражавају односе у читавој области. Практици светогорског манастира Ксиропотама, који су сасвим недавно постали приступачни науци, пружају друкчију слику, мада су се поседи тог манастира налазили такође на Халкидици, и то пре свега управо у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије.[18] Међу сељацима у тамошњим селима Кондогрици[19] и Симеону, где је Ксиропотам имао највише парика, приличан број има чисто словенска имена.[20] Врло мало словенских имена има, напротив, у селу Козли и опет у Јерисоу, али је и број ксиропотамских сељака тамо мали.[21]

На знатан број словенских породичних и личних имена наилазимо и код сељака пописаних у практику Хиландара од новембра 1300. године.[22] Овај практик, сачуван у словенском преводу, даје попис хиландарских сељака у Солунској теми и односи се већим делом на област катепаникија Стримона, тј. област на десној страни доње Струме, која се, сачињавајући североисточни део Солунске теме, граничила
[46] са темом Сереса и Стримона, а делом опет на област Халкидике. На територију катепаникија Стримона односи се утолико што се велико село Градац, најзначајнији посед Хиландара у ово време, налазило на Струми и припадало Струмском катепаникију,[23] а исто тако и село Мунзени у коме је Хиландар имао мањи број парика.[24] Већи број изразито словенских имена код сељака у ова два села свакако је карактеристичан за прилике у струмској области, али не смемо ни њих посматрати изоловано. Док су сељаци са словенским именима у ова два села на Струми доста многобројни, дотле су такви сељаци, напротив, прилично ретки на поседима истог Хиландара у селима Евнуху и Липсохорију на Струмском језеру,[25] селу Мамицони, делимично дарованом хиландарском јеромонаху Калинику,[26] као и у селима Хандаку и Нисиону на доњој Струми, датим у пронију епарху Михаилу Мономаху.[27] Има, дакле, и овде знатних разлика између појединих села, слично ономе што смо констатовали за поједина села на Халкидици.

Међутим, хиландарски практик из 1300. баца доста светлости и на прилике у Халкидици, јер се један део његовог описа, што је остало незапажено, односи на села која нису спадала у катепаникиј Стримона већ су се налазила у области Халкидике — нека вероватно, друга сигурно, као Кондогрица са којом смо се већ упознали захваљујући практику Ксиропотама.[28] Мада су хиландарски парици у тим селима

[17] Xén. No 11, 254—97. С обзиром на несталност сељака-елевтера Ксенофонтовог манастира (в. претходну напомену) морамо и овде да будемо нарочито опрезни са закључцима.

[18] Xén. No 18. Низ практика који је овде објављен потиче из времена између 1300—1330. године. О њиховој хронологији и међусобном односу в. детаљне напомене издавача, стр. 131—137; о топографији, стр. 137—139.

[19] Ово је облик који даје словенски превод хиландарског практика од 1300, изд. *Мошин*, Акти, стр. 212, ред 443 (оу селе Коньдогрицѣ). У грчким текстовима χωρίον τοῦ Κοντογρίκου, поред погрешног облика Κοντογρίβου. Cf. Xér. Index s. v.

[20] В. за Кондогрицу: Xér No 18, A 4—53; B 1—19; D III, 24—55; F I, 1—27. За Симеон: No 18, A 77—129; B 28—44; D II 12—45, D III 122; E II 6—28. Једно сељачко газдинство у Симеону имао је и Зограф; њега држи удовица Марица (Μαρίτζα), а затим Стефан, син удовице Марице: Zogr. No No 53, 16 (1294); 15, 33 (1300) 17, 33 (1320).

[21] За Козлу (ἡ Κοσλά): Xér. No 18, A 55—72; B 20—25; F I, 29 и II, 18. Још мањи је број ксиропотамских сељака у Јерисоу, где је и овај манастир имао поседе: Xér. No 18, A 45—51; D I, 32—D II, 10; E I, 8 — E II, 4. Утисак је — с обзиром на врло мали број наведених имена може се говорити само о утиску — да су словенска имена овде ипак релативно јаче заступљена него међу сељацима Ивирона у истом селу. Уп. у примедби 16. о зографским сељацима у Јерисоу. Број сељака на осталим поседима Ксиропотама је још мањи и не даје основа за ма какве закључке.

[22] Изд. *Мошин*, Акти, стр. 205 сл. За хронологију *Острогорский*, Писцовые книги 215 сл; в. СД, књ. I, стр. 16 и сл.).

[23] У самом документу речено је: вь жоупе Строумьсцѣи село Градець (стр. 205, ред 11). Попис сељака у Грацу сачињава највећи део практика (стр. 205—210, ред. 11—313). Ово село са својих преко седамдесет сељачких породица, 64 паричке и 7 елевтерских, припадало је Хиландару у целини, и његов прелаз у власништво српског светогорског манастира (јуна 1300. године, cf. Chil. No 16 и 17) свакако је и био повод за састављање овог практика (новембра исте године). Остала села, која су у њему пописана, припадала су Хиландару само делимично.

[24] О овом селу, у коме је Хиландар имао само 9 сељачких породица, 4 паричке и 5 елевтерских (стр. 210, ред. 316—43), речено је (ред 314) да се налази у истој „држави" (Солунској теми) и истој „области" (Струмском катепаникију).

[25] Chil. No 38, 46—99, 131—52 (септ. 1318).

[26] Chil. No 92 (септ. 1323).

[27] Zogr. No 29, 8—76 (јан. 1333).

[28] Док је о селима Грацу и Мунзени у практику јасно речено да се налазе у Струмском катепаникију, дотле је наслов изнад наредног поседа, у селу Горњем Лушцу, непотпун (ред 346). Ово село се није налазило у истом катепаникију, као што је претпостављао *В. Мошин* (стр. 210, прим. 35) верујући да сви хиландарски поседи у овом практику спадају у струмску област (уп. стр. 193 сл.). Оно се налазило у катепаникију Рендине који се граничио са севера са катепаникијем Акра-Јерисоа-Ревеникије: уп. *Teocharidis*, 85, в. и мапу III; и овде Хиландар има свега 4 паричке и 5 елевтерских породица

[47] сасвим малобројни, њихов попис садржи већи број словенских имена и презимена, релативно чак и већи него у самом Грацу. Ова грађа поткрепљује, дакле, закључке на које упућују пописи села Кондогрице и Симеона у практицима Ксиропотама. Треба подвући подударност сведочанстава хиландарског и ксиропотамских практика о јаком словенском живљу у Кондогрици (в. и стр. 493), а с друге стране слагање података у практицама Ксиропотама, Ивирона, Ксенофонта и Зографа о малом броју словенских имена у суседном селу Јерисоу. Кроз ове податке могу се уочити разлике које су постојале не само између појединих области него и између појединих села једне те исте области, а недавно објављена грађа у ксиропотамским документима и тачније локализована грађа у словенском хиландарском практику доказују да је словенско становништво на Халкидици било у то доба јаче заступљено него што је то изгледало на основу досада коришћеног материјала. О потпуној хеленизацији становништва тих области у ово време свакако не може бити говора.[29]

(ред. 349—78). Село Каменица, у коме Хиландар има 16 паричких и 2 елевтерске породице (ред. 328—441), зове се даље Камена (ред 553), па је вероватно реч о селу Камени (τὰ Κάμενα) у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије (Cf. *Bompaire*, Xér. p. 138 et passim), тим пре што се поседи Хиландара у Каменици помињу тек у акту Chil. Sl. No 55, 32 од око 1365, а фалсификована хрисовуља Јована V (Chil. No 150, наводно од септембра 1365) потврђује Хиландару, између осталог ζευγηλατίον τὴν Καμενῆτζαν, из чега се види да Хиландар ни тада још није имао право власништва у том селу (Каменица у серској области не долази у обзир пошто се практик односи на Солунску тему). Следи село Кондогрица, у коме Хиландар има само 5 паричких породица (ред. 446—68). Као што знамо, Кондогрица се јамачно налазила у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије. Вероватно је, према томе, да је истом катепаникију припадало и последње село овог практика, Кумица, где Хиландар има 15 паричких породица, већином словенских (ред. 472—509). Словенског порекла су и свих пет породица у Кондогрици (в. стр. 493).

[29] Супротно мишљењу Делгера, Schatzk. 188 („... dass die Bevölkerung, welche den Orten diese (sc. slavischen) Namen gegeben hat, nach Ausweis der Familiennamen zu dieser Zeit längst gräzisiert war"). Има и из доцнијег времена сведочанстава о словенском живљу и словенским именима у документима управо из тих крајева. Међу сведоцима набројаним на крају једног тестамента писаног 1445. године у Сидерокавсији (Xér No 30, 64—66), добра половина има словенска имена као Јакша (Γιάκσσα) и Јанис Богдановић (Γιάννης Μπογδανόβικος), на које ћемо се још вратити (в. стр. 524). Према француском путнику Пјеру Белону, о коме ће такође доцније бити говора (стр. 517 сл.), срединoм XVI века радници у рудницима Сидерокавсије били су већином бугарске народности (гл. L, изд. В. Николаева, стр. 132., на другом месту спомиње међу њима Србе, Бугаре, Арбанасе, Јевреје, Турке и Грке, гл. LII, стр. 148), а становништво околних села говорило је српски и грчки (гл. L, стр. 132).

Остаје ипак чињеница да су словенска лична и породична имена, у целини узевши, знатно слабије заступљена на Халкидици, па и иначе у Солунској теми, него на територији теме Сереса и Стримона, основне области Серске кнежевине, где су она, како се види из пописа села Ивирона са те територије, чак и веома распрострањена. Треба при томе имати у виду да се ови пописи односе само на села у катепаникијима Забалтије и Пополије, у јужном делу Серско-Струмске теме. У њеном средишњем делу, у катепаникијима Сереса и Зихне, словенски живаљ сигурно није био мање бројан. На жалост, за сада није познат ниједан практик са детаљним набрајањем сељака из тих области. Уколико има, макар и краћих набрајања из тих крајева, број словенских имена у њима је упадљиво јак.[30]

Но, ма колико да су многобројна словенска имена, број грчких имена у истим пописима је, наравно, још неупоредиво већи. Хришћанска грчка имена сачињавају свуда огромну већину (док нехришћанских грчких имена и нема). Али ова имена не откривају у ствари ништа о народности њихових носилаца. Онај ко има словенско име, очигледно је Словен, док онај који има грчко име, не мора да буде Грк него само припадник грчко-хришћанске цркве. Понекад једно лице има и два имена, једно народно словенско и једно црквено грчко (Теодор Добрица, Георгије Вукан итд.),[31] што је, као [48] што се зна, било уобичајено и у Србији и у Бугарској.[32] Под утицајем цркве грчка хришћанска имена, сасвим природно, продиру и у словенске породице и временом превлађују у њима. Нема у документима словенске породице у којој, поред лица са словенским именима, не би било и таквих са грчким црквеним именима, и обично је број ових последњих знатно већи од броја оних првих. Када имамо неколико поступних пописа једног те истог места, можемо, штавише, да констатујемо да се број словенских имена временом смањује.[33] Уосталом, ствари се не развијају увек на

[30] Cf. Guillou No. 35, 40—46.

[31] У селу Овилу, које је према попису из 1316. године бројало 37 сељачких породица, име Вукан (Βελκάνος, Βελκωνᾶς, другде и Βολκάνος, Βουλκάνος, Влькон у старосрпском преводу хиландарског практика) понавља се ништа мање него шест пута (Јован Вукан, Георгије Вукан, четири пута само Вукан), поред многих других словенских имена од којих се такође нека понављају више пута. Cf. *Dölger*, Sechs Praktika R K 252 sq.

[32] *Dölger*, Schatzk., p. 187 није то узео у обзир и зато схвата друго име као презиме.

[33] Уп. нпр. пописе села Радолива из 1316. и из 1341. (*Dölger*, Sechs Praktika, RK и RV).

исти начин. Поред основног момента, утицаја цркве и црквом надахнуте средине, делују и други моменти којима се процес потискивања народних словенских имена подстиче или напротив успорава. Чим ближе загледамо у документе, видимо да ту има доста разноликости, као и у самом животу који се у тим документима одражава.

Дешава се да оба родитеља имају народна словенска, а деца грчка црквена имена. Тако, на пример, у селу Радоливу Станислав са женом Станулом има сина Михаила; у овом случају можемо и да утврдимо зашто је син добио управо ово име: Михаилом се звао његов деда по мајци јер је Станислав забележен као зет Михаилов.[34] Дешава се, с друге стране, и то врло често, да деца имају словенска имена, или једна грчка а друга словенска, мада само један од родитеља има народно име или чак оба имају грчка имена. У истом Радоливу Марија, удовица Добра (Δόμπρου), има сина који се зове Фотинос, док се кћерка, очевидно према оцу, зове Добрана (Δομπράνα).[35] У селу Мунзени на Струми хиландарски парик Михаило Акретин са женом Калијом има синове Николу и Георгија, кћерке Марију и Зорану.[36] Очигледно је бар један од Зораниних родитеља био словенског порекла, мада се то по њиховим именима не види. Тако и у селу Добровикији (Добровици) Јован и Ана имају синове Василија и Драгана, кћерке Марију и Калију, али забеле-
[49] жено је и да је Јован син Станисављев.[37] Домаћин једне сељачке породице у суседном Овилу зове се Георгије, његова жена Ана, њихови синови зову се Јован и Василије, старији је ожењен Теофаном, млађи Маријом, па би се могло помислити да је реч о чисто грчкој или коначно погрченој породици; међутим на крају набрајања чланова ове породице

[34] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 15/6.

[35] Ib., RK 95/6. Имена од ове основе су врло честа. Сем наведених, нарочито Δόβρικας, Τόμπρικας (Добрица, мушко); Τόμπριζα, Τομπρίτζα, Τομπρίτζη (Добрица, женско); ређе Δομπρούσα (Добруша), Δομπρομύρης (Добромир), Δομπρομυρία (Добромира). — Деца се, природно, називају често према родитељима, као и према родитељима својих родитеља. У овом последњем случају лако се дешава да се грчка и словенска имена ређају. Cf. ib. 190: Василије, син Добромиров, има сина Добромира.

[36] Хиландарски практик, изд. *Мошин*, Акти стр. 210, ред 316. У грчким документима *Ζωράνα*, *Ζωράννα* (свакако под утицајем *Ἄννα*). Поред тога се сусрећу *и Ζωράνος* (Зоран) и *Ζωρίτζα* (Зорица). *Dölger*, Sechs Praktika, RV 34: *Ζάριτζαν* треба свакако исправити у *Ζώριτζαν* (cf. RK 320).

[37] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 309/10.

појављује се домаћинов унук који се зове Стан (Στάνος),[38] а брат Георгиев, чије је газдинство наведено иза тога, зове се Црни (Τζέρνης) и има синове Михаила и Вукана.[39]

Са сличним примерима могло би се дуго настављати. Да наведем само још један, методски можда најкарактеристичнији. У селу Кондогрици, које се налазило, као што смо видели, у источном делу Халкидике, Хиландар је, према попису у практику од 1300, имао само пет сељачких породица, на поседу који је, пре него што је прешао у његово власништво, припадао пронији неког Скорева.[40] Глава пете, на последњем месту наведене породице је Грьдань синь Парьцалевь, очигледно Словен. Сви чланови његове породице — жена, два сина, две кћери и снаха — имају грчка имена. Лична имена свих чланова испред тога наведених породица такође су грчка. Међутим, када ближе загледамо, видимо да су све ове породице у блиском међусобном сродству и према томе исто тако словенског порекла као и сам Грдан.[41] Другим речима, пред нама су пет породица са укупно 27 пописаних чланова. Само један од њих има словенско име, које нам и открива стварно порекло овог рода. Осталих 26 имају грчка имена, иако су и они — сем може бити зетова и снаха —

[38] Ib., RK 290/1. Ово је име често. Сусрећу се и друга имена од исте основе: Στάνησσα (Станиша; познат је из других извора протостратор Στανησα [без акцента], Στανέση [gen.], дворанин цара Стефана Душана, в. доле, стр. 549), Στανίσλαβος (Станислав), Στάνα (Стана), Στάνκα (Станка, са карактеристичним словенским наставком, нарочито често Στανούλα (Станула, са хипокористичким грчким наставком). — За ближе одређивање порекла словенског становништва ових области, које морам да препустим стручњацима, поред самих облика имена, колико се могу утврдити кроз грчку транскрипцију, важно би било испитати и акцентовање, водећи при томе рачуна, наравно, и о правилима грчког акцентовања која су утицала на византијске писаре.

[39] Ib., RK 292.

[40] *Мошин*, Акти, стр. 212.

[41] Глава прве породице је вдовица Аньна дьщи Яна Вивлографа Парьцала, а глава треће Димитрь Парьцалевь синь Вивлографа Яна — очевидно Грданови сестра и брат. Домаћин друге куће Василь забележен је као зет по сестри испред њега наведене удовице Ане и према томе, ако није он сам, онда је свакако његова жена Теодота, Анина сестра, словенског порекла. Код домаћина четврте куће, Николе сина Софронијева, назначено је опет сродство са испред њега забележеним Димитријем, домаћином треће куће: Никола је Димитрију „анепси" (ἀνεψιός) тј. синовац одн. сестрић његов, а према томе и Анин и Грданов, као што је и Василь зет не само Ани него и Димитрију и Грдану, а његова жена Теодота не само Анина сестра него и Димитријева и Грданова. Очевидно је да словенског порекла није само Грдан него и његов брат Димитрије, његове сестре Ана и Теодота (да ли и Теодотин муж Василь не знамо) и његов синовац, одн. сестрић Никола, па и сва њихова деца.

словенског порекла. Грчко име имао је и Грданов отац, „Вивлограф“ Јан (Јован), и само његово презиме Парьцал даје на знање да није био Грк. На овом примеру видимо нарочито
[50] јасно да у овој средини грчко име нимало није доказ грчког порекла. Међу сељаштвом у источној Македонији тога времена било је несумњиво многоструко више Словена него што се то види према броју засведочених словенских имена.

Продирање хришћанских и потискивање народних имена под свеобухватним утицајем цркве свакако је један од спољашњих израза процеса поступне хеленизације нехеленског становништва, у коме опет црква има свог јаког удела, али сам по себи тај спољашњи израз не значи много. Онај ко носи грчко име не престаје још да буде Словен. Примери које смо навели јасно то показују. Још некако непосредније то осећамо кад наилазимо на такве податке: у попису села Радолива (1316) „Василије светшеник, Словен“,[42] у попису села Гомата (1301), једног од поседа истог манастира Ивирона на Халкидици, „Василије, син попа Србина“;[43] у попису села Каменице, одн. Каменâ, вероватно у истој области (уп. нап. 28), према словенском преводу хиландарског практика (1300), „Никола попь Срьбинь“.[44]

Словени који су носили грчка имена модификовали су их према свом језику и изговору. Обично византијски чиновници бележе их онако како то захтевају грчка фонетика и граматика и дају им правилан грчки облик. Али има и занимљивих изузетака. Тако се у селу Радоливу спомиње сељак Василије, син Τοντορίας тј. Тодоре.[45] Биће да је Василије тако изговарао име своје мајке да византијски чиновник није схватио да је реч о имену Θεοδώρα. Црквена имена добијају и карактеристичне словенске наставке — Марица, Аница.[46]

[42] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 81: Βασίλειος ὁ ἱερεὺς Σθλάβος. Најчешће се Σθλάβος јавља у пописима као лично име — Слав (није ретко ни женско име Σθλαβίτζη — Славица), али овде, изгледа, има значај етникона. Уколико бисмо га схватили и овде као име, тумачење би било: „свештеник Василије Слав“. Разуме се да сви чланови породице овог свештеника Словена — јер он остаје Словен и код једног и код другог тумачења — имају грчка црквена имена (Фотина, Јован, Зоја, Панајот, Марија).

[43] Ib. A 87: Βασίλειος ὁ τοῦ *παπᾶ* Σέρβου. И у његовој породици видимо само црквена имена (Марија, Димитрије, Ирина, Теодора).

[44] Изд. *Мошин*, Акти, стр. 211, ред 387. Поп је и његов син Димитрије (ред 390). Међу поседима манастира Ксенофонта помиње се у практику од 1320. (Xén. No 7, 187, 192, 367) парцела попа Драгана (τοῦ *παπᾶ* Δραγάνου), а у практику од 1338. (No 11, 284) међу сељацима села Псалидофурне на Лонгосу зет попа Драгана. Имена од ове основе су такође честа: поред Δραγάνος и женско Δραγάνα, Δραγοῦλα, мушко Δραγίνας, ређе Δράτζης (Дража?), Δραγωτᾶς (уп. Драгота у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа Горга из 1299/1300: *Новаковић*, Зак. спом. 614).

[45] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 234.

У практицима се понекад уз име сељака, као нека врста надимка, наводи његова народност или област из које потиче. Ту и тамо, сасвим спорадично, наилазимо чак на људе западног порекла, уз чије име је додато ὁ Φράγγος, ὁ ᾿Αλαμάνος и т. сл. Има и дошљака из некада византијске Мале Азије, али су и они ретки. Чешћи су досељеници са византијског
Лемноса, још много чешћи из суседне западне Тракије, уз [51]
чије име пише ὁ Μακεδών (Македонь у словенском хиландарском практику), што свакако значи становника са територије византијске теме Македоније.

Од балканског негрчког и несловенског становништва помињу се, али доста ретко Арбанаси. Наилазимо неколико пута и на ознаку ὁ Αἰγύπτιος, што јамачно значи Циганин.[47] Често се међу сељацима сусрећу Власи и потомци Влаха, као и влашко-романска имена.[48] Додуше, њихов број се не може упоредити са бројем словенског становништва, као ни број влашких имена са словенским. Ипак на много места видимо сељаке и сељанке са напоменом Влах (Βλάχος), одн. син Влаха, удовица Влаха итд., понекад и Влахиња (ἡ Βλάχα, ἡ Βλαχῶ), Влахопул (Βλαχόπουλος) и Влахопулина (Βλαχοπουλίνη).

Другачију вредност имају називи ῾Ρωμαῖος с једне стране, Σέρβος, и Βούλγαρος с друге. Ако се истиче да је неко Ромеј или син Ромеја, јасно је да се ради о средини у којој су Ромеји релативно ретки. И доиста на такве напомене наилазимо у оним крајевима у којима смо констатовали најјаче словенско становништво. Тако практик Ивирона из 1316. наводи у селу Радоливу Михаила Ромеја (ὁ ῾Ρωμαῖος), а у Овилу Јована, сина Ромеја.[49] Наравно, то не значи да су то били једини Ромеји у тим селима,[50] али свакако значи да је становништво тих села било претежно негрчко.

[46] Додуше, хипокористички наставак -ица уобичајен је и код Грка (—ίτσα). Али начин писања таквих имена у нашим практицима показује да се не ради о Гркињама. Уп. нарочито ᾿Ανέζαν (acc.) у Xén. No 11, 270.

[47] Cf. *Bompaire*, Xér., p. 163.

[48] Cf. *Dölger*, Schatzk., p. 187.

[49] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 91 и 297. У селу Овилу (ib. 266) уписан је и Василије ὁ Γκρίτζκος, чиме је вероватно опет забележено његово порекло. Cf. *Dölger*, Schatzk. p. 187.

[50] Испред поменутог обућара Михаила Ромеја наведена су три његова брата (ib. 88—90).

Слично томе видимо да је у извесним селима у којима је, према нашој констатацији, преовлађивало грчко становништво, уз имена понеких сељака забележено да су Срби или да су Бугари. Тако је, на пример, код имена два сељака у селу Гомату на Халкидици и једног сељака и једне сељанке у селу Стомиону у Каламарији назначено да су Бугари,[51] а један сељак пронијара Михаила Мономаха у селу Нисиону на доњој Струми уписан је просто као Србин (ὁ Σέρβος, без личног имена).[52] Међутим, и у селу Радоливу са његовим јаким словенским становништвом практик из 1316. године уз име кројача Георгија бележи да је Србин, а практик из 1341. наводи сељака Константина Србина,[53] док се у словенском хиландарском практику један сељак у селу Кумици,
[52] иако у том селу има доста Словена, јавља као Геωрьги Бльгаринь.[54] Изгледа да се овде таквим надимцима не одваја Словен од Грка већ припадник једне словенске народности од припадника друге, у датом случају бројније, словенске народности.

Још више него словенска лична имена падају у очи у документима тога времена безбројни словенски месни називи. Словенска лична имена, мада и многобројна, у касновизантијским документима ипак свуда сачињавају мањину, чак и тамо где је њихов број нарочито велик и где је у ствари становништво било у то време претежно словенско. Напротив, словенски топоними у тадашњим документима представљају изразиту већину, и то у читавој источној Македонији. Ми се налазимо још врло далеко од епохе модерног национализма: византијске власти нису сматрале за потребно да мењају стара локална имена, па су грчки писари бележили те туђе и тешке називе како су знали и умели. Има чак и градова са словенским називима, као Зихна, Јежево, Рендина, Трилиси.[55] Има и области-катепаникија са називима

[51] Ib. A 96 и 100 (уп. и A 384 у Ксилоритиону). Xén. No 11, 28 и 35. Они имају црквена имена тако да се из самих имена њихово порекло не види.

[52] Zogr. No 29, 73. Има и ван практика карактеристичних података у овом погледу. Тако се нпр. у купопродајним актима Хиландара од 1326. и 1327. године (Chil. No 106, 41 и No 112, 32, 56) међу сведоцима јавља Србин кир Филип (Σέρβου κῦρ Φιλίππου), свакако месни ситни властелин. Занимљив је његов потпис (No 112, 139): О ФИЛИПОСЬ СВЕДОКЬ. Petit није разабрао тај потпис; наводим га према фотографији Ф. Баришића. Филип исписује своје име с грчким наставком, па чак и с грчким чланом, али словенским словима.

[53] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 108 и RV 125.

[54] *Мошин*, Акти стр. 212, ред 419. До њега је забележен Теодор, зет Михаила Русина (ред 489).

[55] Cf. *Vasmer*, стр. 211, бр. 115; 216, бр. 22; 223, бр. 102.

као што су Забалтија,[56] Валавиште.[57] Али наравно реч је пре свега о именима сеоских насеља.

Примера ради наводим имена села која су се налазила у целини или делимично, у власништву светогорског манастира Ивирона. Хрисовуља цара Јована V Палеолога од 25. августа 1357. потврђује Ивирону ова села, одн. поседе у овим сеоским насељима[58]: τὸ χωρίον τοῦ Ῥαδολίβου, τὸν Ὀβηλόν, τὴν Ἡδοβροβίκειαν,[59] τὸ Κουτζάκιον, τὴν Γρίζοβον,[60] τὰ Κουβούκλεια, τὴν Βρεστιανήν, τὴν Τρεβίσηναν,[61] τὴν Γεράνιτζαν,[62] τὴν Μοστενίτζαν, τὴν Κορεμίτζαν, τὴν Μελέντζιανιν, τὸ Ξυλορρύγιον, τὸ Κάτω Βολβόν, τὸν Διαβολόκαμπον,[63] χωρίον τοῦ Γομάτου, τὴν Προαύλακα, τὴν Κωμίτισσαν.[64] Првих дванаест назива спадају у струмско-серску област, шест последњих у област Халкидике.

Остављам стручњацима да утврде, колико је то могуће, прави облик ових назива.[65] Словенски називи, чији се гласови нису ни могли тачно изразити грчким словима, задавали

[56] Овај назив је посведочен већ у XI веку као βάνδον Ζαβάλτας у оквиру Серске теме (уп. и θέμα Στρυμόνος καὶ Ζαβαλτείας: *Dölger*, Schatzk. No 65, 1), а од почетка XIV века јавља се κατεπανίκιον Ζαβαλτίας, који се понекад назива и катепаникион Παραστρυμόνου, одн. Παραλιμνίας. Cf. *Theocharidis*, 37 sq. *Kyriakidis*, 263 sq. Међутим, стари назив употребљава се знатно чешће. О значењу овог имена (Zaboltьje, крај иза мочваре) уп. *Vasmer*, 216.

[57] Уп. Душанову хрисовуљу светогорском манастиру Филотеју, *Соловјев-Мошин*, бр. 8, 48: κατεπ. Βαλαβίστης, у области Мелника.

[58] *Dölger*, Schatzk. No 9. Сасвим сличан списак садржан је у Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346: *Соловјев-Мошин*, бр. 7; *Флоринский*, Афонские акты стр. 92—93.

[59] Писар хрисовуље спојио је члан ἡ са називом Δοβροβίκεια и ставио је испред још један члан — толико су му били туђи словенски називи. Реч је о засеоку „Добровикији“ који смо већ више пута спомињали, а чији је прави назив био свакако Добровица. Cf. *Vasmer*, 215.

[60] У Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346, према *Соловјеву-Мошину*, бр. 7, 14, Λίζοβαν (исто *Флоринский*, Афонские акты, стр. 62). Али у Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1346: Γριζόβον (*Соловјев-Мошин*, бр. 6, 29).

[61] У Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 7, 19) Πρεβεσίκνιν (исто *Флоринский*, loc. cit.). У првој Душановој хрисовуљи Ивирону (бр. 6, 30): Πρεβέσαιναν.

[62] У Душановој хрисовуљи од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 7, 22): Νεακίτζαν (*Флоринский*, loc. cit.: Νεανίτζαν). Међутим, у хрисовуљи од јануара 1346 (бр. 6, 33): Κυραννίτζαν.

[63] Читања код *Соловјева-Мошина*, бр. 7, 58: τὸν Βολβὸν Κάτω и *Флоринског* стр. 93: τὸν Βολοκάματον су свакако настала грешком.

[64] Ту се наводе и поседи Ивирона, куће и метоси, у градовима Анакторопољу, Зихни, Серу, Струмици, Мелнику, Солуну, Јерисоу, Рендини.

[65] За неке од ових назива дао је тумачење *Vasmer*, стр. 221, бр. 84; 215, бр. 17, 15, 9; 207, бр. 73; 210, бр. 105.

су византијским чиновницима, сасвим природно, много мука и под њиховим пером неизбежно су мењали свој облик, често и врло осетно.[66] Али, ако се њихов облик често тешко може реконструисати, то се бар њихово порекло у већини случајева сигурно препознаје. Јасно је да међу селима, наведеним у хрисовуљама Ивирона, словенски називи сасвим преовлађују. Пре свега у првој групи, тј. струмско-серској области, где је, према нашим закључцима, словенски живаљ био и у ово време нарочито многобројан. Ово је важно, мада и не значи да словенски топоними нису јако заступљени и на Халкидици. Да допунимо пример хрисовуља Ивирона примером хиландарског практика у коме су пописани хиландарски поседи у Солунској теми, и то великим делом управо у селима на Халкидици. У овом попису, сачуваном у савременом преводу, словенски топоними су уз то дати у аутентичнијим облицима.

Већ смо раније говорили о селима у којима је Хиландар овде имао парике. То су села Градац (Градецъ) и Мунзени (Моуньзени)[67] на доњој Струми; Горњи Лужац (у Горьнемь Лоужьци), Каменица (оу селе Каменици, изгледа погрешно уместо Камени, в. прим. 28), Кондогрица (оу селе Коньдо-
[54] грицѣ) и Кумица (оу селе Коумици) на Халкидици. Сем тога

[66] Занимљиво је у овом погледу упоредити словенске топониме цитиране у грчким документима с истим топонимима у савременим словенским документима или преводима. Тако, нпр., упоређујући Душанову српску повељу светогорском манастиру Св. Пантелејмона од 12. јуна 1349. с Душановом грчком хрисовуљом истом манастиру, добијамо ове еквиваленте: Янчишта — Ἀντζίστα, Жидомишта — Αἰγιδομίστα, Доубница — Δοβνίκεια, Веникъ — Βενίκεια (*Соловјев-Мошин*, бр. 17 и *Новаковић*, Зак. спом., стр. 506). Упоређујући хрисовуљу цара Уроша лаври Св. Атанасија од октобра 1361. са савременим српским преводом: εἰς τὴν Κορμίσταν — въ Коремищехъ, εἰς τὰ Ζαγόρια — въ Загорри, εἰς τὴν Τομπάν — от Тумбѣ, εἰς τοῦ Σουγκάρη — оу Соунгари, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Μάλεστας — въ мѣстномь положени Малешьскомь, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Τρεάζιστας — въ мѣстномь положени Стрѣжинскомь, χωρίον τὴν Τριπισταν — село Срьбчица (!) ἀπὸ τῆς ἐνοχῆς Τριλισίου — от доходка Трьлижкога (*Соловјев-Мошин*, бр. 28, где је штампан грчки текст и старосрпски превод). Тиме је број топонима наведених у овој хрисовуљи скоро исцрпен. Грчки топоними у њој су сасвим ретки, као и у толиким другим документима тога времена. О тешкоћама које су словенски топоними чинили грчким чиновницима говоре и малопре (прим. 60—62) забележене знатне разлике при навођењу истих топонима у хрисовуљама Јована V и Стефана Душана Ивирону, уколико нису посреди и нетачна читања издавача; одступања наведена у прим. 61 карактеристична су у сваком случају; поред забележених има и низ мањих разлика.

[67] У српском преводу хрисовуље Андроника II од јануара 1292: Моунзияни (Chil. Sl. No 7, 50).

се у практику помињу земље Хиландара у Камени (оу селе Камене) и Превлаци (оу Прѣвлацѣ) на Халкидици и у Крушицама (оу Кроушицахъ) на Вардару, као и поседи хиландарских сељака у Крушеву (оу Кроушеве) и Куцову на Струми.[68]

Највеће село Хиландара, Градац, у грчким документима се назива Καστρίον.[69] Који је од ова два назива истог значаја оригиналан а који преведен, тешко се може одредити.[70] У свим осталим случајевима практик јамачно даје аутентичне називе, јер исте називе дају и грчки документи у више или мање тачној грчкој транскрипцији.[71] А сви ови називи, и они са Струме и Вардара и они са Халкидике, очигледно су словенски.

Посматрање топонима води у суштини истим закључцима као и испитивање личних имена. Ове две групе ономастичке грађе, допуњујући се узајамно, сведоче о истим чињеницама. Топономастички подаци уочавају се непосредније и много су константнији, али самим тим и мање осетљиви према насталим променама. Није увек лако утврдити када они одражавају само давну прошлост, а када и прилике свога времена. Подаци ономастичке грађе у ужем смислу само су делимично уочљиви непосредно, њихова стварна вредност открива се тек путем посредних испитивања. Ова грађа је

[68] *Мошин*, Акти, ред 141: въ Коуцове въ Подавьце (уп. и ред 151, 194, 222). Ред 104: оу Коуци оу Подавьци, под утицајем облика τοῦ Κούτζη у грчким хиландарским актима (Chil. No No 26, 86; 32, 93; 33, 16; 38, 20 et passim). Уп. међутим Коуцово у словенском акту No 12, 35. Ред 244: оу Кроушеве оу Подавьце свакако је омашка (уп. *Мошин*, стр. 209, прим. 226). Из грчких аката се види да се Куцово налазило код Струме, близу великог села Граца; дефиниција въ Подавьце остаје нејасна јер се овај топоним не спомиње у другим документима.

[69] У старијим документима Καστρίν: Chil. No No 7, 9 (1271) и 8, 22 (1277). Καστρίον: Chil. No No 16, 4, 11 и 17, 4, 13 (1300); 27, 39 (1314); 32, 91 и 33, 15 (1317); 60, 22 и 61, 19 (1321); 70, 22 и 71, 26 (1321); 138, 39 (1351); 157, 56 (1378).

[70] По правилу словенски називи се у грчким документима не преводе већ само транскрибују. Има међутим изузетака. В. пример на крају наредне напомене.

[71] Мунзени — Μούντζιανις (Chil. No 13, 72); Горњи Лужац — Λοζίκιον, Λοζίκιν (Chil. No No 6, 29; 13, 70; 30, 6, 14; 100, 3; 102, 5, 10, 22 et passim; Chil. Slav. No 7, 48: оу Лоужци); Каменица — Καμενίτζα (Chil. No 150, 47); Кондогрица — Κονδογρῆκον (Chil No 88, 9, 49; Cf. Xér., Index); Камена — τὰ Κάμενα (Chil. No 19, 41; Cf. Xér. Index); Превлака — Προαύλακα, Πριαύλακα (Chil. No No 13, 64; 18, 2; 19, 27, 53, 75, 76; Крушево — Κρούσοβον (Chil. No 157, 57). Место Крушице на Вардару јавља се у хрисовуљи Андроника II од 1299. као τοποθεσία ... τῆς Ἀπιδέας (Chil. No 13, 81); в. међутим у преводу те хрисовуље (Chil. Slav. No 7, 57) на мѣстѣ ... оу Кроуши. Уп. *Мошин*, стр. 215, прим. 63.

много јаче подложна променама, али управо зато и много јасније одражава стварност одређене епохе. Док месни словенски називи остају често вековима непромењени, дотле се број словенских личних имена природно мења, из генерације у генерацију. Временом, под утицајем цркве, тај број неминовно опада, али и иза грчких имена крије се, видели смо, бројни словенски живаљ. У XIV веку било је у селима источне Македоније несумњиво знатно више Словена с црквеним грчким него с народним словенским именима. Повезани са сведочанствима ове антропоономастичке грађе, словенски топоними добијају неоспорну вредност и за епоху која нас овде
[55] занима, вредност коју они, посматрани изоловано, не би имали. Додуше, јасно је да словенски називи источномакедонских села потичу од Словена, али сами називи не доказују још да је у тим селима и у XIV веку било словенског становништва. То показују друге индиције, на првом месту имена становника којима смо зато и поклонили посебну пажњу.

Сигурно је ипак да безбројни словенски топоними на које наилазимо у касновизантијским документима не потичу сви из првих векова после словенске сеобе. Такви топоними настају и у доцнијим епохама, у живом додиру са словенском средином, као што се, с друге стране, јављају природно и нови грчки називи. Мада је топономастичка грађа много мање подложна променама но антропоономастичка, ипак ни топономастички материјал није сасвим неосетљив према померањима која настају у односима околне средине. Општег правила ту нема, али пада у очи да се на велики број словенског живља наилази пре свега у насељима са словенским називима, а да села с претежно грчким становништвом чешће имају грчке називе.

Карактеристично је да се ту и тамо, и не баш ретко, нарочито опет у серском крају, словенски апелативи надовезују и на чисто црквене називе, уобичајене код манастирских метоха с храмовима посвећеним овим или оним свецима, било да се тим традиционалним називима додаје име ктитора, било да се уз само име свеца, односно Богородице, појављује неки нови епитет. Имена ктитора у словенској средини нису ретко словенска, а дешава се да се и имену Богородице или неког популарног свеца додају не само уобичајени грчки већ и словенски надимци. Довољно је прегледати збирку повеља манастира Јована Претече на Меникејској гори код Сера да би се томе нашло више занимљивих примера. Тако октобра 1333, Меникејски манастир добија као дар манастирчић

Богородице у граду Трилисију, зван τοῦ Βεμπελάκη, са два његова метоха: један, такође посвећен Богородици, зове се τοῦ Τζέρνη, други, који се налази иза Месте (τοῦ Μέστου), ὁ Γράδιστος.[72] У хрисовуљи Андроника III од марта 1333. реч је о манастирчићу Богородице τῆς Ὀστρινῆς око града Зихне.[73] У хрисовуљи Андроника II од јуна 1309. помиње се метох Богородице τῆς Βοριτζίου код Сера и црквица великомученика Димитрија τοῦ Κριλάτου у околини Мелника.[74]

Ономастички подаци показали су да је у XIV веку сло- [56]
венско становништво било врло многобројно у источној Македонији. Из личних имена види се уз то да је словенски живаљ био нарочито јако заступљен у серско-струмској области, а осетно слабије на Халкидици, али да су разлике у том погледу постојале не само између појединих крајева већ и између појединих села. Кроз топониме те разлике се мање осећају, али у основним линијама топономастичка грађа поткрепљује резултате које даје проучавање личних имена.

*

Већ у античко доба Серска област била је славна због свог привредног богатства.[75] У пространој серској равници и плодним долинама река цветала је пољопривреда. Исто тако земљорадња је цветала овде и у средњем веку. Није случајно да су се земље најбогатијих светогорских манастира великим делом налазиле у овој области, пре свега по обалама доње Струме. Многа светогорска имања налазила су се и на

[72] Guillou No. 30, 4. Душанова хрисовуља од октобра 1345, потврђујући права власништва Менискејског манастира, понавља овај податак (Ib. No 39, 69), а уз то помиње и планину (τῆς πλανινῆς) св. Георгија Πράσαχα и (другу) τῆς Λουμπουτίτσης. Значај ових апелатива није јасан, у сваком случају ни један ни други није грчки. Τζέρνης (Црни) сусреће се чешће као лично име, нпр. *Dölger*, Sechs Praktika, RK 292, 298, 309; Zogr. No 19, 1; Xér. No No 18, 26; 20, 12; в. и стр. 49. — Γράδιστος је свакако словенско Градиште. Cf. *Vasmer*, 224. — Посебну пажњу заслужује чињеница да се Места овде назива својим словенским именом, уместо грчког ὁ Νέστος.

[73] Goillou No 28, 4 и 18.

[74] Ib. No 4, 31 и 36: τὸν εὐκτήριον οἶκον ... εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ Κριλάτου. Епитет „Крилати" свакако се односи на св. Димитрија, иако је синтаксички повезан са εὐκτ. οἶκον. И у претходно цитираном документу прво је речено, у сасвим сличној конструкцији: τὸ ἐκτὸς τοῦ κάστρου μονύδριον, τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης καὶ Θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένον τῆς Ὀστρινῆς (№ 28,4), мало даље: τοῦ τε εἰρημένου μονυδρίου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὀστρινῆς (*ib.* 18).

[75] Уп. Ф. *Папазоглу*, Еион-Амфипољ-Хрисопољ, ЗРВИ 2 (1953) 7.

Халкидици, нарочито у плодној Каламарији. Поред земљорадње и јако развијеног виноградарства, једну од најважнијих привредних грана представљало је рибарство. Још из античке епохе позната су и рудна богатства ових крајева.

Многобројни градови били су природни центри трговине и занатства, на првом месту сама престоница Сер, после византијског Солуна највећи и најзначајнији град источне Македоније. Као и Солун, Сер се у документима наводи редовно са епитетом „од бога чувани град" (θεόσωστος πόλις). Био је то, према Кантакузину, „велики и дивни град" (πόλις μεγάλη τε καὶ θαυμασία).[76]

О привредном животу у градовима тога времена нема директних обавештења. Има међутим занимљивих података о имовини појединих манастира у градовима, имовини која настаје даривањем побожних великаша или пак од давнине припада манастирима, па им се потврђује царским хрисовуљама.[77] Тако, на пример, севаст Козма Панкал поклања манастиру Пантократора у Цариграду, у коме се замонашио, већа имања код Сера, а у самом граду, у чаршији, три радионице (ἐργαστήρια) и две пекаре (μαγκιπεῖα), од којих је једну купио а другу сам подигао, као и бројне куће.[78] Теодора Кантакузина, мајка доцније цара Јована VI, дарује истом манастиру, поред многобројних земљишних поседа у околини Сера, два врта у граду, веће и мање куће, пекару и три радионице у чаршији које се издају под најам.[79] Светогорски манастири имају куће и радионице како у Цариграду и Со-
[57] луну тако нарочито и у Серу.[80] Имају куће и у другим градовима источне Македоније: у Зихни,[81] Рендини[82] Мелнику,[83] Водену,[84] Верији,[85] Хрисопољу.[86] Дешава се да се ма-

[76] Cant. II, 548; 1; уп. и II, 329, 10.

[77] На неке од тих података недавно је указала *М. А. Поляковская*, Городские владения провинциальных монастырей в поздней Византии, ВВ 24 (1964) 202 сл.

[78] Kult. No 8 (1313).

[79] Ib. No 18 (1338).

[80] Нпр. Chil. No No 62, 55; 105, 11; 108, 10; Phil. No 6, 22; *Regel* No 4, p. 16; *Dölger*, Schatzk. No 9, 21; *Соловјев-Мошин* No No 6, 34; 7, 28; 8, 19; 18, 53. Исто тако и манастир Јована Претече на Меникејској гори: *Guillou* No No 4, 25; 35, 7—12, 14; 38, 67.

[81] *Соловјев-Мошин* No No, 7, 18; 8, 35, 56, 62 и 73; 18, 58; *Dölger*, Schatzk. No 9, 15.

[82] *Соловјев-Мошин* No No 7, 70; 18, 39. Schatzk., No 9, 44.

[83] *Соловјев-Мошин* No 7, 41; Schatzk. No 9, 28.

[84] *Regel* No 4, p. 17.

[85] Ib. p. 18.

[86] *Соловјев-Мошин* No 18, 67 и 70.

настирски парици настањују у градовима као занатлије.[87]

Новчана привреда доминирала је у Византијском Царству не само у градовима него и на селу. Порези су убирани у новцу. Феудална рента имала је претежно новчани карактер. Обавезе сељака сводиле су се скоро искључиво на новчана плаћања; натурална давања и работе играли су сасвим споредну улогу: натурална давања су све више замењивана новчаним плаћањима, а работе су се ограничавале обично на 12, највише на 24 дана годишње.[88] Новчана привреда одржала се у Серској области јамачно и под српском влашћу, за разлику од прилика у српским земљама где је господарила натурална привреда и где су се главне обавезе сељака састојале од натуралних давања и работа које су вршене по правилу два пута недељно и поврх тога још у одређеним данима за време јесењег и пролећнег орања, косидбе и бербе.[89] Душанове повеље, издате светогорским манастирима и манастиру Јована Претече код Сера, показују да је византијско пореско уређење остало на снази. Њихове имунитетске формуле полазе од система опорезивања који се ни у чему не разликује од византијског.

Новчана привреда претпоставља јачу везу и живљи саобраћај између села и града. Не треба ипак мислити да је сеоско становништво продавало своје пољопривредне производе само у граду и да је задовољавало своје потребе у занатским производима само на градским пијацама. Трговa је било и по селима. У селима на манастирским властелинствима чешће се спомињу панађури (πανήγυρις) који се сваке године одржавају одређених дана.[90]

[87] *Соловјев-Мошин* No 7, 70. Schatzk. No 9, 54. Уп. *Острогорски*, Две белешке 79 сл. (в. у овој књизи, стр. 222 сл.).

[88] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 295 сл. и другде (в. СД, књ. I, стр. 105 и сл.).

[89] Исто 305 сл (в. СД, књ. I стр. 116 и сл.).

[90] Phil., No 3, 70; Zogr. No 16, 13; Esph. No 12, 38 = *Соловјев-Мошин* No 14, 46 (хрисовуља није Душанова већ Андроника II: уп. *Д. Анастасиевич*, Эсфигменские акты 57 сл.); *Regel* No 2, p. 3; No 3, p. 8; *Dölger*, Sechs Praktika, A 158; RA 251 и RV 231. Манастири су наплаћивали дажбине од тргова у својим селима; Ивирон је од панађура у селу Ливадији на Халкидици убирао годишње 2 (A 159), а у селу Бориску код Пангајске Горе 3 перпере (RK 251 и RV 232). Вашари би почињали на дан неког свеца, па би се и звали према том свецу. Као што је чувени вашар у Солуну одржаван 26. октобра, на дан св. Димитрија, патрона града, тако је вашар манастира Богородице код Стиларија одржаван 7. новембра, тј. на дан Арханђела, и према томе се и звао πανήγυρις τῶν 'Ασωμάτων (Phil. No 3, 70), а онај у ивиронском селу Бориску звао се панађур св. Параскеве (πανήγυρις τῆς ἁγίας Πα-

[58] Извесна затвореност и тенденција самозадовољавања потреба остаје карактеристична у условима феудализма. У пописима села на манастирским властелинствима наилазимо на сељаке који се баве различитим занатима. Број ових сеоских занатлија понегде је упадљиво велик.[91] Тако смо у попису великог села Радолива из 1316. избројали 9 ковача (χαλκεύς),[92] 2 колара (ἁμαξᾶς),[93] 3 тесара-дрводеље (πελεκάνος),[94] 7 лончара (τζυκαλᾶς),[95] 1 ткача (ὑφάντης),[96] 1 асурџију (ψιαθᾶς),[97] 3 шеширџије (καλασᾶς),[98] 3 кројача (ῥάπτης),[99] и ништа мање него 23 обућара (τζαγκάριος).[100] Свакако су занатлије овог великог села задовољавали такође потребе околних мањих насеља. То потврђује чињеница да у попису суседног малог села Бориска није забележен ниједан занатлија, сем четворице дрводеља: занимљив пример еснафског груписања.[101] Честа је појава да се отац и син или два, па чак и три брата баве истим занатом. Тако, на пример, у Радоливу сусрећемо у два случаја по три брата обућара;[102] од свега седам лончара тројица у једном и двојица у другом случају су браћа;[103]

ρασκευῆς), одржаван је, дакле, 14. октобра. О сеоским трговима говори детаљно већ позната новела Василија II од 996 (*Zepos*, Jus graecoromanum I, 271).

[91] Cf. *Dölger*, Sechs Praktika 22 sq., који уосталом тачно примећује да у неким случајевима није сасвим сигурно да ли је реч стварно о занату којим се дотични сељак бави или се назив заната већ претворио у породично име. Такви случајеви су међутим сразмерно ретки. У великој већини примера које ћемо навести реч је несумњиво о стварним занатима.

[92] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 9, 37, 56, 101, 113, 170, 193, 207, 208.

[93] Ib. 60, 62.

[94] Ib. 172, 221, 226.

[95] Ib. 79, 93, 94, 97, 100.

[96] Ib. 172.

[97] Ib. 26.

[98] Ib. 9, 10 и 112. У два прва случаја *καλασᾶς* је може бити презиме.

[99] Ib. 87, 108, 153.

[100] Ib. 33, 41, 50, 54, 57, 67, 70, 71, 73, 88, 90, 91, 103, 104, 144, 166, 173, 182, 191, 213, 224, 225, 228.

[101] Ib. 238, 239 (брат претходног), 245, 248. У оближњем мањем селу Овилу има само један ковач и један кројач а у Добровици један ковач и један обућар: ib. 263 и 293; 313 и 321.

[102] Ib. 88, 91 и 103—104. Браћа су и обућари, ib. 70 и 71; обућар ib. 54 је брат ковача ib. 56, а ковач ib. 37 вероватно је брат асурџије ib. 26. Уп. *Н. Кондов*, Селското занаятчийство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век, ЗРВИ 8, 2 (1964) 191 сл. Упућујем накнадно на ову садржајну расправу, објављену после завршетка мог рада.

[103] Ib. 93—94 и 97.

браћа су и оба колара у Радоливу.[104] Упадљиво је да су занатлије у овом и иначе јако словенизираном селу претежно Словени. Ове сеоске занатлије и њихове породице имају, као и остале сељачке породице, своју кућу у селу и своје сељачко газдинство, поседују већи или мањи виноград и стоку, али врло ретко и њиве. Разлика у имовинском положају између појединих сеоских занатлија је осетна, као и разлика у висини њихових дажбина, које се крећу у истим гра- [59]
ницама као и код осталих сељака. Као и код осталих сељака, висину дажбина одређује имовно стање. Бављење занатом посебно се не опорезује.[105]

Основу привредног живота сачињава, наравно, пољопривреда. Аграрне прилике у Серској кнежевини надовезују се на односе који су се овде формирали у претходно, византијско време. Ови односи су нам познати захваљујући обилној документарној грађи која нам притиче из тога времена, изузетно богатог у владаочевим повељама, приватним актима и, што је најважније, детаљним пописима појединих властелинстава у византијским практицима. Повеље из времена српске власти само допуњују и потврђују ову углавном познату слику. Ми ћемо је овде скицирати у најкраћим потезима.

То је слика типично феудалних односа. Њена основна карактеристика је доминантан положај крупног поседа.[106] Обрадива земља, уколико се не налази на располагању владара и његових органа, концентрисана је, с једне стране, у рукама феудалне властеле, с друге, у рукама цркве, нарочито манастира. Поједине врсте велепоседа имају своје јасно оцртане особине, али је структура феудалног властелинства у суштини увек иста. Исти је у основи и правни положај сељака који су на тим поседима настањени и који их обра-

[104] Ib. 60 и 62.

[105] Као пример имућнијег сеоског занатлије може послужити обућар Михаило звани Ромеј: он има кућу, два пара волова, две краве, виноград од десет модија и плаћа 2½ перпере (RK 91). Средњег имовног стања су његова браћа, обућари Василије и Константин: први има кућу, вола, краву, виноград од 6⅓ мод. и плаћа 1 перперу (ib. 88), други кућу, вола, магарца, виноград од 3 мод. и плаћа исту дажбину (ib. 90); исту дажбину плаћа и четврти брат Хрис, који има кућу и виноград од 3 мод., а који није занатлија (ib. 89). Многе занатлије у Радоливу имају такође само кућу и мању парцелу винограда. Усамљен међу занатлијама, али не и међу обичним сељацима, јесте ткач Јован који сем куће, нема ништа; његова дажбина износи ⅙ перпере (ib. 172).

[106] За све што следи уп. Писцовые книги и Paysannerie (в. СД, књ. I стр. 1—118 и 347—404).

ђују. Исте су и њихове обавезе, било да је реч о властеоским или манастирским или и државним земљама.

Властелинства се састоје од два неједнака дела: пространог господарског земљишта у непосредном поседу феудалца и земље у власништву сељака-парика, груписане око сеоских насеља. Настањене у селима на територији властелинства, сељачке породице имају свака своју кућу и своје посебно газдинство, уколико немају и по неколико њих заједничко газдинство, што је прилично чест случај код ближих рођака. Иако захватају само мањи део територије, газдинства парика, њихове њиве и виногради, чине у ствари језгро феудалног добра, представљају његов најпродуктивнији део, доносе и самом властелину сразмерно највећи приход.

Поред земљорадње, нарочито значајно место заузимало је у Серској кнежевини виноградарство. Пописи властелинстава, како у струмској области тако и на Халкидици, бележе у поседу парика пре свега њиве и винограде. Понекад, али знатно ређе, спомињу се воћњаци и повртњаци. Сем некретнине, практици педантно бележе и стоку појединих сељачких породица, на првом месту волове, затим краве, често
[60] и магарце, док се коњи у овим крајевима сусрећу сасвим ретко; од ситне стоке најчешће видимо овце, ређе козе и свиње. Поседовање пара волова („зевгарија") или бар једног вола важило је као основна ознака нормалног сељачког газдинства. Фактички, међутим, газдинства многих и многих парика овај услов не испуњавају.

Важно место заузимало је, нарочито на манастирским властелинствима, и пчеларство, како због добијања меда тако и због воска који се у цркви много трошио. Ту и тамо у практицима забележене су кошнице у поседу појединих парика. Изгледа, пак, да су се пчеле гајиле пре свега на манастирским или властеоским господарским земљама. Постојала је и специјална дажбина на пчеларство (μελισσοεννόμιον), која се у имунитетским формулама често наводи, како у византијским тако и у Душановим хрисовуљама. Колико је манастирима било стало до пчеларства, показује пример ватопедских монаха који су се жалили светогорском протату да немају места погодног за пчеларство (μελισσουργεῖον), па им је прот одредио такво место у кругу Свете Горе, уз обавезу да достављају протату годишње две фунте воска.[107]

Њиве, виногради, воћњаци и повртњаци парика представљају њихов лични, односно породични посед. Тај посед

[107] *Dölger*, Schatzk., No 150 (апр. 1306).

се наслеђује из генерације у генерацију, даје кћерима и сестрама у мираз; парици могу да купују и да продају некретнину и да своје парцеле међусобно замењују. Парик је правно способно лице, може да се појави пред судом и као странка и као сведок. Но, упркос свему томе, парик је неизбежно зависан од свога господара: то је антиномија, карактеристична за феудални поредак. Парик има према господару стриктно одређене обавезе, пре свега обавезу да му плаћа дажбине. Овом обавезом, која се такође наслеђује из генерације у генерацију, парик је нераздвојиво везан за свог господара и његово властелинство. Он не сме да га напусти, а тиме је ограничена и његова лична слобода. Ако своју земљу напусти, властелин има право да га принудно врати. Сељачка класа је у својој бити зависна класа, било да је реч о државним или властеоским земљама, о властелинствима манастира или световних феудалаца, о баштинским или пронијарским поседима. Класа независних сељака одавно је престала да постоји.

Имовно стање парика који пролазе пред нама у практицима, врло је неједнако. Нека села, нарочито у струмској области, показују извесно благостање, друга су напротив крајње сиромашна. Велике имовинске разлике постоје, штавише, и између парика једног те истог села. Неки имају по стотину модија земље, у ретким случајевима и више (1 хектар—12 модија), уз то веће парцеле винограда, пар волова, понекад и два пара, доста крупне и ситне стоке. Други имају сићушне оранице или сићушне винограде и врло мало стоке, а многи немају уопште никаквих земљишних поседа, нити стоке.

У још горем положају од парика безимљаша налазе се тзв. „елевтери", који сачињавају посебну и не баш малобројну категорију позновизантијског сељаштва. Немајући
никаква поседа ни сталног места боравка, они воде скитни- [61]
чки живот прелазећи с једног властелинства на друго; зато немају ни сталних обавеза и стога се и зову „елевтери" — ἐλεύθεροι („слободњаци") или ξένοι (туђинци) или и просто πτωχοί (убоги). Немаштина и учестала ратна разарања изазивају нагао пораст ових бескућника који се несумњиво највећим делом регрутују из редова одбеглих парика. Како византијске повеље претходног времена, тако и Душанове хрисовуље често спомињу ове сиромахе и дају манастирима право да их насељавају на својим земљама да би тако појачали радну снагу свог властелинства.

Док се имовинска диференцијација на селу заоштрава и број осиромашених постаје све већи, крупна властелинства настављају свој успон. Од краја XIII века византијски манастири доживљавали су своје златно доба. Душан је, као што је познато, још увећао богатства и привилегије манастира у освојеним областима, нарочито светогорских. О подршци коју је пружио светогорским манастирима Угљеша, биће још говора у даљем излагању. Поред манастирског, растао је и крупни посед световне властеле. Додуше, наша обавештења потичу углавном из докумената сачуваних у манастирским архивима, али ова грађа пружа извесне податке и о световном велепоседу, понекад непосредно — путем повеља издатих световним великашима које су доспеле у манастирске архиве, а чешће посредно — путем докумената издатих самим манастирима у којима се спомињу земљишни поседи, често врло замашни, које је манастир примио од неког угледног властелина или који су раније припадали неком пронијару. Таквих података има доста и из доба српске власти.

Представници грчке властеле, који су после освајања Македоније прешли у службу Стефана Душана, природно су задржавали, а често и знатно повећавали своје земљишне поседе. У Душановим хрисовуљама, издатим светогорским манастирима, спомињу се низ његових грчких „дворана" који дарују манастирима неке од својих бројних поседа.[108] Они који су напустили освојену територију, губили су, наравно, своја имања. Свакако су ова добрим делом припала представницима победничке српске властеле и оним грчким великашима који су се њима придружили. Знамо поуздано да су у више случајева ситуацију искористили и манастири. Мало даље наићи ћемо на пример ливница у селу Кондогрици које су прешле у посед Ксиропотамског манастира (стр. 525). У једној недавно објављеној повељи од јула 1349, на коју смо већ имали прилике да се осврнемо (стр. 481), Филипа Асанина продаје истом манастиру свој посед у Ермилији на Халкидици, јер, налазећи се у Солуну, нема од њега, како то она објашњава, више никакве користи, будући да се све што је ван тога града нашло у рукама Срба.[109] Посебну пажњу заслужују и у овом погледу два документа из времена после Маричке битке о којима је такође било говора

[108] В. нарочито хрисовуљу издату Ватопеду априла 1348, *Соловјев-Мошин,* бр. 18. Уп. и простагму у *Guillou* No 25 и уз то моју расправу Alexios Raul, 340 sq. (в. у овој књизи, стр. 228 сл.).

[109] Xer. No 26, 24, 78, 82.

(в. стр. 480—1 и нарочито Екскурс I): повеља велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине од августа 1373. и [62]
простагма цара Јована V од фебруара 1375.[110] После успостављања византијске власти у доскора српским областима, враћене су земље онима који су их за време српске власти изгубили, па је тако и велика доместикиса Ана добила своје породично имање Маријане (Амаријане) у Каламарији. Међутим, имање је било, тако бар тврди велика доместикиса, сасвим опустело, остало је без људи и икаквих прихода, па су она и њен муж, велики доместик Димитрије Палеолог, решили да га уступе неком манастиру. Из простагме Јована V сазнајемо међутим да је Димитрије Палеолог прво покушавао да га прода суседима који су имали право првенствене куповине, али да нико од њих није пристао да купи ово имање чија је вредност наводно превазилазила 2.000 перпера. Онда су га велики доместик и његова супруга — после многих разговора, каже Ана, што ће рећи после дугог ценкања — уступили светогорском манастиру Дохијару за 600 перпера, с тим да ће се „вишак урачунати" као накнада за монашке молитве за покој њихових душа и душа њихових родитеља. И у овом случају на крају је профитирао манастир, који је, као што сазнајемо из царске простагме, преузевши имање, спровео на њему мелиорације, па је чак подигао на њему пирг. Добија се утисак да су манастирска газдинства била јача и стабилнија него остала властелинства.[111]

Упоредо с порастом велепоседа расту и његове привилегије, јер је феудални велепосед по својој природи привилегисан посед. Што је манастир угледнији, што је властелин утицајнији, то су и његове привилегије значајније. А што су привилегије велепоседа шире, то је и његова феудална рента већа. Ако ужива потпун имунитет, он убира целокупан приход од својих добара и од дажбина својих сељака, без обавезе да било шта преда државној благајни. У таквој завидној ситуацији налазили су се под византијском влашћу

[110] *Ktenas* No 8. *Dölger,* Schatzk. No 20.

[111] Погрешно би било, уосталом, узети сувише буквално Анине горке речи о пустоши коју је она нашла на свом имању после пада српске власти, а још погрешније сматрати типичном слику коју те речи сугеришу за прилике тога времена. Ово јасно показује оно што Ана сама саопштава о том имању мало даље. Предајући га Дохијару, уз наплату уговорених 600 перпера у венецијанским дукатима, велика доместикиса истиче у својој повељи (*Ktenas* No 8, 52—58) да га уступа са свим воћкама које се на њему налазе, дивљим виноградима, воденицама, парицима и досељеницима (!), пашњацима и свим другим правима.

многи манастири, као и световни феудалци.[112] Ипак се дешавало да и врло угледни манастири нису уживали неограничен имунитет већ су бар извесне дажбине плаћали државној благајни (као нпр. Зограф који је плаћао 50 перпера годишње на име ситаркије) или су били ослобођени дажбина само на неким, а не и на свим својим поседима (као Ивирон који је плаћао за село Радоливо високу порезу, још знатно повећану за време византијског грађанског рата). Душан је ослободио манастире тих обавеза.[113] Светогорски манастири, који су га задужили својом моралном подршком а који нису оклевали са својим захтевима, сви су под Душановом влашћу уживали потпуни имунитет. Штавише, Душан им је
[63] даривао нове поседе и нове приходе. То исто су чинили царица Јелена и деспот Јован Угљеша. Упоредо с финансијским, проширивaн је и судски имунитет велепоседника. Извесна ограничења која су у том погледу постојала у византијско време, отпала су под српском влашћу још у Душаново доба.[114]

Од велепоседа који су уживали потпун имунитет, држава није имала наравно никаквих прихода, а према томе ни непосредне користи. Висина њених пореских прихода од поседа са ограниченим имунитетом зависила је од степена тога ограничења. Целокупан приход, међутим, притицао је држави од земљишта која су остајала у њеном непосредном поседу, а таквих земљишта било је изгледа још увек доста. Њену својину сачињавале су и земље дате у условно власништво пронијара. Од њих држава није имала прихода, али су оне чиниле основу њене оружане снаге.

Систем проније био је несумњиво распрострањен у источној Македонији и под српском влашћу.[115] О томе сведоче помени пронијара и у Душановим и у Угљешиним повељама. О томе сведочи и чињеница да је после Маричке битке Византија, успоставивши своју власт у централним Угљешиним областима, покушавала да одоли турској опасности на тај начин што је половину поседа манастира „светогорских, и солунских, и свих“ предала локалним пронијарима.[116] Војска Серске кнежевине била је свакако претежно пронијарска. О најамним војницима никаквих помена нема, а друге домаће војске, сем феудалне, у то време није могло бити.

[112] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 55 сл. (в. СД, књ. I, стр. 407 сл.).
[113] Исто 84 и 87 сл. (в. СД, књ. I, стр. 448 и 453 сл.).
[114] Исто 105 (в. СД, књ. I, стр. 477).
[115] Уп. *Острогорски*, Пронија 127 сл. (в. СД, књ. I, стр. 282 сл.).
[116] Простагма Манојла II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти 165.

Према старцу Исаији, Угљеша је повео у рат против Турака „све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе“.[117] Ове велможе су Угљешини и Вукашинови пронијари.

*

Поред земљорадње, виноградарства и сточарства, велику улогу у привреди Серске области играло је рибарство. Говорећи о аграрним приликама, већ често проучаваним, ограничио сам се углавном на најкраће и најбитније напомене да не бих понављао оно што је о томе речено на другом месту. О значају риболова у Серској области расправљам овде први пут, па ћу морати да га претресем нешто подробније.

Изворни подаци показују да се становништво ових крајева врло интензивно бавило рибарством и на морима, и на језерима и рекама, нарочито на Струми. Ми смо, разуме се, и у овом погледу упућени на податке докумената из манастирских архива, али нема сумње да је рибарство представљало важну привредну грану не само на манастирским властелинствима ових крајева.

Колико су светогорски манастири били заинтересовани [64]
за рибарство, показује чињеница да се Душанова општа хрисовуља од новембра 1345, која Светој Гори гарантује, према њеним захтевима, најважније и најбитније привилегије, зауставља и на питању риболова.[118] Потврдивши посебна права Свете Горе и њеног епископског града Јерисоа, безбедност манастирских земљишних поседа и њихово ослобођење од дажбина, општа хрисовуља одређује да ће лађе и чамци светогорских манастира, као и Комитисе[119] и Је-

[117] *Стојановић*, Записи и натписи III, стр. 43 (бр. 4944).
[118] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 56.
[119] Уместо τῆς Κομιτίας треба свакако читати τῆς Κομιτίσσης. Комитиса (Κομίτισσα, Κωμίτισσα, Κωμήτισσα) позната је из многих докумената. Cf. *Theocharidis*, 77. Њен помен поред Јерисоа није необјашњив јер се Комитиса налазила под општом управом светогорског протата, који је имао свог „великог економа Комитисе“. Cf. Zogr. No 38. В. и напомене које даје *Bompaire*, Xér. p. 180. Из повеље патријарха Исаије Ивирону од децембра 1325 (Schatzk. No 93) види се да се Комитиса налазила на самом улазу у Свету Гору и да је тамо било подигнуто утврђење ради одбране Свете Горе од непријатељских навала. Светогорски манастири имали су у Комитиси риболове, као што се види из Kutl. No 43 од 1405 (В. и корисне напомене које даје *Lemerle*, p. 153) и нарочито из Xér. No 24 од 1331. Овај последњи документ показује да су ти риболови били предмет огорчених спорова између Ксиропотама и Зографа. Дуго су се парничили око

рисоа, имати право да несметано улазе у Стримон, без плаћања ма каквих намета.

Хрисовуље издате појединим манастирима често говоре о рибарству (ἡ ἁλεία), нарочито када се ради о селима на Струми. Рибарске лађе и чамци различите врсте које се при том спомињу (καράβιον, σανδάλιον, ἀκρεισανδάλιον, πλάτη, μονόξυλον, σοβήκιον),[120] припадају било самом манастирском властелинству, било његовим парицима. Набрајајући манастирске поседе и приходе, документи, поред земљишних поседа и парика по селима, кућа и радионица по градовима, наводе рибњаке и рибарске лађе, као и пристаништа (σκάλα) на манастирским метосима код река и језера. Тако је, на пример, у Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346. забележено да у селу Мелицијани на Струми манастир има парике и рибарске чамце.[121] Душанова хрисовуља манастиру Јована Претече на Меникејској гори од октобра 1345. бележи рибњаке и рибарске чамце на два манастирска метоха.[122] О рибарству говоре и Душанове хрисовуље Ксиропотаму и Филотеју из 1346. године.[123]

За властелинство рибарски чамци представљају извор прихода, за парике настањене дуж река и језера важно средство за привређивање. Пописујући имовину таквих парика, неки практици, поред земље и стоке, бележе у поседу се-
[65] љачких породица и рибарске чамце. Понекад парици имају по пола чамца, што значи свакако да двојица користе један чамац заједнички. Тако у малопре споменутом селу Мелицијани на Струми практици Ивирона наводе код неких сељачких породица по један чамац (σανδάλιον α΄, σανδάλιον ἁλιευτικόν), код других по пола чамца (σανδαλίου ἥμισυ, σανδαλίου ἁλιευτικοῦ μερίδα ἡμίσειαν).[124] У селима Хандаку и Нисиону на

поседа у Комитиси такође Ивирон и Хиландар. Cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik 176 sq. и Schatzk. p. 237.

[120] У хрисовуљи Андроника II манастиру Богородице код града Стиларија од априла 1287. наведене су и разне справе које су имале манастирски моноксили. Cf. Phil. No 3, 72.

[121] *Соловјев-Мошин*, бр. 7, 43. Исто у хрисовуљи Јована V од августа 1357: *Dölger*, Schatzk. No. 9, 29. Уп. и карактеристичан податак у хрисовуљи Андроника II, цитираној у претходној напомени, где су, при набрајању манастирских поседа и прихода, као посебна тачка наведена два манастирска моноксила са њиховим справама.

[122] *Guillou* No 39, 51. 53. Уп. већ у хрисовуљи Андроника II и Андроника III од јуна 1321: ib. No No 9, 13, и 10, 15.

[123] Xér. No 25, 18 и *Соловјев-Мошин*, бр. 8, 80.

[124] *Dölger*, Sechs Praktika, A 9, 11, 14, 15 (1301); K 14, 18, 20, 25, 27 (1317); P 14, 17, 19, 23, 25 (1321); V 7, 9, 15, 22, 39, 42 (1341). Уп. и K 431 и P 417, где у селу Като Волво у Каламарији једно сељачко газдинство има пола чамца-моноксила.

Струми, власништву пронијара епарха Михаила Мономаха, од укупно 27 сељачких породица код 26 њих забележен је по један чамац-моноксил.[125] Пронијар Михаило Мономах примао је од рибарских чамаца и пристаништа у Хандаку годишњу ренту од 15½ перпера[126] а од риболова у суседним селима Худинама и Невољани 18 перпера.[127] То је веома значајан приход јер су основне дажбине које је Михаило добијао од својих парика износиле свега 27½ перпера годишње, а целокупна феудална рента коју му је одредио цар, била је фиксирана на 50 перпера. Приходи од риболова сачињавали су, према томе, допуну од 67% на његову основну ренту.[128]

До каквих су се замашних свота пели такви приходи, најбоље се види из повеља деспота Јована Угљеше Ватопедском манастиру, о којима смо имали прилике да говоримо расправљајући питање Угљешине територије (стр. 471 сл.). Проширење граница Серске државе на западни део Тракије све до језера Пору, до кога је дошло за време Угљешине владе, није остало без привредног ефекта. Нису ни манастири остали при томе празних руку. Повељом од новембра 1369. године Угљеша одређује да од прихода са језера Пору Ватопед прима годишње 120 перпера,[129] а хрисовуљом од априла 1371. поклања манастиру и један рибњак (βιβάριον) на том језеру са свим правима и риболовом на мору (τῆς θαλαττίας ἁλιείας), тј. на Бистонском заливу, ослобађајући га свих дажбина.[130] Кад проценимо реални значај ових бенифиција, не изненађује нас више да се њихово додељивање образлаже патетичним речима о дугу који деспот осећа према Богородици и великој његовој љубави према Ватопедском мана-
стиру, који је дошао да посети спремајући се за велики рат [66]

[125] Zogr. No 29, 8—76 од јануара 1333.

[126] Ib., 1. 96. У тексту пише чак 50, али је то свакако грешка. Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 294 (в. СД, књ. I, стр. 104).

[127] Ib. 1, 93.

[128] До ове допуне дошло је захваљујући пријатељском залагању великог ловца Јована Ватаца коме је било поверено да изврши предају имања Михаилу Мономаху. О практику овог пронијара и начину израчунавања њихових прихода в. Писцовые книги 286 сл. (в. СД, књ. I, стр. 94 сл.).

[129] *Laskaris*, Actes serbes de Vatopédi, No 3. *Соловјев-Мошин*, бр. 37.

[130] *Laskaris*, Actes serbes de Vatopédi, No 4. *Соловјев-Мошин*, бр. 38, Као што сам већ горе напоменуо (гл. II, нап. 67), проф. Ласкарис припрема издање повеље којом Угљеша и лаври Св. Атанасија поклања рибњак на истом језеру.

против Турака.[131] Деспотов дар Ватопеду, на територији која је тек недавно пала под његову власт, био је доиста изванредно замашан. Несумњиво је да је годишњи приход од 120 перпера, који је Ватопед првобитно добио на језеру Пору, поклоном из 1371. још знатно повећан.

Поседи на рекама и језерима доносили су приходе не само од риболова. То се нарочито јасно види из Душанове хрисовуље издате манастиру Зографу априла 1346. која потврђује права тог манастира у селу Хандаку на Струми, некадашњем власништву пронијара Михаила Мономаха. Душанова хрисовуља потврђује ово село Зографу „са тамошњим воденицама, дажбином за пролаз од лађа које улазе и излазе, риболовом који је то село уживало у Евољани (Невољани) и Худинама, као и пословима које су од давнине обављале лађе тог села, веслачком службом код превоза жита и друге робе у пристаниште поменуте реке (sc. Струме) како оне имају на то право (προνόμιον).“[132] Све су то права која је донело манастиру власништво у Хандаку (а не обавезе, како схватају Соловјев и Мошин), и то врло уносна права. Стога је Хандак и постао предмет дугих и огорчених спорова између Зографа и Хиландара, спорова који су се одразили у многим документима и дали повода читавом низу фалсификата.

Мало даље, после одредбе о ослобођењу од дажбине у износу од 50 перпера коју је манастир Зограф плаћао на име ситаркије (житнице) под византијском влашћу,[133] Душанова хрисовуља се враћа на питање риболова у Хандаку и наређује да „чамци реченог села Хандака лове рибу у Хрисопољском мору (тј. Хрисопољском заливу на ушћу Струме) и на

[131] У расположивим документима нема података о висини целокупних прихода манастира Ватопеда. Ради упоређења можемо да наведемо да је Ивирон од свих својих поседа у Солунској теми имао 1321. године 677, од свих поседа у Серско-Струмској теми 1316. године 520 перпера, на које је међутим плаћао порез од 200 перпера (*Dölger*, Sechs Praktika P 586 и RK 334), дакле укупно 1197 перпера, од којих је задржавао 997; а 1341. године 633 и 448 перпера са истом порезом од 200 перпера (V 456 и RV 241), тј. укупно 1081, одн. 881 перперу чистог прихода. Приходи Хиландара од свих његових поседа у Солунској теми износили су 1300. године 580 перпера (Уп. *Мошин*, Акти, стр. 215, ред 556, са исправком издавача у нап. 65). Слично Ивирону и Ватопеду, Хиландар је био већ тада један од најбогатијих светогорских манастира. Целокупан приход манастира Зографа од његових имања у Солунској теми износио је 1320. године тек 138 перпера (Cf. Zogr. No 17, 85).

[132] *Соловјев-Мошин*, бр. 9, 27—35.

[133] В. о томе *Острогорский*, Иммунитет 82 сл. (в. СД, књ. I, стр. 445 сл.).

реци (Струми) несметано и неузнемиравано и да не буду никако од ма кога било подвргнути дажбини за рибарење (ὀψώνιον), ни давању трећег дела (τρίτην μερίδα), ни ма чега другог већег или мањег“.[134]

Изгледа према томе да су власници риболова, уколико [67]
нису уживали посебне повластице, имали да сносе врло велике намете. Утицајни манастири су успевали да се тога ослободе. Тако је и манастир Јована Претече на Меникејској гори био ослобођен рибарских дажбина. Душанова хрисовуља која му даје ову привилегију, опет нарочито истиче ослобођење манастирских чамаца, односно чамаца манастирских сељака, од давања „трећине“ (τὸ ἀπαιτούμενον τρίτον).[135]

Због великих прихода које је риболов доносио, манастирима је природно било стало до тога да добију имања погодна за рибарење, а уз то да буду ослобођени рибарских дажбина. Риболови су давани и у пронију.[136] Са своје стране врховна власт, мада је и у овом погледу често попуштала пред захтевима угледних манастира и своје властеле, није ипак лака срца испуштала из својих руку тај значајни извор прихода. Тако цар Андроник II хрисовуљом од марта 1319. године, на тражење свога „сина и зета“ краља Милутина, поклања Хиландару више села код Струмског језера (села

[134] *Соловјев-Мошин*, бр. 9, 42—47. Ове одредбе, као што су већ приметили Соловјев и Мошин (стр. 387), преузете су из акта Zogr. No 32, а то је један од пет сачуваних докумената који се издају за хрисовуље Јована V, све од јануара 1342. године. Према резултатима до којих је дошао *Dölger*, Die Mühle von Chantax (= Byz. Diplomatik 189 sq.), аутентичан је документ No 31 B, док су No No 31 A, 32, 33 и 34 фалсификовани. Ово доводи у питање и веродостојност Душанове хрисовуље Зографу, иако тиме још није речено да она нема своју аутентичну основу (одредба о ослобођењу од ситаркије с позивом на ранију Душанову одлуку не изазива сумњу). Проблем ове хрисовуље, на којој се Делгер није зауставио, захтева посебно испитивање које би, користећи и словенску хрисовуљу бугарског цара Јована Александра од марта 1342. (Zogr. Sl. No 3), имало да утврди шта је у њој аутентично а шта је настало доцнијом интерполацијом. За питања која нас овде занимају, то нема нарочитог значаја јер нас не интересује да ли је манастир Зограф стварно имао сва права о којима је реч, него каква су права долазила у обзир у вези са риболовом и какво је место рибарство заузимало на властелинствима у риболовним крајевима Серске области.

[135] *Guillou*, No 39, 98.

[136] Поред поменутог пронијара Михаила Мономаха чија су се села налазила на Струми, има више примера из малоазијских предела о давању риболова у пронију. Уп. *Острогорски*, Пронија 55 сл. (в. СД, књ. I, стр. 193 сл.). Ти примери су још изразитији, јер у њима није реч о риболовним селима, као у случају Михаила Мономаха, већ се у пронију дају управо риболови и други приходи од река и језера.

Георгилу, Евнух и Липсохориј с једне, Малаку и Оздравикиј с друге стране језера) и ослобађа их свих намета и обавеза без икакве ограде, а изузима из тог дара „једино риболов (τῆς μόνης ἁλιείας) у тим селима и место за прелаз (τοῦ πόρου) у поменутом селу Малаки, јер су овај риболов и прелаз одређени да буду државни (δημοσιακά)“.[137]

Ствар се међутим није на томе свршила. Хиландар је инсистирао, па је цар, као и обично, попустио, и то прилично
[68] брзо.[138] Из хрисовуље од јуна 1321, две године доцније, сазнајемо да су хиландарски парици плаћали за риболов у селу Георгили 60 перпера годишње.[139] Према томе, Андроник II је у међувремену пристао да риболов у том селу пређе у власништво Хиландара, али је условио ову концесију плаћањем одређеног пореза, чија висина већ сама говори о вредности тог накнадно препуштеног објекта. Но, ни с тиме се Хиландар није дуго мирио. Његов игуман замолио је цара да ову претешку обавезу укине, те је хрисовуља о којој је реч и укида, што значи фактички да су ту дажбину од тада хиландарски сељаци давали самом манастиру, док је државна благајна тај приход изгубила. Хрисовуља Андроника II, издата истог јуна 1321. године, на молбу српског краља, потврђује Хиландару право власништва на село Георгилу „са његовим риболовом“, без и једне речи о неким пореским обавезама.[140]

Но, ма колико да је такво попуштање карактеристично за слабост тадашње централне византијске власти, не изгледа ипак да је цар сасвим дигао руке од прихода на Струмском језеру које је својом хрисовуљом од марта 1319. био прогласио државним. У тој хрисовуљи реч је била о риболову у селима поклоњеним Хиландару на Струмском језеру (ἐν αὐτοῖς, sc. χωρίοις, дакле, у свим тим селима или бар у више њих), а хрисовуљама од јуна 1321. Хиландару је предат и

[137] Chil. No 41, 65. У истовременим потврдним хрисовуљама царева савладара Михаила IX и Андроника III (No 42 и 43) ове клаузуле међутим нема.

[138] В. више примера сличног попуштања централне власти: *Острогорский*, Иммунитет 79 сл. (в. СД, књ. I, стр. 440 сл.).

[139] Chil. No 62. Уп. и потврдну хрисовуљу Андроника III, No 63, 18 sq.

[140] Chil. No 60, 24 (и потврдна хрисовуља Андроника III, No 61, 22). Ова хрисовуља је издата истог месеца као и хрисовуља којом се укидају рибарске дажбине у Георгили, али свакако нешто после ње. Према томе би редослед био обрнут ономе у коме је L. Petit ове документе објавио: прво долази хрисовуља која је у Птијеовој збирци штампана под No 62 са потврдном хрисовуљом No 63, а онда хрисовуља штампана под No 60 са потврдном хрисовуљом No 61.

ослобођен дажбина само риболов у селу Георгили. Чини се, према томе, да је риболов у другим селима остао у рукама државе, а свакако је остало у њеним рукама место за прелаз у селу Малаки које је хрисовуља од марта 1319. издвојила као државно, јамачно због наплаћивања такса за тај прелаз. О њему нема говора у хрисовуљама које Хиландару чине нове концесије.

Потичући из манастирских архива, наша грађа обавештава пре свега о правима и приходима које су уживали манастири (а фалсификовани и интерполирани документи приказују их још већим но што су уствари били). Јасно је међутим да су, и поред доиста значајних привилегија које су уживали угледни манастири и велика властела, многи поседи и приходи, а тако и приходи од риболова, остали у поседу државе. Несумњиво је и Серска држава остваривала значајне приходе од рибарства у својим риболовним крајевима, било непосредним искоришћавањем државних риболова, било опорезивањем риболова у поседу других. Проширивши своје границе на западну Тракију, избивши на риболовно језеро Пору и Бистонски залив она је и ту дошла до [69]
нових прихода. Истина, Угљеша је, као што смо малопре видели, један део тих прихода даровао манастиру Ватопеду ослободивши га и одговарајућих дажбина. Али ма колико да је његов дар био широкогруд, деспот је већи део прихода свакако задржао за себе.

*

Нешто дуже морамо да се задржимо на важном и сасвим неиспитаном проблему рударства у Серској обалсти. Познато је да је ова област била славна својим рудним богатствима још у античко доба. Знамо да је у средњем веку рударство на Балканском полуострву од XIII века узело већег маха и доживело у XIV и почетком XV столећа велики полет, да је у Србији и Босни било главни извор богатства.[141] Рударство је цветало и у турско доба, и то управо у оним крајевима који нас овде занимају. Француски натуралиста Пјер Белон, који је прошао кроз те крајеве 1547. године, даје врло импресивне податке о рудницима у Сидерокавсији (Sidérocapsa) у североисточном делу Халкидике, које је лично посетио и веома пажљиво разгледао. Према њему, турски султан је добијао од тих рудника велике приходе, у просеку

[141] Уп. *Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем веку, ЗЈ I, 254 сл. *М. Динић*, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, I и II, Београд 1955, 1962.

18.000 дуката месечно, понекад и до 30.000, никад мање од 9—10.000; у њима је било запослено више од 6.000 радника и радило је пет до шест стотина топионица.[142] Није сасвим лако поверовати у ове цифре, мада се, с друге стране, не може сумњати да је оно што је овај бистри и радознали, добро обавештени путник изнео у свом веома детаљном приказу, у основи веродостојно. Још и француски конзул Кузинери, описујући своје путовање по Македонији крајем XVIII века, прича како је у тој истој области, кад је ишао према селу Nisvoro (= Изворо, в. доле, стр. 524) дуж једног потока који извире око рудника, видео да је вода у њему добила од руде сасвим црвену боју.[143]

Цитирајући забелешке Белона и Кузинерија, Ст. Бинон поставља питање да ли су рудна блага источне Македоније експлоатисана и у византијско време, па констатује резигнирано да није нашао текстове који би дозволили да се то тврди, мада „неке кратке алузије и само име Сидерокавсија допуштају такву хипотезу".[144] У ствари, подаци из византијске епохе о рударству у источној Македонији, иако нису ни приближно онако садржајни као вести из турског пери-
[70] ода, не оправдавају такав скептицизам. Уз то не треба губити из вида да у турским документима има података о рударству у источној Македонији и знатно пре Белонова времена. Једна одредба Мехмеда II говори о рударима у оној истој Сидерокавсији (Sidrèkapsa) коју ће скоро стотину година доцније посетити и описати Пјер Белон. Из ње се види да је положај тих рудара био регулисан још наредбом Мурата II (1421—1451), дакле још у време пре пада Цариграда. Већ то јасно показује да су рудници у Сидерокавсији радили и пре Турака и да се развитак рударства под Турцима овде, као и у толиким другим балканским областима, надовезао на затечено стање. Према Мехмедовој одредби, рудари у Сидерокавсији били су „неверници".[145]

[142] *P. Belon*, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémoriables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, Paris 1553. Текст је прештампао са бугарским преводом *В. Николаев*, Наблюдения на множество редки и забележителни веща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни, София 1953, стр. 134, 152. В. и опширно истраживање *истог* Характерът на мините предприятия и режимът на рударския труд в нашите земи през XVI, XVII и XVIII в., София 1954, 42 сл. Уп. и *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 138.

[143] *E. M. Cousinéry*, Voyage dans la Macédoine, II, Paris 1831, p. 149.

[144] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 137.

[145] *N. Beldiceanu*, Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, 1960, No 48, p.

Подаци о рударству у повељама из времена византијске и српске власти односе се опет великим делом на Сидерокавсију у североисточном делу Халкидике. Треба, међутим, имати у виду да Сидерокавсија на Халкидици није била једино место тога имена. Назив τὰ Σιδηροκαύσια значи „топионице гвожђа", обележава дакле локалитет у коме се налазе рудници, па је сасвим природно да се тај назив не јавља само на једном месту. Могуће је да је таквих топонима било и више, у сваком случају, постоји неколико документарних података који откривају, чим их ближе погледамо, да је такав топоним постојао на острву Тасосу.

Ти подаци се налазе у тестаменту великог примикирија Јована Палеолога од 1. августа 1384. године, којим је велики примикирије завештао светогорском манастиру Пантократора замашна добра на острву Тасосу;[146] у сигилију патријарха Нила од маја 1386. који потврђује Јованов тестамент;[147] хрисовуљи цара Манојла II од јануара 1394. која потврђује и набраја све поседе Пантократора, па и оне које му је завештао велики примикирије Јован;[148] и најзад, у сигилију патријарха Антонија сличне садржине од маја исте године."[149] Како је Јован завештао Пантократору поседе само на острву Тасосу, јасно је да се и Сидерокавсија која се у свим овим документима спомиње налазила на том острву.[150] [71]

138. Сидерокавсија се помиње као важан рударски центар и у рударском законодавству Сулејмана Величанственог. Уп. *F. Spaho*, Turski rudarski zakoni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 25 (1913) 133 sq. У другом кануну наведени су поименце најважнији рударски центри на Балкану: на другом месту, иза Кратова, а испред десетак других рудника, стоји Сидерокавсија (према Спаховој транскрипцији, стр. 166: Sedrkisi, са уштником). Занимљиво је напоменути да је, према Мехмедовој одредби, Мурад II регулисао положај рудара у Сидерокавсији по узору на положај рудара у Кратову (Karatova). Уп. и опширни извештај, састављен по наредби Мехмеда II између 1451.—79. године, о законским прописима који важе у рудницима Сидерокавсије (Sidreqapsa) „од старих времена до данас": *Beldiceanu*, op. cit. t. II, 1964, No 3, p. 183—187.

[146] Pant. No 6.

[147] Ib. No 7.

[148] Ib. No 8. Ова хрисовуља је сачувана и у новогрчком преводу, ib. No 8 bis,

[149] Ib. No 9.

[150] Као што знамо, острво Тасос представљало је власништво великог примикирија Јована и његовог тада већ покојног брата великог стратопедарха Алексија. Својим тестаментом велики примикирије Јован, поред самог града Тасоса с његовим кућама и свим правима, пирга који је у његовој близини био подигао, језера испод пирга и храма Јована Продрома који је опет сам био тамо основао, завешта манастиру Пантократора и околну земљу и, како је то уобичајено у сличним документима, тачно описује њене границе. У том опису

Према томе, ови подаци немају везе са Сидерокавсијом на Халкидици, већ се из ње види да је и на Тасосу постојало место које се тако звало, мада је то истраживачима измакло.[151] Иако не дају никакве детаље, ови подаци доказују да је на Тасосу и у византијско време било рудника, јер је само тако овде могао настати топоним Сидерокавсија. Вреди ово забележити, и поред тога што Тасос не спада у област која нас у овом раду непосредно интересује.

Сви остали данас познати подаци о Сидерокавсији тичу се стварно Сидерокавсије на Халкидици, која нас овде више занима. Ово место више не постоји, али га можемо прилично тачно локализовати. Сидероквсија се помиње већ у житију Јефтимија Новог (око 867), па се и из овог првог помена види да се налазила негде у области Јерисоа.[152] Позновизантијске повеље одређују њен положај јасније и прецизније. Фрагменат једног практика светогорског манастира Есфигмена каже, наиме, да се село Сидерокавсија (τὸ χωρίον τὰ Σιδηροκαύ-

спомиње се између осталог пут који води у Сидерокавсију: εἰς τὰ Σιδηροκαύσια (Pant. No 6, 93; cf. No 7, 35). Ниједан посед ван Тасоса Јован у свом тестаменту не спомиње. Не спомиње чак ни поседе на пиеријском приморју чији је он некада био господар, а јасно је и зашто: у време кад је писао свој тестамент, све је то било већ изгубљено и налазило се у рукама Турака. У хрисовуљи Манојла II и сигилију патријарха Антонија из 1394. који само потврђују право власништва манастира Пантократора, прво су наведени старији манастириски поседи на Струми, у Хрисопољу, Елеутерополју, Христопољу и на Мести (и ови поседи, који су се налазили управо у крајевима и градовима које су Јован и Алексије држали, представљали су свакако добрим делом њихова даривања), а затим, на крају, долазе поседи на Тасосу које је „даровао доцније покојни велики примикирије" (Pant. No 8, 61; Cf. 9, 70). Њихов опис овде је знатно краћи него у Јовановом тестаменту, али се и ту спомиње Сидерокавсија. Забележена је земља која се простире од Јеврејокастра до Сидерокавсије: ἀπὸ τοῦ Ἑβραιοκάστρου ἕως τοῦ Σιδηροκαυσίου (Pant. No 8, 67; исто у сигилију патријарха Антонија, ib. No 9, 76). — Хрисовуља Манојла II, као и патријаршијски сигилиј, даје једнински облик τὸ Σιδηροκαύσιον, док тестамент великог примикирија и сигилиј патријарха Нила, који га потврђује и понавља, дају тачно множински облик: τὰ Σιδηροκαύσια. Исто и у свим текстовима који се односе на Сидерокавсију на Халкидици. У новогрчком преводу Манојлове хрисовуље тај назив гласи τὸ Σιδερόκαδο (Pant. No 8 bis, 1. 77). Изгледа међутим, да је и у говорном језику преовладао облик Σιδηροκαύσια одн. Σιδεροκαύσια: отуда Sidérokapsa код Белона.

[151] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 136 и *Theocharidis*, 78, знају само за Сидерокавсију на Халкидици и везују за њу како оне документе који се на њу стварно односе тако и оне који се односе на Сидерокавсију на Тасосу.

[152] Cf. *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, 64, sq. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 137.

σια) налази у катепаникију Ревеникије;[153] као што знамо, ова област која се звала такође катепаникион Акра и катепаникион Јерисоа, налазила се у источном делу Халкидике, изнад полуострва Атоса.[154] Опис поседа манастира Ксиропо- [72]
тама у овој области Халкидике из 1320/1. године даје још понеке детаље: у њему се помиње између осталог пут који води из Сидерокавсије за Ревиникију,[155] а затим и пут од Сидерокавсије према мору.[156] Из тестамента монахиње Нимфодоре од 1445 (в. стр. 524) види се најзад да се Сидерокавсија налазила близу села Изворо, а ово село је свега неколико километара удаљено од морске обале.[157] Теохаридис га чак идентификује са Сидерокавсијом,[158] што је међутим у противречности са подацима поменутог Нимфодориног тестамента. Додајмо томе да се и према Белоновом приказу Сидерокавсија налазила близу мора.[159]

Зауставићемо се само кратко на документима који помињу Сидерокавсију али не дају појединости карактеристичне за рударски центар. Тако хрисовуља Михаила VIII од јуна 1359, набрајајући поседе манастира Есфигмена, помиње између осталог да у селу Сидерокавсији седи парик тог манастира, Василије ковач са синовима.[160] На исти податак наилазимо и у хрисовуљи коју је издао Есфигмену, како изгледа, Андроник II на почетку своје владе.[161] На основу на-

[153] Esph., p. XV. На овај податак указао је већ *Binon*, loc. cit. *Theocharidis*, 78, наводи Сидерокавсију у списку несталих места на територији тог катепаникија.

[154] Cf. *Theocharidis*, 76 sq. и карту.

[155] Xér. No 20, 10.

[156] Ib., 1. 22.

[157] Cf. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 134 sq. *Bompaire*, Xér., p. 215.

[158] *Theocharidis*, 78. Иста идентификација већ у спису Никодима са Наксоса: Cf. *Lemerle*, Kutl. p. 243, 112. О овом спису в. прим. 93.

[159] *Belon*, 146 (изд. Николаев).

[160] *Binon*, op. cit. 257 sq. *Анастасиевич*, Эсфигменские акты 57 сл. Како је парик Василије означен овде као ковач (χαλκεύς), Бинон у овом податку види малтене главну основу за „хипотезу" да су рудна блага Сидерокавсије експлоатисана и у византијско време (в. стр. 518). У ствари из овог податка ништа се у том погледу не може закључити. Реч је о једном од оних сеоских ковача каквих је било и у другим селима и који се сусрећу и у другим документима, нарочито често у византијским практицима. В. стр. 504.

[161] *Соловјев-Мошин*, бр. 14, 49. Ову повељу Соловјев и Мошин објављују као Душанову хрисовуљу издату између апр. 1346. и дец. 1347. Међутим, *Анастасиевич*, Эсфигменские акты 58 сл. доказао је — и један од најјачих аргумената је управо податак о Василију ковачу и његовим синовима који се јављају већ 1259, а који и у овој повељи још увек седе на истом месту — да она не може бити Душанова већ да је настала вероватно првих година владе Андроника II.

вода у горе цитираном фрагменту есфигменског практика, који међу поседима Есфигмена спомиње село Сидерокавсију у катепаникију Ревеникији, могло би се поверовати да је Сидерокавсија у целини припадала Есфигмену. Ово наравно није био случај, као што се види и из података наведених есфигменских хрисовуља. Али је Есфигмен, као и многи други светогорски манастири, имао у Сидерокавсији извесне поседе, и то, као што сада видимо, доста скромне.

Ватопед је, према хрисовуљи Андроника II од јула 1292, имао на територији Сидерокавсије манастир Богородице Спилеотисе.[162] Хрисовуља Стефана Душана од априла 1348. та-
[73] кође наводи међу поседима Ватопеда метох Спилеотисе и при томе спомиње парике које је овом метоху — у међувремену — даровао Кавасила.[163] Истоветан податак садржи и хрисовуља Јована V Ватопеду од септембра 1356.[164] Сем што показује да је и Ватопед имао поседе у Сидерокавсији, овај податак је занимљив због назива поменутог ватопедског метоха: назив Σπηλαιώτισσα, могао је да се појави само тамо где је било пећина (од σπήλαιον — пећина).[165]

Лавра Светог Атанасија је, према Душановој хрисовуљи од децембра 1347, имала у Сидерокавсији, на основу старих (византијских) хрисовуља, половину неког склоништа (καταφύγιον), а цар Стефан јој поклања и цео остали део тог „склоништа“, који се налазио у државном и пронијарском поседу.[166]

— Два есфигменска парика са земљом и виноградом у Сидерокавсији помињу се и у повељи коју Соловјев и Мошин доносе као Душанову хрисовуљу од априла или маја 1346 (бр. 13, 39), а која је, према Анастасијевићу, н. д. 56 сл., доцнија од несумњиво аутентичне Душанове хрисовуље издате Есфигмену децембра 1347 (*Соловјев-Мошин*, бр. 15) и само вероватно Душанова.

[162] *Goudas* No 10, p. 223, 48. *Regel* No 1, p. 3. Исто и у хрисовуљи од јула 1301, ib. No 2, p. 8.

[163] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 48. *Goudas* No 14, p. 235, 14. Кавасила је још жив у ово време. Он је свакако идентичан са оним Николом Кавасилом који се спомиње у ММ I, 238 од септембра 1350, заједно са епархом Исарисом и Марком Анђелом: иста три лица су споменута и у Душановој хрисовуљи. У Xér. No 27 од марта 1351. споменут је велики папија Кавасила (в. стр. 526).

[164] *Goudas* No 14, p. 240, 43.

[165] Андроникова хрисовуља наводи прецизно да се манастир Спилеотисе налази ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ τόπου τῶν Σιδηροκαυσίων, док га Душанова хрисовуља (и хрисовуља Јована V) ставља једноставно εἰς τὰ Σιδηροκαύσια. Према томе, топоним Сидерокавсија понекад се употребљава у ужем смислу, као ознака одређеног места, односно села (τὸ χωρίον τῶν Σιδηροκαυσίων — у многим документима), а понекад у ширем смислу, укључујући и његову околину. Првобитно само манастир, Спилеотиса се Кавасилиним даром претворила у метох. Као што смо видели (стр. 461), и у околини Мелника постојао је манастир истог имена, који је Јован Угљеша поклонио истом Ватопеду.

Веома занимљив податак о Сидерокавсији налази се у једном фалсификованом документу који се приказује као хрисовуља Андроника II, издата 1302. године светогорском манастиру Ксиропотаму. Међу поседима Ксиропотама у њему је наведен метох у Сидерокавсији са тридесет радионица.[167] Значај овог податка је очигледан. Додуше, подаци у фалсификованим документима, а поготово бројеви који се у њима наводе, морају се посматрати са много опрезности. Биће да је наведени број радионица претеран, мада треба да се сетимо да је, према Белону, у Сидерокавсији у његово време било наводно пет до шест стотина топионица; у сваком случају, фалсификатор је произвољно приписао све те радионице Ксиропотаму, јер је увеличавање ксиропотамских поседа и био циљ његовог фалсификата. Чини ми се, међутим, да би било неоправдано прогласити измишљеним и само његово сведочанство о постојању радионица у Сидерокавсији, свакако рударских. Фалсификат о коме је реч пун је ана- [74]
хронизама, али ближе испитивање показује да његови подаци углавном имају увек извесну стварну подлогу.[168]

[166] *Соловјев-Мошин*, бр. 16, 64. О овом дару Душан је, како се овде напомиње, већ и раније издао Лаври простагму. Има у Душановим хрисовуљама већи број таквих позивања на раније његове простагме које се међутим нису сачувале. — Етимолошки значење речи καταφύγιον изгледа јасно, али се може ипак посумњати да није значила и нешто више него склониште или прибежиште (превод Соловјева и Мошина) кад се види да је ово „прибежиште“ у Сидерокавсији било делом у манастирском, делом у државном поседу и да је давано чак и у пронију.

[167] Xér. p. 234, 24: μετόχιον εἰς τὰ Σιδηροκαύσια μετὰ τῶν τριάκοντα ἐργαστηρίων. Даље се цитирају и два конака (καθίσματα) и цркве Богородице и Св. Николе.

[168] Овај документ одавно је привлачио пажњу. Још почетком XIX века Никодим са Наксоса саставио је један врло занимљив спис у коме је, у 22 тачке, доста вешто и проницљиво, мада не без грешака са своје стране, побио све његове анахронизме: ed. *Lemerle*, Kutl., p. 242—45. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul, 115 sq. опширно је претресао проблем ове фалсификоване повеље, па је штампао њену кратку рецензију (p. 236—41), а опширну дао у апарату, сматрајући њене наводе за доцнију интерполацију. Међутим, *Lemerle*, Kutl. p. 241, приметио је оштроумно да је однос између ове две рецензије управо обрнут, јер кратка редакција изоставља управо оне ставове који су побијени у Никодимовој критици. Ово гледиште с правом усваја *Bompaire*, Xér., p. 230 sq. — У податку који нас овде занима, Никодим замера фалсификатору само навод о личности која је наводно поклонила Ксиропотаму цркве Богородице и Св. Николе у Сидерокавсији. Међутим, ни ова личност није наведена сасвим напамет, а није измишљено ни то да је Ксиропотам имао у области Сидерокавсије,

Од посебне и неоспорне важности је податак о Сидерокавсији у тестаменту монахиње Нимфодоре од 19. септембра 1455.[169] Нимфодорин муж Маркел замонишио се у манастиру Ксиропотаму и поклонио му је своју имовину, оставивши жену саму у Сидерокавсији. Како је Света Гора „неприступачна женском бићу, сем пресветој Богоматери“, Нимфодора завешта Ксиропотаму сва своја имања, с тим да ће је манастир издржавати до смрти, и то цркву Св. Николе са читавом имовином и инвентаром (то је црква споменута у фалсификованој хрисовуљи Андроника II, в. прим. 167 и 168); у Извору кућу са виноградом, баштом и воћњаком, а у Сидерокавсији кућу и два покретачка точка (τροχοὺς ἐργαστικούς), односно свој удео у тим точковима, јер један од њих има у заједници са Јакшом, а други у заједници са Јанисом, па њен удео износи у првом случају четвртину, а у другом половину.[170] Нема ни најмање сумње да су ови точкови служили за експлоатацију руде у Сидерокавсији.[171] Каква је била њихова функција види се врло лепо из објашњења која даје, описујући руднике у Сидерокавсији, Пјер Белон: „Toutes les cheminées ou fourneaux sont faits le long de ruisseaux: Car il faut que la roue qui esleve les soufflets, soit
[75] virée par la force de l'eau. Il y a sept ruisseaux qui font tourner lesdictes roues“. И нешто даље: „Les soufflets de la boutique... sont eslevez et abbaissez des bras qu'une roue envoye, qui est tournée hors de la maison par la force de l'eau“.[172]

истина доцније, поменуте две цркве или бар, сасвим сигурно, цркву Св. Николе. Cf. *Binon*, op. cit. 135 sq.

[169] Xér. No 30.

[170] Ib., 1. 32/3. Јакша је очигледно Србин, али Србин је и други Нимфодорин ортак, Јанис. У списку сведока на крају акта (1. 11) наведени су један до другог Јакша и Јанис Богдановић (Γιάκσσα, Γιάννης Μπογδανόβικος). У овом списку има више српских имена, што је *Bompaire*, Xér. p. 216, тачно приметио и истакао као уобичајену појаву у овој области.

[171] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul, 138, n. 18 и *Bompaire*, Xér. p. 216, примају то у суштини, али као да нису сасвим сигурни, па примећују само да је вероватније да је реч о точковима за експлоатацију руде него о млинским точковима. Међутим, док је прво тумачење очигледно тачно, оно друго уопште не долази у обзир. У византијским документима често се говори о млиновима и воденицама као објекту било индивидуалне било колективне својине, али никад није реч о власницима појединих млинских или воденичних точкова, за које се уосталом не може ни употребити израз τροχὸς ἐργαστηρικός, јер млин одн. воденица није ἐργαστήριον, док ливница гвожђа то јесте (в. акт Phil. No 3 о коме ће бити говора на стр. 527—528).

[172] *Belon*, p. 136. И нашем старом рударству познати су ти рударски точкови који су служили за извлачење руде из рударских

Интересантно је напоменути да се у опису имања манастира Ксиропотама која су се налазила у тој области и граничила са Сидерокавсијом, на више места спомињу језера и реке.[173] У целој тој области, и ван саме Сидерокавсије, било је рудника. Поменути опис, у коме се, као што смо видели, помињу путеви из Сидерокавсије за Ревеникију и од Сидерокавсије до морске обале, бележи и стазу која води од неког рудника (ἀπὸ τοῦ μεταλλείου) за село Симеон.[174]

Рудника је било и у селу Кондогрику-Кондогрици, једном од три села на које се тај опис односи. Подаци који су се сачували о топионицама гвожђа у том селу, интересантнији су и садржајнији од података са којима располажемо за саму Сидерокавсију. Хрисовуља Стефана Душана манастиру Ксиропотаму, издата вероватно априла 1346. године, потврђује раније манастирске поседе, а због љубави и наклоности коју су ксиропотамски монаси показали према њему и због штете коју су претрпели за време рата на својим имањима и метосима, дарује манастиру нове парике са земљом и „државну топионицу гвожђа (δημοσιακὸν σιδηροκαύσιον) у селу Кондогрици коју је раније држао... (лакуна) и давао годишње држави 20 перпера, а од недавно је држао... (лакуна)“.[175]

Према томе, топионица коју је Душан поклонио Ксиропотаму, првобитно се налазила у рукама византијске државе, али ју је држава дала неком лицу, чије се име не може разабрати, и од њега је за то добијала 20 перпера годишње, а затим, недавно, неком другом лицу. Ни име тог другог лица се није сачувало у овом јако истрошеном документу, али нас о њему обавештава једна византијска простагма од марта IV индикта, тј. 1351. године, из које сазнајемо пуно занимљивих ствари.[176] У њој се саопштава, на основу изјаве самих монаха, да су они били дужни да за топионице (ἕνεκεν τῶν σιδηροκαυσίων)[177] које се налазе у њиховом селу Кондогрици, плаћају годишње 20 перпера царском дворанину скутерију Андрији Инданису, али да ту обавезу нису испуњавали, и то

окана и који су се звали „рат“ (нем. Rad). Уп. *В. Скарић*, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд 1939, 75 и 102, в. и слику 24.

[173] Xér. No 20.

[174] Ib., 1. 19

[175] Xér. No 25, 29/30. *Соловјев-Мошин*, бр. 12, 58—60.

[176] Xér. No 27. *Dölger*, Schatzk. No 19. Оба издавача стављају ову простагму у 1351. годину, свакако с правом, и оба је приписују Јовану V Палеологу.

[177] Овде је множински облик, док је у Душановој хрисовуљи једнина.

због навале Срба која се пре извесног времена догодила у тој области (διὰ τὴν προκαιροῦ γενομένην εἰς τὸν ἐκεῖσε τόπον ἐπίθεσιν τῶν Σέρβων).

Веза између ове повеље и Душанове хрисовуље је очигледна, као што је истакао и најновији издавач ових докумената Бомпер.[178] Реч је о истим топионицама у истом селу
[76] Кондогрици за које се плаћа иста свота од 20 перпера. Јасно је, штавише, да Инданис и јесте оно друго лице које је држало те топионице пре него што их је Душан поклонио манастиру Ксиропотаму. Вероватно је да их је тај дворанин византијског цара држао као пронијар. Ову претпоставку, коју је изнео већ Бомпер,[179] потврђује чињеница да је, уместо државе, он имао да наплаћује од монаха за коришћење топионица своту од 20 перпера годишње; то значи да је држава пренела тај свој приход на њега а да је он остваривао своју пронијарску ренту на тај начин што је коришћење топионица препустио манастиру. Јасно је у сваком случају да је Ксиропотам користио топионице у Кондогрици још пре него што је Халкидика пала под Душанову власт, јер како бисмо друкчије објаснили да је манастир обуставио своја плаћања Инданису услед српске навале.[180] Душановим даром ливнице у Кондогрици постале су својина Ксиропотама, па су монаси престали са исплатом уговорене своте дотадашњем власнику-пронијару, који је свакако напустио српску територију (изгледа да је отишао у Солун, в. прим. 181). „Српска навала" није омела монахе у вршењу исплате, како су они ствар приказали, него им је напротив донела један леп поклон.

Како се види из даљег излагања исте простагме од марта 1351, Инданис се није помирио са таквим губитком, већ се обратио своме цару, па је овај издао монасима наређење да дају Инданису оно што дугују или да дођу ради судске расправе у Солун.[181] Међутим, Ксиропотамци су се споразумели са Инданисом да се решење спора препусти царским дворанима, великом папији Кавасили и Сенахериму, а ови су одлучили да монаси исплате Инданису 37 перпера у дукатима[182] и да ствар тиме буде окончана. Инданис је примио

[178] *Bompaire*, Xér., p. 198 sq.
[179] *Bompaire*, op. cit. 198.
[180] На ово тачно указује *Bompaire*, op. cit. 199.
[181] У тексту (Xér. No 29): ἢ καταλάβωσιν ἐνταῦθα („или да дођу овамо"). Биће да је *Bompaire*, Xér., p. 199, у праву да се мисли на Солун, а не на Цариград, како сматра *Dölger*, Schatzk., p. 63.
[182] Xér. No 27, 13: ὑπέρπυρα διὰ δουκάτων τριακονταεπτά. *Bompaire*, p. 200 тачно констатује да то значи 37 перпера исплаћених у млетачким дукатима — насупрот тумачењу Делгера, Schatzk., p. 63, да

од њих тај новац и издао о томе потврду, па су монаси замолили византијског цара да и он то потврди својом простагмом.

Бомпер мисли да је онај део Халкидике о коме је реч дошао тада привремено под византијску власт и да се Инданис стога и обратио византијском цару. У ствари нема никаквих разлога за веровање да су успеси које је Кантакузин 1350. године постигао у Македонији обухватили ову област, а још мање да је Душан сам ма шта Византији вратио или и само обећао да врати, како то Кантакузин тврди у својој Историји. Чињеница је, међутим — и ми ћемо у даљем излагању детаљније говорити о овом важном проблему — да светогорски манастири нису никад сасвим прекинули везу са Византијским Царством и да су, и поред признања власти српског цара, сачували све своје традиционално страхопоштовање према византијском василевсу. Ксиропотамци нису могли да пређу преко наређења издатог царском простагмом
чија је морална снага остала неоспорна, и поред тога што [77]
иза ње није стајала никаква снага принуде. Али, управо зато што такве снаге наређења византијског цара на територији Халкидике нису више имала и што су то добро знали и сами византијски посредници у Солуну, Ксиропотам је успео да уреди ствар за јефтине паре.[183]

Задржали смо се мало дуже на овом занимљивом документу јер његова обавештења, доведена у склад са подацима Душанове хрисовуље Ксиропотаму, дају известан увид у историју једног рудника, историју која изгледа карактеристична не само за тај рудник. Свакако су рудници у Византији првобитно припадали држави, као што су и ливнице у Кондогрици у почетку, и то све до негде у првој половини XIV века, биле државна својина. Може бити да су рудници у самој Сидерокавсији остали и дуже претежно у рукама државе и да управо зато има тако мало података о овом рударском центру, па и о другим рудницима, јер смо обично

су монаси имали да исплате 37 млетачких дуката као еквивалент годишње ренте од 20 перпера.
[183] Побијајући Делгерово тумачење, према коме су Ксиропотамци исплатили Инданису само 20 перпера, одн. 37 дуката као еквивалент износа од 20 перпера, *Bompaire*, Xér., p. 199 примећује да би то била слаба накнада за пет година. Али слабу накнаду представљају и 37 перпера које су Ксиропотамци стварно исплатили (мање од две годишње рате). То утолико пре што се није радило само о брисању дуга Ксиропотама за протекле године већ о коначном одустајању Инданиса од својих права, јер је јасно — и сам Бомпер, насупрот Делгеру, с правом заступа ово гледиште — да је рудник у Кондогрици постао својина манастира.

обавештени само о ономе што је доспело у руке манастира и оставило трага у манастирским архивима. Ни даља судбина ливница у Кондогрици, које је византијска влада временом препустила другима, а Душан дефинитивно поклонио манастиру Ксиропотаму, свакако није усамљена појава. Из Белоновог приказа види се да су и у самој Сидерокавсији средином XVI века рудници представљали својину приватних предузимача, највећим делом изгледа Јевреја, који су запошљавали најамне раднике. Тешко је замислити да то није било бар донекле припремљено претходним развитком и да капиталистички односи који се назиру у Белоновом приказу нису имали бар неке корене у претходном времену. Видели смо да је и у византијској Сидерокавсији средином XV века било понеких ситних власника, који су заједнички поседовали поједине рударске точкове и делили профит према одређеном кључу. И о томе смо обавештени само зато што је један од тих власника, Маркелова жена Нимфодора, свој удео у два таква точка пренела тестаментом на манастир Ксиропотам.

Кад покушавамо да створимо себи извесну слику о рударству у тадашњој источној Македонији, не смемо, да то још једном нагласимо, губити из вида да су наша обавештења сасвим случајна и фрагментарна. Тако један случајан податак у хрисовуљи Андроника II од априла 1287. године, сачуваној у архиви светогорског манастира Филотеја, открива да је у градићу и код градића Стиларија (κάστρον τῶν Στηλαρίων), који се не може тачно локализовати, било топионица гвожђа. Потврђујући поседе манастира Богородице у околини тог градића, царска хрисовуља, међу манастирским по-
[78] седима и приходима, наводи ἐξωεργαστήρια καὶ σιδηροκαύσια δύο καὶ ἐσωεργαστήριον ὅμοιον ἕν.[184] Овај иначе непознати манастир,

[184] Phil. No 3, 29. Пошто се ова хрисовуља налази у архиву светогорског манастира Филотеја, изгледало би да је манастир Богородице код Стиларија са својим поседима доцније прешао у власништво Филотеја. Међутим, у сачуваним повељама Филотеја нема томе никаквих трагова, што још отежава локализацију градића Стиларија и његовог манастира. *Theocharidis* га уопште не спомиње. Једини ослонац могао би пружити податак да се један метох тога манастира налази ἐν τῷ κατεπανικίῳ τῆς Παλαιᾶς (ib., 1. 60), тј. вероватно у катепаникију суседном ономе у коме се налазио сам манастир и његови остали поседи. Али такав катепаникион није познат. Ако претпоставимо да је назив, вероватно наведен скраћено (уп. напомену издавача уз 1. 64), погрешно прочитан и да је реч о катепаникију τῆς Πολολίας, дошли бисмо до закључка, наравно хипотетичног, да је у питању југоисточни део теме Сереса и Стримона, крај славан својим рудним богатствима још у античко доба.

чији су поседи уосталом били прилично замашни, имао је дакле, како изгледа, две радионице с ливницама гвожђа ван града Стиларија и једну такву радионицу у самом граду. Сигурно овај манастир није био једини власник ливница у том крају.

Да је, сем на Халкидици, било рудника и у другим крајевима Серске државе, показују два кратка податка у повељама лавре Св. Атанасија који нас одводе у пределе северно од Сера. Душанова хрисовуља од децембра 1347. дарује монасима Лавре право да примају сваке године „од топионица Трилисија и Вронда 600 мазија гвожђа."[185] Каква је то била количина, тј. шта је значила мера μαζίον, тешко је рећи.[186] Када би се то утврдило, добили бисмо извесну представу и о тадашњим ценама гвожђа. Хрисовуља цара Уроша од октобра 1361. године замењује наиме натурално примање новчаним потврђујући Лаври годишњи приход од 30 перпера у Трилисију.[187]

Из података Душанове хрисовуље може се закључити, изгледа, да се у овом руднику добијало на првом месту гвожђе. Међу подацима о рудницима на Халкидици, које пружају документи из XIV века, нема ниједног који би изричито поменуо метал о коме је реч. Сам топоним Сидерокавсија као да упућује на закључак да се и у тамошњим рудницима добијало пре свега гвожђе. Такав закључак није неопходан. Познато је да је Железник био центар производње сребра и да су у њему добијене велике количине тог метала.[188] Према одредби Мехмеда II, у Сидерокавсији се добијало сребро,[189] а према Пјеру Белону, и сребро и злато. Белон описује и сам процес добијања и чишћења племенитих метала који је на лицу места посматрао, објашњава у више наврата како се у рудницима Сидерокавсије злато и сребро одвајају од олова, говори и о квалитету тамошњег злата.[190] Додуше,
Белон тврди да се са вађењем злата и сребра у Сидерокав- [79]

[185] *Соловјев-Мошин*, бр. 16, 44: ἀπὸ τῶν σιδηροκαυσίων τοῦ Τριλισίου καὶ Βρονδέως μαζία ἑξακόσια σιδήρου.

[186] В. уосталом напомене *Соловјева и Мошина*, Index s. v. μαζία (стр. 463).

[187] *Соловјев-Мошин*, бр. 28, 45: ἀπὸ τῆς ἐνοχῆς τοῦ Τριλισίου ὑπέρπυρα τριάκοντα κατ᾿ ἔτος. У старом словенском преводу овај став гласи: ѡт доходка Трьлижкога перперь тридесеть на всако годище.

[188] Уп. Х. *Шабановић*, Турски извори за историју Београда, књ. I, св. 1, Београд 1964, стр. 7.

[189] Cf. *Beldiceanu*, Les actes des premiers sultans I, No 49, p. 138. Уп. и извештај из 1451—79. године, ib. II, No. 3, p. 184.

[190] *Belon*, p. 136, 138, 140, 152.

сији тек недавно поново почело.[191] Али је велико питање колико је било тачно оно што је он о томе сазнао. Обавештења која он преноси сугеришу, наиме, представу о потпуном прекиду у претходном периоду: кад каже „поново“, он мисли на рударство античке епохе о коме је књишки обавештен.[192] Међутим, као што смо видели, подаци грчких докумената, иако сиромашни у детаљима, доказују да су рудници у источној Македонији, између осталог и у области Сидерокавсије, радили и под византијском и под српском влашћу. Чим је то тако, тешко је замислити да су племенити метали, који су се тамо налазили у изобиљу, остали при томе нетакнути. Вађење сребра у рудницима Сидерокавсије, посведочено документом с почетка владе Мехмеда II, сигурно није почело тек појавом Турака. Ово сведочанство, које захвата и доба Мурата II (в. стр. 518), временски се сасвим додирује с неким подацима грчких повеља, пре свега с онима из Нимфодориног тестамента од 1445. године.[193]

Чини се да не би било сувише смело рећи да је рударство било један од извора финансијских средстава Серске државе, средстава која, изгледа, нису била безначајна и која су се временом повећавала. Не прецењујући значај који могу имати у овом погледу сведочанства реторских списа, вреди ипак и на овом месту забележити две изјаве славног византијског ретора Димитрија Кидона о којима ће бити више говора у даљем излагању (в. стр. 596 и 603 сл.). У беседи одржаној 1366. године, Димитрије Кидон, залажући се за савез са западним силама ради борбе против Турака, одбацује сваку помисао на савез са Србима, јер је то, поред осталог, и сиромашан народ. Пет година доцније, у говору из 1371, Кидон саопштава о доласку у Цариград српског посланства које позива Византинце на заједничку борбу против Турака и нуди за то Византијском Царству новчану помоћ. Ова Кидонова сведочанства су свакако карактеристична за промену његове оцене не само о вредности савеза са Србима него и о материјалним могућностима Серске државе.

[191] Ib. 132.

[192] Ib. 132, 138.

[193] Читав низ турских докумената из друге половине XV века говори о ковници новца у Серу: *Beldiceanu*, op. cit. I, No No 1, 13, 14, 15, 16, 59 (у No No 1 и 59 спомиње се изричито злато); II, No No 4 и 6. Штавише, *Beldiceanu* II, p. 178, n. 4 наводи да се у документима из 1388. и 1390. (објављеним у турској публикацији Gökbilgin'a, у Истанбулу 1952), тј. из првих година турске власти, говори о становницима Сера који раде са златом, а да најстарија позната емисија турског новца кованог у Серу датира из 1413/4. године.

IV

УРЕЂЕЊЕ

Историја Серске државе оповргава мишљење да је на [80]
територији Српског Царства, после смрти његовог оснивача, свуда завладало расуло и да је све ишло само низбрдо. Посматрајући прилике у Серској области, видимо да ова удеона држава, напротив, временом јача. Пораст снага испољава се не само у ширењу границе него и у процесу поступног унутрашњег сређивања. Наставља се развитак започет у оквиру Душановог царства, али се државна организација поступно даље изграђује, стварају се нове институције, и извесне тенденције које су се наговештавале, добијају под Угљешином владом јаснији и одређенији израз.

Основу уређења Серске области, како у Душаново време тако и после њега, сачињава систем наслеђен од Византијског Царства. У „странама грчке земље“ сви елементи јавног живота остају византијски. У државној и црквеној управи свуда раде и даље точкови уходане византијске административне машине. Званично и даље господари грчки језик. Једино сам деспот издаје повеље и на грчком и на српском. Сва административна и судска акта писана су на грчком. Структура ове државе је византијска, византијска је и цела њена терминологија. Нема ни у државној ни у црквеној управи тако рећи ни једног елемента који не би вукао корене из Византије. А и идеолошки сенка Византије надвија се над „странама грчке земље“ кроз целу епоху српске власти.

Ово не значи наравно да се под српском влашћу ништа не мења. У врхове државне управе продиру представници српске властеле. Временом њихов утицај само јача, и у државној и нарочито црквеној сфери. Али опет, и међу најви-

шим достојанственицима Серске државе видимо велики број Грка из редова локалне аристократије који су се ставили у службу нове власти и заузели на серском двору истакнуте положаје. Поред ових Грка „дворана“ (οἰκεῖοι) деспине и деспота Србије, учествују ту и тамо у животу Серске државе и „дворани“ византијског цара, као што и деспотови људи, са своје стране, лако успостављају контакт са византијским властима, нарочито у блиском Солуну. Додири српског Сера са византијским Солуном, а и самим Цариградом врло су живи. Томе доприносе и присне везе које са Византијским Царством и Цариградском патријаршијом кроз цело време српске власти одржава Света Гора.

[81] У серским документима Византија се означава једном речју, кратком и изразитом: „Царство“ (βασιλεία). Једном суђењу пред судом Серске митрополије присуствују, поред достојанственика Серске државе, и достојанственици Византијског Царства, па се бележи присуство и једних и других архоната, „оних из Царства и оних из Политије“ (τῶν τε τῆς βασιλείας καὶ τῶν τῆς πολιτείας).[1] У другом акту исте митрополије спомиње се једно лице са византијске територије као „неки човек из Царства“ (ἀνήρ τις τῶν ἐκ τῆς βασιλείας).[2] Византија је за Серску државу просто Царство, а сама Серска држава, као што се види из наведеног текста, означава се појмом Политија.[3]

Са своје стране Византинци називају владаре Серске државе, царицу Јелену и Јована Угљешу, деспином и деспотом Србије.[4] На сличан начин цитирају се у византијским документима и веледостојници Серске државе. Тако се нпр. византијски великаш Алексије Раул, који је, пришавши Душану, добио од њега титулу великог доместика и задржао се у служби царице Јелене и деспота Јована Угљеше, наводи у једном византијском судском акту као велики доместик

[1] Chil. No 146, 7 (нов. 1360).

[2] Esph. No 18 (авг. 1365).

[3] Уп. исти термин у сигилију деспота Алексија Слава. Господар у Родопима а после у Мелнику, зет латинског цара Хенрика, од кога је добио деспотску титулу, доцније зет солунског цара Теодора, деспот Слав говори о својој „политији“ коју је пренео у Мелник: μετὰ τὴν μετοικεσίαν τὴν ἀπὸ Τσεπένης πρὸς τὴν ἐνταῦθα πολιτείαν ἡμῶν τοῦ Μελενίκου. Cf. *Papadopoulos*, Un acte du despote Alexis Sthlavos, 4.

[4] В. нпр. Chil. No 149, 1, од септембра 1365, где се спомињу деспина Србије и деспот Србије кир Јован Угљеша. Исто и у низу даљих докумената, све до простагме цара Манојла II од децембра 1408. године која говори о погибији τοῦ δεσπότου τῆς Σερβίας, τοῦ Οὐγγλεση ἐκείνου: изд. *Мошин*, Акти, 165.

Србије (ὁ μέγας δομέστικος Σερβίας).[5] Серска држава, српска држава која им је била најближа и која их се највише тицала, била је за Византинце једноставно Србија.

Царици Јелени даје се епитет „преузвишене“ (ὑψηλοτάτη) деспине Србије, који је употребљаван и за самог цара Стефана као и за раније српске краљеве, и византијски цар Јован V назива је својом вољеном сестром.[6] Јована Угљешу, као деспота, красе сви атрибути који по византијској традицији доликују деспоту. Тачно према византијским правилима, његово име увек се спомиње са епитетом „пресрећни“ (εὐτυχέστατος). Као и византијски деспоти, он има ранг величанства и, као што смо већ горе истакли (в. стр. 455), редовно назива себе у својим грчким повељама ἡ βασιλεία μου, а у [82]
српским, аналогно томе, „царство ми“. Међутим, за разлику од византијских титуларних деспота, Угљеша, као суверени владар, назива себе и самодршцем, автократором,[7] што деспоти у Византији, разуме се, никад не чине.

Његова држава је суверена, независна ни од чије власти. Истина, ми смо видели да је Серска држава у почетку признавала врховна права цара Уроша, али је тог потчињења нестало још за време владе царице Јелене (в. стр. 436 сл.). Видели смо такође да се Угљеша на почетку своје владе налазио према свом старијем брату Вукашину, краљу и царевом савладару, у односу сличном савладарству. Међутим, у доцнијим документима нема више трагова таквог односа, мада између њих и њихових области и даље постоје најприсније везе. Висина самосвести Угљешине одражава се најјасније у речима којима почиње повеља издата априла 1371. године манастиру Ватопеду, последња сачувана повеља ње-

[5] Уп. пресуду васељенског судије Ромеја Дермокаита од јула 1366, изд. *Мошин*, Акти, 157. Још 1343. Душанов властелин севастократор Никифор Исак спомиње се у једном грчком запису као σεβαστοκράτωρ Σερβίας. Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 4 сл.

[6] Chil. No 149, 1, од септембра 1365. Душана, преузвишеног цара Србије, Јован V, у знатно млађим годинама, назива својим вољеним ујаком: Chil. No 138, 7, од јула 1351. О овој хрисовуљи, јединој византијској царској повељи која Душану признаје царску титулу, в. *Динић*, Душанова царска титула 37 сл. — Са своје стране, Угљеша назива византијског цара узвишеним царем Ромеја (*Соловјев-Мошин*, бр. 36, 16). Душан назива Јована V својим нећаком, узвишеним василевсом Ромеја киром Јованом Палеологом (хрисовуља Зографу, ib. 9, 6), а бугарског цара Јована Александра својим братом, узвишеним василевсом Бугара (ib. 1. 12).

[7] Његов у свим детаљима византијски стилизовани потпис на повељи од фебруара 1369. гласи: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλεσης (*Соловјев-Мошин*, бр. 36).

гова, надахнута мишљу о предстојећем рату против Турака: „И претходници моји триблажени и славни цареви и оци моји . . ."[8] Деспот се осећа не само самодршцем него и наследником византијских царева.

Владаочева власт у Серској држави у суштини је неограничена, као и у Византији, као и у средњовековној Србији. У каквој мери владарева воља стварно утиче на живот земље, зависи међутим од његове личности. Царица Јелена-Јелисавета остаје у сенци збивања. Њена присутност се ретко кад стварно осећа. Углавном се она спомиње онда кад то захтева етикеција. Напротив, Јован Угљеша суверено управља свим пословима у држави, па и у цркви, и свему даје печат своје јаке личности. Његов снажни утицај манифестује се не само у великим догађајима његовог времена, већ се стално осећа и у текућим пословима кроз суви језик административних и судских аката.

*

Судски акти садрже нарочито занимљиву грађу. Они пружају највише података о организацији Серске државе, а дају, природно, извесну представу и о организацији самог судства. Додуше, ова представа је непотпуна и једнострана, јер се грађа којом располажемо односи само на један ограничен део правосуђа. Како цео наш материјал потиче из манастирских архива, то се правне расправе о којима је реч у нашим документима своде на спорове између појединих манастира или манастира и појединаца око имовинских права, нарочито око земљишних поседа. Судски поступак је у суштини увек исти, наслеђен од византијског правосуђа. Према устаљеној византијској пракси, полази се од писаних докумената, којима странке доказују своја права, и од изјава сведока-староседелаца, датих под заклетвом, па се на основу ових елемената доноси пресуда. Византијски документи, а нарочито повеље византијских царева, задржавају сву своју важност као доказни материјал.

[83] Иако сведени на један ограничен део правосуђа, спорови о којима говоре наши документи расправљају се пред судовима различитих типова. Карактеристичан пример владаочевог суда даје повеља Јована Угљеше од фебруара 1369, веома значајан документ који садржи детаљан извештај

[8] *Соловјев-Мошин*, бр. 38, 1.

о целом току суђења.[9] Расправа се води пред деспотом и његовим „синодом", који се састоји највећим делом од представника цркве. Деспот лично доноси пресуду, сам потписује акт о суђењу и издаје га као своју повељу, као „одлуку која има снагу хрисовуље" (в. стр. 455, прим. 81).

Парница између манастира Зографа и епископа Јерисоа, о којој је реч у овом документу, изнета је пред деспотов суд свакако зато што ни суд Серске митрополије ни суд светогорског протата није био надлежан да суди епископу Јерисоа. Готово цела расположива грађа о судству у Серској држави везана је, наиме, за активност та два суда. Нека разлика између компетенција суда Серске митрополије и суда светогорског протата не може се уочити. Покушај да се разграничи сфера њихове активности и да се утврди шта је спадало у компетенцију једног а шта у компетенцију другог суда, био би узалудан. Не треба претпостављати у тадашњем судству више система но што га је у ствари било. Спорови о којима је реч у нашим документима у основи су, као што смо рекли, увек исте природе, а сви ти сасвим слични спорови износе се без икакве уочљиве разлике било пред суд Серске митрополије, било пред светогорски протат.

Суд светогорског протата је, природно, чисто црквени суд. Он окупља, под председништвом прота, више представника, пре свега игумане светогорских манастира, чији број у појединим случајевима јако варира. Повељу о одржаном суђењу и донетој пресуди потписује на првом месту светогорски прот, а затим следе, одређеним хијерархијским редом, потписи присутних представника појединих манастира. Суд Серске митрополије окупља, поред самог митрополита и његовог клира, и истакнуте световне достојанственике. То је дакле мешовит суд у чијим одлукама учествују и црквени и световни архонти. На крају судског акта, после потписа митрополита и чланова његовог клира, стављају свој потпис најугледнији међу присутним световним архонтима. Такав мешовити, световно-црквени суд типичан је за грчке градове.[10] Узакоњено је за грчке градове одредбом Душановог законика да се грађанима суди „пред владалци градскими и пред црквеним клиросом" (чл. 176). Слични судови постоје и при митрополијама других градова. У Серу је то уједно и престонички суд. Знатну улогу играју у њему не само државни достојанственици него и пре свега, бар у Угљешино

[9] Zogr. No 43 = *Соловјев-Мошин*, бр. 36.

[10] Уп. *Јиречек*, Историја Срба II, 120 сл. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 145 сл. *Соловјев*, Судије и суд 147 сл.

време, сам владар. Угљешин утицај је и овде доминантан, тако да разлика између суда Серске митрополије и деспотовог суда, формално врло јасна, фактички скоро и не постоји.

[84] У доба царице Јелене суду Серске митрополије председава и њиме руководи, као и раније, серски митрополит.[11] Међутим, већ октобра 1366. овом престоничком суду председава и руководи целокупним његовим радом сам деспот Јован Угљеша.[12] Митрополит је још само његов најугледнији члан који, према устаљеном реду, први потписује судску одлуку, али у ствари, као и остали чланови, и световни и духовни, само извршава деспотова наређења. Угљеша доноси не само коначну одлуку већ решава и о саставу суда, и о његовом поступку, одређује чланове којима поверава посебне задатке ради накнадне истраге, одн. ближег испитивања спорног предмета, што је раније чинио митрополит.

У погледу састава серског суда Угљеша уводи једну новину. Поред дотадашњих чланова, серског митрополита, његовог клира и представника серског двора, као чланови суда Серске митрополије појављују се представници светогорских манастира. Представници Свете Горе заузимају видно место и у личном деспотовом суду. Велики удео цркве у судству, карактеристичан за Византију Палеолога,[13] типичан је и за Серску државу. Угљеша чак свесно појачава тај удео, али и врло свесно врши избор међу представницима цркве које доводи било у савет свог личног суда било у суд своје престонице (в. доле 575 сл.). Јаче ангажовање цркве, а нарочито представника Свете Горе, у јавним пословима очигледно не смета деспоту. Напротив, Света Гора представља један од најјачих ослонаца његове моћи.

Упадљива је, с друге стране, изузетно велика улога коју у деспотовом савету игра охридски архиепископ. У повељи у којој је приказано суђење, одржано фебруара 1369. пред деспотом и његовим „синодом", међу члановима деспотовог савета на првом месту је споменут „пресвети архиепископ Ахриде ипертим кир Григорије".[14] Но, охридски архиепископ није само најугледнији члан овог скупа. Оно што даље сазнајемо издваја га сасвим из броја осталих чланова Угљешиног синода. Спор између епископа Јерисоа и манастира

[11] Chil. No 146 (нов. 1360) и Esph. No 18 (авг. 1365).

[12] Chil. No 151.

[13] Cf. *Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, Aalen in Württemberg 1955 (Neudruck), 388. *Stein*, Untersuchungen 27 sq. *Lemerle*, Tribunal du patriarcat 320 sq.

[14] Zogr. No 43, 5.

Зографа, који је имао да расправи деспот са својим синодом, био је врло жив, па чак и бучан. Суд се најзад приклонио разлозима зографских монаха и признао њихова права на спорно земљиште, нарочито на основу старе исправе византијских пореских чиновника Фарисеја и Пергамина и изјаве сведока.[15] Епископ Давид се повукао, али се после сетио да од сведока није била затражена прописана заклетва, па се вратио и дошао „пред царство ми и пресветог архиепископа Ахриде ипертима и егзарха целе Бугарске."[16] И сада деспот [85]
и охридски архиепископ, само њих двојица, одлучују шта треба даље да се учини. Свакако, охридски архиепископ се само привремено бавио на деспотовом двору у Серу, али онда је био, изгледа, његов најприснији саветодавац.[17] Ово макар и привремено бављење охридског архиепископа на Угљешином двору и улога коју он овде игра одражавају присност веза Угљешиног Сера са земљом краља Вукашина и старим јужнословенским црквеним центром у Македонији.

Веома инструктиван је и даљи ток овог суђења. Како су се сведоци о којима је реч налазили у Солуну, деспот шаље тамо свог дворанина „правдољубивог" Никиту Педијасима са поруком солунском митрополиту. А солунски митрополит Антоније, одазивајући се тражењу деспота Србије, узима ствар у поступак, наређује да се од сведока затражи заклетва под претњом одлучења од цркве, сазива и синод

[15] Апографевси Солунске теме Константин Пергамин и Георгије Фарисеј познати су из низа византијских повеља које заједнички издају у време од 1317—1321. године, Cf. *Lemerle*, Philippes 230 sq.

[16] Zogr. No 43, 66.

[17] Улога охридског архиепископа Григорија на Угљешином двору толико је велика и очигледна да није потребно да се још и преувеличава, како то чини *И. Снегаров*, История на Охридската Архиепископия I, София 1924, 335, кад тврди да је архиепископ Григорије био стални Угљешин саветодавац, да је, сем у Охриду, имао резиденцију и у Серу и да се 1369. године власт охридског архиепископа простирала на Свету Гору, Сер и Драму. До ових изненађујућих тврђења Снегаров долази пре свега зато што није разумео текст Угљешине повеље: завађене странке нису позване пред деспота и синод архиепископа Григорија, већ пред деспота и његов синод, чији се чланови затим набрајају, на челу са архиепископом Григоријем. Архиепископ Григорије спомиње се први пут 1364/5. у натпису над вратима цркве Св. Климента у Охриду. Уп. *Й. Иванов*, Български старини из Македония, Софија 1908, 212. (где уместо индикт 13. треба читати индикт 3: ἰνδι(κτιῶνος) γ′ уместо ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ′; у преводу натписа који даје Иванов охридски архиепископ Григорије је изостављен). Он се спомиње још и на натпису у црквици старог Климента од јула 1378. Уп. *Иванов*, н. д. 214 (уместо 6856, треба 6886; бројка индикта је незграпно репродукована и погрешно прочитана: ако је година ,ςωπς′ тачна, онда је индикт 1, а не 15).

своје митрополије, коме сам председава, а коме присуствују и архонти — дворани преузвишеног цара Ромеја. Један од њих, Димитрије Кавасила, аутор је занимљивог акта од марта 1369, који допуњује оно што сазнајемо из Угљешине повеље, издате претходног месеца.[18] У овом акту се, између осталог, истиче да је седницама синода Солунске митрополије, поред дворана византијског цара, присуствовао и Угљешин изасланик Никита Педијасим. Властелин српског деспота присуствује расправама пред синодом солунског митрополита, као што су и дворани византијског цара присуствовали, видели смо, једној расправи пред судом Серске митрополије 1360. године. Кавасила напомиње такође да је и сам бранио ствар манастира Зографа у писму које је упутио лично пресрећном деспоту киру Јовану Угљеши. Све су то карактеристичне црте у којима се испољавају живост и непосредност додира између српског Сера и византијског Солуна. Није ту било ни неких момената осећајне природе који би, како би то можда претпоставио модерни посматрач, могли сметати присности тих додира. У Никити Педијасиму, дворанину деспота Србије, човеку нарочитог деспотовог поверења, [86] дворанин византијског цара Димитрије Кавасила нимало не види неког пребега већ говори о њему са симпатијом и поштовањем и назива га „дивним и мудрим Ромејом."[19]

За разлику од осталих деспотових дворана које упознајемо из докумената тог времена, Никита Педијасим нема одређене функције ни почасну титулу.[20] Изгледа да је Угљешин однос према њему биоириснији него према иједном другом дворанину, одликованом високим почасним титулама. Сви остали се спомињу само као носиоци одређених функција и достојанстава, једино према Педијасиму кроз суви језик званичних аката провејава изразито признање и поверење. Једино он се означава као премудар, праводољубив.[21] Угљеша шаље њега као свог опуномоћеника у Солун, а по завршетку дугог и компликованог спора у чијем је решавању Педи-

[18] Zogr. No 44.

[19] Ib., 1. 26 и 31.

[20] Само је омашком могло доћи до тврђења да је Никита Педијасим био васељенски судија. Уп. *Соловјев*, Греч. архонты и Судије и суд 283 сл. На неоснованост овог тврђења, које је преузео и *Радојичић*, Српски књижевници 84, указао је већ *Lemerle*, Juge général 313, па га је Соловјев и сам опозвао. Cf. *Lemerle*, Tribunal impérial 378, n. 2.

[21] Chil. No 151, 55; Zogr. No 43, 76.

јасим најактивније учествовао, поверава њему као свом „отроку" да спорну земљу, према пресуди, преда манастиру Зографу.[22]

Никита Педијасим је водио порекло из угледне византијске породице. Два њена представника из претходне генерације истакла су се у културном животу Византије. Јован Педијасим, ђакон и скевофилакс Охридске архиепископије из времена Андроника II и Андроника III, био је научник широке и разнолике активности, који се дичио титулом ипата филозофа. Писао је коментаре о Хесиоду, Теокриту, Аристотелу, саставе из грчке митологије са алегоричким тумачењима, расправе о геометрији и музици, опробао се и у песништву јамбским стиховима о рђавој и доброј жени.[23] Теодор Педијасим цветао је у првим деценијама XIV века у Серу, и његова књижевничка продукција [87] везана је добрим делом за Сер. Поред реторичких списа духовне и световне садржине, писао је о серском храму и о св. Теодору Стратилату и Теодору Тирону, заштитницима града Сера.[24] Да није Угљешин љубимац Никита Педијасим био његов син?

[22] Zogr. No 43, 118: ἀποσταλέντος... ὡς ὀτρόκου τοῦ ῥηθέντος οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου κυροῦ Νικήτα τοῦ Πεδιασίμου. Отрок је извршилац судске пресуде. Уп. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 141, 171 сл. Истина, Тарановски подвлачи и овде да је отрок „роб, свакако приватни слуга господара" (стр. 72). Појам „отрока" је свакако генетички везан за представу о личној служби, али управо наш пример показује колико се овај појам може од тог првобитног значења удаљити. Никита Педијасим не само да није роб већ је „господин" (кир) и деспотов „дворанин" (οἰκεῖος). Он се увек цитира као такав (тако и у горњем цитату), а то је почаст која припада само властелину. Он извршава пресуду Угљешиног владаочевог суда по личној деспотовој заповести и утолико он, властелин великог утицаја и нарочитог деспотовог поверења, наступа у улози његовог отрока. Називајући га својим отроком, Угљеша наглашава присност свог односа према њему као свом личном поверенику. А. Соловјев, који је већ пре тридесетак година застао пред овим занимљивим и на први поглед изненађујућим податком, сматрао је да Никита Педијасим овде врши функцију пристава и да се у самој радњи која му је поверена садржи извесно деградирање. Уп. *Соловјев*, Судије и суд, 160 (уп. и *Lemerle* Tribunal impérial 378, n. 2). Међутим, видели смо да је по налогу истог деспота Јована Угљеше предају спорног земљишта око Струмице извршио лично васељенски судија (в. стр. 459). Чињеница да је термин „отрок"—ὄτροκος унет у грчки текст Угљешине повеље доказује свакако његову широку употребу.

[23] Cf. *Krumbacher*, 556. *Beck*, Kirche 710 sq.

[24] Cf. *Krumbacher*, 486. *Beck*, Kirche 700. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 247 sq. *Радојичић*, Српски књижевници 84 сл. *Dölger*, Paraspora 299 sq. Његове списе издао је *M. Treu*, Potsdam 1899.

*

Посебну пажњу заслужује чињеница да је у Серску државу продрла византијска институција васељенских судија. Као што је познато, реформом цара Андроника III 1329. године створен је у Византији врховни суд тзв. „васељенских судија Ромеја" (καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων), који се састојао од четири члана, по правилу два световна и два свештена.[25] Васељенске судије Ромеја имали су веома широке компетенције, суверено су доносили судске одлуке и потписивали их сами, њихове пресуде су биле коначне и неопозиве. Првобитно колегијум васељенских судија Ромеја вршио је надзор над правосуђем у целом Царству. Временом, са слабљењем веза између појединих његових делова, појављују се међутим, поред васељенских судија у Цариграду, и посебне васељенске судије у Солуну, у Трапезунтском Царству, на Лемносу и у Мореји. Појављују се и у Серу.

Нема сумње да је установа васељенских судија уведена у Серу тек под српском влашћу, и то онда када је Сер постао престоница посебне државе, па чак и не од почетка постојања те државе већ са њеним постепеним изграђивањем. Старији серски документи не знају за васељенске судије. Нису они споменути ни једном речју ни у акту суда Серске митрополије од октобра 1360. године; а да је ова институција тада постојала у Серу, свакако би били споменути у том врло детаљном, записнички састављеном акту.

Међутим, у акту од августа 1365, наредном сачуваном документу Серске митрополије истог карактера, последњем из времена царице Јелене, међу члановима судског колегијума наведене су на истакнутом месту најблагородније васељенске судије кир Орест, са титулом ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, и кир Димитрије Комнин Евдемонојоан.[26] Иста двојица васељенских судија учествују и у суду Серске митрополије одржаном октобра 1366. под председништвом деспота Јована
[88] Угљеше.[27] Према томе, упркос промени на серском престолу,

[25] Уп. нарочито *Lemerle*, Juge général и Tribunal impérial.

[26] Esph. No 18, 5 и 99.

[27] Chil. No 151, 54 и 144. Према томе није тачно да је Орест добио звање васељенског судије од Душана, како то тврди у својој корисној расправи *Соловјев*, Греч. архонты, 281. Не изгледа да је ова институција у Душановом царству уопште постојала. Колико видим, једини податак који би се у том смислу могао протумачити садржан је у извештају о посланству које је Душан јуна 1354. упутио папи у Авињон: први члан тог посланства био је Bossidarius iudex generalis (*Ljubić*, Mon. slav. merid. II, 264). Међутим, *Jireček*, Das Gesetzbuch des Caren Stephan Dušan, ASPh 22 (1900), 179 (уп. и Историја Срба II,

Орест и Евдомонојоан задржавају свој положај, што потврђује горе изнето гледиште (в. стр. 439 сл.) да Угљешин долазак на власт није имао карактер преврата. Може бити уосталом да је институција васељенских судија, са којом се сусрећемо први пут пред сам крај Јеленине владе, уведена у Серу Угљешином иницијативом, па и избор личности није извршен без његова учешћа.

На жалост, располажемо малим бројем детаљних, записнички тачних извештаја из суда Серске митрополије, али су подаци тих неколико аката тако прецизни да се на основу њих сме закључити да је институција васељенских судија уведена у Серу између 1360. и 1365. године, да су у Серу постојала само двојица васељенских судија и да су обојица били световњаци. Ова два световна достојанственика, природно, нису сачињавали посебан колегијум који би самостално деловао у својству врховног суда, већ су учествовали у мешовитом суду Серске митрополије, поред других световних и духовних чланова, и потписивали судске одлуке заједно са другим представницима овог бројног судског колегијума. Лемерл, који у својим значајним истраживањима о васељенским судијама у Византији није пропустио да се осврне и на серске васељенске судије, с правом је упозорио на ову околност па је изразио мишљење да је серски двор преузео из Цариграда не толико функцију колико титулу васељенских судија.[28] У ствари звање васељенског судије није имало у Серу само титуларни карактер.[29] Међу многобројним члановима суда Серске митрополије васељенске судије су једини прави представници судске власти и у оквиру овог суда врше важне функције. Приликом суђења одржаног октобра 1366, Угљеша поверава извесном броју чланова судског колегијума да спроведу даљу истрагу и да донесу пресуду: од световних представника у тај број улазе само васељенске судије Орест и Евдемонојоан и деспотов љубимац

120) види у њему дворског судију о коме је реч у чл. 177 Душановог Законика, и *Соловјев*, Судије и суд, 157, прихвата ово тумачење. Мислим да га и треба прихватити док нема доказа да је институција васељенских судија у Душановом царству постојала.

[28] *Lemerle*, Juge général 321 sq.

[29] Орест је имао титулу ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, док је звање васељенског судије представљало његову функцију. То се јасно види и из његових потписа на судским актима (Esph. No 18, 99 и Chil. No 151, 144): испред имена долази функција, а иза њега почасна титула: ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης (одн. τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου) καθολικὸς κριτὴς Ὀρέστης ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.

„премудри" Никита Педијасим.[30] Њих тројица су једини световни представници који потписују и акт о том суђењу,[31] а акт од августа 1365. од световних представника потписују исте васељенске судије и два царичина рођака, њен зет кефалија Сера Радослав и њен братучед Алексије Асан.[32]

О високом угледу који су васељенске судије уживали
у Серу сведочи чињеница да је Димитрије Комнин Евдемо-
[89] нојоан, пре него што је постао васељенски судија, био кефа-
лија Сера,[33] а врло је вероватно да је тај положај заузимао
у своје време и Орест. На горњем граду Сера уздиже се
велика кула коју је, како каже натпис, саградио Орест.[34]
Већ је Веис у детаљном истраживању о том натпису изнео
мишљење да је Орест, градитељ серске куле, исто лице као
и Орест, серски васељенски судија из времена царице Јелене
[90] и Јована Угљеше.[35] Скоро сви доцнији истраживачи при-

[30] Chil. No 151, 54.

[31] Ib., 1. 144.

[32] Esph. No 18, 87, 89, 99, 101.

[33] В. његов потпис на акту Серске митрополије од новембра 1360 (Chil. No 146, 90): ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης κεφαλὴ Σερρῶν Κομνηνὸς Εὐδαιμονοιωάννης. И овде се функција кефалије као стварна функција наводи испред имена, док у претходном потпису (ib. 88) Дука Нестонг (бивши кефалија Сера), који има почасну титулу великог папије, ставља ту титулу иза свог имена: ὁ δοῦλος... Δούκας ὁ Νεστόγγος ὁ μέγας παπίας. — Колега Манолис Хадзидакис, директор Византијског музеја у Атини, љубазно ми је скренуо пажњу на један леп вез са представом епитафија, чији натпис, из 1406/7. године, спомиње као дародавца Николу Евдемонојоана, вероватно потомка нашег серског кефалије и васељенског судије Димитрија Евдемонојоана. Уп. *G. Millet*, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, p. 90, pl. CLXXXI, и Catalogue de l'exposition L'art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964, p. 476.

[34] Cf. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 236 sq., на табли I и II план града и фотографија Орестове куле. Добре фотографије и цртеже доноси *Дероко*, Неки споменици, 61 сл. Уп. такође *Дероко*, Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњевековне Србије, Зборник Матице српске 13/14 (1956), 293 сл.

[35] *Veis*, Οἱ κτίσται 302 sq. Натпис, израђен од опека, тешко се чита. Сем прве речи: Πύργος, јасно се читају и последње речи: ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης. Дешифровање средњег дела, напротив, задаје велике тешкоће, па је скоро свако ко га је проучавао предлагао другачије читање. *Soulis*, City of Serres 377 sq. детаљно обавештава о свим предложеним читањима. Веис је читао Πύργος αὐγούστης Ἑλένης ὃν ἔκτησεν Ὀρέστης, тј. кула би била подигнута за време царице Јелене и носила њено име. Ово читање предлагао је већ *Пападопулос-Керамевс*, Виз. врем. 1 (1894), 675, насупрот читању Πύργος αὐγούστου βασιλέως ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, које је дао *Papageorgiou*, BZ 3 (1894), 239 и које је заступао и после критике Пападопулоса-Керамевса, BZ 10 (1901) 545. Према томе, Веисово читање није било ново (нити тачно), али је његова заслуга што је тачно идентификовао градитеља куле Ореста (Пападопулос-Керамевс видео је у овом имену погрчени облик

хватају ову идентификацију, свакако с правом, тим пре што име Орест није често и што је кула, према Ксингопулосу, изграђена 1350. године.[36] Изгледа ми врло вероватно да је Орест у ово време био кефалија Сера и да је зато управо он подигао кулу на његовој тврђави.[37] Могуће је, на то је

имена Душановог сина Уроша). *E. Stratis*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν, Серес 1926, 33, дао је опет читање, слично Папагеоргиуовом: Πύργος αὐγούστου Βασιλείου ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, али мала модификација коју је он унео значи крупну измену утолико што би се, према таквом читању, натпис односио на цара Василија II, кула би била подигнута у његово време, а Орест би био један од његових војсковођа. На II међународном конгресу византинолога, одржаном 1927. у Београду, A. Xyngopoulos се осврнуо на натпис Орестове куле у специјалном саопштењу. Cf. Deuxième Congrès Intern. des Études Byz. Compte-rendu, Belgrade 1929, 188 sq. Публикација натписа, коју је Ксингопулос наговестио, није до данас угледала свет, али су његова читања саопштена у расправи *Политиса*, Griech. Handschriften 292, n. 11. Орестов натпис би гласио: Πύργος ἁγίου Βασιλείου ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, и према томе не би садржао владарево име у чије је време кула подигнута. Загонетку је најзад решио *Соловјев*, Душан у Серезу 475 сл., препознавши у средњем делу натписа скраћено ΣΤ[Ε]Φ[ΑΝ]ΟΥ, исписано слично монограму на Душановом новцу. Натпис би се према томе односио на Душана и гласио: Πύργος Στεφάνου βασιλέως ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, тј. кула цара Стефана коју је подигао Орест. Представа хералдијског шлема у центру натписа одговара сличним представама на Душановом и Урошевом новцу. Ово тумачење прихвата и брани *Дероко*, Неки споменици, 61 сл. Прихвата га и сматра врло убедљивим и *Soulis*, op. cit. 379. Штавише, као што ми је саопштио професор Ксингопулос, и он прима ово читање претпостављајући га ономе које је био раније сам предложио. Посетивши недавно Сер и његов горњи град, уверио сам се, са своје стране, у тачност таквог читања. Оно одговара уз то и вероватном датуму подизања, одн. обнове куле. В. наредну напомену.

[36] На Орестовој кули, ниже великог натписа, налази се и један мањи натпис (в. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι, tab. II. *Дероко*, Неки споменици, сл. 4 и 8), чије дешифровање представља још веће тешкоће. Ксингопулос је први препознао у њему датум, и то август 6858, тј. 1350. године. Cf. *Politis*, loc. cit. — Накнадно додајем да је наговештена велика Ксингопулосова студија о серским споменицима управо угледала свет: *A. Xyngopoulos*, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Солун 1965 (о натписима на Орестовој кули в. стр. 14 сл.).

[37] Већ је *Соловјев*, Греч. архонты, 281, исказао мисао да је Орест могао бити серски кефалија, али у чланку Цар Душан у Серезу, 472 сл., говорећи о Оресту као градитељу серске куле, назива га час серским кефалијом, час кастрофилаксом. За кастрофилакса прогласио га је *Веис*, Οἱ κτίσται 315 сл., што су прихватили и многи доцнији истраживачи. Веис је пошао од тога што се Орест у акту Серске митрополије од октобра 1366. назива, у тексту, ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου (Chil. No. 151, 54). Међутим, Орест се на овом акту потписује као ὁ ἐπὶ στρατοῦ (Ib. 1. 144). Ова последња титула наведена је и у акту од августа 1365, и то како у Орестовом потпису тако и у тексту (Esph. No 18, 5 и 99). Очигледно је према томе да је ово аутентичан назив и да нема разлога за претпоставку да је Орест био кастрофи-

лепо упозорио А. Соловјев, да се о истој личности ради и у хрисовуљи Андроника II од августа 1326, која потврђује царевом дворанину севасту киру Јовану Оресту бројне куће, парике и поседе у Мелнику и ван њега.[38] Ако је реч о нашем Оресту, ова хрисовуља би доказивала да је он био велепоседник у крајевима који су пали под Душанову власт, а то би објаснило и његов прелаз у српску службу. Уместо скромне титуле севаста, коју је носио у младим годинама, он је временом добио вишу титулу ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, постао је, како смо претпоставили, серски кефалија у Душановом царству и најзад, заједно са Димитријем Евдемонојоаном, такође бившим серским кефалијом, први васељенски судија у Серској држави.

После октобра 1366. васељенске судије Орест и Евдемонојоан више се не спомињу. Изгледа да нису доживели на свом положају крај Серске државе, бар не обојица. Из доцнијих година Угљешине владе познат је, наиме, васељенски судија Михалис Иоскулис. Осврнули смо се горе на његову повељу од јануара 1371. године расправљајући о границама Угљешине области (в. стр. 459). Иоскулис сам издаје и сам потписује ову повељу као ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου τοῦ
[91] πανευτυχεστάτου δεσπότου καθολικὸς κριτὴς Μιχαλὶς Ἰοσκούλης, али овим актом само предаје Хиландару посед око Струмице, на основу пресуде светогорског протата, сходно наређењу свог господара пресрећног деспота, на које се више пута позива, истичући при томе, што је такође карактеристично, да је предају извршио у присуству епископа Струмице.[39]

Нема сумње да васељенске судије у Серској држави нису имали онај суверени положај који је био одређен васе-

лакс Сера. Уз то, понављам, ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ у ово време није функција већ почасна титула, коју Орест носи уз своје стварно звање васељенског судије. Нема разлога за веровање да је Орест, упоредо са функцијом васељенског судије, био и заповедник војске или да је водио бригу о наоружању војске (*Соловјев*, Судије и суд 157 и Греч. архонты, 281). И кулу на серској тврђави он јамачно није подигао ни као носилац ове или друге сличне титуле нити као судија, већ као тадашњи серски кефалија.

Додајем накнадно занимљиво обавештење које дугујем колеги Ф. Баришићу. Скорашњим проучавањем докумената у архиву манастира Хиландара колега Баришић је утврдио да је L. Petit објавио акт Серске митрополије од октобра 1366. на основу копије, јер је помешао оригинал и копију овог документа. Орест се наводи као ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου само у тексту копије, у којој има и других грешака. Напротив, у тексту оригинала (1. 30) Орест се цитира тачно као ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.

[38] *Goudas*, No 11, p. 226 sq. Уп. *Соловјев*, Греч. архонты, 281.

[39] *Mošin-Sovre*, Supplementa No 8.

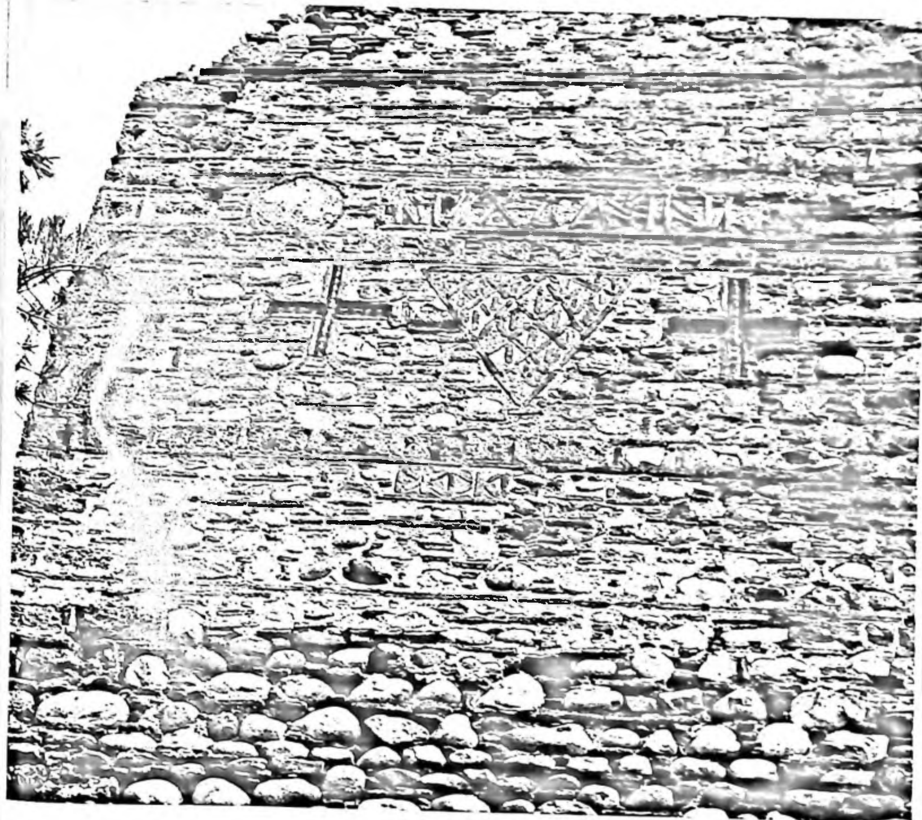

22. Кула у Серу. Северна страна са Орестовим натписом.

23. Акт светогорског протата издат Хиландару новембра 1366. са потписима прота Доротеја и игумана светогорских манастира.

љенским судијама Ромеја реформом Андроника III. Међутим, ни у Византији васељенске судије нису тај положај задржали до краја. Пада у очи да документи који сведоче о ванредној улози васељенских судија Ромеја потичу из времена непосредно после реформе. Колико се ситуација временом мења и у самој Византији, најјасније показује неиздати акт из архива светогорске Лавре о суђењу обављеном у Цариграду јуна 1407. поводом спора између Лавре и епископа Имброса, који је саопштио Лемерл. Акт потписују, на првом месту, митрополит Бера, затим два царска дворанина, а на крају васељенски судија Ромеја Георгије Мариот.[40] Дакле, васељенски судија не доноси пресуду сам, већ заједно са другим представницима црквене и световне власти, управо онако као и у Серу. То не значи, ипак, да положај васељенских судија Ромеја има још само почасни и титуларни карактер. Као и у Серу, он је функционално везан за судство, али је доживео извесну еволуцију и доста изгубио од своје некадашње величине.[41]

*

Серска држава преузела је из Цариграда и установу сената. Ова установа није играла у животу Серске државе већу улогу, али је занимљиво да је Сер осетио потребу да има, угледајући се на Цариград, свој сенат. Без сумње, серски сенат је створен тек онда кад је Сер постао престоница посебне државе. Изгледа да се и он формирао тек између 1360. и 1365. године. У акту Серске митрополије од новембра 1360. нема још помена о сенату. На први податак о његовом постојању у Серу наилазимо тек у акту од августа 1365. у коме се први пут спомињу и васељенске судије. Са постепеним консолидовањем Серске државе све више се испољава и њена тежња да се у свему саобрази византијским узорима.

Из аката Серске митрополије види се да је сенат (ἡ σύγκλητος) окупљао веледостојнике Серске државе, и то само световне. Међутим, у суду Серске митрополије не учествује сенат као такав, већ представници Серске државе који су по свом достојанству чланови сената. У документима се не набрајају, наиме, сви присутни достојанственици, већ се наводе само најистакнутији, па се додаје: „и други

[40] *Lemerle*, Juge général 314 sq.
[41] О васељенским судијама у Серској држави расправљам детаљније у посебној студији, под насловом „Les Juges Généraux de Serrès“, Mélanges R. Crozet (в. у овој књизи, стр. 257 сл.).

чланови сената“, или се пак каже да расправи присуствују [92] „васељенске судије и сви чланови сената“.[42] Не морамо веровати да су расправи о којој је реч стварно присуствовали сви достојанственици који су имали ранг сенатора, па чак ни сви они који су се у том тренутку налазили у престоници, али је јасно у сваком случају да је у састав мешовитог суда Серске митрополије улазио већи број световних достојанственика. Ово треба нагласити јер се сматрало да је тај број био ограничен на два до три световна члана.[43] Међутим, у акту Серске митрополије од августа 1365, међу члановима суда, набројано је поименце седам великаша, и то царичин зет Торник Радослав (серски кефалија), њен братучед Алексије Асан, васељенске судије Орест и Димитрије Евдемонојоан „и други из сената, и то велики чауш кир Кардамис, Палеолог Мавродик и кир Михаил Схолис, и други архонти . . .“[44] Али и ових седам велможа, како показују речи „и други из сената“, „и други архонти“, представљају само један део световних достојанственика који су том суђењу присуствовали.

По византијском обичају и тачно према византијском формулару, сви ови представници световне властеле цитирају се у званичним документима као „дворани“ моћне и свете наше госпође и деспине, одн. моћног и светог нашег господара и пресрећног деспота (οἱ οἰκεῖοι τῇ κραταιᾷ καὶ ἁγίᾳ ἡμῶν κυρίᾳ καὶ δεσποίνῃ, одн. τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ πανευτυχεστάτῳ δεσπότῃ), а потписује се, према истом формулару, као „робови“ (οἱ δοῦλοι) деспине, одн. деспота, наводећи опет њихову потпуну титулатуру, тачно према византијским узорима.[45] Бити означен као владарев οἰκεῖος (боље него српско „дворанин“ овом појму одговара његов московски еквивалент „ближний человек“) посебна је част која доликује само властелину. Ова византијска одлика властелина уведена је већ на Душановом двору, употребљавана је редовно при навођењу имена властеле у његовим грчким повељама, а затим исто тако и у серским документима. Употребљавана је не само за представнике грчког племства који, прешавши у српску службу, постају дворани цара Стефана, а затим ца-

[42] Esph. No 18, 7 (авг. 1365): καὶ ἑτέρων τῶν τῆς συγκλήτου. Chil. No 151, 47 (окт. 1366): καὶ πάντων τῶν τῆς συγκλήτου.

[43] Уп. *Соловјев*, Судије и суд 157. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 146.

[44] Esph. No 18, 4—9.

[45] Никада се они не наводе као „дворани“, одн. „робови“ цара Уроша, како то омашком тврди *Соловјев*, Судије и суд 157. Уп. и Греч. архонты, 283.

рице Јелене и деспота Јована Угљеше, него и за великаше из редова српске властеле који се укључују у новоусвојени византијски систем дворских достојанстава. У серијским документима, нарочито у актима Серске митрополије, пред нама пролази низ дворана деспине Јелене и деспота Јована Угљеше. Већ смо имали прилике да неке од њих споменемо.

*

Поред васељенских судија, нарочито важно место заузимају у суду Серске митрополије кефалије града Сера. Видели смо да је Димитрије Комнин Евдемонојоан, који се [93] у акту од августа 1365. спомиње као васељенски судија, био пре тога серски кефалија и да је као такав учествовао у суђењу серског суда новембра 1360. године. Поред њега, у акту о овом суђењу наводи се само један световни достојанственик: Дука Нестонг, који носи титулу великог папије.[46] Међутим раније, још у Душаново време, и Нестонг је био серски кефалија. Међу члановима посланства које је Душан јуна 1354. године послао папи у Авињон, био је Nestongus cephalia Serrenus.[47] Изгледа, према томе, да је Нестонг био Евдемонојоанов претходник на положају серског кефалије. Нестонг је припадао локалној интелектуалној елити. Познато је да је написао хронику која је ишла од стварања света до његовог доба.[48] Видели смо да је вероватно и васељенски судија Орест, Евдомонојоанов колега, био у своје време кефалија града Сера и да је у том својству подигао кулу на серској тврђави. Ако је ова претпоставка тачна и ако је тачно да је ова кула подигнута 1350. године (в. стр. 542—3), Орест би био Нестонгов претходник на положају серског кефалије, као што је Нестонг био претходник Евдемонојоанов.

У акту од августа 1365. бивше кефалије Евдомонојоан и Орест су васељенске судије, а положај серског кефалије заузима сада царичин зет Радослав Торник. Овај акт сачуван је само у препису и Радосављев потпис се наводи у грчком преводу: ὁ κεφαλὰς Ῥαδοσθλάβος, али се и додаје да је он у оригиналу писан σλαβωνιστι.[49] Према томе, функција кефалије престонице прешла је у руке једног српског великаша. Он

[46] Chil. No 146, 28 и 88.

[47] *Ljubić*, Mon. slav. merid. II, 264. *Theiner*, Mon. hung. II, 8, Уп. *Соловјев*, Судије и суд 157 и Греч. архонты 282.

[48] На ово је упозорио већ *Ducange* (Glossarium, s. v. παπίας), Cf. *Petit*, Chil., p. II.

[49] Esph. No 18, 87.

је, свакако неком женидбеном везом, био у сродству са истакнутом византијско-јерменском породицом Торника. Јиречек га је идентификовао са Радославом Повиком, братом Душанова логотета Ђурђа.[50] Познат је наиме документ са изјавом коју је Радослав Повика дао Дубровчанима 1368. „in domo sua in civitate Serrarum".[51] Логотет Ђурђе умро је пак, 1367, у Солуну, такође у својој кући.[52] Српски Сер и византијски Солун, опет то видимо, блиски су не само географски. Да ли је Радослав остао на положају серског кефалије све до пропасти Серске државе, не знамо. Он је у сваком случају последњи кефалија Сера из времена српске власти који се наводи у документима.[53]

[94] Нема сумње да је кефалија било и у другим градовима Серске државе, мада су директни подаци о томе у расположивим документима веома ретки. У акту суда Серске митрополије од октобра 1366. помиње се узгред Георгије, тада већ покојни, који је био кефалија области Јерисоа (ὁ κεφαλατικεύων ἐν τῷ πρὸς τῷ Ἰερησσῷ μέρει).[54] Овај случајни податак заслужује посебну пажњу. Кад је Душан, освојивши источну Македонију и поставши господар Свете Горе, дао светогорским манастирима, на њихово тражење, одређене привилегије, он се обавезао између осталог да неће постављати кефалије у Јерисоу: једна од тачака у којима је његов договор са Светогорцима фиксиран у општој хрисовуљи од новембра 1345. године, предвиђа изричито да се у Јерисоу никад не поставља краљев кефалија него да тај град буде под влашћу свог архијереја и Свете Горе.[55] Ова специјална повластица, дата граду Јерисоу, као епископском средишту Свете Горе, заједно са значајним привилегијама светогорским манастирима, показује да су по правилу свим већим градовима управљали, као владареви представници, кефалије. Тако је један

[50] *Јиречек*, Историја Срба I, 245, нап. 45. Ову идентификацију прихвата *Соловјев*, Судије и суд 157. Радослав Повика спомиње се и у Душановој повељи Хиландару од 17. маја 1355. Уп. А. *Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе, ГСНД 2 (1927) 28 и 35.

[51] *Јиречек*, Споменици српски, Споменик 11 (1892) бр. 19, стр. 35.

[52] Ib., бр. 18 и 19 и Јиречекове напомене, стр. 8 сл. В. и *Јиречек*, Историја Срба I, 247 сл.

[53] Први серски кефалија после освајања Сера био је Михаило Аврамбаки, који је споменут већ у Душановој простагми од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 10, 3). Према претпоставци коју смо горе изнели, његов наследник би био Орест, око 1350; јуна 1354, видели смо, забележен је као серски кефалија Дука Нестонг; новембра 1360. Димитрије Комнин Евдемонојоан; августа 1365. Радослав Повика-Торник.

[54] Chil. No 151, 1—4.

[55] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 54.

од кефалија које је Душан поставио у освојеној серској области био Рајко, коме је он још као краљ, тј. још крајем 1345. године, упутио простагму као свом дворанину и кефалији Трилисија и Вронда, два града у северном делу тога краја.[56] Најзанимљивије је, пак, да се ни привилегија, гарантована Јерисоу Душановом општом хрисовуљом, није одржала. Из поменутог серског акта од октобра 1366. види се да је и Јерисо доцније укључен у општи управни систем и, као сваки важнији град, добио свога кефалију.

Функција градског и обласног кефалије најтипичније је обележје провинцијске управе у позновизантијском царству.[57] Прихваћена са освојеним византијским земљама, ова византијска установа постала је основни облик локалне власти у грчким земљама Душановог царства,[58] па се, природно, одржала и у Серској држави. Као владареви представници кефалије су поглавари локалне административне власти. По правилу они управљају градом и околном облашћу, као поменути кефалија Јерисоа, а понекад налазе се на челу два мања града, као кефалија Трилисија и Вронда Рајко. Јединице провинцијске управе биле су дакле малене, као и у самом позновизантијском царству. На територији Солунске теме Теохаридис набраја десет, на територији теме Сереса и Стримона пет катепаникија.[59] Вероватно је да су се затечене византијске административне јединице — катепаникији — одржале у оквиру Серске државе, како у овим тако и у другим њеним областима. Да ли се одржала такође подела у теме, тешко је рећи. Теме се не помињу ни у Душановим
ни у доцнијим серским повељама, и може бити да ово ћу- [95]
тање није случајно. Византијски Солун остао је без своје територије, а његова територија под српском влашћу остала је без свога центра.

Спомињући кефалију Јерисоа Георгија, серска повеља из 1366. наводи да је Георгије био брат покојног „кавалариja" Станише (τοῦ καβαλλαρίου τοῦ Στανέση ἐκείνου).[60] Очигледно његов брат Станиша био је истакнутија личност. Према претпоставци коју ми је саопштио М. Динић, а која ми изгледа

[56] *Соловјев-Мошин*, бр. 4.

[57] Cf. *Stein*, Untersuchungen 21 sq.

[58] Уп. *Тарановски*, Историја српског права I, 201, сл., III/IV, 145 сл.

[59] Уп. мапе с приближним границама појединих катепаникија у *Theocharidis*, Katepanikia.

[60] Chil. Nr. 151, 1. Ова титула западног порекла првобитно се употребљавала за западне ритере у византијској служби, а доцније и за домаћу властелу. Cf. *Stein*, Untersuchungen 31, n. 5.

више него вероватна, реч је о оном Станиши коме је упућена једна грчка простагма са непотпуно очуваним словенским менологемом, а који је имао високу титулу протостратора.[61] Владар који је издао простагму обраћа му се: Οἰκεῖε τῇ βασιλείᾳ μου πρωτοστράτωρ Στάνησα. Станиша је јамачно био Србин, а према томе Србин је био и његов брат, кефалија Јерисоа Георгије. Јасно је такође да је владар који је издао протостратору Станиши простагму потписану словенским менологеном, био српски владар. Чињеница да се Станиша у повељи из 1366. наводи као покојни иде у прилог прилично јаким разлозима на којима Лемерл и Соловјев заснивају мишљење да је ову простагму издао још Душан (а не Угљеша); с друге стране, идентификација протостратора Станише са Станишом споменутим у повељи из Угљешиног времена пре говори против раног датума (око 1348) који они предлажу.

Мада је ова простагма јако оштећена, што онемогућава њено тачније датовање, основна њена садржина је јасна. Она се тиче не само манастира Кутлумуша, у чијем је архиву сачувана, већ свих светогорских манастира и забрањује протостратору Станиши да у својој жупи тражи од манастира дажбине којих је њен издавач те манастире једном за увек ослободио (по свој прилици, како примећују Лемерл и Соловјев, алузија на Душанову општу хрисовуљу из 1345). Према томе, протостратор Станиша је био управитељ неког округа, који се овде означава српским термином „жупа“ (ζοῦπα); термин „жупан“ (ζουπάνος) чешће се сусреће у грчким повељама српских владара, упоредо са κεφαλὴ и κεφαλατικεύων.[62] Како је наша простагма издата на грчком, Станишина жупа се свакако налазила у „странама грчке земље“, а како се у њој специјално спомиње πορiατικόν, дажбина за прелаз преко реке, биће да се она налазила негде на Струми.

*

Податак о кефалији Јерисоа Георгију, који нас је навео на низ важних закључака, доспео је у акт Серске митрополије од октобра 1366. године само због тога што је Георгијев таст, велики примикирије Исарис, водио пред судом Серске
[96] митрополије парницу са хиландарским монасима. Овај угледни велможа појављује се, наиме, у поменутом акту суда

[61] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, Nr. 1, p. 130.

[62] Уп. *Соловјев-Мошин*, индекс s. v. ζουπάνος.

Серске митрополије не као члан судског колегијума већ као парничар, врло упоран и безобзиран. Његова каријера може се, међутим, пратити неколико деценија унатраг. Исарис је имао земљишне поседе у источној Македонији, па је после њеног пада под српску власт, прешао, као и толики други велепоседници из македонских крајева, у Душанову службу. На византијском двору имао је титулу епарха[63] и ову титулу задржао је и на двору српског цара: у хрисовуљи Ватопеду од априла 1348. Душан га спомиње као свог дворанина епарха
Исариса.[64] У српској служби Георгије Исарис је лепо напре- [97]

[63] Он се наводи као дворанин византијског цара епарх Георгије Исарис у синодалној повељи од септембра 1350 (ММ I, 298) и у простагми Јована V од децембра 1350. (*Dölger*, Facsimiles No 51, где је погрешно речено: vom Dezember 1350 oder wahrscheinlicher 1365). Датуми ових аката не треба да нас буне, јер се оно што се у њима говри о епарху Исарису не односи, ни у једном ни у другом случају, на време у коме су ове повеље издате. У првој је реч о једној ранијој истрази која је била поверена царским дворанима епарху Георгију Исарису, Николи Кавасили и Марку Анђелу Вардалису у вези са старим оптужбама хиландарских калуђера против јеромонаха Нифонта, подигнутим поново када је овај постао светогорски прот, а Нифонт је заузимао положај светогорског прота у првој половини 1347. године (уп. *Мошин*, Светог. протат, 91). У простагми од децембра 1350. саопштава се да је цар био наредио својим дворанима епарху Исарису и орфанотрофу Манојлу Хагерису да пронији Димитрија Кокале, такође царевог дворанина, додају једно имање код Рендине, као и неколико других поседа који се ту набрајају, а који су се такође налазили на Халкидици. То је и учињено, а сада је Кокала замолио цара да му то потврди својом простагмом. Јасно је да предаја имања на Халакидици по наређењу византијског цара пада још у време пре српског освајања, јер после 1345. није ни могла бити извршена. Биће да је Димитрије Кокала, изгубивши те поседе у међувремену, а сада охрабрен успесима офанзиве Јована Кантакузина у Македонији (1350), сматрао за корисно да добије из Цариграда формалну потврду својих некадашњих права.

[64] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 45. У овој хрисовуљи спомињу се, као дародавци манастира Ватопеда, и други дворани цара Стефана, који се, свакако случајно, не цитирају у доцнијим серским актима (не би био у њима цитиран ни Исарис, да се није парничио са Хиландарцима). Тако његов дворанин кир *Марко Анђео* поклања Ватопеду куће, њиве и винограде у области Зихне. То је јамачно онај исти Марко Анђео који је 1347. године као дворанин византијског цара, заједно са Георгијем Исарисом и Николом Кавасилом, водио истрагу поводом оптужбе српских монаха против Нифонта (в. претходну прим.). Као и Исарис и он је, дакле, у међувремену (тј. крајем 1347. или почетком 1348. г.) прешао у службу српског цара. И Кавасила се помиње у овој хрисовуљи као један од дародаваца Ватопеда, али њега Душан не назива својим дворанином и, као што се види из других докумената, он је стварно остао у византијској служби. Душанов дворанин *велики хетеријарх Јован Маргарит*, истакнути властелин, дарује манастиру у истој области, у Кесарополју и Хрисопољу поседе које је имао на основу хрисовуља византијског цара и самог

довао. На Угљешином двору, двадесетак година доцније, он носи високу титулу великог примикирија, титулу коју у Византији у то време има чувени царев зет Јован Палеолог, брат великог стротопедарха Алексија. Јован Палеолог је велики примикирије на двору византијског цара у Цариграду, а Георгије Исарис велики примикирије на двору српског деспота у Серу.[65] Октобра 1366. велики примикирије Исарис

Душана; већ у Душановој хрисовуљи од октобра 1345. помињу се његови замашни дарови манастиру Јована Претече на Меникејској гори (*Guillou*, No 39, 61). *Судија фосата Маврофор*, опет дворанин цара Стефана Душана, дарује манастиру Ватопеду куће у Хрисопољу и многобројне поседе у његовој околини на које такође има царску хрисовуљу. Фокопул, који се овде не назива Душановим дворанином, али се као такав цитира у другим Душановим повељама, дарује куће у самом Серу и млинове, винограде, њиве и друге земље у његовој околини. *Георгије Фокопул* се јавља као Душанов дворанин већ у простагми од априла 1346. (*Соловјев-Мошин*, бр. 10, 1; уп. и бр. 24 са вероватно погрешним датумом); у овој простагми споменут је као Душанов дворанин и кефалија богоспасног града Сера кир Михаило Аврамбаки, први серски кефалија после пада Сера под српску власт; спомињу се овде „и други архонти царства ми". Уп. *Соловјев*, Греч. архонты, 275 сл., који се осврће на све поменуте Душанове дворане. Расправљајући о „војном судији" Маврофору, *Соловјев*, н. д. 282 сл. изражава мишљење да је овај грчки властелин пришао Душану више година пре тога, јер га цар Јован V у својој хрисовуљи од новембра 1344. (Phil. No 8, 23 и 36) назива „неверним" Маврофором (ὁ ἄπιστος Μαυρόφορος) и предаје његове поседе Јовану Хумну. Међутим, неверство о коме је реч састојало се свакако у томе што се у византијском грађанском рату Маврофор определио за Кантакузина. Није ми познат ниједан византијски документ који би прелаз локалне властеле у службу Душанову квалификовао као неверство. Сигурно је да су сви Душанови дворани, набројани у ватопедској хрисовуљи, прешли у његову службу после освајања источне Македоније. Све су то грчки аристократи који имају поседе у источној Македонији и који их задржавају под српском влашћу, па од њих понешто прилажу и манастирима, следећи пример свог новог господара.

[65] Један од списа Макарија Хумна, које је издао *V. Laurent*, Ecrits spirituels inédits de Macaire Choumnos († c. 1382), fondateur de la „Nea Moni" à Thessalonique, Ἑλληνικά 14 (1955) v. 68, 1. 260, помиње τὸν μέγαν πριμμικήριον τὸν Ἴσαριν: Макарије подсећа монахе Новог манастира у Солуну, који је основао, да им је често говорио о пријатељству и искреној љубави коју гаји према Исарису. У својим ученим излагањима о Макарију Хумну и његовим списима Лоран се, у вези са овим податком, осврће и на личност великог примикирија Исариса, па се пита да није Исарис био велики примикирије у српској служби, али је, изгледа, склон да на ово питање да негативан одговор: cf. *Laurent*, op. cit. 49 sq. и Une nouvelle fondation monastique des Choumnos: la Nea Moni de Thessalonique, REB 13 (1955) 144 sq. Уп. такође *R. Guilland*, Le Primicier, 156. Лоран не објашњава зашто

се парничио пред судом Серске митрополије са Хиландаром
због неких вредности које је његов покојни зет, бивши кефалија Јерисоа Георгије Станиша, био предао српском све-
тогорском манастиру. Исарис је изгубио парницу и суд га је [98]
оштро одбио забранивши му да поново покреће ствар, пошто се показало да је тестамент његовог покојног зета, који је он поднео као доказ својих права, био фалсификован.[66]

Исарисов зет по кћери Георгије Станиша био је, као што смо већ напоменули, свакако Србин. Синови тог византијског аристократе звали су се међутим Михаило Анђео Исарис и Теодор Комнин Исарис, били су дакле у женидбеним везама са породицама везаним за старе царске династије. Сазнајемо за њих из једног доцнијег акта, јер је спор који је Исарис тако неславно изгубио, касније — свакако после 1371 — ипак обновљен, па су се 1374. године, већ после Исарисове смрти, његова удовица и синови нагодили са Хиландар-

би Исарис, ако је био велики примикирије византијског цара, изнео свој спор са Хиландарцима пред деспота Јована Угљешу и суд Серске митрополије. Уз то је и чињеница да је Исарис још 1348. био Душанов дворанин (идентичност великог примирикија Исариса с епархом Исарисом Лоран не доводи у питање, као што је не доводи у питање ни Гилан). Међутим, *Laurent*, Ἑλληνικά 14 (1955) 49 n. 3, каже да сумња да је Исарис икада био у Душановој служби („Je doute toutefois que ce dignitaire ait jamais été au service d'Etienne Dušan"). Али ту нема шта да се сумња или да се не сумња, јер се у Душановој хрисовуљи Ватопеду од априла 1348, као што смо малочас напоменули, Исарис наводи изричито као Душанов дворанин: ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου ἔπαρχος ὁ Ἴσαρις. О неоспорној аутентичности ове хрисовуље в. *Dölger*, Schatzk. No 125, p. 337, и нашу напомену стр. 480 прим. 92). И тако нема потребе ни да се расправља о томе да ли је Исарис могао бити велики примикирије истовремено са Алексијем, доцнијим великим стратопедархом, одн. његовим братом Јованом, који је имао ово достојанство у Византији од 1358. па све до своје смрти после 1386. (*Guilland*, op. cit. 156, мисли да је то сасвим могуће, *Laurent*, Ἑλληνικά 14, 1955, 50, мисли да је то немогуће, али у REB 13, 1955, 115, n. 3, нагиње изгледа супротном мишљењу). Топлину са којом Макарије Хумн говори о Исарису, Лоран објашњава претпоставком да га је Исарис нечим задужио када је био епарх града Солуна. У ствари, достојанство епарха које је Исарис имао у своје време — и на византијском двору и на српском двору — чисто је титуларног карактера, што уосталом не искључује да је Исарис Хумна нечим задужио. Карактеристично је у сваком случају да Макарије Хумн тако пријатељски говори о Исарису, и поред тога што је овај прешао на српску страну, и да га спомиње са титулом великог примикирија, коју је Исарис добио од Срба. То нас подсећа на ласкаве речи, пуне поштовања и признања, које је један други Солуњанин, Димитрије Кавасила, изговорио о Угљешином миљенику Никити Педијасиму (в. стр. 538).

[66] Chil. No 151.

цима и добили од њих двеста дуката.[67] Исарис се уосталом и даље пео по хијерархијској лествици дворских достојанстава и, као што видимо из тога акта, завршио је живот као велики контоставл; биће да је ову нову почаст добио од византијске власти после пропасти Угљешине државе и насталих промена у Серу, које су вероватно омогућиле и обнављање старог спора.[68]

Кроз једну парницу упознајемо ближе и другог једног угледног велможу Серске државе, великог доместика Алексија Раула. Његови преци, некада западног порекла, играли су у Византијском Царству већ неколико векова видну улогу и заузимали високе положаје. Крупни велепоседник у области Зихне, Алексије Раул, пришао је Душану и вероватно је од њега добио и своју високу титулу.[69] Ову титулу, једну од највиших у хијерархији византијских достојанстава,[70] Алексије Раул је задржао и у Серској држави. Он се дуго и жестоко парничио са својим пријатељем, дворанином византијског цара паниперсевастом Стефаном Калотетом, и захваљујући томе ми га срећемо у повељи васељенског судије Ромеја Дермокаита од јула 1366. године.[71] Одмерени, званично суви извештај ове веома занимљиве повеље, на коју ћемо се још вратити, даје доста драстичну слику о окрутно-
[99] сти и овог великаша, иза кога, истина, не заостаје ни његов исто толико угледни противник, нити славни царев зет велики примикирије Јован, који је такође имао удела у овој

[67] Chil. No 154 од априла 1374. Исарисова удовица потписује акт овако: Ξένη μοναχὶ υ μεγάλη κοτοστάβλησα ἡ Υσαρίνα. Не до те мере, али врло неписмени су и потписи њених синова. Ни они не знају тачно да потпишу своје име.

[68] Очигледно велики контоставл има у ово време виши ранг од великог примикирија, док је према Кодину редослед био обрнут. Познато је међутим, и добро се види и из самог Кодина да ред у хијерархији титула није био увек исти и да су га владари мењали по свом нахођењу. Уп. и *R. Guilland*, Le grand domesticat 63 sq.

[69] Cf. *Guillou*, No 25. Према овој простагми, вољени дворанин царев велики доместик Алексије Раул поклонио је једном метоху манастира Јована Продрома на Меникејској гори земљу у области Зихне. На његову молбу цар потврђује тај дар својом простагмом. У чланку Alexios Raul, 340 sq. (у овој књизи, 228 сл.) указао сам на то да ову простагму, супротно дотадашњем гледишту, није издао Андроник III у времену од 1329.—1341. него Душан после 1345. године и да је велики доместик Алексије Раул о коме је у њој реч идентичан са великим доместиком Србије Раулом из Зихне у повељи васељенског судије Ромеја Дермокаита из 1366. године (в. прим. 71).

[70] Према Кодину, титула великог доместика следи непосредно иза титуле деспота, севастократора и кесара, које се дају по правилу само члановима династије.

[71] Изд. *Мошин*, Акти 155 сл.

немилој афери. Како било, Алексије Раул уживао је висок углед и у Душановом царству и у Серској држави. На то указује његова висока титула и чињеница да га Душан назива својим вољеним (πεφιλημένος) дворанином, што је доста неуобичајено: у византијским царским повељама епитет „вољени" (обично περιπόθητος) даје се по правилу само царевим рођацима.

На примеру Исарисовом упознали смо грчког аристократа који је, пришавши Душану, у почетку задржао своју доста скромну титулу, а затим се у његовој служби и на серском двору постепено попео до врло високих достојанстава. Алексије Раул је добио од цара Стефана, изгледа, одмах готово највишу могућу титулу и задржао је у Серској држави, до њених последњих година, ако не и до њеног краја.

*

Личностима које су прошле пред нама исцрпљује се број великодостојника Серске државе, дворана деспине и деспота Србије, који су нам данас познати по имену. На примеру овог сразмерно малог броја добијамо ипак доста јасну слику о карактеру серског двора и његовом изразито византијском изгледу. Упознали смо се са серским кефалијама и васељенским судијама, са велможама који носе почасне титуле великог папије, великог чауша, великог доместика, великог примикирија. Нема сумње да је у Серској држави било и других достојанстава, уобичајених у тадашњој Византији. У актима из ранијег времена, из Душановог доба, срели смо и великог хетеријарха, епарха и судију фосата.[72] Наглашавали смо више пута колико су наша обавештења непотпуна: углавном зависи од случаја да ли је нека личност оставила трага у сачуваној изворној грађи. Ни наш најсадржајнији извор, грађа суда Серске митрополије, не пружа много имена. Јасно је уосталом да се достојанственици Серске државе нису сви стално бавили у престоници и већ због тога нису сви ни присуствовали расправама престоничког суда. Не спомињу се међу члановима судског колегијума, у малобројним актима који су сачувани, ни велики доместик Раул ни ве-

[72] В. стр. 551 и прим. 64. Поред виших достојанственика, царевих дворана, у низу грчких повеља из Душановог времена сусрећу се, као сведоци, чиновници и племићи са скромним титулама или само са ознаком „кир". В. нпр. Chil. No 143, 52 од марта 1355. и No 144. 24 од јуна 1355. Уп. *Соловьев*, Греч. архонты, 284 сл.

лики примикирије Исарис, два највиша достојанственика Серске државе које смо упознали. Не спомиње се у актима Серске митрополије из времена царице Јелене ни сам Угљеша, мада је јамачно био најистакнутија личност тадашње Серске државе.

Релативно малобројна, али врло инструктивна обавештења серских докумената несумњиво доказују да је на серском двору постојао исти систем достојанстава као и у тадашњем Византијском Царству. По цариградском узору створен је на Душановом двору а затим на двору Серске државе хијерархијски ред почасних титула, па су дворани
[100] деспота и деспине Србије пролазили кроз исте ступњеве исте хијерархијске лествице као и дворани византијских царева. Било је византијских и српских великих доместика, византијских и српских великих примикирија итд.

Како у самој Византији тога времена, тако и у Серској држави ови називи имају претежно почасни карактер. То нису функције већ титуле. Познато је да су се у Византији многе функције током времена претвориле у почасне титуле, те су сасвим природно као титуле прихваћене и у Српском Царству и Серској држави. Разуме се, кефалије имају своје одређене функције, исте које имају и кефалије у византијским градовима. Имају их и васељенске судије. Али се разуме исто тако да велики доместик Србије Раул није био врховни заповедник Душанових, односно Угљешиних оружаних снага, да Исарис као епарх није био префект града итд. То су дворски достојанственици и чланови серског сената. Титуле које им се додељују одређују њихов ранг у хијерархији дворских достојанстава, али не и њихове стварне функције. Сталних функција они по правилу и немају, као што их немају више ни носиоци истих титула у тадашњој Византији. Они извршавају задатке које им владар повери, на првом месту задатке војне природе, примарне задатке властеле у феудалној држави.

Како међу Душановим, тако и међу Јелениним и Угљешиним великашима видимо угледне Грке. О улози представника грчког племства у Серској држави није се још посебно расправљало, али се више пута претресала њихова улога у Душановом Царству. Закључци најпозванијих старијих стручњака били су врло различити, па чак и супротни. Флорински је дошао до уверења да је у јужним областима Душановог Царства целокупна управа остала у рукама локалне грчке аристократије, која је задржала своје раније положаје.[73] Ово уверење заснивало се пре свега на документима меникејског манастира Јована Претече. Међутим, Флорински је доцније сам утврдио да меникејске повеље приписане Душану у ствари знатним делом потичу од византијских царева Андроника II и Андроника III.[74] Доцнија истраживања доказала су то за још већи број меникејских исправа.[75] Насупрот Флоринском, Јиречек је сматрао да „међу чиновницима Стефана Душана Грци беху велики изузетак“, мислећи при томе свакако на више и највише чиновнике. „Нова влада, каже Јиречек, истиснула је из свих градова грчку странку.“[76] Ни ово гледиште неће се моћи одржати. Извесна ограничења унела је већ расправа А. Соловјева о грчким архонтима у Српском Царству, коју смо више пута цитирали.
Тачно је и ван сумње да је у освојеним градовима против- [101]
ничка странка била сузбијана, али нису сви Грци припадали противничкој странци. Добро је познато — и наше истраживање је то јасно показало — да су се многи грчки архонти ставили у службу нове владе. Међу највишим достојанственицима Серске државе које смо упознали има више Грка него Срба. Ова чињеница заслужује пажњу, мада то не значи да је однос био управо онакав какав се одражава у расположивим документима. Сетимо се речи византијског великаша Димитрија Кавасиле који је Угљешиног сарадника Никиту Педијасима назвао дивним и мудрим Ромејем. Значи, Угљешини сарадници нису били сви Ромеји. Рекло би се, штавише, да би се из наведених речи могло закључити да они то по правилу нису били, бар на најодговорнијим положајима. Упознали смо кефалију Сера Радослава Повику-Торника, брата Душановог логотета Ђурђа, који је после 1360. постављен за кефалију престонице Серске државе и који се на грчком акту Серске митрополије од августа 1365. потписао словенски. Наишли смо и на кефалију Јерисоа Георгија Станишу у акту од октобра 1366. Споменули смо већ и кефалију из серске области са несумњиво словенским именом Рајко,

[73] *Флоринский,* Южные славяне 112 сл.

[74] Т. *Флоринский,* Памятники законодательной деятельности Душана, Киев 1888, 121 сл.

[75] Cf.*A. Soloviev,* Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, Byz. 9 (1934) 297—325 и Encore un recueil de diplômes grecs de Menoikeon, ib. 11 (1936) 59—80; *St. Kyriakidis,* Τὰ χρυσόβουλλα τῆς περὶ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου (1935) 529—44; *F. Dölger,* Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, S. B. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Abt. 1935, и ново критично издање A. *Guillou,* Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955.

[76] Јиречек, Историја Срба I, 221.

коме Стефан Душан, још као краљ, тј. још крајем 1345. године, упућује простагму ословљавајући га: Οἰκεῖέ μου Ῥάϊκο, κεφαλὴ Τριλισίου καὶ Βροντοῦς.[77]

Према томе, мишљење да су положај градских кефалија у Српском Царству увек заузимали Грци није тачно.[78] Напротив, врло је карактеристично да Душан непосредно после заузећа Сера доводи на положај кефалије у градовима серске области Србина Рајка. Исто тако је значајно да и на положај кафелије у самом Серу, који у Душаново време остаје у рукама Грка, у Серској држави, после 1360, долази Србин Радослав, тако да ова у суштини најважнија функција у управи Серске државе прелази у српске руке. То је утолико упадљивије што се на вишим дворским положајима и даље јављају махом Грци. Ослањајући се на оно што се види из наше, истина врло непотпуне, изворне грађе, не могу да одолим утиску да су руководеће функције у државној управи најрадије повераване представницима српске властеле, да ова тенденција временом јача и постаје у Серској држави још изразитија, док грчки архонти и даље заузимају високе, али најчешће почасне дворске положаје.

[102] Ови грчки архонти махом потичу из редова највише локалне аристократије. Неки се диче родбинским или женидбеним везама са царским династијама Комнина, Анђела и Палеолога. То су крупни велепоседници, и где год има о томе података, види се да се њихове земље налазе у Македонији. Ступајући у службу српског владара, они задржавају или чак повећавају своје поседе, задржавају и своје титуле, ако не добијају од свог новог господара и још виша достојанства. Они се придружују победничкој српској вла-

[77] *Соловјев-Мошин*, бр. 4, 1. У једном приватном акту од априла 1355. спомиње се у Зихни кефалија кир Михаило (Chil. No 143, 54). О његовој народности не може се ништа закључити јер црквена имена не дају за то основа. Не даје за то основа ни честица „кир", јер мишљење да се она употребљава само за Грке није оправдано. Она се додаје нпр. и серском кефалији Радославу.

[78] Ово мишљење изнео је *Соловьев*, Греч. архонты, 285, нарочито категорички у француском резимеу, ib. 286. Оно је прихваћено и од других стручњака, cf. *Lemerle*, Juge général 312. *Соловјев*, Душан у Серезу, 473, као да опозива ово мишљење кад каже да је Душан „за кефалије постављао и Грке и Србе — кир Милаила Аврамбаку, логотетова брата Радослава Повику, ученог историчара Дуку Нестонга којег је 1354. г. послао као поклисара папи у Авињон", али ни то није тачно, јер је Радослав постао серски кефалија тек у време између 1360. и 1365. године. Душан је несумњиво постављао за кефалије Србе, као што то показује пример Рајка. Али све кефалије Сера које познајемо из Душановог времена, били су још Грци.

стели и деле с њом плодове њене победе на рачун оних својих сународника који остају на супротној страни и губе своје поседе у освојеним крајевима. А продревши у горњи слој српско-грчког царства, остају на врху и у Серској држави.

Нема сумње да је на серском двору било много више веледостојника Грка но што их налазимо у сачуваним документима. Сигурно је исто тако да је било и више достојанственика из редова српске властеле чија су имена остала незабележена у документима. Треба уз то још једном подвући да се народност оних лица која се у документима цитирају не може увек сигурно одредити. При њеном одређивању полазимо углавном од њихових имена, а ако су сачувани њихови потписи, и од тога да ли су ти потписи грчки или словенски. Ни један ни други критериј није сасвим сигуран. Словенско име свакако је доказ словенског порекла, али грчко име, па чак и презиме не доказује увек припадност грчкој народности. Ступајући у женидбене везе са грчким породицама, угледни људи радо примају звучна византијска презимена. Онај ко на грчком документу ставља словенски потпис, очигледно је Словен, али онај ко га потписује грчки, не мора да буде Грк. Видећемо да је, на пример, светогорски прот Србин Доротеј у ранијим годинама своје управе потписивао акта протата грчки, а у доцнијим годинама српски (в. стр. 567, нап. 27). Па и сам Душан је своје грчке повеље потписивао понекад српски, али већином грчки. Од четири сачуване Угљешине грчке повеље, само једна је потписана српски. Синиша се потписивао увек грчки.

Неоспорно је да је у администрацији и судовима Серске државе грчки језик сасвим доминирао, и према томе се и чиновнички апарат у надлештвима највећим делом састојао од Грка. Међутим, како је Угљеша издавао повеље и на српском, он је морао имати и српску канцеларију у којој су те повеље састављали и писали српски чиновници. Тако је нпр. његову повељу манастиру Св. Арханђела код Габрова од маја 1369. писао, „повелѣниемь господина ми деспота Углеша", неки Θωдωрь.[79] Хрисовуљу од јануара 1366. писао је дијак Меликем, а као „милостник" појављују се у овом документу војвода Жутко, за кога ништа не знамо из наше претежно грчке грађе.[80]

[79] Ross. No 29, стр. 370.

[80] *Новаковић*, Зак. спом. 510. Одговарајућу хрисовуљу Вукашинову писао је, повелѣниемь господина краља, Косањ, а „милостник" јој је био прилепски кефалија Милош. Ib. 509. — Има и других примера да су у српским повељама „интервенти" спомињу као „милосници";

[103] Серска држава наслањала се на византијске традиције и у свему се угледала на византијске узоре. Наше истраживање показало је колико су јаке и многоструке биле њене везе са Византијским Царством. Али, то не значи нимало да у „странама грчке земље“ под српском влашћу нису наступиле битне промене. Још нико није ратовао и освајао да би у освојеним областима све остало онако како је било.

Душанов законик (чл. 39) гарантује земљишне поседе властели и властеличићима свога Царства, и то како Србима тако и Грцима. Но ова одредба одражава положај после већ насталих промена. Права оних грчких архоната који су прихватили Душанову власт морала су, наравно, да буду обезбеђена. Али пре свега морали су да буду задовољени интереси његових сарадника и саратника, представника српске властеле. Стварни покретачи освајачких ратова против Византије, они су пожњели плодове победе, дошли до нових положаја и нових поседа. Правни ред и управни систем који се био формирао под византијском влашћу, остао је непромењен, али су се на челу управе појавили нови људи из редова српске властеле, и световне и духовне.[81]

у византијским повељама њихова имена се наводе са формулом διά. О овој формули *Dölger*, Facsimiles, Sp. 7 и BZ 27 (1927) 295 и 28 (1928) 340 sq.

[81] Уп. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 79 сл. (в. у овој књизи, стр. 190 сл.).

V

СЕРСКА МИТРОПОЛИЈА И СВЕТА ГОРА ПОД СРПСКОМ ВЛАШЋУ

Документи суда Серске митрополије који, приказујући [104]
рад овог мешовитог црквено-државног суда, бацају светлост на односе у Серској држави, обавештавају природно и о организацији управе у самој митрополији. Прилике у црквеној управи веома су важне за упознавање карактера Серске државе, односа врховне власти према цркви, као и улоге српског и грчког елемента у црквеном руководству. Избијање српске властеле на руководеће положаје у црквеној управи много је изразитије него у државном апарату, бар у самој престоници државе, Серу, и главном њеном духовном центру, Светој Гори.

Већ на акту суда Серске митрополије од октобра 1348, најстаријој сачуваној пресуди тог суда из времена српске власти, испод грчког текста судске одлуке налази се српски потпис председника суда митрополита Јакова.[1] То је чувени Јаков, истакнута фигура српске црквене и културне историје тога времена, Душанов лични пријатељ, први игуман његове задужбине — манастира Св. Арханђела код Призрена.[2] Према томе, ускоро, а може бити и непосредно после пада Сера, Душан је довео за серског митрополита свога старог пријатеља и сарадника у кога је могао имати поверење.[3]

[1] Kutl. No 21.

[2] Уп. *Ст. Станоевич*, Серский митрополит Иаков, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 95 сл. *Ђ. Сп. Радојичић*, Јаков серски, књигољубац и песник српски XIV века, Летопис МС 390 (1962), 327 сл. (прештампано у Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 125 сл.).

[3] У простагми краља Стефана Душана кефалији Трилисија и Вронда Рајку, издатој првих месеци после заузећа Сера, спомиње се Кипријан, ἐπίσκοπος Φερεμῶν (*Соловјев-Мошин*, бр. 4, 3 и 12 = *Guillou, No* 37,2 и 8). *Soulis*, City of Serres, 375, сматра да је овај Кипријан био

[105] Овај образовани и енергични представник српске цркве остао је на положају серског митрополита и после Душанове смрти кад је Сер постао престоница посебне државе и кад је његов значај као црквеног центра постао још већи. За време владе царице Јелене, са којом је такође био везан старим пријатељством,[4] Јаков и даље руководи Серском митрополијом, председава њеном суду и потписује, увек на српском, његове одлуке, све до новембра 1360.[5] Вероватно је Јаков умро ускоро после тога. Њега је наследио Сава, такође Србин. Као и његов претходник, и Сава је српски потписивао грчка акта своје митрополије. Попевши се на серску столицу за време царице Јелене, Сава је остао на свом положају и под Јованом Угљешом.[6] Следећи серски митрополит који нам је познат, Теодосије, опет је Србин. Занимљиво је да је овај последњи серски митрополит Србин задржао свој положај више година после маричке катастрофе и успостављања византијске власти у Серу. Сачуван је само његов акт од августа 1375. године, и овај акт, издат под византијском вла-

епископ Сера и Јаковљев претходник. Ова идентификација није оправдана. Реч је о епископском граду на горњој Бистрици који је потпадао под митрополију Мелника. Уп. акт истог феремског епископа Кипријана из 1333. и акт митрополита Мелника Митрофана: *Guillou*, No 30 и 33; в. такође напомену издавача (стр. 100 и карту стр. 6).

[4] В. повељу Стефана Душана из 1352/3: *Новаковић*, Зак. спом. 701. Уп. *Станоевич*, н. д. 96 сл.

[5] Chil. No 140 (окт. 1353) и 146 (нов. 1360); Zogr. No 39 (јуна 1357); Esph. No 17 (дец. 1359). На овој последњој повељи издавачи зачудо наводе грчки потпис: ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σερρῶν Ἰάκωβος, позивајући се при томе на фотографије Севастијанова и на издање *Флоринског*, Афонские акты, 87—88; међутим, *Флоринский*, н. д. даје словенски потпис: смѣрени митрополить Сѣрскы Иаковь, на стр. 50. и наглашава: „подпись по славянски вязью“.

[6] Esph. No 18 (авг. 1365) и Chil. No 151 (окт. 1366). На првој повељи, сачуваној у препису, његов потпис је преведен на грчки, али је и додато: μὲ σλαβωνικὰ γράμματα ὑπογεγραμμένος. *Мошин-Пурковић*, Хил. игумани, 83, идентификују серског митрополита Саву са доцнијим хиландарским игуманом Савом. Знају чак да је митрополит Сава морао да напусти свој положај, и то „као Србин, као представник Душанове политике“, јер је после Угљешиног измирења са цариградском црквом „завладао други курс верске политике“ (колико је ова тврдња далека од историјске стварности, видеће се из нашег даљег излагања). *Soulis*, City of Serres, 376, прихвата ову идентификацију, а *Радојичић*, Развојни лук, 159 сл. не само прихвата већ и развија даље ове комбинације. Морам да кажем да ми ни сама идентификација не изгледа нимало убедљива. Митрополит Сава се спомиње, видели смо, 1365. и 1366. године, док се хиландарски игуман Сава јавља тек од 1380 (в. *Мошин-Пурковић*, н. д. 81 сл.), а ради се о имену врло честом у српској духовној средини.

шћу, Теодосије потписује српски.[7] Према томе, најдоцније од 1348. године и кроз цело време постојања српске власти у Серу на челу Серске митрополије налазе се Срби. Каже се да је митрополитов клир остао грчки, а да су само митрополити били Срби.[8] Међутим, ово „само“ политички је решавало све.

Митрополитов клир је посебно тело које се састоји од сталних митрополитових службеника. Ово тело, од давнине познато у Византији, сачувало је своју структуру у српском Серу без битних промена. Чланови митрополитовог клира су и овде на првом месту његов економ, сакеларије, хартофилакс одн. скевофилакс, начелник сакелија, протекдик или дикеј и протонотар.[9] Овај стални кадар митрополитових службеника састоји се већим делом од свештених лица, али [106] делом и од световњака. То су у ствари функционери митрополије који воде све њене послове, нарочито судске. Они се јављају стално и углавном истим редом у судским актима митрополије које састављају и чије одлуке оверавају својим потписима. Ови потписи показују велику сталност њиховог службовања. Многи остају на својим положајима дуги низ година. Нарочито то важи за световне службенике. Њихова презимена откривају уз то да се неки од њих налазе у међусобном сродству. Представници извесних породица чврсто држе своје утицајне и уносне положаје.[10]

Реч је, разуме се, о локалним грчким породицама. Иза словенских потписа митрополита и чланова његова клира ређају своје грчке потписе. Међутим, чак и у овај затворени и првобитно искључиво грчки круг митрополитових сарадника почињу временом да продиру Словени. Око 1365. један Србин постаје дикеј митрополије, тј. правни саветник и секретар митрополитов, његова десна рука. У акту Серске митрополије од августа те године, сачуваном у препису, његов

[7] Kutl. No 33, 85. Пошто се Сава после октобра 1366. не спомиње, не може се утврдити када га је Теодосије наследио, и да ли је био његов непосредни наследник, али је сигурно у сваком случају да је Теодосије постављен за серског митрополита још за време српске власти. О Теодосију в. напомене *Радојичића*, Развојни лук, 159 сл. Под утицајем комбинација о којима је била реч у претходној примедби, Радојичић претпоставља да је Теодосије био Бугарин.

[8] Уп. *Соловјев*, Судије и суд, 155.

[9] Cf. *Beck*, Kirche 101 ff. *Соловјев*, Судије и суд, 149 сл.

[10] В. нпр. економа Манојла Кувараса 1348, 1353, 1357. и 1360. године и протекдика, одн. скевофилакса Николу Кувараса 1353. и 1357; скевофилакса Сергија Синадина 1348. и 1353. и протонотара Јована Синадина 1357. и 1360 (све су то лаици): Kutl. No 21, Chil. No No 140 и 146; Zogr. No 39.

потпис се наводи у преводу: ὁ διϰαῖος τῆς μητροπόλεως Νιϰόλαος Ἐλεήμων, али се и напомиње да је у оригиналу писан словенски.[11] Разуме се, он се у ствари није звао овако. На оригиналном акту од октобра наредне године он се потписује: дикеистіе митрополіе сѣрскіе Николаіе Мильць.[12] То је, дакле, његово право име, које је преписивач акта од августа 1365. наивно превео са ἐλεήμων (милостиви).

Слична тела постојала су и при другим митрополијама Серске државе. О томе сведоче подаци које имамо нарочито за митрополије у Зихни, Мелнику, Јежеву и Кесаропољу.[13] Међутим, дубљег увида у односе у овим митрополијама расположиви подаци не дају. Свакако су, као у Серу, и у низу других градова грчки митрополити били замењени Србима. Позната жалба Данилова настављача на то да је Душан одагнао митрополите Цариградске патријаршије из градова своје области, наводи на закључак да је руководство прешло из грчких у српске руке у већини црквених центара, бар у већини митрополија. Али не бисмо смели да то тврдимо поуздано, јер директних доказа за то нема. Најмање смемо да тврдимо да је до смене црквене власти дошло у свим освојеним градовима, мада је ово мишљење у нашој историографији распрострањено и мада га је Јиречек врло категорички заступао.[14] Видели смо да су многи световни грчки архонти остали на освојеној територији у служби српског цара, који их је радо прихватао, па и богато награђивао. Не знам због чега бисмо претпоставили да је његова
[107] политика према грчким црквеним достојанственицима била другчија или чак и супротна. Сетимо се само познате Филотејеве приче о томе како је Душан за време свог боравка на Светој Гори упорно настојао да придобије за себе Григорија Паламу, који, постављен за солунског митрополита, није могао да уђе у зилотски Солун, и да му је нудио „и градове и цркве и земље, набрајајући годишње приходе и богатства која би из тога проистекла".[15] Сетимо се и његовог

[11] Esph. No 18. Преведен је и потпис самог митрополита Саве, такође са напоменом да је писан словенски (в. прим. 6).

[12] Chil. No 151, 135. На првом месту (1. 126) потпис митрополита Саве: смѣрени митрополить сѣрски Сава.

[13] Ове податке брижљиво је прикупио *Соловјев*, Судије и суд, 153 сл.

[14] *Јиречек*, Историја Срба II, 222: „Митрополити цариградске патријаршије беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи."

[15] P. G. 151, col., 614 CD. Cf. *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, p. 137. И поред свог панегиричког одушевљења према вођи исихаста, ова прича патријарха Филотеја за-

више него предусретљивог става према светогорским и другим грчким манастирима.

Насупрот Јиречековом гледишту о протеривању свих грчких митрополита са освојене територије, већ је Мошин указао на неколико црквених поглавара са територије Душанова Царства и Серске државе који су по свој прилици били Грци. На актима од марта и априла 1355. налазе се грчки потписи митрополита Зихне Софронија, а на акту од јуна исте године грчки потпис митрополита Мелника Кирила.[16] Један акт од јуна 1357. има на првом месту словенски потпис серског митрополита Јакова, а иза њега грчки потпис потчињеног му епископа Кесаропоља Јеротеја.[17] Да ли се епископ Јежева и Стефанијане Матија стварно грчки потписао на есфигменском акту од фебруара 1358, није сасвим сигурно.[18] Али је сасвим сигурно да је Грк био епископ Јерисоа Давид из доба Јована Угљеше, о коме ће бити још говора у вези са приликама на Светој Гори. Као што видимо, подаци у документима о митрополитима и епископима Грцима из времена српске власти оскудни су, а њихова доказна снага је само релативна, јер су се и Срби понекад потписивали грчки; али су исто тако оскудни и документарни подаци за митрополите Србе, сем за митрополите самог Сера.

*

Обилнијом грађом располажемо само за Свету Гору. Ова значајна и врло занимљива грађа даје стварно известан увид у прилике на Светој Гори у доба српске власти и доста јасно одражава промене које су настале на Атосу његовим укључењем у Српско Царство и Серску државу.

Разуме се, то треба нарочито нагласити, ове промене [108]
не задиру у сам начин светогорског живота, ни у његов основни ред. Не само да монашки живот као такав остаје у

служује пажњу. Свакако Палама није био једини грчки прелат кога је Душан желео да придобије, мада је сигурно да му је до Паламине сарадње било нарочито стало, не због своје наводне наклоности према исихазму већ због Паламиног угледа.

[16] Chil. No No 142, 70; 143, 67; 144, 45 (сви су ови документи сачувани у оригиналу). Уп. *Мошин*, Патр. Калист 196.

[17] Zogr. No 39, 50. Уп. и No 42, 27. *Мошин*, Патр. Калист 197.

[18] Тај потпис налази се на акту Esph. No 16, 49. Међутим, на наредном акту збирке есфигменских повеља штампан је грчки и потпис серског митрополита Јакова (Esph. No 17), мада је Јаков, који се увек потписивао српски, у ствари, као што смо видели (в. прим. 5), и овај акт потписао српски.

свему веран својим традицијама него и цео управни систем, у појединим манастирима као и у централном светогорском савету, чврсто се држи стародревних правила и ни у чему од њих не одступа. У својој суштини све остаје византијско. Уосталом, све ће овде остати византијско и под турском влашћу, а и у модерном свету до дан-данас.

Промене које наступају одражавају се пре свега у саставу светогорске управе и улози коју игра српски елеменат, коме сами догађаји и подршка државне власти осигуравају ново место у животу Свете Горе. Срби почињу да избијају на врх светогорске управе и да долазе на положај прота, председника централног светогорског савета — протата. На овом положају видимо већ маја 1348. Хиландарца Антонија.[19] Једна повеља од овог датума има потпис прота Антонија писан словенским словима, док је сама повеља наравно писана грчки, као и сви светогорски документи. Прота Антонија В. Мошин убедљиво идентификује са хиландарским старцем Антонијем који је дуги низ година, све до 1348, управљао хиландарским пиргом.[20] Нема сумње да је Антоније постао светогорски прот још у времену кад се Душан — од августа 1347. па изгледа све до априла 1348 — бавио на Светој Гори.[21] Словенски потпис прота Антонија налази се и на једној повељи издатој око 1350. године, испред низа грчких потписа представника појединих светогорских манастира.[22] Међутим, управа овог првог прота Србина, који је дошао на свој положај у врло поодмаклим годинама, није трајала дуго.[23] После њега — не знамо тачно од када јер су наша обавештења врло фрагментарна и хронолошки често несигурна — положај светогорског прота заузимао је

[19] Zogr. No 38, 62. Уп. врло користан списак светогорских прота код *Мошина*, Светог. протат 91. В сада и списак који је недавно дао *Darrouzès*, Liste des Prôtes 427 sq. С овим изврсно израђеним списком упознао сам се кад је ово поглавље мога рада било већ завршено.

[20] Уп. *Мошин-Пурковић*, Хил. игумани 62, прим. 265.

[21] О времену Душановог боравка на Светој Гори уп. *Мошин*, Житие Исаии 136 и Патр. Калист 197.

[22] Kutl. No 23, 32.

[23] *Мошин*, Светог. протат 91 и Патр. Калист 194, претпоставља да је Србин био и прот Арсеније 1347. године, али је за ову претпоставку не видим довољно основа. Потпис прота Арсенија — на грчком језику — наведен је, и то само у једном од два постојећа преписа, у хиландарском акту од децембра 1347 (Chil. No 135, прим. уз ред 43). Арсеније се помиње још само, као покојни, у повељи патријарха Калиста (MM I, 376), свакако из његовог првог патријарховања (1350—1353). *Darrouzès*, Liste des Prôtes 427 ставља прота Арсенија у 1350. годину уз знак питања, подвлачећи да је његов потпис на поменутом хиландарском акту врло сумњив.

Грк Теодосије бивши игуман Алипијског манастира.[24] Њега [109]
је заменио — свакако за кратко време — Силван,[25] јер се Теодосије поново вратио на свој положај, али ни овог пута није га дуго задржао.[26]

Међутим, најкасније 1356. године управу Свете Горе преузео је Србин Доротеј, који је остао на челу протата најмање десет година.[27] Његов наследник Сава био је такође

[24] Теодосије је споменут као светогорски прот у априлу 1353 (*Eustratiadis*, Ἑλληνικά 2, 1929, 377) и у једној повељи патријарха Калиста без датума (M M I, 375—79) која вероватно пада у време првог Калистовог патријарховања (1350—1353); према *Мошину*, Светог. протат, 91: „око 1351“. *Darrouzès*, Liste des Prôtes, 428, ставља прву Теодосијеву управу у 1353. годину, а Калистову повељу у друго његово патријарховање.

[25] Из Kutl. No 31, види се да се Теодосије налазио на положају светогорског прота два пута, а да је Силван заузимао тај положај у време између прве и друге Теодосијеве управе. Cf. *Lemerle*, Kutl. p. 122. *Мошин*, Светог. протат, 91, између Теодосија и Силвана ставља Теодула, позивајући се на хиландарски акт од јуна 1353. на коме се налази потпис прота Теодула (*Mošin-Sovre*, Supplementa No 7, 62) и изражава мишљење да је овај био Србин (уп. и Патр. Калист 202). Међутим, његови аргументи не изгледају ми довољно убедљиви не само што се тиче народности него и самог постојања овог прота. Акт о коме је реч сачуван је само у препису, потпис прота Теодула налази се на крају, иза имена представника појединих манастира, тј. очигледно је додат доцније. Издавачи примећују да његов потпис није писан истом руком као остали потписи и текст повеље и из тога закључују да је писан руком самог прота Теодула (*Mošin-Sovre*, p. 28), али такав закључак није неопходан. Мошин је раније сам сматрао да је име Теодула дошло грешком преписивача, уместо имена Теодосија, који је био прот 1353. године (уп. Житие Исаии 148, прим. 1). Ја бих се сложио с овим закључком. У другим изворима прот Теодул се не спомиње. *Darrouzès*, Liste des Prôtes, 429, увиђа тешкоће које изазива наведени потпис Теодулов, али не доводи у сумњу постојање прота овог имена па датује његову управу у јуни 1353.

[26] Децембра 1356. Теодосије се већ јавља као бивши прот, поред прота Доротеја: Chil. No 145, 61.

[27] Сачувани су потписи прота Доротеја на светогорским актима од децембра 1356 (Chil. No 145, 59), априла 1363 (Ross. No 9 и 10), октобра 1364 (Chil. No 148, 35), јануара 1366 (Ross. No 11) и новембра 1366 (Chil. 152, 31). Сем тога, Доротеј је споменут као светогорски прот у хрисовуљи Јована V од априла 1357 (Pant. No 2, 4; в. и *Binon*, Xéropotamou et Saint-Paul 262, акт бр. 7, који је свакако хронолошки близак овој хрисовуљи, док га Бинон, под утицајем својих погрешних представа о Доротејевој хронологији, датује „око 1365“). Повељу из 1356. Доротеј потписује грчки; од два сасвим слична документа из 1363. један је потписан грчки (Ross. No 9), други словенски (ib. No 10), али је аутентичност словенског потписа врло сумњива (в. нап. издавача стр. 108, прим. 4). Остали Доротејеви потписи, из 1364—1366. године, словенски су. Стога се на први, површни поглед може учинити да се ради о две личности једном Грку и једном Србину. Такав закључак је направио *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 262 sq., према коме је Доротеј Грк био прот 1356—1357, а Доротеј Србин 1364—1366. године.

Међутим, у акту Kutl. No 31, 5, који Бинон још није познавао, речено је директно да је Теодосијев наследник Доротеј био Србин (ὁ ἐκ τῶν Σέρβων κῦρ Δωρόθεος). С друге стране, видели смо да је Доротеј још 1363. потписао грчки повељу Руском манастиру, што је Бинону измакло. Нема, дакле, никакве сумње да је у ово време постојао само један светогорски прот Доротеј који је био Србин, мада је потписивао и грчки, а који се налазио на челу светогорске управе најдоцније од децембра 1356. и све до новембра 1366, ако не и још дуже (његов наследник је посведочен тек у фебруару 1369, в. наредну напомену). *Darrouzès*, Liste des Prôtes 430 sq. такође одбацује дуплирање прота Доротеја, које је предложио Бинон, и ставља управу прота Доротеја, Србина, у 1356—1366. Међутим, он допушта, мада и само хипотетично могућност извесног прекида у Доротејевој управи и поновног доласка Теодосија, који би негде пре 1363. још једанпут, дакле и трећи пут, дошао на чело протата, што не изгледа убедљиво. *Lemerle*, Kutl., p. 8, n. 51, указује на извесне хронолошке тешкоће у вези са каријером кутлумушког игумана Харитона, али не доводи у сумњу сукцесију Теодосије-Силван-Теодосије-Доротеј, посведочену актом Kutl. No 31.

У записима из времена царице Јелене које је објавио *Politis*, Griech. Handschriften, више пута се спомиње јеромонах Доротеј, који очигледно има присних веза са царицом, као и с аутором тих записа, свакако светогорским монахом (Cf. p. 290—291, No No 4, 7 и 12). Вероватно је, како то претпоставља и *Politis*, p. 297 sq., да је реч о нашем светогорском проту Доротеју. Што се пак тиче прота Доротеја који потписује један акт од августа 1384 (Pant. No 15, 75) и кога је Бинон сматрао трећим светогорским протом овог имена, њега треба, наравно, разликовати од нашег Доротеја, који се спомиње као покојни већ у Kutl. No 31 из 1375. Уп. *Мошин*, Светог. протат, 92.

Из акта прота Доротеја од окт. 1364. види се да је он био Хиландарац (cf. Chil. No 148, 9). Међутим, његова идентификација с хиландарским игуманом Доротејом (*Мошин-Пурковић*, Хил. игумани, 78) наилази на тешкоће, јер се хиландарски игуман Доротеј спомиње још 1359/60. године (Записи и натписи I, бр. 69), а светогорски прот Доротеј, како смо малопре видели, не само између 1363. и 1366. него већ децембра 1356. Пурковић нагађа да је он после 1356. „морао да напусти тај положај, да је постао игуман у Хиландару и доцније поново прот" (и то „ускоро после 1360/61, ако не баш и те године"). Међутим, ове комбинације не помажу много, јер се прот Доротеј спомиње и априла 1357, а хиландарски игуман Доротеј већ јуна 1355 (*Новаковић*, Зак. спом. 428; уп. *А. Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе, ГСНД 2, 1927, 26 сл.), што зна и Пурковић (стр. 77); према томе, да би се предложена идентификација одржала, не би остало ништа друго него да се претпостави да је Доротеј прво био хиландарски игуман, па онда светогорски прот, па онда поново хиландарски игуман, па поново прот, а то би ипак значило и сувише претпостављати.

Грчки потписи Доротејеви су савршено писмени. Разуме се, ни серски митрополити Срби о којима смо горе расправљали, нису се потписивали словенски зато што не би умели да се потпишу грчки. Митрополит Јаков јамачно је знао грчки, а свакако и његови наследници Сава и Теодосије. Исто важи и за Доротејева наследника светогорског прота Саву и друге светогорце Србе на чије ћемо се словенске потписе још осврнути. Потписујући се српски, они су очигледно желели да истакну да су Срби. Свакако, нећемо да приписујемо људима XIV века националну свест у модерном смислу, али сумње нема да су људи оног, па и још много ранијег времена, имали свест о својој народности, да су се поносили својим језиком и да су своју народ-

Србин и изгледа да је руководио протатом све до катастрофе 1371. године.[28] Према томе, после низа кратких управа и честих промена, у којима се по свој прилици одражава борба утицаја грчке и српске струје, положај светогорског прота коначно прелази у српске руке. У току петнаест година, за цело време постојања Серске државе, на челу светогорског протата налазе се Срби.[29] Српски утицај, већ у Душаново време несумњиво јак, али несталан, у периоду Серске кнежевине још се појачао и усталио. Ситуација која се створила у овом периоду, карактерише израз σερβοπρῶτοι који је тада настао на Светој Гори.[30] У свести светогорских монаха то је био период „прота Срба".

[110] and [111] stand in the right margin beside the lines "Србин и изгледа да је руководио протатом све до ката-" [110] and "дина, за цело време постојања Серске државе, на челу све-" [111].

Слично као и у Серској митрополији, Срби постепено продиру и у управни апарат светогорског протата. Занимљиво је да се и овде ради пре свега о положају дикеја, правног саветника и пословође протовог. На актима протата из 1369. и 1370. године, поред словенског потписа прота Саве, видимо и словенски потпис његовог дикеја. Макаріе іеромонахъ дикеи прωтωвъ ставља свој потпис одмах после игумана појединих манастира, односно после самог прота, а испред свих осталих функционера протата, чак и испред еклеси-

ност и језик супротстављали народности и језику других. Као што се зна, и сам цар Стефан и деспот Јован Угљеша на неким својим грчким повељама стављали су словенски потпис.

[28] Сава је споменут као светогорски прот први пут фебруара 1369: Zogr. No 43, 8. Његови потписи — увек словенски — налазе се на више докумената у времену од почетка 1369. до децембра 1370. године: Kutl. No No 25, 22; 27, 29; 28, 19; 29, 76; 30, 106; Chil. No 153, 28. *Darrouzès*, Liste des Prôtes, 431, указује на његов потпис, такође словенски, и на једном неиздатом акту Ксенофонтовог манастира од јануара 1371. После тога тек на једном документу од јуна 1374 (Chil. No 155, 72) наилазимо на грчки потпис прота Герасима, који је био сигурно Грк. (В. и две његове повеље од јануара 1375: Chil. No 156 и Kutl. No 31). Међутим, свакако пре њега, а после Саве светогорски прот био је Теофан, који се не спомиње у документима, али се наводи као бивши прот у житопису старца Исаије (Гласник 56, 1884, 75) и код Данилова настављача (Изд. *Даничића*, 381 сл.), у вези са преговорима о црквеном измирењу 1375. године. Уп. *Мошин*, Светог. протат, 92.

[29] Теодосије се помирио са својом судбином. Пошто је у кратком размаку два пута заузимао положај светогорског прота и пошто га је два пута изгубио, он је и даље, кроз дуги низ година, присуствовао седницама светогорског протата под управом својих српских наследника, Доротеја и Саве, и потписивао његова акта као „бивши прот", стављајући свој грчки потпис иза њихових словенских потписа. Cf. Chil. No 45, 61 (дец. 1356); Ross. No 10 (апр. 1363); Kutl. No 25, 23 (фебр. 1369). Споменут је као некадашњи прот у Kutl. No No 29, 9 и 30, 17 из 1370, као покојни у No 31, 1 и 36, 17 из 1375. и 1378.

[30] Kutl. No 31, 14 (акт прота Герасима од јан. 1375).

јарха.[31] На акту прота Доротеја од јануара 1366, сем грчког потписа еклесијарха карејског Кирила, налази се на крају словенски потпис протовог „црковника“ Јоба.[32]

Упоредо са порастом српског утицаја на врху светогорске управе расте и број монаха Срба на Светој Гори. Упознаћемо се мало доцније са жалбама епископа Јерисоа Давида да прот — Србин — доводи на Свету Гору јереје рукоположене у Србији. Расте утицај Хиландара, а расту и његова материјална средства. Хиландарски монаси преузимају и обнављају запуштене келије на Светој Гори. Светогорски манастири били су јако заинтересовани за такве келије, па чак су се око њих и отимали, нарочито у ово време. Учестали турски напади водили су разарању великог броја светогорских келија, па су манастири тражили и добијали од протата порушене келије ради њиховог обнављања (в. доле и стр. 590 сл.). Добијали су их и други, али Хиландарци највише. Из доцнијих докумената види се да је начин на који су делили келије проти Срби изазивао огорчење, тако да су Светогорци, после успостављања византијске власти, издејствовали у Цариграду анулирање оног што је било подељено под српском управом (в. стр. 587).

[112] Запуштене и порушене келије на Светој Гори преузимали су не само светогорски манастири него и световни феудалци, и византијски и српски. Велики примикирије Алексије и његов брат протосеваст Јован добили су од светогорског прота Србина Доротеја, 1356. или почетком 1357. године, келију Равдуха, уништену за време турског напада,[33] и на њеном темељу су подигли своју славну задужбину, манастир Пантократора. После 1360. два српска великаша, Герасим Радоња, брат Вука Бранковића, и Антоније-Арсеније Пагаси, откупили су од монаха Ксиропотама за 24.000 аспра опустели манастир Св. Павла, који је био спао на положај келије, да би га обновили и изградили. Напорима и средствима ових великаша, којима се ускоро придружио и Арсенијев брат Никола Пагаси Балдуин, зет господара Бера Хлапена, настао је значајан манастир. Тако почиње српски

[31] Kutl. No No 25, 25 и 27, 30; Chil. No 153, 46. Већ и акт прота Доротеја од децембра 1356. потписује ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομοναχοῖς Μακάριος καὶ δικαίῳ τῆς ἱερᾶς λαύρας τῶν Καρεῶν (Chil. No 145, 72). Да ли је то иста личност тешко је рећи, тим пре што се на акту од октобра 1364. појављује потпис Пахомија δικαίῳ τοῦ πρώτου (ib. No 148, 42). С друге стране, треба имати у виду да је акт од децембра 1356. и сам Доротеј потписао грчки, док је доцније потписивао најчешће словенски, па не би било чудно кад би то исто учинио и његов дикеј.

[32] Ross. No 9.

[33] Pant. No 2.

период у историји светогорског манастира Св. Павла, период његовог цветања.[34] Сам деспот Јован Угљеша обновио је и изградио манастир Симопетру на високој стени изнад југозападне обале Свете Горе.[35]

[34] *Binon*, Xéropotamou et Saint-Paul 185 sq., 260 sq. Да је Герасим Радоња био брат Вука Бранковића види се из Вукове повеље Хиландару из 1376/7. године (*Новаковић*, Зак. спом. 451) и повеље кнеза Лазара истом манастиру из времена после 1379 (*А. Соловјев*, Једно суђење из доба кнеза Лазара, Архив за правне и друштвене науке 35, 1929, 190). Уп. о томе *Ђ. Сп. Радојичић*, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, ГСНД 21 (1940) 36. сл. Герасим Радоња (Ῥαδώνιας) свакако је идентичан са оним Радохном (Ῥαδόχνας) који се више пута помиње у документима Кутлумуша као један од његових дародаваца, упоредо са царем Стефаном, царицом Јеленом-Јелисаветом, деспотом Јованом Угљешом, ћесаром Војихном и Вуком Бранковићем: Kutl. No No 29, апарат; 30, 110; 38, 33, 51. Изгледа да су његова даривања спадала у најзначајнија: сигилиј патријарха Нила од октобра 1386, којим се решава спор између Кутлумуша и Лавре, наводи да су кутлумушки монаси доказивали своја права даровницама цара Стефана, Радохне и деспота Угљеше (ib. No 38, 33, 51). Герасим је његово монашко име, као што је Антоније монашко име његовог „духовног брата“ Арсенија Пагасија, првог и дугогодишњег игумана обновљеног манастира Св. Павла (Cf. *Binon*, op. cit. 267).

[35] Хрисовуља коју је Угљеша дао Симопетри позната је само према препису цариградског патријарха Кирила Лукариса из око 1622/3. године, изд. *G. Smyrnakis*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 93—94. Патријарх Кирил Лукарис начинио је тај препис на молбу монаха Симопетре, како он сам наводи (loc. cit. 93), због тога што је оригинал био јако истрошен, па изгледа да је он, односно чиновник његове канцеларије, допуњавао оно што се није могло више прочитати онако како је знао и умео. Тиме се свакако објашњава погрешно наведени датум (октобар 6872, тј. 1363. године, што је наравно немогуће) и много шта у тексту што није могло да гласи овако у оригиналу. Занимљиво је између осталог да се Јован Угљеша и у тексту и у уводној патријарховој напомени назива δεσπότης πάσης Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (у неким доцнијим записима Угљеша се наводи чак и као βασιλεὺς Σερβίας καὶ Ῥωμανίας: cf. *Millet-Pargoire-Petit*, No 527). Неће бити да је оригинална Угљешина хрисовуља била писана на српском и да патријархов препис у ствари представља превод, како то претпостављају *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 139. Јасно је у сваком случају да Угљешина хрисовуља Симопетри није плод Лукарисове маште. Уосталом, ми смо већ могли да се уверимо у веродостојност сведочанства истог Кирила Лукариса о томе да је Угљеша поклонио Ватопеду манастир Спилеотисе (в. стр. 461). Традиција у којој се одразила Угљешина веза са манастиром Симопетром пуна је доцнијих легенди, али није ни у њој све легендарно, како то тачно истичу *Lemerle-Soloviev*, op. cit. 139, n. 53, позивајући се на епиграфске податке у *Millet-Pargoire-Petit*, No 525 и 527.

Фалсификована хрисовуља Андроника II Ксиропотамском манастиру — на коју смо се већ раније осврнули (стр. 523 сл. нап. 168) подвукавши да њени наводи, и поред свих својих анахронизама, већином нису лишени стварне основе — повезује са Србима управо манастире

[113] Срби продиру и у друге манастире, и словенске и грчке, заузимају у њима понекад и руководеће положаје. Још за време свог боравка на Светој Гори цар Стефан је довео на чело руског манастира Св. Пантелејмона, који се тада налазио у опадању, Србина Исаију. Старац Исаија, истакнута фигура у историји Свете Горе тога времена, обдарен књижевник, аутор чувеног записа о српском поразу на Марици, врло дуго је управљао Руским манастиром на Светој Гори и, уз знатну материјалну помоћ владара, много допринео његовом поновном процвату.[36]

Нарочиту пажњу заслужује јачање које је у доба Серске државе доживео српски елеменат у Ватопеду. Овом угледном манастиру, једном од најугледнијих и најбогатијих на Светој Гори, деспот Јован Угљеша указивао је посебну наклоност и подршку. Јасно је да оних неколико Угљешиних повеља које су се сачувале само слабо одражавају подршку коју је деспот пружао светогорским манастирима. Светогорски прот и митрополит Угровлахије Харитон, бивши игуман манастира Кутлумуша, у својим тестаментима јако истиче Угљешине дарове Кутлумушу.[37] Судећи по Харитоновим речима, ти дарови су били много замашнији него што се то могло одразити у оној јединој Угљешиној повељи том манастиру која се сачувала из времена његовог деспотства.[38] Сачувала се

Св. Павла и Симопетре, који су се, према њој„ захваљујући српском „краљу" и „народу Срба", проширили на рачун Ксиропотама. Cf. Xér., p. 234, 1. 36 sq. На овај навод обара се жестоко Никодим са Наксоса у 12. тачци своје критике (в. у истој напомени) истичући његов анахронизам у документу који се издаје за хрисовуљу Андроника II. Вреди навести његове примедбе, занимљиве и у оном што је у њима тачно и у ономе што је погрешно. Никодим примећује да је манастир Симопетре (τῆς Σίμωνος Πέτρας) основан у доба Јована Палеолога, бар шездесет година после хрисовуље потписане именом његовог прадеда Андроника старијег. Јер је тај манастир „подигао Јован Угљеша, назван деспот и цар Србије, из самих темеља, због неког чуда светог Симеона (τοῦ ἁγίου Σίμωνος) учињеног над кћерком Угљешином у коју је био ушао ђаво, како то износи оснивачка повеља тог манастира и житије светог Симеона. А Угљеша је био син Стефана Силног (τοῦ σίλην Στεφάνου) који је владао Србијом и ратовао са Јованом Кантакузином у Солуну. Кад је умро, његов син Угљеша преузео је управу над Србима. У време када је писана хрисовуља, у Србији је владао деда или прадеда Угљешин, па како је Симонов манастир постојао кад се његов оснивач још није био ни родио?"

[36] Уп. детаљну студију *Мошин*, Житие старца Исаии, који је пажљиво прикупио и претресао све изворне податке о Исаијиној делатности.

[37] Kutl., No 29, 54 и апарат; 30, 109.

[38] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, 134/5. Повеља великог војводе Угљеше из 1358. само потврђује један ранији дар (в. стр. 448), а Угљешина хрисовуља од априла 1369. поклања Кутлумушу село Неохори

само једна Угљешина повеља и са даривањима Хиландару,[39] [114] док велика већина светогорских манастира није сачувала у својим архивима ни једну његову даровницу. Слика је дакле врло непотпуна, али ипак није можда сасвим случајно да од веома малог броја сачуваних Угљешиних повеља две припадају Ватопеду. Посебна Угљешина привржeност манастиру Ватопеду нарочито јасно се огледа у другој од ове две повеље, издатој априла 1371, кад је Угљеша, спремајући се да зарати против Турака, посетио Свету Гору и обишао Ватопед (в. доле стр. 607). Поред дарова и привилегија о којима је реч у ове две сачуване повеље Ватопеда о нарочитој деспотовој наклоности према овом манастиру сведочи и чињеница да је он, као што смо већ напоменули, поклонио Ватопеду угледни манастир Богородице Спилеотисе у околини Мелника (в. стр. 461). Споменик те нарочите наклоности је најзад и његова задужбина, црква Св. Бесребрника у Ватопеду.[40] У параклису ове црквице је насликан, али средином XIX века на жалост пресликан, деспот Јован Угљеша као ктитор, у владарској одећи, с круном на глави и моделом црквице у испруженој левој руци. Поред његове главе је натпис: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ εὐσεβεστάτου δεσπότου Ἰωάννου τοῦ Οὔγγλεση.[41]

У овој светлости врло је занимљиво да се међу члановима судског колегијума који је новембра 1366. заседавао у Серској митрополији, као представник манастира Ватопеда

на Мавровом пољу. Међутим, као што смо малопре напоменули (прим. 34), монаси Кутлумушког манастира позивали су се на Угљешине даровнице и у једном спору са Лавром, који се односио на поседе у Струмској области. Те даровнице до нас нису дошле, као ни даровнице Душанове и Радохнине на које су се Кутлумушци у том спору такође позивали. Споменули смо исто тако да Харитон, поред Угљешиних, истиче и даривања цара Стефана, царице Јелене, ћесара Војихне, Вука Бранковића и Радохне, а од њих свију није се сачувао у архиву Кутлумуша ниједан документ, сем Душанове простагме (Kutl., App. II, A = *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 130) која се односи на метохе свих светогорских манастира. За историју тадашње источне Македоније нарочито је велика штета што се није сачувала ни једна једина повеља ћесара Војихне, а свакако је он даривао не само Кутлумуш већ и друге манастире.

[39] *Новаковић*, Зак. спом. 445—56. Повеља манастира Св. Пантелејмона од јануара 1346 (Ib. 509—10), истоветна са Вукашиновом повељом истог датума (в. стр. 454), само потврђује дар једног властелина; повеља Зографу од фебруара 1369 (*Соловјев-Мошин*, бр. 36) није даровница већ судска одлука.

[40] Уп. *В. Ђурић*, Фреске црквице Св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961), 125 сл.

[41] *Ђурић*, н. д., сл. 1. *Millet-Pargoire-Petit*, No 105.

појављује Србин. Он потписује акт о суђењу словенски: Θеодωсиѥ ватопедьски.[42] Случај је хтео да је истог месеца те исте године заседавао и светогорски протат и да се сачувала и његова повеља: њу између осталих потписује, и то грчки, игуман часне царске обитељи Ватопеда јеромонах Јосиф.[43] Према томе, Теодосије није био игуман манастира Ватопеда, штавише, слично Исаији, није био ни јеромонах већ обичан монах. Али, уживао је деспотову благонаклоност и имао великог утицаја, већег него и сам његов игуман. То се лепо види из Угљешине повеље Ватопеду од новембра 1369. године: деспот поклања Ватопеду годишњи приход од 120 перпера на језеру Пору, јер га је о томе замолио пречасни монах кир Теодосије са осталим монасима из свете обитељи ватопедске.[44] Није чудо да А. Соловјев и В. Мошин кажу у регесту ове повеље да је издата „на молбу игумана
[115] Теодосија и свих ватопедских калуђера": први утисак је стварно тај да је Теодосије старешина манастира Ватопеда. Међутим, он је само „пречасни монах" (ὁ ἐν μοναχοῖς τιμιώτατος κῦρ Θεοδόσιος), а манастир је имао наравно и свог игумана, иако се он овде ниједном речју не спомиње. Фебруара исте године седници деспотовог суда у Серу присуствовали су и игуман свете царске обитељи ватопедске јеромонах кир Игњатије и монах кир Теодосије.[45] Игуман се, дакле, у међувремену променио, Јосифа из 1366. године наследио је Игњатије, али изгледа да је и један и други био у сенци монаха Србина Теодосија. Додајмо томе да је повељу Серске митрополије од новембра 1366, поред самог митрополита Саве и ватопедског монаха Теодосија, потписао словенски и игуман манастира Богородице Спилеотисе, архимандрит и протосинкел Григорије,[46] јер, као што смо већ видели, овај значајни манастир из околине Мелника постао је, даром Јована Угљеше, метох Ватопеда (в. стр. 461). Његов тадашњи игуман Србин био је истовремено и протосинкел серског митрополита. Према томе, Срби су не само освојили прво место у протату него су стекли велики утицај и у појединим манастирима. Тај утицај није увек везан за одређену функцију него је и резултат личних односа и владарева поверења.

Велика улога Срба на Светој Гори за време српске власти често је у науци наглашавана. Уосталом она је очевидна и нико ко је упознат са изворном грађом не може у то посумњати. Али се она обично везује пре свега за Душаново време.[47] У ствари, процес који је започео у Душаново доба наставља се у Серској држави. У оквиру Серске државе српски утицај на Светој Гори стално јача и за време владе Јована Угљеше достиже врхунац. То је утолико значајније што је Света Гора у Угљешиној држави заузела још истакнутије место но што га је имала у Душановом Царству и што су контакти између ње и Угљешине престонице Сера постали живљи и интензивнији. Већ смо напоменули да је Угљеша увео њене представнике у судски колегијум Серске митрополије, коме они раније нису припадали, и да се и лични деспотов суд састојао великим делом од Светогораца. Сада треба да видимо и који су то били Светогорци који су учествовали у престоничком суду Серске државе. Два опширна акта о суђењима која су се сачувала из времена Угљешине владе, из 1366. и 1369. године, дају о томе веома речите податке.

Суђење у Серској митрополији новембра 1366, покренуто тужбом великог примикирија Исариса против хиландарских монаха, отпочело је пред ширим судским форумом коме је председавао сам деспот. Пошто је пак Исарис изнео своју оптужбу, деспот је наредио митрополиту да размотри [116]
и пресуди спор, заједно са четири представника светогорских манастира, три световна веледостојника (двојицом васељенских судија и Никитом Педијасимом) и члановима свога клира. Занимљиво је да се митрополит, тако бар тврди састављач акта, прихватио ове одговорности са извесном зебњом, док је претходне године, за време владе царице Јелене, исти митрополит Сава сам председавао и сам руководио сличним суђењем. Разуме се да је пресуда поднета затим на одобрење деспоту. Најинтересантнији је састав судског одбора који је Угљеша одредио. Од четири представника манастира само један је Грк: игуман Лавре Јаков Приканас. Остала тројица су Срби. Ми смо се са њима малопре већ упознали: то су старац Исаија, као представник Руског манастира, монах Теодосије, представник Ватопеда,

[42] Chil. No 151, 134.
[43] Chil. No 152, 35.
[44] *Соловјев-Мошин*, бр. 37, 11.
[45] Исто, бр. 36, 11 и 25.
[46] Chil. No 151, 129.

[47] Тако и *Soulis,* Dušan and Mount Athos, сматра да српски утицај на Светој Гори није надживео Душана, и на крају свог иначе врло корисног и документованог чланка изричито наглашава да после Душанове смрти тај утицај почиње да опада (p. 139). Неки научници сматрају чак, изгледа, да је српски патронат над Светом Гором престао са Душановом смрћу. Cf. *G. Theocharides,* Kurze geschichtliche Übersicht des Heiligen Berges Athos, Balkan Studies 1 (1960), 107.

и архимандрит Григорије, игуман Спилеотисе и митрополитов протосинкел.[48]

Исто тако је карактеристичан састав деспотовог владаочевог суда који је заседавао у Серу фебруара 1369. године.[49] Поред охридског архиепископа, који му је овом приликом присуствовао и у њему играо истакнуту улогу (в. стр. 536 сл.), у деспотов синод улазе на првом месту представници Свете Горе, на челу са светогорским протом Србином Савом, који се наводи с поштовањем као деспотов духовни отац. Нарочито упадљиво је међутим ово: присутни су игумани јеромонаси Игњатије из Ватопеда (в. стр. 574), Доротеј из Ксенофонта и Григорије из Каракале,[50] тј. из свега три грчка манастира, док је сам Хиландар заступљен са три лица: ту је и његов игуман јеромонах Јован, и проигуман јеромонах Калист, и баштa хиландарског пирга монах Макарије (τοῦ τιμιωτάτου ἐν μοναχοῖς μλαστᾶ τοῦ Πύργου κυροῦ Μακαρίου).[51] На крају се напомиње да су били присутни и многобројни други монаси и деспотови архонти. Од световних архоната није споменут поименце ни један. Од монаха двојица: Теодосије и Григорије Опареша (Γρηγορίου τοῦ ’Οπάρεση). Првог смо идентификовали с ватопедским монахом Србином Теодосијем, други, судећи по презимену, био је свакако такође Словен.[52] Угљеша је свесно фаворизовао Светогорце, проширио је сферу њиховог утицаја, али је при томе и врло свесно одабирао личности које су биле њему по вољи.[53]

[48] Chil. No 151, 52. Као што смо већ напоменули, архимандрит Григорије и Теодосије из Ватопеда потписали су овај акт словенски (1. 129 и 134). Исаијина потписа на овом акту нема.

[49] *Соловјев-Мошин,* бр. 36. Zogr. No 43.

[50] Јеромонах Григорије из Каракале потписао је — грчки — и акт о суђењу од новембра 1366: Chil. No 151, 131. То је сигурно иста личност и свакако Грк. Његово поновно присуство у Серу и учешће у оба суђења показује да је уживао посебну деспотову наклоност.

[51] *Соловјев-Мошин,* бр. 36, 13, 19, 21. Zogr. No 43, 11, 15, 17.

[52] Уп. у *Новаковића,* Зак. спом. 608: Никола Опареша. На овај податак скренули су ми пажњу колеге С. Ћирковић и J. Ферлуга.

[53] Истичући улогу Срба на Светој Гори за време српске власти у више радова који се дотичу овог проблема а које смо овде често цитирали и користили, *Мошин* радо говори о „словенизацији Свете Горе“, што му *Soulis,* Dušan and Mount Athos, 138 sq. много замера. Уколико тај израз сугерира представу о бројчаној превази, Сулисове резерве су свакако оправдане, али оне не тангирају саму чињеницу јаког утицаја словенског елемента на тадашњој Светој Гори, чињеницу о којој јасно сведоче документи и на које с правом указује и Мошин. Чини ми се, међутим, да оно што он назива словенизацијом Свете Горе Мошин схвата исувише као једну свесну акцију која се спроводила према одређеном плану и с наглашено етничким циљем (в. нпр. Патр. Калист, 197: „Напоредо с тим води се шира акција за

24. Портрет серског митрополита Јакова (Британски музеј Add. 39629, fol. 292 v.).

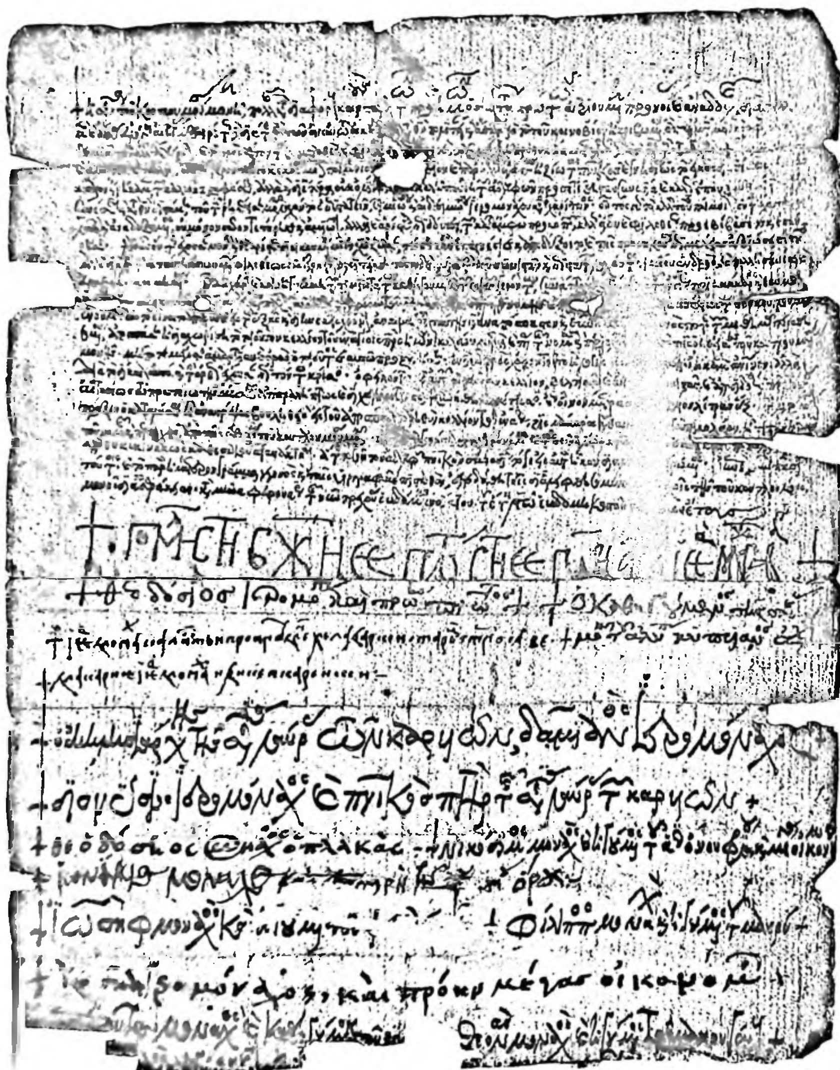

25. Акт светогорског протата из 1369. издат манастиру Кутлумушу са потписом прота Саве и игумана светогорских манастира.

Предмет расправе пред Угљешиним владаочевим судом [117]
фебруара 1369. био је спор између епископа Јерисоа Давида и монаха Зографа. Спорови између епископа Јерисоа и светогорског протата, па и појединих светогорских манастира ни раније нису били ретки и нису се ограничавали, као у овом случају, на сукобе због имовинских интереса, јер су епископи Јерисоа, надлежни и за Свету Гору, бранили према њој своја епископска права, док је Света Гора, свесна свог значаја и положаја, увек тежила за извесним осамостаљењем. Под српском влашћу, са јачањем српског елемента на Светој Гори и преласком протата у српске руке, односи су се још заоштрили.

Из повеље цариградског патријарха Филотеја од априла 1368. види се да је епископ Јерисоа и Свете Горе био упутио патријарху представку у којој се жалио да му прот светогорских манастира чини велике сметње и присваја себи његова архијерејска права.[54] Доводи, наиме, на Свету Гору јереје који су рукоположени од Срба; преотео му је столицу у Кареји и пастирско жезло и не даје му ни да обавља службу божју на Светој Гори; не дозвољава да се на Светој Гори прво спомиње епископово, а тек онда протово име, већ је увео обрнути ред; брани епископу уопште да уђе на Свету Гору без његове дозволе и да врши хиротоније.

Као што видимо, сукоб је добио озбиљне размере, и патријарх Филотеј је и узео ствар веома озбиљно. Жалба јерисоског епископа разматрана је пред патријарховим синодом, и разуме се да су патријарх и његов синод пружили епископу пуну подршку. Позивајући се на канонске одредбе, патријарх истиче да епископ Јерисоа има на Светој Гори сва епископска права, може да долази на Свету Гору као у своју епископију кад год жели, да треба да се прво спомиње епископово име а онда протово, да се хиротоније врше по обичају, тј. игуман и остали јереји у манастирима да бирају кандидата а хиротонију да врши епископ.

Питање јереја рукоположених у српској цркви довело је патријарха у деликатан положај, јер му је било познато

словенизацију Атоса уопште"; Житие старца Исаии, 142: „Весьма вероятно, что именно здесь, в келлии старца Арсения, разрабатывался план славянизации Афона"). Тешко да је тако нешто могло уопште бити посреди. И Душан и Угљеша подржавали су своје људе и поверавали важније функције, како у државној тако и у црквеној управи, првенствено онима које су сматрали својим присталицама, а то су, сасвим природно, већином били Срби. Већином, али, као што смо видели, нимало не искључиво.

[54] ММ I, 555—57.

да су преговори о измирењу са српском црквом били у току, па је он на ово питање одговорио са много више уздржљивости но што је показао темпераментни и свакако недовољно обавештени јерисоски епископ изневши га на првом месту. У суштини, пак, патријарх и у овом погледу даје за право
[118] епископу и позива Светогорце да не примају оне који су хиротонисани од Срба „док се не врате тамо упућени наши посланици да знамо да ли су се ујединили и потчинили нашој пресветој великој цркви."[55]

Јерисоски епископ који се жалио цариградском патријарху на своје невоље са светогорским протом, исти је онај епископ Давид који се фебруара 1369, парничио пред судом деспота Јована Угљеше са монасима Зографа и који је изгубио парницу, мада је бранио своје интересе упорно и бескомпромисно; а светогорски прот кога је тужио, био је Србин Доротеј или Сава, такође Србин.[56]

Епископа Давида и светогорског прота Доротеја сусрећемо заједно у акту од новембра 1366, приликом једне расправе пред светогорским протатом о старом спору између Зографа и Хиландара око млина у Хандаку.[57] У овом акту доиста се прилично јасно испољава подређен положај у који је у то време доспео јерисоски епископ на Светој Гори. Додуше, поред светогорског прота, и он се издваја из масе присутних представника светогорских манастира и као да с њим дели председништво. Али само поред њега и иза њега. Прво се наводи преблагочастиви прот Свете Горе јеромонах кир Доротеј, а онда (са једним ἔτι τε) преосвештени епископ Јерисоа и Свете Горе кир Давид. У ствари, епископ Давид само присуствује суђењу, па чак и не потписује донете одлуке. Суде и потписују пресуду на првом месту председник светогорског савета смѣрени прѡтъ святые горы Аѳѡна іеромонахъ Дорѡѳеи, а затим његови чланови, бројни представници светогорских манастира (деветнаест потписа).

Интересантан је овај докуменат и у другом погледу. Спор који се овде решава, познати спор између Зографа и Хиландара, односно његовог пирга, око млина код Хандака, који се водио већ деценијама и који ће се још дуго настављати, изнет је пред суд светогорског протата по наредби „пресрећног деспота Угљеше". Међутим, на крају акта, пошто је одлука пала у корист хиландарског пирга, наглашено је да зограф-

[55] Ib. 556 (уп. и стр. 557, у додатом делу). У ствари споразум је већ тада био постигнут. В. доле стр. 598 сл.
[56] О њима и њиховом времену в. стр. 567—570 са прим. 27 и 28.
[57] Chil. No 152.

ски монаси немају право приговора против ове одлуке, јер их је „божанствена наредба моћног и светог нашег господара и цара кира Јована Палеолога упутила на наш суд с тим да после пресуде немају права да иду на други суд".[58] Према томе, светогорски монаси обраћају се византијском цару, а цар одређује како ће се њима судити и да ће тај суд бити коначан. Он је за светогорске монахе још увек њихов моћни и свети господар и цар, као да се ништа није променило (једино што се наводи и царево име, док прави византијски поданици никад не наводе име владајућег цара већ само његову титулу).

*

Тиме се пред нас поставља сложено питање односа српске и византијске власти у освојеним грчким областима. Недавно сам се на другом месту осврнуо на ово важно и нерасветљено питање указавши на компликован положај који се у том погледу створио у тадашњој источној Македонији.[59] Морамо настојати да схватимо историјске појаве у свој њиховој стварној сложености, па чак и противречности. Јер, стварност је пуна противречности, и није задатак историчара да их усклађује и прикрива привидно логичним комбинацијама, већ да их уочава и истиче. [119]

Сложеност настале правне ситуације нарочито се јасно испољава у савременим светогорским повељама, и није то случајно. Од кад је источна Македонија пала под српску власт, највећи део светогорских поседа нашао се на српској територији. Међутим, светогорски манастири имали су поседе и на територији која је остала Византији, нарочито у Солуну. Већ сама ова чињеница приморавала је Светогорце да одржавају везе и са једном и са другом влашћу. Но тиме се питање нимало не исцрпљује, јер и на територији под српском влашћу остаје жива традиционална представа о врховним правима византијског василевса. У поменутој расправи навео сам више примера који показују да се у „странама грчке земље", сем српске, стално некако осећала и присутност византијске власти. Сада ћемо ово посматрање проширити и допунити новим материјалом.

Добро је познато из „опште хрисовуље", коју је краљ Стефан Душан новембра 1345. дао манастирима на Светој

[58] Ib., 1. 23.
[59] *Острогорски*, Радоливо, 78 сл. (у овој књизи, стр. 210 и сл.).

Гори, да су Светогорци пристали да се његово име помиње „по целој Светој Гори и у Јерисоу и у целој његовој околини“ — под условом „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се на првом месту помиње његово име а онда име нашег краљевства.“[60] Оваква концесија често изненађује модерне коментаторе и изненађиваће их докле год буду видели у Душану само срећног освајача а у византијском цару само пораженог противника. Додуше, ми не знамо да ли је овај договор остао на снази и после Душановог крунисања за цара. Наравно, после његовог крунисања, коме су присуствовали представници светогорских манастира са својим протом на челу, Светогорци су признали Душана за цара и називали га царем. Називали су га чак својим царем и господарем, али не и царем Ромеја.[61] У једној повељи од децембра 1347, из времена кад се Душан бавио на Светој Гори, савет светогорских игумана у Кареји, поклањајући му келију коју је желео да купи за манастирчић Светог Саве, стално га назива својим моћним и светим господарем и царем кир Стефаном.[62] У једном купопродајном акту од јуна
[120] 1355. продавац се позива на „божанствену и поштовања достојну простагму моћног и светог нашег господара и цара кира Стефана.“[63] Преузети су и епитети којима су Византинци изражавали своје страхопоштовање према исправама својих владара. А ово страхопоштовање према повељи српског цара утолико је упадљивије што се у истом документу повеља византијског цара (Андроника III), истина покојног, цитира просто као простагма покојног цара Палеолога (τοῦ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου ἐκείνου).[64] Очевидно је кога је састављач овог акта сматрао својим владарем. Исправу је оверио митрополит Мелника са својим клиром. У горе анализираном акту Серске митрополије од августа 1365. Душан се такође спомиње као моћни и свети наш господар и цар покојни кир Стефан, што није ни уобичајено према умрлом цару.[65]

Међутим, у повељи светогорског протата од новембра 1366, код које смо застали, чланови светогорског савета својим моћним и светим господарем и царем називају Јована V

[60] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 29.
[61] На ово је лепо указао већ *Динић*, Душанова царска титула, 99 сл.
[62] Chil. No 135, 1, 18, 26.
[63] Chil. No 144, 19.
[64] Ib. 1. 17.
[65] Esph. No 18, 34. Византијски цар (реч је вероватно о Јовану Кантакузину) наводи се у овом акту просто као „ондашњи цар“ (1. 20: ὁ τότε βασιλεύς).

Палеолога и говоре о његовој божанственој и поштовања достојној наредби, а испред тога само кратко спомињу наредбу пресрећног деспота Угљеше. Додуше, више докумената, и серских и светогорских, спомињу Угљешу као свог господара и пресрећног деспота, као што су се у Јеленино време називали дворанима, односно слугама моћне и свете своје деспине. И суд светогорског протата који се новембра 1366. позива на божанствену и поштовања достојну наредбу византијског цара, у ствари се састаје по наредби Угљешиној. Његова наредба и дозвола је зато неопходна, док наредба византијског цара то наравно није. Тако, на пример, у наредном акту збирке хиландарских повеља суд светогорског протата ниједном речју не спомиње византијског цара, већ само истиче да се састао према наређењу пресрећног господара нашег кира Јована Угљеше.[66] Може бити да је извесну улогу играло и време: 1366. године Угљеша је био још нов владар, па су се очи његових поданика, а нарочито конзервативних Светогораца чешће обраћале према Цариграду; временом се његова власт учврстила, његов ауторитет је порастао, његов утицај је постао доминантан. Како било, веома је карактеристично да Светогорци, и после двадесет година српске власти, не престају да се обраћају византијском василевсу као свом цару и господару и да траже његова наређења. И исто тако је карактеристично да се византијски цар томе одазива и издаје тражена наређења.

Светогорски манастири спремно су прихватили власт српског цара, који их је обасуо даровима и привилегијама. Душан често истиче у својим повељама да су му Светогорци „свом душом притекли“, да су му „указали поштовање и благонаклоност“ итд.[67] Светогорски монаси су брзо схватили да [121]
се повластице сада морају тражити од српског цара и да се од њега могу лако добити. Видели смо на другом месту колико су се монаси Ивирона журили да добију од Душана привилегију за своје село Радоливо, које је било оптерећено високом дажбином од 400 перпера. Међутим, добивши од српског цара већ у јануару 1346. ослобођење од те дажбине, као и потврду свих својих поседа и ранијих привилегија, они су потражили и добили исте привилегије прво од Јована VI Кантакузина (јула 1351) а онда од Јована V Палеолога (августа 1357), и то не као потврду Душанове хрисовуље него као формално нову повластицу.[68]

[66] Chil. No 153, 1 (дец. 1370).
[67] *Соловјев-Мошин*, бр. 6, 8; бр. 8, 10.
[68] *Острогорски*, Радоливо, 72 сл. (в. у овој књизи, стр. 203 и сл.).

Колико су светогорски монаси и у доба српске власти ценили повеље византијских царева, показује нарочито јасно овај пример. Монаси Алипијског манастира, поред хрисовуља и простагми Андроника II и Андроника III, којима су били ослобођени свих намета, сем уобичајеног давања светогорском протату, имали су и простагму Јована VI Кантакузина који им је те привилегије потврдио. Ова простагма им се изгубила. Међутим, њима је толико било стало до ове потврдне повеље да су се обратили цариградском патријарху Калисту с молбом да им са своје стране изда потврду која би им заменила изгубљени документ. Патријарх Калист се одазвао њиховој молби и 1350. године или нешто касније (свакако између јуна 1350. и новембра 1353) издао тражени акт који је доспео и до нас.[69] У овој повељи, издатој светогорском манастиру у доба кад се Света Гора налазила под влашћу Стефана Душана, цариградски патријарх изјављује, позивајући се на изгубљену простагму византијског цара и хрисовуље и простагме његових претходника, да је манастир ослобођен свих намета на вечита времена, па наређује да га нико, а то значи ни један порески чиновник, не узнемирава својим потраживањима и да ни прот не тражи од њега ништа преко уобичајеног. Другим речима, доноси одлуке које задиру у унутрашњи живот Свете Горе, а и државе на чијој се територији она тада налазила. Исто тако и Јован V у поменутој хрисовуљи од августа 1357. не само ослобађа Ивирон дажбине за село Радилово, чега га је Душан већ пре више од десет година ослободио, него и одређује — на молбу једног од његових монаха — да известан део новца који је манастир раније дуговао држави (којој?) припадне лично томе монаху као његов аделфат.[70] А хрисовуља Јована VI Кантакузина од јула 1351. одређује на молбу Ивирона и то да се манастиру врати земља која је била дата пронијарима, а која се налазила у области Сера, тј. на српској територији.[71] Што је можда још упадљивије, велики примикирије Алексије и протосеваст Јован добијају од светогорског прота Доротеја келију на Светој Гори, а византијски цар Јован V Палеолог потврђује овај дар својом хрисовуљом,[72] и све се то догађа у време кад браћа Алексије и Јован воде рат против Серске државе и освајају њене градове на пиеријској обали.

[69] Kutl. No 22.

[70] Уп. *Острогорски*, Радоливо, 77; (в. у овој књизи стр. 209).

[71] Исто, 75; (в. у овој књизи, стр. 207).

[72] Pant. No 2.

Да ли да повежемо тражење повеља из Цариграда са [122]
извесним политичким догађајима и надама које су они може бити рађали на Светој Гори? Да претпоставимо, рецимо, да су се Светогорци обраћали Јовану VI Кантакузину и патријарху Калисту, подстакнути успесима Кантакузинове офанзиве у Македонији 1350. године, а доцније Јовану V Палеологу, охрабрени распадом Душановог царства, а може бити и успесима војних операција браће Алексија и Јована? Таква домишљања, на први поглед можда и примамљива, не би у ствари много објаснила, јер дајући једно хипотетично тумачење извесним појавама, не би могла да објасне и извесне друге чињенице и да у целини расветле проблем пред који нас је ово посматрање ставило.

Најзанимљивије је и у први мах највише изненађује да се византијским царевима обраћају не само светогорски манастири него и сами српски владари. И цар Стефан и деспот Угљеша траже њихове хрисовуље. Моћ вековних традиција опчињава и њих. Као што су у стара времена, кад се Атос налазио под византијском влашћу, српски краљеви молили византијског василевса да потврди својим хрисовуљама поседе и привилегије српског манастира на Светој Гори, тако се и Душан, сада господар Свете Горе, на врхунцу своје моћи, обраћа с истом молбом јадном цару Јовану Палеологу, с којим је успоставио пријатељство ради борбе против Јована Кантакузина. И Јован V на молбу „преузвишеног цара Србије, свог вољеног ујака кира Стефана“, издаје тражену хрисовуљу и потврђује Хиландару право власништва на све његове поседе. Небројени поседи налазе се у Каламарији, на Касандри, на Вардару, на Струми, у граду Серу и његовој околини.[73] На први поглед то може да збуни и да наведе на нестварне закључке. Тако, на пример, В. Мошин, изврстан познавалац ове епохе, закључује да је Душан, склопивши споразум са Јованом Палеологом и решивши наводно да га ожени својом рођаком, био спреман да му уступи оне области у којима се налазе набројани поседи (а они се налазе, видели смо, између осталог и у самом Серу, и на Струми, па чак и на Вардару!).[74] Међутим, и Угљеша моли истог Јована V да потврди Хиландару два његова нова села, која се такође налазе на територији Серске државе, једно у Каламарији,

[73] Chil. No 138, од јуна 1351.

[74] *Мошин*, Патр. Калист, 198 сл. Само омашком могло је доћи до тврђења да Јован V у овој хрисовуљи назива Душана својим вољеним тастом и тиме „сведочи да се намеравани брак већ сматрао свршеним чином“. У ствари млади цар Јован V, на уобичајени начин, зове Душана θεῖος, тј. ујак, односно стриц (oncle).

друго у околини самога Сера.[75] Други светогорски манастири
сами се обраћају византијском цару са сличним молбама.
Тако хрисовуљом од септембра 1356. Јован V потврђује Ва-
топеду његове поседе и ослобађа га свих дажбина,[76] мада
је Душан то учинио већ хрисовуљом од маја 1346. и априла
1348,[77] и опет се набрајају поседи на српској територији, у
серској области па и у самом Серу. С друге стране, и Душан,
потврђујући право власништва и привилегије појединих ма-
[123] настира, наводи поседе и на својој и на византијској терито-
рији, тј. и у самом граду Солуну (ἐντὸς τῆς θεοσώστου πόλεως
Θεσσαλονίκης) и забрањује чиновницима улазак на сва мана-
стирска имања.[78]

За прилике у „странама грчке земље“, које је Душан
освојио и над којима је доцније Угљеша владао, карактери-
стично је извесно двојство власти. Ове области налазе се под
непосредном влашћу српског владара и ова се власт при-
знаје и поштује. Али и представа о врховним правима ви-
зантијског цара остаје жива и долази до изражаја на врло
непосредан начин. Поданици српског цара и српског деспота
обраћају се у Цариград и због ситних, свакидашњих својих
брига и жеља, обраћају се византијском василевсу, цариград-
ском патријарху, а каткад и византијским установама.

У овој светлости посебан значај добија и иначе врло за-
нимљива повеља васељенског судије Ромеја, Дермокаита, од
јула 1366,[79] коју смо већ имали прилике да споменемо (стр.
554). Између два великаша, великог доместика Раула из
Зихне и паниперсеваста Стефана Калотета, избио је спор, у
који се ускоро нашао умешан и манастир Ватопед. Од ова
два и тазбином везана властелина (Калотетов покојни син
Анђео био је ожењен Рауловом кћерком), један се налазио у
српској, а други у византијској служби. Васељенски судија
Дермокаит назива паниперсеваста Калотета дворанином моћ-
ног и светог нашег господара и цара, а Раула великим доме-
стиком Србије. Прво је царица Јелена издала наређење пани-
персевасту Калотету — дворанину византијског цара — да
врати Раулу оно што је овај био дао његовом сину а своме

[75] Chil. No 149, од септембра 1365.
[76] Goudas, No 15 (уп. и No 16 и 17.)
[77] *Соловјев-Мошин*, бр. 7 и 18.
[78] Ib., бр. 7, 46; 8, 43; 11, 62; 18, 98 и др.
[79] Изд. *Мошин*, Акти 156—63. Васељенски судија Теофилакт Дермокаит био је један од два посланика које је Јован V октобра 1362. послао у Венецију: MM III, 129. Cf. *Lemerle*, Juge général 312. О угледној породици Дермокаита уп. и *M. Gedeon*, Βυζαντινὰ συμβόλαια, BZ 5 (1896), 113 и 114.

зету покојном Анђелу, али Калотет то није учинио. Дошло
је до суђења пред судом светогорског протата, па је и тај суд
дао за право Раулу и донео одлуку да му Калотет исплати
2.100 перпера. Калотет је дуго затезао ствар и најзад је
исплатио само 1.600 перпера, а како су монаси Ватопеда били
преузели за њега јемство, Раул је почео да врши на њих
притисак, и то врло грубо и безобзирно. Тако је из спора
између Раула и Калотета израсла распра између Калотета
и Ватопеда, и ову распру имао је да реши васељенски судија
Ромеја Теофилакт Дермокаит. Вероватно су се ватопедски
монаси надали да ће његова пресуда јаче деловати на упор-
ног Калотета. У сваком случају, ствар је изнета пред њега
не због тога што су у њу били умешани и византијски и срп-
ски поданици и што је имала „међународни карактер.“[80]
Видели смо да су спор између великог доместика Србије и
паниперсеваста византијског цара решавали и владарка Сера,
царица Јелена, и суд светогорског протата на челу са протом
Србином. Овај случај је, напротив, само једна нова илустра-
ција уске повезаности између византијских и српских уста-
нова у „странама грчке земље“. Сетимо се парнице између
епископа Јерисоа и зографских монаха која је отпочела пред [124]
судом деспота Јована Угљеше, настављена пред судом Со-
лунске митрополије, а завршена опет пред деспотовим судом.

*

Присна веза између Угљешине државе и Византијског Царства, као и између архоната српске „Политије“ и византијске „Василије“, свакодневна сарадња Срба и Грка у самој Политији, и у државној и у црквеној сфери, спремност са којом су се многи грчки архонти и најславнији грчки манастири ставили у службу цара Стефана, а затим царице Јелене и деспота Јована Угљеше — све ове појаве које смо истакли као битно обележје јавног живота у „странама грчке земље“, нису искључивале и постојање извесног антагонизма између грчког и српског елемента. Огорчење против српске превласти нарочито се осећа у црквеним круговима. Оно се испољавало ту и тамо још за време постојања српске власти. Сетимо се опет жалби јерисоског епископа против светогорског прота Србина (стр. 577).

[80] Уп. *Мошин*, Акти 156 и Патр. Калист 204. *Lemerle*, Juge général 312.

Осећања горчине која су тињала у Душановим и Угљешиним данима избила су отворено када је после пораза на Марици успостављена у Серу византијска власт. Истина, слика није јединствена, ни једноставна. Има и из времена после успостављања византијске власти у документима изјава пуних поштовања и признања према српским владарима и њиховој дарежљивости. Игуман манастира Кутлумуша Харитон истиче доброчинство српских владара према свом манастиру у сва три своја тестамента (два прва су из 1370. а трећи из 1378. године). У првом спомиње дарове пресрећног деспота кира Јована Угљеше, његовог оца ћесара (Војихне) и Вука (Бранковића).[81] У другом говори о даровима благоверних царева ромејских и српских и опет пресрећног деспота, његовог оца ћесара, Вука и Радохне.[82] Харитон је откупљивао монахе пале у турско заробљеништво. О томе говори на више места, а посебно у трећем свом тестаменту који је писао већ под византијском влашћу као светогорски прот и митрополит Угровлахије. Овде напомиње да је због потреба манастира Кутлумуша одлазио и Ромејима и Трибалима и Бугарима, а нарочито истиче да је због откупа заробљеника одлазио благоверној и блаженој деспини госпођи Јелисавети.[83] Из једног још доцнијег акта патријарха Нила, који потиче из времена после пада Сера у турске руке, види се да
[125] су Кутлумушци у једном спору са Лавром поднели као доказни материјал, на првом месту, оверене копије даровница цара Стефана, Радохне и деспота Угљеше.[84] Према томе, повеље српских владара задржале су и после слома српске власти своју правну важност.

Ни промене које су наступиле после успостављања византијске власти у самом Серу нису биле онако радикалне како би се могло очекивати. Извесtан континуитет власти се одржао. Остао је на положају чак и серски митрополит Србин Теодосије. Још августа 1375. Теодосије председава суду Серске мотрополије и потписује акт о суђењу словенским словима, као у најбоље дане српске власти.[85] Потписује

[81] Kutl. No 29, редакција А и В. У редакцији С споменути су дарови „благоверних царева кира Стефана и монахиње Јелисавете, пресрећног деспота кира Јована Угљеше, његовог оца ћесара, Вука, Радохне и других Срба и Ромеја."

[82] Kutl. No 30, 108. Све повеље о овим даровима које су се некада чувале у манастирским архивима, временом су нестале. В. стр. 572 и прим. 38.

[83] Kutl. No 36, 28 (јул 1378). Cf. *Lemerle*, p. 12.

[84] Ib. No 38, 33 и 51 (окт. 1386).

[85] Ib. No 33, 85.

тај акт, као слуга византијског цара, и Алексије Асан,[86] који је пре десет година потписао један акт као слуга и братучед царице Јелене (в. стр. 542). Међутим, овај документ је пун тешких израза о минулој српској власти, којој су председник суда митрополит Теодосије и Алексије Асан недавно служили, толико тешких да митрополитов словенски потпис на овој повељи делује доиста чудновато. Расправу је покренуо Алипијски манастир због старог спора око једног земљишта код Сера о коме је васељенски судија Ромеја Никола Матаранг донео пресуду још 1341. године.[87] Али, као што каже акт митрополита Теодосија, одлука није извршена због тога што је „државу Ромеја задесила невоља и пометња у овоземаљским стварима и што је законита власт и царевина пала под противзаконито господство Трибала. Но, пошто је сада", наставља акт, „божјом милошћу мрак нестао и правда засијала и моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен, тражи и манастир да преузме своје".[88] Пресуду Матаранга потврђује и царска канцеларија повељом од октобра 1375, веома важном за историју институције васељенских судија,[89] па се овде каже да су и сами цареви одредили да пометња из времена српског господства не сме да штети ономе коме се чини неправда ни да помаже оне који чине неправду.[90]

Слично је и на Светој Гори период српске превласти у протату под протима Србима изазивао извесне горке успомене. О томе сведочи акт прота Герасима од јануара 1375, сачуван опет у архиву Кутлумуша,[91] чије повеље бацају највише светлости на занимљиви проблем односа према српској власти после њене пропасти. Герасим је, као светогорски прот, добио од цара и од цариградског патријарха писмене наредбе (ἔγγραφοι ὁρισμοί) да све келије подељене за
време прота Срба (τῶν σερβοπρώτων) буду одузете онима ко- [126]
јима су дате и враћене протату. Сигурно су те наредбе уследиле на тражење самих Светогораца, јако заинтересованих за поделу напуштених келија и озлојеђених тиме како и

[86] Ib. No 33, 87.

[87] Ib. No 19. О хронологији *Lemerle*, ib. p. 88. О васељенском судији Матарангу *Lemerle*, Juge général, 302 sq., 309 sq.

[88] Ib. No 33, 11—15. Мало даље (1. 56) исто и са још појачаним изразима о паду, законите власти и царства под противзаконито и тираничко господство Срба" (εἰς τὴν παράνομον καὶ τυρανικὴν τῶν Σέρβων δυναστείαν).

[89] Ib. No 34. Cf. *Lemerle*, Juge général, 307 sq.

[90] Ib. No 34, 112.

[91] Ib. No 31.

коме су их делили проти Срби. Време кад су протатом управљали Срби остало је у њиховом сећању као епоха српске превласти, многим неугодна, па се, као што смо већ напоменули (стр. 569), створила и карактеристична кованица σερβοπρῶτοι. Акт о коме је реч настао је, међутим, због тога што је Теодосије, некадашњи игуман Алипијског манастира и светогорски прот, добио у своје време келију од прота Србина Доротеја: Доротеј му је одузео келију коју је Теодосије добио од прота Силвана, а затим му је дао у замену другу, те би сада, према поменутим наредбама цара и патријарха, Алипијски манастир имао да врати протату келију добивену од прота Срба. Разуме се, нашли су се разлози са којих је протат дозволио манастиру да келију задржи.

Акт истог прота Герасима, издат у исто време, чини сличан изузетак за Хиландар.[92] Занимљиво је међутим да овај акт, намењен српском манастиру, не показује оно нерасположење према српској власти које се тако јасно испољава у акту истог прота Герасима издатом Алипијском манастиру. Чак напротив, Герасим се и овде позива на царску наредбу о повратку келија (патријархову наредбу не спомиње), али, према његовом дипломатски опрезном излагању у овом акту, та наредба не би се односила на келије које су делили проти Срби већ на келије које су давали „неки проти, пре свега они под српском управом“.[93] Келију Плака, која је у питању, Хиландарци су, према њему, добили од покојног прота Нифонта (не каже да ли је био Србин), на молбу блаженог цара Србије кира Стефана.[94] Сходно царској наредби, Герасим је намеравао да је врати протату, али су му Хиландарци више пута долазили и молили да то не чини „подсећајући га на многа и велика доброчинства благоверног блаженог цара кира Стефана и замонашене благоверне деспине“[95] и на

[92] Chil. No 156 (јан. 1375).

[93] Chil. No 156, 5.

[94] Акт о предаји ове келије Хиландару је сачуван (Chil. No 135), и ми смо о њему говорили на свом месту. Предаја је стварно извршена на тражења цара Стефана Душана, децембра 1347, за време његовог боравка на Светој Гори. Акт је сачуван само у преписима. Копија А нема уопште протовог потписа, док копија В, уместо три прва потписа наведена у А, наводи потпис прота Арсенија (а не Нифонта, како би требало према акту прота Герасима). *Мошин,* Светогорски протат, 91 и Патр. Калист, 194, наводи да се Нифонт јавља у овом акту као бивши прот; у ствари копија В наводи — и то на последњем месту — потпис који гласи само ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομοναχοῖς Νίφων. Светогорски прот Нифонт свакако није био Србин већ су га српски калуђери оптужили због богумилства: ММ I 296—300. Уп. *Мошин,* н. м.

[95] Chil. No 156, 16.

њихову посету Светој Гори. И прот Герасим, заједно са својим клиром, одлучује да се молба Хиландараца задовољи „ради успомене на светог покојног цара и због побожности и мудрости благоверне госпође и деспине наше, да не би се она и сувише ражалостила чувши за одузимање те келије“.[96] Ако је подела келија за време српске власти узбуђивала Светогорце, то је и царска наредба о њиховом повратку изазвала, као што видимо, не мале тешкоће.

[96] Ib. No 156, 22.

VI

ВЕЛИКИ РАТ ПРОТИВ ТУРАКА

Припреме и последице

[127] Ст. Новаковић рекао је тачно и лепо да је „све што је Угљеша радио било прожето једном једином мишљу, великим ратом против Турака, мишљу да турску навалу и Муратово напредовање заустави".[1] Треба додати да Угљеша није тежио само за тим да турску навалу заустави већ је настојао да против Турака покрене велики офанзивни рат. Његова замисао била је, како то каже старац Исаија, „изгнање Турака"[2] — замисао потекла из сазнања да опасност која се надвила над његовом земљом, и не само над њом, неће престати докле год непријатељ држи одсудне положаје у Тракији и само се може отклонити његовим коначним протеривањем. Ову мисао гајио је и његов брат краљ Вукашин, једини његов велики савезник. Проширено гледиште да нико у то време није био довољно свестан опасности и није видео њену тежину, не изгледа према томе оправдано. Тачно је међутим да се господари осталих угрожених земаља нису придружили Угљешином походу, и ово је свакако утицало на његов исход.

Мишљу о предстојећем рату против Турака руководио се свакако Угљеша и када је, крајем шездесетих година, проширио границе своје државе на западну Тракију (в. горе стр. 470 и сл.). Тиме се притисак на централне области Серске државе донекле смањио, али се повећавала и могућност сукоба на новим истуреним границама. Не треба мислити да пре битке на Марици између Турака и Серске државе није

[1] *Новаковић*, Срби и Турци, 184.
[2] *Стојановић*, Записи и натписи III, бр. 4944, стр. 43.

долазило до непријатељства. Напротив, упади Османлија били су изгледа честа појава, али података о томе има само онда кад су од тих упада страдали и светогорски манастири, па се у светогорским повељама помињу последице непријатељских разарања.

Сачувало се више вести о томе да је и Света Гора, од средине XIV века, у више махова, страдала од јаких турских напада. Тако светогорски протат с протом Антонијем на челу, око 1350. године, даје Алипијском манастиру келију Гомата да би је манастир обновио, јер је ова келија, која је [128]
припадала протату, као и толике друге келије протата, била сасвим разорена „од безбожних Агарена".[3] На одјек овог разорног турског напада наилазимо још у једном акту од априла 1363: протат потврђује манастиру Св. Пантелејмона права на један мањи манастир који му је доделио исти прот Антоније, пошто је тај манастирић био спаљен за време разарања и пустошења која је Света Гора доживела од Агарена.[4]

Веома занимљив је и податак једног хиландарског акта од јуна 1353. године из кога се види да су хиландарци после „велике, дуготрајне и јаке навале Агарена", подигли пирг у Кареји ради одбране своје тамошње келије.[5] Реч је вероватно о истом нападу, ако не и о више њих. У сваком случају ова повеља показује да се на Светој Гори у то време стално рачунало с могућношћу препада турских гусара. Постављен на високо место, овај пирг, тако се даље објашњава, служи као осматрачница и користи целом карејском насељу.

Податак хрисовуље цара Јована V од априла 1357. којом се великом примикирију Алексију и његовом брату протосевасту Јовану потврђује власништво келије Равдуха, односи се, изгледа, на један нешто доцнији турски напад. Алексије и Јован добили су ову келију од прота Доротеја да би је поново изградили, јер је она била „сравњена са земљом и потпуно уништена најездом безбожних Агарена".[6] На те-

[3] Kutl. No 32.
[4] Ross. No No 9 и 10. О Антонију који нам је познат као светогорски прот из једног документа од 1348. и из малопре поменутог акта издатог око 1350. године, в. стр. 566.
[5] *Mošin-Sovre*, No 7.
[6] Pant. No 2, 5. О светогорском проту Доротеју (1356—1366) в. стр. 567. Поменуту горе повељу прота Антонија из времена око 1350. потписао је између осталих игуман манастира Равдуха, монах Јакинт (Kutl. No 23, 34). Према томе јасно је да је келија, одн. манастирић Равдуха наджививео напад о коме је реч у Антонијевој повељи, а да је после тога дошло до новог турског напада који га је „сравнио са земљом."

мељу ове порушене келије они су доцније подигли своју славну задужбину, манастир Пантократора.

О нарочито снажним нападима говоре документи из краја шездесетих година. Према једном акту од децембра 1369, монаси манастира Зографа тражили су од светогорског протата келију Камилавха да би је обновили, јер је „и она сасвим напуштена, као и остале келије, како знају сви, због најезде безбожних Турака.“[7] Други акт протата истог датума додељује манастиру Кутлумушу две келије које су „пре више година потпуно уништене бројним нападима безбожних Турака.“[8] Очевидно су турски напади временом бивали све жешћи и све чешћи. Случајне вести о тим жестоким нападима, који су захватили чак и Атос, дају да се осети крајња несигурност и напетост у којој се налазила источна Македонија дуги низ година пре него што је дошло до одлучујућег судара.

*

[129] У дипломатској акцији коју је водио Јован Угљеша, припремајући рат против Турака, посебно место заузима питање измирења са византијском црквом. Историја раскола изазваног проклетством које је цариградска патријаршија бацила на српског цара и српског патријарха, има више колико занимљивих толико и изненађујућих црта. Разуме се, Византија није могла да призна ни Душаново крунисање за цара Срба и Грка ни стварање српске патријаршије. И једно и друго противречило је наосновнијим начелима њене политичке и црквене идеологије. Ипак, раније у сличним ситуацијама Цариград није прибегавао одлучењу, ни према Симеону, ни према Самуилу, ни према царевима Другог Бугарског Царства. Нарочито је упадљиво да ни на Душана анатема није бачена непосредно после његова крунисања за цара и оснивања српске патријаршије него више година доцније. Међутим, управо ова околност објашњава због чега је до тога чина уопште дошло.

Према Даниловом настављачу, одлучење српског цара, патријарха и његових архијереја изрекао је цариградски патријарх Калист,[9] а Калист је заузимао патријаршијски престо од 10. јуна 1350. до новембра 1353. и затим поново од

[7] Zogr. No 45, 3.

[8] Kutl. No 28, 12.

[9] Животи краљева, 381.

јануара 1355. до августа 1364. године.[10] Нема сумње, и у томе се сви истраживачи слажу, да одлучење српског цара и српске цркве пада у време првог Калистовог патријарховања. Оно се ставља обично у 1352. годину, али, као што је с правом истакао В. Мошин, без стварног образложења. Опширно претресавши ово питање, Мошин је, са своје стране, суптилним аргументима дошао до закључка да је анатема на Душана и српску патријаршију бачена у времену између јесени 1352. и пролећа 1354. године.[11] Највероватније изгледа, међутим, да је до таквог оштрог иступања Цариграда против српског цара и његове цркве дошло у време кад је између Византијског и Српског Царства постојало отворено ратно стање, а такво стање владало је на почетку Калистова патријарховања. Као што је познато, у јесен 1350. године, док је Душан ратовао у Босни, Јован Кантакузин је отпочео у Македонији војну акцију већег замаха. Лако је заузео Бер и Воден, па је изгледало да је куцнуо час велике византијске контраофанзиве. Чак у Скопљу грчка странка је очекивала успостављање византијске власти. Закаснела анатема васељенског патријарха требало је да подупре ову контраофанзиву и да помогне византијском василевсу у обарању српске власти у некадашњим византијским областима. Карактеристично је да је, према Даниловом настављачу, одлучење било уперено у првом реду против самог цара Стефана (отьлоучаѥть цара с патриꙗрхомь и ѥговы арьхиѥреѥ). [130]
Међутим, велике наде које је Кантакузиново ратовање изазвало у Византији и код њених присталица у македонским градовима, брзо су се изјаловиле. Његова полетна и у почетку успешна офанзива заустављена је код Сервије противнападом ћесара Прељуба, а у то се и сам цар Стефан изненада појавио са својом војском пред Солуном. Кантакузин тврди, додуше, да је, приликом преговора до којих је тада дошло у солунској околини, Душан пристао да врати Византији Епир, Тесалију и извесне делове Македоније, али, као што каже Јиречек, „тешко ће то бити истина“. У ствари Душан не само што није ништа вратио него је већ јануара 1351. поново заузео Воден, а ускоро после тога је Хлапен

[10] Cf. *Grumel*, Chronologie 437, чије наводе трба међутим утолико исправити што Калист није умро 1363. него 1364. године, као што је доказао *Јиречек*, ASPh 14 (1892) 256, н. 2 и 17 (1895) 260 f. (= JЗ I, 395, прим. 2 и 451),

[11] *Мошин*, Патр. Калист, 202: „Између битке код Димотике (у касну јесен 1352) и одступања Калистова у пролеће 1354“. У ствари, као што је малопре речено, Калист је напустио престо новембра 1353.

запосео и Бер, тако да се у постојећем стању није променило ништа.[12]

Према томе, Калистова анатема промашила је свој непосредни циљ. Али, једанпут изречено проклетство из уста највишег представника православне цркве није могло да остане без последица. Да је оно одјекнуло и код самих Срба, нарочито у српским духовним круговима, одгојеним у византијским схватањима, најбоље показује осуда са којом Данилов настављач говори о томе како се Душан, зажелевши царско достојанство, венчао на царство, „оставивши прародитељску власт краљевства", а напустивши „од прародитеља и светога Саве предано му архиепископство од патријарха цариградскога, постави себи насиљем патријарха Јоаникија".[13] И сам Душан је тражио излаза из настале мучне ситуације, желећи да изглади сукоб и да добије „разрешење за ово зло". Али до споразума није могло да дође, како то Данилов настављач несумњиво тачно преноси, „сана ради и градовь".[14]

Питање „сана и градова" било је доиста срж сукоба како између византијске и српске цркве тако и између византијске и српске државе. Јер оно је имало и политички и црквени аспект. Било је то, с једне стране, питање Душанове царске титуле и градова које је он од Византије освојио, а с друге стране, питање уздизања Пећке архиепископије на степен патријаршије и одвајања црквених центара на освојеној територији од цариградске патријаршије, често уз замену грчких архиепископа и митрополита српским црквеним достојанственицима. Душан је, како каже патријарх Филотеј, „заузевши земљу Ромеја, одузео њене цркве саборној цркви и матери и предао архиепископу Пећи и Србије;"[15] он је, како то још жешће и реторички заносније изражава Угљешина повеља о црквеном измирењу, „створио неканонски саморукоположеног патријарха, и, дрско откинувши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, предао њему".[16] При томе је, према Даниловом настављачу, по савету свога патријарха, одагнао цариградске митрополите из градова своје области, те је настала „бѣда и зълоба не мала".[17]

[12] *Јиречек,* Историја Срба I, 229 сл. *Lemerle,* Philippes, 201 sq.
[13] Животи краљева, 380—381; прев. *Л. Мирковић,* Београд 1935, 289. О Угљешиној повељи о црквеном измирењу в. доле стр. 600 сл.
[14] Ib. 381.
[15] M M. I, 553.
[16] *Соловјев-Мошин,* бр. 35, 85.
[17] Животи краљева, 381.

Потчињење освојених земаља Пећкој патријаршији било [131]
је несумњиво једна општа мера, а смењивање грчких црквених поглавара и њихова замена српским црквеним старешинама једна честа појава. То не значи међутим ни да су у освојеним областима сви митрополити Цариградске патријаршије изгубили своја седишта (в. горе стр. 563 сл.), ни да је освојена територија стварно у целини прешла под јурисдикцију српске патријаршије. Нема сумње да је највећи део територије на коју се простирала Угљешина власт био још од Душановог времена потчињен Пећкој патријаршији.[18] Али, супротно постојећем мишљењу[19] ни из чега се не види да је српској патријаршији била икада потчињена Света Гора, ни епископија Јерисоа под коју је Света Гора спадала. Претресајући светогорске документе, видели смо да су се Светогорци за време српске власти обраћали и византијским царевима и византијским патријарсима, али нисмо могли да констатујемо да су се икада обраћали Пећкој патријаршији. Видели смо такође да је епископ Јерисоа Давид упутио жалбу цариградском патријарху и тражио његову заштиту у свом спору са светогорским протом, и да је цариградски патријарх сматрао себе надлежним да са својим синодом решава о тој жалби и пружа епископу Јерисоа тражену заштиту. Штавише, јерисоски епископ је у својој жалби на првом месту протестовао против тога да светогорски прот доводи на Свету Гору јереје рукоположене у Србији, што свакако не би могао да чини да је и сам био потчињен српској цркви. Света Гора је прва признала Душана за цара, а град Јерисо је са својом градском облашћу, мимо некадашње гарантије у Душановој општој хрисовуљи светогорским манастирима, временом укључен у административни систем Серске државе и добио је, као и остали градови, свог кефалију. Међутим, упркос потчињењу српској власти, положај Свете Горе и јерисоске епископије у црквеној сфери није претрпео ма какве правне промене.

[18] Хипотеза *И. Снегарова,* История на охридската архиепископия I, Софија 1924, 334 сл., према којој је Угљеша своје земље ставио под црквену власт Охридске архиепископије, настала је, као што смо већ видели (стр. 537, нап. 17), због погрешне интерпретације текста Угљешине повеље из 1369 (при томе Сњегаров и не покушава да објасни зашто је онда Угљеша настојао да добије за своју цркву разрешење од Цариградске патријаршије). Ова хипотеза ипак је утицала на историографију. Уп. *Р. Грујић,* Охридска архиепископија, Нар. Енц. III (1928), 251.
[19] Уп. *Р. Грујић,* Пећска патријаршија, Нар. Енц. III, (1928), 371.

С друге стране, пада у очи да сем повеље патријарха Филотеја из 1368, која нас обавештава о жалбама јерисоског епископа Давида, нема ниједног документа из кога би се видело да је расцеп између грчке и српске цркве био узрок сукоба између Грка и Срба на Светој Гори. Светогорски документи и не спомињу постојање црквеног раскола. Не спомиње се овај моменат ниједном речју чак ни у оним огорченим изјавама које су даване у грчким црквеним круговима о времену српске власти после њеног пада. Реч је само о тиранском српском господству и о светогорским протима Србима који су се били осилили (в. стр. 585 сл.).

[132] Ма колико да је помутило званичне односе између византијске и српске цркве, Калистово проклетство фактички није дубље утицало на односе између Грка и Срба у свакидашњем узајамном животу. Диктовано потребама тренутне политичке ситуације, оно ни код самих Византинаца није поколебало од давнина укорењено веровање у припадност Грка и Срба једној те истој црквеној заједници.

У свом више пута цитираном говору из 1366. године, позивајући Цариграђане да се споразумеју са Латинима како би заједничком борбом против Турака спасли своје изнемогло и раскомадано Царство коначне пропасти, Димитрије Кидон инсистира на томе да нико сем западних хришћана није у стању да пружа Ромејима потребну помоћ. Да би ову тезу доказао, беседник прво жели да одстрани веровање у могућност помоћи са друге стране, па вели, прибегавајући реторичкој фигури питања и одговора: „Можда ће неко рећи: а шта би ти имао да пребациш Мизијцима и Трибалима, људима сличним нама и оданим богу, који кроз многа времена у многим стварима беху у заједници с нама“, а и не живе далеко тако да не би требало много времена посланицима за међусобне преговоре.[20] Кидон не пориче оправданост таквих речи о суседним јужнословенским народима, чак и потврђује са своје стране да су то побожни народи. Његови аргументи иду у другом правцу: он истиче да су то сиромашни и недовољно јаки народи, уз то су Срби освојили византијске градове у Македонији,[21] Бугари су се пак показали незахвални према цару који је свога сина и наследника оженио кћерком њиховог архонта, „а сви знају колико понижење представља за цара овај брак, а за онога колику

[20] Demetrii Cydonii Oratio pro subsidio Latinorum, P G. 154, col. 972 C.

[21] Ib. 973 C.

част“.[22] Узалуд је, према томе, надати се савезу са њима, закључује Кидон, те сада опширно и са реторичким заносом износи аргументе у прилог савеза са западним хришћанима, који су према њему такође Ромеји. Τίνες Ῥωμαίοις Ῥωμαίων οἰκειότεροι σύμμαχοι; тако изражава суштину своје тезе сам Кидон,[23] који воли не само реторичко многоглагољање него и звучне кратке формуле, а уме и да их нађе.

Тенденција његовог списа је дакле у томе да одврати Цариграђане од идеје о савезу са Србима, као и са Бугарима. Утолико је упадљивије оно што се у њему износи о њиховој побожности и блискости са Грцима, износи се очигледно као позната ствар, као опште мишљење у које не сумња нико, па ни он сам. Ни речи о расколу који одваја српску цркву од Цариграда. Кидон не заборавља да су Срби одузели Византинцима Македонију и не пропушта да на то подсети, али као да сасвим заборавља да се српска црква налази под анатемом царигадског патријарха.

Најзанимљивије је да преко тога прелази исто тако сам Јован Кантакузин. У јуну 1367. бивши цар, на челу царске породице, у присуству дворских достојанственика и виших представника грчке цркве, примио је папског легата Павла који је дошао на Исток ради преговора о црквеној унији.[24] [13
Доминантна фигура на овом скупу и једини говорник са грчке стране, „царев отац“ Јован Кантакузин почиње своја излагања занимљивим посматрањем о узроцима непријатељства међу људима: једни су непријатељи хришћана и душом и телом — то су неверници и следбеници Мухамедови; други су жељни њихових блага, а понекад и живота — то су једноверници наши и следбеници цркве (οἱ ὁμόπιστοι ἡμῖν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀκολουθοῦντες), Бугари, Срби и њима слични.[25] Кантакузин инсистира пре свега на томе да о питању црквене уније може решавати само васељенски сабор. Тражи да се такав сабор састане у Цариграду и да на њега буду позвани епископи потчињени васељенском патријарху, и блиски и далеки, тако и митрополит Русије са својим епископима, митрополити Трапезунта, Аланије и Зихије, епископи патријараха Александрије, Антиохије и Јерусалима, као и католикоса Иберије (Грузије); патријарха Трнова и архиепископа

[22] Ib. 976 AB.

[23] Ib. 977 D. Cf. 980 B.

[24] В. интересантан извештај о овом састанку који је недавно објавио *J. Meyendorff*, Projet де Concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1960), 147—77.

[25] Ib., Texte, 1, 44—46.

Србије.[26] Разуме се само собом да српску цркву Кантакузин не назива патријаршијом већ архиепископијом, али је веома упадљиво да је убраја у пуноправне православне аутокефалне цркве и тражи да и она буде као таква заступљена на васељенском сабору као да се ништа није десило, као да је цариградски васељенски патријарх није, на његов сопствени захтев искључио из црквене заједнице. Слично Кидону, и он пребацује Србима ратовање против Византије и отимање византијских земаља („блага“ и „живота“), али ниједном речју не спомиње црквени расцеп, подвлачи штавише верско јединство Грка и Срба.

У светлости таквих изјава тешко је отети се утиску да су историчари, импресионирани покајничким речима Данилова настављача и Угљешине повеље о измирењу са свим њеним реторичким неумереностима, приписали одлучењу српске цркве већи значај него што га је оно у ствари имало, већи но што га је оно имало и у очима самог Јована Кантакузина, па и самог патријарха Калиста.

За личност патријарха Калиста везана је, као што је познато, дипломатска мисија у циљу византијско-српског зближења. И поред тога што у ствари није имало дубљег дејства, проклетство бачено на српску цркву, све док није било и формално опозвано, није престајало не само да узнемирује побожне душе верника него и да представља сметњу у званичним односима између српске и грчке цркве, па према томе и између српске и византијске државе. Зато је већ Душан тражио његово опозивање. Зато су и доцније, и на једној и на другој страни, чињени покушаји измирења, чим би се осетила потреба за побољшањем међусобних односа.

Иницијативу је преузела сада Византија, а њен извршилац био је сам патријарх Калист. Политичке рачунице изазвале су црквени расцеп, из политичких разлога дошло је
[134] и до покушаја измирења, па најзад и до његове ликвидације.
Почетком шездесетих година Турци су освојили највећи део Тракије, заузели Димотику (1361), Једрене (1362), Пловдив (1363). Тражећи помоћ на свим странама, влада цара Јована V Палеолога обратила се Серској држави, па је у пролеће 1364. године упутила у Сер, на двор царице Јелене, посланство са патријархом Калистом на челу. И ето, патријарх Калист, који је бацио проклетство на цара Стефана, одлази у Сер његовој удовици, а ова га врло пријатељски дочекује. Описујући ову епизоду на последњим страницама

[26] Ib., 1. 127—33.

своје историје, Кантакузин нарочито истиче благонаклоност и предусретљивост с којом су царица и њене велможе дочекали патријарха.[27] Циљ Калистове мисије, био је, према Кантакузину, склапање савеза са Србима ради заједничке борбе против Турака,[28] и ово је сигурно тачно. Али чињеница да је тај задатак био поверен патријарху, свакако упућује на закључак да је приликом склапања савеза требало да дође и до црквеног измирења.[29] И можда је управо зато Душанова удовица тако благонаклоно дочекала патријарха. Међутим, случај је хтео да се Калист у Серу изненада разболео и умро (у лето 1364).[30] Сахрањен је у цркви Серске митрополије са великим почастима, у присуству светогорских калуђера.[31]

Преговори које је изненадна Калистова смрт прекинула, нису са византијске стране обновљени. Цар Јован V кренуо је у Угарску да тражи помоћ тамо, а затим се, у истом узалудном тражењу, упутио у Италију. Преговоре је обновио, припремајући офанзиву против Турака, деспот Јован Угљеша. Нема сумње да је Угљеша већ у преговорима са патријархом Калистом 1364. године имао свог удела као тада најјача личност на серском двору. Тражећи сада савезнике за велику борбу на коју се решио, деспот је покушавао да за њу придобије Византију, па се пред њега поставило питање измирења са Цариградском патријаршијом.

Као што се види из његове доцније повеље о измирењу,[32] Угљеша је упутио цариградском патријарху посланство,[33] па је патријарх, Калистов наследник Филотеј, прихватио ње-

[27] Cant. III, 360—362.

[28] Ib. 361, 2.

[29] На ово указује и *Мошин*, Патр. Калист, 205.

[30] О хронологији в. горе (стр. 593, прим. 10) цитиране напомене Јиречека. Јиречеков закључак да је Калист умро јуна 1364. и да је Филотеј поново дошао на патријаршијску столицу 8. октобра те године (а не 1363) као да се не слаже са актом Цариградске патријаршије од септембра III индикта који ММ I, 477, стављају у септембар 1364. Тај акт могао би да буде од септембра 1364. само ако је Филотеј постао патријарх 8. октобра 1363. и према томе Калист умро јуна те године. Ако је Јиречекова хронологија тачна, а по свему изгледа да јесте, патријаршијски престо био је у септембру 1364. вакантан, па би се датум поменутог акта морао померити за петнаест година унапред или унатраг.

[31] Cant. III, 361, 23.

[32] *Соловјев-Мошин,* бр. 35, 106—112.

[33] Извештавајући о успостављању црквеног мира, патријарх Филотеј у својој повељи од марта 1371. такође саопштава да се Угљеша обратио њему и његовом синоду: ММ I, 553.

[135] гову иницијативу и послао у Сер никејског митрополита.[34] О току преговора између деспота и овог патријарховог изасланика није ништа познато. Познат је само резултат: Угљеша је прихватио захтеве Цариградске патријаршије, и тако је постигнуто црквено измирење за којим је он тежио и које је прогласио повељом од марта 1368. године.[35]

Ова повеља, сва у византијском реторичком духу и стилу, после дугог патетичног увода верско-етичке садржине, осуђује најжешћим речима Душана због тога што се прогласио самодршцем Србије и Романије, „заневши се у своме срцу висином достојанства и величином власти", што је туђе градове „лакомим очима гледао и неправедни мач против најнедужнијих дигао", што је „чак и у област божјега унео неправду, усудио се да старе црквене одредбе и прописе отаца злобно гази, разбија и разара ... па је створио неканонски саморукоположеног патријарха, и дрско отевши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, предао њему, због чега се и десило да је настала не мала схизма у цркви".[36]

Овој схизми деспот сада чини крај, јер не жели да види под својом влашћу „овакву новину и неправду ... и пропаст душевну толиких људи".[37] Насупрот тешким Душановим гресима истиче се, са истим реторичким патосом, у исто тако неумереним изразима, чистота његових побуда. Стављају му се у уста и такве речи: „кад не бих Ромејима вратио стару слободу, да опет живе по светим и божанским законима царева и посве ослобођени варварске тираније и неправде, беживотан би ми изгледао живот".[38] Ова неоспорно ефектна фраза са реторски успелим завршетком — ἀβίοτον εἶναί μοι τὸν βίον δοκεῖ — не подразумева у ствари оно што привидно каже, јер наравно Угљеша није ни помишљао на повратак свега онога што је Византинцима било одузето, а ни никејски ми-

[34] То је посланство о коме говори патријарх Филотеј у повељи од априла 1368. поводом жалбе јерисоског епископа против светогорског прота: MM I, 556 sq. Филотеј не наводи чланове свог посланства. Никејски митрополит, који је, као што се види из Угљешине повеље, ово посланство предводио, био је у ствари само титуларни митрополит Никеје и егзарх Битиније, јер се Никеја већ од пре скоро пола века налазила у рукама Турака. Он се бавио у Цариграду, био је један од најугледнијих чланова патријархова синода и као такав често се спомиње у актима Цариградске патријаршије овог времена упоредо с другим, делом такође титуларним митрополитима.

[35] *Соловјев-Мошин*, бр. 35.

[36] Ib., 1. 71—88.

[37] Ib., 1. 91—94.

[38] Ib., 1. 94—98.

трополит није био тако наиван да то од њега очекује. Ова фраза има чисто реторичку функцију: њоме се поставља антитеза између Душана који је Ромејима слободу одузео и Угљеше који је њима враћа. Шта се и коме стварно враћа, речено је при крају у диспозицији: враћају се саборној цркви и васељенском патријарху „све отете цркве и митрополије и сва патријаршијска права".[39]

Анализирајући овај покајнички документ са његовим необуздано тешким речима о Душану и његовом делу, Ст. Новаковић примећује „да је чудо како га је Србин уопште потписао",[40] и ову примедбу није тешко разумети. Међутим, [136]
правила византијске реторичке игре била су Угљеши боље позната него нама, па је он знао да у реторици звучност речи значи више него садржина, да речи треба да импресионирају, али не морају да се схвате буквално и у суштини мало обавезује. Он је потписао овај документ, али, што је упадљиво, потписао га је српски.[41]

Ову повељу саставио је — у то нико не може посумњати — реторски школовани Византинац. Међутим, текст није послат из Цариграда него је састављен, како су претпостављали већ Соловјев и Мошин, на лицу места, у околини патријарховог изасланика, никејског митрополита.[42] Ово је и више него претпоставка, јер је документ објављен марта 1368, а видели смо да у априлу те године патријарх Филотеј и његов синод још нису знали да је споразум постигнут.[43] Упадљиво је и изванредно страхопоштовање са којим се никејски митрополит овде цитира: деспот га назива „господин мој и отац мој и предстојник и лекар моје душе".[44]

[39] Ib., 1. 117—22.

[40] *Новаковић*, Срби и Турци, 179.

[41] Остале грчке повеље Угљешине познате из времена његовог деспотства, потписане су грчки. Уп. *Соловјев-Мошин*, бр. 36, 37 и 38.

[42] *Соловјев-Мошин*, стр. LXIV.

[43] В. горе, стр. 577. Документ се назива у тексту γράμμα (*Соловјев-Мошин* бр. 35, 145: τὰ παρὸν γράμμα τῆς βασιλείας μου). Из тога је *Новаковић*, Срби и Турци, 179, закључио да је то писмо упућено цариградском патријарху. Исто погрешно мишљење заступају *Соловјев* и *Мошин*, стр. LXIII, иако се патријарх у овом документу спомиње у трећем лицу. Упоређујући његов формулар са формуларом који се употребљавао у „писмима страним владарима, високим личностима и папама" издавачи констатују низ одступања, па покушавају да објасне како је дошло до „збрке у формулару овог документа" (стр. LXIV). Међутим, формулар Угљешиног прогласа сличан је формулару прогласа патријарха Филотеја од маја 1371. о истом предмету, који се такође зове (σιγιλλιῶδες) γράμμα (MM I, 553—55), па и других сродних докумената Цариградске патријаршије, са којима га и треба упоређивати.

[44] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 110.

Исто тако наметљиво велича се и његова улога у постигнутом измирењу и цела заслуга приписује се њему: он је „дошавши и порушивши преградни зид, многим знојем и напорима смирио расцеп силом пресветог духа и измирио децу са заједничком мајком“.[45]

Угљеша је пожурио да објави свој проглас о успостављању мира са Цариградском патријаршијом. Показало се међутим да тиме ствар још није била свршена. Цариградски патријарх је са своје стране прогласио црквено уједињење тек после више од три године, маја 1371.[46] Због чега се његово званично објављивање од стране васељенског патријарха толико одложило, није нам познато. Јиречек је веровао, изгледа, да се чекало на повратак цара Јована V из Италије. Са повратком Јована V повезује коначно измирење и Халецки.[47] Грујић претпоставља, што свакако изгледа вероватније, да су у међувремену вођени — безуспешно — преговори са
[137] пећким патријархом Савом IV који се успротивио таквом решењу.[48] Садржински Филотејев проглас се углавном подудара са Угљешиним, али је по тону много уздржљивији. И он прво говори опширно, али у знатно умеренијим изразима о свему што је за време Душаново изазвало црквени расцеп, а затим прелази на то како је тај расцеп отклоњен. Улога и заслуга Угљешина јако је наглашена. Промена је наступила пошто је господар у земљи најближој Византијском Царству постао пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша, „човек мудар и честит, добре нарави и савести, пун страха божјега“, који је желео уједињење цркве. Обратио се патријарху и његовом синоду, па је ово велико и достојно дело извршено. „И сјединиле су се ове митрополије са великом саборном црквом“ и — то је важан моменат који у прогласу од марта 1368. уопште није споменут — „примили смо њихове архијереје у заједницу“.[49] Ово је била концесија, додуше неизбежна, коју је са своје стране учинила Цариградска патријаршија.

Истог месеца, маја 1371. године, патријарх Филотеј издао је акт којим је митрополиту Драме поверио управу над митрополијом Филипија и, што је нарочито важно, одредио

[45] Ib., 1. 113.
[46] MM I, 553—55.
[47] *Јиречек*, Историја Срба I, 247. *Halecki*, 241. Међутим, данас је на основу кратке хронике *Lambros-Amandos*, No 47, 32, познато да се Јован V вратио у Цариград тек 28. октобра 1371, а не у мају, како су још сматрали Јиречек и Халецки.
[48] Уп. *Р. Грујић*, Нар. Енц. III, 391.
[49] MM I, 554.

митрополита Драме за свог егзарха у области деспота Србије кира Јована Угљеше, пренevши на њега сва патријаршијска права у тој области.[50] Упадљиво је да цариградски патријарх ову улогу није поверио митрополиту престонице Угљешине, свакако због нарочито присних веза серског митрополита са српском патријаршијом. На жалост, ми ништа не знамо ни о личностима ни о народности митрополита Драме који је цариградском патријарху уливао више поверења. Треба обратити пажњу и на то да се Филотејевом наредбом делокруг митрополита Драме као патријарховог егзарха изричито ограничава на територију Угљешине државе, додуше далеко најважније за Цариградску патријаршију. Из тога је већ Новаковић, вероватно с правом, закључио да се и само измирење односило само на ту територију,[51] мада треба подвући да ни у Угљешином прогласу ни у прогласу самог патријарха Филотеја о таквом ограничењу нема ни речи; штавише, Угљешина повеља говори о повратку свих цркава одузетих Цариградској патријаршији,[52] а патријарх Филотеј подвлачи да је уједињењем успостављен ред који је постојао пре тога.[53]

*

Преговори о црквеном уједињењу били су увод у политичке преговоре. Измирење са цариградском црквом требало је да утре пут политичком споразуму и војном савезу са Византијским Царством. Из говора који је Димитрије Кидон одржао у лето 1371. године, сазнајемо да су у Цариград до- [138]
шли српски посланици да позову Византинце „да се заједнички иступи против заједничких непријатеља.[54] Кидон, коме дугујемо овај драгоцени податак, додаје да су српски

[50] MM I, 558—560.
[51] *Новаковић*, Срби и Турци, 183.
[52] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 121. В. горе стр. 600.
[53] MM I, 554: καὶ γέγονεν ἕνωσις καὶ ἀποκατάστασις ὡς τὸ πρότερον.
[54] Demetrii Cydoni Oratio de non reddenda Gallipoli, P. G. 154, 1033 A: καὶ παρὰ τῶν Τριβαλλῶν ἥκουσι πρέσβεις, ἀξιοῦντες κοινῇ τοὺς κοινοὺς πολεμίους ἀμύνασθαι. Као што је утврдио *R. Loenertz*, Les recueils des lettres de Démétrius Cydonès, Città del Vaticano 1947, 112, Кидон се с пута у Италију, на коме је пратио цара Јована V, раставши се од њега у Венецији на пролеће, вратио у Цариград у лето 1371. године, па је по свом повратку одржао овај говор. *Halecki*, 241 sq. такође ставља овај говор у лето 1371. Ова хронологија је свакако највероватнија, као што ће се видети и из даљег излагања. У сваком случају не може се, по мом мишљењу, сумњати у то да су српски посланици о којима је у њему реч долазили од Угљеше, и већина научника се у томе

посланици нудили Византији и склапање династичких брачних веза, па чак и новац „којим су мислили да нас покрену“[55]

Док је пре пет година Кидон инсистирао са таквом искључивошћу на једино спасоносном савезу са Западом, одбијајући и побијајући све што би се могло навести у прилог савеза са сиромашним Србима и незахвалним Бугарима, сада се он у свом говору залаже за прихватање српских понуда, јер „треба сматрати да ће нам они бити сигурни савезници пошто и они трпе зло од варвара“.[56] Пут цара Јована V у Италију очигледно је отрезнио латинофила Кидона, који је, налазећи се у царевој пратњи, доживео с њим сва горка разочарења и тешка понижења овог путовања.[57] Показало се, како то сам Кидон каже у једном писму, да је ово путовање, у које је цар полагао толике наде, било само „један узалудан замор без икакве користи за нашу отаџбину“.[58]
[139] Постало је и сувише јасно да је с те стране узалудно оче-

слаже. Пре би се могло питати да ли је то било једино посланство које је Угљеша упутио у Цариград са сличним предлозима. Друкчије мишљење заступају *Ћирковић*, Допуне, 451 сл. и нарочито *Charanis*, Palaeologi and the Ottoman Turks, 297, који датира Кидонов говор у почетак 1377. године, у време у које ставља предају Галипоља (уместо у септембру 1376) јер полази од претпоставке да је Галипољ после Кидонова говора и предат Турцима. Међутим, из Кидонова говора сазнајемо само да су Турци предају Галипоља тражили, а то не значи да је до ње тада стварно и дошло. Познато је да је Андроник IV задовољио турске захтеве и септембра 1376. непосредно после преузимања власти (12. августа), предао Галипољ, а то опет не значи да Турци нису тражили његову предају и претходних година. В. и прим. 61.

[55] Да ли се разговарало о конкретним брачним плановима и о каквим, тешко је и нагађати јер о Угљешиној породици није познато ништа, сем што је имао сина Угљешу који је умро у најранијем детињству (пре априла 1371). В. прим. 64. Ако је узимана у обзир веридба једног од царевих синова с неком Угљешином или Јефимијином рођаком, примамљива би била претпоставка, коју износим наравно са свим резервама, да се можда већ овом приликом помишљало на Манојла (II), који се, као што је познато, двадесетак година доцније, оженио Српкињом, кћерком Константина Драгаша. Старији царев син, Андроник (IV), био је већ дуже ожењен кћерком бугарског цара.

[56] P. G. 154, 1033 A.

[57] Cf. *Halecki*, 242, који је међутим сматрао да су вести о томе да је Јован V био задржан у Млецима због својих другова, производ доцнијих легенди (p. 334 sq). Ово мишљење, на коме је *Halecki* и доцније инсистирао (Byz. 17, 1944/5, 313 sq.) побили су већ *F. Dölger*, Johannes VII., Kaiser der Rhomaer, BZ 31 (1931) 22 sq. (Уп. и BZ 33, 1933, 134 и 43, 1950, 441) и *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks, 285 sq., а коначно је цело ово питање расветлио *R. J. Loenertz*, Jean V Paléologue à Venise (1370—1371), REB 16 (1958), 217 sq.

[58] D. Cydonès, Correspondance, ed. Loenertz, I, No 37, 5.

кивати „сигурне савезнике“. А може бити да је на промену Кидонова става утицао и пораст моћи Серске државе, која је последњих година осетно ојачала, па чак и проширила своје границе према Тракији, у сусрет турском освајању. „Сиромашни“ Срби нудили су сада Царству новац. Порасла је у међувремену и опасност од турског освајања: Турци су захтевали предају Галипоља, који је Амадео Савојски 1366. од њих освојио и вратио Византији. Наговорити Цариграђане да на тај захтев никако не пристану, био је главни циљ овог Кидоновог говора. О појачаном турском притиску управо у лето 1371. говори и један западни податак: папа је, негде у јулу те године, добио обавештење од Ђеновљања да се очекује нов напад Турака.[59]

Кидонова вест о српском посланству у Цариграду најјаснији је доказ Угљешиних настојања да окупи угрожене народе ради борбе против турске навале — „против заједничких непријатеља“. Врло је вероватно да су слична посланства одлазила и Бугарима и појединим српским феудалним господарима, али је то остало незабележено. Ни Бугари ни Срби нису имали свога Кидона. Понуде српских посланика Византинцима показују колико је Угљеши било стало до тога да за своје ратовање придобије савезнике. О томе сведочи уосталом и његово упорно тражење измирења са цариградском црквом. Међутим, сва су настојања остала безуспешна; узалудна су се показала и понижења којима је било купљено измирење са византијском црквом. Положај Византије био је међутим такав да њен пасиван став много не изненађује. Цар Јован V још се није био ни вратио са свог несрећног пута. На врховима владала је дубока неслога.[60] Цариградско становништво било је сасвим обесхрабрено. Многи, према Кидону чак и већина, нагињали су предаји Галипоља и споразуму са Османлијама.[61]

[59] Cf. *Halecki*, 284—51, на основу папиног писма од 1. августа 1371, које говори о тим вестима и одаје велику узнемиреност.

[60] Поред познате јаке затегнутости односа између цара Јована V и његовог најстаријег сина Андроника IV, треба обратити пажњу на белешку једне кратке хронике — *Lambros-Amandos* No 47, 32 — према којој је Јован V, ускоро по свом повратку, дао да се похапси више архоната. На овај податак указује и даје и иначе добре напомене о тадашњој ситуацији у Византији *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks, 292.

[61] Не изгледа ипак вероватно да је Галипољ тада и предат Турцима, мада један податак познате Бугарске хронике може навести на такве закључке. Ова хроника, састављена почетком XV века (после 1413) каже, наиме, да су Турци после победе на Марици однели плен у Галипољ (ed. *J. Bogdan*, ASPh 13, 1891, 528). Јиречек сматра овај

[140] Једини који се Угљеши придружио био је краљ Вукашин. То је био, истина, и најјачи савезник кога је он могао наћи у тадашњим балканским земљама. Говорили смо већ о томе да је погрешно видети у Вукашину удеоног господара с ограниченим територијалним поседом. Краљ Вукашин био је савладар цара Уроша, његова власт се простирала на сву територију која је цару Урошу остала, и на тој територији он је био стварни господар. Вукашиново учешће у Угљешином подухвату према томе није значило само ангажовање снага са некадашње његове удеоне области у западној Македонији него и са целе преостале територије тадашњег Српског Царства. У овој светлосли ратовање браће Мрњавчевића добија много шири и већи значај. Утолико је далекосежнија и историјска одлука која је у бици на Марици пала, већа је и тежина маричке катастрофе.

*

Угљешина иницијатива у покретању великог рата одражава се јасно у изворним вестима. За савременике, и домаће и византијске, то је био његов рат. Исаија каже у свом запису: „и покрене (подвеже) деспот Угљеша све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе“.[62] Цар Манојло II говори о тешким невољама

податак веродостојним (Ib. 14, 1892, 264 = Јиречеков Зборник I, 401). *Halecki*, 246 прихвата га такође, па чак и изражава мишљење да је предаја Галипоља Турцима уочи Маричке битке морала имати знатне последице за целокупно српско-турско ратовање и утицати на његов исход. Чињеница је међутим да је Галипољ предао Турцима септембра 1376. Андроник IV. Ако је податак Бугарске хронике тачан (а има у њој доста нетачности), требало би претпоставити да су Византинци успели да после 1371. још једном поврате град, а о томе се не само ништа не зна него је и врло тешко у то поверовати. Као што је познато, Турци су помогли Андроника IV да се дочепа власти зато што је он био спреман да им преда Галипољ, а то значи да претходна влада Јована V то ипак није учинила.

[62] Помен грчких војника не значи наравно учешће Византије. Реч је о грчким становницима Серске државе, тј. Угљешиним поданицима. То је тачно протумачио већ *Новаковић*, Срби и Турци, 198. Уп. и *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, 196, n. 6. — Под велможама подразумевају се Угљешини и Вукашинови великаши, вође пронијарске војске (в. горе, стр. 510). *Новаковић*, Срби и Турци, 199 сл. био је у заблуди када је сматрао да је реч о браћи Дејановићима и о Богдану и да су они учествовали у Угљешином и Вукашиновом ратовању. Тачније тумачење дају *Томац*, Битка на Марици, 67, и *Шкриванић*, Битка на Марици, 84.

и турским најездама до којих је дошло после Маричке битке као о времену које је наступило „после смрти деспота Србије, покојног Угљеше“.[63] Нема сумње међутим да су Угљеша и Вукашин припремили своју офанзиву споразумно. Мада о томе нема директних вести, заједничко ратовање било је јамачно, да ли само преко посредника или и на личним састанцима, предмет дужег претходног договарања. Охридски архиепископ Григорије, кога смо фебруара 1369. године срели на деспотовом двору, био је свакако један од посредника, и то најистакнутији, преко којих су се одржавале везе између српског краља и серског деспота.

Почетком 1371, ако не и још раније, офанзива је била [141]
коначно решена. Ово се види из Угљешине повеље манастиру Ватопеду од априла те године. Спремајући се за велику борбу, деспот је у пролеће 1371. отишао на Свету Гору, обишао и Хиландар и Ватопед, који је био тако близак његовом срцу. У Хиландару посетио је гроб свога таста ћесара Војихне и свог прерано умрлог сина, малог Угљеше,[64] и, за покој њихових душа, потврдио је све манастирске поседе и привилегије.[65] Ватопеду коме је већ раније дао извесне приходе на језеру Пору, деспот сада поклања цео рибњак Св. Теодора на том језеру. А у уводу повељи која је тим поводом издата, образлажући свој поклон, врло импресивним речима говори о својој намери да зарати против Турака. Емотивна страна предстојећег ратовања јако је изражена у овом уводу, пуном верског заноса: „И претходници моји триблажени и славни цареви, и оци моји, нису с друге стране имали власт да царују и да покоравају непријатеље који би на њих устали него од савезништва и јунаштва пречисте моје

[63] Простагма Манојла II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти, 165. Кратке византијске хронике (*Lambros-Amandos*, Βραχέα χρονικά) у белешкама о турској победи 1371. спомињу само Угљешу и његову погибију. Тако хроника бр. 48, 8 каже: ἐνίκησαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Οὐγκλεζη τὸν δεσπότη ἔτους ,ϛωοθ΄. Уп. и бр. 33, 1. Колико је Угљешина личност била позната у Византији показује чињеница да се његово име наводи без икаквог ближег објашњења. Нарочито карактеристична је међутим белешка у хроници бр. 20, 3, која каже само да је године 6897 (1371/2) погинуо на Марици деспот (ἐτζακίστη εἰς τὴν Μάριτζαν ὁ δεσπότης).

[64] Мали Угљеша, изгледа једино дете деспота Јована Угљеше и Јелене-Јефимије, умро је у раном детињству и сахрањен је у Хиландару, у гробу свога деде ћесара Војихне. У Хиландару се чува и иконица коју је њему, „младому младенцу Угљеши деспотовићу“ поклонио неки „велики и свети муж“; на њој су урезане речи којима је Јефимија дирљиво оплакала прерану смрт свог сина. Види *Стојановић*, Записи и натписи I, 138. Уп. *Радојичић*, Антологија, 96 и Развојни лук, 157 сл.

[65] *Новаковић*, Зак. спом. 445—6.

господе Богородице. Стога је и царство ми, ношено истом надом, дижући се на оружје против безбожних Муслимана (ὅπλα κατὰ τῶν ἀθείων Μουσουλμάνων αἴρουσα), свесно било да треба да посети Свету Гору и да принесе овој Богородици молитве и ропско поклоњење, а од ње да прими богатство њене милости а преко ње и самог Слова и Бога нашег. Јер њиховом помоћу цареви царују и владари владају земљом. Нашавши, дакле, часну и свету Ватопедску обитељ царства ми, велику, сјајну и преславну ... и примивши од ње за пут велике молитве, царство ми поклања њеним монасима који у њој подвижнички живе ову хрисовуљу ..."[66]

Ове речи дају утисак да су писане непосредно пред почетак ратовања. Биће да је Угљеша тада намеравао да ступи у поход још на пролеће. Шта га је побудило да извршење своје намере одложи до у касно лето, не знамо. Да ли само жеља и покушај да за учешће у предстојећем рату придобије Византију? Деспотово посланство морало је кренути у Цариград ускоро после његовог повратка са Свете Горе (в. стр. 603 сл., нап. 54). Нема сумње да је Угљеши било много стало до византијског савезништва, али није ово било за њега неопходан услов, јер је ратовање било и без византијског пристанка одлучено и на крају без њеног учешћа и предузето.

[142] Претпоставља се да је Угљеша за почетак своје офанзиве изабрао време кад су турске војне снаге биле јаче ангажоване у Малој Азији.[67] Чињенице говоре друго. Видели смо да је у лето 1371. папа добио од Ђеновљана обавештење да се Турци спремају за нов напад, а из Кидонова говора сазнајемо да су Турци тада тражили предају Галипоља, чији је посед осигуравао прелаз у Тракију. И папино писмо и Кидонов говор, одрази истих збивања и исте опасности, одају озбиљност ситуације која је услед тих турских тражења и

[66] *Соловјев-Мошин*, бр. 3, 1—18. *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, p. 178, No 4, 1—13.

[67] Ову претпоставку изнео је *Томац*, Битка на Марици, 68, а детаљније заступа *Шкриванић*, Битка на Марици 82, доведен у заблуду тиме што турске хронике бележе да је Мурат заузео Бигу на малоазијској обали и да је после тога презимио у Бруси, а затим одмах прелазе на приче о српском нападу на Једрене и Маричкој бици. У ствари Мурат је освојио Бигу још 1365. године. У компилацијама о којима је реч — јер то нису самостални извори него доцније компилације зависне од једне те исте изворне подлоге — постоји овде једна велика празнина која се протеже на више година. Ове хронике не знају ништа о томе шта се догодило у времену између заузећа Биге и српског напада, па зато и бележе Маричку битку већином под наредном хиџ. 767, тј. 1365/6. годином. Уп. Екскурс II (в. доле, стр. 625 сл.).

припрема управо тада настала. Не би имало користи расправљати о томе да ли би било боље да је до српске офанзиве дошло још у пролеће. Чињеница је у сваком случају да је до ње дошло у моменту заоштравања турског притиска, заоштравања које је можда бити управо и подстакло и убрзало коначну деспотову одлуку.

Нема сумње да је иницијатива за одређивање почетка офанзиве припадала Угљеши и да је он имао да изабере тренутак који му је из ових или оних разлога изгледао погодан. Не добивши позив за очекивани покрет на исток, краљ Вукашин је у рано лето 1371. кренуо на другу страну да би, заједно са Ђуром Балшићем, ударио на Николу Алтомановића. У јуну он се са Ђуром Балшићем и сином Марком налазио код Скадра.[68] Међутим, овај поход је изненада прекинут, па је Вукашин, свакако на Угљешин позив, кренуо у рат на другом крају Балканског полуострва, пошавши у сусрет својој погибији.[69]

Што су Угљеша и Вукашин кренули на саму султанову престоницу, потврђује да је њихов циљ био протеривање непријатеља са Балканског полуострва. Што су они продрли све до у њену близину, показује да Турци, нису још били чврсто окупирали целу територију него су углавном држали важније центре, па је и већа војска могла да прође неометано, ако је умела да изабере подесан пут. Уосталом, о путу којим се српска војска кретала и избила на Марицу, никаквих конкретних података нема.[70] Морамо да се помиримо и с тиме да се ни о самом судбоносном боју, до кога је овде [143]
дошло 26. септембра, не зна скоро ништа поуздано, као уосталом ни о Косовском боју.[71] Сем записа старца Исаије, све вести о бици на Марици и Угљешиној и Вукашиновој погибији, које су до нас доспеле, потичу из пера доцнијих писаца.

[68] Уп. *К. Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, ЗЈ I, 374, где је објављен и дубровачки документ из кога се то види.

[69] *Halecki* 242 sq. неоправдно закључује да га је Ђура Балшић пратио и у овом рату.

[70] То даје простора хипотезама, којих је пун већ познати приказ *Новаковић*, Срби и Турци, 201 сл. У новије време покушавали су да утврде пут којим је прошла српска војска *Томац*, Битка на Марици, 69 сл. и нарочито *Шкриванић*, Битка на Марици, 86 сл., који даје и скицу њеног кретања, као и скицу распореда српске и турске војске за време боја. У сваком случају српска војска није могла да прође кроз Ђумулџину, кроз коју је води пут на Шкриванићевој скици, јер се овај град већ више година налазио у турским рукама. В. стр. 475 сл. и нарочито Екскурс II (в. доле, стр. 625).

[71] В. лепе напомене *Ћирковића*, Допуне, 448 сл.

Исаијин запис међутим приказује пре свега стање у које је земља запала после пораза. Приче доцнијих писаца не оскудевају у појединостима и о самом боју, али су те приче, и домаће и турске и византијске, плод доцније традиције, далеке од историјске стварности, испреплетене легендама и пуне очигледних претеривања, којих уосталом има већ и код Исаије. Ми се нећемо на тим причама задржавати. Оне су више пута детаљно претресане,[72] из њих је извучено све што се може извући, па и више од тога.

За разлику од Косовског боја, бар је исход битке на Марици сасвим известан: изненадни потпуни слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибија и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске. То је била највећа и најдалекосежнија победа Турака пре 1453. Њен први резултат био је слом Серске државе, њене даље последице пропаст свих балканских држава. Њихово освајање било је још само питање времена.

Да ли су савременици били тога свесни или не, чињеница је да је катастрофа на Марици начинила поражавајући утисак и у непосредно погођеним и у суседним земљама, па чак и на далеком Западу. Ужас који је обузео непосредно погођене најјасније изражавају узбудљиве речи које је старац Исаија исписао на крају свога превода Псеудо-Ареопагитових списа: „... И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилћани, и полетоше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху ... И уистину тада живи оглашавају за блажене оне који су раније умрли ...“[73]

[72] Почев од више пута цитираног живог и занимљивог приказа *Новаковића*, Срби и Турци, 179—223, и све до најновије расправе *Шкриванића*, Битка на Марици, где су наведени и сви ранији радови.
[73] Превод *Радојичића*, Развојни лук, 163.

*

Серска држава престала је да постоји. Али није пала одмах под турску власт. Вероватно је, мада о томе нема података, да су Османлије одмах после битке на Марици проширили своју власт на истурену Угљешину област у западној Тракији, с леве стране Месте. Над основним областима Угљешине државе, западно од Месте, нису завладали непосредно Турци. Серску област и Халкидику заузео је, као што је познато, византијски деспот Манојло, каснији цар, [144]
тада солунски намесник; а Угљешине земље између Струме и Вардара припале су, као што смо утврдили, браћи Јовану и Константину Драгашу и тако су остале засад у српским рукама.

Манојло је из Солуна брзо продро у средиште области погинулог српског деспота. Већ новембра 1371. ушао је у Сер.[74] У Цариграду су у томе видели значајан успех. Цар Јован V даровао је сину освојене градове источне Македоније и тесалијског приморја у доживотно власништво хрисовуљом са дугачким уводом који је саставио сам Димитрије Кидон. Овај китњасти увод велича Манојлове заслуге, верност према оцу за време његовог путовања у Угарску и Италију и дугогодишњу успешну управу у Македонији, па истиче да је он својим напорима многе градове ослободио српског јарма (τοῦ τῶν Σέρβων ζυγοῦ).[75] На крају се изражава нада да ће умети да их одбрани и од неверника. Ова нада захтевала је доиста много реторског оптимизма.

Како било, југоисточна Македонија, серска област и Халкидика са Светом Гором, налазила се поново под византијском влашћу, и није тешко разумети да је повратак ових знаменитих области веселио византијска срца. Цитирали смо горе из серских и светогорских докумената наређења о анулирању извесних мера из времена српске власти и речи пуне одушевљења због тога што је „моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен“ (в. стр. 587). Али тај моћни и свети цар био је најмање у стању да ишта одбрани од неверника. Он је врло брзо пао у вазалну зависност од турског султана. Продором у области погинулог српског деспота енергични византијски деспот предухитрио

[74] В. запис који је објавио *P. N. Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 316, n. 2. Cf. *R.—J. Loenertz*, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Échos d'Or. 36 (1937) 278. *Lemerle*, Philippes, 214 sq.
[75] Ed. *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Prooemien zu Chrusobullen von Demetrius Cydones, S. B. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1888, II, p. 1421.

је њихову окупацију од стране Турака. Али и поред тога што су те области још извесно време остале ван турских граница, турски одреди су стално крстарили по њима а и по другим земљама Балканског полуострва.

Лепе, уметнички снажне Исаијине речи да се после Угљешине погибије Турци „просуше и полетоше по свој земљи, као птице по ваздуху“ нису реторичка фигура, мада у Исаијином запису има природно и хипербола, неизбежних у реторичком саставу. О дубоким упадима Турака сведоче и савремени западни документи, додуше са претеривањима, као што их неминовно рађа паника и недовољна обавештеност. Први гласови о катастрофи која је снашла хришћане на Истоку допрли су до Авињона тек почетком маја 1372, па се чуло, тако је папа Григорије XI с великим узбуђењем јавио угарском краљу и млетачком дужду, да се Турци, победивши српске великаше у грчким областима, приближавају српско-угарској граници, а на западу Албанији и да постоји бојазан да ће избити на јадранску обалу.[76] Обаве-
[145] штења која је пола године доцније донео папи лично католички архиепископ Неопатра, додала су томе да турски продори угрожавају и Атинско Војводство и Ахајску Кнежевину.[77]

Док су вести о турским успесима изазивале све већу зебњу, гласови о ономе што се догодило у самом Цариграду потпуно су збунили и папу и обично добро обавештене Млечане. И у Авињону и у Венецији владало је уверење да је византијски цар склопио са турским султаном савез, па су Млечани у лето 1374. године предузели мере против очекиване заједничке турско-грчке војне акције.[78] Ни два писма која је папа најзад, у децембру 1374. и јануару 1375, примио од самог цара Јована V Палеолога, нису много разјаснила ствари, јер цар, изгледа, није ни желео да их разјасни.[79] Тек када су се у октобру 1375. вратили из Цариграда посланици које је тамо послао, Григорије XI је најзад сазнао истину и саопштио ову горку истину Угарској писмом од 8. децембра 1375: безбожни Турци „нападоше, заузеше и разорише скоро цело славно царство Романије и примораше га да им плаћа данак“ (invaserunt, occuparunt, destruxerunt fere totum gloriosum imperium Romanie et sibi tributarium

[76] Cf. *Halecki*, 252.
[77] Ib. 254 sq.
[78] Ib. 301.
[79] Ib. 305 sq.

effecerunt).[80] Уговор до кога је дошло између византијског цара и турског султана није био ни грчко-турски војни савез, како се у почетку мислило на Западу, ни обично примирје, како је то, изгледа, сам цар папи приказао, него вазално потчињење Византијског Царства турском султану.

Овај уговор постао је тешка стварност више година пре но што су вести о томе допрле до Авињона и што су тамо схватили њихов прави смисао. У византијским изворима, крајње оскудним за ову епоху, он се не спомиње директно. Међутим, приче византијских историчара, ма колико да су сумарне и фрагментарне, јасно показују његове последице. Из њих се види да је цар Јован V у пролеће 1373. године — не знамо да ли први пут — пратио са својом војском Мурата приликом једног његовог похода у Малу Азију. Мало доцније сазнајемо и висину данка који Византинци плаћају султану.[81]

Јован V вратио се из Венеције у Цариград тачно месец дана после турске победе на Марици. Не добивши на Западу очекивану помоћ, застрашен турском силом, имајући пред очима катастрофу која је снашла српског краља и серског деспота, он се није дуго двоумио да изјави султану покорност. Тако је бој на Марици учинио крај и византијској независности, а исто тако и бугарској. Српски пораз одлучио је не само судбину поражених него и оних суседних земаља које су остале по страни, па и оних које су у почетку из њега извукле привидну корист. Није само Вукашинов син краљ Марко постао вазал турског султана, обавезан да му плаћа [146]
данак и пружа војну помоћ. У исти положај доспели су и браћа Јован и Константин Драгаш, и бугарски цар, и сам византијски василевс, нешто доцније и његови синови, владаоци над појединим деловима раскомаданог Царства.

Битка на Марици остала је прекретница и у свести самих Византинаца. Најјасније то показује једна доцнија простагма самог цара Манојла II. Овај документ осветљава с нове стране дубину кризе коју је пораз на Марици изазвао у Византији. Несигурност је постала тако велика да је византијска влада била примората да одузме манастирима половину њихових поседа и да их подели пронијарима. Скоро четири деценије доцније Манојло II је написао у својој простагми ове речи: „Пре много година, одмах после смрти де-

[80] *Theiner*, Mon. Hung. No 309, p. 155, Cf. *G. Ostrogorsky*, Byzance, État tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5 (1958) 49 sq. (в. СД, књ. III, стр. 377 и сл.).
[81] Детаљније о свему томе *Ostrogorsky*, op. cit. (в. СД, књ. III, стр. 377 и сл.).

спота Србије, покојног Угљеше, због навале која је тада настала од стране Турака, а која је била веома тешка и беспрекидна, водећи бригу о општем добру, одлучено је да половина метоха светогорских и солунских и просто речено свих буде дата у пронију, како не би сви скупа пропали. Јер је толико очевидно претило оно време и стање ствари".[82] Постојала је намера да све то буде враћено манастирима, ако се прилике поправе. Међутим, како констатује цар Манојло, прилике су се само погоршавале, па је царска влада била приморана да наметне манастирима и нове терете.

Кад је новембра 1371. године ушао у Сер, млади деспот Манојло био је на почетку свог животног пута, дугог и бурног, пуног тешких невоља и горких разочарења, али и изненадних заокрета. Није могао тада да предвиди да ће његова влада над реокупираним областима југоисточне Македоније доживети жалостан крај и да ће његов смели покушај да пркоси моћном султану само убрзати пад Сера у турске руке (19. септембра 1383), па и пад самог Солуна (1387); да ће царство Ромеја постати беспомоћна играчка у политичкој игри спољних сила а да ће се та сурова игра испреплести са тешким размирицама у самој царској породици, због којих ће он и његов отац у два маха изгубити круну и више година провести у тамници; да ће се бавити на турском двору у понижавајућој улози султановог вазала; да ће лутати по свету и обилазити стране дворове, талијанске, француске и енглеске, тражећи, узалуд, помоћ за своје несрећно Царство... Ова лутања прекинуо је изненада Бајазитов пораз у бици код Ангоре, а борба између Бајазитових синова дала је Византијском Царству још једном предаха, ослободила га је — привремено — вазалне зависности од Османлијског Царства, па чак му је и вратила — привремено — Солун са околном облашћу и Светом Гором. Манојлова простагма издата је у периоду тог предаха, али нема у њој више ни трунке оптимизма, а поготово оних илузија које су Византинци после његовог уласка у Сер лаковерно гајили. Показало се, и изгледа да је Манојло то увидео, да је српски пораз на Марици, тешко погодио и само Византијско Царство изручивши га османлијској освајачкој сили. Тада је почела и његова дуга агонија.

[82] Простагма Манојла II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти, 165. О секуларизацији манастирских поседа у Византији уп. *Острогорски*, Пронија, 105 сл. (в. СД, књ. I, стр. 255 и сл.).

ЕКСКУРС I

ВЕЛИКИ СТРАТОПЕДАРХ АЛЕКСИЈЕ, ВЕЛИКИ ПРИМИКИРИЈЕ ЈОВАН И ЊИХОВ ОТАЦ ВЕЛИКИ ДОМЕСТИК ДИМИТРИЈЕ ПАЛЕОЛОГ

У историји византијско-српских односа друге половине [147]
XIV века велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован заузимају значајно место. То се, истина, није одразило у наративним изворима, па је дуго остало незапажено и у историјској науци. Додуше, браћа Алексије и Јован познати су стручњацима одавно као ктитори светогорског манастира Пантократора, али су тек истраживања Пола Лемерла расветлила улогу коју су они одиграли у политичком збивању свога времена.[1] Проницљивом анализом незапажених или недовољно схваћених документарних података Лемерл је утврдио да су браћа Алексије и Јован, после Душанове смрти, отпочели против Срба успешну контраофанзиву. Успели су наиме да запоседну, 1356. или почетком 1357. године, градове Хрисопољ и Анакторопољ, као и острво Тасос. Хрисовуљом од марта 1357. цар Јован V Палеолог даровао им је ове градове и острво у личну својину.

Томе треба додати да је и Христопољ враћен Византијском Царству акцијом Алексија и Јована (в. стр. 467 сл.). После овог новог успеха Алексије је постао велики стратопедарх, а Јован велики примикирије: тако их титулише простагма Јована V од фебруара 1358, док је раније, па и после заузећа Хрисопоља, Анакторопоља и Тасоса, старији брат био велики примикирије а млађи протосеваст.

Освојени градови остали су кроз дужи низ година под влашћу ова два византијска великаша, а после смрти старијег брата, који је умро пре августа 1373, велики примикирије Јован владао је њима сам све до турског освајања. Био је

[1] *Lemerle*, Philippes, 206—13.

у ствари један од династа који су управљали остацима раскомаданог царства. Држао је градове на пиеријском приморју, као што је царев старији син Андроник IV држао градове на Мраморном мору, Манојло II Солун, царев шурак Матија Кантакузин, а доцније трећи царев син Теодор, Мореју.

[148] Но, мада је историјска улога браће Алексија и Јована углавном разјашњена и мада се показала веома значајном, њихове личности су још увек обавијене тамом. Није утврђено ни коме су роду припадали ни како су се презивали. У документима се, истина, редовно истиче да је велики примикирије Јован царев зет (γαμβρός), а велики стратопедарх Алексије, као његов брат, царев „пријатељ" (συμπένθερος), али се при томе наводе само њихова имена и титуле, док се њихово презиме обично не цитира. Зато и Лемерл говори о „загонетним личностима" браће Алексије и Јована (personnages mystérieux).[2]

Једну идентификацију предложио је, истина, већ Јиречек, али се у Јиречеково време о активности браће Алексија и Јована знало и сувише мало да би хипотеза, коју је он сасвим узгред и без аргументације изнео, могла бити довољно основана. Јиречек је претпоставио, наиме, да је велики стратопедарх Алексије иста личност као и Алексије Асан који се помиње у једном акту од августа 1365. године.[3] Међутим, Алексије Асан о коме је реч у овом акту био је братучед (ἐξάδελφος) и дворанин (οἰκεῖος) царице Јелене,[4] налазио се дакле у њеној служби, док су велики стратопедарх Алексије и његов брат велики примикирије Јован ратовали против Јеленине области и освајали њене градове. Алексије Асан потписао је, сада као дворанин византијског цара, један акт још од августа 1375,[5] а велики стратопедарх Алексије је умро, као што смо напоменули, пре августа 1373. године.[6]

Желећи да „најзад открије загонетно презиме Алексија и Јована које није наведено ни у једном нашем извору",[7]

[2] *Lemerle*, op. cit. 206.
[3] *Јиречек*, Историја I, 245.
[4] Esph. No 18, 5, 89.
[5] Kutl. No 33, 87.
[6] Из писма које је велики примикирије Јован августа 1373. упутио Млецима, тражећи да буде примљен у млетачко грађанство, види се да Алексије није био више жив у то време. Cf. *Lemerle*, Philippes, 209 sq. Одредити тачно време његове смрти, немогућно је. Последњи данас познати документ у коме се он спомиње као жив потиче од марта 1368. године. О овом још неиздатом акту в. *Guilland*, Le stratopédarque, 83, n. 9.
[7] *Lemerle*, Philippes, 211.

26. Велики примикирије Јован Палеолог, детаљ са иконе Христос Пантократор из 1363. Ермитаж, Лењинград.

27. Сцене из рата, минијатура из четворојеванђеља бугарског цара Ивана Александра из 1356.

Лемерл је скренуо пажњу на податак у даровници којом су велики примикирије Јован и његова жена Ана Асанина, августа 1374. године, поклонили манастиру Пантократора један виноград у околини Хрисопоља. Јованов потпис на овом акту даје, као и обично, само име и титулу: ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοτάτου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἰωάννης ὁ μέγας πριμικήριος.[8] Потпис његове жене гласи међутим: ἡ δούλη καὶ ἐξαδέλφη τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης Ἄννα Ἀσανίνα καὶ Κοντοστεφανίνα.[9] Ана наводи, дакле, два своја презимена: Асанина и Контостефанина истичући, што је најважније, да је царичина сестра од стрица (ἐξαδέλφη). Ово је у најбољем складу са њеним првим презименом — јединим које се цитира у тексту повеље[10] — јер је царица Јелена, жена Јована V, била кћи Јована VI Кантакузина и Ирине [149]
Асан. Дакле, Ана је водила порекло из рода Асана и према томе је била у блиском сродству са својом господарицом царицом. Ово је и Лемерл тачно подвукао, док је за друго Анино презиме претпоставио да га је носила према свом мужу, па би се тако решила загонетка презимена браће Алексија и Јована: они би били Контостефани, „потомци породице која је била славна у XII веку."[11] Хипотеза је духовита, али не знам доиста чиме би се могло објаснити да жена истиче мужевљево презиме док га он сам у истом документу и на истом месту не спомиње. Биће да је Ана била Контостефанина по мајчиној линији. Уосталом, ни сам Лемерл не инсистира много на својој хипотези. Прелазе преко ње и доцнији истраживачи. У својим расправама о титулама стратопедарха и примикирија Родолф Гилан, резимирајући резултате Лемерловог истраживања о браћи Алексију и Јовану, нарочито подвлачи да је њихово презиме непознато.[12]

О презимену браће Алексија и Јована повеља о којој је реч не открива ништа. Али нас она обавештава о сродству у коме се велики примикирије Јован налазио са царском породицом, и зато смо се и ми на њој задржали. У ствари, Јован није био царев већ царичин зет, и то не по рођеној сестри већ по сестри од стрица. Као што се зна, таква проширена употреба појмова за обележавање сродства била је

[8] Pant. No 5, 41.
[9] Ib., 1. 43.
[10] Ib., 1. 5, где велики примикирије Јован каже: ἐγὼ ἅμα τῇ συνεύνῳ μου κυρίᾳ Ἄννῃ Ἀσανίνῃ.
[11] *Lemerle*, Philippes, 211.
[12] *Guilland*, Le Stratopédarque, 83 и Le Primicier, 156 („on ignore leur nom de famille").

уобичајена у Византији. Исто тако се и термином ἐξαδέλφη означава на првом месту сестра од стрица, односно од ујака, али се њиме, као и толиким другим сличним терминима, обележавају и иста сродства даљег степена. Ако је Ана Асанина била царичина ἐξαδέλφη првог степена, она је била свакако кћерка једног од шурака Јована VI Кантакузина, може бити деспота Манојла или деспота Јована Асана.

Има међутим један документ из кога се јасно види ко су били родитељи великог примикирија Јована и како се он презивао. То је повеља његове мајке велике доместикисе Ане Кантакузине, жене великог доместика Димитрија Палеолога.[13] У овој и иначе врло занимљивој повељи (в. стр. 481 и 506 сл.), издатој августа 1373, велика доместикиса Ана Кантакузина саопштава да се њено породично добро, село Маријане (Амаријане) у Каламарији, дуго налазило под српском влашћу; пошто је та област недавно (тј. после Маричке битке) дошла поново под власт Ромеја, њено имање је враћено њој и њеној породици, али како је оно било опустело, то су она и њен муж, велики доместик, одлучили да га уступе манастиру Дохијару на Светој Гори. Предајући свој посед дохијарским монасима, велика доместикиса наглашава да то чини уз сагласност, како она то каже, „светог мог господара великог доместика и законите деце и драгих нам великог примикирија Јована Палеолога и Кантакузине госпође Јевдокије".[14]

[150] Овим текстом решава се загонетка генеалогије великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована: они су били синови великог доместика Димитрија Палеолога и Ане Кантакузине. Старији брат се у овом акту, природно, не спомиње, јер, као што смо видели, није био више жив у то време, а млађи се изричито цитира као велики примикирије Јован *Палеолог*. С друге стране, сазнајемо из повеља Ане Кантакузине Палеологине да је имала и кћерку о којој иначе нема никаквих података. Она се зове Јевдокија Кантакузина, било да је наследила презиме своје мајке или да је била удата за неког Кантакузина, тј. припадника истог рода из кога је била и њена мајка.

Овај податак није промакао Лемерлу, али га је он само нотирао узгред у једној напомени сматрајући да није од ин-

[13] Ktenas No 8, p. 300—305.

[14] Ib. 1. 85—87: τοῦ τε ἁγίου μου αὐθέντου μεγάλου δομεστίκου καὶ τῶν γνησίων παίδων καὶ περιποθήτων ἡμῖν, τοῦ τε μεγάλου πριμικηρίου κυρίου Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῆς Καντακουζηνῆς κυρίας Εὐδοκίας.

тереса за Јованову и Алексијеву генеалогију. „Могло би се питати, каже Лемерл, да немамо овде име и филијацију великог примикирија Јована, брата великог стратопедарха Алексија. Проста рачуница доказује слабост ове хипотезе. Ако претпоставимо да је Јован, који је умро између 1386. и 1394. године, умро око 1390. у поодмаклим годинама, например са осамдесет година, он би био рођен око 1310; примимо да је његова мајка имала тада само двадесет година (при чему се не сме заборавити да је Јован био сигурно млађи од Алексија), онда би она била рођена око 1290; ако је идентификујемо са Аном Кантакузином Палеологином, ова би према томе имала најмање 93 године кад је, 1373, саставила и својом руком потписала даровницу Дохијару".[15] Остављајући на страну да Ана Кантакузина, и кад би била рођена око 1290, не би 1373. имала 93 него 83 године, морам рећи да ми полазна тачка овог резоновања не изгледа ни мало убедљива. Не видим наиме никаквог основа за претпоставку да је Јован рођен већ око 1310. године. Браћа Алексије и Јован појављују се на историјској позорници и почињу своју славну каријеру 1356—1357. године и према томе природно је претпоставити да су рођени негде око 1330. Јасно је и иначе да они припадају истој генерацији као и цар Јован V Палеолог (рођен новембра 1331), пошто су цар Јован и велики примикирије Јован ожењени двема сестрама (од стричева). Њихова мајка била би према томе рођена око 1310, па је 1373, када је издала своју повељу Дохијару, била жена шездесетих година.

Све је дакле у најбољем реду и срећом немамо потребе
да тражимо излаза у неоснованој и неуверљивој претпостав-
ци да је, поред познатог великог примикирија Јована, по-
стојао и други непознати велики примикирије истог имена
(што бисмо морали да учинимо уколико бисмо одбацили
идентификацију која природно проистиче из повеље Ане
Кантакузине). Можемо, напротив, мирне душе да прихватимо
идентификацију која се намеће и да констатујемо да велики
примикирије Јован Палеолог који се спомиње у повељи ње- [151]
гове мајке Ане Кантакузине, није нико други него познати
брат великог стратопедарха Алексија.[16]

[15] *Lemerle*, Philippes, 215, n. 5.

[16] Тако и *Dölger*, Schatzk., p. 118, примећује да ова повеља наводи презиме браће Алексија и Јована: Палеолог. Ова тачна, али сасвим узгред учињена примедба, у коментару уз ново издање простагме Јована V издате фебруара 1358. браћи Алексију и Јовану (Schatzk.

У светлости онога што смо сазнали из Анине повеље, јаснији постаје и један податак из тестамента великог примикирија Јована који је остао незапажен, а који говори о његовим синовима. Овим документом, састављеним 1. августа 1384. године, велики примикирије Јован завештава своје поседе манастиру Пантократора, а на крају, у неке врсте постскриптуму, напомиње да је пропустио да каже у тексту да ће његови синови — Палеологопулос и Дука — имати у манастиру аделфате и живети у њему или на једном од његових метоха.[17] По коме је добио своје презиме млађи син, остаје нејасно, али нас више не изненађује да се старији син великог примикирија Јована Палеолога наводи као Палеологопулос.

Подаци повеље велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине забележени су у познатом Пападопулосовом делу о генеалогији Палеолога,[18] али овде висе тако рећи у ваздуху, јер нису повезани с оним документима који обавештавају о војној и политичкој активности браће Алексија и Јована. Пошто се у тим документима име Палеолога не спомиње, Пападопулос их није уопште узео у обзир, па није ни могао у Анином сину, великом примикирију Јовану Палеологу, препознати великог примикирија Јована, брата великог стратопедарха Алексија. Овај последњи није ни споменут у његовом делу, а у врло краткој белешци о великом примикирију Јовану речено је само да је био син великог доместика Димитрија Палеолога и Ане Кантакузине, па је још додато омашком да је он, према Кантакузину, био 1375. године, πριμικήριος τῆς αὐλῆς, а затим постао велики примикирије.[19] Кантакузин спомиње Јована Палеолога, примикирија τῆς αὐλῆς, 1342. године,[20] и није нимало вероватно да је реч о доцнијем великом примикирију Јовану Палеологу, који је, пре него што је постао велики примикирије, као што знамо, био протосеваст.

Велики доместик Димитрије Палеолог, отац великог стратопедарха Алексија, великог примикирија Јована и Јев-

No 41), остала је незапажена. Морам признати да сам и ја тек накнадно на њу наишао. Кратке напомене које Делгер овде даје о Алексију и Јовану иначе су сасвим сумарне и непрецизне, јер Делгер још није познавао Лемерлова истраживања па није ни могао да о њима има јаснију представу.

[17] Pant. No 6, 187. Уп. No 7, 115.

[18] *Papadopulos*, Généalogie No No 135, 136, 137.

[19] *Papadopulos*, No 136. Пападопулос не спомиње ни синове великог примикирија Јована, мада се старији, као што смо видели, изричито наводи као Палеологопулос.

[20] Cant. II, 195, 13.

докије Кантакузине, уживао је врло дуго своје високо достојанство.[21] Већ у уговору Византије са Млецима од 8. окто- [152]
бра 1357. јавља се, међу сведоцима са византијске стране, на првом месту царев ἐξάδελφος (брат од стрица, одн. од ујака) велики доместик Димитрије Палеолог.[22]

Међу византијским веледостојницима који су пратили Јована V на путу у Италију и који су наведени као сведоци

[21] *R. Guilland*, Le grand domesticat, изоставио га је у свом списку великих доместика. В. међутим, *V. Laurent*, Le grand domesticat, 70, који наводи малобројне расположиве податке о њему.

[22] MM III, 126: τοῦ τε περιποθήτου ἐξαδέλφου τῆς βασιλείας ἡμῶν μεγάλου δομεστίκου κῦρ Δημητρίου τοῦ Παλαιολόγου. После њега наведени су цареви „вољени стричеви“ велики доместик Алексије Атуем и велики логотет Никифор Ласкарис Метохит. То је редак пример да два лица имају истовремено титулу великог доместика (Cf. *Ostrogorsky*, Alexios Raul, 345 sq; в. у овој књизи, стр. 234 и сл.). Вероватно је да се царев „стриц“ Атуем који се више не спомиње, налазио већ при крају своје каријере а да је Димитрије Палеолог тек око овог времена постао велики доместик. Иза Атуема и великог логотета Ласкариса наведен је царев „пријатељ“ (συμπένθερος) велики стратопедарх Георгије Астра; дакле, Астра је носио ову титулу пре Димитријева сина Алексија, коме је она додељена, као што смо видели, управо око овог времена, најдоцније почетком 1358. године (в. стр. 471). Георгије Астра се јавља као велики стратопедарх још у хрисовуљи Јована V од јула 1362 (*Goudas* No 16, 1 и 19), али се већ октобра 1366, у акту његовог сина Михаила Астре Синадина, помиње као покојни (ib. No 18, 5). Случај Георгија Астре и Алексија Палеолога сличан је дакле случају Алексија Атуема и Димитрија Палеолога. Очигледно су Димитрије Палеолог и његови синови доживели на почетку самосталне владе Јована V у својој каријери нагао успон, чему су свакако допринели ратни успеси синова: Димитрије је постао велики доместик, његов старији син велики примикирије, па велики стратопедарх, а млађи протосеваст, па велики примикирије (мада ни титула великог доместика, ни титула великог стратопедарха још није била „вакантна“). Јован је, као велики примикирије, заузео место упражњено унапређењем његовог брата за великог стратопедарха, и од тада, тј. од краја 1357 — почетка 1358, носио је ову титулу тридесетак година, све до своје смрти (после маја 1386, кад се још спомиње као жив у повељи којом патријарх Нил потврђује његов тестамент: Pant. No 7, 3; у повељи патријарха Антонија од јуна 1394. споменут је као покојни: ib. No 9, 103). Кроз скоро цео овај период Јован је, колико видимо, једини носилац ове титуле у Византијском Царству. Тек пред крај његовог живота, у једном акту од 20. јануара 1383 (MM II, 51), јавља се још један велики примикирије, и то из рода Асана (име још није наведено). Наведени примери за сва три достојанства која нас овде занимају, показују да је понекад још за живота остарелог достојанственика био именован нов носилац истог достојанства, кад је то његов углед захтевао. При томе је новопостављени, изгледа, добијао предност пред својим претходником: Димитрије Палеолог наведен је пре Алексија Атуема, мада је овде царев „брат од стрица“, а његов претходник царев „стриц“. Занимљиво је напоменути да је титулу великог примики-

у уговору Византије са Венецијом, склопљеном у Риму 1. фебруара 1370, јавља се, опет на првом месту, Димитрије Палеолог; у латинском тексту овог уговора цар назива њега и двојицу после њега наведених велможа „avunculi carissimi nostri".[23] Свакако је реч о великом доместику Димитрију Палеологу.[24]

[153] Најзад, велики доместик Димитрије Палеолог помиње се како у повељи своје жене Ане Кантакузине од августа 1373, тако и у простагми цара Јована V од фебруара 1375. године, издатој такође у вези са Аниним селом Маријанама и његовом предајом Дохијарском манастиру.[25] У овој простагми цар више пута цитира његово име и при томе га назива својим вољеним стрицем, односно ујаком (θεῖος).[26] Ово је последњи познати документ у коме је вилики доместик Димитрије Палеолог споменут. Биће да је он ускоро после тога умро и свакако је све до смрти задржао достојанство великог доместика.

Већ је Пападопулос упозорио на то да се Димитрије Палеолог у уговору са Млецима из 1357. године спомиње као

рија, пре браће Алексија и Јована Палеолога, носио такође представник рода Асана: Андроник Асан, царев „брат од стрица", син паниперсеваста Исака Асана Палеолога, царева „стрица": ММ I, 312 sq. Уп. *Успенский*, Болгарские Асеневичи, 9 сл. Велики примикирије Исарис, који се спомиње у акту Серске митрополије од октобра 1366, није достојанственик византијског већ српског двора у Серу. О њему в. стр. 550 сл.

[23] Cf. *Halecki*, 191.

[24] Ово су претпоставили већ *Halecki*, loc. cit. и *V. Laurent*, Le grand domesticat, 70. Уједно Халецки је сматрао за чудо, да је велики доместик Димитрије Палеолог био син цара Андроника II, што је наравно немогуће, тим пре што је Андроников син Димитрије Палеолог био деспот (што зна и Halecki, p. 17). *V. Laurent*, loc. cit. одбацује мишљење Халецког, па тврди са своје стране да је вилики доместик Димитрије Палеолог био син деспота Димитрија Палеолога, али не каже на чему ово уверење заснива. Кћерка деспота Димитрија Палеолога, Ирина (једино његово дете коме *Papadopulos*, Genealogie No 63, познаје име), била је удата за Матију Кантакузина и имала је с њим четворо деце (Cf. *Papadopulos*, No 64), међу њима и сина Димитрија, коме је Јован V 1356. дао титулу севастократора. Као алтернативу предложеној идентификацији са деспотом Димитријем Палеологом, *Halecki*, 191, n. 2, претпоставља да би велики доместик Димитрије Палеолог могао да буде идентичан са овим деспотовим унуком Димитријем, али је и ово, разуме се, немогуће чим је овај, како наводи и сам Халецки, био севастократор.

[25] Ову простагму прво је издао *Ktenas* No 9, с погрешним датумом и другим омашкама. Ново исправљено издање даје *Dölger*, Schatzk. No 20. Уп. и у већим деловима истоветан акт патријарха Филотеја од јануара исте 1375. године: *Ktenas*, ΕΕΒΣ 5 (1928), No 13.

[26] *Dölger*, Schatzk. No 20, 1 и 14: ὁ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου μέγας δομέστικος κύριος Δημήτριος ὁ Παλαιολόγος.

царев ἐξάδελφος, а у простагми истог цара Јована V из 1375. као његов θεῖος.[27] Томе треба додати да га Јован V, као што смо малочас видели, и у уговору из 1370. назива својим ујаком (avunculus). Делгер је претпоставио да је Димитрије Палеолог, царев ἐξάδελφος („Vetter"), после брака са Аном Кантакузином постао цару θεῖος („Oheim"), па је Јован V од два могућна назива изабрао „онај почаснији".[28] Ово тумачење није срећно утолико што је Димитрије Палеолог био ожењен Аном Кантакузином давно пре 1357. године (те године њихови синови су ратовали против Срба и освајали градове на приморју). Али Делгер је у праву кад указује на могућност двојаких сродстава („Doppelverwandtschaften") и на неодређеност („Vieldeutigkeit") појмова ἐξάδελφος и θεῖος. Доиста, као што се зна и као што смо већ и овде наглашавали, ови и други аналогни појмови не означавају само сродство у првом степену већ обележавају и слична сродства даљег степена. Што је сродство даље, то значење таквих термина постаје мање одређено и утолико је лакше њихово замењивање. Биће да је Димитрије Палеолог цитиран у уговору из 1357. као царев ἐξάδελφος зато што је тада био човек средњих година, свакако знатно млађи него до њега цитирани други велики доместик Алексије Атуем, царев θεῖος, док је седамдесетих година био старији човек, па му је више одговарао назив θεῖος, односно avunculus.

Јасно је у сваком случају да Димитрије Палеолог није био у ближем сродству са царем Јованом V, како тврди Пападопулос,[29] јер би онда таква замењивања била немогућна. [154]
Грчки назив θεῖος (који значи и стриц и ујак) не открива линију његовог сродства са царем. Назив avunculus (ујак) у латинском преводу уговора из 1370. указује међутим на сродство по жениној линији. Наравно, и овај израз допушта шира тумачења (разуме се да Димитрије Палеолог није био брат мајке Јована V, Ане Савојске), али се њиме сродство по очевој линији свакако искључује. То би значило, ако смемо нешто да закључимо из израза употребљеног у латинском преводу, да велики доместик Димитрије Палеолог у ствари није ни био из рода Палеолога већ да је био с њим само у извесном и вероватно прилично далеком сродству, насталом женидбеним везама. То би објаснило на први поглед чудновату околност што се његови синови већином и не називају више Палеолозима.

[27] *Papadopulos*, No 135. На то је указао и *Dölger*, Schatzk. p. 66.

[28] *Dölger*, loc. cit.

[29] *Papadopulos*, No 135.

У сваком случају чињеница је да се синови Димитрија Палеолога никад не цитирају као стварни цареви рођаци, већ се велики примикирије Јован назива царевим зетом (γαμβρός), а његов брат велики стратопедарх Алексије чак и само царевим пријатељем (συμπένθερος). Мада је Јован, видели смо, био зет цару Јовану V у веома проширеном смислу овог појма, само утолико што је био ожењен сестром од стрица царице Јелене, очигледно је ова веза била ипак стварнија него родбински однос који је постојао између Јована V и браће Алексија и Јована као синова великог доместика Димитрија Палеолога.

Обичај означавања сродства са царем, који нас је овде у више махова окупирао, карактеристичан је, ако дубље погледамо, не само за правила византијске дворске етикеције већ и за друштвену структуру позне Византије. Горњи слој Византијског Царства био је узак. Он се састојао од малог броја међусобно повезаних племићких породица. Прва међу њима, царска династија, управља царством, потпомогнута од својих многобројних ближих и даљих рођака. Главну реч, поред Палеолога, воде још увек Кантакузини са својим рођацима Асанима и другим моћним магнатским породицама, везаним било за Палеологе, било за Кантакузине, било и за једне и за друге.

ЕКСКУРС II

КАДА СУ ТУРЦИ ОСВОЈИЛИ КУМУЦИНУ-ЂУМУЛЏИНУ?

Пад Кумуцине-Ђумулџине значајан је моменат у османлијском освајању Балканског полуострва. То је био најдубљи турски продор пре Маричке битке којим је османлијска власт проширена на највећи део Тракије. Међутим, у модерним приказима историје Османлијског Царства овај догађај се махом само спомиње, без улажења у његов значај и без претресања изворних вести.[1] Хамер се, истина, позива узгред на Садедина, али о вредности и веродостојности његовог податка не расправља.[2] Доцнији историчари, аутори наведених синтеза, специјалних истраживања и чланака у стручним енциклопедијама бележе освајање Ђумулџине без позивања на било које изворе и стављају га, уколико га уопште хронолошки одређују — према Садедину, одн. према Хамеру — обично у 1361. или 1362. годину.[3] Не знајући турски, немајући потпун увид у стручну турколошку литературу, ја се нерадо упуштам у расправљање овог проблема, али, имајући у виду значај који утврђивање времена пада

[1] Cf. *Hammer-Purgstall*, Geschichte des osmanischen Reiches I (1827) 166. *N. Jorga*, Geschichte des osmanischen Reiches I (1908) 213. *H. A. Gibbons*, The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300—1403), Oxford 1916, 112. *F. Taeschner* und *P. Wittek*, Die Vezirfamilie der Gändarlyzäde (14/15. Jhdt) und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 71. *F. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, Brünn-München-Wien 1944, 48. *A. E. Bakalopoulos*, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ I, Солун, 1961, 120 и карта стр. 112/3. *J. H. Mordtmann*, Enzykl. des Islam II (1913), s. v. Ewrenos.

[2] *Hammer* I, 167, прим. а.

[3] Исто и *Kyriakidis*, Τὸ Βολερόν 88 (са датовањем у 1361. годину), а исто и у специјалној Кириакидисовој студији о историји градова Ксанти и Комотини (Кумуцини): Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θρᾴκης. Ὁ ἑλληνισμὸς τῶν συγχρόνων Θρᾳκῶν. Αἱ πόλεις Ξάνθη καὶ Κομοτινή, Солун 1960, стр. 63—64.

Кумуцине има за наше истраживање, не могу да га заобиђем.[4]

У историји османлијског освајања на Балкану много шта
[156] остаје нејасно, а нарочито је нејасна управо хронологија. Главне етапе ширења Османлија у балканским земљама падају у време за које нема детаљнијих вести у византијским изворима, док су подаци у турским изворима оскудни и хронолошки сасвим несигурни. Не зна се тачно ни када су пали најзначајнији градови на Марици, као Димотика и Једрене, а оно што се о томе претпоставља заснива се углавном на случајним грчким и исто толико случајним подацима западног порекла.[5]

О освајању Ђумулџине говоре само турски извори. Поред славног османлијског историчара Садедина, који даје детаљнији приказ овог догађаја, низ турских хроничара-компилатора доноси кратку вест о томе да је Евренос-бег освојио Ђумулџину. Ова вест је углавном истоветна код Уруџа (Uruğ b. ʿĀdil), једног од најстаријих до сада познатих историчара Османлијског Царства, који је писао вероватно за време Мехмеда II (1451—1481),[6] у старим османлијским хроникама т. зв. Гизеовог анонима с краја XV века,[7] код Ашик-паше задеа (ʿAšyq Paša-zāde), који је умро 80-их година XV века,[8] код Нешрије (Nešrī), који је писао, изгледа, после 1512. године,[9] као и у латинским компилацијама чувеног старог немачког турколога и византинолога Леунклавија (Löwenklau).[10] Истоветан је у суштини и цео приказ у одговарајућим

[4] Желим да изразим топлу захвалност колегама оријенталистима др. Марији Ђукановић, доценту Филолошког факултета у Београду, Љубинки Рајковић, асистенту истог Факултета, и др. Хазиму Шабановићу, научном саветнику Оријенталног института у Сарајеву, који су ми указали драгоцену помоћ превођењем из турских списа и корисним обавештењима.

[5] Cf. G. *Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates,[3] München 1963, 442, n. 4. (в. СД, књ. VI, стр. 498, н. 3).

[6] ed. *F. Babinger*, Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch (Quellenwerke des Islamischen Schrifttums II), Hannover 1925. О његовом времену и делу уп. Бабингеров увод и истога, Geschichtsschreiber der Osmanen, 23 f.

[7] Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung hrsg. von *F. Giese*, T. II, Leipzig 1925. Уп. и *Giese*, Mitt. zur Osman. Gesch. 1 (1921/2), 49 sq.

[8] О аутору и његовој компилацији в. *Babinger*, Geschichtsschreiber der Osmanen, 35 sq.

[9] Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, прев. *Г. Елезовић*, Београд 1957. О писцу в. *Babinger*, Geschichtsshreiber der Osmanen, 38 f. и нарочито *Wittek*, Zum Quellenproblem, 81 ff.

[10] *Io. Leunclavius*, Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII, Francofurti 1591, и Annales Sultanorum

партијама ових хроника, сумарних и наивних компилација. Оне полазе очигледно од истих извора, али се и одвајају прилично јасно у две групе, одн. подгрупе: једну (означимо је као подгрупу I) сачињавају Гизеов аноним, Уруџ и Leunclavius V., другу (подгрупу II) Нешрија и Leunclavius H., с којима се у већим партијама, и то управо у онима које нас овде првенствено интересују, подудара и старији Ашик-паша заде.

После вести о заузећу Димотике, Једрена и Пловдива све ове хронике умећу исту, доста опширну причу о неком мудрацу који је научио султана да опорезује невернике и о почецима јаничарске војске, спомињу затим кратко и опет на сличан начин Муратов боравак у Бруси, његов долазак у Галипољ, поход на Бигу (грчко Пеге у западној Малој Азији)
и повратак у Брусу на зимовање, а непосредно после тога [157]
доносе вест да је Лала Шахин освојио Загору и Ески, а Евренос Ђумулџину.[11] Подгрупа I спомиње одмах иза тога и сасвим кратко, а подрупа II у опширнијој и прилично збрканој причи Муратово коначно освајање Биге и уз то све верзије бележе хиџр. годину 766 (28. 9. 1364—17. 9. 1365), а одмах после тога све, сем Ашик-паше задеа, причају о српском нападу и Маричкој бици. Пад Ђумулџине забележен је, дакле, у хроникама и једне и друге подгрупе,[12] а према томе

Othomanidorum, a Turcis sua lingua scripti, Francofurti 1588 (2. изд. 1596). Хроника у првом делу, чију основу сачињава тзв. codex Hanivaldanus (означићемо је као Leunclavius H.), подудара се углавном са Нешријом. Хроника у другом делу, чија је основа codex Verantianus (Leunclavius V.), најближа је Гизеову анониму и Уруџу. В. о томе детаљно *Wittek*, Zum Quellenproblem, 77 ff. Упоређивања која сам вршио, нарочито за епоху 60-тих година XIV века, потврдила су основне закључке важне Витекове расправе.

[11] Гизеов аноним (прев. F. Giese, p. 32): „Danach eroberte Lala Schahin Zagra und Eski und Evrenos eroberte auch Gümüldschina.“ Уруџ (ed. F. Babinger, p. 22): „Лала Шахин је с румелијском војском отишао и освојио Загору и Ески. Евренос бег је, пак, освојио Ђумулџину на оној страни.“ Ашик-паша заде (Цариг. изд., стр. 55): „Лала је освојио област Загору и Ески, а Евренос је освојио Ђумулџину.“ (Превод ова два податка дугујем др. Х. Шабановићу и др. М. Ђукановић; Ески је, према др. Шабановићу, Стара Загора). Нешрија (прев. Г. Елезовић, стр. 20): „Лала Шахин те зиме освоји област Загору и Ески. Одовуд опет и Евренос заузе Ђумулџину.“ Leunclavius H., p. 229: „Interim Lala Schahin regionem Zagoram in Rum-ili sitam, et opidum Ischebolen vel Eskibolon, quod idem est; alibi vero Gumulzinen Eurenoses begus, imperio Turcorum subiecit.“

[12] Друга редакција Уруџа (по Кембриџском рукопису), за разлику од горе цитиране прве редакције (по Оксфордском рукопису), изоставља како вест о коначном освајању Биге тако и заузеће Ђумулџине и каже само да је Лала Шахин освојио Загору и Ески, и то 766. године (ed. Babinger, p. 94). На ово ме је упозорио др. Х. Шабановић. Интересантно је међутим да исти скраћени податак даје и

је био забележен и у оним изворима на које се ове хронике ослањају. Отуда потиче очигледно и поменута година, коју наводе подударно све верзије.

Сасвим друкчији карактер има приказ у Садединовој историји Османлијског Царства. Sa'd ed-Din (1536—1599), истакнути научник и утицајни дворанин, пише крајем XVI века, али користи старије списе, између осталог и ону хронографију о којој смо малопре говорили, познаје Ашик-паша задеа и Нешрију, а за доцније време (од Бајазидове владе) употребљава пре свега с уметничким претензијама писану историју Индриса Битлисија. За разлику од оскудних и штурих извештаја старијих хроничара, Садедин, приказујући освајање балканских области, зауставља се на појединим догађајима и саопштава конкретне детаље.[13]

Према њему, Мурат I је, после запоседања Димотике и Једрена, послао Евренос-бега да освоји Ђумулџину с њеном покрајином на јужној морској обали, а Лала-Шахина с великом војском да освоји Пловдив и Загору и друге градове на северу. Војници су освајали градове и тврђаве и запоседали земљу. Пљачкали су неверничке градове и уништавали невернике. Дочепали су се дечака и робиња, сребра и злата. 763. године Евренос-бег је освојио Ђумулџину и Вардар-вилајет. У ова два града подигао је постепено бројне задужбине и добротворне установе, основао имарете и ханове за путнике и пролазнике. Ту су сваког дана кувана разна
[158] укусна јела, и Евренос-бег је наредио својом вакуф-намом да се указује гостопримство и прихвата сиротиња.[14]

Очигледна је не само већа вештина излагања него и већа садржајност Садединове приче. Појединости које он саопштава свакако нису само плод његове маште већ се заснивају на старијим обавештењима која одражавају конкретну историјску стварност. Уопште узевши, његов приказ изгледа доста уверљив,[15] а из њега се види још јасније него из

Leunclavius V.: Ex altera parte freti, regiae Muratis oeconomus Scachines Zagoram et Ischebolen subiugavit, anno DCCLXVI occupatis". Према томе можемо у подгрупи I да разликујемо две редакције: једну представљају Уруџ према Оксфордском рукопису и Гизеов аноним, другу Уруџ према Кембриџском рукопису и Leunclavius V.

[13] Cf. *Babinger*, Geschichtsschreiber der Osmanen, 123 sq. *Taeschner—Wittek*, op. cit., 71 sq.

[14] Sa'd ed-Din, Tāg ül-tewārich I, p. 73—74. Садединове вести превела ми је колегиница Марија Ђукановић.

[15] Наравно, то не значи да је у њему све тачно и јасно. Нејасан је нпр. податак да је Еврeнос, поред Ђумулџине, освојио и Вардар. *Hammer*, I, 166, изнео је мишљење да је реч о Јенице-Вардару, источно од Бера. Али то је свакако немогуће или би бар требало додати

кратке вести старих хроничара да Евреносово освајање Ђумулџине није имало карактер пљачкашког препада већ је значило чврсто запоседање града. Његов детаљан, жив и китњаст приказ допуњује оно што о паду Ђумулџине кратко и штуро саопштава група старијих хроничара, са којом смо се упознали на примеру Уруџа, Гизеова анонима, Ашик-паше задеа, Нешрије и Леунклавијевих компилација,[16] али у суштини између њих нема неслагања.

Неслагање постоји само у хронолошким подацима, што не може да изненади кад се зна да се ти подаци у турским изворима махом не слажу.[17] Садединов навод да је Ђумулџина заузета већ 763. хиџр. године, тј. у времену између 31. октобра 1361. и 21. септембра 1362. године, свакако није тачан. Истина, као што смо напоменули, многи модерни историчари ову годину прихватају, али кад бисмо покушали да је доведемо у склад са хронологијом других догађаја, тешко бисмо у томе успели, а био би то и узалудан посао. Нема сумње да овај хронолошки податак потиче од самог Садедина, јер су старији турски списи ретко бележили године, па су доцнији учени писци Садединова кова попуњавали ову празнину годинама до којих су долазили својим комбинацијама.

Друкчије стоји ствар са податком горе поменутих краћих хроника, јер је година коју оне дају не само вероватнија него и сигурно потиче из старијег извора. Ове компилације, као што смо видели, после освајања Ђумулџине спомињу
заузеће Биге и уз то наводе годину 766 (28. 9. 1364—17. 9. [159]

да је посреди нека збрка, јер се не може ни замислити да је тај град стварно освојен у један мах са Ђумулџином више година пре Маричке битке. Види се међутим и из саме Садединове приче да је реч о неком граду који се налазио недалеко од Ђумулџине.

[16] Верзије ове групе хроника које сам упоређивао, користећи пре свега текстове преведене на мени приступачне језике, свакако не исцрпљују све варијанте и не одражавају сву сложеност међусобних односа ове изворне групе, али мислим да упознавање још понеке компилације исте врсте не би ништа битно допринело расветљавању оног конкретног проблема који нас овде занима. То утолико пре што један од најистакнутијих данашњих турколога завршава своје истраживање о овој групи хроника речима: „So kann der des Türkischen unkundige Historiker sich freudig an das Studium der Historiae Musulmanae (тј. Леунклавијеве хронике коју смо означили као Leunclavius H.) machen, die so ziemlich alles Wesentliche enthalten, was uns die alten Chroniken über das XIV. und XV. Jahrhundert berichten." Cf. *Wittek*, Zum Quellenproblem, 149.

[17] О великој несигурности хронолошких података у османлијској историографији, нарочито за период Мурата I, уп. нпр. *Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, 29, 65, 76 et passim.

1365).[18] Чињеница да аутори, одн. састављачи свих компилација са којима смо се упознали, ову годину наводе подударно утолико је упадљивија што у целом периоду Муратове владе нема ни једне друге године која би се у свим верзијама слагала. По правилу Гизеов аноним, Уруџ и Leunclavius V. иду и у овом погледу заједно и дају једну, а Нешрија и Leunclavius H. другу годину, за једну више. Јасно је да је исто неслагање постојало већ између непосредних извора подгрупе I, с једне, и подгрупе II, с друге стране, и треба додати да су све ове не баш многобројне године и једне и друге подгрупе било сумњиве, било ноторно погрешне. Напротив, она година која нас занима а која се слаже без изузетка у свим верзијама и варијантама обеју подгрупа, очигледно је била истоветна у изворницима и једне и друге подгрупе. Таква истоветност, ако је не објаснимо пуком случајношћу, намеће закључак да ова година потиче из праизвора целокупне ове групе хроника.

Према томе, овде бисмо имали пример хронолошког податка врло старог порекла, а то је чињеница која не може да не утиче на оцену његове веродостојности. Уз то, вести о освајању 766. хиџр. године, поред саме те године, садрже у неким верзијама и друге временске податке, и биће да су и ти подаци исто тако старог порекла. Код Нешрије забележено је да су се Лала-Шахинова освајања Загоре и Ескија и Евреносово освајање Ђумулџине збила зими, а исто каже у суштини и Leunclavius H. кад у претходној реченици саопштава, као и све остале верзије, да је Мурат после првог похода на Бигу отишао у Брусу и тамо провео зиму (menses hibernos exegit), а онда наставља: Interim Lala Schahin... (следи прича о освајањима Лала Шахина и Евреноса: в. текст, прим. 11). Са своје стране, Гизеов аноним сачувао је вест да је Мурат заузео Бигу идућег лета.[19] Другим речима: током

[18] Садедин у свом приказу о Евреносовом освајању Ђумулџине и Лала-Шахиновом освајању Загоре и Пловдива очигледно не полази од вести ове групе хроника. А и кад би полазио, тешко би могао да у њима наведену годину 766. повеже са освајањем Ђумулџине, јер чак ни у подгрупи I она није текстуелно везана за овај догађај, мада се, као што ћемо одмах видети, у ствари односи и на њега. У подгрупи II она је, штавише, од вести о освајању Ђумулџине одвојена дужим умецима. Ако је Садедин имао пред собом Нешријин текст, он је, као последњу годину забележену пре заузећа Ђумулџине, нашао у њему годину 762 (освајање Једрена), а као прву после тога, и опет на приличном одстојању, годину 766.

[19] *Giese*, op. cit. 32: „Danach eroberte Lala Schahin Zagra und Eski und Evrenos eroberte auch Gümüldschina. *Als es dann Sommer wurde*, zog Murad wieder aus und eroberte Biga. Das geschah im Jahre 766".

зиме, док се Мурат бавио у Бруси, Лала Шахин и Евренос освајају градове у Тракији, а наредног лета султан запоседа Бигу. Хиџријска година 766. односи се, према томе, и на Муратово освајање Биге и на освајања његових војсковођа у Тракији. У ствари, то се може закључити и из саме стилизације концизније и аутентичније редакције подгрупе I (Гизеовог анонима и Уруџа). То би значило да је Ђумулџина (као и Загора и Ески) пала у зиму 1364/5, а Бига у лето 1365. године.

Чини ми се да је таква интерпретација прилично убедљива и да би било неоправдано одбацити је само због тога што су турски хронолошки подаци обично погрешни и што [160]
зато сваки хронолошки податак турског порекла, тако рећи a priori, изазива неповерење. На основу свега што је показало наше испитивање, изгледа доста вероватно да у овом случају имамо пред собом хронолошки податак из турских списа који није погрешан. Не заборављам да се ради о веома наивним компилацијама, не губим из вида ни то да ове компилације управо после догађаја забележених под хиџр. годином 766, која ми изгледа тачна, прелазе без даљег на причу о Маричкој бици, за коју или уопште не бележе годину, као Нешрија, или једноставно наводе наредну хиџријску 767 (1365/6!) годину. Међутим, не ради се, нити може да се ради, о веродостојности ових компилација узетих у целини, јер у свакој компилацији бива и тачних и погрешних података, тако да се питање веродостојности мора решавати за сваку вест понаособ и у суштини се своди на проблем њене изворне подлоге. Као што смо видели, све говори за то да су за вест која нас интересује наше компилације располагале у својим изворима једним старијим и аутентичнијим хронолошким податком, док за остале догађаје овог периода оне таквим подацима нису располагале. У прилог датовању до кога смо дошли на основу турских извора, говори и сведочанство великог византијског ретора Димитрија Кидона о коме расправљамо у тексту.

КРИТИКЕ

1.

В. Н. Златарски, История на Българската Държава през средните векове. Том I: Първо Българско Царство, част 1 (София 1918), 485; част 2 (София 1927) XVI, 893. Том II: България под византийско владичество (София 1934), XX, 565.

Појава другог тома „Историје бугарске државе у средњем веку" даје нам повод да прикажемо велико дело најистакнутијег савременог бугарског историчара. Са две раније објављене књиге, које сачињавају први том, дело Златарског обухвата за сада период од почетка бугарске историје до стварања другог Бугарског Царства, а броји укупно око 2.000 страна. Две даље књиге, које ће сачињавати III том, треба да прикажу историју другог Бугарског Царства чиме ће бити завршен велики задатак који је Златарски себи поставио. Дело Златарског је резултат дугог и плодоносног рада на проучавању средњовековне бугарске историје. Оно полази од брижљивог истраживања извора и ослања се на безбројне специјалне расправе, посвећене појединим проблемима бугарске историје, које је Златарски објавио у разним бугарским и страним часописима. По свом значају дело Златарског далеко надмашује не само старија, него и она новија дела из историје Бугарске, која су се појавила после објављивања његових двеју првих књига, као нпр. енглеско дело *St. Runciman,* A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, и чешко дело *Fr. Rybl,* Dějiny národa bulharského, dil I a II, v Praze 1930 (уп. *J. Bidlo,* Byzantinoslavica III, 202 и д.). Не може се довољно нагласити изванредна ерудиција Златарског, његово велико познавање извора и модерне литературе. [509]

[510] Као што је познато, оригинални бугарски извори врло су оскудни. Већи део података који стоје на расположењу историчару средњовековне Бугарске потиче из византијских извора, уз које долазе и подаци западних и оријенталних извора. Ова околност даје ми смелост да као византинолог говорим о делу, посвећеном историји Бугарске, а пре свега желим да истакнем да је поштовани бугарски историчар дубоко ушао не само у питања бугарске историје у ужем смислу, него и византинолошка питања. Међутим, и поред искоришћавања свих извора који се односе на историју средњовековне Бугарске, многа важна питања остају нејасна. Ту се отвара широко поље за хипотезе и комбинације, којима се Златарски радо служи. Али где има хипотеза, тамо има и размимоилажења. Мој је задатак да поред сигурних резултата до којих је дошао Златарски истакнем и оне резултате који изгледају сумњиви и погрешни. Разуме се да ће бити говора само о малом делу оних многобројних проблема које је Златарски претресао у свом огромном делу.

У првом делу првог тома, после кратког увода, посвећеног словенско-византијским односима на Балканском полуострву до средине VII века (стр. 7—19), Златарски најпре детаљно проучава стару историју Хуно-Бугара (стр. 21—122), а тек онда прелази на историју првог Бугарског Царства. У § 1 прве главе (стр. 123—151) приказује долазак Исперихов у дунавске покрајине, упад Бугара на Балканско полуострво услед неуспелог похода цара Константина IV, стварање бугарске државе и њено признање од стране Византије на основу уговора, склопљеног између Исперихa и Константина IV. Као и већина научника, склапање овог уговора Златарски ставља у год. 679, ослањајући се на Теофана који под год. 678/79 (управо под год. 679/80, пошто Теофаново бројање година у овој епоси заостаје за једну годину дана) приказује поход Константина IV против Исперихa у прекодунавске покрајине, његово ратовање са Исперихом, продирање Бугара у балканске области, њихово освајање североисточног дела Балканског полуострва и склапање мира са Византијом. Али и поред тога што је невероватно да су се сви ови догађаји одиграли у току једне године дана, већ је Ю. Кулаковский, История Византии III (1915) 249 обратио пажњу на изјаву једног члана Шестог Васељенског сабора на седници од 9. августа 681. год. (Mansi XI, 917) која доказује да су у ово време борбе између Византије и Бугара још трајале. Према томе, уговор о миру склопљен је најраније крајем год. 681, а вероватно и још касније. Иако је Константин IV

претрпео неуспех у ратовању са Бугарима, не може се он сматрати као „слаб" владар (стр. 147), пошто је овај цар спасао не само Византијско Царство, него и цео хришћански свет од најјаче навале Арабљана за коју зна историја и пошто је са великим успехом радио на сређивању прилика у својој држави, којој је повратио и црквени мир. Да забележимо [511]
узгред да је надимак Погонат (Брадати), који Златарски, као и већина научника, приписује овом цару, у ствари припадао његовом оцу Констансу II, као што је већ год. 1908. доказао Брукс (*E. Brooks*, Who was Constantine Pogonatus, Byz. Zeitschr. XVII, 460 sq).

У § 2, стр. 151—192, Златарски се бави византијско-бугарским односима за Исперихa, а нарочито за Тервела, који је год. 705. помагао Јустинијану II да поново заузме царски престо, год. 716. склопио важан уговор са Теодосијем III, а год. 717/18. указао Лаву III помоћ у борби са Арабљанима под Цариградом. Као што је познато, за своју велику услугу Тервел је добио од Јустинијана II титулу кесара. Ово је било врло високо одликовање, али не може се казати да је тиме било признато „царско достојанство" бугарског кана (стр. 171). Већ од времена Ираклијевог звање кесара је изгубило значење царске титуле, а нису носили више ову титулу — упркос мишљењу Златарског (стр. 155) — ни византијски престолонаследници који су почевши од VII века носили искључиво титулу василевса. Пошто је познато да су између Тервела и Јустинијана II постојали најбољи односи како год. 705. тако и год. 711, врло сумњив ми изгледа извештај Теофанов, који Златарски препричава на стр. 174, да је год. 708. Јустинијан II одједном заратио против Бугара и да је био страховито поражен код Анхиала. Ово је по свој прилици измишљотина Теофанова који због своје познате мржње према Јустинијану II чешће клевета овог цара.

Доба од смрти Тервелове до уздизања Телеригoвог Златарски приказује под насловом „Епоха унутарњих немира и спољних опасности" (§ 3, стр. 193—225), а доба после доласка Телериговог под насловом „Уклоњене византијске опасности и крај унутарњих борби" (§ 4, стр. 225—346). И поред тога, што је уздизање Телеригово донело знатно побољшање ситуације у Бугарској, ово делење не изгледа сасвим убедљиво с обзиром на то што од девет похода цара Константина V против Бугара четири спадају у доба Телеригово, као и с обзиром на судбину самог Телерига који је услед немира у својој земљи био присиљен да напусти престо и да побегне на цариградски двор. Уосталом, ратови Константина V који

су довели Бугарску до руба пропасти, као и ратови између Константина VI и кана Кардама за којих је успех био на страни Бугара, приказани су врло добро. Теорије о реформаторској делатности царева — иконобораца на социјалном пољу, које су искомбиновали Цахарије фон Лингентал, Васиљевски и Успенски, а које прихвата и Златарски (уп. на стр. 197 расправљање о Земљорадничком Закону), данас су напуштене у византинологији. Глава II (§ 1—3, стр. 247—352) садржи детаљно и интересантно приказивање двеју значајних владавина: Крумове и Омортагове, као и прелазне епохе Маламира — Пресијана, коју Златарски карактерише као епоху напретка хришћанства и појачања словенског елемента у Бугарској држави. Насупрот *Bury*-ју (History of the Eastern Roman Empire p. 481 sq.), који је био мишљења да је Пресијан само друго име Маламира, Златарски сматра да су Маламир и Пресијан две одвојене
[512] личности, да је Маламир владао од 831. до 836. год., а да је Пресијан, који је према Константину Порфирогениту ратовао са српским кнезом Властимиром, био бугарски кан од 836. до 852. год. (уп. и додатак бр. 15, стр. 447—459). Runciman, op. cit. 292 sq. заступа компромисно гледиште и тврди да Маламир и Пресијан нису идентични, али да није био Пресијан кан, него бугарски војсковођа; међутим, с обзиром на извештај Порфирогенитов, који назива Пресијана архонтом Бугарске, ова претпоставка не изгледа вероватна. Напротив, мишљење Бјурија налази знатну потпору у новом датирању и новом тумачењу чувеног Шуменског натписа (уп. Grégoire, Byzantion IX, 1934, стр. 773 и д.).

Други део првог тома почиње епохом покрштења Бугара. Добро су приказани међународни положај Бугарске као предуслов за примање хришћанства од стране кнеза Бориса као и последице овог акта за уклањање етничког дуализма у Бугарској држави и за њену коначну словенизацију (гл. III, § 1 и 2, стр. 1—84). Треба само напоменути да се не може примити хронологија Златарског који преноси покрштење Борисово у год. 865/66. (I, 1, додатак бр. 1, стр. 371 и д.; I, 2, стр. 29 и д.; уп. и Slavia II, 1923, стр. 61 и д.). Ово су већ истакли с једне стране Д. Анастасијевић (Архив за арбанску старину, језик и етнологију II, 1924, 137 и д.), а с друге стране *A. Vaillant* et *M. Lascaris* (Revue des études slavel XIII, 1933, 5 sq.). Ласкарис је успешно доказао да је Борис примио хришћанство већ год. 864. и да овај догађај стоји у вези са великом победом Византије над Арабљанима год. 863 (уп. и *H. Grégoire*, Byzantion VIII, 1933, стр. 663—68).

Као што је познато, бугарско црквено питање је јако утицало на односе између римске и византијске цркве, као што је и обратно, римско-византијско супарништво имало великог утицаја на судбину бугарске цркве и државе. Велика је заслуга Златарског што је овим питањима посветио особиту пажњу (§ 3 и 4, стр. 85—201). Али, на жалост, у дотичним деловима његове књиге има и сувише неоснованих и самовољних комбинација. Познато је да је ускоро после примања хришћанства из Византије Борис окренуо леђа Цариграду обративши се Риму. Али, како ни од Рима није добио пристанак на стварање независне бугарске цркве, обратио се опет Византији. Његови изасланици су стигли у Цариград почетком год. 870, неколико дана после затварања оног чувеног сабора на коме се расправљало питање Фотијево. Сабор се састао на ванредну седницу, да би решио бугарско питање. Дуге дискусије које су се водиле око овог питања на сабору наведене су код Анастасија Библиотекара: поред најодлучнијих протеста римских легата пресудом источних патријараха, који су се примили улоге арбитара између римске и цариградске цркве, донето је решење којим је бугарска црква стављена под јурисдикцију цариградске патријаршије. Бугарски изасланици су добили грчки писано писмо са поменутом одлуком источних патријараха, а цариградски патријарх Игњатије је поставио за Бугарску архиепископа и више епископа. Приказивање Анастасијево које изгледа [513]
сасвим природно и убедљиво Златарском се учинило сумњиво. Он тврди да Анастасије нешто скрива и претпоставља да су папски легати напослетку примили одлуку сабора и да су потписали поменуто писмо, издато бугарским изасланицима. Ова претпоставка нема ослонца у изворима, а уз то не изгледа ни вероватна. Јер, зашто би римски легати пристали на стварање бугарске архиепископије под византијском јурисдикцијом, пошто Рим мало пре није пристао ни на то да се бугарска архиепископија створи у крилу римске цркве? Међутим, пошто је у почетку изнео своју теорију као претпоставку (стр. 141), аутор мало даље тврди да се може „са сигурношћу казати да је аутономија бугарске цркве била призната од обеју страна“ (стр. 144) и да је поменуто писмо, издато Борисовим изасланицима, „без сумње било потписано како од представника источне цркве, тако и од папских легата“ (стр. 145). На овај начин претпоставка, и то неоснована и мало вероватна, сматра се као утврђена чињеница, а у даљим излагањима (в. доле о II тому) служи као полазна тачка за нове далекосежне хипотезе.

Правни положај нове бугарске архиепископије није довољно расветљен. Као што је познато, у византијској цркви имало је обичних архиепископа који су по рангу били нижи но митрополити и аутокефалних архиепископа који су по рангу стајали изнад митрополита. *Голубинский* (Краткий очерк православных церквей, стр. 254 и д.) мислио је да је тадашњи бугарски архиепископ припадао првој врсти византијских архиепископа, да се пак разликовао од византијских митрополита само по титули, а да је у ствари заузимао исти положај као и остали митрополити, потчињени цариградској патријаршији. Јер је Голубинском изгледало „крајње сумњиво да су Грци ослободили бугарског митрополита потчињена цариградском патријарху при самом стварању митрополије". Златарски је свакако у праву, кад одбија мишљење Голубинског, а прима да је бугарска архиепископија уживала извесну аутономију, иако је без сумње признавала врховна права цариградске патријаршије. Али, оба аргумента која наводи Златарски (стр. 146 и д.), да би доказао аутономију бугарске архиепископије, нису довољна. Јер, ни покушаји папа да се бугарска црква поврати под власт Рима ни увођење словенског богослужења у Бугарској нимало не доказује аутономију бугарске цркве. Довољно је да напоменемо да је Рим задобио за себе бугарску цркву год. 866, када бугарска црква није имала никакву аутономију, а да је у старој Русији словенско богослужење постојало више столећа без икакве црквене аутономије. Међутим, о особитом положају бугарског архиепископа овог периода има сигурних података у Клиторологиону Филотеја (ed. *Bury*, p. 146;) и у Тактикону Бенешевича (Byz.-Neugr. Jahrb. V, p. 114 sq.). У Бенешевичевом спису, који обухвата и световне и духовне достојанственике, римски папа стоји на трећем месту (одмах иза царева), цариградски патријарх на 4-ом, римски синкел на 14-ом, цариградски синкел на
[514] 15-ом, а бугарски архиепископ на 16-ом, док остали митрополити и архиепископи заузимају 58 и 59, а епископи 61 место. Према томе, ван сумње је да се бугарски архиепископ сматрао као аутокефалан, иако бугарска црква није уживала потпуну независност од Цариграда, коју је стекла тек после стварања бугарске патријаршије и њеног признања од стране Византије год. 927.

Са великом ерудицијом и са пуно нових погледа Златарски приказује Борисов рад на стварању и подизању националне бугарске културе (§ 5, стр. 202—277). Додуше, и ту се аутор, због оскудице података, често служи хипотезама и комбинацијама, које и поред њихове духовитости, не изгледају увек убедљиве. Тако на пример учинило нам се и сувише смело мишљење да „прѣложение книгъ", које се спомиње у руској хроници, не означава превод грчких књига на словенски језик, као што се то увек сматрало, већ промену или укидање грчких књига и да се на основу овог податка руске хронике са доста нејасном хронологијом може да прихвати мишљење да је на сабору, који се према претпоставкама Златарског састао у Преславу год. 893, „било решено да се укине грчки језик и да се народни словенско-бугарски језик свечано прогласи за званични државни језик, а у црквама да се уведу словено-бугарске књиге и богослужење" (стр. 258). Ми смо мишљења да се све то извршило постепено, путем природне еволуције, а не путем једноставне државне одлуке и неког прогласа на сабору, тим пре што уствари наши извори не говоре ништа о томе.

Нарочиту пажњу Златарски природно посвећује делатности Симеона и његовим великим ратовима. Одлично су приказани узроци и читав ток првог Симеоновог рата са Византијом (гл. IV, § 1, стр. 276—356). Златарски је врло добро расветлио замршену хронологију овог рата и утврдио да је тај рат трајао од 894. до 896. год. и да је већ год. 894. на челу византијске војске у Тракији стајао чувени војсковођа Нићифор Фока (уп. и опширну расправу Златарског у Сборнику за народни умотворения и книжнина XXIV, 1908, стр. 90 и д.). Ово треба нарочито нагласити, пошто су дотичне констатације Златарског у поменутој расправи остале незапажене, тако да се и у најбољим новим делима из византијске историје задржала стара и погрешна хронологија, према којој се први Симеонов рат односи на год. 889—893, а долазак Нићифора Фоке из Италије на год. 900 (*cf. A. Vasiliev*, Cambridge Medieval History IV, 1923, p. 140 sq.). О проблемима друге и најважније половине Симеонове владавине (§ 2—4, стр. 356—515) нећу расправљати на овом месту, пошто сам се ових проблема дотакао у Гласу Академије 154 (1935) стр. 121—138 (в. у овој књизи, 303—18), где сам нагласио да сам, супротно Златарском, мишљења 1) да је год. 913. патријарх Никола Мистик крунисао Симеона за цара, а не за кесара, 2) да није Симеона крунисао бугарски патријарх год. 918. и да бугарска патријаршија није још ни постојала у ово доба, 3) да није Симеон добио царску круну ни из Рима.

Симеонов покушај да заузме место византијског цара [515]
и да створи нову царевину универзалног значаја пропао је. Али, његови напори нису остали бесплодни. Склопивши уго-

вор о миру са његовим сином Петром, Византија је год. 927. признала бугарску патријаршију и царску титулу бугарских владара. Доба мирних односа између Византије и Бугарске за време слабог цара Петра, за кога је византијски утицај био свемоћан у Бугарској, Златарски приказује у V глави (§ 1 и 2, стр. 516—567). Као и други истакнути бугарски историчар (*P. Mutafčiev,* Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien, Byz. Zeitschr. XXX, 387 sq.) Златарски закључује да је византијски утицај био кобан по Бугарску. Тиме се осуђује и политика Симеонова, која се потпуно ослањала на византијске идеје и која је отворила врата византијском утицају у Бугарској. Мени се чини да се ова политика — као и њој слична каснија политика Душанова — не може посматрати са гледишта модерних националних идеја. У средњем веку тежња за хегмонијом изражавала се у тежњи за Царством, а као право Царство сматрало се једино Римско Царство, везано за Рим, односно за Нови Рим — Цариград (уп. и *F. Dölger,* Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1935, p. 58 sq.). Даље се приказује прекид мирних односа између Бугарске и Византије за цара Нићифора Фоке, Нићифоров апел на руског кнеза Свјатослава, освајање Бугарског Царства од Свјатослава а затим од цара Јована Цимискија услед његове победе над Свјатославом (гл. V, § 3 и 4, стр. 567—632). Рат између Цимискија и Свјатослава Златарски ставља у време од марта до краја јула 972. О хронологији овог чувеног рата последњих година много се расправљало. Д. Анастасијевић објавио је више чланака (Semin. Kond. III, 1929, p. 1—4; Mélanges Diehl I, 1930, p. 1—5; Byz. Zeitschr. XXX, 1930, p. 400—405; ibid. XXXI, 1931, p. 328—33; Byzantion VI, 1931, p. 337—342) у којима заступа гледиште да је тај рат трајао од пролећа 971. све до 973. или 974. год. Насупрот томе је *Ф. Делгер* (Byz. Zeitschr. XXXII, 1932, p. 275—292) доказао да је Цимискијев поход отпочео око 10. априла 971. год, а да се завршио победом византијског цара крајем јула исте године. Важан прилог за историју Свјатослављеве владавине у Бугарској представља и чланак Мутафчиева (Sem. Kond. IV, 1931, p. 77—92) који приказује односе између Свјатослава и покорене од њега Бугарске у новој светлости и истиче да је између руског кнеза и Бугара постојала извесна сарадња, уперена против Византије. После појаве ове књиге Златарског изишла је и важна расправа Д. Анастасијевића (Гласник Скопског научног друштва III, 1927, стр. 1—11; уп. и *Recueil Th. Uspenskij* I, 1930, стр. 20—36) који на основу поновног проучавања извора доказује да устанак Комитопула, из кога је произашла Самуилова царевина, спада у доба после смрти Јована Цимискија. Али уп. и критику *П. Мутафчиева,* Македонски преглед IV, 4, 1928, стр. 121—129). Историју дуготрајне и драматичне борбе између Самуила и Василија II као и историју пада Самуиловог Царства Златарски опширно приказује у последњој глави првог тома (стр. 633—790).

Други том обухвата доба од покорења Самуиловог Царства до стварања другог Бугарског Царства. Пре свега Златарски истражује занимљиво и врло важно питање: које је уређење дао цар Василије II покореним областима (гл. I, § 1, стр. 1—41). Овом питању Златарски је већ раније посветио посебну расправу, објављену у Seminarium Kondakovianum IV (1931) 19—31. Теорија, на којој аутор много инсистира и у овој расправи и у својој књизи, да је бивше Царство Самуилово остало неподељено и сачињавало једну административну целину, наилази на знатне тешкоће, као што је већ истакао Делгер у критици поменуте расправе (Byz. Zeitschr. XXXII, 468). Нема довољно разлога ни за тврђење да је Василије II „оставио Бугарима унутарњу самоуправу". Боље је да се ограничимо на оно што се зна позитивно: Василије II, који је са изванредном свирепошћу срушио Самуилово царство, као паметан владар показивао је велико разумевање према потребама и особинама покорених земаља, те је дао и становништву и цркви велике повластице, наиме дозволио је да се порезе плаћају у натури, а укинувши охридску патријаршију, није пак одузео охридском црквеном средишту аутономију. Али, опет се поставља питање: шта ту значи аутокефалија и какав је био положај охридске архиепископије после год. 1018? Према Златарском, Василије II је наредио да се охридски архиепископ бира од локалних епископа. Међутим, о томе нема ниједне речи у чувеним повељама Василија II, које наводе повластице, дате охридској цркви. Златарски се позива на сведочанство Нила Доксопатра (око год. 1143). Овај писац упоређује охридску цркву са кипарском и каже да је бугарска црква одлуком Василија II остала аутокефална и није потчињена цариградској цркви. „Према томе", наставља Н. Доксопатр, „и све до данас Кипар и Бугарска примају епископе од цара (ὑπὸ μὲν τοῦ βασιλέως λαμβάνουσιν ἐπισκόπους), а хиротонишу се од својих епископа, као што је речено, и називају се архиепископи као аутокефални". Дакле, Н. Доксопатр изрично каже да од времена Василија II цар одређује охридске архиепи-

скопе, а да обред њихове хиротоније обављају месни епископи.

Изванредну предусретљивост према цркви покорених земаља коју он претпоставља код Василија II Златарски тумачи тиме, што је Василије II тобоже имао да се плаши нових покушаја Рима за придобијањем бугарске цркве, у случају да је нешто променио у њеном аутокефалном уређењу, које је год. 870, према теорији Златарског, била признала и римска црква. Али ми смо видели, како је слабо основана теорија о признању аутокефалне бугарске цркве од стране Рима, и свакако није схватљиво, зашто би Византија имала да се нарочито плаши римског супарништва баш после год. 1018, када је била постигла врхунац своје моћи, и зашто би одржање аутокефалије бугарске цркве представљало већу гарантију против римских настојања него
[517] ли њено подчињавање цариградској патријаршији (да подсетимо да је сам Златарски у другој књизи првог тома сматрао аутокефалију бугарске цркве као предуслов римских покушаја за њено придобијање). Стварни разлог оног става који је Василије заузео у питању охридске цркве може се објаснити много простије, ако се пође од података наших извора према којима је цар задржао за себе право постављења охридског архиепископа. Овај став је потпуно одговарао основним линијама целе политике Василијеве, који је од цркве тражио подчињење царској власти. Укидање аутокефалне охридске цркве путем њеног потчињења цариградској патријаршији, с једне стране, не би се слагало са либералном политиком Василија II према покореним областима, а с друге стране, само би ојачало и без тога моћну цариградску патријаршију, што овом цару није ишло у рачун. Напротив, велику и то двоструку корист имало је за њега регулисање, према коме се аутокефалија охридске архиепископије формално одржавала, а право постављења охридског архиепископа налазило у његовим рукама. О томе, што је цар одређивао охридског архиепископа, поред цитираног Н. Доксопатра, сведочи и Јован Скилица (на стр. 42, прим. 2 Златарски сам наводи дотична места из хронике Скилице — Кедрина, али им зачудо противставља саопштења Псеудо-Кодина који је, као што је познато, писао најраније средином XIV века). Да је после архиепископа Јована, постављеног за Василија II, год. 1036. или 1037, Грк Лав Пафлагонац био постављен од цара Михаила IV, зна се сасвим позитивно, те упркос мишљењу Златарског ниједан

извор не истиче овај начин постављања као неку повреду раније постојећег обичаја. Као нешто ново истиче се само грчка народност новог архиепископа, а не и сам начин његовог постављења. У додацима хроници Скилициној каже се сасвим просто: „када је умро Јован, архиепископ Бугарске, цар је поставио другог..." (*Prokić*, Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, p. 35, № 58).

Напротив, несумњиву повреду постојећих обичаја означавало је тражење владе Михаила IV да балканско становништво плати порезу у новцу. Због тога је год. 1040. избио велики устанак под вођством Петра Дељана. Златарски (гл. I, § 2, стр. 41—88), врло детаљно приказује историју устанка Петра Дељана, за кога држи, придружујући се гледишту Фр. Рачког, да је стварно био син цара Гаврила Романа и његове прве жене, мађарске принцезе, за коју, насупрот Ф. Шишићу, мисли да је била кћи краља Стефана I, а не Гејзе (уп. и немачки чланак *Златарског*: Wer war Peter Deljan, Annales Acad. Finnicae XXVII, 1932, p. 358 sq.). Исто тако детаљно приказују се у § 3 (стр. 88—119) напади Печенега, Мађара и Уза на Балканско полуострво средином XI в., док се у § 4 (стр. 119—166) наводе управитељи бугарске теме из 70-их и 80-их година XI в, као и охридски архиепископи овог доба, који су сви били Грци и постављени од царева, а затим се приказује устанак који је год. 1072. избио под вођством Константина Бодина као и мањи устанци пре доба Комнина. Ми смо већ наглашавали велику ерудицију [518]
аутора који је добро упућен не само у проблеме историје свога народа, него и у византинолошка питања. Али у питању структуре византијског чиновничког апарата, које је додуше једно од најкомпликованијих питања византијске историје и које је више-мање расветљено тек у последње време, има више грешака у књизи коју приказујемо. Јер Златарски не узима довољно у обзир дотична нова истраживања већ се ослања, пре свега, на дело *Скабалановича* (Византийское государство и церковь въ XI в., Петроград 1884), које је за своје време било одлично, а које се данас не може употребљавати без знатних резерви. Тако, на пример, Златарском није довољно јасна разлика између званичних титула и оних незваничних израза који се понекад употребљавају у литерарним изворима. Од пет назива, које Златарски наводи на стр. 9 и 10 као титуле управитеља нове бугарске теме, као званични термини могу се сматрати само προνοήτης и πραίτωρ, док ни ἄρχων, нити ἀρχηγός, нити наравно

σατράπης нису званичне чиновничке титуле. Титула στρατηγὸς αὐτοκράτωρ, коју Златарски на стр. 7 и д. такође приписује управнику бугарске теме означава пуномоћног војсковођу, а нема ништа заједничког са тематском управом (уп. *E. Stein,* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, 1919, p. 56). Обични називи управитеља бугарске теме били су, изгледа, δοὺξ и κατεπάνω. Поред тога долази и термин προτεύων. Златарски је то погрешно схватио, сматрајући ову титулу као презиме намесника Нићифора (1053—1055), кога он назива Никифор Протевон (стр. 122 и 534). Из тога што се чин ректора понекад давао и духовним личностима, не сме се закључити да је то била црквена титула (стр. 100, прим. 1). Ову грешку направио је био Диканж, али ју је исправио већ Рајске. Ректор кога Лиутпранд назива rector domus био је високи дворски чин (уп. *Bury,* The Imperial Administrative System in the Ninth Centery, 1911, p. 115 sq.). На стр. 102, прим. 1 Златарски каже да је велики хетеријарх имао нижи ранг но друнгарије вигле, а виши но „архонт екскубита и аколут". Зашто се упоређују баш ови достојанственици утолико је мање разумљиво, што доместик екскубита и аколут припадају различитим епохама. Осим тога доместик екскубита, који се званично никада не назива архонтом, заузимао је у ствари много виши положај но хетеријарх и друнгарије вигле. У Тактикону Бенешевича, loc. cit. 120 и 124 доместик екскубита стоји на 42-ом, друнгарије вигле на 68-ом а хетеријарх на 69-ом месту, док се аколут уопште још не спомиње. Код Псеудо-Кодина велики хетеријарх долази одмах после *великог* друнгарија вигле, између њих и аколута стоји читав низ других достојанственика, док дужност доместика екскубита уопште више не постоји.

Доба династије Комнина Златарски приказује у II глави као „епоху ромејизације", сматрајући да је ромејизација или хеленизација Балканског полуострва у ово доба постала нарочито интензивна. Са много детаља — са више детаља него што би се очекивало у књизи, посвећеној историји Бугара —
[519] приказују се познате борбе Алексија I Комнина са Робертом Гвискардом, са Печенезима и селџучким корсаром Чахом, са Куманима и Псеудо-Диогеном, као и историја пролаза првих крсташа кроз Балканско полуострво и ратовања Алексија I са Боемундом (§ 1—3, 167—252). Не можемо се сложити са аутором у оцени модерне литературе, пошто он врло често — много чешће но Шаландона — употребљава Херцберга па чак и наводи из њега дуже цитате, а никада се не користи, на пример, сјајном књижицом *К. Неумана* (Die Weltstellung

des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen). У § 4, стр. 252—366, наводе се управитељи бугарске теме и охридски архиепископи из краја XI и почетка XII века (уп. и припремно истраживање о намесницима бугарске теме за Алексија I у Byzantinoslavica IV, 1932, стр. 139—152 и 37—398), а затим се опширно приказује делатност охридског архиепископа Теофилакта на основу његове познате, врло занимљиве кореспонденције, коју је први искористио у краткој и одличној расправи *В. Г. Васиљевски* (Труды 1, стр. 134—149), а којој је недавно посветио монографију митрополит *Симеон* (Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископа български, София 1931). Што се тиче питања чиновничке титулатуре, то треба и ту да забележимо да није ἀναγραφεύς просто „описивач" (стр. 281). То је технички израз за пореског инспектора, добро познати из докумената XI и XII в. (уп. *F. Dölger,* Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, 1927, p. 82 sq.). Фину игру речи Теофилакта који каже да је његов пријатељ Иасит μᾶλλον καταγραφεὺς ἢ ἀναγραφεὺς Златарски није схватио, већ је превео „записивачът или описивач" (стр. 299). § 5, стр. 366—409, посвећен је епоси Јована II и Манојла I, из које се, уосталом, скоро ништа не зна за прилике у бугарским земљама. Последња глава (гл. III, стр. 410—488) бави се устанком Петра и Асена и стварањем другог Бугарског Царства. Историја ових значајних догађаја приказана је са много интересантних и нових или на нови начин расветљених детаља. Између осталог потпуно је тачна, по моме мишљењу, интерпретација спорног места у историји Никите Хонијата (стр. 482), према коме су крајем год. 1185. Петар и Асен потражили „да буду примљени у римску војску и да им се на основу царске повеље да неко село са мањим приходом, које се налази у подгорју Балкана". Златарски (стр. 435 и д.) је добро увидео да се из овог места мора закључити да су Петар и Асен тражили од византијског цара пронију. Њихово одбијање имало је судбоносни значај за даљи ток догађаја.

Поред огромног материјала који пружа сами текст историје Златарског у свакој књизи има на крају и низ додатака, или екскурса, посвећених расветљењу посебних питања (укупно све три књиге садрже не мање но 51 екскурс). Огроман рад који је аутор уложио у своје дело заслужује право дивљење. И поред свих замерака које смо морали направити, стало нам је до тога да још једном нагласимо да дело Златарског има *велику вредност,* да у проучавању средњове- [520]

ковне историје Бугарске оно чини епоху и да је неопходно за сваког истраживача средњовековне историје балканских народа.

*

P.S. Када су се вршиле коректуре овог приказа, стигла је тужна вест да је В. Н. Златарски преминуо. Смрт великог бугарског историчара, чије су заслуге пред науком, као што је више пута наглашено у горњем приказу, биле многобројне и разноврсне, велики је губитак за целу светску историјску науку. Онима који су га познавали лично В. Н. Златарски остаће увек у успомени као благ и племенит човек који је цео свој живот посветио науци.

Југословенски историски часопис 1, св. 1—4, (1935) 509—20.

2.

И. Божић, Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа) (са франц. резимеом: Le revenu impérial). Српска Академија Наука, Посебна издања CCLIV, Одељење друштвених наука, Н. С. 17, Београд 1956, 84 стр.

[143] Ова изврсна студија о систему намета у средњовековној Србији посебно је занимљива и за византинолога. Истраживање полази од чл. 198. Законика Стефана Душана: „Доходак царски, соће и намет и харач, да дава всак човек — кабал жита, половина чиста а половина препроста, воља перпер динарми, а рок тому житу да се усипа, на Митров дан, а други рок на Рождаство Христово. Ако ли соћа властелин не да на те рокове, властелин та да се свеже на царском двору и да се држи докле плати двојином.“

Иако је овај члан сачуван само у једном познијем препису, а помињање харача очигледно представља познији уметак, новија правно-историјска наука је једнодушна у погледу његове аутентичности, али не и у погледу времена његове интерполације и тумачења појединих одредаба. И. Б. испитује пре свега значење соћа у пореском систему сред-

њовековног Српског Царства, као једне сталне, опште дажбине, стварног „дохотка царског“, на који се овај појам једино и односио у првобитној формулацији члана и који је једини предмет његових даљих одредаба. Он тумачи и класифицира врсте дажбина које се помињу у српским документима и тако пружа једну исцрпну, врло темељиту и врло корисну студију о систему дажбина средњовековне Србије. Како Б. с правом истиче, соће се битно разликује од осталих дажбина и обавеза, и то не само од давања у натури, врло ретких новчаних плаћања у Србији и многобројних работа, већ и од осталих — ванредним и пролазним захтевима условљених — услуга владару, одн. његовој војсци и његовом управном апарату.

Први пут среће се соће у једној повељи краља Милутина издатој између 1313. и 1318. У имунитетним повељама издатим следећих деценија наводи се само ретко, а после Душановог крунисања скоро редовно. Мада етимологија ове речи остаје неразјашњена (Б. с правом одбија везу са soca, одн. soccus, као и са σακέλλη), појава дажбине у Србији после освајања византијских области у Македонији намеће мисао да њен узор ваља тражити у византијском пореском систему. Б. упоређује соће са византијском ситаркијом. Изражавајући оправдано жаљење због недостатка једне специјалне студије о ситаркији, он с правом истиче извесне сличности између једне и друге дажбине, али их ипак не поистовећује, као што то чине Соловјев и Мошин. Ова опрезност је свакако на месту, тим пре што и њихово тврђење, које Б. наводи — да је ситаркија, као и соће, износила „једну перперу годишње од куће“ (*Соловјев-Мошин*, Грчке повеље српских владара 492) — почива на уопштавању једног податка у ММ IV, 46: у ствари тај податак не казује ништа више до да је један метох манастира Лемвиотисе имао све у свему да плаћа 1 перперу на име ситаркије и да је сада ослобођен те обавезе; на сличан начин једна повеља, такође из XIII века, ослобађа манастир на Хиосу плаћања ситаркије у износу од 3 номизме (ММ V, 13); манастир Зограф је имао, према хрисовуљи из 1327 (Actes de Zographou, № 26), за сва своја добра да плаћа на име ситаркије заокружен износ од 50 перпера итд.

Насупрот друкчијим гледиштима, Б. с правом истиче да [144] господар имања није морао сам да плаћа соће већ да га убира од својих зависних сељака и да га уручи властима, и даље, да земља сама по себи не подлеже соћу, да му не подлеже ни

свако одрасло лице, већ да се оно убира само од сељачког домаћинства. Као паралела може да се наведе да је ситаркија, према хрисовуљи Андроника II манастиру Хиландару од 1327 (Actes de Chilandar, № 113) убирана од зевгарија.

При испитивању српског система дажбина аутор поклања велику пажњу византијским приликама и притом показује изврсно познавање византинолошких истраживања. Он не потцењује значај византијског узора за развој српског пореског система, али је потпуно свестан сложености проблема и узима у обзир различитост односа у областима преотетим од Византије и у матичнij српској области. Обавезе зависног становништва састојале су се у Византији, као што је познато, првенствено у плаћању у новцу, а у Србији у давању у натури, и пре свега у работама. Тиме се према Б. објашњавају чињенице да је у Византији систем опорезивања свих врста велепоседа био у суштини исти и да је ослобађање од порезе значило одрицање државне власти од опроштених дажбина у корист примаоца повластице, док је у Србији, при приближно истом обиму укупног пореског оптерећења, врста обавеза на земљама круне, племства и цркве била различита, па према томе ни додељивање повластица није могло значити једноставно преношење на земљопоседника свих дажбина које су дотада дуговане држави. Соће, које су световни земљопоседници без изузетка морали да плаћају, било је манастирима по правилу опроштено; али то не значи да су манастири тиме стицали право да ову дажбину убирају од својих зависних сељака. Овај закључак је важан за гледиште аутора да у Србији „феудални систем није ни у једном тренутку заменио државну организацију, као што је, на пример, био случај у Француској“, и да је соће „излазило из оквира феудалне ренте и постало један део регалија — владарских права“ (стр. 33). Ова разматрања су неоспорно од великог општег интереса, и треба посебно нагласити да аутор уме да своја гледишта заснује на јаким и добро смишљеним аргументима. Ипак остаје, по мом мишљењу, извесна сумња у битну различитост система намета на појединим врстама велепоседа у Србији, а ову сумњу појачавају извесни подаци у повељама, које препуштају цркви без разлике све оне сељачке дажбине и работе које су раније припадале владару, односно властелину. Б. (стр. 31) наводи сам ове податке и настоји да их обеснажи разматрањима свакако вредним пажње, но која ипак не отклањају сваку сумњу. С друге стране, многобројни примери искључивања извесних дажбина из повластица нису још доказ да се српски владар никада није потпуно одрицао својих пореских права. И у Византији се неке дажбине чешће изузимају из привилегија — пре свега и нарочито често ситаркија; па ипак, световни и духовни земљопоседници уживају у Византији не ретко потпуну слободу од пореза. Тако и многи подаци српских повеља о привилегијама, нарочито привилегије дароване Хиландару, које Б. наводи и разматра на стр. 29 и д., изгледа да значе неограничено ослобођење од пореских обавеза.

Одредба чл. 198. Душанова законика да соће може да се намири по вољи, у житу или у новцу, и да износи један кабао пшенице или једну перперу у динарима (грошевима), даје аутору повода да зађе у тешко питање средњовековних мерних и новчаних јединица. Његова врло подробна разлагања (стр. 36—53), ослањају се и овде на темељито познавање византијског материјала. Она потврђују да је често помињана „перпера“ у српским документима представљала само обрачунску јединицу и да је, као што поменути члан Законика јасно показује, у ствари била исплаћивана сребрним грошевима, будући да прави златни новац у Србији није постојао. Исто значење обрачунске јединице имала је несумњиво и „царева перпера“ коју су, према чл. 68. Законика, [145] кметови имали да плаћају своме пронијару, а у којој су погрешно видели златни — византијски — новац. Б. је неоспорно у праву када то наглашава и када поистовећује плаћање цареве перпере са давањем соћа.

После распада Душановог царства, у време наглог ширења турског освајања, када су се јужнословенске земље, као и Византија, морале обавезати да плаћају данак султану, претрпео је систем намета у Србији битне измене, а порески терет становништва осетно је порастао. Од краја XIV века помињу српске имунитетне повеље нову платежну обавезу, коју редовно и изричито изузимају из имунитета, као турски данак, турску плату, телос (турског) цара, понекад и као харач (на паралелне појаве, нарочито на плаћање харача у Византији, указао сам у међувремену у расправи Byzance, État tributaire de l'Empire turc, Зборник радова Виз. инст. 5, 1958, 49 и д. (в. СД, књ. III, стр. 377 и сл.) У ову епоху, а не тек у време турске владавине, како се досада претпостављало, пада уметак харача као „дохотка царског“ у чл. 198. Душанова Законика.

Једно веће поглавље (стр. 59—74) обрађује систем намета у Зети у XV веку. Захваљујући Скадарском катастиху из 1416/17, најбоље смо обавештени о односима у скадарској области под млетачком влашћу. Развој се надовезује на

српски систем дажбина из времена кад је Зета чинила саставни део немањићке државе, али показује и многе нове црте. Пронијари, одн. cavi, који су на челу појединих села, не плаћају ни овде никакав порез лично, али убирају од сваке куће у свом селу одређене дажбине које предају Млетачкој републици. Према катастиху из 1416/17. ове се дажбине састоје пре свега од једног дуката, једног модија пшенице, оброка од 4 гроша и десетине проса. Познији документи наводе међутим 1 дукат, 1 модиј пшенице, оброк и соће, што показује да је соће изгубило своје првобитно значење и постало ознака за десетину проса.

Овај приказ могао је да обухвати само нека од важнијих питања о којима Б. расправља у свом раду. Моја је намера била пре свега да упозорим византинологе на ову студију богату резултатима. Она оцртава с великом вештином и савршено јасно развојне линије система намета у средњовековној Србији и доноси у више махова важне нове резултате, који заслужују пажњу византинолога и медиевиста. О богатству њеног садржаја даје извесну представу веома јасно писан извод на француском језику, који је приложен раду.

Byzantinische Zeitschrift 53 (1960) 143—145.

Превела др. *Радмила Шалабалић*

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Одабрала *Иванка Николајевић*

САДРЖАЈ

DEO

САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Књига четврта
ВИЗАНТИЈА И СЛОВЕНИ

Технички уредник
СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор
ГОРДАНА БАБИЋ

Издавач
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПРОСВЕТА"
БЕОГРАД, ДОБРАЧИНА 30

Штампа „КУЛТУРА" Београд
1970.